This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 836,540

ДР. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

КРАЈ ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

J. M. M.

Книгосховища
Галерея Дизайна
КГГРАД
БАРОШ КАПОЛА

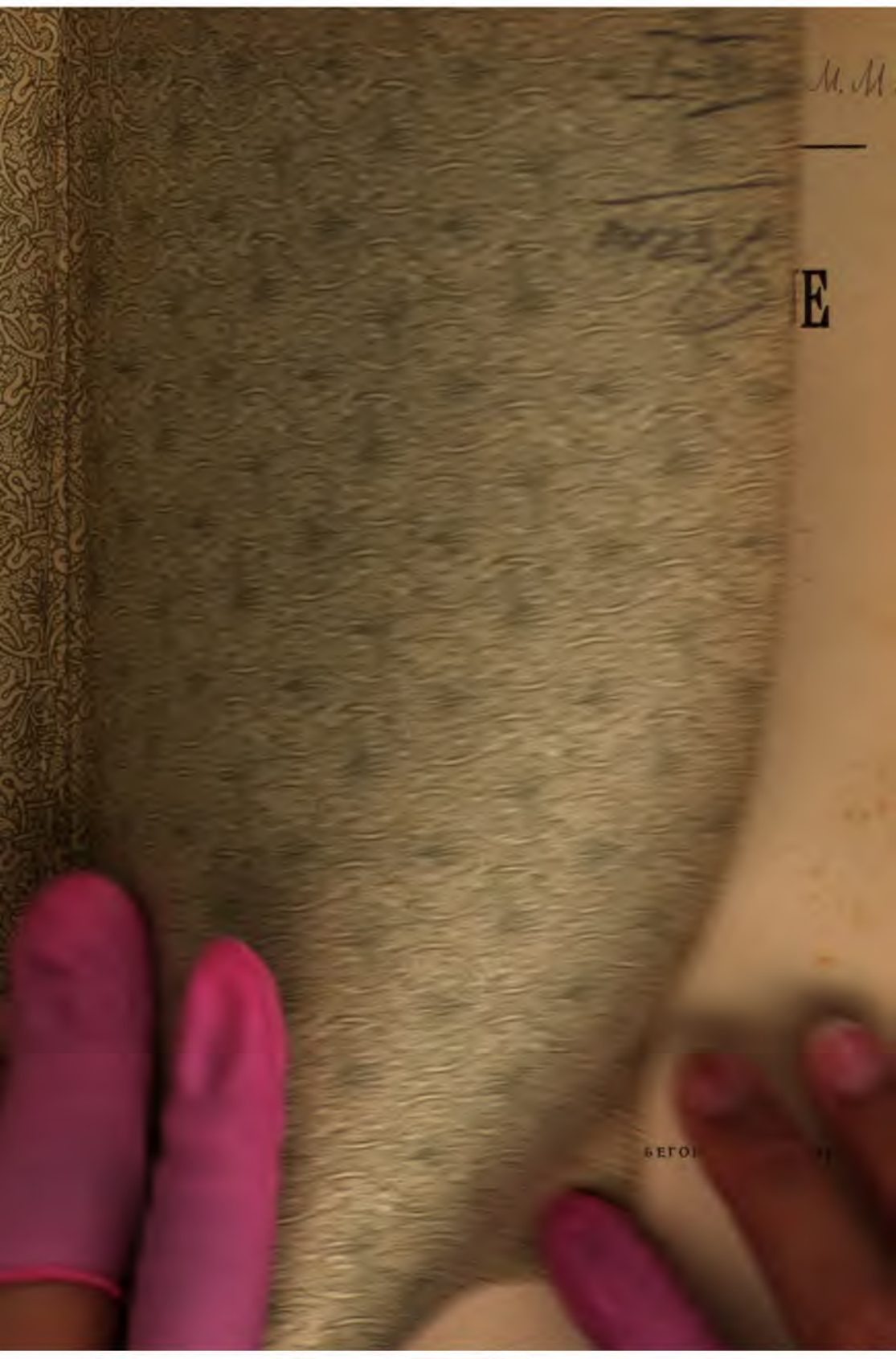

Ђ. М. М.

Др. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

Đorđević, Vl.

КРАЈ ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ОД 11 ОКТОБРА 1897 ДО 8 ЈУЛА 1900

КЊИГА ПРВА

1897—1898

У БЕОГРАДУ
Штампарија Д. Димитријевића, Иван-Бегова улица број 1
1905

DR
355
.D68
V.1

Право превођења и прештампавања овога дела или појединих његових одељака задржава писац

1120305-235

САДРЖАЈ

		СТРАНА
I	Како сам саставио Владу	1
II	„Медени месец“ нове Владе	34
III	У каквом је стању затекла нова Влада државне послове	82
IV	Ниш — Цариград	109
V	Унутрашњи рад	159
VI	Чиновничко питање	170
VII	„Поп добија“	189
VIII	Краљ Милан у фронту	224
IX	Опозиционари у служби	244
X	Прва мисија Вукашина Ј. Петровића	263
XI	За инат	290
XII	Црквено питање	307
XIII	Борба у штампи	319
XIV	Кнез Никола и Чеда Мијатовић у Лондону	332
XV	Железничка и финансијска питања	343
XVI	Зајам код Народне Банке	363
XVII	Народна Светковина и Смрт Гарашанинова	382
XVIII	Из разних струка	393
XIX	Избори за Народну Скупштину	411
XX	Шта је спремљено за Народну Скупштину	425
XXI	Посланик не роди га мајка	443
XXII	Престона Беседа	483
XXIII	Отварање Народне Скупштине	501
XXIV	Споменик Милошу Великом	519
XXV	Скупштински рад	540
XXVI	„Братски“ извештаји	553
XXVII	У Скупштини	569
XXVIII	Трећа мисија Вукашина Ј. Петровића	585
XXIX	У Скупштини (продужење)	603
XXX	Страна штампа	624
XXXI	Смрт ђенерала Черњајева	634
XXXII	За време Краљевог одсуства	645
XXXIII	Писма Краља Милана	660
XXXIV	Нове основе за преговоре о зајму	680
XXXV	Краљ и Жадовски о преговорима за зајам	700
XXXVI	Пред Краљев повратак	713

I

КАКО САМ САСТАВИО ВЛАДУ

4-ог октобра 1897 добио сам у Карлсбаду, где сам се лечио, овакву депешу од Краља, из Беча:

„Неопходна потреба видети вас. С тога молим будите овде сутра и јавите ми телеграфом када ћете стићи.

Александар“.

Одговорио сам одмах депешом да ћу сутра у 8 ч. бити у Бечу. Исто вече отпутовао сам из Карлсбада и 5-ог октобра изјутра јавио сам се Краљу и његовом оцу, који ме врло љубазно дочекаше.

Кад нас је Краљ Милан оставио на само, између Краља и мене настао је овакав разговор:

Краљ: Извините, драги докторе, што сам био принуђен да прекинем ваше лечење у Карлсбаду, и хвала вам што сте се одмах одазвали моме позиву.

Др. В.: Рад старати се, Ваше Величанство!

Краљ: Ви знате како је либералан био Устав који је Папа дао Србији пре него што је абдицирао?

Др. В.: Знам, Господару. Моја два потписа, које сам, као министар просвете и као заступник министра народне привреде, ставио на том Уставу, састављају другу трагедију мога живота, јер сам још онда знао да ће тај Устав бити несрећа за отаџбину.

Краљ: (гледајући ме преко наочара) — А прва трагедија?

Др. В.: То беше моја судбина да целога живота нисам могао да радим оно за што сам се нарочито спремио, него сам непрекидно морао да радим у туђим за ме са свим новим струкама, које сам тек за време одговорног рада морао изучавати.

Краљ: Па ипак, ви сте у тим туђим струкама учинили много више, него да сте целога живота остали лекар и оператор, и ја сам, нарочито у овом тренутку, врло задовољан што сте ви, у својој чиновничкој каријери прошли кроз тако многе и разнородне ресоре. Али да идемо даље. Намесништво које је Па̀па поставио за време мога малолетства, поверило је извршење тога ултра-слободоумног Устава најпопуларнијој и најмногобројнијој политичкој странци у земљи, радикалима. Какву су они употребу учинили од грађанских слобода, гарантованих Уставом Краља Милана — то вам је добро познато.

Др. В.: Знам, Господару. Гледао сам својим очима шта је било 14-ог и 15-ог маја. Тако је увек кад се из тамнице изађе на сунце. Сувишна светлост заслепи.

Краљ: Политички вандализам радикалаца био је дотле дотерао да је Намесништво било принуђено да повери управу земље либералној странци.

Др. В.: Нисам сигуран, Господару, да ли је Намесништво баш било *принуђено* да учини тај судбоносни корак, или га је учинило зато што су прва два намесника били сувише либерали, па су грабили да још за време свога регентства осигурају власт својој партији. На сваки начин ја држим да је састав Авакумовићевог кабинета био велика политичка погрешка. Да је Намесништво оставило радикале да се на власти истроше, да своје властите политичке теорије у практици доведу до апсурдума, они би сами излечили радикалске масе народа од радикализма, радикална странка распала би се у неколико фракција, и Вашем Величанству било би данас много лакше владати.

Краљ: То је можда истина, али погрешка је учињена. За оцену колико је онако слободоуман Устав био за Србију, врло је важан факт, да је и либерална странка са тим Уставом дошла до истих ресултата као и радикална. И под либералном владом у Србији није било уставом гарантованих грађанских слобода за владине политичке противнике. И под Авакумовићевом владом гинули су људи у Србији само због своје политичке вере. Политичка партизанска борба беше узела облике који су морали забринути свакога доброг Србина, па су забринули и мене. Ви знате, докторе, да је ваш колега, а мој гувернер, покојни

Др. Докић мене васпитавао за строго уставног владаоца. С тога ја још никако нисам хтео да верујем да је Устав узрок злу, које беше Србијом завладало. Мислио сам да можда Намесништво није имало довољно ауторитета према крвнички завађеним партијама и надао сам се да ћу ја сâм као Краљ моћи имати тај потребни аукторитет. Зато сам извршио државни удар од 1-ог априла, зато сам узео пре времена Краљевску власт у своје руке, и покушао сам поново да са чисто радикалним кабинетом владам по новом уставу. То сам тако искрено покушао да су либерали и напредњаци трубили да сам и ја постао радикалац. Али све то није помогло, и најзад сам се и сâм морао уверити да тако либералан устав још није за Србију. Кад сам се о томе уверио, ја сам тај Устав суспендовао, повратио сам у живот Устав од 1869, али сам у исти мах у прокламацији, којом сам то објавио народу, заложио своју Краљевску реч да ћу, чим се стишају политичке страсти у земљи, у договору с народом приступити новом решавању уставног питања. Тада сам покушао да владам са ванпартијским кабинетима, са коалиционим, са чисто напредњачким, али, када сам помислио да су се политичке страсти довољно стишале и када сам хтео да искупим задату Краљевску реч, па сам приступио решавању уставног питања, партије се нису могле сложити ни на претходним питањима. Међутим послови у држави ишли су све горе и горе докле није дошло до стања које онако страшно обасјава велики хајдучки процес пред Чачанским Окружним Судом. С друге стране државне финансије захтеваху корените помоћи. Кад сам се уверио да због непомирљивости партија не могу наново покушати решење уставног питања ја сам хтео да барем решимо гореће финансијско питање, и зато сам саставио последњи кабинет г. Симића. На моју жалост ни тај кабинет, у коме беше већина радикалска, није одговорио мојим очекивањима. Он не само није решио финансијско питање, него је у спољној политици падао из погрешке у погрешку, за које не знам која је од које судбоноснија. Уместо да из грчко-турског рата извучемо што већу корист за Србију, ми смо се шетали из Софије до Цетиња задовољавајући се шовинистичким фразама.

У Софији су се гг. Симић и Вујић дали вући за нос од препреденога Стојилова као мала деца. Тресле су се горе а родио се Софијски споразум, који уз пркос бабичлуку г. Чарикова и благослову велике Русије, није могао ни да нашим сународницима у Ст. Србији очува што су дотле имали, а камо ли да им помогне добити какву нову тековину. Још се није било осушило мастило на нашим потписима у Софији, а Бугари отеше нашима Кумановску цркву и почеше преговоре с Грцима да у црквеном питању окрену фронт противу нас. Тако исто им је славан и наш трговачки уговор с Бугарском. Али све што су урадили гг. Симић и Вујић у Софији и у Пироту то све само доказује њихову неспособност за вођење државних послова и сваки би имао право да ми каже да сам ја крив што је пропуштена једна тако ретка прилика, јер сам ја у тако важно доба узео себи за министре тако неспособне људе. Али оно што су та господа доцније урадила на Цетињу то није више неспособност, то је просто *издајство Краља и Отаџбине.*

Др. В.: Опростите, Господару, али Ваше Величанство не би требало ни у највећој срџби да изговара тако тешку оптужбу. Ваше Величанство зна моје мишљење о г. Симићу још из јануара 1894, када сте толико на мене наваљивали да уђем у први кабинет г. Симића. Ја сам ту част дефинитивно одбио. Тако исто Ваше Величанство зна моје мишљење о државничким способностима г. д-ра Мише Вујића, али, и ако ја не спадам у обожаваоце ни г. Симића ни г. Вујића — да су они издајници Краља и Отаџбине, то, опростите Величанство, не могу ни да замислим. —

Краљ: А ја вам кажем, докторе, да су се они на Цетињу понашали не као моји министри него као да су министри Кнеза Николе којима је дужност да од Србије и њенога Краља што више ишчупају. Ви знате зашто сам ја ишао на Цетиње и зашто сам хтео и вас да поведем. Моји министри, којима је у глави било са свим нешто друго, тј. да ми даду за пашенога господина Карађорђевића, направише пред сами полазак на пут кабинетско питање од тога ако ја *вас* узмем собом на Це-

тиње. Наравно да ја два сахата пред полазак на пут нисам могао да мењам владу, али ја сам им то добро запамтио. На Цетињу, кад су видели да ја не водим никаква рачуна о принцези са којом су хтели да ме ожене, приступише најзад преговорима за споразум између Србије и Црне Горе. Као први услов за нашу заједничку акцију у *културним* питањима наше браће у Старој Србији и Македонији, Кнез Никола је захтевао да најпре приступимо разграничавању наших *политичких* сфера у Старој Србији. Чујете ли, докторе? Разграничавању политичких сфера између држава једнога истог народа? Зар то није издајство према будућности српскога народа?

Др. В.: На жалост, Господару, у историји свију народа има примера да су династије често претпостављале своје династичке интересе животним интересима свога народа. Истина није лепо, није српски од великога песника српског ослобођења и уједињења што је у тако важном тренутку заборавио што је целога века певао и декламовао, али...

Краљ: Не замерам ја Кнезу Николи, он је, кад је, као први услов за наш споразум, тражио да *себи осигура Призрен*, био веран целокупној својој политици, али зар није неверство, зар није издајство према своме Краљу и Отаџбини, кад моји, Србијански Министри, у томе питању напуштају свога суверена и прелазе на страну Кнеза Црногорског, кад они пристају да се у разграничавању наших сфера Призрен уступи Црној Гори?

Др. В.: C'est un peu fort. Али опет, ко зна? Можда су гг. Симић и Вујић помислили да тај захтев треба одбити на песничку дару, и да је мудро пустити Кнеза Николу да спрема ражањ за зеца који је још у шуми, ако се по ту цену може добити његова сурадња за цркве и школе нашега народа у Турској.

Краљ: А не, докторе, њих не може опрати ни Сава ни Дунав. Право има Па̀па кад доказује да у Србији има породица̂ које су кроз све генерације од устанка до данас остале оно што су биле још у почетку, то јест или Обреновићевци или Карађорђевци. Ту не помаже ништа. Могао сам ја по сто пута од Ђоке Симића правити мога Министра Председника, он је остао син Стојана Симића,

остао је зет Александра Карађорђевића, и на Цетињу је наравно бранио таста Пере Карађорђевића.

Др. В.: Па за Бога, Господару, ни Пера Карађорђевић, кад би био на престолу Србије, не би могао дати Ђоки Симићу ништа више, него што му је дао Обреновић V!... —

Краљ: Ништа то није. Главно је породична традиција. Прођите редом историју свију великих фамилија у Србији, од почетка овога века до данас, па ћете се уверити да Па̀па има право. Али то на Цетињу није још све. Ја долазим из Бидара у Париз. На станици видим на једанпут Дамњана Влајића. Питам га откуда он ту? Вели да га је влада послала да у Француској поручи нову пушку за нашу пешадију, али са заповешћу да се Мени никако не јавља... Али он, као официр, није могао... Шта велите, докторе, на то? Моја влада, за време мог одсуства из државе, без мога знања, напротив иза мојих леђа, кријући од мене, шаље једнога вишег официра с тако крупном поруџбином и деморализира ми тога официра, наређујући му да се од мене крије!!! Кад ми је француски министар спољних послова стао говорити о тој мисији Влајићевој ја сам тек тада видео да је моја влада мислила добити толике пушке на вересију, на пуф, и ја сам морао црвенити од стида када ми је француски министар стао говорити како се српска влада вара кад мисли да се таква количина пушака може добити на вересију, јер, на жалост, влада републике није фабрикант оружја, а свака фабрика пушака мора тражити гаранцију да ће јој се лиферација у одређене рокове исплатити. Ја сам влади послао једну такву депешу, да она мора поднети своју оставку ако има и најмање образа. Ако ли нема ја ћу је најурити чим се вратим у Београд. И тако ја данас стојим на једној важној политичкој раскрсници, налазим се пред питањем да ли треба да пођем десно или лево. Експериментирања с разним партијама је било доста; ваља се решити којим правцем ваља водити Србију дефинитивно.

Др. В.: Тако је Господару. С кабинетима од неколико месеци живота не можете ништа учинити, па макар сваки члан свакога таквога кабинета био геније. Узмите, Го-

сподару, ако хоћете, осам Цигана из Сремчице за министре, али им дајте времена да раде, па ће бити боље него до сад.

Краљ: (мало развлачећи и подвлачећи поједине речи) — У Србији има озбиљних људи који су уверени да би апсолутизам брзо излечио Србију од свију невоља од којих она данас страда... —

Др. В.: Када нова српска држава још у патријархалном стању није могла да сноси очински апсолутизам Кнеза Милоша, када није могла да поднесе просвећени деспотизам Кнеза Михаила, ја држим да би апсолутизам у Србији, на крају деветнаестога века, био несрећа за народ и за државу.

Једва приметан врло фини осмех залепрша се око танких усана Краљевих после ових мојих речи, али одмах за тим Краљ настави озбиљна лица и крупним гласом.

Краљ: И ја тако мислим. Ја још нисам на чисто с питањем да ли је парламентаризам последња реч државне мудрости или је то један прелазни облик владавине, док се не дође до нечега бољег, али ја одвајам језгро, суштину уставности, од жалосних дегенерација парламентаризма које бесне данас не само у Србији, него и у далеко већим и културно напреднијим државама. Ја држим да се може уставно владати а да се најбоље владе државне не морају жртвовати свакоме ћефу необавештенога или навалице рђаво обавештенога јавног мишљења. Према томе ја сам се одлучио да останем уставни владалац, то значи, да ни једно важно државно питање не решавам без пристанка Народне Скупштине, и дотле ћу од рђаво обавештенога народа апеловати на боље обавештени народ, докле не буде могућно да се и у Србији одржи здрав парламентаризам. Онда ће се и наше уставно питање дефинитивно решити. С оваквим уверењима и намерама ја сам вас позвао, драги докторе, и молим вас да примите мисију да ми саставите нову владу. —

Др. В.: (после ћутања од неколико тренутака). — Ја сам врло захвалан Вашем Величанству на том неочекиваном, новом доказу Највишега поверења и благовољења, и, ако Ваше Величанство одиста нема бољега кандидата

да му повери састав нове владе, ја нећу изигравати палилулску фрајлу када је нуде да свира у клавир; само, пре него што бих примио ту мисију, сматрам за дужност поштена човека да кажем Вашем Величанству своје искрено уверење: да ја нисам подесан човек за ту мисију. Пре свега ја нисам никакав политичар и ако сам био и скупштинар и министар. Ја сам за политичара сувише наиван, а поред тога по темпераменту сувише прзница. Целокупним својим јавним радом до сада ја нисам стекао ни једнога пријатеља, а огорчених непријатеља стекао сам стотинама. Осим тога, за шест и по година мога службовања на страни, ја нисам могао да пратим све што бива у Србији; многе људе који су избили на површину ја никако и не познајем. Један уставни министар треба да има јаку партију уза се која ће му осигурати већину у Скупштини. За мном неће поћи ни једна развалина од партије у Србији, јер с радикалима сам се тукао ево већ 26 година, с напредњацима сам раскрстио кад сам ушао у кабинет Николе Христића, а с либералима немам никаквих веза. Како хоћете, Господару, да од тако непопуларног, усамљеног човека направите шефа владе? Ја знам да по садашњем уставу свака влада може ласно себи направити већину, али ако ова, састављена из развалина досадашњих партија, стане помаљати своје партизанске вељеитете, ја сам кадар казати јој усред Скупштине таких горких истина у очи, да ћемо се врло брзо разићи. Ја не могу да трпим политичке партије у опште, јер су оне друштва за међусобно помагање политичких нула, највише медиокритета, а у Србији специјално их мрзим, јер су оне завадиле оно мало способних људи, што их је наша земља до сад могла однеговати, тако крвнички, да не могу заједно да раде, а тек када би се из свију партија узело све што ваља, једва ако би се могла саставити једна способна и поштена администрација у Србији. Ето, Господару, још једнога неизлечивог расцепа у мени. Мало час сам признао да се у Србији не може владати апсолутизмом, а сада морам да признам да не трпим политичке партије које су conditio sine qua non за сваку уставну владавину. Ако ме натерате да баш ја саставим нову владу, ова ће бити

само један нов експеримeнат без икаквог успеха, а Ваше Величанство са свим има право кад жели да прекине то безуспешно експериментирање. —

Краљ: Хвала вам, драги докторе — што сте у начелу изјавили готовост да ми помогнете изаћи из ове тешке политичке ситуације. Скрупули које изнесте чине част вашој искрености, али ја се надам да ћу их лако савладати. Политика није нарочита наука коју би ви морали тек изучавати, него уметност, а да сте ви добар уметник, то сте доказали у најделикатнијој грани политике, у дипломацији. Што немате много политичких пријатеља него напротив имате доста непријатеља то само доказује вашу политичку индивидуалност, јер само политичка шуша, која никоме не смета, има у свима политичким логорима све саме пријатеље. Ја сумњам да сте ви по темпераменту још онаква прзница, како се правите, али баш за случај да вас претурених педесет година живота још нису са свим стишале, ви сте сувише добар беседник, да би вам темпераменат могао сметати у Скупштини. Напротив та особина, беседнички таленат, саставља један од главних услова за успех једнога уставног шефа владе. Што се тиче политичкога партизанства, и ја га не трпим у досадашњој форми, и још ћу вам нешто казати, што ви, бавећи се толико година на страни, можда не знате, а то је да је политичко партизанство дојадило свима у Србији. Људи желе најзад политичкога мира, сваки жуди да се једном врати своме послу. Напредњачка странка је распуштена, поједини политичари из те странке, задобивши тиме сваки слободу своје акције једва чекају једнога енергичног шефа владе, који би им гарантовао само сигурност од политичкога гоњења, па да се око њега групирају и да га помажу. Ристић је остарео и физички ороиуо. Он сада само једно жели, да на миру умре. Његови су људи такође много препатили од радикалскога гоњења, и они ће вашу владу једва дочекати. Барем за једно крило либерала сам осигуран, а са мало концесија можете ласно придобити и остале либерале. И тако ћете моћи из та два елемента, а међу њима су сви имућни људи у Србији, сви домаћини који су толико година страдали од радикалскога терора, саставити поуздану ве-

ћину у Скупштини и моћи ћете да владате уставно. Рекосте још да вам смета што многе људе не познајете. Па̂па ће бити с нама, он се дефинитивно враћа у Србију, он зна готово свакога угледнијег човека у Србији лично, он ће нам у избору личности бити својим саветима од неоцењиве користи. —

Др. В.: Одиста, Њ. В. Краљ Милан зна скоро свакога важнијег сељака у главу, а камо ли свакога политичара и његови би нам савети били одиста врло драгоцени. Ја се само једнога бојим... —

Краљ: (врло живо) Чега?...

Др. В.: Ја сам служио Краља Милана двадесет година од којих осам година сам провео у двору, ја знам његов карактер и темпераменат. Он има високих државничких погледа, има огромну интелигенцију, има много срца, можда и сувише. Он страсно воли али и страсно, смртно мрзи, а покадшто омрзне човека и без довољног основа и онда не помаже ништа...

У томе тренутку, као из вертепа, изађе из Краљеве спаваће собе, од које као да врата беху случајно остала отворена — главом Краљ Милан.

Краљ Милан: Мој докторе, није више ни Краљ Милан онај који је некад био. Он је остарео il a mis beaucoup d' eau dans son vin. —

Др. В.: То би се могло одмах опробати ако ми Ваше Величанство допусти... Господар треба да се ожени.

Краљ Милан: То је и моје мишљење толико пре, што данас династија Обреновића стоји на два ока Краљева, јер ја већ припадам историји... —

Др. В.: Хвала Величанство. Господар дакле треба да се жени, да осигура династију, тај једини стожер у нашој сумпоровитој земљи. Он се мора друкчије женити, него што се — pardon — Ваше Величанство женило. Он не може узети прву лепу Mademoiselle de... или Fraeulein von... која после не уме да се нађе на престолу. Њему треба принцеза, рођена на престолу, која неће сваки coup de canif dans le contrat de mariage вешати на велика звона. Њему треба принцеза која ће сродити српску династију са бар неколико великих владалачких фамилија у Европи.

Краљ Милан: Са свим тако докторе — и ја сам био нашао баш такву принцезу за Краља, и што она данас није Краљица Србије, то је крива Краљева мајка, која је тај пројекат осујетила само за то што сам га *ја* предлагао. —

Наста врло мучан тајац. Краљ Милан стаде ходати по салону. На лицу Краља Александра беше чудан, загонетан израз, који ја уз пркос прилично великој пракси у дешифровању не могох прочитати.

Др. В.: Тај факт, за који први пут чујем, само је нов доказ за оно што у овоме тренутку као веран слуга Обреновића сматрам за дужност казати. Ниједан обичан грађанин који има ћерку на удају, а камо ли једна владалачка породица, неће никада дати своје дете у једну разорену кућу, па макар та кућа била Краљевски двор. Први услов да се Господар ожени онако како то захтевају интереси Србије и њене народне династије то је: не само формално, него истинско, искрено измирење Краљевих родитеља, њихов даљи заједнички живот на двору њиховога узвишеног сина. Од тога измирења, које би тек омогућило Краљеву достојну женидбу било би и друге велике политичке добити. Оно би опоравило тешко повређени углед Краљевскога дома у земљи и на страни, оно би учинило да нестане четврте и пете политичке партије у земљи, да нестане Милановаца и Наталијеваца, па да сви опет буду само Обреновићевци.

Краљ Милан: То је тако тачно да сам ја за љубав мога сина готов и ту жртву принети. Ја сам готов на такво измирење, и што се мене тиче, овлашћујем вас да на њему радите!

Др. В.: Хвала Величанство.

Краљ: На жалост таква акција не би имала никаквог изгледа на успех. Ја сам то небројено пута покушавао, али сви моји покушаји разбили су се на категоричном отпору моје мајке. —

У томе тренутку уђе врло елегантан maître d'hôtel расклопи врата једне оближње собе и рече:

— Majestät sind serviert —

Краљ устаде и рече:

— Хајдемо да доручкујемо па ћемо после продужити овај разговор. —

— Не бојте се, докторе — рече Краљ Милан, идући иза Краља, — да ћете морати јести нешто што није curgemäss. Ја сам због вас поручио фореле и све што треба. —

После доручка прекинути разговор није настављен, јер је Краљ морао да прими и да враћа неке посете. Зато ми је наредио да дођем пред вече.

Ја сам дошао. Овога пута присуствовао је целом разговору и Краљ Милан — али о измирењу између њега и Краљице Наталије није било више ни речи. Краљ је наваљивао да ја примим мисију да саставим кабинет без тога услова. Краљ Милан наваљивао је такође на ме да се примим, при чему је чак рекао како је он мени помогао кад сам ја био у невољи, па се нада да ћу сада и ја помоћи његовоме сину... После овог апела на моју личну обвезаност према Краљу Милану, ја нисам имао куд него сам одговорио „разумем“ и одмах се приступило личном саставу кабинета и његовом програму.

— Разуме се по себи — рече Краљ — да ћете ви, поред председништва узети и портфељ спољних послова. Кога ћемо за министра унутрашњих дела? —

Др. В.: Ја бих предложио г. Николу Д. Стевановића, бившега окружног начелника и бившег управника Београда. Он познаје људе у Србији мал' не као и са́мо Њ. В. Краљ Милан. Он је један од првих стручњака у полицијској служби; као бивши напредњак он ће осигурати новој влади потпору свију умеренијих напредњака, који нису политички фанатици. Никола је врло енергичан човек, а што је главно, он је апсолутно чистих руку...

— Одиста... — поче Краљ развлачећи и пажљиво гледајући Краљу Милану у лице — тај би кандидат можда...

Очевидно је Краљ желео да најпре чује мишљење свога оца, али Краљ Милан је ћутао и пушио.

— Али — заврши Краљ своју прекинуту реченицу, — то ћемо видети доцније, док нам изнесете све кандидате. Продужите докторе. —

Др. В.: За министра грађевина ја бих предложио г. Димитрија Стојановића. Он је истина сувише страстан либерал за један ванпартијски кабинет, какав је нама пред

очима, али он је најбољи стручњак у железничком послу, а то је данас најважније у Министарству Грађевина. За просвету ја бих предложио Мику Кр. Ђорђевића, јер у кабинету треба да буде макар један радикал да се тиме докаже његова непартаичност, а од свију радикала чини ми се да је Мика Крлетов једини имао куражи да у Скупштини каже да је он министар по поверењу Краљевом а не партијском. Оно, ја морам признати да би за просвету од свију радикала најспособнији био Андра Николић, који сам за себе саставља једну хемисферу радикалскога мозга — друга је Јован Ђаја — али, бојим се да је Андра сувише партизан фанатик да би пристајао у овај кабинет, с тога да пробамо најпре с Миком. За портфељ министра правде предлажем г. Антонија Пантовића. Он је одличан правник, одличан администратор, поштен човек, умерен напредњак. За Министарство Финансија, пошто се др. Миша Вујић учинио немогућним на Цетињу, имају свега два могућна кандидата, један је Вукашин Ј. Петровић, који политички стоји добро и с либералима и с напредњацима, а по стручности долази на прво место, јер све што имамо финансијског законодавства после Косте Цукића, то је Вукашиново дело. Други је могући кандидат Стева Д. Поповић, кога ја истина знам више као педагога него као финансијера, али изгледа да се он истакао и на томе пољу од како ја служим у иностранству. Чеду Мијатовића не износим као кандидата зато што ми се чини да је он у финансији оно исто што је и у историји — сувише поета. Он има сувише меко срце за министра финансија. С тога молим, Господару, да министра финансија изберете између прве двојице. За министра војног предлажем пуковника Драгомира Вучковића, команданта дринске дивизије... —

— Tiens! — рече Краљ Милан и баци тек запаљену цигарету па узе другу.

Краљ Александар беше такође изненађен овим именом и гледаше у оца неће ли овај казати своје мишљење, али Краљ Милан се чинио невешт.

Краљ: А кога ћете, докторе, за Народну Привреду? —

Др. В.: За тај једини портфељ ја бих предложио једнога фанатика, али не политичког, него фанатика за

привреду, предложио бих г. Милосава Куртовића. Ако овај млад човек уложи толико исто фанатизма за унапређење земљорадње, рударства, заната и трговине, колико је показао за унапређење коњарства, мислим да ћемо сви имати разлога да будемо задовољни.

— Où vas tu? — упита Краљ свога оца, који устаде и пође к вратима.

— Сад ћу ја доћи — рече Краљ Милан — наставите ви само! —

Кад остадосмо сами Краљ рече:

— Мени се, докторе, прилично допада ваша листа, али би можда добро било да саслушамо и Пàпу? —

— На сваки начин, Господару.

— Што се њега тиче, ја мислим да му Никола Стевановић неће бити по вољи јер је он сувише, како ви кажете, из Наталинаца. Пàпа из истог разлога не воли ни Стеву Белог, али вас молим да за Стеву ензистирате. Вукашин јесте способнији финансијер од Стеве, али против њега говори ово: Банке у Паризу казале су ми да с Вукашином не може бити ни речи о продаји наших ломбардованих обвезница државних... —

Др. В.: Па то је највећи комплименат за способност Вукашинову?

— Да, али од голе способности Вукашинове неће се напунити празна државна каса. Нама треба новаца и то много новаца.

У том тренутку врати се Краљ Милан, седе и припали нову цигарету.

Ја га замолих за мишљење о изнесеној скици за лични састав новога Министарства.

Краљ Милан: — То је, драги мој докторе, Краљева и ваша ствар, то је питање државне политике у коју се ја не мислим више мешати. Краљ ме зове да се стално вратим у Србију, и ја сам на то пристао из два разлога: прво што ми се досадио овај цигански живот, у коме човек није нигде код куће, а друго ја сам постао ботаничар — јес, јес, што се чудите докторе — ја сам постао велики воћар и цвећар па хоћу с допуштењем Краљевим да радим на његовом имању у Топоници. Као што сам пре из Топонице снабдео велики део јужне Србије фазанима, или како их народ зове „Краљевим кокош-

кама“, тако сад имам амбицију да од Топонице направим велики расадник облагорођеног воћа за целу Србију. На тај, практички, баштованцијски начин, ако хоћете, мислим ја потпомагати вашега будућег министра народне привреде, али да се опет мешам у шумадијску политику — то да не дâ Бог! —

Др. В.: Опростите, Величанство, али ако сам ја тако олако примио, овако болестан, грдан терет, да у данашњим приликама у Србији саставим нову владу, ако сам пристао да се не само политички него и физички сав утрошим у служби Краља и отаџбине, ја сам рачунао на *пријатељске* савете огромнога политичког искуства и познавања људи којима располаже Ваше Величанство. —

Краљ Милан: То је друга ствар. Пријатељским саветом радо ћу вас помоћи ако Краљ допусти. —

Краљ: Ја те молим за то.

Краљ Милан: Добро. Ево мога мишљења и савета. На предложеним кандидатима одиста се види да сте ви, драги докторе, одавно отишли из Србије, јер иначе ви би, као дипломата, најмање могли предложити за министра унутрашњих послова Николу Стевановића, који је као управник Београда допустио да се пред споменником Кнеза Михаила спаљује мађарска застава. Тим би наименовањем, без икакве невоље дали своме кабинету непријатељски карактер према аустроугарској влади, а ви, још из доба када сте били начелник санитета, врло добро знате шта вам је барон Кемењи казао при грађењу ветеринарске конвенције, ви знате како се свако политичко питање између нас брзо претвори у неку заразу на нашој стоци. Толико о полицијској способности Николе Стевановића и о ефекту који би његово наименовање *овде* направило. А што се тиче његових чистих руку, упитајте вашега колегу по медицини, а његовога политичког пријатеља д-ра Милутина Поповића, како је то могло бити, да он, од огромног имања свога оца Марка Поповића, није наследио ништа, ни једну кућу у Београду, ни један дан орања у Синошевићу? Упитајте га па ћете видети колико су чисте руке у Николе. — Димитрије Стојановић можда је тако добар стручњак као што га хвале, ја ни за то нисам сигуран, али што знам то је да је тврдоглав као бѝвô, то је да би ви с њиме тешко иза-

шли на крај. Али, како доиста за ту струку немате велики избор, пробајте с Митом, па ћете видети иде ли. — Мика није тако сигуран привржeник наше династије, и ако је Крлетов син, као што се у опште мисли. Када је он био у Паризу рањен, у првим тренутцима, док је и он сâм мислио да ће брзо умрети, ја сам из његових уста чуо неколико речи, које нећу никада заборавити, и које су ми од атентата, извршеног над њим, створиле једну велику загонетку, коју поред свега старања до сад нисам разрешио. Али да оставим то на страну. Било би ружно, било би политички неморално, да он као радикал, макар и као „дворски“ радикал из Симићевог кабинета пређе у ваш. Ваша мотивација да треба „макар један радикал“ да буде у новом кабинету само ми доказује да сте ви, докторе, остали онај неизлечиви идеалиста који сте увек и били, а већ кад сте поменули Андру Николића и Јована Ђају онда ми је са свим било јасно да ви и не слутите каква вас борба чека. Мислите ли ви да ће радикали седети скрштених руку и да ће с благовољењем пратити ваша патриотска напрезања само зато што сте ви једнога њиховог првака узели у свој кабинет? Баш и ако би један од њих пристао да уђе у ваш кабинет — у што ја јако сумњам — радикална би странка тога свог првака огласила за издајника, прешла би преко њега на дневни ред, тј. отвориће борбу противу вас на живот и на смрт, јер ви сте за ред, а они су за неред и преврат, ви сте радник а они су политички коцкари и шићарџије, ви сте Обреновићевац а они су Николини и Перини људи. За ту борбу, докторе, треба да се добро спремите, јер радикали су старе бунџије које врло лако газе у крв. Ви ћете се у тој борби моћи одржати само тако, ако прикупите око себе све либерале и све напредњаке, па и у томе треба више да се ослоните на либерале, и ако међу напредњацима има много више интелигенције, из врло простог разлога, што је у Србији много више либерала него напредњака, а то није никакво чудо, јер су либерали много дуже били на влади у Србији него напредњаци. — За Пантовића знам да је добар правник и добар администратор, али је сувише мали чиновник да већ постане министар. У опште ви треба да гледате да

у ваш кабинет увучете што више бивших министара, државних саветника, да тиме самим дате мало више ауторитета и тежине своме кабинету. А ви предлажете Милосава Куртовића који је некакав прекобројни секретар у Министарству Народне Привреде!! Пре свега, докторе, тај Милосав није никакав фанатик за коњарство, него прост џамбас који добро разуме американску рекламу и ништа више. О народној привреди нема он ни појма, нити је кадар ишта научити што прелази круг његовога шабачког џамбаслука. Он се био и мени допао као кавалеријски официр па сам га узео у двор за ордонанса. После неког времена допао ми се и са својих финих манира и пробао сам да га употребим у дипломатској служби, али сам се на првом покушају тако опекао, да сам дигао руке од њега. — С вашим мишљењем о Чеди потпуно се слажем. Чеда је мој пријатељ, али он није за министра финансија у вашем кабинету, коме предстоји врло тешка задаћа баш на томе пољу. У тој задаћи треба пуно финансијских *идеја*. Тога можете наћи само у Вукашина. Онај други кандидат зна само рачуницу, и то нижу. По моме мишљењу Стева Бели био би добар благајник, чак ако хоћете и главни државни благајник, да броји паре, да их стрпа у касу, па да на њој седи и што је могућно мање издаје, али не тражите од њега идеја како да се празна државна каса напуни. Он је у Министарству Финансија ново издање Алексе Спасића, који је, као што знате, своје министровање провео у штедњи плајвазова и неисписаних полутабака хартије. Ја знам, сад Краљ мисли да ја овако говорим о Стеви Белом само зато што је он љубимац Краљице Наталије, а верујте ми да не говорим зато, него што желим добра Краљу, а успеха вама докторе. Најзад узмите Стеву, али памтите што ћу вам казати сада: Неће дуго проћи, ви ћете обојица тражити Вукашина. — Најзад, најинтересантнији ваш кандидат за мене то је Драгомир Вучковић за Министарство Војно. Не знам да ли је Краљ на њега помишљао, али ја нисам. Па ипак чини ми се да вам је то једини кандидат противу кога не бих имао ништа да кажем. Он је добар војник, добар ђенералштабни официр, старешина који чврсто држи дисциплину у својој команди, добар

администратор, а поред свега тога већ је на дивизијарском положају. Са свим подесан кандидат. —

Краљ: Ако само буде здрав. Он је у последње време био јако болестан, не знам од чега, али чини ми се да ми рекоше да га је капља ударила... —

Др. В.: Сумњам. Он је још сувише млад за атероматозни процес.

Краљ: Најзад то ћемо видети. А знате ли ви, докторе, историју Драгомира Вучковића, знате ли да је он своју војничку каријеру почео тиме, да су га истерали из Војне Академије?

Др. В.: Знам, Господару, али то је било зато што није хтео да као кадет послужује на некаквом ручку који је давао управник академије.

Краљ: Ама, докторе, неће бити само зато. Он је одмах после тога у Великој Пивари, с једнога стола харангуирао светину некаквом републиканском беседом.

Др. В.: Онда сам, Господару, и ја био републиканац као и сваки питомац класичне гимназије, кога су седам година књукали грчким и римским републиканским идеалима. Разлика између мене и Драгомира само је у томе што је мене од републиканизма излечио Краљ Милан, а Драгомира је излечио један републикански жандар у Цириху.

Краљ: Како то?

Краљ Милан: То ни ја не знам.

Др. В.: Када је Драгомир отишао на ондашњу ћабу наших младих републиканаца, у Швајцарску, он је мислио да се слобода у томе састоји да сваки може чинити што хоће. Према томе он је једном усред бела дана и насред најживље улице у Цириху, стао да — свршује један мали природни посао... Најближи жандар дочепао га је за јаку, одвео га у полицију, и тамо је морао платити пет франака глобе за такво вршење једнога грађанског права. Од тога доба Драгомир није више републиканац.

Краљ и његов отац заценише се од смеха тако да сам ја тек после неколико минута могао наставити.

Др. В.: Али све то, Господару, и други греси Драгомирови, што је као предузимач направио нпр. оне скаредне камене ћевапчиће око споменика Кнеза Михаила,

све то не смета да је Драгомир Вучковић у нашим ратовима а нарочито под Видином показао врло сјајне особине за великога старешину у војсци, и за то га ја предлажем за министра војног. —

Краљ: Прима се, докторе, прима се, и ја ћу, чим се вратим у Београд, још пре него што ви стигнете, телеграфисати Драгомиру да дође. Али сад да се вратимо на Па̀пине примедбе односно других ваших кандидата. У томе се слажем с њиме да ваш кабинет треба поглавито да се ослони на либерале и на напредњаке, и пошто је првих више, поглавито на њих. С тога би можда много боље било да баш за портфељ унутрашњих послова узмете једнога либерала и то од оних за које сам сигуран да ће ми се одмах ставити на расположење и пре него што задобијемо Ристића и његову групу. Какав би био нпр. Јеврем Андоновић за министра унутрашњих послова?

Др. В.: Ја га мало познајем, Господару. По чувењу знао сам га као доброг председника суда и као доброга окружног начелника. За време мога министровања видео сам га у оном збору првака свију странака, који је претресао пројекат устава под преседништвом Краља Милана. Тада ми се учини присебан, зрео човек, умерених политичких начела. —

Краљ Милан: Такав и јесте. — Il ne paye pas de mine, mais c'est quelqu'un. Можете слободно с њиме пробати и ја сам уверен да се нећете кајати. —

Др. В.: — Молим, Величанство... —

Краљ: Дакле ја ћу с њиме говорити и ја ћу му понудити и у ваше име Министарство Унутрашњих Послова. И ако се слажем с Па̀пом односно уласка и каквога радикала у ваш кабинет, ја ћу ипак по вашој жељи говорити с Миком. Усвајам Дим. Стојановића за грађевине. Али шта ћемо с правдом? Ја немам ништа противу Пантовића, али, право да вам кажем, волео бих да ми предложите још кога кандидата. —

Др. В.: Ја бих могао изнети још тројицу, али за Марка Стојановића знам унапред да он неће хтети да напусти своје сјајне положаје, а за другу двојицу знам да ћете наћи да су сувише млади, јер то су гг. др. Драгутин К. Протић и др. Војислав Ст. Вељковић. —

Краљ: Не само да су још сувише млади за министре него сам сигуран да се ни један од њих не би примио. Барем за Гуту знам сигурно да неће, јер шта нисмо чинили и ја и Па̀па да га увучемо у државну службу па све забадава. —

Краљ Милан: Међутим, докторе, ви сте са свим добро око бацили. У тим младим људима има штофа из кога се праве министри, само је за сада тај штоф врло крут. Ви треба да гледате да их употребите за време ваше владе, да их *спремате* за министре.

Краљ: Знате шта докторе? Да оставимо за сада нерешено питање о портфељу министра правде док ја не видим неколико људи у Београду, па ћу вам ја телеграфом предложити име онога који ми се учини најподеснији.

Др. В.: Разумем. —

Краљ: Што се тиче финансија, можда је Вукашин способнији од Стеве, али ја њега претпостављам. Ви се при свем том можете користити Вукашиновим идејама за израду законских пројеката по финансијској струци, можете га употребити у разним комисијама, поверавати му нарочите задатке. Најзад ако се обистини Па̀пино пророштво односно Стеве, па, ми се нећемо с њиме венчавати, можемо доцније узети баш Вукашина. Остаје нам још портфељ Привреде. Ту би требао човек вишега положаја у државној служби, човек који се већ документирао на пољу привреде или индустрије. Какав би био, шта велите докторе, г. Сима Лозанић? —

Др. В.: Он се доста бавио рударством, и ако више као хемичар него као индустријалац, иначе га знам као озбиљног научника и умереног политичара. Једино чега се бојим то је, да ће Сима много попуштати својим начелницима одељења и референтима.

Краљ: Па то је просто, докторе. Изберите му ви добре начелнике и референте. Иначе је он врло погодан за министра. —

Др. В.: Добро, Господару. —

Краљ: Тако, сад смо à peu près готови с личним саставом — рече Краљ и погледа у часовник — а после ручка ћемо претрести програм докторов. —

И одиста одмах за тим позваше на „ручак“ који се у Београду зове вечера.

Тек око девет часова у вече, када смо остали опет сами у салону, могао сам ја изложити програм моје будуће владе.

Ово су главне идеје које сам том приликом изнео:

Пошто је овогодишњим споразумом између Аустро-Угарске и Русије осигуран мир и status quo на Балкану бар за неколико година, те године треба искористити што се више може за унутрашњу политику Србије. Сумануту партизанску борбу треба дефинитивно прекинути, сву интелигенцију и сву снагу државе уложити да се једном санирају државне финансије, да се постигне фактична равнотежа у буџету, да се народна привреда живље крене унапред те да се на тај начин умноже државни приходи, како би се дошло до могућности да Србија добије тако уређену, тако опремљену и тако наоружану војску, да се на Балкану не може дефинитивно решити ни једно питање противно интересима Србије. Реформом пореске системе, која би имућније елементе праведније оптеретила, стварањем нарочитих органа за брже и тачније наплаћивање порезе, поштенијом администрацијом по царинарницама и угушивањем кријумчарства, поштенијом управом у државним монополима, могли би се државни приходи за годину две дана повисити бар за десет милиона. Довлачењем странога капитала у земљу за отварање и експлоатацију огромнога рудног блага Србије, за прерађевину сировина и за стварање народне индустрије, грађењем читаве мреже друмова и локалних железница узанога колосека кренула би се целокупна народна привреда тако силно напред да би и народ и држава постали релативно брзо имућни, а доцније и богати. Тада ни народна интелигенција неће више морати искључиво јурити у државну службу само зато да се хлебом храни, јер ће имати зараде у фабрикама, на рудницима, у железницама. Политичка партизанска борба у Србији не би никада узела на се крваве и дивљачке облике, које је узимала, да политичка питања нису постала питања о насушном хлебу народне интелигенције која се сва згурала у чиновништво, те тако има двапут више претендената за чиновничка

места, него што ових у Србији има, нити бити може. Ово зло долази од система нашега школовања. Све су нам школе само фабрике за чиновнике. То се зло још погоршало тиме што је свака политичка партија, дошавши на владу, постављала своје партизане на сва чиновничка места, узимајући често у државну службу и са свим неспремне људе с улице, било да их награди за партизанске услуге у политичкој борби, било да их тиме направи својим партизанима, било само зато да политичке противнике баци у гладовање. То је један од узрока зашто ни једна влада у Србији нема ни толико времена, да се довољно оријентира у државним пословима, а камо ли да приступи фактичком раду, јер се сви гладни политичари коалирају само да оборе оне који су у службама па да заузму њихова места. Отуда је и партија државног буџета на пенсије истераних државних чиновника, који се према годинама службе нису могли просто бацити на улицу, тако хорендно порасла да је и она постала једна озбиљна сметња за праву равнотежу буџета. Зато је крајње време да се наше садашње „класичне“ фабрике за чиновнике затворе или да се претворе у такве школе, из којих ће народна интелигенција излазити способна за живот, способна да заради себи хлеба и без државне службе. Зато је крајње време да се у Србији реши чиновничко питање једним новим законом о државној служби, по коме нико не би могао постати државни чиновник док не положи за сваку струку прописани испит, али по коме ниједан државни чиновник не би могао бити отпуштен из државне службе без пресуђене кривице или доказане неспособности. Цивилним чиновницима ваља дати плате које имају одговарајући чинови у војсци, треба им одредити број година који морају провести у сваком звању или класи пре него што авансују, али им ваља законом осигурати авансовање као и официрима. Број година службе за стицање права на пенсију ваља барем удвојити, али чиновника ваља осигурати од свачије самовоље, и онда ће сваки од њих бити ревностан и савестан у служби тако да ће Србија имати бољу администрацију и бољу правду с *половином* данашњег броја чиновника. И онда ће доћи време да тај мањи број чиновника добије пра-

ведније плате него што су ове од 1835. године. Докле се не изради и не вотира тај нови закон о државној служби треба а) пробрати, без призрења на политичко партизанство, најбоље, најспособније и најпоштеније чиновнике и њима попунити сва места у државној администрацији; б) чиновнике који би претекли, а који су још употребљиви, треба употребити у општинским администрацијама. Тиме би се с једне стране растурила војска опасних гладних чиновника, а с друге стране општине би добиле сто пута бољу администрацију него што је данас воде неписмени кметови и полуписмени општински писари.

Краљеви су ме пажљиво слушали и с времена на време значајно се погледаху.

Краљ: У целини — ја усвајам ваш програм. О детаљима ћемо имати врло много да дебатујемо. Тако нпр. ја видим да ви решење чиновничкога питања замишљате без § 76. у закону о чиновницима. Без тога параграфа ниједна влада не може опстати, јер ће онда самовоља чиновника бити неограничена. —

Краљ Милан: Доктор заборавља да је покушај са независношћу чиновника учињен под Пироћанцем барем за једну грану државне управе, за судство. Па како је испао тај покушај? Јесу ли независне судије били мање пристрасни партизани, мање шовинисти при суђењу? Није ли и под њима сваки противник политички и сваки странац изгубио парницу на српским судовима па макар његово право било јасно као дан само зато што је друге политичке вере или што је имао несрећу да је странац? Ви говорите, докторе, о довлачењу странога капитала у земљу, и то је одиста једини начин да се подигне привреда, да се створи у земљи бар нешто индустрије да не будемо довека земљорадничко-сточарска држава која зависи од мађарских аграраца. Али који ће странац уложити свој капитал у Србији кад зна да за њега на српским судовима нема правде? Ви говорите о читавој мрежи локалних железница и одиста оне су потребне не само да хране главну линију, која сада једва покрива и сувише велике трошкове своје администрације, него и да крене целокупну народну производњу, али како ћете да саградите ту мрежу? За њу треба много милиона, треба много

стручних енжењера. Имате ли једно и друго у Србији? Капитала би можда нешто и било бар за почетак, али српски богати трговци нису хтели да о свом капиталу сагради ни трамвај у Београду, а сада када виде како се странцима богато рентира то предузеће, сада су се упели из петних жила да отму од странаца трамвај. А како стојимо са стручним енжењерима? Помислите на онај мост на Морави код Љубичева који се још на проби срушио, и ако га није градио некакав мали енжењер окружни, него професор науке о мостовима или тако нешто на техници наше Велике Школе. Шта остаје? Ако хоћете да покријете Србију железничком мрежом локалних железница, ви се за то морате обратити странцима. Али која је капиталистичка или железничарска група у Европи довољно луда да се ангажује с тако великим послом у Србији кад зна како је српска влада варварски отела прву железницу у Србији од друштва коме је била дата експлоатација? Ја знам само једну групу која би можда ризиковала да још једном опроба срећу с повећим железничким предузећем у Србији, а то је она која има у својим рукама експлоатацију румелијских и турских железница и која је јако заинтересована и у мађарским државним железницама, па би имала великог интереса да железничка линија од Берлина до Цариграда и Солуна буде под једнообразном администрацијом и експлоатацијом. То је једина група која би можда хтела а која би насигурно могла да вам сагради целу потребну мрежу железничку, и још да вам једним позамашним зајмом дефинитивно излечи ваше државне финансије, наравно под условом да јој предате у експлоатацију и садашње железничке линије у Србији. —

Кад је Краљ Милан ово изговорио, мени сину кроз главу ово питање: Ама да није *ово* главно зашто се баш ти позиваш да саставиш владу? Ја хтедох да мој одговор отпочнем на томе питању, али се уздржах и одговорих редом.

Др. В.: Величанство, ја знам како је прошао покушај Пироћанчев с независним судијама, али ја сам дубоко уверен да он само зато није уродио добрим плодом што га је Пироћанац сувише партизански, искључиво као на-

предњак извршио. Ја немам своје странке и ја ћу покушати да решим чиновничко питање са свим непристрасно имајући пред очима једино интерес државне службе. Зебња, коју је Господар изјавио односно укидања § 76. чини ми се да је претерана. Ја сам уверен, кад се у сва чиновничка звања поставе најбољи чиновници које имамо, без обзира на партије, кад им се законом ујемчи да њихова служба и њихово напредовање не зависи ни од чијега ћефа, кад осете гвоздену руку једне владе која није ту од данас до сутра, и која је тврдо решена да докаже да је закон највиша воља у Србији — ја сам, велим, уверен да ћемо имати поштену администрацију, да на судовима неће нико изгубити парницу због своје политичке вере или што је странац. Признајем да је поступак радикалне владе када је отела железницу био самртни удар кредиту Србије на страни, да је ту први и главни узрок што српске државне хартије данас стоје на 58 за 100, и ако је Србија до сада најсавесније одговарала свима својим обвезама на страни и ако је међутим пустила и странце, представнике својих кредитора, у Самосталну Управу Државних Монопола. Једном убијен кредит једне државе не васкрсава се лако. Признајем да су радикалци, уплашени од онога што су учинили са железницом, похитали да Французима преплате отето им право експлоатације и да је та њихова нова лакомисленост коштала толико милиона, да ето Србија никако не може да се отресе својих „летећих“ дугова, да никако не може да се отресе својих хроничних годишњих дефицита, да никако не може да дође до стварне равнотеже у своме буџету. Али све то није у стању да у времену када све државе откупљују приватне експлоатације, када све железнице претварају у државне, да у томе времену ја помислим на то да Артерију Аорту Србијиног саобраћаја, трговине и привреде предам наново у руке странцима. Не, Величанство, ја то не бих могао учинити па макар дотична компанија поклонила а не позајмила Србији 30—40 милиона, колико јој треба да дефинитивно среди своје финансије. То би било дијаметрално противно не само интересима Србије него и битним интересима династије Обреновића. — Нека странци виде једанпут једну сталну владу у Србији,

која зна шта хоће, и која консеквентно ради на томе, нека странци виде неколико година политичког реда и привредног рада у Србији, па ће они доносити своје капитале у Србију и неће тражити експлоатацију наше Arteriae Aortae. —

Краљ Милан устаде и погледа у часовник, па рече:

— Ви сте, драги докторе, онај исти неизлечиви идеалиста који сте били целога живота. Кајаћете се ви за то, али ће бити за вас доцкан. У осталом ма колико да бих ја још имао да критикујем ваш програм, ипак морам признати да ће он у јавности правити добар утисак, а остварићете од њега колико могнете. Тако, а сад ја идем да спавам. Што се смешите? Ви мислите ја сам још онај стари Милан који не само да сâм није хтео да спава по целу ноћ, него није дао ни вама да спавате? Прошла су она времена, мој докторе, ја сада лежем барабар са кокошкама. Bon soir mon garçon (овде отац пољуби сина у чело. Краљ није оца пољубио у руку). Разговарајте ви још и ако би ти световао да не задржиш доктора дуго, јер он је прошлу ноћ провео у вагону па мора бити мртав уморан. Лаку ноћ докторе! —

Др. В.: Лаку ноћ, Величанство! —

Краљ: Седите докторе — рече Краљ пошто му отац оде — само још мало, па ћу вас пустити да се одморите. Нека вас ни мало не фроасирају извесне идеје Пàпине. Он је у њих заљубљен, он их често потеже у дискусији, али он је врло приступачан разлогу. Мени се ваш програм допада и ја ћу ваш кабинет помагати свима силама само да што већи део тога програма извршите. Што се тиче времена ја вам гарантујем све потребно време за извршење тако једнога великог програма. Ја ћу вам за то јавно заложити своју Краљевску реч, тако да и партије у земљи и наши пријатељи и непријатељи у иностранству знају да с вашим кабинетом почиње једна дугачка епоха озбиљнога државног рада. Хоћете ли још сутра остати у Бечу? —

Др. В.: Ако ми Ваше Величанство допусти ја бих се колико сутра вратио у Карлсбад да бар још неколико дана уграбим за лечење пре него што ме позовете у Београд. —

Краљ: Па можете. Ми смо се у главном споразумели. За остало споразумеваћемо се депешама шифрованим. Хвала вам, драги докторе, хвала вам по сто пута. Ову вам услугу нећу заборавити док сам жив. А сад лаку ноћ и срећан вам пут! —

Др. В.: Хвала, Господару! —

Тако су се завршили ови интересантни преговори у Бечу.

Сутра-дан у вече био сам опет у Карлсбаду и продужио своје лечење.

8-ог октобра Краљ ми телеграфише у шифрама из Београда:

„Стеван Поповић и Андоновић дали реч. Мика Ђорђевић неће. Вучковић биће, надати се, сутра вече овде. Миту Стојановића видећу сада. Односно портфеља правде молим јавите ми што пре да ли пристајете на Косту Христића којега желе Поповић и Андоновић место Пантовића, како бих могао наредити му да што пре буде овде. За остале портфеље нећу радити ништа до вашег доласка.

Alexandre

Мој одговор од истога дана гласио је овако:

„Пристајем на Косту Христића за правду. Ако Мика неће просвету, молим покушајте придобити Андру Николића да буде бар један радикал у кабинету.

Vladan Georgévitch

На концепту ове депеше може се прочитати још и ово: „Ако неће мислим предложити Светислава Симића за просвету“ али је та реченица остала само на концепту и није шифрована нити откуцана, јер сам се сетио да Краљ Милан сматра Светислава Симића за некаквога Карађорђевићевца.

Сутра-дан Краљ наређује ми шифрованом депешом:

„Будите овде петак јутро ради састава владе.“

Одговор је гласио:

„Имао сам част примити данашњу телеграфску заповест Вашега Величанства. Поступићу по њој.“

У петак, 10-ог октобра ујутру, стигао сам у Београд. На железничкој станици дочекао ме је повелики

број личних пријатеља и рођака и — дежурни ордонанс-официр Краљев, који ме је први поздравио од стране Краљеве, изјављујући ми жељу Господареву да што скорије дођем у двор. Ја сам благодарио за пажњу Њ. В. и обећао доћи у двор чим се умијем и пресвучем.

Цео 10-ти октобар прошао је у порођајним мукама новога кабинета. — Дим. Стојановић уцењивао ме је захтевом да осим њега буду још три либерала у кабинету. Како ја на тај услов никако нисам хтео пристати уверавајући га, да ја желим његов улазак у кабинет не као либерала већ као стручњака за железнице, то је г. Дим. Стојановић неколико пута „сновао“ између двора и Ристићеве куће, док најзад није изјавио да он „сâм од либерала“ не може и неће да уђе у кабинет. Тада је за тај портфељ понуђен ђенералштабни пуковник Јоца Атанацковић. Он се мало нећкао, али је као добар војник казао „разумем.“ — За просвету је било теже. Како Мика Крлетов није хтео да изгледа као издајник својих дојучерашњих другова у влади, како с друге стране Краљ и његов отац нису хтели да чују ни за Андру Николића ни за Свету Симића, то је овај портфељ дат Андри Ђорђевићу, одличном проф. В. Школе и бившем министру, који је имао репутацију доброг али строгог старешине, онаквога какав требаше за политикастере међу распуштеним учитељима и професорима. — Стева Бели, и ако је био „дао реч“ Краљу, сада је уцењивао мене захтевом да му обећам да ћу његовога шурака, Јоцу Д. Стефановића направити државним саветником. Ја сам му одговорио „Јоца је један од мојих најбољих пријатеља из најранијег детињства, али ја нисам примио мисију да саставим нову владу зато да аванзујем своје личне пријатеље. Осим тога Јоца је данас шлогиран човек, а Државни Савет није дом за кљасте и богаље.“ Видећи да се ја не дâм ни осолити, Стева је гледао да од Краља ишчупа обећање, и изгледа да је успео (бар по доцнијим покушајима Краљевим да се Јоца наименује за саветника), јер је Стева после примио портфељ финансија без икаквих услова. — Коста Христић испрва није никако хтео да напусти свој лепи положај посланика у Букурешту, али кад га салетесмо и Краљ и ја, онда он изађе са својим условом: да му се

осигура *прва* класа посланичка за случај његовога иступања из кабинета...

Кад сам ја стао доказивати Кости да то није лепо што он уцењује Краља, кад су његове услуге потребне отаџбини, он ми је овако одговорио:

— Баталeн-зи — крупне фразе о спасавању отаџбине. Ça, c'est connu, c'est vieux jeu. Краљ и ти тражите од мене да ја напустим свој комотни положај и 27.000 годишње и да се за тричавих 12.000 бијем с халом и враном, па кад сиђем с министарског положаја да политички не вредим више ни гроша? Добро, ја за то тражим да себи осигурам барем пристојну пенсију. Ако нећете, пустите ме да идем у Букурешт. —

Сва тешка артилерија патриотских разлога није учинила ништа.

Ваљало је још неколико часова да Краљ ломи руке и да доказује Кости како је и „апсолутно“ и „релативно“ безусловно потребно да он прими портфељ правде, док је овај најзад пристао.

У поређењу с Костом Христићем понашали су се у овој прилици као прави џентлмени г. Јеврем Андоновић и г. Сима Лозанић, и из првих разговора с њима ја сам се уверио да ћу моћи с њима радити.

Ах, да. И Драгомир Вучковић је стављао један услов, а то је да му ја платим хиљаду динара изгубљене опкладе, јер сам се ја пре 15 година на пиву код Коларца опкладио да ће Драгомир пре постати министар него ја па сам изгубио опкладу, јер ето ја по други пут долазим за министра а он — Драгомир — тек сада први пут.

Ово беше једина шала која се тога дана чула у Краљевој канцеларији.

Пред вече је кабинет био готов, и сада је Краљ Милан предложио да се пре указа о новој влади у службеним новинама наштампа једно Краљево писмо којим се мени поверава састав тога кабинета.

Ја пристадох на то али предложих да се после указа наштампа и политички програм нове владе.

Краљ нађе да је боље да тај програм уђе у његово писмо, и замоли и свога Оца и мене да му сваки за себе

спремимо по један концепат за то писмо, па ће он онда из та два концепта саставити тај документ.

Тако је и урађено.

Концепат Краља Милана гласио је овако:

„Драги Г. Ђорђевићу,

„Ја вам поверавам пуну части мисију да саставите нови кабинет, и желим да вас уверим овом приликом, да моја нова влада може рачунати на моју сталну и непоколебљиву потпору у правцу у коме желим да се земљом управља. Узроци, који су изазвали кризу таке су природе, да самим тим условљавају трајност новога правца. Јасно се показало у последњем времену да политичке борбе могу донети само јалове ресултате. Догађаји на Истоку у току ове године, и потреба сталнога мира у Европи, која је јасно обележена са свију меродавних страна, даје могућности и ствара дужност моме милом народу да у таким околностима сву своју снагу и моћ посвети решавању свију питања, која могу осигурати његову финансијску и привредну моћ. Решавање тих питања од веће је потребе, од већег је значаја но решавање уставнога питања, које је самим тим онемогућено, што би се могло остварити само у партијском правцу. Мени је Србија преча од свега осталога. Србија као елеменат мира и напретка, негујући добре одношаје са свима, Србија, тачно вршећи све своје обвезе, Србија уређујући своје финансије, своју привреду, личну безбедност, Србија организујући своју војну снагу — биће и снажна и угледна, и то је идеал мој, који је у аманет мени остављен, и то је задатак коме хоћу да се посветим свом снагом и нова моја влада, задахнута тим осећајима, нарочито имаће се старати да чиновништво земаљско безусловно се у своме раду руководи по мојој вољи. Уверавам вас и ваше колеге о мојим осећајима благовољења.“ —

Пошто је у овом писму морао у кратко да се каже и цео програм нове владе, то сам ја мој концепат за то писмо поднео најпре мојим друговима на оцену, и пошто смо сваку тачку продискутовали, мој је концепат гласио овако:

„Последњи догађаји на Истоку и посведочена решеност целе Европе да очува мир створили су за Србију и могућност и дужност да сву своју снагу посвети решавању питања, која могу осигурати финансијску, привредну и војну моћ Србије.

„Ову епоху осигуранога мира у Европи ваља Србија да употреби на то, да прекине са бесплодном политичком партизанском борбом, у којој је изгубила и сувише драгоценога времена за народни и државни напредак, да утврди ред и законитост у земљи савесном и према свима и свакоме беспристрасном администрацијом, беспрекорним судством, које би доказало да је закон *одиста* највиша воља у Србији, савесним вршењем свију државних обавеза, решењем чиновничкога питања, реформом народне просвете на начин, по коме сви школовани људи у Србији не би били упућени једино на живот од државне службе.

„Озбиљним радом на унутрашњем консолидовању и напретку Србије, стварајући од наше отаџбине поуздан и снажан елеменат реда и мира на Балканском Полуострву, дајући Европи доказа да она, за своје високе циљеве цивилизације, може да рачуна на Србију, ми ћемо очувати и развијати пријатељство целе Европе према Србији и уједно ћемо доказати да се о српским интересима не може решавати без Србије.

„Радећи овако ми ћемо највише допринети стишавању политичких страсти у земљи, јер без тога се уставно питање не може решити правилно, већ само у правцу једностраном, а то би било противно животним државним интересима.

„Мени је Србија преча од свега осталога.

„Да Србија буде снажна и угледна у свету, то је идеал, који ми је остављен у аманет од Мојих предака и коме Ја хоћу да посветим цео Мој живот.

„Да бих могао радити на остварењу тога идеала ја се обраћам вама, и поверавам вам тешку, али части пуну мисију да Ми саставите владу која дели моја горе изложена убеђења.

„Задатак, који ће имати Моја нова влада, тако је огроман да га никаква људска снага не би могла извршити

без осигуране сталности у државним пословима, без потребног времена.

„Ја Мојој новој влади гарантујем ту сталност система и све потребно време за успешан рад.“

Краљ је усвојио мој концепат само је на челу додао „Драги Г. В. Ђ.,“ при дну моје дотадашње звање, онде где се каже „да је закон *одиста* највиша воља у Србији“ избрисао је реч „*одиста*“ и написао уместо ње реч „*вазда*“, најзад онде где је стајало „Ја се обраћам вама“ уметнуто је „Ја се обраћам на ваше осведочено родољубље и на вашу верност Краљевском Ми престолу.“

Али док је Краљев секретар ово писмо преписао и донео на потпис, и докле га је Краљ потписао и из руке предао мени, као и док је спремљен указ о одступању старе и постављању нове владе — службене „Српске Новине“ за 11-ти октобар беху већ наштампане, зато је одмах наређено да се припреми ванредни број службеног листа.

У томе бр. 225. наштампано је у службеном делу најпре горње Краљево писмо а за тим овај указ:

МИ

АЛЕКСАНДАР I

по милости Божјој и вољи народној

Краљ Србије

Уважавајући оставке, које су нам поднели:

Председник Нашега Министарског Савета и Наш министар иностраних дела, г. Ђорђе С. Симић;

Наш министар војни, ђенерал г. Јован Мишковић;

Наш министар грађевина, г. Петар Велимировић;

Наш министар финансија, г. Др. Мих. В. Вујић;

Наш министар унутрашњих дела, г. Мих. Кр. Ђорђевић;

Наш министар просвете и црквених послова, г. Андра Николић;

Наш министар народне привреде, г. Љубомир Клерић, и

Наш министар правде, г. Др. Милован Ђ. Миловановић,

разрешавамо их од досадашњих дужности и стављамо их на расположење;

а постављамо:

за Председника Нашега Министарског Савета и Нашег министра иностраних дела, г. Д-ра Владана Ђорђевића, Нашега изванредног посланика и опуномоћеног министра на Двору Његовога Царског Величанства Султана;

за Нашег министра финансија, г. Стевана Д. Поповића, министра на расположењу;

за Нашег министра народне привреде, г. Симу Лозанића, министра на расположењу;

за Нашег министра просвете и црквених послова, г. Андру Ђорђевића, професора Велике Школе;

за Нашег министра унутрашњих дела, г. Јеврема Андоновића, члана Државног Савета;

за Нашег министра правде, г. Косту Н. Христића, Нашега изванредног посланика и опуномоћеног министра на Двору Његовога Величанства Краља Румунског;

за Нашег министра грађевина, ђенералштабног пуковника г. Јована Атанацковића, помоћника и вршиоца дужности начелника Нашега главног ђенералштаба, задржавајући му чин и ранг у војсци;

За Нашег министра војног, ђенералштабног пуковника г. Драгомира Вучковића, команданта дринске дивизијске области.

Председник Нашега Министарског Савета, Наш министар иностраних дела, нека изврши овај указ.

11 октобра 1897 год.
у Београду.

АЛЕКСАНДАР с. р.

Председник Министарског Савета,
министар
иностраних дела,

Др. Владан Ђорђевић с. р.

II

„МЕДЕНИ“ МЕСЕЦ НОВЕ ВЛАДЕ

Нови кабинет у Србији, пре него што је имао времена да прими у своје руке управу државних послова, пре него што је могао ишта да предузме, самом својом појавом, самим именима чланова који га састављаху, изазвао је читаву буру противу себе не само у партизанској штампи у Србији него, с малим изузетцима, у целом јавном мњењу Европе.

Напади српске радикалске штампе с обе стране Саве и Дунава беху бесомучни, али беху појамни, јер радикалима беше одузета власт, одузет изглед на скору промену Устава у радикалном смислу. Мање су појамни напади либералних српских листова, јер у новом кабинету беше сразмерно довољно либерала, и ако не беху из фракције Ристићеве. Међутим то беше довољно да и либерали окрену фронт против нове владе, барабар с радикалима. Наскоро им се придружила и напредњачка штампа.

Ови напади на нову владу довољно су познати српским читаоцима. Зато их овде нећемо наводити. Али све што је тада писано у страним новинама, то није допирало до српских читалаца, јер је цензура сваки дан забрањивала гомиле страних листова, конфисковала је све што је било тада писано против новога стања у Србији.

С тога ће бити од интереса за српске читаоце да овде изнесемо све што је тада писано у страној штампи противу тек састављене нове владе у Србији.

Бечки лист Deutsches Volksblatt пише 11|23 октобра да је кабинет Симићев пао само зато што није хтео да задовољи грдне новчане захтеве Краља Милана. — Берлински угледни лист Vossische Zeitung јавља да је кабинет Симићев пао само зато што је Симић на своју руку покушао да

испроси црногорску кнегињицу Ксенију за Краља Александра па је тиме ражљутио против себе Краља Милана. — Чувене Kölnische Zeitung још два дана раније донеше да ће у нов кабинет ући људи без значаја, све саме креатуре Краља Милана, које ће задовољавати његове прохтеве. — Париски лист Le Temps прориче да ће промена владе у Србији обновити борбу између династије и огромне већине народа, а са силаском кабинета Симићевог хоће да се одложи ревизија устава и да се олакша зближење с Аустро-Угарском. — Румунски лист „L' Indépendance roumaine" тврди да је Симићев кабинет пао зато што је — дуго био на управи. Истина није извршио главну тачку свога програма, ревизију устава, но томе је био узрок грчко-турски рат, али зато је Симић водио енергичну пропаганду у Македонији... Le Temps од 11 окт. има депешу да је др. Владан Ђорђевић, пре него што је отпутовао у Београд, конферисао у Бечу с грофом Голуховским и г. Калајем, који су испод руке радили на овој промени, повољној за Аустро-Угарску. — Kölnische Zeitung од 11. окт. каже у великом чланку у главном ово: Из разних покушаја Краља Александра могло се унапред знати да из његових руку неће добити нов устав *радикали, који су* са Симићем *дошли на владу* и који су тим својим доласком имали *само да одобре државни удар од 9 маја 1894*, најзад, који су на све пристајали само да ослободе свога првака Ранка Тајсића из апса. Најновија криза не би била ни у колико занимљива да није управо последица сукоба између Краља Милана и Симића, што је овај био противан повратку Краља Милана у Србију. И Краљица Наталија је огорчена противу Симића због цетињског „кошара". — Le Temps од 13 окт. вели да Краљево писмо шефу нове владе није учинило у Београду добар утисак, како би се у иностранству могло мислити, а није зато што је упућено личности, оданој Краљу Милану и Аустро-Угарској, докле је већина народа верна Русији и радикалној странци. — „Новое Время" од 11 окт. вели да се у Бечу веома радују паду Симићевога кабинета и рачунају да ће Србија, под либералном владом г. Владана Ђорђевића опет потпасти у стару зависност економску од Аустро-Угарске. — Талијански лист „Tribuna" вели да је Симић пао због уставног питања.

Ова Краљева одлука, тако противна већини народној, доказује још једном колико је кобан утицај Краља Милана за Србију и њенога Краља. Сваки пут када се Краљ Милан врати у Србију наступају догађаји који распаљују политичке страсти и који шкоде угледу Краљевом. Ко зна да ли садашње одлуке Краља Александра нису горе од свију пређашњих. — La Gironde од 13 окт. каже: „Писац романа па председник Министарства, тога није било од како је умро лорд Биконсфилд. Сада се случај понавља у личности г. Владана Ђорђевића, коме је Краљ Србије поверио да састави нову владу. Романи г. Ђорђевића много више вреде од романа покојног Дизрајелија. Нека би будућност показала да се то исто могне рећи и за политику новога шефа српске владе.“ — L'Echo de Paris, од истога дана, тврди да криза у Београду није само криза министарска, него велика забуна у земљи, која може компромитовати будућност Обреновића, који и онако немају више много престижа. Мислило се да се Милан одрекао престола; ево га где се враћа у Србију више Краљ и од самога Краља, јер има апсолутну власт без икакве одговорности; он поставља на чело нове владе своју креатуру и злога духа, д-ра Владана Ђорђевића. Прави сеоски тиранин, који се обогатио свињарском трговином, овај поносити Милан, који је ломио и Скупштине, и консисторије и синоде, који је од Краљице Наталије отео њенога сина, који је одгурао од себе и своју жену и свој престо, вратио се у Београд да отпочне једну политику од које се свако чудо може очекивати. Он је поцрпао своје инспирације по клубовима високог банчења европског, па је дошао да српске сељаке који су радикали приведе добрим начелима и финим наравима. Та то је савршена комика. Само што Срби воле своју аутономију и не маре много за аустријски и германски правац. — Moniteur Universel од 11 окт. вели: Краљ Милан је човек бечких финансијера, и кад год се враћа у Србију он подноси њихове грдне менице срп. државној благајници на исплату. Зато је ова и сад запрепашћена и пита се са страхом колико ће Миланово садашње присуство коштати. Он је оборио Симића због његове пријатељске политике према Русији. — Под насловом „државни удар у Србији“

франц. лист „*Le Courrier du soir*“ од 11 окт. прича како је Краљ Милан неколико пута до сада скупо продавао своје немешање у срп. државне послове па се ипак у њих меша, а младоме Краљу тако је јасно доказати да има право на апсолутну владавину, и зато је овај уз пркос својој младости већ извршио неколико државних удара. Таква политика не само даће дискредитовати Србију на Истоку него ће данас-сутра довести до револуције и помоћи остварењу аустријских планова што би био успех тројнога савеза и повреда европске равнотеже. — *La Souveraineté* од 10 окт., дакле после првих депеша о мин. кризи у Београду, у великом чланку прети Обреновићима: Пером, Арсеном и Алексијем Карађорђевићима, па онда вели: „*Настао је моменат за цара Николу II да према Обреновићима покаже ону чврстину коју је његов отац показао према Батемберзима и Кобурзима у Бугарској.* Његова и наша (француска) погрешна политика већ су Турску пришљамчиле уз тројни савез и допустиле Румунији да званично пристане уз њега. Ако се сада допусти и Србији да уђе у тај савез, онда ће француско-руска алијансија имати против себе не само цео Ислам него и цело хришћанство Балканског Полуострва, а то би било сувише плода на недавно посађеној воћки. — Француски лист *руске* владе *Le Nord* у бр. од 11 окт. има велики чланак о срп. кризи у коме се каже: „У врло мучном тренутку појавила се министарска криза у Србији. Страх и забуна захватила је и становништво и политичке кругове услед оставке Симићевог кабинета. Узрок није само у тој оставци. Та несрећна земља имала је већ времена да се навикне на сувише честе промене влáдâ. Узрок је у околностима у којима је дошло до ове оставке. Г. Симић и његови другови наваљивали су да се приступи промени Устава. Краљ је нашао да сада није томе време, да сву снагу ваља посветити чувању народних интереса у иностранству. Али пâд ранијега, Новаковићевог кабинета, наступио је баш зато што г. Новаковић *није хтео* да се мења Устав, на што је онда Краљ наваљивао да једанпут скине то питање с дневног реда. Изгледа дакле да је Краљ за годину дана променио своје мишљење и усвојио г. Новаковићево гледиште. При свем том дотле

још нема ничега алармантног у овој кризи. Напротив, можда би се ваљало радовати што младоме Краљу толико леже на срцу спољни интереси Србије у тренутку када је међународна ситуација на Балканима врло компликована. Али ако је Краљ одиста изнудио оставку свога кабинета само зато — онда шта ће раскраљ Милан у Београду, који је тако срећан кад је далеко од Србије? Ми бисмо радо веровали српским офизиозима да раскраљ нема никакве везе с променом Министарства када само не би међу именима нових министара нашли саме креатуре раскраља кога мрзе свуда где има Срба, јер је за њега везана срамна скорашња прошлост Србије. Краљ Александар неће да мења Устав? Лепо. Онда нек узме г. Новаковића, с којим је био толико задовољан, и који има незаборављивих заслуга за Србију баш на пољу спољне политике. Нека Краљ Александар повери управу земље томе одличном српском дипломати, који је за годину дана умео подићи Србију из најжалоснијега међународног положаја на угледну висину, и онда неће нико тврдити да је млади Краљ само играчка у рукама свога оца. Када је одступио г. Новаковић и када је на његово место дошао г. Симић, који је дуго био посланик Србије у Бечу, било је бојазни да се он не покаже сувише слаб према поплави аустроугарске политике у Србији. Ова зебња показала се неоснована. Г. Симић је наставио међународну политику г. Новаковића, и постигао је, за заштиту српских интереса, у Турској ресултате којима се Србија може поносити. — Зна се да је г. Симић човек врло неутралан, што је реткост у Србији. Ако Краљ одиста само то хоће, да прекине унутрашњу партизанску борбу, за тај посао нема подеснијега човека од г. Симића. Нека њему повери састав нове владе, нека му као нове другове дâ људе из разних партија, који пристају да оставе на страну уставно питање, и онда нико ни у Србији ни у иностранству неће промену кабинета приписивати кобном утицају раскраља Милана. Име које се истиче за председника нове владе, име г. Владана Ђорђевића само по себи не би било конпрометантно. Г. Ђорђевић, као и сви напредњаци, био је некада одан пријатељ аустроугарске дипломатије, али од како је опуномоћени министар Србије у Цари-

граду, и он се очевидно одрекао својих некадашњих идола. И г. Новаковић је прешао, кроз чистилачки огањ у Цариграду, из аустрофилства, тога основа напредњачког, у свесно русофилство. Тамо, на Златноме Рогу, где се српски интереси највише сукобљавају са злом вољом Аустро-Угарске, тамо српски политичари, који су дотле били заслепљени, тек почињу да јасно виде. Г. Владан Ђорђевић, презумптивни шеф нове владе, јасно је обележио своју конверсију, у једној скорашњој здравици коју је изговорио при поласку г. Нелидова, и коју је „Nord" имао задовољство да репродукује. Али постоји зебња да ли ће г. Ђорђевић, за кога се такође каже да је врло умерен човек, имати довољно енергије да се одупре извесним компромисима, које могу покушати да му натуре. Људи као што су Христић, Николајевић, који иду у Будапешту на хаџилук, који су јавно световали мађарској влади да униште Србе у Угарској, који су одобравали претензије сузеренства мађарског краљевства над Србијом, које су се појавиле у ношењу српскога грба на мађарској светковини хиљадугодишњице, такви људи као министри у Београду, то би била срамота, која би лишила српску владу сваког угледа у земљи и на страни. За време последњега свог бављења у Паризу Краљ Александар имао је прилике да се увери о симпатијама које је Србија стекла политиком г. Новаковића. Ма колико да се верује Краљевим обећањима да ће очувати ту политику, те симпатије морале би знатно ослабити, ако би се Краљ одиста окружио људима које помињу последње депеше из Београда. Али ми се опет надамо да Краљ Александар, поред свију тајних утицаја, неће изневерити наде, које су у њега положене". — Познати „*Journal des Débats*" пошто је испричао све ме́не, кроз које је у Србији пролазило уставно питање вели: „Будући Председник Министарства г. Владан Ђорђевић човек је врло интелигентан, који је за време свога посланиковања у Атинама и у Цариграду учинио услуга својој земљи, али прави министар председник у Србији, то је данас сам Краљ, и питање је да ли ова криза коју је он изазвао неће имати озбиљних последица. Нема сумње, може се доказати да Србија још није зрела за онако либералан устав, као што беше онај људи задахнутих за-

падњачким идејама, али онда зашто се Краљ обвезао према радикалима обећањем које није мислио одржати? Радикали имају већину у Скупштини и несумњиво састављају велику већину народа. Може лако бити да ће они загазити у опасне крајности". — Париски лист „La Liberté" од 14 окт. вели: „Proprio motu Краља Србије није примљено као што се мислило. Ново Министарство је постављено, али не ради. Јавно је мњење, а у Србији има јавнога мњења, раздражено и незадовољно, јер у овој промени види руку Краља Милана и аустријску интригу. Погрешка малих владалаца на Балкану у томе је што се понашају као наследници турских паша па владају деспотски. Они не могу да разумеју легитимну аспирацију својих народа за независношћу и слободом. Зато све те династије стоје врло лабаво. *Републиканска федерација Румуније, Србије, Бугарске и сличних држава била би далеко боља од ових карикатура уставних монархија*". — Франц. лист „*Gaulois*" од 13 окт. каже о Краљевом писму „да није никога умирило и охрабрило јер је упућено политичару који је клетвеник Аустро-Угарске и зато мало симпатичан огромној већини народа, који уз пркос свему остаје веран Русији и радикалној странци. Нови председник Министарства сам је по себи читав програм. Бивши лекар Краља Милана, чија је он креатура, и чиј је повереник био много година, др. Владан Ђорђевић, био је и по свом оторитерном карактеру и по својој прошлости као поручен за шефа једне владе за борбу. Што се тиче његових колега, Андоновић, Поповић, Коста Христић и Андра Ђорђевић одликују се оданошћу Краљевом оцу, усвојили су сва његова мишљења и сва његова осећања. Већина их се кити својим симпатијама за Аустрију, и зато су дошли на владу. Ова влада значи победу Краља Милана на целој линији, значи деспотизам у унутрашњој политици, а туторство Аустро-Угарске у спољној". — Франц. лист *Voltaire* вели: „Србија се данас налази у врло критичној ситуацији. Познато је колико је српска влада морала у своје време платити само да Краљ Милан оде из Србије. Али он је тако раскошно живео и толико се картао да је брзо остао без пара и почео је наново интриговати само да напуни џепове. Покорни слуга аустријске

политике, он није последњих година престајао да интригира против Русије дајући своме сину најопасније савете. Мари он што ће компромитовати круну свога сина, само ако он може да настави свој развратнички и распикућски живот. И сада је по упутствима Аустрије а противу Русије оборио кабинет Симићев који је тако добро заступао аспирације српскога народа. Зар није жалосно помислити како овај рђав отац ризикује круну свога сина, само да задовољи своје прохтеве луксуза и раскоши ?" — La *Revue Diplomatique* донела је слику новога шефа српске владе и овакав чланак: „Може се рећи да с пуковником Ђорђевићем управо Краљ Милан долази на владу у Србији. У томе кнезу бесни носталгија за влашћу, и то је чудновато. Познате су невоље његове краљевске карпјере; могло се веровати да се Краљ после тих невоља дефинитивно решио да се посвети високом животу париском, који је такође сорта дилетантизма, да претпоставља булеварска уживања владању над његовим бившим поданицима. Изгледа да смо се преварили и да га је жудња за влашћу довела у ново искушење. С тога је саветовао своме сину Александру, младачкоме монарху in partibus, који се клања очевој вољи, да повери председништво кабинета политичару, који је њему, краљу Милану најоданији. Од Владана Ђорђевића, који је само инструменат у рукама Милановим, нико не може очекивати некакву његову, личну политику. Зато је он и саставио свој кабинет од људи, којима би се пре могла оспорити независност него способност, и који ће слепо слушати бившега краља. Ми нећемо рећи да пуковникове заслуге стоје у рђавој сразмери с његовом срећом. Да видимо чиме је он заслужио да управља народним пословима. Пуковник је, пре него што је постао политичка личност, па чак и после, био лекар и књижевник. Није немогућно доказати да из тога двога може кадшто да се роди дипломата. Да би за то дао доказа он је пристао да заступа у Цариграду младу, немирну и авантуристичну Србију. Кажу да је он и сувише напојен бечким духом зато што се учио у Бечу, али то се само каже, то као да није основано. Хирургија му је дала прилике да изблиза прати француско-немачки рат. То га је упутило да се код куће

бави црвеним крстом и да прими управу војнога санитета срп. војске за време руско-турског рата. Повраћени мир је и њега вратио његовим драгим студијама. Он основа часопис „Отаџбину“ и тих 160 свезака састављају читаву библиотеку; Милан награђује његову оданост поставивши га за Мêра београдског 1886, а мало за тим узима га за министра просвете и привреде. Због литерарних укуса прима доцније посланство у Атинама. Како се на томе месту показао умешан, лукав и гибак то се брзо нашло да би могао бити користан у Цариграду (1895). У међувремену он је пунио књижарске излоге важним историјама: српске револуције, спољне политике у новој Србији, делима у којима је доказао списатељски дар, велику способност за асимилацију и положио је своју кандидатуру за Председништво Министарства. Као историк, Ђорђевић је морао да има своје личне погледе, своју политику. Он их је тражио у Краља Милана. Овај га је упутио да се чува Русије. У последње време говорило се да у Београду руски савети надмашују утицај тројнога савеза. Ваља се томе одупрети. Па онда и финансијеко је питање интересантно. Да ли је истина да је Краљ Милан покушао да наново позлати свој грб, и да је од Симића тражио да се повиси апанажа почасног суверена, па да г. Симић није хтео ништа ни да одговори? Г. Симић се ослањао на радикалну странку. Ова се надала да промени Устав у правцу неповољном за претенсије краља Милана; али је она градила рачун без краља Александра. Овај никако није могао да се реши на своју еманципацију. Када је у последње време посетио разне државне поглаваре и када је сео за Елисејски сто — с њиме је седео и његов отац. Зар је онда чудо што је отерао министре који се нису допадали Милану? Шта ће на све то рећи Скупштина? Већ се у јавном мњењу опажа покрет противу нове владе, у коме нема баш много симпатије. За сада кабинет се хвали да је либерално-напредњачки. Лепи придеви, само, кад у нас у Француској често партије узурпирају лажне етикете, колико ће више бити тога у Србији! И ако се уз политичко-финансијску уобразиљу Миланову дода пуковникова уобразиља, која је уродила неколиким романима који нису лоши — онда се могу очекивати компли-

кације. Онда ће можда сви пожалити што Милан није остао за карташким столом у Парису него му је допуштено да опет поигра Европскога шаха.“ — Немачки лист *Frankfurter Zeitung* донео је под насловом „Безимено Министарство“ овакав чланак: „У Србији је владалац опет донео једну од оних изненадних одлука које су својим честим понављањем изгубиле свако дејство како у земљи тако и у иностранству. Свакоме новом кабинету Краљ даје тапију на трајност па ипак сваки такав кабинет пада чим прође сезона. При овој политици која потреса државу из основа, и у којој је једино промена стална, заостављају се већ годинама дужности и обзири према народу, и све се удешава према тренутној потреби круне. До сада су такозване владе у Србији имале барем колико толико ослонца у народу, јер су бар појединци у њима имали веза с разним политичким партијама у земљи. Чак и први неутрални кабинет, који је 1894 формиран под Светомиром Николајевићем, није био са свим без наслона код партија, и имао је барем програм да изравна противности међу њима. Садашњи кабинет нема ни имена ни програма. То је mixtum compositum какав је само у Србији могућан, и коме је главна карактеристика што је састављен с потпуним искључењем најјаче и најпопуларније странке у земљи. Име новога министра председника у Србији звони врло рђаво у Србији. Зашто? То је тешко објаснити некоме који српске одношаје не познаје врло изблиза. И ако он партијама није никакво зло учинио, опет га све партије мрзе и све су се трудиле да га из државне службе изгурају. Што у томе нису увек успевале, то је он имао увек да благодари утицају Краља Милана, чиј је он шпион био после абдикације. Чим се Ђорђевић упутио у Беч или у Париз, цео је свет знао да се „нешто“ спрема. Сумње нема да ће садашњи шеф владе, који често у шали сам о себи каже да су „од доброг доктора направили лошег политичара“ служити Милановим прохтевима, који неће увек бити само на политичком пољу зато ће имати послушно оруђе у новоме министру финансија Стеви Поповићу. То је онај господин што је имао куражи да на неколико недеља пре редукције интереса српским кредиторима црта у најлепшим бојама финансијско стање Србије

и да дрско одриче да у Србији ико на то мисли окрњити интересе страних кредитора. Он је истина то своје насиље после замазао установом Самосталне Монополске Управе, али опет су страни заступници данули душом кад је Поповић одступио и кад је на његово место дошао много коректнији Вујић. У осталом и у самој Србији, уз пркос Краљевом писму, нико не верује да ће овај кабинет бити дуга века, јер ни сам Краљ, па макар то био и Краљ Србије, не може дуго владати непарламентарним средствима против целога народа. Зашто се опет радикали бојкотирају нико не зна. Цетињска посета не може бити узрок, јер њоме је просто учињена једна учтивост, враћена је посета коју је Кнез Никола учинио 1896 у Краљевом конаку. У интимним дворским круговима говори се, као што сазнајем из најбоље обавештених кругова, да је узрок отпуштању Симићевог кабинета у следећем: Пре неколико месеци дошао је у Београд неки Милан Христић. То је раздвојени муж госпође Артемизе, која је играла велику улогу у најновијој српској историји, нарочито за време абдикације. Од како влада Краљ Александар, Милан Христић живи у иностранству. Пре две године оженио се Милан Христић некаквом богатом пољском племићком. Одмах за тим приближио се антидинастичкој странци и претенденту Карађорђевићу. Да ли по наредби овога или у интересу других непријатеља династије Обреновића, тек он је у мају ове године дошао у Београд и потражио је сурадњу свога негдашњег интимног пријатеља, дивизијског ђенерала Коке Миловановића, који баш беше стављен у пенсију, али који има највећи утицај у војсци. Кока је Милана Христића просто избацио низ басамаке, и отишао је право министру унутрашњих дела, д-ру Мики Крлетовом, да му каже зашто је Христић к њему долазио и да тражи да се он ухапси. Др. Мика је целу ствар саопштио министру председнику Симићу, али овај, било што је држао да завера Христићева није ствар озбиљна, било што је хтео да због уважене родбине Христићеве избегне сваки скандал, није ухапсио Христића већ му је наредио да за 12 сах. остави Србију, ако неће да буде ухапшен. Изгледа да о тој ствари није Краљу ништа јављено. (Изгледа дакле да је

Краљ тек у последње време сазнао за ту ствар и да се с тога ражљутио на Симића. Уред.)." — Немачки лист *Kölnische Zeitung* доноси овакву карактеристику нових српских министара: „Др. Владан Ђорђевић је најдрскији човек у Српству. Управо он је пореклом Цинцарин, из једнога македонског племена које је познато са своје промућурности, лукавства, себичности и цинизма. Др. Владан (sic!) је у младости био државни питомац у Бечу, где је учио медицину, и где је уживао наклоност славнога Билрота, с којим је 1870 ишао на ратиште. Кад се вратио у Србију он је своју струку сматрао као „кшефт." Он се препоручивао публици шареним плакатима по улицама, у којима је све друге београдске лекаре назвао „фушерима" и „швиндлерима." Способан је био, то нема сумње и зато је брзо дошао у конак. Да се допао Милану, то не треба тек доказивати. Из дворског лекара развио се човек за свашта. Он се бринуо за друштва и забаве, за интересантна познанства. У томе му је доцније сметала Наталија (sic!). Зато је он постао њен заклети непријатељ. Како се др. Владан сада није више могао одржати у дворској служби, Милан је почео да га употребљава у политици. Послао га је и у Скупштину и у општински одбор. Свуда је он био Миланов повереник, његова труба. Ускоро бацио се др. Владан и на новинарство и уређивао је свој месечник „Отаџбину." Барабар с Миланом страсно је мрзео Наталију и радикале. Кад је ваљало извршити развод краљевског брака он је постао министар црквених послова. Са старим, полусуманутим Митрополитом Мрашом (sic!) бацио је све црквене канопе и законе на гомилу и „најодванија кћи православне цркве" била је разведена. Цео свет се правио да се гнуша, само су др. Владан и Миланов министар финансија Вукашин Петровић весело трљали руке. Они су се осветили. Кад је Милан стругнуо, препоручио је д-ра Владана Ристићу. Чича покуша плашљиво да га метне у радикалски Државни Савет. Али сад скочише сви радикали као један човек: „Нећемо га, не треба нам" чуло се са свију страна и то с придевима који нису за штампу. Доцније је др. Владан, на заузимање Миланово, под једном нерадикалном владом, постао посланик у Цариграду. Тамо не оставља најбољу успомену. Уз пркос

одупирању дворске страже он је јурио Великог Везира чак у предсобље Падишахово. Бадава му је Велики Везир говорио „Je ne suis pas autorisé de vous recevoir en ces lieux, monsieur.“ — Султану је он умео да ласка и умео је *поклонима* да задобије Султаново благовољење. Др. Ђорђевић је дакле прави антипод комотноме Симићу. Можда је он по својој безочности и подеснији кандидат за првог министра у оријенталској држави него Симић и можда ће имати среће, и ако само у почетку. Благонаклони познаваоци српскога народа морали су, при читању ове министарске листе, осетити само сажаљавање. Поквареност и несавесност на једној, неспособност и простаклук на другој страни. Нови министар унутрашњих дела Јеврем Андоновић, то је мирна добричина. Полако, корак по корак, марљивошћу и послушношћу дотерао је до касационога судије када је Симић 1894, да учини по вољи Милану, пристао да узме два либерала у свој кабинет, два чиновника. Један од њих био је Андоновић. И ако је овај дотле био добар либерални партизан, опет се слабо бавио политиком. Наравно као министар иступио је из странке. Остао је пет месеци министар правде и за то време нити је коме што користио ни шкодио. Кад је Симић одступио, и кад је незграпни Светомир Николајевић укинуо Устав од 1888, Андоновић је још седео у савету круне, али пошто је знао да сваки потпис на дотичној „прокламацији“ може повући за собом 15 година робије, то се он у својој скромности није противио што поштењаковићи, његови другови у кабинету, наведоше невиног младог Краља да сам потпише. Министар привреде Сима Лозанић, и ако је либералних начела, није активан члан те партије. Он је прост човек, без икаквог значаја. По занату је професор хемије. На двору су често с њим терали шегу. Једном су од њега направили чак министра спољних послова. И сада му се срећа насмешила и он је постао министар трговине. То по српским појмовима може свак постати. Чудноват вам је државник и министар правде Коста Христић. Неотесан, без талента, крајње површно образован. Као и многи други тако је и он неку муку „слушао“ у Паризу, али је најмање од тога донео кући. Али он је син старога „каплара“ Ни-

коле Христића, коме је Милан јако обвезан. Коста је сада први пут министар. Био је неколико година ђенерални консул у Будапешти, где је опажен само са својих неупутности. Кад су настале трговачко-политичке распре с Угарском, стругнуо је из Будапеште што је брже могао. За тим је постао начелник у Мин. Спољ. Послова. Шта је ту скривио могло би дати грађу за какву лакрдију. Молбу талијанског посланика барона Галвање за аудијенцију код Краља да му преда своја опозивна писма, он је просто затурио у својој фијоци. Посланик је отпутовао без опроштајне аудијенције и између талијанског отправника послова Рануција и Министарства дошло је због тога до тако крупних речи да је услед тога настао прекид диплом. одношаја између Србије и Италије. Кад му је отац последњи пут био министар председник, он је добио место посланика у Букурешту. Одатле сад улази у Министарство Правде. Пошто је Коста послушно оруђе у рукама Милановим, јасно је могућно да ће хајдучки процес у Чачку окренути другим правцем.

Министар финансија постао је онај Стева Д. Поповић што онако гордо гледа. Он је то био још једанпут, и ако је по струци педагог. Последњи славни финансијски аранжман, истина без његове кривице, под њим је закључен. У финансијама не разуме он ама отњуд ништа. При свем том он је покушао за време свога министровања да нарочито покаже своју независност, што је само направило анархију у Министарству Финансија и само је довело до излишних сукоба с банкама страних кредитора. Његово је наименовање несумњиво зло, али у даним приликама оно мање зло, јер други кандидат за тај портфељ зваше се Вукашин Петровић. Нови министар војни, пуковник Вучковић, има мало мрачну прошлост. У младости био је бунтовник. Ако се не варам морао је да напусти војску. Сада кажу да је веран Краљу као и сви остали. О осталој господи у Министарству нема се поред најбоље воље ништа рећи.“ Најзад pour la bonne bouche, да засладимо овим дописом од 18 окт. из *Петрбурга* у француском листу руске владе „Nord-у“:

„Судећи по *бечким и пештанским* листовима, Милан Обреновић вратио се у Београд да поцепа акт своје абди-

кације, на који је пре неколико година био приморан јавним мњењем и јасно исказаном вољом народа, да отера свога сина с престола, и да поново завлада у Краљевини Србији. Читајући такве ствари човек не зна чему више да се чуди: да ли дрскости једнога раскраља или стрпљењу српскога народа, који не уме да брани ни основне установе своје државе, ни круну свога законитог суверена који до сада још ничим није проиграо симпатије свога народа. *Страна интервенција* због овога што се сада дешава у Србији апсолутно *је немогућна* **дотле** докле народ у Србији сноси ово жалосно стање које гледа. Према међународном начелу да сваки народ има онакву владу, какву заслужује, ни једна страна сила не би могла мешати се у унутрашње послове Краљевине Србије, *али само дотле док се српски народ*, уморан од ових интрига и гнушајући се од њих, *не би обратио великим протекторима и пријатељима Србије да је спасу тих зала.* Само у том случају *нико не би могао спречити пријатеље Србије да у њој поврате законитост* и да земљу спасу од зала која је сада ожалошћавају.“

Дакле ни мање ни више него француски орган руске владе у Паризу прети страном интервенцијом само зато, што се творац нове Краљевине Србије вратио у отаџбину да живи поред свога сина и што је Краљ Србије усудио се отпустити једну своју владу, која се допадала у Петрбургу, и узети за министре људе, који немају ту срећу да су омиљене личности на Неви?

Питање је да ли су Краљ Милан и нови председник Министарства у Београду имали каде да читају све ове жучне па чак и бесомучне нападе скоро целокупне европске штампе противу себе, или су се морали задовољавати врло кратким и врло непотпуним изводима у дневним рапортима београдскога пресбироа, који још беше састављен од њихових личних непријатеља и који се задовољаваху фразом „тај и тај лист врло недостојним изразима говори о Његовом Величанству Краљу Милану“ или „изражава се погрдно о г. Министру Председнику“. — Али ако су стигли да прочитају ову буру која се противу њих дигла у целокупном јавном мњењу Европе, морали су се осетити јако поласкани. Јер одиста када би

се могло Велико упоређивати с Малим, ја бих био у искушењу да будем нескроман и да кажем ово: треба се, у историји свију владавина у Европи, вратити за 34 године назад, чак на постављење Отона фон Бизмарка за министра-председника у Прајској, па да се нађе тако једнодушна осуда једног државника и у његовој земљи и целој европској штампи. Цела либерална Европа стајала је онда са својим симпатијама на страни пољских бунтовника противу Русије, и очекивала је од Прајске, која има трећину пољскога народа међу својим поданицима, толики идеалистички алтруизам да помогне руским Пољацима ослободити се и васкрснути пољску државу, која би после неколико година прогутала и све прајске и све аустријске Пољаке. Бизмарк је претпоставио да сачува Прајској њене пољске поданике и зато је за време пољског устанка Прајска стајала на руској граници са пушком к нози, и тај пријатељски неутралитет осигурао је Прајској потпору Русије и 1864, и 1866 и 1870-71. У самој Прајској и у свима ондашњим многобројним државама и државицама, у које је тада још био раскомадан немачки народ, цео интелигентан свет био је против Бизмарка зато што је овај „противник уједињења немачкога народа.“ То је данас највећи апсурдум, али онда су у то сви веровали зато, што је Бизмарк 1848—1852 чврсто стајао уз Краља противу револуције, што је био противник оног детињасто-идеалистичког покушаја у Франкфурту да се либералним фразама васпостави Барбаросино царство, и што је увек доказивао да се уједињење немачког народа може постићи једино гвожђем и крвљу. Зато кад је Бизмарк 1863 постао први министар у Прајској нападе на њега сва немачка интелигенција и у штампи и у парламенту као на „сервилнога паланачког властеничића, на затуцаног аристократу, на беспосленог Нимрода, на лакомисленог картацију.“ Најугледнији људи немачкога народа као Хајнрих фон Сибел, Едвард Симсон, Леве, Вирхов итд. доказиваху у парламенту да Бизмарк нема никаквих државничких способности, да не види даље од носа, да је његова политика Gelegenheitsgedicht једнога човека који није песник, да нема појма о правим односајима државе и њеној моћи, да Бизмарк у својој по-

литици односно Шлезвиг-Холштајнског питања има само један идеал, а то је: да пристаниште Килско и оба херцегства положи пред ноге Рускога Цара као покорњејши данак Прајске узвишеном заштитнику европске реакције. Али докле су га најбољи родољуби Немачке, усред Скупштине градили чак издајником, Бизмарк је усред тога урнебеса, за министарским столом у Скупштини, писао ове врсте своме републиканском пријатељу Мотлију: „Нису глупи, напротив то су људи често врло паметни, махом образовани, с правилним немачким универзитетским васпитањем, али о политици, која прелази њихове најближе интересе, знају таман толико колико смо нас двојица знали кад смо били ђаци, па још и мање. У спољној политици, ако их узмеш сваког за себе, права деца; у осталим питањима постају детињасти чим су у гомили". — — —

Мржњу Русије према Краљу Милану не треба тек тумачити. Она није могла опростити Кнезу Милошу много мању погрешку, што је без њеног одобрења израдио од Султана наследство кнежевског достојанства у породици Обреновића, и ослободилац нове Србије, морао је за ту дрскост према Русији провести двадесет година у прогонству. А како ли би Русија могла опростити Краљу Милану, који је у Сан-Стефано поручио да ће, ако треба, Ниш бранити и од руских трупа, који се усудио да у Берлину добије за Србију десет пута више, него што јој је у Сан-Стефану намењено било, који се усудио да Србију не само увећа на штету Сан-Стефанске Бугарске, него да је начини краљевином и модерном „западњачком" државом, који се усудио да с Аустро-Угарском закључи конвенцију, којом је осигурао не само Србију него и њену династију. Ама кнез Горчаков и граф Шувалов су у име Русије, силом гурнуле Краља Милана и Србију у пријатељство с Аустро-Угарском? Ако ће, Русија је имала своју политику, али он као добар Србин и као штићеник Русије није требао онда да послуша руске заступнике у Берлину, као што ни Карађорђе није требао да остави Србију 1813, када му је то Русија преко Ивелића наредила. Па онда онај зајам код Волшко-Камске Банке? Та Милан је тај зајам добио само да се тепа из

Србије, а он сад, и ако уредно плаћа интерес и отплату на тај зајам, усуђује се враћати се у Србију!...

Мржњу европскога јавног мњења такође је ласно објаснити. Краљ Милан је бпо „тиранин“ који је радикалску буну згазио, који се двадесет година борио противу европскога парламентаризма у сељачкој Србији. Осим тога он је насилно отерао своју лепу и за цео свет симпатичну јер несрећну Краљицу Наталију, немачким жандарима отео јој је њено једино дете, направио га Краљем, па је онда отишао да „банчи и да се карта по Паризу.“ И да није било Милановог „назадњаштва“ у унутрашњој политици, сам овај јевтини сентиментализам европске штампе био би довољан да га она опет заспе својим толико пута подгреваним грдњама.

А грдње противу новог министра председника? Ту не треба много објашњења. Он је био двадесет година веран слуга тога истога Краља Милана, и остао му је веран пријатељ и после абдикације, и ако га је Краљ том приликом оставио на милост и немилост радикалима, с којима се 20 година клао. Осим тога др. Владан је тако дрзак да ниједној политичкој партији у земљи не припада, он је уобразио да енглеска или белгијска уставност још није за народ у коме још нема ни толико образованих а *материјално независних* људи колико треба за једну Скупштину, и зато га мрзе све политичке партије у Србији и сви либерални новинари у Европи, које је још увредио рекавши негде, да је њему апсолутно равнодушно шта ће новине о њему писати.

И одиста, међу хартијама, на основу којих се пише овај прилог за историју, нема ни трага да је нови председник владе у Београду и најмање покушао да реагира на ове и оволике нападе и грдње у српској и европској штампи бар не из почетка, докле ова није почела да смета државним пословима, онемогућавајући санирање државних финансија. Да ли зато што је као бивши публициста знао *како се прави* јавно мњење, или зато што је знао у главу све главне писце који су давали тон овој новинарској хајци? У архиви једнога Министарства Спољних Послова у Европи кажу да има писаних доказа за то, да је целу кампању француске штампе противу Краља Милана водио

бивши његов питомац и љубимац а доцнији његов достављач међу радикалима, Милован Ђ. Миловановић. О последњем уверио се др. Владан лично, јер је случајно 1888 године једном био присутан кад је Милован Ђ. Миловановић једне вечери дошао на рапорт Краљу Милану, и рапортирао му о најтајнијим одлукама у радикалноме клубу. Тај способни и врло учен млади господин био је редовни дописник париског листа „Le Temps“, и нашао је да то може остати и за време свога министровања у Симићевом кабинету. Тиме је стекао толико поверење код тога најугледнијег листа у Француској, а преко њега и у целој француској штампи, да би она сада, када је он престао бити министар, и када је могао цело своје време посветити своме дописништву донела не само наведене изразе, него би штампала ако би се њему прохтело и тврдњу да су нови министри у Србији најобичније коњокраднице, а камо ли да они хоће да увуку Србију у тројни савез и да оштете интересе француско-руске алијанције, што је толико раздражило франц. јавно мњење противу њих.

У немачкој штампи, односно Србије имали су монопол два новинара од заната, један Србин из Аустро-Угарске, други један чивутин из Немачке. Први, Александар (Бранко) Петровић, био је дуго година фактотум Ристићев за страну штампу за време либералних влада у Србији. У том положају он је стекао разгранатих веза с немачком штампом која га је ценила због истинског познавања одношаја у Србији и његове несумњиве публицистичке способности, и кад је противничка влада у Србији учинила глупост да протера овога способног новинара, он је остао стални дописник најугледнијега немачког листа Kölnische Zeitung, и живећи у Пешти, где је добивао из прве руке све политичке новости и сву скандалну кронику из Београда, шибао је све владе у Србији које не беху из његове партије. Оне су пробале да га задобију, али Бранко је научио широко да живи, да има скупе љубазнице, и њему је било све мало што су му нудили. Да се Бранко у својој борби противу кабинета др. Владановог ограничио само на личним грдњама, и докле је то чинио, др. Владан није му поклањао

никакву пажњу — али кад је његово писање постало одиста штетно за Србију, др. Владан му је, као што ће се доцније видети, понудио 12.000 динара годишње, и Бранко је одмах пристао да буде шеф пресбироа код тога истог д-ра Владана, кога је толико грдио.

Онај други, чивутин Павле Вајц, био је дуго у Београду дописник другог тако исто важнога немачког листа Frankfurter Zeitung. По пивницама београдским познао се и умео се подвући под кожу многим млађим политичарима, и многим дворским чиновницима, преко којих је многе ствари сазнавао, те је њима пред својом редакцијом стекао реноме врло вредног и тачно обавештеног дописника, и зато га је она из Београда аванзовала за свога дописника у Цариграду баш у време када је тамо био посланик Србије др. Владан. Овоме се Вајц умео препоручити јављајући му одмах сваку важнију политичку новост, коју је сазнавао у Немачкој амбасади. Зато га је др. Владан награђивао казујући му по коју новост, која се није тицала Србије, и он је томе благовољењу имао да благодари што је нпр. његов лист могао први да јави о покољу Јермена у Цариграду. Тада је Вајц стао одушевљено помагати у својим новинама напрезања српскога посланика у Цариграду за српске школе и цркве у Македонији. Али то пријатељство није трајало до краја. Вајцу се било осладило да своме листу шаље необично важне ствари, па је једном злоупотребио поверење с којим су га примали у срп. посланству, и штампао је у своме листу од речи до речи једну ноту срп. посланика Порти, па још и она места која је посланик по заповести из Београда пребрисао пре него што је ноту предао. Услед овога посланик није више хтео да види Вајца, врата посланства беху му затворена. Ово дакле што он сада пише о д-ру Владану у Frankfurter Zeitung није ништа друго до лична освета.

Па ипак, и ако је др. Владан знао ко пише и зашто тако пише по страним новинама о његовом кабинету, ипак је тај урнебес, који се дигао у штампи чим се чуло о промени кабинета у Београду, имао једну последицу, а то је, што је нови председник упутио Посланицима и отправницима послова овакав распис:

„Београд, 12 октобра 1897.

Господине,

Мојим телеграмом од 11 ов. мес. имао сам част известити Вас о саставу нове Краљеве Владе, у којој ми је Господар поверио председништво и управу спољних послова.

У јучерашњем броју службених новина, у коме је указ о саставу нове Владе, наштампано је и највише ручно писмо Његовога Величанства Краља, којим ми је Господар благоволео поверити састав новога кабинета.

У тој узвишеној и епохалној манифестацији са Престола казати су јасно не само сви разлози који су изазвали последњу промену владе у Србији него и цео политички програм који је Господар ставио у задатак својој садашњој влади.

Према томе ја не бих имао потребе да Вам шта више пишем о програму Краљеве Владе којој имам част бити председник.

Али како необавештени органи јавнога мњења не само у иностранству него и у самој Србији навалице неће да разумеју до очевидности јасно исказани узрок промене и програм нове владе и подмећу јој циљеве који нису и не могу бити њени, то сматрам за дужност упутити Вас да категорички демантујете све те неистините гласове.

Није истина да је промена владе настала због питања спољне политике.

Није истина да ће садашњи кабинет Његовога Величанства у спољној политици тражити наслона само на једну Велику Силу. Он ће се трудити да својим радом стече за Србију пријатељство свију Великих Сила.

Садашњи кабинет Његовога Величанства водиће само српску и никакву другу спољну политику. Све што се за српске интересе може учинити према географском положају Србије, према њеној привредној, финансијској и војној снази — то ћемо се трудити да учинимо, старајући се да те снаге развијамо и ојачамо.

Према томе само је партизанска измишљотина да се доласком садашње владе на управу земље „војсци истрже из руку оружје што јој родољубиво самопрегоревање народно даје“, јер то оружје, на жалост, још

није ни поручено а камо ли да је у рукама војске, те да би га ико могао истрзати из њених руку; напротив, једно од главних старања садашње Владе биће да српску војску добро наоружа, само садашња Влада неће поручивати то оружје док не буде сигурна да ће га моћи платити, јер је за њу свака обавеза Србије светиња, а када га поручи неће га поручивати без знања и одобрења Господаревог, Врховног Команданта српске војске.

Тако исто можете најодсудније демантовати гласове о томе да је долазак Његовога Величанства Краља Милана био узрок последњој промени Владе у Србији и да ће Он давати правац унутрашњој и спољашњој политици Србије.

Боравак узвишених родитеља Краљевих поред Престола не значи и не може значити Њихово мешање у државне послове којима има да управља *једино* одговорна Влада земаљска.

За случај ако би Влада, код које сте акредитовани, потражила ближа обавештења о начинима на који Краљева Влада мисли извршити програм рада, који јој је Господар ставио у задатак, сматрам за дужност упознати Вас с намерама Краљеве Владе.

1. и 2. утврдити ред и законитост у земљи непристрасном поштеном државном администрацијом и беспрекорним судством. За ово има довољно способних и поштених чиновника, само су растурени по политичким партијама. Ми не само да нећемо да гонимо ниједнога чиновника због његове политичке вере, него ћемо се старати да вратимо у активну државну службу све способне чиновнике који су бачени у пенсију само због политике, а отпустићемо из службе све неспособне или неподесне чиновнике, такође без обзира на њихову политичку боју. Пошто има више способних и поштених чиновника него што у Србији има државних чиновничких места, то ћемо се старати да тај вишак пласирамо у општинској служби. Тиме ће општине најзад доћи до поштене администрације, а с уштедом, која би се постигла на партији пенсија, стараћемо се да побољшамо чиновничке плате у опште, јер с платама од 1835 данас чиновници не могу жи-

вети. С тим платама невољно живе и остају поштени само они чиновници који имају необично много моралне снаге.

3. Санирати финансијско стање, савесним извршивањем свију државних обавеза према повериоцима Србије и услед тога повећаним кредитом Србије на страни, смањивањем општинског расипања, да би народ могао лакше подносити *државне* терете.

4. Унапредити народну привреду, нарочито земљорадњу, сточарство, рударство и шумарство. Милијарде леже у српској земљи и чекају само вредне руке да их подигну са земље односно испод земље те да Србија постане богата и у сваком погледу напредна земља.

За брзо решење тих питања треба много стручног знања кога на жалост у Србији нема. Ми ћемо га позајмити. Охрабрени примером при организацији Народне Банке, ми ћемо за све техничке гране појединих струка за које немамо својих стручњака, потражити специјалисте, који ће шефовима тих струка помоћи да отворимо нове изворе народног благостања.

5. Стараћемо се што скорије приступити грађењу Тимочке железнице и грађењу читаве мреже вициналних железница, јер тек онда моћи ће нам се рентирати и главна железничка пруга кроз Србију.

6. У просвети ћемо се старати да школе престану само фабрицирати чиновнике, којих већ и онако има сувише те да се једном престане са фабриковањем чиновничког пролетаријата, који је, немајући од чега да живи, и да би се дочепао државне службе, највише допринео да се цео народ подели у крвнички завађене партије. Велика Школа и пет великих гимназија доста је за класично образовање малене Србије. Осим Богословије и Учитељске Школе — све остале школе у земљи треба претворити у пољопривредне, занатске и индустријске школе.

7. У војсци стараћемо се да одбрана земаљска буде у свакоме тренутку на висини свога позива.

Изволите примити, Господине, уверење о мом одличном поштовању.“

Једновремено с плотунима скоро целе европске штампе и с дивљачким нападима у партизанској штампи Србије, нови председник владе у Београду засут је и

честиткама, стотинама писама и депеша не само из Србије него опет из целе Европе. Ми ћемо из те велике гомиле цитирати само неколико честитака које су *политички* интересантне.

Тако је Султан нашао за добро да ми упути овакав телеграм:

„Сад Ме известише о саопштењу, које сте учинили Моме Представнику у Београду, односно обзира којих сте били предмет за време Вашега бављења у Цариграду.

„Сећајући се са задовољством Ваших похвалних напора, које сте за време Ваше мисије на Моме Двору чинили, да одржите и консолидујете пријатељске везе, које постоје између Србије и Мога Царства и, знајући колико сте веран Вашем Господару, Ја сам са особитим задовољством сазнао Ваше наименовање за Председника Министарства. АБДУЛ ХАМИД."

На то сам одговорио оваком депешом:

„Речи којима је В. Ц. Величанство благоволело исказати Своје високо задовољство, што ме је мој узвишени Господар Њ. В. Краљ Александар поставио за председника своје владе, остаће вечно урезане у моме срцу и учиниће да ми буде још милија и драгоценија успомена на високо благовољење В. Ц. Величанства према мојој скромној личности. Ако сам се за време моје мисије код Вашега Ц. Величанства стално трудио да што више развијем пријатељске односе између Отоманскога Царства и Краљевине Србије, ја сам се у томе само саображавао интенцијама мога узвишеног Господара и био сам у томе стално храбрен (encouragé) драгоценим и многобројним доказима највише потпоре коју В. Ц. Величанство није никад престајало да указује свима мојим корацима службеним и приватним који су се тицали било саме Владе било моралних интереса наших сународника у Царству, који ће, као верни поданици В. Ц. Величанства увек остати достојни Његове очинске заштите. Ја нећу престати, ни у мом новом службеном положају, да наставим те исте напоре јер сам унапред уверен о сурадњи (concours) коју ћу за то наћи и на Високој Порти.

Молим В. Ц. В. за допуштење да Га уверим о мојим осећајима дубоког и захвалног респекта с којим“ итд.

Б. Васељенски Патријарх *Неофит* послао ми је овакво писмо:

„Превасходни!

„Радосно сазнавши достојно Вашега Превасходства ступање у највеће звање Председника Министарства, хитамо да честитамо овај веома пријатан догађај, желећи уједно из средине душе (ἐκ μέσης ψυχῆς) да Ваше драго нам Превасходство оправда потпуно благовољење и блага у њега положена очекивања Његовога Величанства, благовернога Краља Србије, који тако уме да цени достојне и да награди сваку врлину. Желећи то жарко (ἐνθέρμως) њему (тј. превасходству) и његовим друговима, призивамо благослов и милост Божју на сва његова дела. Нека би лета В. Превасходства била многа, здрава и спасоносна.

На острву Атигони године αωης, октомбра κγ, Вашега нама високопоштованога превасходства усрдни пред Богом молитељ и са свим одани

† Патријарх б. Цариграда НЕОФИТОС.“

Одговорено је писмом које је, по београдској могућности, било приближно истога стила.

Политички много је интересантнија честитка руског амбасадора г. Нелидова, која у преводу с руског гласи овако:

Баден-Баден, 16|28 октобра 1897.

„Многопоштовани *Владане Ђорђевићу,*

„Срдачно вам честитам високо поверење, које потпуно заслужујете и које је положило у ваше руке судбину Српске Краљевине. Уједно с тиме, потпуно разумем да велика одговорност која вам је натоварена мора испуњавати вашу душу тешком бригом. И с тога, пошто сам уверен о вашем високом родољубљу, пошто знам вашу одличну способност и верност дужности, ја могу само свим срцем да вам пожелим здравља и снаге да са чашћу и успехом испуните своје дужности.

„Не кријем од себе тешкоће које леже за судбу Србије у мешању у њене послове њенога бившег Го-

сподара (бывшаго ея властелина), који се драговољно њих одрекао па се ипак у њих меша. Нека би вам Бог помогао да савладате ту тешкоћу, која производи изван Србије утисак врло непријатан за Краљевину... тамо где према Србији (једна реч не може се прочитати) искрено саучешће...

„Што се тиче мојих осећања према вашој отаџбини и према њеном садашњем првом министру, Ви не можете сумњати. Зато, понављајући вам моје искрене жеље за вас и вашу породицу, молим да поздравите вашу супругу и да верујете у искреност вама оданог

А. НЕЛИДОВА.“

П. П. Данас полазим на две недеље у Петрбург и надам се 10|22 новембра бити у Риму.“

Ја сам одмах написао одговор на ово писмо, али пре него што бих га експедовао, ја сам сматрао за дужност да га најпре покажем Краљу и да од њега добијем одобрење за такво писмо тако важном руском дипломати као што је Нелидов. Краљ, који је тада био у лову код Ниша, телеграфисао ми је 22-ог октобра:

„Одобравам састав писма. Можете га послати Нелидову. АЛЕКСАНДАР.“

Према том овлашћењу ја сам амбасадору овако одговорио на руском језику:

„Ваше Високопревасходство многопоштовани Александре Ивановићу,

„Имао сам част примити писмо В. Високопревасходства од 16 октобра о. г. из Баден-Бадена.

„Дубоко сам захвалан за речи којима је Ваше Високопревасходство изволело честитати ми високо поверење мога Господара, који је у моје руке положио судбе Српске Краљевине, као и за пријатељска осећања (дружескіе чувства) која сте исказали, која ја одавно знам, и која ће за ме увек бити најдража успомена на моје службене и личне одношаје у Цариграду.

„Ја се, Александре Ивановићу, ни мало не варам колико је тешка одговорност која је сада на мени. Тешкоћа мога задатка лежи у нашем унутрашњем положају и у спољним одношајима које је географска ситуација

Србије увек градила чудновато ardues. Па ипак ја осећам у себи, барем за сада, довољно храбрости да барем поштено покушам извршити поверену ми мисију, а ево зашто: у унутрашњим пословима ја сам решен бити и остати правичан и умерен према свима партијама без изузетка да би осигурао унутрашње развиће. У спољним пословима тврдо сам решен не предузимати ништа ново него старати се да измирим традиционална осећања православнога српског народа са захтевима географског положаја у коме се налази.

„У томе питању као и у свима осталим ја имам обећање мога Господара да ће ми оставити потпуну иницијативу. Нећу крити од В. Високопрев. да по моме мишљењу ово обећање неће ми много помоћи ако у мојим напрезањима не будем потпомогнут благовољењем владе Њег. Императорског Величанства. По моме убеђењу, Србија је сама себи дужна да увек рачуна на ту помоћ.

„Што се тиче бављења Њ. В. Краља Милана у Србији и његовог утицаја на узвишеног му сина, односно на државне послове, молим В. В-ство да буде уверено о неоснованости свију нагађања која више или мање свуда владају. Мој Господар поступио је и при последњој промени кабинета и дејствоваће и од сада само по својим сопственим побудама удешавајући своје одлуке једино према потребама Своје државе. Он је, према својим годинама толико сазрео, у његовом карактеру има толико самосталности, његова су начела тако утврђена, да се боље не може пожелети. Осим тога В. В-ство врло добро разуме да би, кад не би било тако, и кад би било истина што се говори — Краљ Милан могао избећи сва сумњичења, оставши далеко од Србије, могао би тајном преписком постизавати све оно што му се сада без икаквог основа подмеће.

„Једина је истина да Мој Господар подједнако воли и поштује како свога оца тако и своју мајку, и да сви коментари који се пуштају у свет чим Му се отац или мати врате у Београд, потичу једино од мојих земљака, који на те ствари гледају на наочари својих личних симпатија и антипатија.

„Благодарећи још једном за љубазно писмо ја молим В. В-ство да ме задржи у пријатељској успомени и да испоручи Олги Дмитријевној изразе мојега и свију мојих искреног поштовања и благодарности за све љубазности које смо увек нашли у вашем словенски гостољубивом дому.

Искрено (отъ душы) одани вам ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ."

Осим г. Нелидова још један руски дипломата честитао ми је а то је дипломатски агенат Русије у Бугарској г. Бахметјев, који је већ 13-ог октобра из Софије телеграфисао:

„Ot douchi pozdravlyaem i gelayem vsego loutchago

BACHMETEFF."

Што међу гратулантима налазимо релативно много Грка (представник Јерусалимског патријарха у Цариграду, архимандрит Германос Апостолатос, генерал Кокидис из Атинâ, народни посланици Калифронас и Ламброс из Атинâ, професор Стилијанос из Атина, Оригони из Пиревса, председник општине у Спарти Адамантиос Русопулос итд. итд.) то није чудо, јер сам ја као посланик Србије у Грчкој стекао доста личних пријатеља. Од те групе депеша и писама довољно је навести овде само два писма.

Прво је од веома уваженог књижевника грчког Димитрија Викеласа који ми пише:

„Господине пријатељу,

Честитам из свега срца високо звање, на које вас је с правом подигло поверење вашег владаоца, и желим вам сваку срећу у вашим радовима за отаџбину. Ово желим у толико више што сам уверен да последње несреће Еладине нису промениле ваше идеје о општој будућности хришћанског истока, идеје које смо бринући се заједно, толико пута измењали.

Молим да искажете моје поштовање госпођи и срдачне поздраве вашој деци. Са свим ваш Д. ВИКЕЛАС."

Друго је писмо од Кнеза Маврокордата, грчкога посланика у Цариграду, од 18 октобра 1897 и гласи:

„Драги председниче,

Спречен многим занимањима и једним тешким (ardu) послом ја нисам стигао раније да вам искажем моја че-

ститања за високи положај на који вас је позвало тако заслужено поверење вашега узвишеног суверена. Познавајући ваше опште идеје, ја сам убеђен у велике услуге које ћете учинити својој отаџбини. Ваше одсуство одавде осетиће се (se fera sentir) али ја не сумњам да ћете ви и из даљине наставити да управљате пословима у истоме правцу и да ћете сматрати споразумевање и помирљивост (l'entente et la conciliation) као једно од великих средстава за савлађивање тешкоћа и за успех. Верујте, драги председниче, у моја осећања врло високог поштовања с којима сам са свим искрено ваш

МАВРОКОРДАТО."

На ово писмо ја сам одговорио овако:

„Мој драги Кнеже,

Не могу довољно да Вам благодарим за писмо, којим сте ми честитали ново звање, и које је писмо тако конформно одношајима срдачно-пријатељским, који су нас увек везивали. Припадајући и сами једној малој а уставној држави, Ви ћете боље него ико разумети тешкоће мога новог положаја. Али ја се надам да ћу их савладати ослањајући се на поверење мога Краља и одушевљавајући се у свима мојим актима његовим интенцијама за највеће благо наше отаџбине (qui sont: le bien suprême de notre pays). Та мета неће се моћи постићи, и тешкоће на које ћу наилазити неће се моћи савладати другачије него ако се послужим, као што врло добро кажете, процедурама помирљивости и споразумевања, па било да се тиче унутрашње администрације или спољне политике. Очевидно задатак је врло тежак, јер ту није довољна само сопствена жудња, ту треба да *и с друге стране* дође добра воља. Ја ћу међутим учинити своју дужност.

Користећи се итд. ЂОРЂЕВИЋ."

У честиткама осталих дипломатских колега из Атинâ и Цариграда не беше ничега што би имало везе с политиком. Из Старе Србије има само једно писмо („Радите како вам је воља тамо, а ја кличем „Падишах чок јаша" и „Живео Краљ" што је баш сад узео вас, који разуме мене, и мене у Скопљу и Скопље са мном"); од

аустроугарских Срба такође једно, из Нове Градишке, од једнога школског друга на медиц. факултету, од д-ра Бранка Николајевића, који, радостан што се ето испунило његово пророштво о д-ру Владану, које је Бранко још пре 30 година записао у свој дневник, а благоглагољив јер је већ деда, шаље новоме председнику владе у Србији девет савета:

„1. Изреку цара Фердинанда „Justitia regnorum fundamentum“ и ону једнога прајског млинара „Es giebt noch Richter in Berlin“. „Издигни — вели — божицу правде са њеним кантаром и везаним очима на највише мјесто у држави. Мени се кожа јежила кад сам пре неколико година читао један подлистак о правди у Србији“.

„2. Дај слободу штампе. Забрањени листови највише се читају. Пусти нека пишу и лармају — штампа ће сама к себи доћи.

„3. Пусти чиновнике на миру, али уведи строгу дисциплину и поротни поступак у самоме сталежу. У несигурном положају нема добре администрације.

„4. Терај људе у цркву. У вас ни ђаци не иду. Погледај како се у Карловцима и Н. Саду негује црквено појање. Још и данас те две гимнасије дају песнике, а цела Србија није у стању да покаже једнога новог поету, јер је нараштај постао сувише материјалистичан.

„5. Подигни В. Школу на универзитет па ма колико скупо стало. Сто[illegible] ће се наплатити, али уведи Lehrfreiheit. Пусти [illegible]ре на катедрама с миром.

„6. Подижи [illegible]ще на све стране. Та ено вас Бугарска прекрили. Без промета нема напретка.

„7. Моја Нова Градишка, варошица од 2400 душа, подигла је лане школску зграду за 60.000 фор. Ви још трпате сироту децу у оне халупне. Каква је то држава која нема ни пристојних зграда за своје уреде?

„8. Кад погледам оне ћумезе усред Београда морам да заплачем над вашим грађевинским редом.

„9. Шаљи питомце у Немачку и Чешку у занатске и индустријске школе.

„О уставу, војсци, финансијама нећу да ти гововорим, то је за мене terra incognita, али нешто ипак опажам, да је мени самом тешко, кад морам слугу и

слушкињу да мењам, јер се ретко човек на боље натрефи, пак држим да су честе промене у управи велика несрећа. Зато желим из свег срца да угрејеш твоју високу столицу онако као Неселроде, Горчаков, Бизмарк etc, да заседнеш бар 20 година на њој, и да управљаш Србијом дично и славно.“

У осталим честиткама из Аустро-Угарске и Немачке (варошки саветник Тајхер из Дрезде, дворски саветник проф. Грубер из Беча, Др. Грим из Маријенбада, генералштабни капетан Рим из Инсбрука, проф. Др. Розенфелд из Беча, штабни лекар Др. Гергс из Керменда, Др. Кљученко из Черновица, професор и министеријални саветник Др. Фодор из Будапеште, начелник мин. трговине Стеван од Липтаји из Будапеште, Верди ди Верноа из Берлина, Браумилер из Беча, Др. Брајтунг из Кобурга) нема ни речи о политици. Из Француске има само једна честитка од генералштабног капетана Леона Ламуша из Монпеље, али што је интересантно, његово је писмо написано српски.

Од осталих писама из ове групе поменућемо само још једно с обала Јадранског Мора, од једне госпође, која је у своје време такође злоупотребљавала Гутембергов проналазак. Ево шта пише та дама:

„Превасходство!

„Искрене честитке имају право на неколико тренутака и код оних који су у највећем послу. Ја сам дуго размишљала шта би српском министру-председнику највише требало па да му то пожелим? Ресултат је ова жеља: Нека би се број ваших непријатеља умножио, јер ће то бити најсигурније мерило да добро радите и да напредујете. Дрека завидљиваца то је химна победочева. Промуклим дрекавцима пошљите ову девизу:

„Aergert's Jemand dass es Gott gefallen
Mir zu gönnen Schutz und Glück,
An den stärksten Balken seiner Hallen
Da befestig' er den derben Strick,
Knüpf' sich dran, das hält und trägt,
Er wird fühlen wie sein Zorn sich legt.“

„Борба с непријатељима јача живце као масажа. Пријатељство и наклоност изабраних дејствује као парфи-

мирано купало. Као лекар, ви ћете најбоље умети да цените ове методе. Као пријатељ, као глава породице били сте увек суво злато. Са те стране ће вам доћи и једине чисте радости. У осталом ја само желим да урадите само онолико колико у себи снаге осећате, јер ви сте према самом себи најстрожи. Ако ви на нову годину 1899 нађете да сте сами собом задовољни, онда ће имати разлога сви Срби, па и они ван граница Краљевине, да буду срећни. Excelsior!"

Жеља ове духовите госпође да се умноже непријатељи Председникови стално се испуњавала, и ако и досадашњи непријатељи не беху у маленом броју.

Чим су ови видели да је циркулар новога шефа владе представницима Србије у иностранству почео да стишава буру у јавноме мњењу Европе, чим су видели да је и начин како је свршен хајдучки процес у Чачку учинио такођер добар утисак у страној штампи (National Zeitung у Берлину) — они су бацили једну нову журналистичку бомбу и то једновремено у немачке, француске и енглеске листове јављајући да је Краљ Александар болестан, да мора за дуже време одсуствовати из Србије, да тражи помоћ специјалиста, да ће за то време Краљ Милан бити регенат, да осим тога Краљ Милан мора поново да се жени, да би осигурао будућност династије, и за то је већ захтевао од Митрополита Србије да га дефинитивно разведе од Краљице Наталије. Развод тога брака од 1888 уништен је 1893. Преговори између Краља Милана и Митрополита још се воде...

То је изазвало нов пљусак непријатељских депеша и дописа у „Temps," „France," „Liberté," „Patrie," „Paix," „Jour," „Intransigeant," „France Militaire," „Petit Caporal," „Courrier de Tours," „Daily Telegraph," „Berliner Zeitung," „Kölnische Zeitung," „Narodni Listy" у Прагу.

Уз то је француска влада одазвала из Београда свога посланика г. Патримонија и поставила г. Маршана. То је за француску штампу било ново уље у ватру. Лист „Voltaire" од 18 октобра донео је чланак под насловом „Une maladresse" у коме се жестоко напада француска влада што је дигла из Београда тога способног дипло-

мату, који је увек био непријатељ оперетскога Краља Милана итд. Дражесно је из тога чланка ово место: „Доцније ниједан непоштени покушај Краља Милана да сачува или да наново задобије своју круну није остао сакривен од *г. Патримонија, кога је сриска радикална странка свагда о свему и на време извештавала.*“

Председник се брзо уверио да се страна штампа не може више остављати без одговора, наредио је своме пресбироу, који је појачао својим бившим драгоманом у Цариграду г. Терканом да енергично демантује гласове о путовању Краљевом у иностранство, о новом разводу брака и регентству Краља Милана писао је посланику Србије у Паризу г. Гарашанину да се споразуме с Агенцијом Хавасовом, да покуша протурити у Temps-у један већи допис о последњој промени у Србији, који му је допис готов послат, а ако то не буде ишло, да задобије који други већи и угледнији француски лист у коме би се Србија могла бранити од измишљотина и политичких клевета.

Бечки кореспонденц-биро спровео је горњи деманти свима листовима с којима је у вези, и они су га штампали, само неки од њих нису хтели да наштампају његове завршне речи да су ти гласови „злонамерне измишљотине непријатеља Србије и династије.“

Како је прошао г. Гарашанин са својим покушајем, то ће се видети на своме месту из његовога писма.

Први указ који је нови председник поднео Краљу на потпис беше: давање највећега српског ордена (Белог Орла) рускоме министру иностраних дела грофу *Муравјову.* Том приликом упутио је Председник овакво писмо управнику руске спољне политике:

„Господине Грофе,

„Част ми је известити Ваше Високопревасходство да је Њ. В. Краљ мој узвишени Господар благоволео на мој предлог подарити Вам Свој највећи орден, велику ленту Белог Орла.

„Честитајући срдачно В. Високопревасходству молим Вас да верујете да сам на овај корак код Њ. Величанства побуђен осећањима захвалности. Истина је да је Њ.

Впр. Господин од Нелидов свагда помагао српске школске и црквене интересе у Турској, али ја сам као очевидац био срећан да констатујем да је његова потпора била још јача од како је В. Впр. дошло на управу. В. Впр. разумеће још боље сву искреност мојих осећања захвалности када додам да та осећања са мном деле сви моји земљаци, који су више или мање обавештени о нашим пословима у Турској, јер они беху са страхом видели како наши сународници у Турској, у очајању због отпора не само Порте него Васељенске Патријаршије према њиховим легитимним захтевима, беху почели размишљати да прибегну схизми па чак и католицизму, што би било, барем у нашим очима, права несрећа народна.

„Нека ме В. Впрв. извини што сам ушао у ово објашњење, али ми се учинило да ће Вам бити пријатно да знате да је једино потреба срца диктовала овај мој корак.

„Користим се овом приликом да поднесем В. Впрству уверења моје највише консидерације и да га замолим да верује да сам његов врло одани“ итд.

18-ог октобра био је у Краљевом двору свечан ручак на коме су били министри, државни саветници, бивши намесник Белимарковић, бивши мин. предс. Авакумовић, Стојан Новаковић, генерали и министри у пенсији, председници Касације и Апелације, гувернер Нар. Банке, неколико начелника Министарстава и окружних итд.

Краљ је на томе ручку напио овакву здравицу новој влади:

„Господо министри,

„После писма које сам управио на мога министра председника, немам потребе да понављам разлоге, који су ме руководили да вас позовем на управу земље. Владалачка дужност Ми налаже да се старам о интересима отаџбине и Мога милог народа. Ја сам уверен да могу рачунати на потпору мога народа. Ако појединци, заведени личним интересима, траже у последњој промени тајних разлога, *то је недостојна клевета.* Тврдо сам решен да вас потпомогнем у *дугом* извршењу тешкога задатка који сам вам поверио, и уверен сам да ћемо га, за-

једничким напорима извршити на срећу отаџбине и мога милог народа!“

На ову здравицу одговорио је Председник Министарства овако:

„Господару,

„Узвишено схватање, које Ваше Величанство има о владалачким дужностима, тако је јасно исказано у највишем писму које је В. В. благоволело упутити председнику садашње владе, да доиста нема никакве потребе даљим објашњавањима.

„Целокупна историја Србије доказује да В. В. може с правом рачунати на потпору свога верног и оданог народа, који је с Обреновићима ову државу створио.

„Само *необавештени* или политичким страстима заслепљени појединци могу за последњу промену на управи земаљској тражити других разлога осим оних у највишем писму В. В.

„Покорно благодаримо В. Величанству за тврду решеност да нас потпомажете у извршењу поверенога нам огромног задатка, а с таквом помоћу с престола, ми смо уверени да ћемо тај задатак извршити на задовољство Вашега Величанства, на срећу наше отаџбине и — *српскога народа.*

„С тим осећањима молимо Господару за допуштење да из дна душе кликнемо: живео Краљ Александар I!“ —

За тим је Краљ, обратив се председнику Државнога Савета г. Николи Христићу, изговорио ову здравицу:

„Господо Саветници,

„Ја се радо користим овом приликом да изјавим Државном Савету своје задовољство с његовим радом, у коме је, као веран чувар традиција и поштовалац (?) закона, служио Моме престолу и Мојој земљи на начин, који одговара његовом задатку и његовом *уставном* делокругу. Рачунам у Мом раду на његову ревносну потпору према Мени и Мојој влади.“

Председник Државнога Савета одговорио је овако:

„Господару,

„Допустите да у име своје и својих другова, чланова Државнога Савета, најтоплије благодарим Вашем Ве-

личанству на превисокој пажњи коју нам указујете. Државни Савет, позван дужношћу да у своме уставном делокругу учини све што би могло олакшати родољубивим трудовима В. Величанства у државним пословима, стараће се и од сада да у томе одговори очекивању В. В. учвршћујући законитост, коју В. В. тако брижљиво негује.

„Ваше Величанство и Краљевска Влада моћи ће увек рачунати на ревносну потпору Државнога Савета у служби престолу и отаџбини.“

„Живео Краљ Александар Први“. —

После овога политичког ручка држан је још политичкији „серкл“ у дугачком салону између престоне дворане и арапске „ћошке“ за пушење.

Краљ Милан се демонстративно држао скромно. Скоро цело време (а серкл је трајао до по̂ ноћи) он је пушио и разговарао са својим „друговима“ ђенералима и само с оним „цивилашима“ који су му се нарочито приближили.

Зато је Краљ Александар у толико више „радио“, притискујући са десет атмосфера присутне либерале и напредњаке међу великодостојницима, да не граде опозицију „новоме стању“. Ако су дотични шефови партија и угледни представници тих двеју странака записали разговоре које су то вече имали с Краљем, из тих записака могла би се написати врло интересантна књига.

Овде нека се само забележи један одломак разговора између мене и г. Стојана Новаковића.

— Шта велиш, Стојане, на Краљеве здравице вечерашње? —

— Оно што сам ти казао пре непуну годину дана у моме винограду на Топчидерском Брду. —

— Ако се добро сећам ти си онда био зорли љут на Господара што није притрпео твоју владу док му бар твоја Скупштина вотира буџет, па да се пријатељски растанете, него вас је раније отпустио? —

— Да, и ако је мени обећавао да ће моју владу држати дуго, врло дуго, овако као што сад теби обећава. —

— Ти си се, ако се добро сећам, тада врло драстично растао с Краљем? Је ли истина да си се пре-

крстио и рекао: „Не дао Бог, Господару, да икада више имам посла с Вама?“

— Не памтим баш како је било, али једно ти могу рећи: пази ти да не прођеш горе од мене, да те не баци на ђубре пошто те добро исцеди. —

— Та ваљада неће — смејао сам се. — У осталом и ти, који си ми лане казао да твоја нога неће више прекорачити коначкога прага, ево си, хвала Богу, вечерас међу првим Краљевим гостима! —

— Да сам у животу сâм, и бѐли му не би више прекорачио прага, нити би ме ти вечерас овде видео. Али шта ћеш? Ми смо сви пука сиротиња а имамо деце. То њих двојица врло добро знају експлоатисати! —

— Шта ви то разговарате? — упаде на једанпут Краљ међу нас.

— Ништа, Господару, ми смо другови из рâне младости, па се сећамо пријатне прошлости — рекох ја и поклоних се пред Краљем па га оставих насамо с Новаковићем.

При свем том што је моја влада још била у меденом месецу, беше ми мало хладно око срца. После овог разговора са Ст. Новаковићем, ја се непријатно сетих последње седнице Министарскога Савета, у којој је Краљ од мене већ тражио да погазим оно што сам пет дана раније потписао у моме циркулару заступницима Србије на страни, тражио је пенсионисање чиновника само зато што су радикали.

Та је седница била 17 октобра под председништвом Краљевим, и ту су изнесени први укази нових министара. Вучковић је реферисао да је ђенералу Јов. Мишковићу понудио најугледније место у војсци, начелство Главног Ђенералштаба, али да је Мишковић понуду одбио, зато министар војни предлаже да се ђенерал стави у пенсију. То је потписано.

Министар унутрашњих дела изјавио је да не може радити с инспектором кога је затекао, Светозаром Јањићем, и молио је да му се на његово место дâ Алекса Стефановић начелник Округа Нишког како би у Ниш могао вратити за начелника Ђорђа Генчића. Пошто је министар правде одмах изјавио да би с драге воље примио

Јањића за начелника у своје Министарство, те тако се никоме од поменутих није чинила неправда, пошто је министар грађевина изјавио да ће дотадашњег начелника Мин. Правде Вучка К. Ђорђевића примити за правног референта у своје Министарство, ја и на ово пристадох и укази су одмах потписани. Како је председник горњомилановачког суда Коста Борисављевић поднео оставку на државну службу, то је ова уважена, и министар правде још је предложио пенсионисање Јована С. Миловановића апелационог судије. И министар и Краљ навођаху пуно службених разлога за ту меру, и ја, који сам поодавно изгубио из вида тога мог негдашњег друга, а међутим сам знао да Јова није никаква политички прононсирана личност, поклоних се разлозима потребе службене и пристадох. Тако исто није нико имао ништа против да пуковник Атанацковић према потреби службе преведе архитектонског начелника у рачунско одељење, а шефа овога одељења премести за начелника инжињерског одељења. Кабинет је са задовољством примио да се пуковник Јован Станић постави за команданта Дринске Дивизије на упражњено место Вучковићево а пуковници Јован Ванлић, Евг. Гајиновић и Никодије Стефановић за помоћнике дивизијарске.

Сад је Краљ питао мене да ли немам ја какав указ да предложим, али ја одговорих да још нисам имао времена ни да познам добро све чиновнике мога ресора, и да не мислим хитати с указима. Краљ ми на то примети да одиста у мом ужем ресору, у Мин. Иностр. Дела не треба с тим хитати, али под Председником стоји и једна од најважнијих државних установа а то је Главна Контрола, и Краљ налази да под данашњом владом не може и не треба да остане председник Главне Контроле Паја Михаиловић, један од највећих непријатеља династије, један од вођа радикалске буне у год. 1883, докле у пенсији седе људи од енергије и способности као што је Ђока Стефановић, бив. предс. Касације, који је и 1883 и свагда био готов да заложи главу за династију.

— Господару — одговорих — ја знам заслуге г. Ђоке Стефановића, и чим се упразни прво место достојно њега, ја ћу га сам за њ предложити. Али да гоним једнога чи-

новника ни крива ни дужна само да направим место за једнога свог пријатеља, то не могу, то је противно програму садашње владе, који је програм Ваше Величанство благоволело одобрити, и који смо ми раструбили на све четири стране света.

— Како ни крив ни дужан? Зар ви не знате, докторе, ко је Паја Михаиловић? Зар ви не знате да је он један од најопаснијих радикала, један од највећих антидинастичара међу њима? —

— Пре свега, Господару, ја знам да се у ту црну торбу антидинастичности врло често трпа све што је у неком тренутку непријатно. Будите уверени, Господару, да ни десети део људи који се обично жигоше антидинастичношћу ни у сну на то не мисли. Ја сам чак уверен да има рођака Карађорђевићских, који нису непријатељи династије Обреновића. Не бојим се ја тога баука. Ваше Величанство зна да сам Вас ономад молио да одобрите аудијенцију, коју је др. Драгиша Станојевић тражио не само код Вашега Величанства него чак и код Њ. В. Краља Милана. Кад не верујем да је тако блиски рођак Претендентов антидинастичан, како хоћете, Господару, да верујем да је синовац Стевче Михаиловића противник Обреновића? Он је запао у радикале тако случајно као Понцијус Пилатус у Вјерују. Ама он је био члан главног одбора за време радикалске буне? Он је за то суђен, осуђен, помилован, и ја га данас затичем као председника Главне Контроле. Докле ми се не докаже да је он рђав председник Главне Контроле или да он свој положај злоупотребљава на партизанске интересе, ја не могу да га бацим у пенсију! —

Краљ није даље ензистирао, али кад се свршила седница М. Савета и кад су министри пришли да се рукују с њиме, Краљ ми је рекао:

— Ви ћете доћи довече на ручак?

— Па — Господару — од како сам министар ја нисам код своје куће ни у подне ни за вечеру, него увек у двору. Изнеће ми опозиција чикарму да сам „на косту“ у двору. Осим тога ја своје на дому никако и не видим. Ујутру још спавају кад ја одем у Министарство, у подне сам овде на доручку и разговору до 3 и до 4

сах., после у канцеларији до 7, па онда на ручку у двору, а кад после пола ноћи одем кући, опет сви спавају.

— Знам — рече Краљ — и чујем да због тога Ваша госпођа прети да хоће да тражи развод брака, али шта ћете докторе? До подне ја морам да примам, после подне имам своју партију, да се одморим, кад хоћете да се опширно разговарамо, а има тако много питања о којима треба да се споразумевамо. То је најудесније после ручка и после вечере. Зато, на сваки начин, да дођете и довече! —

Обећао сам и ако сам знао да ће ми и тај „ручак“ пресести, јер ћу после морати да гутам „живе жабе политичке.“ И нисам се убојао. Краљ је с таквом консеквенцијом тражио пенсионисање Паје Михаиловића као да од тога зависи спас Србије и династије. Ја нисам ни помислио да се питање није толико тицало личности Пајине колико првога покушаја да се сломи самостално начелно гледиште шефа владе, нисам ни помислио да се ту гради прва бреша у мој програм, која ће се после постепено ширити да кроз њу може проћи све што Краљ хоће. Ово наваљивање Краљево трајало је три дана. Најзад је Краљ тражио тај указ као *личну услугу* од мене, и најзад морадох се запитати да ли вреди на овом личном питању правити кабинетско питање и — 20 октобра поднео сам на потпис указ којим се Паја Михаиловић пенсионише а Ђока Стефановић поставља на његово место.

Противио сам се и пенсионисању пуковника Владимира Угричића, али је министар војни доказивао да је тај виши официр постао са свим неспособан за службу да му на томе месту треба способан и енергичан човек итд.

Мало по мало министар војни све ређе је показивао Министарском Савету указе по својој струци које је носио Краљу на потпис, и Председник као и остали министри често су били изненађени извесним војним указима за које су сазнавали тек из службених новина. Срећом Драгомир Вучковић није терао партизанску политику него је одиста гледао интерес војске, и ја сам се могао на њ ослонити.

Много ми је теже било с цивилним колегама, који са својим указима показиваху да су истина умерени али тек ипак партизани. То се не може рећи за Андру Ђорђевића, који је за просветне чиновнике пробирао што је боље могао, великодушно праштајући чак и некада (после његовога првог министровања) њему нанесене личне увреде. Али министри преко којих је Краљ највише протурао своју и Краља Милана теорију, да ова влада треба поглавито да се ослони на либерале и на напредњаке и да из свију угледнијих места треба чистити радикале, то беху Јеврем Андоновић за либерале а Коста Христић и Ст. Д. Поповић за напредњаке. Зато су њихови укази врло мало водили рачуна о програму Председниковом. Осим тога ја нисам познавао ни десети део чиновника о којима су поднашани нови укази и они су ми врло лако могли представити за неутралне многе, о којима сам се доцније уверио да су страсни партизани. Што је ствар још више компликовало то су интриге напредњака у кабинету противу министра унутрашњих дела, које су одмах отпочеле. Коста Христић није пропустио ни један састанак са мном а да ми не доказује ачећи се како ће мени „Ефрем“ с „леберали ма“ да подвали. Андоновић није никада ни једне речи казао противу својих напредњачких колега, није никада покушао ни њима да „подвали“, а камо ли мени, али је у своме ресору намештао либерале колико је могао више, а у томе га је Краљ својски помагао.

Међутим су непријатељи кабинета продужили своју кампању у београдској и у страној штампи. Док су београдски листови доносили како „нови прелом у Србији значи напуштање споразумевања и заједнице с балканским државама и народима, значи *одлучно приањање уз Аустро-Угарску*, а одустајање од политике коју руско-француски савез заступа на европском југоистоку“ дотле један од највиднијих листова у Аустро-Угарској, немачки орган владе у Б. Пешти „*Пестер Лојд*“, говорећи о циркулару нове владе београдске, налази да српска влада и не може водити другу политику, јер „ваљда неће да прави кинеску политику?“ Што се тиче наслањања на све велике силе, „Пестер Лојд“ налази да је

то лепо речено, али ако неко хоће да се на некога наслони, треба пре свега да зна, да ли дотични пристаје да се на њега наслони. Пита најзад, какву гаранцију има српска влада за то да ће *све* силе бити готове да јој послуже као наслон?

Дакле, опозициона штампа у Београду оглашује нов кабинет за аустрофилски, а аустријски листови иронизирају циркулар Председников и ако је у њему стајало да ће се нова влада старати да *својим радом стече* за Србију пријатељство свију великих сила.

Да не би пустили да у страној штампи угине њихова измишљотина о новом разводу брака, болести Краљевој и регентству Краља Милана — непријатељи владе је подупреше новом измишљотином: да услед свега тога Митрополит Михаило намерава поднети оставку.

Сам Митрополит када је ове измишљотине прочитао одмах је својом руком написао овакву исправку за службене новине:

„По новинама српским и страним као и по грађанству пуштени су неки гласови, као да ће Њ. Впреосвештенство Митрополит Г. Михаил дати оставку због тражења Њ. В. Краља Милана да се понови брачни спор узвишених родитеља нашега Краља.“

„Канцеларија краљевско-српске митрополије овлашћена је да одсудно изјави ово: да су ови гласови са свим неистинити и измишљени, кад не постоје никакви узроци за оставку, коју и не би смео по канонима дати Митрополит, и кад Њ. В. Краљ Милан није ништа тражио односно брака Његовог с Краљицом мајком.

„Из канцеларије Кр. Срп. Митрополије 24 октобра 1897, ЕБр.....“

Срећом те је Г. Митрополит пре него што је ударио ЕБр. послао ту своју исправку најпре Председнику с оваквим писамцетом:

„Поштовани г. Председниче,

Написану исправку за „Српске Новине“ молим да прегледате, па *може бити* нешто исправите, што будете нашли да треба, па ми вратите да пошљем у новине.

24 окт. 1897.

С поштовањем Ваш молитвенак Митрополит МИХАИЛ.“

И председник је морао да му ту исправку нешто исправи па му ју је вратио овакву:

„Последњих дана и српска и страна штампа протурају новост да Њ. Високопреосвештенство Г. Митрополит намерава дати оставку.

„Овлашћени смо изјавити на најодсуднији начин да су ти гласови пука измишљотина, која нема никакве основе. Тако исто су измишљени и разлози, који се подмећу као побуда за ту уображену оставку Њ. В-нства. Извор за све те измишљотине налази се у уобразиљи оних лица која не дају да се стишавају политичке страсти у нашој отаџбини.“

Брзо сам морао увидети да влада мора имати бар један лист у коме ће је неко бранити барем од оваквих измишљотина. Оснивати нарочити лист? Зато нема довољно способних људи, а после такав лист коштао би колико две три нове школе где треба. У службеним „Српским Новинама“ заводити ту полемику — незгодно.

Размишљајући о томе ја сам се сетио једнога писма које добих још 13 октобра од једнога мога старог књижевнога пријатеља, који ми писаше:

„Теби је сада сваки тренутак скуп, и како те знам, ти ћеш да се упрегнеш дан и ноћ; зато нећу да ти разговором одузимам време, него ти овако писмено долазим.

„Колико сам ја могао да видим, нову владу примају с мало симпатија, па на моје чудо, чак и људи које морам рачунати у твоје личне пријатеље, нису твојој влади наклоњени. Отуда изводим да ћеш на све стране имати опозиције. Ја не сумњам да ћеш ти на делу показати да си момче од мегдана и да ћеш умети извршити онај лепи програм, који је обележен у Краљевом писму, али међутим ће духови у Србији и ван Србије бити заузети опозицијом. Ти пак немаш у јавности никаквог органа, ван ако би основао нов лист с великим трошком и с врло сумњивим изгледима или ако би од „Српских Новина“ начинио онакав службени лист као што су загребачке Narodne Novine.

„Ја знам да се ти не бојиш полемике, и да би свакоме умео запушити уста, али ни твој дан није дужи од 24 сâта, а уз то твој данашњи положај изискује

силно време за репрезентацију и за беспослено ћаскање са свакојаким посетиоцима. Нећеш дакле имати времена за писање, а овамо, у твоме преском бироу, колико ја знам, немаш никога који би те заменио, почињући од Занковића па на ниже. Зато сам узео да ти ово пишем, да ти препоручим човека који ће ти у овоме бити десна рука, и поуздан борац. То је Стеван Јовић. На њега се можеш ослонити у пуној мери. То је човек оштроуман, образован, у борби као булдог. Не бих ти га препоручивао да нисам сигуран да ћеш бити с њиме задовољан. А можеш ми веровати да си ми ти толико драг, да ти не бих ни по што ма кога препоручивао. За Јовића питај Стојана. Ја сам га пре 1½ годину њему препоручио и он је с њим био потпуно задовољан, а питај за њега и твога министра просвете Андру, који ће ти знати за њега добро казати" итд.

Ја упитах Стојана Новаковића, и овај ми је одговорио:

„Јовић је врло употребљив и вредан човек, а грдно сиромах. Као о свима таквим људима, мишљење је двојако али он је одавно у реду консервативних публициста. Ја сам се њиме служио за „Видело" где је писао лепе чланке о војсци, о државницима итд. Можеш и сâм то наставити докле га боље не познаш и више извештаја не прибавиш. Пресбирô као да има шефа у Занковићу. Причекај с тим стварима, а учини што томе човеку, да он има кад чекати.

С поздравом СТ. НОВАКОВИЋ."

Одлучих да поред службених „Српских Новина" издајемо и један „Неслужбени вечерњи лист" као додатак „Српским Новинама", који је имао излазити трипут недељно, коме ја за уредника поставих старога српског публицисту Ђоку Поповића „Даничара", а за главног радника дадох му на основу горње препоруке Стевана Јовића, и ако ми се он, после првих разговора с њиме, није Бог зна како допао. Других кандидата просто није било. Тоша Поповић није смео да се прими из овог разлога. „Није могућно полемисати с овим нашим људима ван *личнога* терена, а у томе ће се на ме осути такве грдње да их ја не могу поднети. И кад негде

морадне да *плане пиштољ*, то ће бити и за Вас и за мене тешка неприлика.“ Наравно да сам онда помислио да публициста коме тако лако „плане пиштољ“ није за официозуса. Лаза Комарчић је налазио да је испод његовог достојанства да буде *сурадник* једноме Ђоки Поповићу, који је васпитао читаву једну генерацију српских књижевника, данас све самих академика. И тако оста књига на два слова, на уморном и полуобневиделом ветерану Ђоки Поповићу и на Стевану Јовићу.

Први број овога неслужбеног, управо полуслужбенога вечерњег листа изашао је 23 октобра. Односно личних грдња, за разлику од пиштољевитог Тоше, написало је уредништво ово:

„Према нашем задатку ми ћемо бранити Краљеву владу од неправедних и неоснованих критика опозиције, но то ћемо чинити увек *само стварно;* на аргументе одговараћемо аргументима. У колико би пак ко мислио да су недостојне грдње јаче од стварног разлагања, тај од нас одговора дочекати неће. Такве грдње ми ћемо просто игнорисати, јер није достојно озбиљног листа да се на њих осврће, или чак да их и сâм практикује. Грдње апсолутно не доказују ништа, сем можда једино то, да онај, који се њима служи, нема политичке зрелости, домаћег васпитања и друштвеног образовања.“

То је опозицији добро дошло јер она је знала да је лична грдња за масу читалаца главно оружје, зато се све више њиме служила, почињући с врло бираним надимком који је новом полуслужбеном органу приденула, назвавши га „Прирепак“.

Али тај надимак није ни мало сметао полуслужбеном листу да с јаком логиком обара сва тврђења радикалског „Одјека“, напредњачког „Погледа“ и либералне „Српске Заставе“, који су често у својим од мржње запенушеним чланцима побијали сами своја тврђења. Када би овде било места вредило би цитирати како је Јовић одговорио на Одјеков узвик: „Тринаест криза, тринаест влада, тринаест ломова за осам година“ који се завршио апелом на либерале и напредњаке да заборавe своје партизанске борбе и да се са радикалима сложе противу нове владе „јер у том случају би Србија убрзо

изашла из ових злосретних трзавица, а без сумње много брже него кад борба за тај излазак остане само на једној странци, па ма коликом већином она у народу располагала“ — како му је доказао да је то баш програм садашње владе, којој је Србија преча од свега осталога, која неће да зна за политичке партизане него хоће да ради са свима Србима којима је Србија преча од партијског интереса. Вредило би видети како је баш самом историјом радикалне странке доказао апсурдност опозицијиног тврђења да нова влада са строгом законитошћу у своме програму хоће да одржи евангелије у синагози или џамији, како је одговорио на замерку „Погледову“ што нова влада не пуни службене новине честиткама из народа као што су радиле њене претходнице. Интересантно би било цитирати како је „Одјеку“ пресео смех у који је прснуо кад је прочитао да ће се Србија старати да заслужи пријатељство свију великих сила, и када се за борбу противу нове владе морао служити разлозима „Пестер Лојда“, Председниковим прљавим вешом и „цинцарством.“

Али која вајда што је нови полуслужбени лист хватао одиста као прави „булдог“ сваког непријатеља нове владе, кад је она сама својим указима грешила противу свога властитог програма?...

У седници Министарскога Савета од 20 октобра — министар финансија захтевао је да се отпусти из државне службе председник пореске управе Стојан М. Протић „с тим да му се у име издржања издаје тридесет процената од његове годишње плате“, а на његово место да се врати Љубомир Марковић председник те управе у пенсији. Разлози Стеве Д. Поповића за овај предлог били су: Од Пореске Управе зависи правилно утицање великог дела државних прихода, дакле и извршење једне од главних тачака у владином програму, санирање финансија. Апстрахујући од тога што он — министар финансија — не може апсолутно радити са човеком као што је Стојан Протић, он у интересу државне службе не сме на тако важном месту оставити тако бесомучног непријатеља садашњега политичког стања у Србији, који је spiritus rector и публицистички фак-

тотум радикалне странке, дакле свију заклетих непријатеља династије.

Ја сам се одлучно противио овом предлогу свога колеге у финансијама и изнео сам ове противразлоге: Баш зато што је Пореска Управа тако важно надлештво за њу је много подеснији Стојан Протић, који је веома способан човек, него добричина Љубомир Марковић о чијим се способностима ништа не зна. Као и сви демагози кад уђу у државну службу, Стојан Протић је у служби много ревноснији и баш према својим партизанима строжи него што би био ма који други чиновник из каријере. Лична расположења министрова према неком чиновнику не треба да утичу на његове указе, бар не кад је министар члан једнога кабинета који је свечано објавио да ће тражити само способне чиновнике, и да неће гонити чиновнике само због њихове политичке вере. Осим тога била би велика политичка погрешка ове владе и лично раздражити најспособнијег борца радикалне странке и бацивши га на улицу дати му времена и могућности да сву своју снагу употреби противу владе. Најзад оних предложених 30 процената плате за издржавање састављају једну нову, са свим излишну личну увреду, јер Стојан Протић није богаљ и њему не треба ничија, а најмање наша милостиња.

Краљ је ћутао, а тако исто и министри, док Ст. Д. Поповић категорички не изјави да он под таквим условима не може остати министар, јер ако он нема ни тога права да избере ни главне начелнике с којима му ваља радити, онда он воли одмах поднети своју оставку на портфељ министра финансија.

Сад и Краљ и остали министри навалише на мене да због „једнога“ Стојана Протића не правим тако крупно питање.

— Деветог дана после састава мога кабинета — рекох — ја наравно не могу допустити ни парцијалну кризу, јер би се у очима целога света направили смешни. Али као што ја сваком члану кабинета морам оставити право да бира себи сараднике у које има вере, и ако би у томе, нашем кабинету, била дужност да се руководи једино

способношћу дотичних кандидата, тако исто се надам да ће Господар и моји другови мени оставити то исто право? —

— То се по себи разуме — рече Краљ, а министри потврдише.

— Добро, онда ћу ја узети Стојана Протића за главног секретара Државнога Савета, и онако је садашњи титулар тога звања годинама већ болестан. —

Напредњаци у кабинету се мало намрштише, сигурно што је Драгутин Стаменковић напредњак, али нису опонирали, кад остали министри изјавише свој пристанак.

Краљ, који је сигурно боље познавао Протића него што га ја познавах, такођер пристаде, и тако је Стојан скинут са Пореске Управе.

Али када сам позвао к себи Стојана Протића и када сам му понудио место главнога секретара у Државном Савету, овај је то одбио јер он „нема законских услова за то место.“ Бадава сам ја наваљивао доказујући да ће то моја ствар бити да правдам то наименовање — Стојан је остао при своме схватању.

И тако је и ова политичка погрешка новога кабинета, поред моје најбоље воље да је поправим, остала непоправљена.

Опозиција је и даље радила свој занат. Сад је преко Келнских Новина пустила да Краљ Милан „спрема упад у Македонију и зато тражи задевицу са Бугарском у чему му је Министар Председник покорно оруђе. У Скопљу је већ била крвава туча између Срба и Бугара (тако је представљен напад бугарских ђака на српске гимназисте у Скопљу), коју су изазвали српски агенти. За начелника Округа Нишког постављен је агенат Краља Милана, а на бугарску границу послат је читав низ сумњивих људи...“ — —

III

У КАКВОМ ЈЕ СТАЊУ ЗАТЕКЛА НОВА ВЛАДА ДРЖАВНЕ ПОСЛОВЕ

Други дан пошто сам примио дужност, захтевао сам од свију својих колега да ми поднесу колико је могућно тачнији извештај о стању државних послова у коме је сваки министар застао поверени му ресор на дан 11-ог октобра 1897 године.

Поједини министри саставили су за тај посао нарочите комисије, које су наравно радиле натенани.

Прошло је шест месеци док сам добио све њихове извештаје.

Али ја се нисам ограничио да чекам само ове службене извештаје. Обратио сам се и многим познатим стручњацима да ми поднесу приватно своје мишљење о стању својих струка и о средствима како би се оне могле унапредити. Тако за рударство, привреду и индустрију тражио сам мишљење мога личног пријатеља Мише П. Михаиловића, који ми је био најбољи начелник у Мин. Нар. Привреде за време мога првог министровања. За железнице обратио сам се Свет. Зорићу професору Велике Школе, и његовом колеги Тоши Селесковићу. За трговину обратио сам се једном од најугледнијих трговаца београдских, Димитрију Стаменковићу и једном посрнулом, али врло интелигентном трговцу Ђоки С. Нешићу, који је пре своје пропасти био врло угледан члан Скупштине и делегат срп. владе за закључивање трговачког уговора између Србије и Аустро-Угарске.

На основу целе овако прикупљене грађе израдио сам за Краља овакав извештај:

„Господару,

Када смо на дан 11-ог октобра 1897 год., по највишој заповести Вашега Величанства, примили управу државних послова, ми смо их застали у оваквом стању:

I *У државним финансијама* државни дугови износе:

а) Стални дугови

По извршеном делу 4% зајма:	318,000.000·—	дин.
„ лутријском 2% зајму:	29,780.000·—	„
„ дуванским лозовима:	9,440.000·—	„
„ зајму Управе Фондова:	10,219.000·—	„
„ солском зајму	2,180.000·—	„
„ Руском потраживању . .	8,000.000·—	„
	377,619.000·—	дин.

б) Привремени дугови

1. Позајмице на рачун 4% зајма од 1895	19,608.802·31	дин.
2. По текућим рачунима овде	1,704.000·—	„
3. По благајничким записима	2,244.000·—	„
4. По меницама и залогама . .	5,462.200·—	„
5. Неисплаћени рачуни . . .	3,142.652·75	„
6. Неиздате плате	1,617.630·42	„
7. Оружном фонду за 1891 па до 1896	956.500·—	„
8. Остатак за поручене позицијске топове (опсадни материјал) .	2,330.000·—	„
	414,684.785·48	дин.

Према стању државнога књиговодства и касеводства ни ова цифра не може претендовати на апсолутну тачност. Она ће насигурно у ствари бити већа. У овај рачун нису ушле суме утрошених депозита и изузетих (депонованих) кредита.

Да би се правилно оценило стање у коме смо затекли државне финансије ваља додати

а) да је наплата порезе по свима облицима у 1897 била боља него у годинама 1892, 1893, 1895 и 1896, јер је 1897 наплаћено скоро *два милиона (1,958.908·53 дин.) више* него у години 1896, као што је то опширно

доказано извештајем Пореске Управе од 28 марта ове године Пр.Бр. 8770.

б) да је од 18 декембра 1896 до 11 октобра 1897, осим учињених привремених позајмица и утрошених депозита, Главна Државна Благајница имала *ванредног прихода преко десет милиона* од оптираног дела 4% зајма и то:

Из прве опције од номиналних 1,250.000 добила је ефективно 837.916·65 дин.;

Из Лондонске опције од номиналних 12,047.000 добила је ефективних 7,465.482 дин., и од учињене позајмице ефективних 2,000.000 што све чини 10,303.398·65 динара.

Од горње, за садашњу привредну снагу и финансијску моћ Србије, огромне суме државних дугова од преко 414 милиона динара употребљено је једва 200 милиона на привредне циљеве и за одбрану земље тј. на грађење железница, откуп вакуфских добара, исплату аграрног дуга, за откуп монопола дувана, соли, железничке експлоатације, за исплату ратних реквизиција, наоружање војске итд., а већа половина целокупнога данашњег државног дуга Србије направљена је за покривање редовних буџетских дефицита и то за циглих 17 година... Дефицит је у тим годинама просечно износио 7,115.047 динара, што за 17 година износи око 121 милион. Остало је пропало на емисијама, процентима, курсовима, жуисансима итд.

Извесне партизанске владавине правдале су донекле своје овакво државно газдовање великим жртвама на војску, и хвалиле су се која је више „дала“ војсци за њене потребе.

Међутим ево какво смо стање затекли

II *у Војсци*, односно тих великих сума које су партизанске владавине „дале“ војсци. На дан 11 октобра 1897, а од извесних кредита, Народном Скупштином вотираних за војску, који кредити за последњих 7 година износе 46,529.507·08 дин. државна благајница беше исплатила Министарству Војном свега 29,050.645·30 дин. а она дугује војсци тога дана 17,478.861·78 дин... Поред све „штедроте“ за војску ми смо је затекли у невероватним тешкоћама за — животне намирнице...

III *У унутрашњим делима*, специјално код полицијских власти застали смо *несвршених дела:*

1. *Кривичних*

а) злочина	5.888
б) преступа	15.864
в) иступа	2.181
г) криумчарских	15

2. *Извршних а неизвршених решења*

а) кривичних	20.106
б) грађанских	27.320
в) административних	18.575
г) пореских	646
д) криумчарских	197

3. *У депозитним касама* требало је да има 2,057.021 динар и 94 паре. Од тога је у новцу нађено 649.438 дин. а у признаницама од „привремених“ издатака 1,409.214 дин. и 94 паре.

Код овакве зајажености несвршених послова код административних, полицијских власти, које треба поред наредаба свију Министарстава да извршују и судске пресуде, није никакво чудо што смо:

IV *У првостепеним судовима* затекли овакво стање:

Грађанских дела	8.415
Кривич. дела (међу којима хајдучије 109)	5.661
Промена у власништву	667
Пупилних маса	50.693
Тапија	182
Стецишних маса	1.084
Интабулација и прибележака	362
Неизрађених пресуда, решења, интабулац.	245
Несајужених предмета	1.999
Забрана	771
Меничних протеста	27
Забрана, општинских пресуда	1.824
Криваца	
а) у притвору	1.169
б) у слободи	7.685
Апсана	42
Ћелија	161

У казненим заводима застали смо:

а) у Београдском 2408 осуђеника са 115 чувара и једном радионицом у којој се ради 11 заната. На условном отпусту 239.

б) у Нишком: 591 осуђеник, 28 чувара, једна радионица са четири заната. На условном отпусту 52.

в) у Пожаревачком 171 осуђеник, 86 осуђеница, са 14 чувара и две радионице (за платно и ћилиме).

Код првостепених судова било је на дан 11 октобра судских депозита 633.459·49 динара. Од тога је, због оскудице новца у државној каси, било издато на плате и друге државне потребе 53.907·19 динара.

Код *Апелационога Суда* било је 11 окт. 1897 на раду 131 предмет, 89 кривичних, 42 грађанска.

У *Касационом Суду* затекла су се свега 4 предмета, 1 кривични, 3 грађанска, и за два дана су свршени. Касациони Суд одавна већ свршује текући посао тако да се брже пожелети не може.

Нарочито нам ваља напоменути да смо код првостепених судова нашли велики застој у раду по стецишним предметима. И ако такви по природи својој хитни предмети треба да се у интересу приватнога па и јавнога кредита решавају што је могућно брже, опет је код многих судова констатовано да стецишне масе често чекају по 10—15 година на своју расправу.

Не може се спорити да узрок овом застоју у раду ваља тражити и код самих судова али тако исто нема спора да у главном кривица за ове неправилности у отправљању судских послова пада на извршну власт. Од многих доказа за ово, само два: Један суд пише шест пута једном среском начелнику да наплати по кривичној пресуди досуђено. Овај то не само не извршује него за пуних шест година ништа и не одговара. Други пример: Извесна лица леже у притвору пуних шест месеци, а претрес још не може да им се одреди јер дотични срески начелник не враћа рецепис о предатом решењу приватним тужиоцима, а то се мора најпре учинити те да решење постане извршно па да се претрес може одредити.

V *У просвети*, нарочито у пословима основне наставе застали смо нечувен неред и претрпаност. Нађена

су четири стола претрпана несвршеним предметима од неколико година. Осим тога нађена су *затворена* два одељења, од којих су кључеви били изгубљени, а кад су та одељења отворена нађено је у њима несвршених предмета *хитне* природе, још из ранијих година. Месечни извештаји које подносе управитељи школа нису никако ни читани, већ су и незавођени трпани на гомилу. Од осталих неисправности у раду Министарства Просвете да поменемо само неколике:

а) постављани су учитељи и учитељице у она места, где није било одељења за њих, нити је било услова за отварање тих нових одељења;

б) постављани су по двојица па и по тројица на једно одељење, или је нови наставник долазио а стари још није био ни премештен;

в) *један* исти учитељ био је постављен на *више места* па се није знало где да се води, и где своју плату да прима, јер није био нигде разрешен;

г) један исти учитељ претписом је постављен у једно, депешом је упућиван у друго, а објавом у треће место, и начелства нису знала где таквом учитељу плату да издају и како путни трошак да рачунају;

д) затворена одељења нису бележена нити су учитељи из њих одмах премештани, већ су без опредељења седели и плату и станарину примали;

ђ) многи су учитељи премештани за казну, а у Министарству Просвете нема ни трага о њиховој кривици, нити ма какве одлуке о томе;

е) многи су молили за једно место а добивали су „по молби“ са свим друго, горе место;

ж) било је случајева отпуштања из службе без кривице и без саслушања, и ако су дотични наставници имали преко 10 па и по 17 година сталне учитељске службе.

VI *У грађевинама* затекли смо да се довршује 1150 грађевинских радова који су извршени 1897 и за које је потрошено 2,438.973·12 динара (из буџета Мин. Грађевина 349.999·12 динара; из окружног, среског и мостаринског прореза 1,686.220·34 динара; из општинских новаца 402.752·97 динара). Радови су били ови: 190 путова, 77 нових мостова, 171 оправка мостова, 135

нових пропуста, 86 оправака на пропустима, 11 обалских осигурања, једна оправка канала, 2 нова канала, 113 нових грађевина, 284 грађевинске оправке.

Стање друмова у Србији одавно је лоше, а услед лањске поплаве оно се знатно погоршало. И ако се на свима потребним оправкама одмах радило, има их са тако погрешном трасом да је озбиљна оправка просто немогућна (пример један из многих: друм преко Честобродице).

Цела инжињерска струка наша има таквих мáнâ да њени послови не могу напредовати. У личним односима застали смо читаву збрку због измена и допуна у закону од 1880 које су вотиране 1896 а без одговарајућих измена у буџету. Закони који регулишу ову струку донесени су још онда кад је она била тако рећи у повоју, па су осим тога многим изменама, допунама, министарским прописима тако изрешетани да је правилан рад постао немогућан. Ни у Министарству ни у инжињ. одељењима окружних начелстава не води се довољна евиденција о путовима, плавним местима, барама и рекама. Поплава прошлогодишња осакатила је моравску долину а нарочито нашу железницу у њој, у толиком степену, да је морало доћи до прекида у железничком саобраћају, да је између Јагодине и Ћуприје ваљало дизати нивелету и градити 12 нових пропуста, да се морала градити нова линија код Сталаћа око тунела („варијанта“) да не би стајао цео саобраћај док се Сталаћски тунел оправио, да је ваљало подићи нов стуб на мосту код Св. Петке. Велико је питање да ли би поплава прошлогодишња нанела нашој железници оволику штету да су Министарство Грађевина и Дирекција Државних Железница благовремено урадили што им је била дужност, велико је питање да ли би се морало на саму оправку Сталаћског тунела бацити преко милион динара, да су надлежни учинили своју дужност чим је сигнализирана прва пукотина у Сталаћском тунелу. Сви ови радови предузимани су без претходно израђенога дефинитивног пројекта, без одобрених кредита, без лицитација, простом погодбом и појединачним ценама и радови су плаћани из прихода железничког, и ако је овај заложен...

Целокупна експлоатација наших државних железница која је под Французима била трговачки штедљива и није коштала више од 50% бруто прихода, под нашом је управом постала бирократска тако да држава не само нема *никаквога* прихода од својих железница него има велики дефицит. На први поглед изгледа да кад од бруто прихода годишњег у 5,670.000 динара оде на трошкове експлоатације „само“ 3,402.000 динара[1] да има чистог прихода 2,268.000 — али ту се заборављају они милиони који су утрошени на грађење железница и на њихово тако преухитрено и скупо отимање, које је нанело смртни удар српском кредиту у иностранству, и на које милионе треба плаћати ануитете. Кад се и ови узму у рачун онда је очевидно да наше државне железнице не дају још ни паре чистога прихода, него раде с дефицитом. Па ипак су они који су завели бирократску експлоатацију железница наших давали до 157.000 динара годишње у бесплатне карте...

Железничка тарифска политика још је таква да нашој железници још конкуришу — рабације.

VII *У спољним пословима* затекли смо само један похвалителни лист за добро владање... у једном веома ретком историјском моменту, затекли смо само ноту руског и аустроугарског министра спољних послова којом се похваљује „лојално“ држање Србије за време грчко-турскога рата...

VIII *У народној привреди* застали смо у земљорадњи сразмерно мало обрађене земље свега 1,353.063 хектара, која је тако распарчана да и оно $1^1/_4$ хектара колико долази на једнога пољопривредника није уједно групирано, него врло парцелирано, често на десетак парцела, тако да има њива у Србији и од два метра ширине. Услед те поцепаности имања наш сељак, и ако је газда и власник своје земље има мању корист од ње него нпр. енглески сељак, који плаћа кирију власнику земље. Од оних $2^1/_2$ милиона хектара што је у Србији било под шумом само пре 40 година, ми смо застали још само пола милиона хектара под шумом. Штета

[1] Год. 1896 трошкови износе 4,244.000 дин.

од тога могла би се оценити на милионе годишње, који би приход Србија данас имала од рационалне експлоатације шума, да је само сачувала шуме по којима се звала Шумадија. Филоксера нам је упропастила винограде. Расадници за нову лозу продуцирају толико, да би на овај начин тек после неколико векова добили онолико винограда колико смо имали пре само 7 година. Србија која је извозила вина за милион и по, данас увози до два милиона годишње вина.

Орнице нису педолошки испитане; земља се не приправља за поједине усеве; нема довољно добрих алата и стоке, усеви се не негују како треба, не води се рачуна о плодореду усева, о снажењу производне снаге земљине; баштованству се ни из далека не поклања она пажња коју ће оно према својој важности морати да заузме у нашој најближој привредној будућности; задруга нам се распада а модерна удружења привредна ретко успевају; не гајимо ливаде, зато нам и стока не напредује; не подижемо воћарство у оној мери колико оно заслужује према нашим климатским односима; нема солидне контроле над прометом земљорадничких производа: лошија роба меша се у бољу и ово јој на страним пијацама убија вредност. Трговачки сталеж није организован како би требало за бољи промет земаљских производа; немамо фабрике за њихово прерађивање; имамо и сувише вашара, на којима се, у најбоље доба године за земљорадничке послове, губи и онако оскудна радна снага; многобројни сеоски дућани, а ових има на хиљаду, стварају сељаку излишне и штетне потребе и извлаче му и последњи привредни капитал; саобраћајна средства још су сувише недовољна и скупа.

У сточарству стојимо много боље, и, ако се поклони више пажње неговању стоке, спречавању сточних зараза, побољшању расе, наше коњарство, говедарство, овчарство и свињарство добиће у нашој привреди још важније место него што су га већ стекли.

Увозна трговина наша стоји на са свим трулој основи. Индустријска хиперпродукција у Европи принуђена је била да отвори српским увозачима далеко веће кредите него што би ови својим капиталом могли оправдати. Наши

увозници користили су се тим кредитима у толикој мери да данас у Србији има 20 пута више туђих индустријских производа, узетих махом на вересију, него што наша земља може потрошити. Отуда банкротирање српских увозника које узима такве размере да од 100 наших трговаца једва ако двојица преносе своје радње на своје наследнике.

Реакција је већ наступила. Срећом по економски биланс Србије, њен извоз последњих година трајно расте а увоз почиње опадати, тако да је Србија за последњих 7 година извезла за 83 милиона више него што је увезла, и, ако нам је државни финансијски биланс испод сваке критике, народни економни биланс је *активан*.

Наша домаћа индустрија која је 95% нашег људства одевала и куће снабдевала потребним намештајем, данас је готово са свим изумрла. Занати, који су после еснафске уредбе од 1847 остављени сами себи, такође су на умору.

Фабричка индустрија почела је хватати корена у нашој земљи последњих 20 година, али од тражених и датих концесија није остварена ни половина, а једва ако се једна четвртина одржала у животу. Узрок је у закону о потпомагању индустријских предузећа.

Организација рада и капитала није до сада много занимала ни српске државнике ни Народну Скупштину. За последњих 35 година ницала су у нашој земљи многа друштва с великим и малим капиталима, али многа од најважнијих брзо су угинула једино с тога што им законодавство није дало потребне гарантије без којих њихов рад и опстанак не беше могућан.

Од свију индустрија које у Србији чека велика будућност на првом је месту рударска, јер у рудном благу Србије леже милијарде, које само чекају на вредне руке и капитале па да од Србије направе најбогатију и најјачу државу на Балканском Полуострву. Да је само оно извршено што је Министарство Народне Привреде предложило у своме рапорту Њ. В. Краљу Милану од 15 фебруара 1889 српска би рударска производња до сада износила много милиона динара годишње.

Али и за последњих девет година политичка трзавица није дала Србији радити, сви су програми остали мртво слово на хартији.

У овом стању, Господару, примили смо управу поверених нам државних послова.

Стање државних финансија било је такво, да је убрзо настао тренутак када Србија не само не би могла одговорити извесним обавезама пропле владе, за подмирење којих она није била ништа спремила, него када би цела државна машина морала да стане.

Ми смо дакле пре свега настојавали да реализујемо рест зајма од 70,460.000 номиналних, који је вотиран законом од 8 јула 1895 „зарад измирења привремених државних дугова и повећања државне готовине“ од кога смо затекли већу половину још непласирану.

Али банкарска група у Паризу, пошто је за 18,366.000 наших привремених дугова на страни притисла 38,000.000 у нашим обвезницама тога зајма, не само што није хтела да реализује већу половину зајма, не само није одржала своје обећање да ће Краљевој влади ставити на расположење бар 6 милиона динара за најхитније потребе, док се остатак зајма не могне реализовати, него је урадила све што је могла да нам затвори све новчане тргове у Европи, тако да ми нисмо нигде могли добити ни најмањи зајам, ако га нисмо хтели правити под онаквим условима под каквима су наши непосредни претходници пласирали један мали део у Лондону, и тиме упропастили за српске државне хартије и тај највећи светски новчани трг.

Међутим бесмо већ ушли у оне месеце када државни приходи сваке године најслабије утичу у државну касу. Могао се већ предвидети дан када се не само државним чиновницима неће моћи издавати плата, него и када се војсци неће моћи издавати храна.

Ми смо се, кривицом наших претходника, који су нам оставили овакво стање државних финансија, нашли пред оваквом алтернативом:

Или да метнемо руку на државне приходе који су заложени Самосталној Монополској Управи за ануитете конвертованих државних дугова, или да штампамо државне новчанице с принудним курсом.

Прва би мера била државно банкротство, на које се садашњи министри Вашега Величанства неће никада одлучити, јер они знају да би то било убиство угледа и кредита Србије, јер им је част Србије светиња.

Друга би мера унела такву несигурност у саме имовне односе у земљи да би се потресла и сама Народна Банка, а сви мањи новчани заводи би се срушили, те би се тако моментана помоћ, коју би држава у овој мери нашла, била и сувише скупо плаћена штетом целе земље.

У таквој ситуацији, која беше формална опасност за државу, ми смо на основу чл. 56. Устава донели закон којим смо узајмили од Народне Банке десет милиона динара.

На тај начин

а) покварили смо рачуне свима онима који су нам били метнули нож под грло да или банкротирамо или бар закључимо какав зајам под банкротским условима;

б) добили смо могућност да исплатимо половину привремених дугова у земљи;

в) да одржимо функционисање државне махине до времена када државни приходи обилатије утичу у државну касу;

г) добили смо времена да израдимо потребне законске пројекте за извршење поверене нам мисије и да приступимо изборима и сазиву Народне Скупштине.

Све је то постигнуто без и најмањег потреса имовних односа у земљи или државних обавеза на страни.

Према томе уверени смо да ће и Народна Скупштина овај наш поступак одобрити.

Али овај закон од 22 марта ове године само је палијативна мера, само је први корак санирању државних финансија.

Други корак мора бити да се дефинитивно излечи наш државни буџет од свога хроничког дефицита, јер се Србија не сме и не може више тако лакомислено задуживати само да покрива своје годишње дефиците.

Дефинитивно санирање наших државних финансија може се постићи само фактичном равнотежом у буџету.

Ово се може постићи

а) штедњом по свима гранама државне администрације;

б) преустројством целокупне финансијске управе;

в) повећањем државних прихода.

За овај циљ спремили смо и част нам је у покорности поднети ове законске пројекте:

1. О царинском поступку
2. О државном књиговодству
3. О државном касеводству
4. О устројству финансијских управа
5. О буџету
6. О порези на ракију.

Ми смо уверени да ће се узакоњењем и тачним вршењем ових законских одредаба осигурати стварна равнотежа у нашем државном буџету. Али баш ако би се у том очекивању и преварили, баш ако би ове мере само *смањиле* дефицит, опет сâм факт који би показао да је српска држава озбиљно решена да у што краћем времену среди своје финансије, подићи ће српски кредит на светским тржиштима толико да ћемо под пристојним условима моћи да остваримо и последњи рест последњег зајма те да њиме платимо и рест привремених дугова које је натоварила Србији на грбачу дефицитска финансијска мудрост, и да дефинитивно завршимо еру непродуктивног задуживања земље.

За привредне циљеве, за грађење потребних железница и друмова, за отварање и експлоатацију наших богатих рудника, за подизање индустрије, за унапређење свију грана народне привреде добиће Србија колико год јој затреба и капитала и стручњака.

И тек када се интензивним привредним радом у земљи оснаже и све гране државних прихода, тек онда ће се моћи приступити оним државним издатцима, који су безусловно потребни за развитак државног организма, а које сада морамо скресати са буџета расхода, док се не поправе погрешке досадашњег „државног“ газдовања.

На реду је да изнесемо пред Ваше Величанство како мислимо да Србија може доћи до интензивнога привредног рада:

Пољопривредно васпитање треба да постане обавезно за све земљорадничке синове у Србији. *Све досадашње основне школе у Србији по сеоским општинама треба претворити у практичне пољопривредне школе.* Може се слободно тврдити да је служење у војсци дало нашем

народу више писмености него све основне школе по селима, и ако су ове коштале државу великих сума сваке године. Осим мало писмености коју су сеоска деца добивала у својим школама и која се у најређим случајевима очувала и даље развијала у животу, она у својој школи нису ништа научила од онога што им је за живот потребно. Тако исто и све средње и више школе, изузимајући неколико стручних школа, нису спремале људе за самостално зарађивање насушнога хлеба. Све су оне заједно с Великом Школом кроз толике деценије биле фабрике за чиновнике. У тој фабрикацији дотерало се до такве хиперпродукције да данас у Србији има трипут толико чиновничких кандидата колико има чиновничких места у државној служби, и ако је у овој — са истог разлога — заведено двапут толико звања колико би за нашу државу потребно било. Ову чиновничку хиперпродукцију треба што скорије прекинути, јер је она главни узрок политичким трзавицама које су 60 година раздирале ову земљу, поцепавши је на крвнички завађене логоре, јер је она од свију политичких питања направила питање о чиновничком хлебу. С тога целокупну народну просвету треба окренути привредним циљевима. За класично образовање довољно је да Србија има пет великих гимнасија. За цивилне чиновнике треба створити административну академију, по примеру војне академије која је од свију наших школа до сада дала најбоље резултате. И административна академија треба да буде интернат. Постојеће стручне школе треба даље развијати за потребе практичнога живота, а све друге средње и основне школе треба претворити у земљорадничке, занатлијске и индустријске школе.

Како да се приступи тој великој реформи?

1. Све професоре укинутих средњих школа с њиховим данашњим платама треба послати да уче: пољску привреду, економску зоологију, индустријску ботанику, електротехнику, електрохемију, индустријску и рударску хемију, да се спреме за културне инжињере итд.

2. Наставни програм у садашњим основним школама по селима свести тако да једна *половина* садашњих учитеља и учитељица по селима може свршити за првих пет

месеци школске 1898-9 године посао у својим школама па онда отићи да за других пет месеци сврше исти посао и у другој половини осн. сеоских школа. На тај начин половина садашњих учитеља и учитељица по селима постала би слободна и могла би се груписати *или* у нарочитом *пољопривредном семинару у Србији*, *или* са својим садашњим платама *послати на страну да се спреме за пољопривредне учитеље*, или могла би се комбиновати оба система, да се опроба који ће дати боље ресултате.

3. Док би се та половина учитеља и учитељица, командована на спрему за привредну наставу њоме бавила — дотичне општине имале би спремити све што треба земље, стоке, алата итд. да се дотичне школе претворе у пољопривредне, чим се прва серија учитеља за њих спреми.

4. Овако исто имало би се поступити и с другом половином сеоских школа, и по томе плану најдаље за четири године све сеоске основне школе претвориле би се у привредне.

5. Дотле би се и командовани професори вратили и постепено с њиховим враћањем отварале би се занатлијске и индустријске школе по свима варошима.

6. По примеру зимске пољопривредне школе, која је код Букова дала добрих ресултата, требало би одмах завести зимске пољопривредне школе за одрасле у: Краљеву, Топчидеру, Љубичеву, Добричеву, Алексинцу, Шапцу.

У прилогу под ·|. је устројство тих школа и правилник за њихов рад.

7. Сваке године слати по 120—150 младића из сеоских кућа који су одслужили рок у војсци на већа пољопривредна добра у Славонији, јужној Угарској (где се говори српски), где би за два лета и једну зиму научили практички много више него у најбољој школи. Ови војници-привредници кад се врате, живим примером и својим радом крчиће пута новим методама земљорадње које ће се методе предавати у пољопривредним школама, и које ће методе испочетка наићи на велики отпор у народу. Ове војнике-привреднике треба сортирати према окрузима и слати их по групама на оне пољопривредне гране које ће у своме завичају највише радити.

8. Ваља подићи пољопривредне опитне станице, односно угледна добра, за сваки срез по једно. У прилогу под ·|. законски предлог о томе.

9. За сваки срез установити пастувску станицу. Ово се може постићи са садашњим трошком око окружних пастувских станица, јер један човек може да негује три пастува, да набавља храну и да наплаћује таксу.

10. Расадике државне за винову лозу треба тако удесити да за четири године накнаде штету коју је филоксера нанела нашим виноградима и која данас износи око три милиона динара годишње (1880 извезла је Србија за 1,240.336 динара вина, а 1893 већ увози вина за 1,831.963 динара). Лоза се мора давати бесплатно па и каламљена, само треба строго кажњавати за све што се не прими преко обичног процента. За руковођење овим послом треба довести стручњака из Француске. Помагати приватну иницијативу на овоме пољу.

11. Све орнице у Србији педолошки испитати до дубине од 2 метра, и то у нашој државној рударској лабораторији, за коју и онако морамо набавити (ма шта коштао) једнога великог хемичара, металурга и минералога због отварања рудног блага Србије.

12. Питању о катастру целе земље треба да претходи комасација имања пољопривредничких. Ово би сада било немогућно извршити. Али чим се у народ унесе мало више пољопривредних знања, чим привреда узме мало више полета, онда ће сами домаћини тражити комасацију имања, и онда ће се ова моћи извршити. Дотле радити на катастру свију вароши и варошица те створити солидну основу за хипотекарни кредит.

13. За рационалну земљорадњу потребно је капитала бар 125 динара на хектар или за целу Србију 175 милиона. С тога што скорије приступити организацији пољопривреднога кредита и то по Рајфајзеновој системи, а по приложеном законском пројекту.

14. Садашњи политичко-економски одсек правнога факултета Велике Школе *или* развити у државно-привредни факултет, који ће земљи давати не само реално образоване чиновнике за привредну струку, него и чиновнике за све струке Министарства Финансија, чинов-

нике за монополе и за полицијску струку — *или* одвојити у засебну административну академију, која би била интернат као што је Војна Академија.

15. Наша државна железница ради с дефицитом. Тај је дефицит до конверсије државних дугова износио 7—8 милиона годишње. Данас је $4^1/_2$ милиона без сума потребних за одржавање пруге. Железницу треба експлоатисати трговачки.

16. Што скорије треба приступити грађењу добро смишљене мреже нових железница и друмова. У железницама, бродарству и добрим друмовима лежи спас Србије. Они с добрим судством и јавном сигурношћу у земљи привући ће у Србију и страно знање и стране капитале те да и она учини оно што је Белгија урадила од 1835 на овамо. —

„Од свију линија те саобраћајне мреже за нас је најважнија: железница Кладово—Неготин—Зајечар, Књажевац—Ниш—Прокупље—Куршумлија. „Она просеца кроз сред среде правилне рудне жице на подножју Делиј Јована, примиче се басену Поречке реке у коме имају велике количине гвоздених, бакарних, оловних, златних и других рудишта; додирује Сиколска угљена рудишта (мрки угаљ); пролази кроз басен Беле Реке где се појављују изданци каменог угља па, хватајући уз пут у свој домашај богате рудне регионе Злота и Црне Реке, улази у Тимочку долину. Слазећи Зајечару увлачи у свој саобраћајни рејон мајдане каменог угља Вршке Чуке, па се онда пење уз Тимок, отварајући лево и десно многобројна рудишта сваковрсних метала и оживљујући богату угљену ризницу будуће велике индустријске вароши Књажевца. Стоком богати крајеви Старе Планине, рудама богати басен Трговишког Тимока припашће економском рејону Књажевца и његовој станици. Од Књажевца линија крећући се уз Сврљишки Тимок између Сврљига и Полака продужује ићи кроз рудне регионе, од којих камени угаљ око Тресибабе заслужује највећу пажњу. Пролазећи кроз Дервен, почиње се примицати огромним слојевима парафинскога шкриљца, који ће поред све обилатости и јевтиноће петролеума ипак имати своју важност у будућности. Преко вододелнице Тимока и

Мораве, линија се спушта у плодну и богату равницу Нишку, о чијој саобраћајној, трговинској, војничкој и политичкој важности није потребно тек говорити. Из Ниша, прихватајући своје товаре са свију наших линија, линија иде у правцу ка Прокупљу, будућој српскојНици, пролазећи кроз богато и питомо подгорје Јастрепца с његовим многобројним рудиштима и улази у Куршумлију под Копаоником у центар старе српске рударске делателности. Како ће ова линија одатле отићи на Јадранско Море, није овде место ни време да о томе расправљамо. Само оно што би овој линији дао Црноречки и Књажевачки крај било би довољно да се она рентира, а камо ли Крајина, Топлица, Расина и Морава. Ако томе додамо колико би ова линија временом отела руског, румунског, бугарског и сибињског товара, онда је са свим сигурно да би рентабилитет превазишао и највећа очекивања.“

У изложеноме су разлози који су нас руководили да одмах у почетку наше администрације осигурамо овој линији везу с румунским железницама и да похитамо с израдом детаљних планова за железничку линију Кладово—Ниш. Прво је већ постигнуто конвенцијом између Србије и Румуније о грађењу железничког моста између Турне и Кладова. Планови за саму линију се довршују и ми смо решени да одмах после скупштинске сесије која је на реду приступимо грађењу ове железнице.

Друга важна линија железничка, коју би градили ишла би од Младеновца преко Мисаче до Аранђеловца. Доцније би се та линија продужила с једне стране преко Лазаревца до Ваљева а с друге стране преко Островице, Горњег Милановца, Чачка или Прељине, Краљева на Рашку, ако би се добила веза преко Митровице за Јадранско Море. Први део Младеновац—Мисача—Аранђеловац већ се трасира. Од Младеновца до Аранђеловца стоје овој железници на расположењу велики и дебели слојеви мрког угљена, осим тога велика количина мрамора, еруптивних туфова и других еруптивних стена (близу су и космајски серпентини који се врло лепо дају сећи за финије израде). Овој линији припадају и рудишта гвожђа која су жртвама г. Вајферта изнађена и

донекле испитана. Доцније, кад се ова линија продужи Ваљеву (што је најприродније и за земљу најсигурније), њој ће припасти и сва рудишта око Лазаревца, оловне руде и лигнити. А кад се од Аранђеловца продужи до Рашке, ова линија ће имати велике радове на металним рудиштима Рудника и огромне количине других корисних минерала, који би се с јевтином железничком тарифом дали корисно експлоатисати. Ако линија оде од Прељине левом обалом, она хвата све производе рудне од Чукојевца до Остре, а ако оде десно, онда велики део Драгачева и падине Триглаве, све обилате рудним благом. А од Краљева до Рашке ова линија пролази кроз центар старога српског рударства. Огромни масиви и венци планина у дужини од 78 километара тек су само начети од старих, а дубоко усечени Ибар и његове притоке омогућују јевтино отварање ових неисцрпних лежишта. Рудишта угља нису ни дирнута, осим Бољевачког. Изврсни угаљ овога рудишта, које се неколико километара протеже, моћан је од 3 до 6 метара. Његов квалитет, моћност, приступачност и дужина дају му велики значај. У срећним земљама бољевачки угаљ сам собом изазвао би грађење ове железничке линије. Кад се узме да од Бољевца до Јадранског Мора нема више него 323 километра, вредност овога и осталих сличних угљених рудишта као и гвоздених руда у Копаонику и другим местима Ибарског басена уздиже се знатно и с тога што Италија увози за своју индустрију за преко сто милиона динара угља годишње, а нема довољно сировога гвожђа ни гвоздених руда. Стари Рим ковао је своје најбоље оклопе у Плани код Ибра. У средњем веку Европа се преко Дубровника и Млетака служила српским гвожђем. Ако се овај стари трговачки пут отвори и издуби, сигурно је да ће бар угаљ, гвожђе и бакар почети одмах ићи из Србије у Италију. Ако Бољевачко рудиште буде развијено у дубини, а не буде пресечено ерупцијом, што се само рударским радовима констатовати може, ова железничка линија рентирала би се са Бољевачким рудником као јединoм гаранцијом, а кад се томе дода сав товар што га има Ибарски басен, кад се помисли да би се велики део Угарске морао слу-

жити овим путем, и да би продукти Арбаније и великог дела талијанске обале ишли овим најкраћим путем до Пеште и до руске границе, онда је јасно да држава треба да учини све да ову линију сагради.

Трећа по важности економској и војној железничка линија била би Лесковац—Прокупље, Крушевац, Чачак, Горњи Милановац (или клисура Дичина), Лалиначка река, Љиг, Лазаревац, Уб, Шабац — 349 километара.

Доцније кад Србија буде у стању бранити још један мост на Дунаву треба помислити на линију Ковин—Смедерево или Базјаш (Паланка) Рам, Пожаревац па на линију Смедерево—Плана—Крагујевац, Краљево, Рашка.

Од споредних линија *нормалног* колосека, поред поменуте а) Аранђеловац—Лазаревац—Ваљево треба градити б) линију Београд—Колари—Пожаревац и в) линију Ваљево, Облица, Јадар, Завлака, Лозница—64 километра.

Споредне линије *узаног* колосека:

а) Градиште—Кучево—Мајданпек—Црнајка до велике линије Кладово—Ниш;

б) један крак из Пожаревца до на линију Градиште—Црнајка;

в) Мајданпек уз Пек, Липу и Црну Реку, Зајечар или уз Бању, Брестовац—Зајечар, или уз Божевачку реку па у Црну и Зајечар;

г) са какве угодне тачке на линији Ваљево—Лозница у Пецку, Прослоп, Љубовију;

д) Лозница уз Дрину до суве границе;

ђ) Лозница—Рача (нормална) или Лозница—Шабац—узаног колосека;

е) Шабац—Крупањ;

ж) Чачак—Пожега—Ивањица, 72 килом.;

з) Пожега—Ужице, 20 килом.;

и) Алексинац—Соко-Бања;

ј) Дубравица—Пожаревац—Петровац—Свилајинац или од Петровца на Жагубицу, Пожаревачку Црну Реку, Брестовац—Зајечар;

к) Сталаћ—Крушевац;

Да ли ће се градити линија Зајечар—Параћин, то ће војници решити.

По себи се разуме да се све ове линије не могу градити одмах и у исто време. Одмах би требало градити 546 километара нормалног колосека".

У приложеној под |. опширној студији г. М. П. Михаиловића израђен је детаљно не само ред којим треба ићи у остварењу ове железничке мреже, него и сва друга питања која стоје у вези с овим.

Прелазећи на *друмове* најважније је за сада да се стари путови поправе, да се велика заобилажења избегну, да се велики падови ублаже, да се незгодни прелази преко река обиђу или преместе. Одмах за тим путове добро насути и одржавати. Кулук укинути па заменити саобраћајним прирезом или радити саобраћајним четама издржаваним од тога прореза. Како старе тако и нове друмове удешавати да могу послужити и као подлога за будуће железнице и као притока за товаре старим и новим железницама. Све трасе узаних железница, које се не могу одмах градити претворити у овакве друмове (где нема већ друмова у томе правцу), па кад се могне — полагати шине.

Од нових друмова ваља градити:

1. Што скорије довршити друм Власотинце—Бабушница;
2. Пут уз Јелашничку реку у Врањском Округу;
3. Пут уз Медвеђу од Лебана;
4. „ „ Пусту Реку;
5. „ „ Топлицу на Копаоник од Куршумља;
6. „ из Бруса на Гоч;
7. „ „ Ибра у Јошаницу, на Бању поред Плоче па преко повијарца у басен Расине;
8. Пут из Ивањице у Моравицу или Пошлицу на Јавор;
9. Пут из Ужица уз Ђетињу на Тару Планину;
10. Пут из Крупња у Зворник;
11. „ „ „ Чађевицом, Змајевачком реком у Штиру па у Лозницу;
12. Пут из Шапца за Крупањ преко Метковића (Ректификација);
13. Пут из Крупња у Церову на там. мајдане и села;
14. „ „ Аранђеловца низ Кубушницу на Кусадак;
15. „ „ Тополе преко Крћевца на Младеновац;

16. Пут из Тополе у Паланку насути од Наталинаца;
17. „ „ Страгара низа Сребрницу па у Јасеницу на пут Топола—Паланка;
18. Пут из Лазаревца у Калањевце (ненасут до Смрдљиковца);
19. Пут од Рудника за Љиг, низ Качер;
20. „ „ „ за Крагујевац;
21. „ „ Љубичевца на друм под 20;
22. „ „ Страгара на Чумиће;
23. „ „ Жагубице на Сиге;
24. Пут Дубока—Кључата—Брњица;
25. „ Голубац, Брњица, Доњи Милановац;
26. „ Доњи Милановац—Текија;
27. Од Штубика на Плавну, Црнајку;
28. Нересница—Жагубица;
29. Од Манасије уз Ресаву и Ресавицу;
30. Зајечар—Метовница, Брестовац, Бања;
31. Пут уз Топоницу (Нишку) до Беле Реке (Сврљишке) па у Сврљишки Тимок за Књажевац;
32. Пут Варварин—Каленић;
33. Из Куршумља у Пусту Реку;
34. Из Рашке на Копаоник а одавде низ Топлицу у Куршумље;
35. Од Ивањице (Морава) у басен Студенице, Манастир Студеница—Ибар;
36. Добриње уз Скрапеж на Косјериће. Одавде уз притоке Скрапежа и изворе па на згодно место у басен Гра́ца за Ваљево.

Оволико о мрежи железница и друмова, која треба Србији ако хоће да унапреди све гране своје народне привреде, а нарочито своју индустрију.

Можда би Србија била врло срећна држава да је *могла* остати *само* земљорадничка држава. Али како она то нити је могла нити данас може, јер је силом околности приморана била да постане *модерна* држава, а ова мора више или мање бити *индустријска*, то српска влада мора, поред старања за унапређење свију грана пољске привреде, поклонити највећу пажњу привредној радиности, занатима и индустрији.

Прво је и основно начело сваке здраве економске политике да се оно што постоји и што је добро, одржава и унапређује.

Да би се ово постигло, да би се унапредили наши занати, и да би се у нашој отаџбини из садашњих почетака развила јака индустрија, ваља радити у два правца:

а) ваља привући стране капитале и стручно знање;

б) ваља се постарати за правилну наставу у привредној радиности.

Прво се може постићи: сталношћу политичких односаја, сређеношћу државних финансија, која ће опоравити и подићи кредит Србије на страни; јавном сигурношћу у земљи, једнаком правдом за стране као и за српске држављане у Србији, повољним трговачким уговорима и добро смишљеним законом о потпомагању домаће индустрије. У прилогу подносимо тај законски пројекат.

Друго ће се постићи добро уређеним занатским и индустријским школама.

Ових школа треба да имамо три ступња: у први би дошла виша техничка школа и реалка, у други виша привредна занатска (индустријска) и специјална стручна школа; у трећи општа продужна и стручна продужна школа.

Циљ ових школа био би:

а) више техничке школе: да спрема инжињере као иницијаторе и врховне управљаче пословима у пракси технике и пословима привредне радиности;

б) индустријске и специјалне стручне школе да својим ђацима даду потпуно стручно образовање у извесном привредном правцу а целисходно одређеном кругу привредног пословања. Из тих школа излазили би техничари и технолози који имају непосредно да руководе практичке послове у привредној радиности: пословоће у фабричким радионицама, лабораторијама и полири, занатске специјалисте, машинисте, уметнички бравари, столари, дрводељци, моделери, скулптори, цртачи итд.;

в) општих и стручних продужних школа: да унапреде опште образовање оних занатских радника (шегртâ и помоћника — калфî) којима поред дневног рада остаје ма и најмање

времена за похођење ових школа. Стручна продужна школа има да допуни ону стручну спрему до које занатлија и радник у оскудици времена и средстава долази искључиво занимањем у пракси. Овој је школи задатак да у масу привреднога света укорени ону спрему и оно образовање које у опште омогућава успешну и за конкуренцију способну организацију индустријског и привредног пословања у држави.

Ближа организација ових школа налази се у приложеним законским пројектима.[2]

Што се тиче места у којима би требало установити школе за привредну радиност мислимо да би требало отворити:

У Крагујевцу и Београду по једну индустријску и по једну општу и стручну продужну школу;

У Нишу, Лесковцу, Пироту и Ужицу по једну специјалну стручну школу и продужне школе и то: у Нишу за раднике железничких радионица, у Лесковцу за ткачку производњу, у Пироту за ћилимарство, у Ужицу за ткачку и кожарску производњу;

У свима окружним варошима по једну општу и по једну стручну продужну школу;

Реалака би за сада било довољно две: једна у Београду, друга у Нишу. Но ове две реалке имале би задатак да искључиво спремају ђаке за вишу техничку школу и морају се према томе преустројити.

Оволико о настави за *привредну* радиност. Што се тиче остале наставе налазимо да основне школе садашње организације треба оставити само у варошима и варошицама, да број класичних пуних гимназија треба свести на пет, у свакој дивизијској области по једну. Овај број правих гимназија биће довољан да спреми потребан број ђака за факултете правни и философски В. Школе, за војну, административну и духовну академију, које академије треба да буду интернати.

Ближе одредбе налазе се у приложеном законском пројекту.

Наша извозна *трговина* обухвата храну, стоку, сточне производе, воће, пернату живину. *Храна* коју извозимо

[2] Селесковићев и Думрајхеров.

добре је каквоће, али се не извози у чистом стању. Ово јој побија цену на светским тржиштима са 15 до 20%. Овоме ваља стати на пут:

1. Законском одредбом да се на тргове довозе само очишћени производи, и да се она храна која на товару има више од 2% прашине итд. не сме извозити;

2. Наредбом да општински судови морају набавити довољан број ветрењача (од српске рукотворине) и давати их на послугу својим сељанима по утврђеној такси.

3. Прописати казне за невршење ових одредаба и за евентуалне злоупотребе власти у њиховом извршењу.

4. Допустити да у свима варошима и варошицама постоје пазарни дани које ће општинске власти одређивати, не искључујући довоз и продају и у друге дане.

Извоз *стоке*, нарочито рогате, узео је приличан полет, за побољшање расе учињено је прилично, али је несрећа што одгајивачи немају кошара за стоку него их по цичи и зимској непогоди држе у пољу те због тога многа стока закржљави и пропада. Ваља узаконити а) да се из државних шума под контролом државних власти даде потребна грађа за подизање сточних штала; б) да се строго казни сваки одгајивач стоке који у одређеном року не подигне склоништа за стоку. Тако исто законом приморати: свакога који храни *свиње* за спекулацију а) да мора имати патосане оборе и чисто их држати; б) да може хранити само оне свиње које је ветеринар прегледао и огласио за здраве, а бобичаве да мора одмах заклати за техничке циљеве; в) строгим казнама забранити да самоуци бобичавим свињама скидају са језика бобице и да се на тај начин извезу бобичаве свиње, јер то убија нашу свињарску трговину. Онога ветеринара који пропусти у извоз једно болесно бравче треба одмах истерати из службе.

Од сточних производа, коже овчје и козје једини су артикал с којим се води уређена трговина у већем стилу. Она је концентрисана у Београду. За њу већ постоје утврђене норме и „узанси“. Страни трговци долазе у Београд ради куповине наших кожа и према приликама може се рећи да је стање у овој грани задово-

љавајуће, јер је тржиште за ову нашу робу на нашем земљишту.

Воће извозимо свеже и прерађено. Ако будемо урадили све што треба за унапређење ове гране наше извозне трговине, Србија ће за само воће зарађивати толико колико сада добива за храну и стоку. Поред старања за умножавање воћњака, засађивање воћака дуж свију друмова и путова (што сами чувари друмова могу извршити), треба се поглавито постарати да се воће може лако донети до железничких линија а ове треба да имају бар неколико вагона са рафовима (етажама) за извоз стоског (асталског) воћа, јер се у обичним вагонима тако угњечи да изгуби половину вредности. Ови су вагони потребни и за извоз живине. Процедуру за експедицију свежега воћа железницом треба што више олакшати, јер често само од тога зависи корист или штета извозникова. Због овога треба чак наредити да се свеже воће може експедовати и ван канцеларијског времена.

Живина се почела извозити (зими заклана, лети жива) из Србије тек последњих 4—5 година. И на овој грани извоза може Србија леп новац зарадити. Од новембра до фебруара тражња је врло велика. Добро би било по среским зборовима саопштавати и по општинским судницама објављивати статистичке податке о извозу живине и количини за то добивенога новца, како би се у свакој општини појмила корист овога извоза. Учитељи би могли учинити велику услугу обавештавајући народ о корисности гајења живине. Најбоља тржишта за нашу живину била су до сада: Лондон, Берлин, Брисел, Келн и Трст. Све горе код свежег воћа поменуте олакшице за експедицију, вагоне и царинску процедуру требају и за овај извоз.

Наша *увозна трговина* обухвата готово све што је на нама и у нашим кућама. Све је то, с малим изузетком стран производ, унесен из туђине.

Организација увозне трговине стоји у тесној вези с организацијом кредита у земљи и на страни, с установом агентура и пијачних прилика, што је свако за себе тако крупно и замашно да изискује нарочиту сту-

дију коју ћемо предузети чим то хитнији послови државни допусте.

Пошто велики део наших трговаца увозника нехотично или намерно сатире наше занате, треба од сада строго примењивати § 83. Еснафске Уредбе (Зборник IV, стр. 41), која и данас постоји само се не примењује.“ — — —

Овде је прекинут овај извештај Краљу.

И оволико колико је израђено, довољно показује каквим се идејама носила влада за извршење програма „Србија преча од свега.“

Доцније ће се видети како је влада покушавала да изврши овај свој поглавито привредни програм, колико је и у чему успела, како и за што и у чему није успела.

IV

НИШ—ЦАРИГРАД

ПРВИ КОРАЦИ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ

31-ог октобра донео је Папин лист „Vera Roma“ један чланак који ме је веома *изненадио*, јер нисам знао да је мој претходник Ђ. С. Симић нешто преговарао с Ватиканом. Пошто ће се видети да је овај чланак био само пробни балон, иза којега се доцније с ватиканске стране пробало и нешто конкретније (мисија фратра Вујичића) и пошто је опозиција и ову ствар експлоатисала за своје циљеве, то нека се овде забележи тај чланак у преводу:

„Од свију словенских земаља које *још* припадају грчком православљу, Србија је најважнија и највише наклоњена да призна Римску Цркву као праву мајку хришћанског јединства. Изгледа као да то до сада нико није приметио. Па ипак неколика размишљања биће довољна да утврде одлично расположење Срба да уђу у крило католичке цркве.

„Српски народ саставља најверније и најчистије језгро јужно-словенске народности.

„Језик којим тај народ говори, то је онај најчистији и најстарији класични језик којим су говорили словенски апостоли Кирило и Методије. Суседи тога народа који су више или мање Словени, Бугари и Словенци удаљавају се у своме језику од свога правог матерњег језика који је српски, управо они говоре један дијалекат српскога језика.

„Краљевина Србија која се налази између руских и аустријских претензија на Балкану, може врло добро да послужи као тампон-држава између ова два колоса и да гарантује мир на Истоку.

„На несрећу Берлински Уговор који је био тако издашан према Бугарској, Грчкој, а нарочито према Аустрији, био је врло неправедан за Србе. Осим краљевине којој је престоница Београд, има још врло много Срба, који по језику, по обичајима, по пореклу и по етнографским афинитетима припадају српскоме народу а који су остали турски или постали *бугарски* поданици.

„Они који пажљиво гледају и проучавају све што се догађа на Истоку, знају врло добро да је чисто српско становништво како у вилајетима Косовском и Битољском тако и у великој долини Вардара до Солуна и његове околине, дакле у земљама за којима грамзи Аустрија. Кратко речено две трећине Македоније насељене су правим Србима. Руска политика и њен сателит бугарска политика не могу у томе ништа изменити. У Берлину према Србима није поступљено правично већ са свим противно народносном начелу.

„То је учинило те Срби не маре више за грчко православље коме је центар у цариградском фанару или боље рећи у Св. Синоду Петрбуршком. Да би спасао своју народност угрожену од тако силних амбиција, Београд ће се а пре а после окренути Риму, одакле је не једанпут добивао своје спасење. Св. Столица (Папина) која у својој великој мудрости нема потребе наших слабих похвала, неће пропустити да мало по мало придобије за себе симпатије свију Срба, који су поштени до скрупулозности, који су прости и наивни у својој вери, који су храбри, гостољубиви и родољуби до хероизма.

„Отоманска сила је непрекидно нападала Србе, али их никада није потпуно савладала и заробила. Историја српскога народа то је историја непрекидне борбе између Крста и Полумесеца.

„Када се Срби увере да их Рим воли и да је вољан бранити њихова права, њихове обреде и обичаје, њихово напредовање морално, религиозно и материјално — онда ће њихов повратак у католичко јединство бити осигуран. Конкордат који се има закључити само ће освештати ту унију, и учиниће је плодном за све православне цркве на Истоку. Од Црнога Мора до Јадранскога и Јонскога између разних народа који ту живе, српски је народ

најживљи, најкомпактнији, најподобнији, за цивилизацију. Будућност је његова. ЈЕДАН ДИПЛОМАТ.“

Ко год уме читати овакве ствари њему не треба тек доказивати да је тај дипломата Србин. Оклеветати или бар осумњичити нову владу у Србији да не само хоће да служи аустријским интересима него да хоће цео српски народ да покатоличи или бар одведе у унијате, само потврђује да се на политичке партизане у опозицији мора да примени она француска изрека Il n'y a rien de sacré pour un sapeur.“

Дрека у опозиционим листовима да ми хоћемо да пошокчимо целу Србију учинила је да потражим акта мојих претходника о конкордату. Рекоше ми у мом Министарству да су сва та акта послата Министарству Црквених Послова још пре годину дана и да су тамо остала јер отуда није стигао никакав одговор. Одмах затражих од Андре да ми пошље та акта, и када је он то учинио нађох ово:

Госп. Ђока Симић, као наш посланик у Бечу, а још пре доласка његовога с краљем Миланом у Србију, у јануару 1894 године, радио је с папским нунцијусом у Бечу, на припреми да се закључи конкордат између Краљевине Србије и Папе.

12 јануара исте године он је образовао кабинет.

Као Председник Министарства он је отишао у Рим да преда опозивна писма Краљу Хумберту, код кога је такође био акредитован. Том приликом био је и у аудијенцији код папе Лава XIII-ог, и с њим говорио о могућности закључења конкордата.

Како је поред председништва имао и портфељ министра спољних послова, он је прихватио ту ствар да је сврши. Али није имао времена. Његов је кабинет 21 марта исте године замењен кабинетом госп. Светомира Николајевића, који га је поново поставио за нашега посланика у Бечу.

Под кабинетом г. Николе Христића он је поново покренуо питање о закључењу конкордата. И у договору с ондашњим министром спољних послова г. М. Богићевићем он је с папским нунцијем у Бечу израдио нацрт тога конкордата.

Тај је нацрт конкордата био послат Министарству Просвете и Црквених Послова из Министарства Спољних Послова да оно даде о њему своје мишљење.

Дошав поново за министра председника 17 декембра 1896 год. он је као министар спољних послова, писмом својим од 18 марта 1897 тражио од министра просвете одговор и мишљење његово о пројекту конкордата. Ондашњи министар просвете Андра Николић није ништа по томе радио.

А ево шта је, између осталог, писао Ђ. С. Симић Андри Николићу.

„Ма колико да је у овом питању и природна и оправдана претпоставка да ће представник наше цркве, Њ. Впр. Г. Митрополит настојати да у оваквој прилици својој цркви, цркви наше државе, и законски обезбеди оно, што *њеним* интересима и погледима *боље одговара*, опет се *са извесношћу* може надати да ће Впреосвештенство и одност великим интересима наше државе, а под утицајем величанственога духа толеранције, који преовлађује у *православљу у опште*[3] а у српском нарочито, побудити да узме у обзир горепоменуте разлоге за уређење црквених односа поданика српских римокатолика, и да при обележавању граница, до којих се са гледишта наше српске православне цркве може *попуштати* захтевима данашњега просвећеног времена у остављању слободе савести појединим грађанима српским при ступању у смешане (sic) бракове, погледом на одгајивање деце у једној или другој вери, и на благосиљање брака под једним или другим свештеником, даде могућности Краљ. влади за споразум са Римском Куријом у овом питању.“

Када сам ја мога колегу у црквеним пословима упитао шта он мисли о конкордату, Андра Ђорђевић урадио је ово:

Позвао је госп. Стевана Веселиновића професора богословије као ученога теолога, и замолио га да проучи сва акта о конкордату као и пројекат истога, па да му своје мишљење о реченом пројекту даде.

---

[3] Нарочито у Русији... Др. В.

Госп. Веселиновић је акта у самом Министарству проучавао и своје мишљење написмено спремио.

Кад је госп. Веселиновић предао то своје написано мишљење госп. Ђорђевићу, овај му је одмах и пре него га је и прочитао рекао: „Не знам још какво је ваше мишљење, али ја ћу вам напред своје рећи: Док сам ја на овоме месту тај конкордат неће бити закључен, а држим да на тај конкордат неће пристати ни Председник Министарства и ниједан мој колега.“

Мишљење госп. Веселиновића било је неповољно за закључивање конкордата.

После овога наши опозициони листови донели су тенденциозну измишљотину да је мој кабинет закључио конкордат с Папом.

После неколико дана, лицем на Туцин дан 1897 год. пред вече, дошао је управитељ вароши Београда пок. Бадемлић госп. Ђорђевићу и саопштио му, да је госп. Веселиновић мало час к њему дошао и јадикујући се жалио му се на Митрополита Михаила. Госп. Веселиновић је био отишао пок. Митрополиту да му јави како мисли провести Божић код свога оца свештеника у Подрињу. Митрополит га је дочекао с најоштријим прекорима зашто с министром ради, иза леђа његових, на закључивању конкордата. Госп. Веселиновић очајно се бранио од неумесних прекора, молећи Митрополита да се о правом стању ствари увери непосредно од министра просвете, а да он не може ништа у одбрану своју сада рећи, што је министру дао часну реч да ником ништа о тој ствари неће говорити.

Услед овога саопштења госп. Ђорђевић је сутра, на Бадњи дан, отишао пок. Митрополиту Михаилу, упознао га с целим током ове ствари, дао му да прочита писмо госп. Симића, писано госп. Андри Николићу, и замолио за његово мишљење.

Митрополит је грчевито дохватио писмо и сажижући га својим ужагреним очима, читао га, а кад је прочитао извесно место: — сав је од љутине поцрвенео.

„Умирите се „Ваше Високопреосвештенство,“ рече му госп. Ђорђевић, „док смо ми, моје колеге и ја, на управи земаљској, тај конкордат неће бити закључен. Зар нам је мало што нас неосновано и неоправдано праве заклетим непријатељима Русије, него још да нас назову издајницима православља.“

На ово је пок. Митрополит задовољно и смешећи се загрлио госп. Ђорђевића, рекав: „и ово је нова потврда да сте ви збиља најбољи министар црк. послова.“

Затим је госп. Ђорђевић предао Митрополиту писмено мишљење госп. Веселиновића да га прочита, па кад га је овај прочитао, рекао му је: „Ето, видите, Ваше Високопреосвештенство, какву сте неправду синоћ учинили госп. Веселиновићу!“

Моји политички противници, кад ово сазнаду, могу врло лако хвалити идеју о конкордату, само зато што ју је госп. Симић кретао и на њој радио, а да ју је мој кабинет остварио и то би му био један од „самртних грехова.“

Док сам ја проучавао стање у коме сам застао Србију — Краљ је са својим оцем био у Нишу, примајући овације благодарних Нишлија, одговарајући на њих варијацијама оне исте главне теме у свом ручном писму од 10 октобра. Нишлије су при својим овацијама истицале своју непоколебљиву захвалност према свом ослободиоцу Краљу Милану, коме су кад је овај био болестан, слали нарочиту депутацију. Краљ, који их је за ту захвалност пре кратког времена врло мрко гледао, сада је хвалио ту депутацију — због које је окр. начелник Генчић истеран из службе — и налазио је, comme de raison, да је оданост Нишлија према њиховом ослободиоцу само један нов доказ њихове привржености Његовоме дому...

У осталом Величанства су се у Нишу добро проводила идући често у лов у околини Ниша а за споразумевање с министрима односно државних послова био је везан телефон између Нишког и Београдског двора који је добро функционисао. Свако вече кад су били сигурни да се Краљ вратио са лова или екскурзије у Ниш

долазили су министри у телефонску станицу Београдскога двора да редом реферишу о пословима свога ресора и да примају Краљеве заповести.

Ево једнога мог разговора с Краљем на телефону.

Ствар се тицала рускога посланства у Београду. Руски посланик г. Извољски беше премештен у Минхен, по његовом сопственом причању против његове воље, једино на наваљивање његове жене код упливних дама на Петроградском двору — отправник послова који је иза њега остао, тражио је тога дана агреман за новога посланика...

Телефон зазвони и одмах се чуо глас Краљев.

Краљ: Јесте ви то докторе? —

Др. В.: Јесам Господару. —

Краљ: Како сте са здрављем? —

Др. В.: Благодарим за питање, али није добро. Често у канцеларији морам да прекинем посао због болова и да прилегнем. Најбољи наш специјалиста за унутрашње болести др. Симоновић направио је врло фину дијагнозу: Ulcus duodeni, то јест рана у цреву од дванаест палаца. Стари практичар др. Бриł напротив налази да је моја болест просто последица дугога седења за писаћим столом, и послао ми једнога телака из хамама који ме свако јутро гњави. Ова масажа изгледа да ће ме колико-толико курталисати барем болова, тако да могу путовати у Цариград да предам опозивна писма и да се преселим, јер сам још у хотелу.

Краљ: Баш добро, докторе, што сами поменусте, јер и Ја и Па̀па налазимо да би било незгодно дуго одлагати то ваше путовање у Цариград. —

Др. В.: Ја то са̂м осећам Господару. Пошто сам се прилично оријентисао о стању државних послова по свима ресорима, ја се надам да ћу кроз неколико дана моћи доћи у Ниш да примим инструкције Вашега Величанства па да одмах из Ниша одем у Цариград. Вечерас сам узео слободу замолити В. В. на телефон зато што је г. Некљудов данас, по заповести своје владе, тражио агреман за новога руског посланика у Београду. —

Краљ: Ах, то је интересантно. Кога предлажу? —

Др. В.: Г. Жадовског, саветника руске амбасаде у Цариграду. —

Краљ: Па то је сигурно ваш познаник. Какав је човек? —

Др. В.: Величанство, ја сам с њиме често радио, јер кад год је г. Нелидов био на одсуству, он је био отправник послова у амбасади или како он то, по својој скромности зове: Ambassadeur substitut. Као такав често је правио разне gaffes, што није ни мало чудо, јер он не спада ни у старију школу руских дипломата из које је Нелидов, ни у младу школу у којој су најодличнији представници Чариков и Извољски. Валерије Всеволодић Жадовски припада школи панславистичкој из које су Хитрово, Којандер, Јонин и њима слични. Чудо ми је да је Жадовски сада пристао на посланичко место у Београду, јер када је раније та комбинација избијала по новинама, он је мени често говорио да он то место не би примио, јер не би могао водити словенску политику, пошто *руска флота не може доћи под Београд.* Из тих неколико речи В. Величанство може видети целога човека и да не помињем здравице које је он као руски чиновник напијао на републиканским банкетима Кастелару. Моји лични одношаји са г. Жадовским у Цариграду били су врло пријатељски.

Краљ: Па, шта велите докторе, да ли да га примимо? —

Др. В.: У данашњим приликама Господару, када су Руси љути што се Краљ Милан вратио у Србију, не би било мудро дражити их отказом траженог агремана нарочито кад им не можемо изнети никакав озбиљан разлог против њиховога кандидата.

Краљ: Па добро, докторе, одговорите да пристајемо на постављење г. Жадовског за посланика код нас. —

Др. В.: Благодарим. —

Краљ: Имате ли за данас још штогод хитно? —

Др. В.: Немам Величанство. —

Краљ: Онда лаку ноћ докторе! —

Др. В.: Лаку ноћ Господару. —

Одмах сутра-дан наредих полит. одељењу мога Министарства да се спреми опозивно писмо Краљево Султану, а просветном одељењу да ми поднесе своје белешке о текућим питањима између Србије и Турске,

односно црквених и школских права наших сународника у Царству, и уједно да ми поднесе своје жеље, за које бих имао да се заузмем у Цариграду да их задовољим по могућству, или ако се то не могне да бар предају својих опозивних писама употребим на то да олакшам мисију своме наследнику у Срп. Посланству у Цариграду.

У конференцији коју сам имао с Краљем у Нишу, уочи поласка за Цариград, и којој је конференцији присуствовао и Краљев отац, ја сам најпре прочитао desiderata свога просветног одељења, па сам онда изложио од прилике ово:

„Ја сам дошао на владу под необичним околностима којима се треба користити да се од Султана добију концесије корисне за интересе наших сународника у Турској, као и за привредне интересе наше државе.

„Из ручнога писма које ми је В. В. јавно упутило, Султан је видео да уживам потпуно поверење мога суверена и да имам свечано обећање В. В. да ће мој кабинет имати све потребно време да изврши поверени му задатак. Султан је одмах својом депешом мени дао доказа да води рачуна о једној таквој влади у Србији. Према томе вероватно је да ће он водити рачуна о нашим захтевима, јер они *нису противни добро схваћеним интересима Турске.* Што се тиче аустријске и руске дипломације у Цариграду, које пажљиво прате сваки наш корак на Порти и у Јилдизу, оне ће, уз пркос овогодишњем своме споразуму, остати суревњиве између себе у сваком балканском питању, и ја се надам да ћу на сваком свом кораку (сада или доцније преко нашега новог посланика), који се не допадне једној, наћи потпору друге стране, а потпора једне велике силе биће довољна ако умеднемо Султана добро расположити према Србији. Концесије које имамо да тражимо од Порте тичу се или културних интереса Срба у Турској или једнога великог привредног интереса Србије. Турска има пуно разлога да нас задовољи и у једном и у другом. Главно је уверити Султана о томе. Ја ћу то пробати још сада, и ако не могу остати у Цариграду дуго, али то ће бити главна задаћа нашега новог посланика.

„Према томе, ако В. В. одобри, а односно културних потреба наших сународника, ја мислим захтевати: 1. Признање српске народности у Царству без повреде турскога основног закона о томе и *без схизме*. 2. Постављење Срба за Митрополите у Битољу, Серезу и свуда где су грчки Митрополити слабији од бугарских. 3. Да се постави Србин за помоћника Косовског Валије, дакле за муавина у Скопљу. 4. Да опет почне излазити службени лист Косовског Вилајета и то на српском и турском језику, као што је и пре излазио. 5. Да се створи српска штампарија у Цариграду. Све ове мере иду на сузбијање бугарске пропаганде која је опасна за Србију, али она је опасна и за Турску, која има интереса да што више смањи терен који је бугарска пропаганда већ захватила. Односно прве тачке ми имамо интереса да се наши сународници не трпају у грчке и бугарске масе, него да им се призна српска народност, а то није противно интересима Турске. Тешкоћа за решење овога питања лежи у основном закону Царства који не зна за разне расе и народности, него једино за разне религије турских поданика. Та тешкоћа могла би се обићи на два начина: 1. Да нам Султан помогне добити пристанак Васељенске Патријаршије да од сада у самој Патријаршији буде стално један виши духовник српске народности који би имао да издаје и потписује сва акта која се тичу наших сународника у Турској, и који би од Порте добио право да се за сва своја акта служи печатом на коме би писало ово: Рум Патрикликји Срб векили мјухури, тј. печат српског заступника у грчкој Патријаршији. Наравно да би сви приходи овога српског прелата у грчкој Патријаршији улазили у касу Васељенску. Овим би се начином избегла нова схизма у православљу, и све оне хиљаде Срба у Ст. Србији и Македонији, које су за невољу пристале уз бугарску схизму, вратиле би се у крило православне цркве и у своју народност. 2. Васпостављење Пећске Патријаршије, али тако да ова остане под духовном супрематијом Васељенске. Српски патријарх имао би своју резиденцију у Пећи али би у Фанару имао свога већила с печатом за сва акта која се тичу

Срба у Царству. Таква Пећска Патријаршија стајала би према Васељенској и према Порти у онаквом односу у каквом је до пре три године стајала Сиријска Патријаршија у Мосулу према православној Јерменској Патријаршији у Цариграду. Ове методе за обилазак главне тешкоће у питању о признавању наше народности у Турској предлажем једино зато да формалном схизмом не изазовемо безобзиран отпор Русије.

„Бугарин Пандуров не сме нипошто остати муавин у Скопљу, јер је од највеће штете за наше интересе. Ако на место тога бившег кочијаша не могнем протурити нашега човека, нпр. Петра Костића из Призрена, онда је боље да муавин у Скопљу буде какав мусломанин, Сиријанац, Чивутин, само не Бугарин. — До пре 12 година имали су вилајети своје службене листове, који су излазили у главној вароши вилајета. У Битољу је излазио лист на турском и „македонском“ језику, у Солуну на турском и грчком, а у Призрену на турском и *српском* језику. Овај лист Косовског Вилајета угушен је бугарским парама. Ако би успели да тај службени лист опет почне излазити, то би био велики морални успех наших сународника у Турској. Пошто је ствар и раније постојала Порта не може имати разлога да буде противна. Немам потребе да тек доказујем корист једне српске штампарије у Цариграду. У њој би се штампале све српске школске књиге за све ниже и више српске школе у Царству, „Цариградски Гласник“, и један месечник црквене садржине, као што Бугари имају „Зорницу.“ Тај часопис могли би радити Срби питомци на грчкој богословији у Халки. Да пређем на привредно питање.

„Пошто Турска нема могућности да смањи своју железничку тарифу на линији Солун—српска граница, јер је друштво за експлоатацију оријенталних железница у тарифском питању независно, то је тиме још тежа привредна зависност Србије од Аустрије и централне Европе коју нам зависност ствара сам географски положај наше земље и земљорадничко-сточарски карактер наше целокупне привреде. Да би се, у границама могућности, избавили ове привредне зависности треба да тражимо од Турске да сагради железничку линију од

Митровице преко Призрена и Скадра на Бојани до пристаништа Сан-Ђовани ди Медва и да сагради један крак од Митровице до наше границе који би се везао с нашом пројектованом линијом Кладово — Ниш — Куршумлија. Мислим да неће бити тешко доказати Султану и Порти да ће Турска тек онда постати прави господар од Арбаније, ако сагради ову линију од 250 километара, која би везала Јадранско Море с нашом границом, јер без те железнице анархија ће и даље трајати у Арбанији куда Порта никада не може да баци довољно трупа. Сигурно је да ћемо на овоме питању наићи на опозицију Аустро-Угарске, јер би та линија која би ишла из јужне Русије преко Румуније, Србије и Турске чак на Јадранско Море била противна привредним и стратешким интересима аустроугарским. Али ја мислим да за ту линију можемо код Порте добити потпору Русије, Италије па и Француске.

„Ја знам врло добро да све ово не могу свршити и постићи на две три аулијенције које могу овом приликом добити код Султана. Ја ћу се морати у већини тих случајева задовољити обећањима Султановим. Главно је да пробам уверити Султана да је Србија једина Балканска држава која има интереса да се одржи Отоманска Царевина, да су све концесије које ова нама учини и у њеном сопственом интересу, и да би било противно интересима Турске ако би нас, одричући нам ово што тражимо, натерала да тражимо наслона на другу страну. Ако умеднем да му ово кажем у пријатној форми али доста одсечно у суштини, Султан ће, у колико га ја знам, обећати да задовољи већи део наших захтева. Извршење зависиће од даљег рада нашега посланства у Цариграду и од Васељенске Патријаршије. Као што сам већ имао част изложити Вашем Величанству, најподеснији кандидат кога имамо за посланика у Цариграду то је Стојан Новаковић. У Србији нема државника који би та питања, која се тичу Старе Србије и Македоније знао боље од њега. Он је на њима већ радио као посланик Србије у Цариграду, он познаје људе и у Фанару и на Порти и у Јилдизу, он је на тим питањима радио целога живота и као филолог, историчар, етнограф.

Осим тога он би се сада вратио у Цариград с већим ауторитетом, јер је међутим био шеф владе у Србији, а због сукоба, који је имао као шеф кабинета с Аустро-Угарском, и у коме се на велико чудо свију знаваца његове политичке прошлости ишчаурио као велики русофил — ја мислим да би он сада нашао у руској амбасади у Цариграду много већу потпору него што је он сам имао када је био први пут посланик на Босфору и већу него што сам ја умео лично стећи код г. Нелидова. С тога ја молим Ваше Величанство за овлашћење да овом приликом тражим у Цариграду агреман за постављење г. Новаковића. Што се тиче Фанара њега треба просто ... руским методама придобити. Ово на први поглед може изгледати shoking, али је по мом дубоком уверењу тако. Није давно било када је Патријаршија ишла тако далеко да је затворила све православне цркве у Царству само зато што је Порта дарнула у административни део њених привилегија. А сада? Сада, када се непрекидним давањем нових берата за све више и више бугарских шизматичких владика руше животни интереси православља, сада Патријаршија форме ради протестује с једним или два такрира, па и не наваљује да на њих добије одговор од Порте. Од куда је то? Отуда што су Бугари умели задобити по руској методи најважније чланове Св. Синода. И најбоља воља Султанова неће нам помоћи у црквеном питању ако на исти начин не задобијемо Патријаршију. Велики утицај који је некада Енглеска имала у Турској прешао је сав на Русију само зато што је ова *нештедимице* „задобијала“ по овој опробаној методи дворане Султанове, у војсци, у Министарствима а највише у улеми. Ми не треба у борби с Бугарима да се служимо другим методама. — Најзад остаје још једно крупно питање, оно које смо први пут третирали са Султаном када је Ваше Величанство било у Цариграду, које је сам Султан наново покретао за време грчко-турског рата, и у које тада нисмо ушли. Заповедате ли Господару да се овом приликом дотакнем и тога питања? —

Краљ је гледао у свог оца па онда рече:

— Пре него што бих вам дао инструкције односно последњег и свију других питања које сте изложили, ја мислим да ће за нас обојицу бити корисно да најпре саслушамо и Па̂пино мишљење? —

Др. В.: Ја бих био врло захвалан ако би Његово Величанство хтело да нам помогне својим саветом. —

Краљ Милан који је за време мог реферисања цртао разнефигуре вукући писаљком око једног динара и бацајући читаве табаке напуњене тим фигурама, спусти писаљку на сто, баци тек запаљену цигару у једну пивску чашу која беше већ пуна таквих цигарета, запали нову, завали се у наслоњачи па рече:

Краљ Милан: Апстрахујући од Светиног мемоара који ме ни мало није интересовао, јер у опште не вреди много што ради тај Карађорђевићевац...

Др. В.: Пардон, Величанство, Света Симић је поштен човек, ја гарантујем за њега.

Краљ Милан: Он може бити поштен човек у приватном животу, али у политици је за мој рачун лола, тј. противник наше династије, и ви се у њему варате као и у многим другим људима, и баш односно те гране у вашем Министарству ви ћете се брзо уверити да вам ништа више не вреде ни остали чиновници које имате у Ст. Србији и Македонији по консулатима. Ту ће вам такође требати un grand coup de balai. Али, ако хоћете да вам кажем своје мишљење, онда ми немојте упадати у реч, јер ја нисам био професор као ви, нити сам био немачки ђак па да вам редом одговорим на римско један, арапско један, на алфа и бета, па онда на арапско два, римско два итд. Ја ћу вам одговорити с брда с дола, како се сетим кога предмета. Са свим вам је политички-психолошки здрава мисао да Патријаршију ваља придобити руском методом, јер одиста, у црквеном питању, Султан поред најбоље воље не може учинити ништа ако Патријаршија неће. Не само што данас Руси и Бугари постизавају на тај начин много штошта у Цариграду, него је још наш Кнез Милош велике успехе у Цариграду на тај начин постизавао. Толико за осигурање успеха у црквено-школском питању. Узгред извуците какав турски орден за Фирмилијана. Та ситница може му

олакшати положај пред турским властима у Скопљу. Далеко је важније питање привредно. Можете пробати да кренете питање о грађењу железнице кроз Арбанију и о добивању везе између те и наше будуће тимочке железнице, али сумњам да ће Турска у то крупно питање загазити из врло простог разлога што ће за 250 километара железнице у онаком испресецаном терену као што је Арбанија, требати фактички да се утроши сто милиона франака. Додајте томе још бакшише без којих се не може доћи ни до концесије, па ћете доћи до суме, коју данас никаква финансијска група у Европи неће позајмити Турској, јер ова нема више шта да заложи. Али рецимо да се и новац нађе и да интерес Русије, Француске и Италије надвлада у томе питању отпор Аустро-Угарске у Цариграду — зар ви мислите, докторе, да би та железница могла учинити да се и најмање смањи оно што ви зовете привредном зависношћу Србије од Аустро-Угарске? То је чисто радикалска идеја, тачна као и све што се оснива на националном шовинизму а не на позитивним чињеницама. Та они су пробали да извозе наше свиње преко Солуна у Марсељ. Је ли нас то ослободило од „робовања“ Штајнбруху? Зашто је тај покушај онако мизерно пропао? Није због високе тарифе на оријенталним железницама него зато што је половина свиња мањкала на морском транспорту. Географија, орографија, хидрографија Србије, начин живота нашега народа, његова производња, његова трговина, *традиција те трговине*, све је то јаче од свију шовинистичких теорија наших радикалаца, и све то по неумитним законима упућује целокупни наш извоз у Аустрију а преко ње у средњу Европу. Ту је наша једина пијаца. Највеће тешкоће на које сам ја наилазио у мојој двадесетогодишњој владавини долазиле су отуда што је већина народа хипнотизирана Русијом па чак и у привредним питањима очекује свој спас отуда, докле сам ја јасно видео да је Србија по свему и у политици и у привреди упућена једино на централну Европу. Али то је врло крупно питање које се не може исцрпсти у једном оваквом разговору. О томе ћемо имати и других прилика да говоримо. Ви сте, докторе, као што сам

видео из ваших првих потеза у спољној политици, такође још под руском хипнозом. Срећом ћете остати доста дуго на влади да се од те болести излечите. Излечиће вас сами Руси, то вам ја гарантујем. Али цело ово моје мишљење о Тимочкој железници и њеном продужењу до Мора не треба ни мало да вам смета да ви овом приликом покренете то питање код Султана. Што се тиче вашега кандидата за место Цариградскога посланика, ако га Краљ прима, ја наравно не могу имати ништа против. Он је истина за време свога првог посланиковања у Цариграду међу Турцима стекао име софта-елчи, што ће чини ми се рећи научник-посланик, што је зацело само доказ колико је он научњачки гибак у дипломатској служби. Али при свем том што је Стојан такав Дрвењаковић у дипломатском салону, ви имате потпуно право да од њега направите Excellence d'Exportation и да га пошљете у Цариград само да вам не смета у унутрашњој политици, јер ја сам уверен да он инспирише све нападе у напредњачкој штампи противу вашег кабинета? —

Др. В.: Тако је. Када сам му о томе говорио он ми је казао да онако цео народ мисли о моме кабинету, како Радоје пише у „Погледу". —

Краљ Милан: То са свим личи на њега. А јесте ли ви сигурни да ће се он примити да буде поново посланик у Цариграду? —

Др. В.: Испрва се бранио и рукама и ногама, али после је пристао! —

Краљ: И ако се у многоме слажем с тобом, односно Тимочке железнице и њене везе с арбанашком линијом, ја мислим да доктор ипак има право што хоће да крене ово питање. Ја сам у Румунији обећао да ћемо нашу Тимочку линију везати с њиховом железницом, а без даље везе за излазак на Море та наша линија не би се рентирала. —

Ја узех хартије да бележим Краљеве заповести.

Краљ: Тражите да отворимо наше консулате у Призрену и Велесу, који нама више требају од онога у Серезу, а овај ћемо чувати док не наставимо преговоре с Грчком, који су стали онде, где сте их ви

као посланик оставили. Ако пристану Грци да нам се сфере интереса сретну бар у половини средње зоне Македонске, ми ћемо им онда учинити концесију да дигнемо наш консулат из Сереза који им је трн у оку. Владичанских места тражите што више да би само Фирмилијан постао Митрополит и да би евентуално добили још Велес. Оно даље нека је на част Бугарима и Грцима, јер ја налазим да се наш рад за културне интересе, наших сународника у Турској, много више раширио него што би евентуално могли одржати, јер сумњам да ће нас Европа пустити много јужније. Али о томе ћемо се опширније разговорити када дође на ред питање о дефинитивној организацији тога нашег рада. За сада је довољно ако поред Призрена осигурамо још и Скопље и добијемо изгледа и за Велес. Ви за ово место имате кандидата? —

Др. В.: Архимандрита Никифора. —

Краљ: Врло добро. Слажем се с Пàпом да треба руским методама задобијати Патријаршију, само у том питању будите врло обазрив, разговорите се најпре с извесним бившим патријархом. По вашим посланичким рапортима изгледа ми да је он наш пријатељ, и да зна најтачније сваког који може утицати на решење наших питања у Патријаршији. На што се сложите јавите мени, па ћу наредити вашем заступнику што треба. А propos треба да изађе указ о вашем заступању за време вашег бављења у Цариграду. —

Др. В.: Овде су, Господару, оба указа и за председништво и за спољне послове. —

Краљ потписа указе па онда настави:

Краљ: Толико за цркву. Наравно за Куманово тражићете status quo ante, за Хилендар ви најбоље знате шта треба тражити. Орден за Фирмилијана разуме се. Односно школских питања тражите да се одмах допусти отварање бар оних десет школа за које су извршене све законске формалности. Ви најбоље знате где имају бити те школе. Још је важније да нам Турци не праве више тешкоћа за постављање наших поданика за професоре у средњим школама у Турској када је то питање решено *самом нашом консуларном конвенцијом* с њима. Слажем

се односно рада да за муавина у Скопљу дође Србин. Ја о вашем кандидату Пери Костићу врло мало знам, па и оно што знам није најбоље, али ако се не варам то је једини Србин тамо, који зна турски писати, и на сваки начин ће за нас бити боље него када је на томе месту Пандуров. Немам ништа противу тога да радите на обнављању службеног листа Косовског Вилајета како је пре излазио нити противу стварања срп. штампарије у Цариграду. — Тражите агреман за Стојана, јер одиста немамо бољега кандидата, а ако не учини много у Цариграду, барем неће васкрсавати Напредну Странку и неће моћи толико сметати у унутрашњој политици колико би сметао кад би остао овде. Е, а сад, драги докторе, оно много важније питање: војна конвенција с Турском. Кад смо пропустили згодан моменат, у коме је Султан сâм тражио ту конвенцију, јер му је она онда требала као парче хлеба, сада ће ићи много теже. Али сада она нама може затребати. Нама треба времена док нађемо пара и набавимо репетирке за нашу пешадију, док набавимо довољно коња за нашу артилерију и коњицу, и док у опште поправимо нашу целокупну формацију војске тако да постане способна за своје задатке. Ако би Бугари употребили ово време које нама још треба за спрему војске, за некакав већи coup de main у Македонији, ако би они отпочели какву већу акцију — а несигурност положаја Фердинандовог услед питања о емпграптима официрима може и овога повући да игра va banque — то би могло да постане судбоносно за нашу будућност. С тога би сада нама требала та конвенција. Али како да сад кренемо ми то питање са Султаном, кад за време грчко-турског рата ми нисмо хтели? Размишљајући о томе ја сам се сетио онога позива Султановог који је преко вас упутио мени и Пâпи да, уместо што сваке године идемо на пут по западу, дођемо к њему у госте, јер је лети и на Босфору врло лепо. Ја већ ни у ком случају нећу му отићи, али како би било да Султану у одговору на ту његову поруку кажете како сам га поздравио да због хитних државних послова не могу лично следовати његовом љубазном по-

зиву, али да ће мој отац доћи, па би онда њих двојица могли да се разговоре и о војној конвенцији? —

Ја погледах Краља Милана.

Краљ Милан: Немам ништа против тога. Али ако доктор нађе згодну прилику да и сам отпочне преговоре, да бар видимо основе на којима они замишљају ту конвенцију, те да ми овде најпре продискутирамо ту основу, то би било још боље. —

— Добро — заврши Краљ — Ви ћете тамо на „лицу места“ најбоље видети шта се може постићи од свега овог што смо данас претресли.

Тиме се свршила ова конференција у Нишкоме двору. Сутра-дан сам отпутовао у Цариград.

У Пиротској станици чекали су сви шефови надлештава да ме поздраве. Начелник окружни и председник општине остали су код мене у вагону све до поласка воза. Пробали су да сондирају како стоји с „политиком“, али ја им говорах о пиротском ћилимарству, о грехоти, срамоти и штети, ако пусте да угине и та тако чувена грана српске домаће индустрије; распитивао сам зашто је пропало пиротско ћилимарско друштво, и кад видех да је за то крива једино управа друштва, наредих да настану свима силама да оживи ћилимарско друштво.

У Цариброду поздравише ме два бугарска чиновника у офиц. униформи, од којих ме је један пратио до Софије, где су ме на станици поздравили: осим персонала срп. дипром. агенције још од стране Кнеза Фердинанда његов секретар г. Добрович, а од стране г. Стојилова његов chef du protocole. Обичне фразе учтивости, које су одмах плаћене с интересом.

Уз пут сам примио и једну депешу од Црногорског посланика у Цариграду г. Митра Бакића у којој благодари за Таковску ленту.

Од Софије до Костин-Брода пратио ме је дипломатски агент Србије у Бугарској Риста Данић, да би ми могао усмено реферисати. Из тога реферата нека се овде забележе само главне тачке: Мисија пуковника Пешкова рускога војног агента при амбасади у Цариграду, који је био послат да изради повратак свима бугарским официрима

емигрантима у Русији — није имала успеха. 2. Пуковник Иванов, садашњи министар војни у Бугарској, не може и неће искупити реч коју је Кнез дао Цару Руском односно официра емиграната. 3. Ако пуковник Иванов на овоме питању падне, Кнез неће моћи добити за министра војног ни једнога вишег официра. 4. Услед тога и што су све политичке партије у Бугарској незадовољне с Кнезом, Фердинандов је положај врло несигуран.

На то сам ја најпре усмено допунио г. Данићу писане инструкције које му послах пре неколико дана како односно његовог држања према Кнезу тако и према г. Стојилову, па га онда упитах: има ли у Бугарској озбиљног државника који би разумео шта би био највећи интерес и Бугарске и Србије у случају ако се Кнез Фердинанд не би могао одржати?

Г. Данић је одговорио да има један једини такав државник и казао је његово име.

Ја сам то име шифрама записао.

Чим сам одсео у нашем Посланству у Цариграду отишао сам у Јилдиз, првом секретару Султановом Тахсин-бију да преко њега изјавим Калифи своју благодарност за нову пажњу коју ми је указао, пославши Садипашу да ме дочека на железничкој станици.

Тахсин-бај је одмах о томе написао рапорт и послао га у одаје Султанове.

Док смо се нас двојица утркивали у љубазностима и комплиментима, дође Лутви-ага главом и донесе ми најљубазније поздраве и поруку Султанову да ће ми приредити свечану гозбу...

2-ог новембра походио сам Великог Везира и министра спољних послова. Халил-Рифаат-пашу не затекох код куће а с Тефик-пашом говорио сам читав сахат. Министар спољних послова био је блажен кад му казах шта сам наредио пуковнику Љубомиру Остојићу односно сукоба на српско-турској граници а шта сам наредио да се у Београду спреми односно трговачког уговора између Србије и Турске, јер сам знао да је жива жеља Портина да са Србијом не закључује привремену трговачку конвенцију као са Румунијом него прави уговор.

Док сам био у конаку Тефик-пашином, у Посланству су ме тражили кнез Маврокордато, посланик Грчке, г. Жадовски отправник послова руске амбасаде и г. Максимов, њен први драгоман.

Одмах после подне вратио сам те посете.

Жадовски беше поново отишао у српско посланство, и не нашавши га дома, разговарао сам опширно са г. Максимовом, који ће и под Зиновјевим бити први драгоман, дакле најважнија личност за преговоре с Портом и у Јилдизу.

С кнезом Маврокордатом разговарао сам пуна два сахата, али је тај веома интересантни разговор резервисан за усмени рапорт Краљу, зато није записан у овим хартијама, осим једине белешке да ће мир између Турске и Грчке бити потписан још исте седмице.

За тим послах Тефик-паши копију својих опозивних писама и замолих га да ми код Султана изради аудијенцију за предају тих писама. Тефик-паша је то обећао и уједно молио за агреман да се за турскога новог посланика у Београду постави Фети-беј. Док сам то телеграфисао Краљу, добио одговор и саопштио га Тефик-паши, примих опширан рапорт о једном сукобу између Порте и аустроугарске амбасаде због једног догађаја у Адани и због друштва оријенталних железница, сукоб у коме је барон Каличе претио да ће оставити Цариград ако до четвртка не добије сатисфакцију. О томе одмах написах рапорт Краљу, а свога приватног секретара послах међу тим Х....-паши не би ли од њега могли доћи до планова и предрачуна железничке линије Феризовић—Сан Ђовани ди Медва, за које сам знао да их је Лекок-паша радио пре много година.

О даљим мојим корацима у Цариграду има један мој велики рапорт Краљу, од 7 новембра. У њему се најпре саопштава преписка с Мунир-пашом и с Тефик-пашом којом је углављено да свечана аудијенција код Султана за предају опозивних писама буде по истоме церемонијалу, по коме су та писма предали амбасадори г. Нелидов и г. барон Саурма-Јелч, саопштава се порука Султанова мени, преко Емин-беја шанбелана и преко Ибрахим-беја, првог Introducteur des ambassadeurs, да

ми само зато не даје приватну аудијенцију после селамлука, на коме сам био, што жели да са мном дуго разговара, а то ће бити подесније после гала-ручка који ће ми приредити у идући понедеоник итд. За тим тај рапорт гласи овако:

„Сви амбасадори и сви посланици вратили су ми визиту; аустроугарски после два сахата. Барон Каличе у дугом разговору само се у толико дотакао политике што је распитивао да ли ће Њ. В. Краљ Милан остати стално у Србији? На то питање ја сам и њему као и г. Жадовском одговорио да ће Њ. В. Краљ Милан од сада стално живети у Србији, јер мој Господар не може имати ни природнијег, ни искуснијег, ни даровитијег саветника, него што је срећом Његов рођени отац.

„У разговору са г. Жадовским ја сам овом одговору додао: „да бих ја лично био срећан када би и Њено Величанство Краљица Наталија хтела заузети своје природно место поред Краљевскога Престола.“

„Веома је интересантан одговор г. Жадовског на овај додатак.

„ — Ваш Краљ треба да се жени — рече Валерије Всеволодич — а за то би можда боље било кад би и отац и мати оставили млади менаж на миру. —

„Без икакве агије с моје стране, и на моју, онако у опште бачену примедбу, како у Европи има мало *православних* принцеза, г. Жадовски рече:

„ — Что-жь! У Великаго Князя Владимира Александровича есть дочь. Посмотримъ, можетъ быть устроимъ и это дѣло. Только прежде мнѣ надо немношко *изучатъ характеръ молодаго Государья* —

„Кад се одбије фанфаронство последњих речи, ова аванса будућега руског посланика у Београду врло је интересантна.

„При свем том ја јој не придајем велику важност, јер сам овом приликом *први пут* открио једну особину на г. Жадовском, коју за $3^1|_2$ године нашега познанства нисам код њега видео.

Изгледа да г. Жадовски хоће покадшто с највећом аподиктичношћу да тврди нешто што — није истина...

Ево како сам то сазнао.

Наш пријатељ, Д.....ски Митрополит, који ме је први потражио, приклињао ме је, у интересу православља, да урадим све што могу да се спречи издавање нових бугарских берата за Македонију, јер, рече, у томе сада Бугаре *потпомажу* не само *Русија* него и *Аустрија* и *Немачка.*

Да Русија нема ништа против тога да се од пет берата, које Бугари траже, издаду још *два*, али *само у сфери коју Руси сматрају као бугарску* тј. с *леве* стране Вардара, то сам чешће чуо од самога Нелидова; али да ће Аустрија (а због ње и Немачка) наваљивати на Турке да издаду Бугарима нове берате, у то просто не верујем од како је Кнез Фердинанд за срце ујео цара аустријског.

При свем том ја сам се направио да у то верујем и одмах сам отишао г. Жадовском да му, врло брижан, обратим пажњу на велику опасност која прети Православљу, и казао сам му то од прилике овако:

„Изгледа да је позиција Кнеза Фердинанда услед емигрантскога официрског питања постала врло мучна, јер је он дао реч Императору да ће примити натраг у своју војску *све* бугарске официре, који су сада у Русији и то са чиновима које би имали да нису емигрирали у Русију; а међутим цела бугарска војска и цела земља томе је противна. У томе тешком положају бугарској влади толико треба успех у питању нових берата, да је, као што чујем, г. Марков претио прогласом независности, ако не добију те берате. Како та претња није помогла, изгледа да сада хоће да им прискоче у помоћ Аустрија и Немачка, јер чујем да сада те две велике силе потпомажу бугарски захтев, и да је издавање берата питање од само неколико дана. Ја не знам да ли у томе што сам чуо има и колико истине, али знам да alte Liebe rostet nicht, и према томе није немогућно да је истина...“

— Чак је вероватно — рече г. Жадовски без великог размишљања, и ако је насигурно то од мене прво чуо.

— Ако је то чак врло вероватно, наставих, онда не разумем какав би то био интерес православне Русије да помогне Бугарској доћи до ових нових берата, који би не само олакшали Кнезу Фердинанду да не испуни обећање дато Цару Руском, него би знатно ојачало схизму...

Мени се чини да је Валерије Всеволодичь некада радио на томе да се бугарска схизма са свим укине, да Егзарх оде за Митрополита у Софију и да бугарске владике поставља Васељенски Патријарх... Ако данас г. Жадовски ради на томе да бугарска схизма добије још неколико епархија, онда је свршено с православљем у Турској, Константин V мора после нових бугарских берата одмах дати оставку, и ако то не учини, Св. Синод ће га збацити и затворити све православне цркве у Турској...

— Што се мене тиче, рече В. Вс. Жадовски, ја о томе питању мислим и данас као што сам вам увек говорио. Истина је да је Марков стављао онај луди ултиматум, али су га из Софије одмах сутра-дан категорички демантовали. Кад је Марков остао овде, и ако га је његова влада службено утерала у лаж, ја сам онда у Петрбургу захтевао да се тај лудак уклони одавде. Из Софије је одговорено да Стојилов *не сме* да скине Маркова, јер овај има за се јаку партију у народном собранију. Тада сам предлагао да се одсудно ради противу бугарских нових берата да се не би изазвала нова криза у Патријаршији и да се не би бацила нова ватра у Македонију. Упутства која добијам из Петрбурга тако су *млака* и *неодређена* да се могу разумети и овако и онако. Ја их разумем онако како је боље за православље, и ја не само да не радим за нове берате бугарске него свом снагом радим на измирењу између Патријаршије и Егзархата, и већ сам успео да за ту мисао придобијем не само Константина V него и самог Монсењера Јосифа. Егзарх, који се лане о Васкрсу, као што знате, бранио и рукама и ногама од саме идеје каквог измирења с Патријаршијом, данас је *најодушевљенији поборник те идеје. Преговори моји с Патријаршијом о томе иду тако добро да сам уверен да ће се измирење постићи пре него што ја оставим Цариград.*"

Истога дана после подне ја сам из уста Васељенског Патријарха Константина V чуо да он није *ни видео* г. Жадовског од како је овај отправник послова руске амбасаде; да му је г. Жадовски поручивао да ће извесног дана доћи, да га је чекао, али да г. Жадовски није дошао... Од како је г. Нелидов отишао. Патријарх је видео из

руске амбасаде само г. Максимова и г. Мансурова по једанпут. Последњи је издалека и чисто академски говорио како би добро било када би се могло доћи до каквога споразума између Патријаршије и Егзархата, али му је Патријарх одговорио да о томе не може бити ни речи док бугарска Егзархија не би Велику Цркву молила за опроштење, и докле Велика Црква не би дала то опроштење. Тако је одговорио и једном трећем лицу, које је у име Егзарха наговештавало исту мисао о измирењу. Овај део свога говора Патријарх је завршио готово истим речима које сам о истој ствари чуо и од г. Извољског у Београду:

„Ми ћемо сви помрети пре него што дође до измирења између Велике Цркве и бугарског Егзархата.“

Ето, Господару, како сам се уверио први пут да будући руски посланик у Београду хоће покадшто да каже нешто што — није истина.

Ја мислим да неће бити штета Србијина што ћемо у место с даровитим Александром Петровићем Извољским имати посла с доста лаким и врло сујетним г. Жадовским.

А сада, допустите, Господару, да се вратим на разговор с г. Жадовским.

На његово питање откуда сам ја сада противан издавању нових бугарских берата, кад се он сећа да пред Ускрс нисам био противан — одговорио сам да сам онда веровао у искреност бугарску да ће респектовати споразум постигнут у Софији, али од како су Бугари почели да ножем и револвером у Македонији врше тај споразум, они су сами учинили да ја данас морам другачије гледати на питање о бератима.

Г. Жадовски је осудио дивљачку борбу коју Бугари воде противу нас у Македонији, рекао је да је он томе захтевао лека у Петрбургу, али је додао да између нас дотле не може бити споразума *фактичног*, док не разграничимо наше сфере интереса.

Одговорио сам онако како ми је Ваше Величанство у перо диктирало, када је благоволело дати ми своје последње инструкције у Нишу. Казао сам да је разграничавање сфера покушано још у Софији, али да је Кнез Фердинанд тај покушај издао Турцима и да се ми више

томе не можемо излагати. Казао сам му разговор између Вашега Величанства и Кнеза Фердинанда од 6 априла у вагону од Топчидера до Београда, и употребу коју је Кнез од тога разговора учинио у Европи. Казао сам му да је Ваше Величанство преко г. Георгијева поручило у Софију: Ако за месец дана не престану бугарска зверства противу Срба у Македонији да ћемо сматрати Софијски споразум као nul et non avenu. Тај је рок прошао, бугарска зверства нису престала. Према томе ја бих имао тек да измолим у мог Господара допуштење да приступим каквом *новом* покушају. Ја ћу за то молити, само под једним условом: Ако Русија хоће искрен споразум између Србије и Бугарске, онда *она* пре свега треба да уложи цео свој утицај у Софији да престану бугарска варварства у Ст. Србији и Македонији, а за тим Русија треба да нам гарантује лојално вршење споразума с бугарске стране, ако би се између нас дошло до разграничења обостраних сфера.

Г. Жадовски пристаде на то и одмах узе карту Балканскога Полуострва и плаву писаљку па ме замоли да покушамо повући једну линију.

Одговорио сам овако:

— Што се мене *лично* тиче, *крајње* концесије до којих бих ја могао ићи биле би у једној линији која би полазила од тромеђе, која би од Скопскога санџака остављала Бугарима казе: Егри-паланачку, Кратовску и Кочанску, па би вододелницом између Брегалнице и Пчиње сишла на Вардар тако, да Велес остане Србима а Штип Бугарима. Одатле би линија ишла Вардаром. Солун с извесним делом земљишта имао би се неутралисати.

Г. Жадовском се ова линија допала — осим реченице о Солуну и „околном земљишту.“ Он признаје да Србима треба излаз на море, али у таквим стварима не треба ништа остављати нејасно.

Одговорих му да је сâм гроф Муравјов у једном разговору с г. Савом Грујићем и сâм ову линију прихватио и да је у том смислу издао упутства руској амбасади у Цариграду којих се она има придржавати у питању нових бугарских берата за Македонију. Ја држим, завршиx, да г. Нелидов, због тих инструкција грофа Му-

равјова, није хтео помагати захтев бугарски да добију берате и за Охрид и Битољ.“

Ово је прилично збунило г. Жадовског. Он је поцрвенео и промуцао: „Наравно . . . И ја сам увек говорио Бугарима да се окану *туђе* сфере . . . Али они увек доказују да је Охрид основа њихове цркве.“

Међутим синоћ сам сазнао од истог г. Жадовског да се Бугари надају овом приликом добити не *два*, него *три* берата: за Мелник, Струмницу (? биће Кукуш) — и за Битољ. Ја му само рекох: „Ако хоћете хаос у Македонији и распад Православља а ви онда то допустите.“

Још је срећа те ће се грчко-турски мир потписати тек у среду, два дана *после* моје аудијенције код Султана, јер ако је истина да су берати обећани пошто се мир потпише, ја ћу имати бар два дана да радим у Јилдизу противу тих берата.

Моји преговори с Патријаршијом стоје овако:

4-ог ов. м. у тренутку када је Велики Протосингел био код мене да ме поздрави у име Васељенског Патријарха, ја сам у Фанару запитао када би ме Њ. Светост могла примити, и добио сам одговор да ме Патријарх чека истога дана по подне.

На капији Патријаршије дочекали су ме сви кавази и ђакони, у авлији шпалир од 12 виших духовника с панакамилавкама (то значи владика и архимандрита), на дну степеница г. Танталидис, шеф патријаршијских канцеларија, на првом спрату владика од Галате, и цела та литија ишла је преда мном до собе Патријархове.

Константин V дочекао ме је на прагу своје канцеларије, и то формалном беседом пуном благослова за Ваше Величанство, за Србију и за вернога слугу Вашега Величанства.

Пошто сам и ја „сходно“ одговорио и пошто смо остали насамо рекох да ми је мој Господар заповедио да и за Њега пољубим свету десницу Васељенском Патријарху и учиних то. Целивајући ме Константин V рече:

— И византијски Императори љубили су руку Васељенском Патријарху, али је и глава Православне Цркве указивала исто поштовање земаљскоме Господару. С тога молим В. Впр. да од моје стране пољубите руку Благо-

верног и Христољубивога Краља и Господара православне и нашем срцу тако драге Србије! —

После ових измењаних учтивости ушао сам одмах in medias res. Изложио сам како је највећа опасност за све православне народе на Балкану ширење и снажење бугарске схизме. Понашање фанатичких схизматика према наименовању Фирмилијана за админ. Скоп. епарх. могло је најзад уверити и најкратковидније људе у Фанару да је одавно требало да Патријаршија повери Скопску а и *гдекоју другу епархију* архијерејима српске народности. Да је то учињено данас не би бугарска схизма владала готово целом Македонијом. Ако Вас. Патријаршија хоће да макар у дванаестом часу спасава онолики народ из чељусти схизме, за то има само један начин: искрен споразум између Патријаршије и наше владе за заједничку борбу противу заједничког непријатеља. Колико сам ја уверен о потреби тога споразума доказује факат да сам ја већ за ова три дана, и пре него што сам видео Њ. Светост, већ радио што сам могао да осујетим издавање нових схизматичких берата, који су обећани чим се мир потпише. И не чекајући да видим хоће ли Патријаршија савез с нама, ја као веран син Православне Цркве сматрам за дужност радити оно што је у интересу православља. Међутим да би тај рад имао успеха, ја пре одласка из Цариграда треба да знам на чисто хоће ли Патријаршија савез с нама, и под каквим условима?

Патријарх ми је много благодарио што сам одмах увидео где је заједничка опасност за нас, и што сам не губећи времена већ радио. И он је са своје стране учинио све што је могао. Чим је чуо да су нови берати обећани схизматицима, он је тражио нарочиту аудијенцију код Султана да му каже каква ће несрећа настати у Царству ако се ти нови берати одиста даду. Султана је тада болело око те га није могао примити, али сазнавши о чему хоће Патријарх да говори, наредио је В. Везиру, министру правде и вêрâ, и министру грађевина да га саслушају и да му одговоре у Султаново и Портино име. Садразам, Абдулрахман-паша и Махмуд Целаледин-паша уверавали су Патријарха да ни Султан не мисли давати Бугарима нових берата, ни Порта није о томе до-

нела још никаквог решења. Чак су му нудили протокол седница Мин. Савета да се из њега увери да *нема* никаквога Портиног решења о томе. Овако је Патријарха уверавао пре 10 дана министарски комитет, који је Султан ad hoc саставио. Међутим, кад је Патријарх доцније могао насамо да говори са Садразамом, који је међутим од Бугара примио 10.000 разлога турске вредности — Халил-Рифаат-паша казао је Патријарху: да истина још нема никаквог решења о бератима али да он не зна да ли доцније неће настати политичке прилике које би принудиле Порту да води рачуна о томе бугарском захтеву... Према томе сви пријатељи Православља треба да се свом снагом одупру овим новим бератима, који би имали недогледне и кобне последице за В. Цркву. Константин V искрено жели да буде одиста Васељенски Патријарх и с тога је он тако исто уверен као и ја о неопходној потреби искренога савеза између Патријаршије и Краљеве Владе за заједничку борбу противу заједничког непријатеља, *али* док ја, као председник Краљеве Владе имам слободу иницијативе, он, као председник Св. Синода само је извршни орган тога највишег и меродавног тела у црквеном уставу. Он дакле треба тек да сондира терен у Св. Синоду и тек онда ће моћи одговорити на моје питање. За то му треба бар 10—14 дана. С тога Патријарх моли да бар толико останем у Цариграду да би могао саопштити прецизан одговор и Његов и Св. Синода.

5-ог ов. м. Константин V почео је своје сондирање међу оним члановима Св. Синода који су гласали *против* Фирмилијана.

6-ог ов. м. Патријарх ми је вратио визиту (дочекан и испраћен целим персоналом нашега посланства).

Том приликом казао ми је да је Анхијалски Митрополит на прво сондирање указао на незаконите поступке Фирмилијанове. Уместо да изврши решење Св. Синода односно службе у Св. Спасу — он се упустио у некакво погађање са српском и грчком партијом да измени то решење итд. Шта сам одговорио и шта сам наређивао, о томе усмено, иначе овај рапорат ни данас неће отићи. Патријарх је поновио своју молбу да останем до 20 ов. м. како би он саломио своју опозицију. Ако послови у земљи

допуштају, молим Господару да ми допустите остати толико, јер треба још да видим и Неофита VIII и Блаженог Никодима бив. патријарха Јерусалимског да се посаветујем о начинима како да помогнемо Константину V да сломи или приволи своју опозицију.

И тако, Господару, имамо два гвожђа у ватри. Сутра ћу метнути у Јилдизу и треће па — које се пре усија, оно ћемо употребити.

Опростите, Господару, овако дугачак рапорт. Нисам казао ни половину онога што би требало — рећи."

Међутим сам се преварио, јер „сутра-дан" када сам био у Јилдизу још нисам могао предати ни своја опозивна писма, а камо ли са Султаном озбиљно говорити и „метати треће гвожђе у ватру."

Цела та посета у Јилдизу прошла је у голим парадама и учтивостима као што се види из овога мог рапорта од 12 новембра:

Господару,

Јуче по подне кад је требало облачити се за Јилдиз, Мунир-паша телеграфисао је нашем драгоману да одмах дође у двор.

Помислих да ће се примање које је већ од понедеоника одложено за уторак још једанпут одложити за среду, у ком случају бејах у великом искушењу да одговорим да у среду ја не могу, јер сам среду вече већ обећао аустроугарском амбасадору, који нам даје велики ручак.

Срећом драгоман је зват само зато да му се каже да ће после гала-ручка бити дворска представа и да ми, који смо у униформама, треба да понесемо и фракове, те да се после ручка преобучемо за позориште. Доцније се и та наредба променила и на представи смо и ми и Турци били у пуној гали као и за ручком, и са свим смо забадава вукли собом фраковске комплете.

Примање и ручак били су у Мерасим-Кјоску, у коме је Ваше Величанство становало.

На уласку су нас дочекали сва три Introducteurs des Ambassadeurs, прва двојица с Таковским лентама (за трећег Абдул-Разака обраћена ми је доцније пажња

да нема никакву српску декорацију што сам обећао поправити) и узели наше даме испод руке. У врх степеница дочекао нас је Мунир-паша с лентом Белог Орла, и одвео нас у салон у коме је и Ваше Величанство примало.

Ту су већ били: Велики Везир (за кога Султан није хтео српску декорацију), министар спољних послова (који приликом ратификације наше консуларне конвенције није хтео да прими Таковску ленту, јер је његов претходник Саид-паша имао Белог Орла), Гази-Осман-паша с војничком Таковском лентом, Махмуд Дамад-паша с цивилном Так. лентом, Тахсин-беј, detto, сви велики шанбелани итд. итд.

Тек што смо се са свима поздравили, Мунир-паша донесе и предаде Великом Везиру кутију с Османијом у брилијантима с наредбом да је он мени преда. Халил-Рифаат отвори кутију и предаде ми је отворену с неколико речи које су се узаман трудиле да буду љубазне. Дотле су Introducteurs предали целој мојој свити декорације и позваше нас да их одмах у оближњој соби метнемо.

Кад је и то урађено и кад јавише да је све „хазр“ поведоше нас, процесијом, у Султанов салон. Напред В. Везир с г-ђом Ђорђевићком, за тим министар спољних послова с госпођицом Ђорђевић, за тим најпокорнији слуга В. В. са Гази-Османом; остали турски великодостојници и персонал посланства само су нас до Султановога салона допратили па су одведени одмах у трпезарију да заузму своја места.

Султан је био у пуној гали с лентом Белога Орла. Од својих декорација имао је само колије Домаћег Ордена, командерију Имтијаза и девет ратних медаља.

Примање је трајало само неколико минута, јер ми је речено да опозивна писма не предајем пре ручка.

Пошто се врло љубазно с нама поздравио, Султан је питао за здравље Вашега Величанства; ја сам благодарио и казао поздраве пуне дубокога поштовања и срдачности од стране Вашега Величанства. Пошто је за ове благодарио, Султан је узео г-ђу Ђорђевићку под руку, Велики Везир моју ћерку и тако уђосмо у трпезарију, у којој је већ сваки био на своме месту. Заборавих рећи

да ми је Султан пре уласка у трпезарију представио (поново, јер је то учинио и пре две године) све Царске Принчеве.

За *одиста царском* софром беше овакав распоред места: У зачељу Султан, у прочељу четири Султанова сина; десно од Султана г-ђа Ђорђевићка, лево моја маленкост; десно од Принчева г-ђица Ђорђевић, лево г. Ј. Ф. Христић. Десно од госпође Ђ. седео је В. Везир, лево од мене Гази-Осман-паша итд. итд.

Чим смо сели, музика засвира химну Вашега Величанства, а за тим Хамидију.

Султан је за обе химне седео, па смо морали седети и ми, и ако сам махинално хтео да устанем када се у Јилдизу заори „Боже правде.“

За време ручка астматични Мунир-паша a fait la navette између Њ. Ц. В. и мене, између Султана и мојих. Разговор је текао овако:

Султан: Ја сам са Вашом службом овде, са Вашим напорима за одржавање и развијање пријатељских односаја између Мога Царства и Србије био увек врло задовољан и мило ми је да Вам то поновим.

Ја: Ја сам у свему само вршио заповести мога узвишеног Господара. Ако сам имао срећу да допринесем и са своје стране учвршћењу и развитку пријатељства између Царства и Краљевине, ја за то имам поглавито да благодарим В. Царском Величанству.

Султан: Особито ми је мило што је Њ. В. Краљ Вама поверио састав и председништво своје нове владе.

Ја: Уверен сам, Sire, да је један од главних разлога који су руководили у овој одлуци мога Узвишеног Господара био тај што сам имао срећу да заслужим највише благовољење В. Ц. В.

Султан: И мој представник у Београду умео је да стече благовољење Њ. В. Краља. Зато сам га тако брзо и авансовао и направио га амбасадором. Сада ћу вам послати Ибрахима Фетхија који је подуже служио у Бугарској, и за кога се надам да ће такође умети заслужити благовољење Њ. В. Краља.

Ја: О томе сам уверен у толико пре што ће нови посланик В. Ц. В. пошто је извесно време проучавао

Бугарску, бити најбоље у стању да види разлику у *истинским* осећањима Србије и Бугарске наспрам Турске.

Султан: (гледајући ме право у очи) *Баш зато сам њега и изабрао.* (После мале паузе) А кога ћете ви послати на своје место?

Ја: Онога који буде најпријатнији В. Ц. Величанству.

Султан: Мени ће бити пријатан кога год Њ. В. Краљ и ви изберете.

Ја: У том случају ја бих, по овлашћењу мога узв. Господара, предложио г. Стојана Новаковића, министра председника на р., бившега краљевог посланика у Цариграду.

Султан: Примам га. (Пошто је неколико минута говорио са госпођом Ђ. и правио јој комплименте како има „лепу" и добру децу — опет мени:) Који је онај млад и угледан официр који седи десно од маршала Шакир-паше? —

Ја: Оно је, Sire, мој најстарији син, аташе краљевога посланства у Цариграду.

Султан: Машаллах! Ако бих имао што *врло поверљиво* да вам јавим, ја могу то *преко њега* учинити?

Ја: Зато га и остављам у Цариграду В. Ц. В.

Султан: Пекј аала (врло добро).

После кратког разговора са г-ђом Ђ. о музици — мени: Свира ли у београдском двору сваки дан музика?

Ја: Сваке суботе.

Султан: Музика Краљеве Гарде?

Ја: Не, музика дунавске дивизије.

Султан: У моме двору свира војна музика сваки дан и то у онај час после подне у који је пре толико векова основалац моје династије постао Калифа. Све до Сулејмана II, сви моји предци излазили су да присуствују томе концерту. Он први прекинуо је ту практику да Хункјар (цар) сам присуствује томе концерту, али се овај и данас држи у исти час свакога дана.

Ја: Дивна успомена. Сулејману Величанственоме нека је просто што није имао када да лично присуствује томе концерту. Он је са Великим Везирима као што беше Ћуприлић и Мехмед-паша Соколовић на други начин попео на врхунац славу Калифата.

Када је Мунир-паша ове моје речи превео Султану, Хамид Други се замисли и добошарио је неколико минута прстима по колену. За тим се опет окрете к мени:

Султан: Који је ваш пук?

Ја: Од како сам у вишим војничким чиновима, Sire, ја не припадам никаквом пуку него сам шеф једног одељења у Врховној Команди кад ова ступа у акцију.

Султан: Знате ли каквога Србина који је Мој поданик а који има ма колико војничких знања?

Ја: У овом тренутку не бих могао никакво име рећи, али ако В. Ц. В. заповеда ја ћу се известити и рапортирати.

Султан: Учините то: таквога би Србина ја узео у моју војничку свиту.

Опет кратак разговор са г-ђом Ђ. који сам ја употребио да проговорим коју са Гази-Осман-пашом, да га питам како је његов син Кјемал-беј? „Лав од Плевне" био је пријатно дирнут овом пажњом, рекао ми је да је његов син велики пријатељ мојега сина, да ће се његов син кроз месец дана оженити најмлађом ћерком Султановом итд.

Султан (мени): Ког је рода оружја Ваш војни аташе?

Ја: Г. Радојичић је ђенералштабни официр.

Султан: И добар официр. Кад се вратио са ратишта ја сам га одликовао звездом Меџидије. Ако сам му данас, после кратког времена дао и други степен Османије, то је зато што сам од Етем-паше добио рапорте да је он у рату био нераздвојни другар са мојим официрима, да је од свију страних војних изасланика био највећи пријатељ моје војске.

Ја: Сматраћу за најпријатнију дужност да ове речи В. Ц. В. верно доставим нашем узвишеном Господару.

У овом тренутку послуживаху бонбонијерама. Султан изабра две. Једну даде г-ђи Ђ., другу посла по Мунир-паши чак на други крај стола г-ђици Ђ.

Мунир-паша имао је да каже неколико љубазних речи од стране Султанове и г. Радојичићу, који ће их, као и свој одговор, сигурно саопштити у своме рапорту.

Пре него што ћемо се дићи од стола Султан ми пружи свој јеловник и рече ми да понесем то за спомен.

Одатле смо сви отишли у позориште у коме се давала некаква талијанска оперета. У царској ложи седели смо овим редом: Султан, Мунир, Ја, г-ђа, г-ђица Ђ., Велики Везир и Тефик-паша.

У осталим ложама сви остали гости.

На једанпут Султан ми рече да би желео имати албум колорисаних слика у којем би биле униформе свију родова војске српске и свију чинова од ђенерала до редова.

Ја се поклоних, изађох из царске ложе и предадох г. пуковнику Радојичићу заповест да се за тај албум стара, а кад се вратих рекох Султану „заповест В. Ц. В. биће тачно извршена.“

Султан је много пушио и за сваку цигарету коју је он запалио пружао је и мени једну. Једном таквом приликом упита:

— Има ли доброг дувана у Србији?

— Казах да хвале наше специјалитет-цигарете и да сам чуо да немачки цар само те цигарете пуши.

— Аустријски цар, рече Султан — пуши некакве дугачке цигаре у којима има провучена сламка. Врло љута сорта на коју после цела соба мирише. Пошљите ми једну оку тога доброг српског дувана.

Ову сам заповест одмах предао г. Христићу.

Видећи да се представа приближује крају ја упитах преко Мунира када ћу имати част да предам моја опозивна писма?

— У петак — рече Султан — онда ћемо имати, после селамлука, доста времена да се дуже разговарамо.—

После позоришта Султан се са свима нама најљубазније опростио и повукао се у своје апартмане.

Ми смо испраћени истим церемонијалом (само Мунир-паша је пао на прву столицу да са највећим напрезањем дише).

Од Јилдиза до посланства пратили су нас на коњима један ађутант и један ордонанс Султанов.

Овога часа био је В. Логотет код мене да ми од стране патријарха изјави како ће сви митрополити В. Цркве у Македонији добити заповест да потпомажу отварање срп. школа.

Одговорио сам: то је само у интересу привилегија В. Цркве, јер смо ми доказали да и без помоћи грчких

митрополита и тих привилегија можемо добити колико хоћемо српских школа у Македонији. Тиме нама Патријаршија не чини никакву концесију него ми њој кад пристајемо да од сад добијамо наше школе на основу њихових привилегија, о којима су турске власти до сада водиле рачуна само за грчке школе. Али ако Патријаршија хоће искрен споразум с нама, она нам мора дати сада, док сам још овде, стварног доказа. Као такав сматрали бисмо посвећење Фирмилијана за Скопског Митрополита.

— Ама како се по Богу може *сада* томе приступити када је Mgr. Фирмилијан своју нову службу почео игнорисањем једног решења Св. Синода односно службе у Цркви Св. Спаса? — превијао се В. Логотет.

— Фирмилијан није могао приступити никаквом служењу у цркви ни према решењу Св. Синода ни противно томе решењу из врло простог разлога: што су кључеви у Валије, и црква се не може отворити док Патријаршија не овласти Валију да кључеве преда Фирмилијану. После толикога нашег напрезања Фанар је најзад пристао да пошље Фирмилијана за администратора у Скопље, али му не да кључеве од цркве. То је тако провидна интрига да ни децу не може преварити. Према новостима које сам данас добио ја молим В. Пр. да одмах, уместо кући у Јеникеј иде натраг у Фанар и да каже Њ. Светости од моје стране ово: питање о митрополитству Фирмилијановом не може чекати четири пет месеци као што Њ. Св. мисли; оно се мора решити за неколико дана, док сам ја овде, ако хоћете да се спречи издавање од пет нових шизматичких берата. Ако Фанар хоће своје сопствено добро, нека похита са решењем Скопскога митрополитског питања, и нека прецизира своје услове за наш даљи заједнички рад противу шизматика. Док сам овде ја ћу спречити издавање бугарских нових берата. Ако Патријаршија не хтедне разумети овај критички историјски моменат — tant pis за њу. Ја се у политици нећу управљати сентименталним осећањем него нашим интересима. Верујте ми, превасходни, сваки тренутак ових неколико дана који нам још остаје на расположењу тако је судбоносан и за нас и за вас у Фанару, да ћете се љуто кајати

ако прилику која пролеће не зграбите за перчин. Више вам не могу казати, него трчите из ових стопа Њ. Светости.

Глас којим сам ово говорио удесио сам тако узбуђен да је В. Логотет одјурио у Фанар.

Вечерас идемо на ручак у аустр. амбасаду.

Сутра ваздан бив. патријарсима на Антигони и Халки ради консилиума.

У петак аудијенција код Султана.

У суботу ручак у холандском посланству.

После аудијенције писаћу."

Од истога дана има и оваква депеша моја Краљу:

„Синоћ Султан дао ми агреман за Новаковића. Из аустријске амбасаде чујем да је положај Кнеза Фердинанда врло критичан."

13-ог новембра писао сам овај кратки рапорт Краљу:

„Господару! Овога часа, вративши се с острва Халки, добио сам, преко Турака, копију врло важне ноте, коју је овдашња руска амбасада предала Порти 6-ог ов. м. односно ратне оштете. Ту ноту шаљем у прилогу. И по садржини и по форми ова је нота врло важна, и она мора нас много више интересовати него велике силе нарочито у нашим намерама за ово неколико дана које имам овде да радим. Ова нота осим других ствари тумачи „авлију" коју последњих дана Султан прави Немачкој, тумачи брзо решење спора с Аустро-Угарском, па чак можда објашњава претеране и без преседана љубазности указане најпокорнијем слузи В. Величанства. Султан је узнемирен, он очевидно па све стране тражи наслона. Трудићу се да се овим корисним на мојој сутрашњој аудијенцији код Султана. Морам да свршим не би ли ова нота пошла још вечерашњом поштом."

Истога дана примио сам још једну депешу од Краља која је гласила:

„Заступник министра иностраних дела саопштио ми је жељу Султанову да прими у двор на службу једнога Србина, турскога поданика. Пошто је та идеја врло корисна за нас мислим да треба да је приликом ваше сутрашње аудијенције начелно прихватите, а да резервишете себи могућност да доцније, по вашем повратку, именујете за то згодно лице, *пошто га за сад не можемо наћи.* АЛЕКСАНДАР."

На то сам истога дана телеграфисао Краљу ово:

„Пошто немамо другог кандидата Србина турског поданика за свиту Султанову, молим за допуштење да за то место предложим Мехмед-Али-пашу Ризванбеговића члана најугледније босанске породице, дивизијског ђенерала у Ерзеруму, о чијим српским осећањима не може бити сумње.“

Краљ је истог дана одговорио оваквом депешом:

„Примио сам ваш данашњи телеграм. Предложено лице није згодно с тога, што већ заузима висок чиновнички положај у Турској, и што би било корисније имати на томе месту неког из наших крајева, а то ми, по вашем рапорту, који сам јутрос примио, изгледа да је и Султанова намера. Зато за сад прихватите ствар само у принципу с тим да хоћете са (погрешно шифроване две речи) договорити се о лицу по вашем повратку. Надам се да ћемо дотле наћи згодног кандидата АЛЕКСАНДАР.“

По подне истога дана имао сам најважнију аудијенцију код Султана, и чим сам се вратио из Јилдиза послао сам Краљу депешу ове садржине:

„Моја аудијенција код Султана трајала цео сахат. Султан са радошћу прима и честита Вашем Величанству за идеју, која ће бити предмет мисије Краља Милана, за коју ће он одредити тренутак, који неће ником пасти у очи. Султан је изјавио у начелу да ће задовољити све наше захтеве, које сам му изнео. Султан потпуно разуме своју дужност да концесијама са своје стране олакша унутрашњи положај Краљеве владе и зато сменише неспособнога Косовског Валију да би могао што пре поставити Фирмилијана за Митрополита. Обећао је уклонити Пандурова и за помоћника Валије поставити нашега кандидата Перу Костића. Питање о железници Куршумлија—Митровица—Јадранско Море обећао проучити са својим војницима и радоваће се ако нам том железницом буде могао помоћи да се економски ослободимо. Наредио Мунир-паши да од мене узме белешку о свему што ми тражимо. Рапорт (о овој аудијенцији написаћу) сутра.

Тај рапорт од 15 новембра 1897 гласи:

Господару,

Као што сам имао част да синоћном шифрованом депешом известим Ваше Величанство ја сам јуче, после

селамлука, имао аудијенцију код Њ. Ц. В. Султана, на којој сам предао опозивна писма, и на којој сам учинио све што сам могао да осигурам повољно за нас решење оних питања која су за сада најважнија за спољну политику Вашега Величанства.

За јуче после селамлука биле су одређене аудијенције и г. Жадовском и г. Ђувари румунском посланику. Султан је најпре мене примио и задржао ме је раван сахат. С обзиром на извесна питања која сам имао да третирам, ја сам из сале за чекање послао г. Саманџију,[1] бојаги по једном хитном послу, у Grande Maîtrise des Cérémonies, и ушао сам код Султана сам, са Мунир-пашом, тако да *само* Мунир-паша зна шта сам са Султаном разговарао.

Султан ме је дочекао близу врата.

Предајући моја опозивна писма ја сам казао неколико речи, које су записане у прилогу под ·|.

И ако Султан није имао копију мога „дискура," јер је било решено да опозивна писма предам „кратким" путем, и ако сам ја само зато казао тих неколико речи, што нисам могао сасвим мутавачки предати моја опозивна писма, опет је Султан импровизовао формалну беседицу којом ми је одговорио, и која је, по преводу Мунир-пашином, са оним што сам ја сам турски разумео, гласила овако:

„Кажи Баш-Векјилу да сам за цело време његове службе на Моме двору увек био врло задовољан са његовим мудрим и трајним напорима за развијање и учвршћивање пријатељства између Мене и светлога Краља (Крал хазретлери), између Мога Царства и Србистана. Толико сам био задовољан (окадар мемнуп итдим) да ми је испрва било жао што ће Елчи-бој да остави Дерсаадет (место блаженства — Цариград). Што ме теши (sic) то је уверење, да ће Елчи-бој, на своме новом положају учинити још већих услуга и Светломе Краљу и пријатељству између Наших држава."

После ових речи, које је Султан стојећки изговорио, Он ме позва да седнемо.

Ја тада благодарих Њ. Ц. Величанству на сувише милостивој оцени мојих службених напора у којима нема

[1] Драгоман посланства.

скоро никакве моје личне заслуге, јер ја сам само вршио заповести мога узвишепог Господара. Ако је данас оваква срећна интимност између Царства и Краљевине, то се има захвалити Њ. Ц. В. Султану, једном од највећих државника Европе и Њ. В. Краљу, најпросвећенијем родољубу Србије, који су обојица умели схватити поуку што је дају пет стотина година турске и српске историје, поуку о идентичности отоманских и српских интереса. Та је поука тако драгоцена, да ја молим Њ. Ц. В. за допуштење да се на њој мало дуже зауставим.

Пошто је Мунир-паша ову реченицу превео, при чему се на мојој простој напомени да је Султан један од највећих државника Европе [коју у осталом писам казао као удварачки комплименат, него као своје *уверење*, јер сам својим очима гледао како Хамид II савија око свога малога прста највеће државнике европске] врло дуго зауставио тако, да је Султан неколико пута морао скромно рећи „Естафируллах“ (не дао Бог, то ја не заслужујем) Калифа ми даде допуштење да се мало дуже зауставим на поуци коју нам даје српска и турска историја.

Ја сам то учинио у суштини према скици, коју ми је част поднети у прилогу под ·|.. Она места у скици која су са стране обележена плавим крстићем казао сам готово истим речима и опширно, друга сам казао скраћено; само оно да су Срби највише од свију балканских народа примили мухамеданство, са свим сам прескочио и нисам помињао јаничаре; прво зато што је наша аристократија у Босни примила Ислам само зато да спасе своје феуде, друго зато што је баш велики пријатељ Кнеза Милоша Султан Махмуд II-ги уништио јаничаре.

После овога летимичног прегледа оних момената у историји, који су ми јуче ишли у рачун, који је преглед Мунир-паша преводио реченицу по реченицу, и који је Султан Абдул Хамид II слушао са највећом пажњом — ја сам наставио овако:

— Ова велика историјска поука, ова идентичност отоманских и српских интереса била је повод те је Њ. В. Краљ, мој узвишени Господар, пре 3½ године лично изнео пред В. Ц. Величанство мисао о савезу балканских држава са Турском. Догађаји последњих година уверили

су мога узвишеног Господара да се у првом почетку тога посла на Бугарску и на Грчку не може рачунати за овај савез, да њега пре свега треба засновати савезом за заједничку одбрану између Турске и Србије. Када се то постигне, што буде међу балканским државама способно за живот, тражиће само да буде примљено у тај савез. К овом уверењу које је мој узвишени Господар поцрпао из последњих догађаја, Њ. В. морало је узети озбиљно у оцену унутрашње стање Бугарске Кнежевине које задаје озбиљну бригу свима искреним пријатељима мира на Истоку, јер је Кнез Фердинанд обећавши Цару Руском све официре који су емигрирали примити натраг у бугарску војску, изгубио и последњи ослонац који му још беше остао, а то је војска. У таквим околностима Кнез Фердинанд може врло лако бити доведен до тога да покуша у далеко већим размерама оно што му је за време јермепске буне остало без успеха, он може бацити све на једну карту, и гурпути с војском у Македонију....

„Да би повратио изгубљену популарност у војсци“ додаде Мунир-паша, преводећи ово довде.

— За тај вероватан случај, као и за сваки други евентуални напад на Турску или на Србију, мој узвишени Господар желео би да се што скорије закључи савез за одбрану између В. Ц. В. и Њега и да се што скорије потпише војничка конвенција између Турске и Србије. В. Ц. В. благоволело је на последњој аудијенцији, коју сам имао част добити пред мој полазак на одсуство, изјавити жељу да мој узв. Господар као и Њ. В. Краљ Милан дођу у Цариград, шетње ради, здравља ради, као што се иде у Европу и на минералне воде, као и за то што је добро да се пријатељи чешће виде и разговоре. Ја сам тај најљубазнији позив В. Ц. В. доставио одмах у рапорту службеном моме тадашњем шефу. Изгледа да је тај позив саопштен Њиховим Величанствима тек по повратку мога узв. Господара с пута, и *зато* одговор на тај Царски позив *тек ја* доносим. Њ. Њ. В. В. била су дубоко тронута овим новим доказом пријатељства од стране В. Ц. В. и била би срећна када би оба могла одмах одазвати се томе најљубазнијем Царском позиву. Једино неодложни и хитни државни послови, који су са

последњом променом владе у Србији стављени на дневни ред, били су у стању приморати мога узв. Господара да за неко време одложи задовољење те неодложиве потребе својега срца. Али кад Он сам, због хитних државних послова, не може доћи, Он ће уместо себе послати Свога узвишеног родитеља, и Њ. В. Краљ Милан доћи ће к В. Ц. Величанству са формалним пуномоћством Србије да са В. Ц. В. закључи у име Свога узв. сина, нашега премилостивог Господара, савез између Царства и Краљевства, и да са В. Ц. В. потпише војничку конвенцију између Турске и Србије. —

За време док сам још ја француски говорио, Султан је на своме лицу показивао да је задовољан, а када је Мунир све ово преводио он је често афирмативно климао главом. Кад је превод свршен Султан је одговорио од речи до речи овако:

— Са великим интересом саслушао сам Елчи-бејов историјски преглед наших одношаја за читавих пет векова. Што је међу нама било и крвавих ратова то ни мало не квари поуку коју је он извео из тих одношаја, напротив то само појачава ресултат до кога је он дошао, јер, примера ради, Аустрија је водила крваве ратове и са Немачком и Италијом па ипак то не смета да су те три државе нераздвојни савезници. Ја сам још онда, када је Светли Краљ био код мене, и када је покренуо мисао о савезу *свију* балканских држава са Мојим Царством, исказао — то ће се Елчи-бој сетити, јер је, чини ми се, био присутан томе разговору — да сумњам да ће се *све* балканске државе моћи придобити за тај савез. Последњи догађаји доказали су да је моја тадашња сумња била основана. Веома ми је мило што је Светли Краљ из тих догађаја одмах извео једину здраву и најциљусходнију одлуку. *Ја са радошћу примам Његову идеју (фикјир) о савезу између нас, и честитам*[1] *Светломе Краљу за ту идеју.* Са задовољством очекиваћу посету Њ. В. Краља Милана, за коју ћу ја изабрати најподеснији тренутак, тако да нико неће моћи ни слутити мисију ради које ће Краљ Милан овамо доћи, а када дође, ми ћемо то питање проучити

[1] Тебрикј идеръм.

до његових најситнијих појединости како би наш савез постао поуздана одбрана наших заједничких интереса. —

Пошто сам благодарио Султану за ову Његову изјаву, рекавши да ме она испуњава срећом, наставио сам овако:

— Када овај срећни и за будућност обеју држава епохални споразум не би био такве природе да *мора остати апсолутна тајна*, него када би се само смео наговестити у јавности, ја сам уверен да би се сва српска срца испунила том истом срећом, и да би сви ти милиони људских срдаца благосиљали В. Ц. В. целога свога живота. Али ако овај велики историјски чин *мора* остати тајна, има пуно ситних питања, чије би решење било толико исто у најбоље схваћеном отоманском колико и у српском интересу. О тим се питањима у нас јавно и живо дебатује, и повољно решење тих питања одушевило би цело јавно мњење Србије за светлу личност В. Ц. В., задахнуло би цео српски народ најискренијим пријатељством према Отоманској Империји. Ово би не само послужило великим државним циљевима В. Ц. В. и мога узвиш. Господара, него би уједно знатно олакшало савлађивање унутрашњих политичких тешкоћа на које наилази садашња влада Њ. В. Краља, против које се удружују све политичке партије које су до сада раздирале Србију својим страсним борбама. Ако се наговештена питања не би брзо и повољно решила, опозиција би имала силно оружје у рукама противу садашње владе Њ. В. Краља, која се под таквим околностима не би могла одржати у власти онолико колико је безусловно потребно да од Србије направи добро организовану, богату и задовољну државу и војнички јаку савезницу Отоманскога Царства. Окуражен благовољењем В. Ц. В. према садашњој влади Њ. В. Краља, ја узимам слободу замолити за допуштење да кажем неколико речи о тим питањима.

— Слободно, рече Султан.

Ја сам сада изнео безусловну потребу:

1. Да Фирмилијан што скорије постане Митрополит.

2. Да се у Кумановској цркви поврати status quo ante.

3. Да се отвори што скорије десет српских школа, и то пет у Велешком крају а пет у Авретхисарском срезу.

4. Да власти, на основу наше консуларне конвенције, дају дозволе српским поданицима да могу бити професори у отоманским српским школама.

5. Да се Пандуров смени и да се на његово место постави Пера Костић.

6. Да се службени лист Косовског Вилајета опет издаје и на турском и на српском језику, као што је излазио док је вилајетска столица била у Призрену.

7. Да се сагради железница Феризовић (Митровица)—Призрен—Скадар—Сан Ђовани ди Медва на Јадр. Мору и да се та железница веже са српским железницама на Куршумлији.

8. Да се Кајмакаму Светогорском препоручи да потпомаже нашег владику Саву у Хилендару.

9. Да се спречи издавање нових бугарских берата, или бар да се одложи на неодређено време.

Султан ми је одговорио овако:

— У начелу, Ја немам ништа против тога да се задовоље сви ови захтеви Елчи-бејови. Ти ћеш (Мупир-паши) узети белешку од њега о свима овим питањима, да не заборавимо ни једно. Ја потпуно разумем да Ми је дужност концесијама са наше стране олакшати унутрашњи положај садашње Краљеве владе, и да би садашњи Скопски Митрополитски Векјил могао што скорије постати Митрополит, а да због тога не буде у Скопљу нереда, Ја морам пре свега сменити Валију Косовског, који се, међу нама буди речено, показао неспособан за то место. Ја ћу још данас о томе говорити са Садразамом. —

Учинило ми се да је ово врло згодна прилика да истакнем кандидатуру Мехмед-Али-паше Ризванбеговића за Валију Косовског и ја то учиних. Тада додадох да би Патријаршија брзо пристала да направи Фирмилијана Митрополитом, само ако би Њ. Ц В. благоволело поручити Патријарху да је то Његова жеља, да је Он то још пре 3½ године обећао Краљу Србије. Још када би министар правде и вêрâ био шаржиран заједно са Великим Логотетом да ово испоруче Патријарху од стране Њ. Ц. В. ја сам уверен да би Фирмилијан био изабран за Митрополита још пре него што се ја вратим у Београд, што би било од огромног ефекта у Србији...

— Зваћу још данас Абдул-Рахман-пашу, рече Султан, да видимо шта се може учинити.

Када сам говорио о Пандурову намерно протурих и детаљ да је тај господин био некада кочијаш код г. Зарифија, и да није чудо што човек таквог образовања само срамоти звање помоћника Валије. Султан је тражио ближе податке о г. Пери Костићу и када сам их дао, Он нареди Мунир-паши да узме белешку и о том човеку.

Ја се вратих још једном на Фирмилијана и рекох да би, до решења о његовом Митрополитству, знатно олакшало његов мучни положај у Скопљу; ако би Њ. Ц. В. благоволело да га одликује макар и најмањим Својим орденом, и када би му се тај орден послао преко Министарства Правде и вѣра̂ и преко Патријаршије.

Султан одмах даде Фирмилијану командерију Меџидије (само Митрополити добијају II-ги степен).

Када смо говорили о железници, Султан ми је рекао:

— Ја ћу са мојим војницима претрести питање о тој железници да видимо је ли она у нашем стратешком интересу. Радоваћу се ако вам будем могао помоћи да се то оствари! —

После овога Султан устаде и понови позив за моју жену и ћерке да сутра дођу на ручак у Царски Харем да их представи Својој Мајци и Својим кћерима. (Ово је до сада учинио само садашњој Царици Немачкој).

Данас сам послао Мунир-паши белешке које је Султан захтевао.

Од тих бележака прилажем под ·|||. француски а под ·||||. турски текст.

Овога часа био је кнез Маврокордато код мене. Прочитао ми је писмо г. Заимиса којим му саопштава свој разговор са г. Маринковићем, пре него што је овај отишао на одсуство и којим му наређује да приступи са мном томе послу.

Одговорио сам да сам вољан, али пре свега да они докажу своју искреност тиме да праве пресију на Вас. Патријаршију да ова сад, одмах за неколико дана, направи Фирмилијана Скопским Митрополитом.

Кнез Маврокордато ми је обећао истога дана послати људе од поверења Патријарху, јер он не може лично ићи, док се грчко-турски мир не потпише, а доцније, како ће он опет бити посланик Грчке у Цариграду, он ће и лично дејствовати да се Фирмилијан постави за Митрополита Скопског.

Казах му да од Заимиса тражи *одговор* на мој последњи захтев, који сам формулисао као посланик Ђ. В. Краља у Атинама, у преговорима које сам водио са г. Стев. Драгумисом који је онда био Јелински мин. ин. дела. Ако до тог одговора Фирмилијан постане Митрополит Скопски, и ако грчка влада не пошље у Скопље за консула оног зликовца, који нас је тамо завађао, г. Новаковић наставиће са г. Маврокордатом преговоре, које су њих двојица пре 7 година и почели.

Султан ми је 16 новембра поручио да дођем 17 новембра у Јилдиз, на једну конференцију са Мунир-пашом и првим секретаром Султановим Тахсин-бејом.

О тој конференцији има од 17 новембра у вече овакава депеша Краљу:

„Данас на позив Султанов конферисах са Тахсин-бејом и Мунир-пашом односно наших девет захтева, које сам после аудијенције од петка и написмено турски послао Султану. Резултат конференције: Султан искрено жели да нас задовољи у свих девет захтева, и неке ће задовољити одмах а друге доцније јер њих треба проучавати. Изјавих да је политичка потреба првог реда да нам Султан сад одмах осигура Митрополитство Фирмилијаново, школе, збачење Пандурова, макар за остало мало причекали. Тахсин ово лично саопштио Абдул Хамиду и донео одговор: да ће Султан учинити све што може да нас задовољи.“

Поред ове депеше има још и овакав концепат за један телеграм Краљу:

„Сазнао сам из врло поузданог извора да је енглески посланик на Цетињу, пред свој полазак на одсуство, у разговору са Кнезом Црногорским, врло рђаво говорио о Вашем Величанству, о некаквој Вашој болести итд. зна ли што о томе Јеша Велимировић? Мој овдашњи из-

вор за то могу само усмено казати Вашем Величанству, јер ми је под тим условом то казао.“

На овом концепту стоји писаљком „Није послато; остављено за усмено реферисање, јер је било потребно опширно телеграфисати о конференцији са Муниром и Тахсимом.“

Такве примедбе нема на једном другом концепту који гласи:

„Дознао сам из поузданог извора да је Жадовски на последњој аудијенцији изјавио Султану жељу руске владе да се за генералног губернатора на Криту постави војвода Божо Петровић Његуш, у коме би случају *Русија иристала да автономија Крита буде што ограниченија.*“

18-ог новембра пише Велики Логотет Васељенске Патријаршије Senateur de l' Empire итд. овакво писмо мени:

„*Поверљиво.* Јеникеј 18|30 новембра 1897.

Г. Председниче Мин. Савета,

Нисам могао, на моју велику жалост, похитати да Вам дођем (accourir) на позив В. Пр. јер сам због назеба неколико дана у постељи.

„При свем том ја ћу увек бити готов да дам извршити (à faire executer) у границама могућности и у подесно време, легитимне захтеве Вашега Превасходства.

„Под окриљем (sous les auspices) искренога и лојалног споразума с Васељенском Патријаршијом које је Ваше Превасходство отпочело (vient d'inaugurer), трудићемо се заједнички да се растуре неспоразумљења, да се поправе злоупотребе, да се уклоне сметње, да се васкрсне (à faire renaître) мир и слога у интересу српскога народа, који је привржен вери својих предака а у славу Велике Источне Цркве, која је родила и отхранила (mère nourricière) православни свет.

Част ми је бити Вашега Превасходства врло понизни и врло покорни слуга Велики Логотет Д' АРИСТАРХИ.“

За то да је ствар добро упућена у Патријаршији има још један писмени доказ.

То је писмо Њ. Блаженства б. Јерусалимског Патријарха Никодима од 22-ог новембра 1897 које гласи:

„Превасходни

„Сазнавши за Ваш у добри час (ἐν ὥραις καλαῖς καὶ ἀισίαις) полазак из Цариграда у пријатељску нам (φιλην) вашу

отаџбину, где вас зову озбиљне дужности, хитамо да вам овим пошљемо наше очинске благослове, молећи Господа Бога, да вас сачува у доброме здрављу и да вас оснажи у тој служби, коју је поверење и благовољење Вашега Краља (Ἄναχτος) поверило вашим рукама те да се покажете достојан свију надâ целога српског народа, који од ваше управе очекује многа добра. Нека би Господ Бог наш испунио све ваше жеље. *Што се тиче онога о чему смо разговарали треба само најмање стрпљења* (ὀλιγίστη ὑπομονή) *па ће се помоћу Божјом све урадити.*

„Желимо и опет из све душе срећан пут те да у радости и здрављу стигнете.

Вашега Превасходства покорни пред Богом молитвеник и са свим одани † БИВ. ЈЕРУСАЛИМА НИКОДИМ с. р.

на Халки 22. нов. 1897.

Сутра-дан, 23 новембра у вече био сам у Јилдизу и о новој конференцији коју сам тада имао са Тахсин-бејом, као и о порукама исте ноћи, послах 24 новембра овакву депешу Краљу:

„Први секретар Султанов Тахсин-беј изјавио ми је синоћ у име Султаново: *да ће Фирмилијан за десет дана постати Митрополит Скопски, да ће Пандуров бити збачен, да ће се тражене српске школе допустити.* За остале захтеве, рече ми, да ће се лако задовољити. Ноћас Султан слао к мени (свог шамбелана) Мехмед Арифи-беја да ме пита да ли би могао одложити мој полазак до среде. Одговорих: Султанова је жеља за мене заповест, али бих волео данас поћи.[1] Данас турски министар спољних послова у име Отоманске владе потврдио ми је синоћну изјаву Султанову преко Тахсин-беја. Упитах смем ли то јавити Вашем

[1] Мехмед Арифи-беј, вративши се из срп. посланства у Јилдиз, писао ми је исте ноћи ово писамце:

„Јилдиз 5 дец. 1897.

„Превасходство

Част ми је известити В. Пр. да ће Њ. Пр. Тефик-паша, министар спољних послова доћи к Вама сутра у један час ала франка. Молим В. Пр. да прими итд.

МЕХМЕД АРИФ."

Како Тефик-паша није дошао у одређено време него онда када сам ја на железничкој станици контролисао експедицију свога намештаја кућног — то ме је тражио тамо.

Величанству? Тефик-паша одговори да слободно јавим јер је нарочито послат за то да ми потврди та три решења Султанова. Казао сам му да, ако за десет дана та решења не буду извршена, ја нећу трпети да пред мојим Сувереном изгледам — ружно. Тефик-паша је поново потврдио да ће та решења бити извршена за десет дана. Ово су споредни успеси мога садашњег бављења у Цариграду. *О главноме реферисању усмено.* Полазим вечерас."

Главни успех састојао се у томе, што је, још за мог бављења у Цариграду била израђена у Јилдизу и сама *војничка конвенција између Србије и Турске.* Текст турскога предлога за ту конвенцију био је састављен у Јилдизу, али кад је поднесен Султану, он је захтевао да се у тексту учине неке измене и да Мунир-паша контролише француски превод. За то је Мехмед Арифи-беј слат ноћу у српско посланство да одложим свој полазак из Цариграда. Како сам из праксе од $3^1|_2$ године знао да најмања измена у тексту каквога турског државног документа може да траје месецима па и годинама (доказ наша консуларна конвенција) ипак за ме беше толико важно, ако је могућно собом понети текст турскога предлога, да сам одговорио: „Султанова је жеља за мене заповест, али би волео ако би могао одмах поћи" због државних послова који ме чекаху у Београду већ скоро месец дана. Тада ми је Султан преко Мунир-паше поручио да ће турски и француски текст њиховог предлога за војничку конвенцију, чим потребне исправке буду извршене, послати по нарочитом свом ађутанту у Београд.

Чим сам стигао у Београд и о свему усмено реферисао Краљу, 26 новембра 1897 послата је Султану оваква депеша Краљева:

„Председник мога Министарског Савета саопштио ми је пријатељске поруке које му је В. Ц. В. благоволело поверити за Мене. Живо дарнут овим новим доказом пажње од стране В. Ц. В. ја Га молим да за њих прими моју захвалност и да буде уверено да ћу и ја с моје стране бити увек одушевљен истим осећањима пријатељства за личност В. Ц. Величанства.

„Пошто ми је председник мога Мин. Савета уједно поднео подробан извештај о разним питањима о којима је имао да говори са В. Ц. В. и о обећању В. Ц. В. да ће та питања убрзо бити повољно решена, сматрам за дужност још сада изјавити В. Ц. Величанству благодарност за то, јер сам уверен да ће брзо такво решење само утврдити (consacrer) одношаје интимности и поверења између наших влада и бити благотворна за наше државе, што и ја и В. Ц. Величанство желимо.“

V

УНУТРАШЊИ РАД

Док сам ја био у Цариграду, а Краљ и његов отац у Нишу, министри у Београду улазили су све дубље у послове. Министар привреде дао је концесије опанчарској и обућарској задрузи, прву нарочито да се у земљи истисне пресан опанак, другу зато „да се удруженом моралном, материјалном и физичном снагом појединих занатлија интензивније, савршеније и с економског гледишта повољније поради на унапређењу занатске радиности.“ Имајући на уму да је очигледни пример најбољи учитељ народу, нарочито у привредним пословима, г. Сима Лозанић решио је да се сви они учитељи основних школа награде који су са својим ђацима радили с успехом на пољској привреди, и који су тим својим радом имали повољног утицаја на околину. Да би те награде биле што правилније и да би били награђени само они, који одиста заслужују такву награду, министар привреде послао је нарочитог изасланика да прегледа: на којој је привредној грани који од учитеља радио и у којем обиму и каквог је и коликог утицаја сваки од њих, тим својим радом имао на околину. На основу извештаја тога свог изасланика министар је наградио са по 250 динара два, са по 150 динара четири, са по 100 динара осам учитеља, а тројици је дао по 80, 70 и 60 динара награде. Осим тога један учитељ који се одликовао увођењем ручног рада у основној школи добио је 250 динара награде.

Министар просвете и министар народне привреде споразумели су се да заједнички приступе решавању питања о пољопривредној настави у свима основним школама, и заједнички су одредили комисију са задатком да то питање разради до у најситније детаље. Та је комисија, под председништвом Лазе Р. Јовановића начелника

Министр. Нар. Пр. имала за чланове Павла Т. Тодоровића, секретара Мин. Нар. Привреде и референта за виноделе и воћарство, Јована Миодраговића референта за основну наставу, Анту Голубовића и Димитрија Путниковића, учитеље.

Док је министар грађевина путовао по унутрашњости да се лично уверава о стању послова, нарочито на злогласној Сталаћској варијанти, док је пуковник Атанацковић, знајући као ђенералштабни официр сву важност добрих друмова у свакој држави, а нарочито у Србији, у којој још тако мало има железница, свом снагом прионуо да поправи колосалне штете које је последња поплава нанела многим друмовима по Србији, и да спрема све што треба за грађење нових друмова, у чему је, као што ће се на своме месту видети, имао сјајног успеха, дотле је министар војни имао пуне руке посла са пречишћавањем и преуређењем официрскога кора. Од силних указа о премештању, пенсионисању и унапређењу појединих официра, пуковник Вучковић није успео за ово време ништа друго стварно да уради осим што је за подизање војних зграда, касарана, штала, магацина и војних болница створио могућност, на основу закона о устројству војске (допуне од 1890 и 1895) прирезом од 6% на непосредни порез. Да је пуковник Драгомир Вучковић своје, за тако кратко време и сувише многобројне указе, могао радити сâм, без икаквог утицаја са стране, готово је сигурно да би сви ти укази били написани једино са погледом на суштаствене потребе војске, а без икаквог обзира на личне и политичке рачуне. Али телефон између Ниша и Београда врло је много кварио тај његов посао уносећи у њега много старих рачуна Краља Милана и гдекоји врло на далеко у напред смишљен рачун самога Краља. Овамо спада производство пуковника Михаила Магдаленића за ђенерала. Вучковић није ни мало марио за „Тотлебена из Кусатка“ јер га је држао за врло великог „конфузионисту“ у свима војним питањима, па чак и у војној инжињерији, као што то Драгомир доказиваше касарнама које је Магдаленић правио; али притисак из Ниша био је тако велики да Вучковић то производство сврши за време одсуства председниковог и без питања

осталих министара — шта се тичу цивилаша, чаршилија, војни укази? — да је он тај указ најзад написао, Краљ га је потписао, и Магдаленић је одмах направио ђенералску униформу. Јес, али чим су остали министри чули за тај указ министра војног који је био очигледно противан закону, јер Магдаленић није имао још 5 година активне пуковничке службе, они су тако енергично и тако сложно протестовали да тај указ није видео света у „Српским Новинама.“ Он је поцепан, Михаилу Магдаленићу накнађен је прерани велики трошак за ђенералску униформу указом о почасном ђенералству, с којим је после опозициона штампа терала шегу на штету владе. Да сам ја био у Београду, или да су остали министри благовремено могли сазнавати и за остале указе министра војног, као што су сазнали за Магдаленићево ђенералство вероватно је да у њима не би било ни гажења закона о пенсионовању, нити би опозициона штампа имала повода да дречи како су млађи прескочили старије, како је ранглиста бачена за врата, и како је закон погажен.

Министар унутрашњих дела био је за овај месец дана такође врло плодан указима, којима је велики део чиновника полицијских пречишћен у — либералном смислу... Али Андоновић је био у овоме послу лојалан према својим колегама. Он није ни један указ подносио на потпис без знања и пристанка својих другова, сва важнија места у својој струци делио је, односно партија праведно, тј. на два либерала узимао је једног напредњака, тачно по програму, који је Краљ ставио за будуће изборе народних посланика. Само је односно радикала сувише мало водио рачуна од обећања у владином програму да се ни један чиновник неће гонити само због своје политичке вере. Зато је опет крив Нишки Двор, у коме се депутацијама из народа отворено говорило како треба чистити „радикалну губу из народа.“ Кад је г. Никола Пашић дао оставку на председништво Општине Београдске, вероватно зато, да би лакше могао извршити одлуку главног одбора радикалне странке која је гласила: „Радикална странка заузеће према новој влади положај *одлучне,* законите и лојалне опозиције“ — Јеврем Андоновић није ни покушао да на тако важно место доведе

либерала, него је предложио једног од најугледнијих напредњака, и за лорда мера београдског постављен је Никола Стевановић, онај исти кога сам ја изнео као свога првог кандидата за министра унутрашњих дела, што је и учинило да из двора није било никакве опозиције овом наименовању.

Интересантно је да главни напади опозиционе штампе противу владе нису долазили са стране радикала, које је она гонила, него од стране либерала којима је давала двапут толико колико напредњацима, као што доказује ова кукњава либералног органа „Српске Заставе“:

„У Главној Контроли спасава напредњак; у монополској управи напредњаци; у фабрици напредњак; у највећој царинарници напредњак; у судовима махом напредњак; у општини престоничкој напредњак, — сваки вукући за собом војску ситних напредњачких спаситеља и спаситељчића.

„У Паризу, великоме двојесавезном граду, спасава отаџбину од Аустро-Угарске главом Милутин Гарашанин; у Берлину Милан Богићевић напредњак; у Бечу Милан Михаиловић напредњак (!); у Лондону Чеда Мијатовић напредњак; у Софији Риста Данић напредњак; у Атини Маринковић напредњак; у Пешти Барловац напредњак.“

И за то либерални орган довикује својој странци команду која се даје пре оне за нишан и пуцање, команду „На готовс!“

Али у колико је Јеврем Андоновић у својим указима био лојалан према својим друговима напредњацима, у толико је више против њега интригирао министар правде Коста Н. Христић, о чему има и писаних доказа.

Док сам се ја бактао у Цариграду да ишчупам колико се год могне користи за Србију и за културне интересе Срба под Турском, дотле политички партизани у Србији нису се могли сложити ни на какву заједничку акцију противу владе. Жарки апел радикалног „Одјека“ да се све странке сложе у борби противу аустрофилског кабинета Владановог, остао је без одзива. Напротив и напредњачки „Поглед“ и либерална „Српска Застава“ одбише врло категорички тај савез, јер им партизански ин-

терес беше јачи од заједничке мржње противу нове владе. Али ако се нису могле сложити на заједничку борбу у унутрашњој политици, све три партије беху сложне у поткопавању владе у страној штампи. И одиста у овој су се утркивали у измишљотинама противу рођене отаџбине.

Ево неколико примера.

„Руски посланик Извољски није по својој молби премештен из Београда у Минхен, него је дигнут из Београда само зато што се Краљ Милан вратио у Србију, и докле год раскраљ буде у Београду, и докле год на челу владе српске буде стајао др. Владан Ђорђевић, Русија неће поставити свога новог посланика у Србији“ (Kölnische Zeitung, Nord, Свѣтъ и „Новости“ Петроградске).

„Аустро-Угарска решила се да окупацију претвори у дефинитивну анексију Босне и Херцеговине. Она је послала Краља Милана натраг у Србију да помогне Аустро-Угарској извршити анексију тих српских земаља. То је његова задаћа („Temps“ и новосадска „Застава“).

„Краљ Милан стоји у вези с Енглеском. Ова има рачуна да се у Македонији изазову озбиљни нереди, те да се пажња Русије одвуче од далеког истока где оштећава енглеске интересе“ (Московскія Вѣдомости). Садашње сукобе између Срба и Бугара у северној Македонији изазвали су Миланови агенти, који читавим четама прелазе границу. Милан хоће нов рат са Бугарском да се освети за Сливницу, али при таквом стању ствари Велике Силе не могу и даље гледати равнодушно шта се у Србији ради („Nord“ и „Новости“).

„Председник српске владе није отишао у Цариград ни за што друго него да спреми све што треба за нову женидбу Краља Милана („Kölnische Zeitung“). Милан се решио да се ожени (и то својом бившом метресом Артемизом која сада живи у Цариграду). Услед тога Краљица Наталија је дефинитивно решила да се никада више не врати у Србију. Зато је отпустила свога коморника пуковника Симоновића и своју дворску госпођу Драгу Машин, који су се већ вратили у Београд“ („Temps“).

„Кнез бугарски, на позив бугарашких калуђера у Хилендару решио се да посети тај манастир и да га тиме обележи као бугарски. Краљ Србије то би сматрао као

личну увреду од стране Кнеза Фердинанда. У Београду је министарска криза. Нов кабинет саставља ђенерал Белимарковић“ (у свима новинама).

Руске „Новости“ од 23 новембра донеле су читав чланак како је др. Владан ишао у Цариград по упутству Краља Милана, а у споразуму са грофом Голуховским и немачким Царем Вилхелмом у циљу да се, за сваки могући случај, закључи балкански савез, који би био наперен противу Бугарске. Томе се у толико више верује што је г. Ђорђевић непрестано посећивао личности од утицаја, међу којима их има доста који симпатишу идеји турско-српског савеза. У Цариграду се у опште запазило да Немачки Цар не крије своје симпатије према Краљу Милану, а Аустро-Угарска, ма да изјављује да никако неће да се меша у балканске послове, ипак испод руке и врло вешто интригира. Како се Румунија, бар у лицу Краља Карола, налази потпуно на страни тројног савеза, то би у Бечу и Берлину желели да привуку у тај савез и Турску, ма и посредним путем, споразумом између Турске и једне од балканских држава која је већ уз тројни савез. Како Турска све једнако гледа у Русији свога историјског непријатеља и не верује јој — то је разумљиво да покушај Србијин да се споразуме са Турском, наилази код ове на предусретљивост. У сваком случају пак коначан споразум утврдиће се тек онда, кад Србија пружи Султану довољно озбиљне гарантије.“

Једино овај допис није пошао из кругова београдске опозиције. Овај је пореклом из руске амбасаде у Цариграду. Кад се одбије „споразум са грофом Голуховским и Царем Вилхелмом“, овај допис баца бенгалску светлост на тврђење добрих познавалаца Цариграда и Јилдиза, који су увек уверавали да је међу многобројним руским плаћеницима у Јилдизу био и сам — Мунир-паша...

Читаоци су видели да сам ја, улазећи у Султанову собу на пресудну аудијенцију, био толико пажљив да сам ушао сâм, пошто сам под некаквим претекстом послао у маршалат драгомана српског посланства, јер је овај пре те службе био десет година турски чиновник, и што је сиромашак, кога би можда противници Србије могли скупо платити да им каже шта је на тој аудијенцији чуо. Из-

гледа да ми ни та обазривост није помогла, и да су палате Мунир-пашине на Босфору као и друго богатство његово били пореклом — из Русије... Али тамо у Русији нема таквог чуда од парламента, да потражи рачуне диспозиционога фонда...

Толико о страној штампи за овај месец дана.

У београдској штампи, на сам глас да је тражен агреман за наименовање Стојана Новаковића, гракнули су опозициони листови да је то политички *неморално* када би се један такав русофил и уважен државник примио да буде посланик једне аустрофилске владе, и преклињали су Стојана Новаковића да се не прими.

На то је полузванични лист владин одговорио читавим низом чланака о „политичком моралу“ који је опозицију прилично ишчибукао. Он је том приликом „на своју личну одговорност“ штампао и ова два писма, писана 1 јануара 1886, оба упућена Краљу Милану:

I „Превисоком милошћу Вашега Величанства данас нам је повраћена слобода и утрвене сузе наших породица. Речима се не може довољно благодарити на овако великој милости. Само наш будући рад у корист отаџбине, а под заставом носиоца велике српске мисли, под заставом Вашега Величанства, посведочиће како је голема наша благодарност. А док делима, Светли Краљу, не докажемо сву нашу захвалност, молимо у понизности Ваше Величанство да топле речи и осећаје наше оданости милостиво прими као залогу доцније, делима засведочене благодарности наше.

Вашега Величанства благодарни:

ПАЈА МИЈАИЛОВИЋ с. р.
РАША МИЛОШЕВИЋ с. р.
ПЕРА ТОДОРОВИЋ с. р.
КОСТА С. ТАУШАНОВИЋ с. р.“

II „Дубоко потресени Краљевском милошћу, ми немамо много речи за благодарност, али се у овом узвишеном тренутку повраћања у живот, свечано заклињемо Вашем Величанству, да ће наша благодарност бити вечита и да ћемо се на прву реч нашег милостивог Краља вазда наћи у првим редовима на свакоме послу за славу и величину отаџбине а под славним барјаком Обреновића IV.

В. В. у поданичкој верности покорни:

Данило Анђелковић свештеник, Михаило Николић свештеник, Аврам Миловановић свештеник, Никола Милосављевић учитељ, Михаило Ристић писар општински, Таса Ж. Живковић учитељ, Михаило Н. Рашковић учитељ, Љубомир Рамадановић учитељ, Радован Вукосављевић, Димитрије Ристић народни посланик, Петар Живковић, Ђока Станојевић, Тодор Перић, Ј. Јовановић, Јован Филиповић, Трајко Лазаревић, Милан Глигоревић, Никодије Антић, Милан Петровић командир, Милисав Живадиновић, Атанацко Радисављевић, Грујa Стефановић, Милета Ђурић, Павле Миладиновић, Милета Дадић, В. Живковић, Михаило Миленковић, Тодор Аранђеловић, Антоније Благојевић, Стеван Ивановић, Василије Милутиновић, Никола Милетић, Милојко Иванковић, Никодије Ристић, Маринко Голубовић, Тихомир Маринковић учитељ, Неша Магдић учитељ, Тодор Вучић.“

Пошто је за тим изнео како су сви ови шефови и угледни чланови радикалне странке на делу искупили своју из сопствене побуде задату реч и заклетву према Краљу Милану, — владин лист овако завршује своје чланке о политичком моралу:

„Ми видимо и данас како се радикали понашају према томе свом негдашњем добротвору. То понашање видимо из њиних листова, а још боље га видимо из страних листова, који су приступачни њиховом перу. И чега би се честит човек у дну душе своје стидео, наши се радикали тиме још поносе. Коме они мисле тиме користити? Зар држави? Не; они је на овај начин безусловно морају оштетити, јер убијају њен углед на страни. Зар себи? На то нам они сами могу одговорити.

„Ето то је радикални политички морал“. —

Још један доказ политичког морала дао је радикалски „Одјек“ из ових дана доказујући да је за неслогу Срба и Бугара крива *сраска* влада тако да му је полузванични лист морао одговорити. „Одјек је дакле постао формалан адвокат бугарских интереса противу интереса српских. Тиме је престао бити српски и постао је бугарски лист.“

Али да се вратимо догађајима.

Кад сам 26 новембра стигао у Београд, на жел. станици су ме дочекали не само сви министри него и Краљев ађутант, пуковник Лазар Петровић, који ме је поздравио у име Краљево. О томе одликовању послат је *из двора* нарочити антрфиле у службене новине.

На то је опозициона штампа одговорила тврђењем да председник у Цариграду није гледао да осигура српске и државне интересе него своје личне, да је том приликом продао по скупе паре српској држави свој намештај за посланство,[1] да је од Султана искамчио јахаће коње и једна каруца, прстење и брилијантске гривне, она је дакле понављала раније измишљотине у „Малим Новинама“ које су тврдиле да је др. Владан накупио читава два сандука бриљаната радећи из петних жила да само Дионисије не постане Рашко-Призренски Митрополит.

Већ сутра-дан по повратку поднео сам Краљу на потпис *први* указ по своме ресору. То беше наименовање Стојана Новаковића за посланика Србије у Цариграду.

За тим сам приступио скупљању грађе за израду нарочитог закона о државној служби, којим сам мислио заменити закон о чиновницима грађанског реда.

За ту грађу обратио сам се старијим државницима: Николи Христићу, Ђорђу Ценићу, д-ру Стојану Вељковићу, итд., а за правничко мишљење: како би се могао укинути § 76. а да се опет осујети евентуална чиновничка самовоља обратио сам се своме најбољем другу из детињства и своме највећем антиподу у политици, д-ру Драгиши Станојевићу.

Ваљда због хронолошког реда, налазим у хартијама, на основу којих пишем овај прилог за историју, неколико бележака својих, намењених разним ресорним министрима. То су белешке писане оловком; према њима су, у канцеларији, израђивана формална акта појединим министрима. Да прибележим само неколико, за илустрацију мисли којима сам се у ово доба бавио:

---

[1] И ако је цео тај намештај председник собом донео у вагону бр. 2208

„Г. министру војном:

Пошто је дисциплина први услов за стварање и одржавање држава, а нарочито за лечење оних које су политички распуштене, и пошто је војно вежбање врло силна полуга за јачање народног здравља, те основе за сваки па и привредан рад и јачање, то налазим да а) ваља завести војно вежбање од прве основне школе до последње године у Великој Школи; б) да ваља узаконити стрељачке вежбе, обавезне за свакога од 10-те до 40-те године живота. Пушке и муницију да дâ држава; в) узаконити државну помоћ свима гимнастичким, борачким и јахачким друштвима.“ — —

„Г. министру просвете

Да не заборави, при законским пројектима које спрема, завести школарину за гимнасије а укинути државна благодејања за „класично“ образовање. Та благодејања ваља чувати за пољопривредне, занатске и индустријске школе (о последњем писати и мин. нар. привреде).“ — —

„Г. мин. унутр. дела

Да ми јави какве се измене спремају у санитетском закону, јер је народно здравље највећи економски капитал. Ту је и злато и сребро, ту привредна моћ Србије. — Неколико идеја за закон о штампи: кауција, факултет за уредника, сваки чланак мора писац потписати.“

„Г. министру финансија

Да ми пошље онај законски пројекат о скидању монополске таксе са денатурираних соли за индустрију, који је он био поднео Скупштини, и који је остао нерешен због пада Новаковићевог кабинета.“ — —

„Свима:

Гвоздена дисциплина удружена с правичношћу на место хатара и ината.“ — —

„Г. мин. војном

Да ми пошље што тачније податке о војној занатлијској школи у Крагујевцу, њену организацију, њено садашње стање, ресултате које је до сада дала. Где су сада њени питомци који су свршили ту школу?“ — —

„Г. мин. финансија:

Монопол динамитски само за индустрију и рудар-

ство да се укине, за све остало да се задржи, нарочито да се врше правила Мин. Ун. Д. за продају динамита, јер нам реке осташе без риба.“ — —

„Истоме:

Рест зајма за покриће привремених дугова везати са зајмом за горњи строј железница?“ — —

Из овога питања види се да сам се бавио и мишљу како би било да се доњи строј нових железница гради робијашима или војском. Студије о том питању долазе доцније на ред.

VI

ЧИНОВНИЧКО ПИТАЊЕ

Сада је на реду одговор д-ра Ст. Вељковића о чиновничком питању. Он је од 8 декембра 1897 и гласи:

„По наређењу Вашем част ми је поднети ово неколико речи као одговор на ваша усмена питања:

Опште је уверење да је за правилан и успешан развитак народног живота у модерним државама потребно добро уређено, стручно спремно и свом позиву у служби земаљској одано чиновништво. У новије време почело се све више увиђати, да је и за тако назване самоуправне обласне, окружне, среске и општинске власти бар до неке мере потребно тако спремно чиновништво, које би у служби окрузима и општинама налазило сталне привреде и опстанка. И ма колико да се у последње доба истакла на површину политичког живота у Јевропи тежња за развитком парламентарних и демократских установа на централистичкој или самоуправној основи; не може се опет порећи, да су оне државе без обзира на величину и спољну моћ своју достигле највећи ступањ сталнога развитка, реда, сигурности и благостања, које су умеле и биле срећне дати и утврдити уредбе и законе за добро, вредно, поштено и својих великих дужности свесно чиновништво.

За ово нам најбоље примере дају немачке веће и мање државе а нарочито Прусија од времена Фридриха Великог, а и Француска, Белгија, Русија и Аустрија. Промене у политичким и партијским правцима односно личности додирују само врхове земаљске управе, а државна машина са свима својим гранама и функцијама нарочито у погледу imperium-а и judicium-а остаје недирнута и ради правилно све даље одређеним јој током

у духу Устава и закона земаљских, које се труде да сачувају од сваке повреде не само политичке партије но и сви озбиљни државници и свесни грађани.

На жалост, код нас у Србији услед разних политичких промена и трзавица а донекле у вези са нашим неправилним привредним и просветним развитком чиновништво стоји још на доста ниском ступњу стручне спреме, морала и свести о својим дужностима, чему је допринела и та неповољна околност, што је законодавство о уређењу чиновничког позива у служби државној остало застарело и без нужних сувремених поправака у погледу стручне спреме, сталности и награде у служби државној на истом ступњу већ скоро пола века.

А кад уз ову мрачну слику узмемо још у оцену страшне појаве и несреће јурења и прегањања политичких партија, које су и по селима груписане у противничке таборе и често се и најгорим средствима боре и отимљу о власт, које кад се дочепају, доводе у питање опстанак не само виших и нижих чиновника из противних партија, но кадшто и самих канцеларијских и општинских служитеља и стражара; — онда се тек може од прилике сагледати штета, која отуда потиче за углед и моћ државе с поља, и за ред, сигурност, политички морал и поштење у служби државној. Отуда највише и долази јавна и прикривена мржња нашега народа према чиновништву државном састављеном из синова истога народа. Отуда у новије време и стално опадање чиновничког угледа и аукторитета на огромну штету Престола и народа. С тога озбиљни и свесни државници морају пре свега порадити на томе, да се уставна сређеност и сталност у земаљским установама што скорије постигне а с тога и чиновничко питање према духу и потребама новијег времена уреди, у вези са реформом закона о судијама, који се мора оснивати на јасним одредбама земаљског устава. А пошто се чиновничко питање не може срећно решити без одредбе о чиновничкој одговорности код суда за повреду политичких и цивилних права грађана, а ова одговорност је по садашњем уставу готово илузорна, јер зависи од министарског одобрења: то је

логично и јасно, да се и за дубљу реформу закона о чиновницима јавља потреба извршења уставне ревизије.

По мом уверењу свака реформа закона о чиновницима у Србији, ако ће да буде успешна и срећна за државу, владаоца и народ, има се покренути и извршити у овим главним правцима:

1) Јасне и тачне одредбе разних категоријâ чиновникâ, а с тим у вези одредбе њихових дужностӣ и права.

2) Према датим категоријама чиновникâ административних, судских и просветних одредити јаче квалификације и стручну спрему са државним испитима за све врсте чиновникâ (полицијских, финансијских, царинских, пореских и контролних). Како ниско и жалосно у овом погледу стојимо, може се судити, кад у овом погледу упоредимо чиновништво ма које друге уређене државе у Јевропи, и кад споменемо, да код нас још нема никаквих државних испита ни за судске, ни за полицијске, па ни за чиновнике дипломатске и конзуларне службе, у чему смо зацело једини изузетак у Јевропи (осим Турске), на велику штету државних интереса и на срамоту наше земље и народа.

Како нас морају странци ниско ценити, кад у нашем уређењу Министарства Иностр. Дела још нема одредбе не само о државним испитима за чиновнике те струке, но нема никакве одредбе ни о квалификацији и школској спреми кандидата.

И да ли би и половина од њих могла код нас с разлогом и коришћу остати у нашој дипломатској и конзуларној служби, кад би се подвргли испитима само из историје и етнографије Балканског Полуострва и суседних народа, а да и не помишљамо на међународно јавно и приватно право итд.

У Државном Савету осим једнога нико више не зна докле се простире надлежност Држав. Савету, нити знају да повуку демаркациону линију између административног и грађ. спора. — Касациони Суд постоји више од 30 година и у целој Касацији нећете наћи ни двојицу који би знали круг рада Касационога Суда, нити знају шта је то правно а шта је питање дела.

Пре неколико месеци Касациони је Суд био уништио највиши указ и тек кад сам ја за то сазнао и напоменуо

г.г. судијама да ни један устав у Србији није давао нити данашњи даје то право ма каквој власти; судије су тада одустале од тога решења. Овога лета и првостепени и Апелациони Суд осуђују државу на плаћање баснословне суме што су државни органи извесном предузимачу за превоз сењског угљена забрањивали да његови радници раде у недељне и друге празничне дане у које се по закону не сме радити. И друго је одељење Касационога Суда ту пресуду Апелационога Суда било одобрило и тек на моју напомену судије су одустале од тога решења и државу ослободиле од сваке одговорности. Значајно је да се државни правобранилац није овде умео користити знањем правничкога одбора, који му је на расположењу стајао.

С тога и нема и не може бити реда у нашој земљи, докле се чиновнички пролетаријат буде овако ширио а упоредо с тим ишло се на руку фаворитизму и непотизму па и општој чиновничкој корупцији, која гангрена већ гризе основе нашега правног и друштвеног поретка.

3) О положају, дужностима и правима судских чиновника а нарочито судија имала би се прикупити разложна науком и искуством утврђена мишљења стручних и меродавних људи, при чему би нам послужили примери из других јевропских држава, које се и са најширим слободним установама још непрестано довијају и муче, да начело непокретности судијске доведу у склад с потребом дисциплине и контроле државне, узимајући у рачун моралне и материјалне прилике и слабости људске.

4) Потребан ред, надзор и дисциплина у чиновништву у вези са осигурањем чиновничких права, сталности и унапређења у служби, као и пенсије за себе и породицу. Колико се за известан ред административних чиновника нарочито полицијских у врховима мора признати и одобрити право одговорном министру, да може бирати лица по својој увиђавности с обзиром на закон и државну потребу; толико се исто мора тражити јемство и ограда противу случајне самовоље и неправде у избору лицâ за ова виша места на штету угледа и касе државне. —

А исто тако мора се тежити, да нижи редови административног (и полицијског) чиновништва буду ограђени

од политичких и партијских струја и промена, које треба да дохватају само врхове државне управе. Примање кандидата у службу поред законских погодаба за стручну спрему треба да је везано за неко краће време пробе за које се време чиновник може отпустити без суда. Но после тога његов опстанак и унапређење у служби морају бити осигурани правичним обзирима и одредбама у самом закону, по коме и полицијски као и сваки други административни чиновник не би могао бити стављен у пенсију ни отпуштен из службе без свога тражења и без кривице доказане пред дисциплинским или у тежим кривичним случајевима пред редовним судом. У овом погледу могли бисмо се користити одредбама закона о чиновницима у Бугарској, Белгији и Пруској, а донекле и новијих аустријских закона.

5) Једна од најважнијих погодаба за добро уређење чиновничког питања извесно је и пристојна осигурана награда чиновничке службе са потпуним унапређењем у границама закона. Ова награда и унапређење ни у ком случају не треба да зависи од воље и расположења шефа струке или надлештва у ком чиновник служи. Она би се имала јасно законом одредити и осигурати тако, да добар чиновник после извесног времена добије на истом месту државне службе правичну одређену повишицу плате, ако не би дотле добио прилику за унапређење у више звање те струке. Та повишица одређује се обично у класама у које су чиновници свију струка према платама и додацима подељени. Мера ових повишица заједно са додацима за стан где тога има, одређује се обично у тачном табеларном прегледу по класама чиновника у самом тексту закона, као што је у Пруској, Баденској, Виртембершкој, Аустрији па и у Русији. Све категорије чиновникâ подељене су по платама у рангу обично у 8 или 10 класа. За унапређење из ниже у вишу класу мера повишице може се у ретким случајевима ванредних заслуга и за одликовање комбиновати на основи закона с временом службе у једној класи тако, да се Краљевим указом а по образложеном предлогу Министарског Савета и услед иницијативе дотичног министра чиновник и пре одређеног рока унапреди у вишу класу а на истом месту у

служби. А као правило мора се ставити не само *максимум времена службе* у једној класи и с једном истом платом, но исто тако одредити и *минимум времена* колико најмање мора чиновник провести у једној класи па да добије право на унапређење у вишу класу.

6) Односно чиновничких платâ, повишицâ и станарине имало би се код нас много и веома озбиљних разлога за размишљање, како би се нашао пут и начин, да се бедном материјалном стању чиновника помогне, ако је за сада због наших финансијских неприлика немогућно повишењем основне стопе плате за сва звања, онда на сваки начин пристојним додацима за станарину у Београду и по окружним варошима, где је скупоћа од неколико десетинâ годинâ у свима животним намирницама скочила на два и три пута, а чиновничке плате нарочито у нижим звањима остале су готово непомично исте. У овом погледу чиновничко питање у Србији права је рâна која већ прелази у гангрену на државном телу. Код нас је већ јавна тајна, да се готово ни једна наплата дуга извршним путем, ни једно решење којим се штѐтê или користе парничне и спорне странке не може добити ни извршити без нарочитих бакшиша за чиновнике, на жалост гдешто и у самим судовима. Глобе и данак, који народ у тој форми плаћа могу се оценити на милионе. Но жалосне последице од тога за државни углед, за ауктоpитет закона и чиновника, за јавни и политички морал у народу не могу се ни приближно измерити. Не верујем да ћу претерати кад рекнем, да ми у Србији не бисмо имали довољно државних и општинских апсанâ, кад би се ставили у притвор сви они државни чиновници и општински званичници, о којима се зна или постоји основана сумња, да су чинили и чине злоупотребе с државном и општинском имовином и приходима. Код нас већ ретко ко и сматра за увреду и клевету, те и не тражи законске и личне сатисфакције, ако му се не само у приватном друштву но и на јавним местима и путем штампе изнесу таква потварања или истините оптужбе. И кад би се по органима политичких странака узимале у рачун све изјаве једних противу присталицâ других партија, који врше какво др-

жавно или општинско звање и часништво, чини ми се, да би се велики део нашега народа морао назвати лоповским.

Што се тиче чиновничких плата и додатака, сви искрени родољуби и државници требало би да дубоко промишљају о чудноватој у нас појави, што су још у време прве владе Кнеза Милоша, када смо се после пропасти у 1813 год. за првих година новога слободног унутрашњег живота морали још откупљивати од Турака и од спахија, плате виших и нижих чиновника одмах одређене биле тако, да су чиновници служећи под строгом Кнежевом дисциплином уживали извесно благостање. А данас после више од половине века и у сјајно повраћеној Краљевини српској чиновници виших редова и с највећом пажњом и штедњом једва могу уредно подмиривати своје и своје породице трошкове, а у случају дуже болести и домаћих несрећа морају пасти у дуг. И кад је код њих тако, шта се може рећи о беди и сиромаштини нижих поштених чиновника, који се често боре с очајањем и пропадају у рукама грабљивих зеленаша.

Овако жалосно материјално и морално стање нашега чиновништва мора задавати бригу свима који су позвани да о срећи и напретку Србије на првом месту промишљају, док није зло ухватило толиког корена, да помоћ и лек доцније остају без успеха.

С овога гледишта мудра државна политика мора се по што по то старати, да по могућности пронађе начин за поправку чиновничког стања. Као што се мора од стране државне владе водити строг надзор над радом и понашањем чиновника и у том смислу дати законска могућност влади и вишој државној власти, да одржава добар ред и углед у чиновништву и да у сваком случају брзо спречи рђаве последице од рада неспремних и неваљалих чиновника, примењујући на њих поступно према потреби и приликама а свагда правично све законске мере за њихову поправку и казну: исто тако човечност и правда у вези са добро схваћеним државним интересима траже, да се држава постара за угледне и пристојне награде чиновника у служби и за осигурање њиховог опстанка у болести и старости, па и њихових фамилија,

пошто и чиновници цео свој живот и снагу у млађим и старијим годинама морају посветити у служби држави и њеним битним интересима, немајући времена ни спреме да личном привредом и тековином на другом пољу друштвеног живота осигурају опстанак свој и своје породице.

Ово се науком и дугим искуством у животу модерних држава потврдило као правило, од кога сваки изузетак у који већ долази и Србија повлачи са собом тешке последице. Потребу ове реформе обична и проста памет наших законодаваца из сељачког сталежа слабо може да оцени. У толико је већа дужност владе и интелигенције народне, да се постарају о мудром и срећном решењу овога питања.

7) Што се тиче начина, како би се с финансијске стране могло наћи средстава за повишицу чиновничких плата по мом немеродавном мишљењу требало би покушати, да се где год је могуће чиновничка места смање, а дужности и обавезе чиновничке у служби са радним часовима појачају. У вези с овим имало би се промислити о смањењу административних округа на десет или још на мање, укинути свуда места помоћника а дати среским старешинама већи круг власти и рада. Ово би била већ једна знатна уштеда у корист чиновничких плата. А време би било да се и у нас као готово свуда у добро уређеним државама даду чиновницима додаци на стан, нарочито у престоници и у већим варошима. Ове накнаде и додаци на скупоћу животних потреба могле би се набавити донекле и праведним прирезом округа, срезова и вароши.

8) Расправљајући ово питање о добром и правичном уређењу чиновничког стања вредно је свратити пажњу на важност која се у најновије време у суседној нам угарској држави придаје том питању од стране владе, парламента, политичке штампе и јавног мишљења. Један од највећих органа дневне штампе (Pester Lloyd), који често тумачи мисли и намере тамошњих меродавних кругова, донео је пре кратког времена низ чланака којим живо представља потребу једнога сталног закона о државној служби (Staatsdienstpragmatik), пошто до данас закони и уредбе чиновничког стања у Угарској нису

донесени у органској целини, нити су били довољни да ујемче правично и успешно вршење државне службе према захтевима нове правне и уставне државе, а још мање да створе угледан и добро спреман чиновнички ред, који би поред парламента, слободне штампе и министарске одговорности највише доприносио, да се у народу шири и утврђује свест о државној идеји и да се главни задаци уставне државе срећно изводе.

Ово се је питање у Угарској истакло сада већ на дневни ред, а постало је за све државне односе од толиког значаја, да је и сама Мађарска Академија Наука још раније објавила награду за најбољу научну расправу о уређењу чиновничког стања, на основи начела систематске управно-службене прагматике и с обзиром на нарочите политичке прилике угарске државе као и на слична уређења у других напредних држава у Европи. Од 4 поднесене јој расправе примила је и наградила Академија једну као најбољу коју је израдио један одличан правник и адвокат и која је штампана још 1883 год. У последње време Друштво угарских државних чиновника поверило је истом правнику д-ру Келедију израду нацрта формалнога законског предлога о државној служби, и овај предлог са потребним објашњењима и разлозима већ је штампан, да би могли о њему стручни људи и позвани кругови дати свој суд. У овом предлогу не означују се само одредбе о плати, пенсији и реду (дисциплини) чиновника у државној служби, него се још живо истиче захтев и смисао самога земаљског устава, да се сви основи права и дужности чиновника према држави у свима правцима и гранама управе тачно и стално одреде законом, те да се државна служба и велики с њим скопчани народни интереси заједно с материјалним и моралним интересима чиновника ограде од свију могућних утицаја и поремећаја који обично долазе од партијских прохтева, или од непотизма и воље представникâ највиших власти.

Даље у овом предлогу јасно су обележене погодбе за примање чиновника у државну службу у опште и за поједине гране понаособ, при чему се означује главно начело потребне стручне спреме и државних ис-

пита у вези са привременим (на пробу) постављањем, осим у ретким случајевима ванредно одлично познатих стручњака. Као норма за унапређење у служби узета је поступност и проведене године службе, а с тим уједно живо је наглашена потреба повишице основних плата у свима струкама. Ова потреба још је јаснија, кад се погледа, како се стручно спремни и вредни званичници и помоћници награђују у приватним трговачким и индустријским радњама. Што се тиче надзора и дисциплине у државној служби, за обично мање погрешке задржава се досадањи начин опомена и укора. А за веће кривице одређују се теже казне платом, привременим удаљењем од звања или и губитком службе. У поступку за суђење тежих кривица уводи се усменост и јавност у две судске инстанције: прво, у свакој жупанији (округу) по један дисциплински суд састављен из лица судског и управног реда (већином из судија), друго, виши чиновнички суд био би садањи управни суд (Verwaltungsgerichtshof) који би се појачао нарочитим одељењем за чиновничке кривице. За кривице судских чиновника остао би досадањи систем ислеђења и суђења.

У Аустрији још од 1871 год. покретало се питање о једноставном уређењу чиновничког стања, но услед тамошњих нарочитих уставних и управних прилика са централним парламентом и са саборима автономних аустријских земаља и круновина то је до сада остало несвршено.

На сваки начин појединим законима и уредбама чиновничко је стање тамо доста добро уређено а прошле године влада је поднела парламенту нарочити закон о основној повишици и о додацима чиновничких плата због скупоће. У Немачкој Кнез Бизмарк успео је првих година да изради и озакони веома лепе и корисне уредбе за чиновнике Немачког Царства и области Елзаса и Лотрингије. Па и сама велика савезна Северо-Америчка Република, где су по савезном уставу и обичајима више од једног века са сваким избором председника републике мењани готово сви државни чиновници (па и сами поштари), увидела је колико се растројству и корупцији отвара поље таквим системом, те је и она недавно до

неке мере увела уредбе сталнога чиновништва по извесним струкама.

У опште може се рећи, да се сада правна и уставна држава не може ни замислити без нарочите и сталне прагматике за државну службу.

9) Колика се вредност у добро уређеним државама полаже на то, да се спремни и ваљани чиновници за државну службу стално задрже, види се и по томе, што се у већини немачких држава и додатак на станарину рачуна на пенсију. С тога те станарине према класама и рангу чиновника иду од 200, 250, 300, 400, до 500 марака. Законом је (на прилику у Виртембершкој) тачно означено којих се категорија чиновници постављају за сталне а којих за привремене с правом отказа службе на три месеца раније.

Тако за сталне (на цео живот — auf Lebenszeit) постављају се по Министарствима земаљским (обласним) колегијама и у тајном савету директори (начелници) саветници и пристави (асесори), предстојници и чланови земаљских колегија и експедитори и канцелисте. Под Министарством Правде: чланови виших и нижих судова, судски бележници (Notar), шефови и благајници казнених завода. Под Министарством Унутрашњих Дела: директори (начелници), секретари и остали нижи чиновници, који су положили прописни испит; даље окружни и срески лекари, надзорници (инспектори) и помоћници управе друмова и вóдâ, ови последњи ако су положили прописане испите, управници, економи и лекари домова за умно болесне, управник земаљске школе за бабичлук, инспектори и благајници одељења за осигурање од пожара, шефови рударског одељења итд. У Министарству Просвете и Црквених Послова на универзитету: канцлер, секретар и благајник, редовни и ванредни професори и библиотекари, редовни професори политехнике, управник и главни учитељи рударске школе, директори и професори семинарија, гимназија и реалака као и учитељских школа. У Министарству Финансија: главни благајници, контролори и књиговође, управници држ. добара, главни шумари, комисари катастарских канцеларија, главни царински надзорници, царински управници и благајници итд.

контролори, благајник и књиговође управе државних дугова и на послетку архивар, регистратори и канцелисте горњег и доњег дома законодавних тела. За тим долазе нижи званичници постављени са оградом тромесечног ранијег отказа, и то у свима Министарствима кописте (преписивачи, практиканти), канцеларијски послужитељи и чувари, судски преписивачи и послужитељи, књиговође, вратари и надзорници казнених завода, железница и железничких станица, кондуктера и машиниста и крманоша на државним бродовима, нижих поштанских и телеграфских чиновника и помоћника, који нису положили прописане испите, учитељи језика, музике, цртања, јахања и борења на универзитету. Педел и послужитељи на универзитетским институтима, клиникама итд., а тако исто на техничким школама, гимназијама и реалкама итд. где спадају ветеринарске и шумарске школе.

10) Ради прегледа правца у ком се стављају поједине одредбе закона о чиновницима у немачким државама, дајем овде у главном садржину виртенбершког закона: I. опште одредбе, појам и означења чиновничког реда, општи круг рада и дужности чиновника, право наступање у чиновнички ред, плата и начин исплате, уступање службених прихода и пенсија за дуг, уживање службеног стања, одсуство и замењивање у дужности, премештај сталних (на цео живот постављених) чиновника, отпуштање и премештај привремених чиновника, отказ службе држави од стране чиновника (оставка). *У другом одељку* одредбе о привременом разрешењу и удаљењу од дужности, о накнади за време трајања разрешења и о враћању у службу привремено разрешеног чиновника.

У трећем одељку долазе одредбе о праву на пенсију, о доказу физичке или умне неподобности за даљу службу, о суми и о исплати пенсије, о случајевима када се пенсија може одузети или смањити.

У четвртом одељку говори се о посмртној плати и о пенсијама удовицâ и сирочадî.

У петом одељку о дисциплинским казнама и о поступку у извиђању и суђењу дисциплинских кривицâ (чл. 69—116 закона о чиновницима). У овај одељак до-

лазе одредбе о појму и значају дисциплинских кривицâ и казнй, о казнама укора, плате, удаљења од службе и губитка службе, о поступку при давању опомене и укора, о поступку при стављању под дисциплински суд, о саставу тога суда, о претходном извиђају кривице, о прекидању и понављању извиђаја наредбом Министарства, поступак при усменој расправи пред дисциплинским судом, о пресуди дисциплинског суда и о правним средствима противу те пресуде, о поновљењу суђења итд.

11) Веома је значајна у духу правичности и човечности одредба *о издавању чиновничких плата и пенсија у напред за један месец*, а у неким ређим случајевима и за три месеца. За објашњење правних начелâ којима се законодавац руководио у овом погледу, наводе се научни разлози и мишљења првих немачких правникâ и законозналаца, Блунчлија, Захарије, Лабанда, и других, који се уз мотивације законског предлога и у претресу законодавног тела чл. 12. виртенбершког закона о чиновницима изреком наређују овако: „*Исплата пенсије и додатка са накнадом за станарину врши се месечно у напред.*“ Вредно је споменути, да се по одредбама новога закона о чиновницима Немачког Царства, које су ушле и у дотичне законике појединих немачких држава, време проведено у активној војној служби додаје и рачуна у вишак година чиновничке службе за пенсију. А ако би чиновник у сувоземним или поморским трупама Немачког Царства или поједине немачке државе у рату био употребљен, имаће право да својим годинама државне службе за пенсију урачуна још једну годину. У главноме смисао тих начела своди се на то, да плате и пенсије нису просте награде за дневне и непосредне услуге од стране чиновника према држави, но дужности државе да води старање о опстанку и издржању (Alimentation) чиновникâ и пенсионарâ који морају бити осигурани за неко време у напред. По свој прилици услед правичности ових начелâ и у Румунији издају се прво пенсије удовицама и пенсионарима а после долазе плате активним чиновницима и то обично у првој половини месеца. — Разна немачка законодавства (баварско, хесенско, саксен-вајмарско) у питању о чинов-

ничкој дисциплини управљају се по начелу да се стални чиновник било судски или управни не може лишити службе, осим суђења и пресудом редовних судова. Друге немачке државе као Прусија, Саксонска и Баденска, па и Аустрија усвојиле су начело различног поступка за судске и управне чиновнике о дисциплинском суђењу. Тако је виртенбершко законодавство примило овај мешовити систем, но разлика за поступак у извиђању и суђењу кривицâ судских чиновника само је у томе, што се за ове дисциплинарни суд саставља само од виших судских лицâ. У дисциплински суд за чиновнике грађанског реда обично се поставља већина чланова из судског реда. У извиђају и претресу кривице дају се оптуженом чиновнику све гаранције непристрасног и праведног суђења. У случају осуде чиновник има право у одређеном року тражити поновљење парнице, ако би имао нових доказа у своју корист. О овом тражењу решава дисциплински суд. Ако чиновник у поновљеној парници буде ослобођен, држава је дужна накнадити му претрпљену штету услед разрешења од дужности по ранијој пресуди. На послетку и привременим чиновницима и званичницима, кад се отпуштају из службе са отказом на три месеца, остављено је право, да се у року од 6 недеља могу жалити Краљевском Тајном Савету.

12) Још за време пок. Кнеза Михаила свраћена је озбиљна пажња на потребу сталног уређења чиновничког реда. Из тога времена и имамо садањи закон о чиновницима, који је раније дат правично и у смислу државних задатака примењиван. Но његове извесне одредбе а нарочито у чл. 70—76 нису увек доследно и у правом државном интересу примењиване, јер су остављале широко поље за неправедно, привремено и самовољно отпуштање и пенсионисање чиновникâ, које се кадшто терало сувише далеко. Јер док се у другим напредним државама законом за пенсионисање чиновника прописују извесне правичне мере и строге формалности, те се намера владе у том правцу раније с разлозима за пенсију саопштава дотичном чиновнику, коме се оставља рок од 6 и више недеља, да може поднети доказе противне владиној намери; дотле је код нас јасан смисао чл. 37.

истог закона односно стављања на расположење и у пенсију министарâ и посланикâ извртан и изигран тако, да је се нарочито од времена 1880 год. увело у практику да се Краљевски министри и посланици без питања и противу њихове воље стављају у пенсију, у место да се према јасном смислу пом. члана закона враћају на своје раније место у служби, или ако је ово међутим попуњено, онда на друго равно место с истом платом. А са изигравањем и злоупотребом чл. 76. овог закона (отпуштање или стављање чиновника у пенсију у интересу државне службе) отишло се од 1880 г. тако далеко, да су не само многи добри и вредни чиновници са својим фамилијама грдно оштећени и упропашћени, но гомилање пенсионарâ с партијском променом сваке владе узело је толике размере, да је буџет пенсија од тога времена порастао за 4 пута, као ни у којој другој европској држави. С тога је дужност владе и народног представништва мислити и радити о начину и средствима како би се уставним и законодавним путем уредило чиновничко питање у нашој отаџбини на савременој правној и правичној основи, а у корист великих народних и државних циљева, којима је државна служба намењена.

Др. СТОЈАН ВЕЉКОВИЋ с. р.

Услед овог извештаја, за који сам нарочито благодарио г. Вељковићу, наредио сам да ми се набаве студије и закони који се у овом мемоару помињу, а кад сам их добио, наредих да се опширно дело Келетијево преведе са мађарског на српски.

Међу тим сам добио и од г. Нинчића овакав одговор:

„Господине Министре Председниче,

По жељи, коју сте ми изволели изјавити, част ми је, у смислу разговора нашег, изложити Вам овде своје мисли о потребним изменама и допунама у закону о чиновн. грађ. реда. Без даљег увода прелазим одмах на ствар.

Највише досаднога и непријатнога посла задају сваком министру честа наваљивања за унапређење у државној служби. Овој досади, и грамжљивости ове врсте, доста би се стало на пут, кад би у закону стајала одредба, да се ни у једној струци државне службе не може добити унапређење, нити повишица у плати, док

се у затеченом положају не проведе најмање две године. И ово би се време могло прогресивно удесити према повишицама мањим или већим, тако, да се нпр. за повишицу од 250 дин. (50 талира) чека мање, а за повишицу од 500 дин. (100 тал.) више итд.

Једном законском одредбом требало би стати на пут уобичајеној шпекулацији, да се прескакањем из струке у струку дође раније до веће плате, но што је то законом прописано у случајевима периодичних повишица. И онда судија и професор не би могли на штету својих другова добити за годину-две дана у другој служби већу плату, и уживати је кад се опет врате на старо место, а на ком би ту плату редовним путем могли добити тек после пет година. Ја мислим да се ови експерименти чак и сада врше противно основи и строгом смислу садањих зак. прописа.

И ово, као и још неке друге одредбе, налазе се у допунама, које сам ја, као министар правде, спремио био за Скупштину, и на које сам слободан био скренути Вашу пажњу приликом нашег разговора. Ту је и познати § 76. закона, мислим да га не треба сасвим укинути. Нећу дакле морити Вас излагањем даље оних мисли које су у том предлогу добиле мојег израза, а који се предлог налази у Министарству Правде.

Доста би тешко било једно генерално надзорништво над чиновништвом у опште. Ако су старешине појединих надлештава и довољне да воде бригу о раду и прилежању својега млађег персонала, њихов је надзор сувише слаб, готово никакав, кад су људи ван службе. А у владању и животу чиновника ван службе највише је материјала за оцену исправности у самој њиховој служби. За то и мислим да би ова врста надзорништва била потребна, ако би се то у опште дало извести. Оно и данас постоји тако нешто у иншпекторима појединих струка државне службе, али ми се чини да се они најмање баве баш тим најважнијим послом, у чему по свој прилици смета оскудица нарочитог упућења и нарочита одредба о овој дужности у самом закону. При одређивању ове дужности ја бих ишао тако далеко, да бих

узаконио право инспектору, да може позвати чиновника да му покаже изворе за могућност тецива или самог живљења онаког како се то види у друштву, а зна се на сигурно да тај чиновник не може тако живети, а још мање стећи кућу са платом коју је имао и има без икаквих других прихода, или и са приходима, али опет слабим за тако стање ствари. Ово би била непопуларна мера, али би се њоме многој злоупотреби и крађи у државној служби благовремено стало за врат. Ређе би се можда дошло до доказа за суд, али за отпуштање из службе било би често јаких и оправданих узрока. Бугари имају закон да могу од чиновника тражити рачуна од сумњивог тецива.

Задуживање преко суме годишње плате, ако том задужењу плата служи за једину могућу залогу, треба да је неминован узрок за отпуштање из службе, односно за пенсионисање. И сада има у зак. о чин. да се за лакомислено задуживање оптужује чиновник дисц. суду за отпуштање из службе, али се том одредбом министри најмање служе.

Квалификација се уређује за сваку струку особено према потреби и могућности. Али бих поставио опште правило да не може постати указни чиновник који није свршио најмање четири разреда гимназије. За могућност напредовања прописао бих испит, где би се и за коју струку показао потребан. Уређење овога испита могло би се оставити појединим министрима према специјалним захтевима појединих грана државне службе. У први мах ограничио бих овај испит на чиновнике који нису још провели 10 година у истој струци и на истом послу.

Али, кад се већ тражи од службеника државних већа и способност и строжа исправност у послу, онда је право да се боље и награде. Потребе за живот далеко су теже данас него што су биле кад су садашње плате регулисаване. Боље је имати мање радника способних и вредних а добро плаћених, него их имати и сувише слабо плаћених, као што је сада случај скоро по свима струкама. За то су Французи могли боље и тачније свршавати железничке послове код нас са 80 лица, док је сада баш на тим местима код нас четири

пута толико плаћених службеника. Ова претрпаност опажа се и на другим местима, и опет за то још стоји гомила око вра̑та̑, која чека на место.

Код ових мисли намеће ми се често питање: па зашто је ипак наш свет тако безобзирце навалио на државну службу кад је она тако слабо плаћена? То би могао бити доказ о противноме, јер се из обичнога живота зна, да се за оним послом више трчи који је боље награђен. Не могу да нађем одговора који би ме задовољио. А баш ова плата, каква је таква је, извор је и трзавицама и љутој партијској борби. Свет наш сматра плату као сигурну готовину, и све меће на коцку да до ње дође. Кад би се та врата законом затворила непозванима, партизанство би се одмах умањило; али док писмоноша може као партијски човек постати поштар, док многи беспосличари и лењштине само у партији могу наћи извора за лак живот, дотле ће заоштреност у партијској борби бити све јача. И за такве је садашња плата у државној служби сувише добра и довољна, јер ће они знати да се користе својим положајем који ће им отворити и друге приходе. И баш ти „други приходи“ служе за прави мамац.

У овом правцу дало би се много писати; али ја знам да за Вас не бих изнео у том правцу непознате прилике. Зато ћу да прекинем. Али ћу још да додам ово: кад би се могли позатварати разни капијици, кад би се законом могла затворити врата многим стринама, ујнама и теткама, кад би нестало „гледања кроз прсте,“ кад би се утаманио разлог који се налази у речима „наш је човек“, — ја сам сигуран да би служба државна ослобођена била многих беспосличара и неваљалаца који су је претрпали као паразити. Ал то ће тешко ићи. На нашој Народној Скупштини тешко ће се кад моћи добити за чиновништво већа плата. И ако би која Скупштина дала, учинила би то само „својим људима“ кад би их могла осигурати на положајима; дакле опет с партијскога гледишта, а не са гледишта правих интереса саме државне службе. Наравно сваки има своје очи за оцену.

Ја сам Вас, господине министре, већ и заморио овим излагањем, али ће ме извинити потреба и интерес који је овде заступљен.

Молим Вас да примите и овом приликом уверење мојега свагдашњег поштовања.

3 декем. 1897 год. у Београду.

А. Нинчић с. р.
касациони судија.

Ја сам и г. Нинчићу благодарио за његов одговор, и наредио да се тражи из Мин. Правде пројекат закона који се овде помиње, те да се и он као и Виртембершки закон о чиновницима приложи овој грађи за будући закон о државној служби.

Међу тим већ и ова преписка, нарочито напомена г. Вељковића: да би број окружних начелстава требало свести на десет а раширити круг рада среских начелстава, довела ме је на ово питање: баш и када се на основу сопственог и туђег искуства и на основу захтева сувремене науке и правде, и на основу најтемељније студије, спреми најбољи законски предлог за дефинитивно уређење државне службе у Србији, баш и ако се савлада и Краљева опозиција укидању § 76. досад. закона о чиновницима; баш и ако се нађе Народна Скупштина која ће бити довољно широких погледа да уз пркос сељачкој аверзији према чиновницима, вотира један такав закон — хоће ли се тиме знатно помоћи Србији да постане оно што треба да буде, тј. кристализациона тачка, привлачни центар за групирање свију балканских држава у један савез војнички и привредни? Да ли сама данашња државна организација (њена унутрашња администрација и судство) Србије није сувише бирократски разграната, сувише компликована, сувише скупа према њеном садашњем имовном стању? Да ли једновремено са чиновничким питањем не би требало проучити и питање о преустројству целокупне државне администрације?

Сву потребну грађу за решавање ових питања ја сам прикупљао али задуго нисам нашао слободног времена ни за озбиљно проучавање те грађе, а камо ли за израду самога законског предлога о државној служби.

VII
„ПОП ДОБИЈА“

Један пријатељ из Лондона писао ми је 30 новембра ово:

„Рад сам да те учиним пажљивим да се ти и твоји другови не дате експлоатисати као што се *сиромах г. Вујић* давао експлоатисати од стране једнога човека, који се ни мало не женира да експлоатише све што му под руку дође.

„Има овде неки Лујис Фелберман, мађарски Јевреј ин, који већ одавно издаје „друштвени“ лист „Life“. То није лист који има ауктoритета и утицаја.

„Кад је пре годину дана Вујић дошао за министра финансија, он је преко Вандорија писао Фелберману да се у своме листу заузме за српске финансије. Фелберман му је одговорио да он то може и хоће ако му срп. министар финансија даде годишње по 25.000 динара. Уједно је Фелберман штампао неколика Вандоријева писма у похвалу Вујића и његове финанс. управе, па су исеци из тога листа слати Вујићу да види како је Фелберман у Лондону већ предузео кампању у интересу Србије! Вујић је рекао Вандорију да за онај мах нема новаца, него кад се лондонска пијаца „штимује“ том кампањом, па се у Лондону зајам пласира, он ће наћи начина да се и материјално покаже признателан, а док то не буде, он је готов да српским декорацијама покаже своју захвалност. Фелберман је одмах предложио Хорикастла, једнога богатог агента за огласе, и три мађ. чиновника у Пешти, који никад ништа нису за Србију учинили — и Вујић им је одмах послао српске декорације. Фелберман је Хорикастла декорисао само зато што од њега добије овда-онда по који оглас за свој лист.

„Али и ако она неколика Вандоријева безграмотна писма која су у Life-у штампана, нико од лондонских листова није ни поменуо, а камо ли прештампао, Фелберман тражи још *осам* српских ордена, јер вели да је он дотична лица Вујићу предложио, да је Вујић те декорације обећао, само га је изненадна промена кабинета у томе омела. Вечерас добих подуго писмо од њега у коме вели да је Вандори, ускоро пред своју смрт, ишао теби да исприча како је Вујић обећао декорисати ону осморицу, и како си ти обећао ту ствар свршити чим се из Цариграда вратиш! Како је пре твога повратка Вандори преминуо, то сад Фелберман моли мене да се ја код тебе заузмем те да што пре декоришеш оне, које је он предложио а и да њему самом пошљеш командерски крст. Баш и кад би била истина (а *није* истина) да је Фелберман учинио некакву услугу српском државном кредиту, нема смисла давати српске декорације Мађарима и Французима, које *он* предлаже, а који за Србију ништа учинили нису! Ми смо овде у врло незгодним приликама извршили прву нашу емисију на лондонској пијаци, па се ја устручавам да предложим неколике људе, који су нам доиста помогли *да се тотално не осрамотимо,* а овај Фелберман, само што је штампао за годину дана 3 или 4 Вандоријева писма у своме листу, који сада врло мало читалаца има, не устручава се да тражи 12 српских декорација и то махом за лица која немају никакве везе са енглеском журналистиком а још мање са лондонским финансијским светом.[1]

---

[1] Док је дошло до писања ове књиге др. Миша Вујић одавно је био Председник Министарства у Србији. Каква се под њим *трговина* водила са српским орденима доказује овај став из приватног писма од 4 новембра 1901, које сам добио од једнога пријатеља из Париза:

„Un de vos Consuls honoraires en France — j'ai tenu la chose hier d'une toute première source — estallé passer quelques mois à Belgrade, il y a dit des blagues et des flatteries, il a su si bien faire qu'il a fini par arracher dix huit (en chiffre: 18) brevets pour 18 décorations, qu'il a vendues à soixante mille frcs (soit 60.000 francs)... Et c'est après de tels faits qu'on ose gueuler contre des actes de Votre Gouvernement!"

„Један од ваших почасних консула у Француској — а ово знам из најбољег извора — провео је неколико месеци у Србији, тамо је лагао и ласкао толико да је умео да ишчупа 18 (и словом осамнаест) декрета за 18 декорација, које је продао за 60.000 (и словом шездесет хиљада) франака... И после оваквих факата они се усуђују зинарати противу онога што је Ваша влада радила."

„Ја сам сматрао за дужност да ти испричам све ово, па сад ти како хоћеш.

„С искреним жељама за твој сјајни успех на славу Краља и срећу отаџбине итд.“

Разуме се да нисам дао ни једну декорацију Фелберману. А да нисам Вандорију ништа обећавао, напротив да сам одбио сваку његову услугу види се из овога:

Чим су неки пештански листови на мађарском и немачком језику почели нападати нову владу, Вандори је одјурио у Пешту и отуда је поднео председнику владе извештај да је у стању задобити све те листове са циглих 5000 динара. Ако је председник вољан дати ту „сумицу“ нека му само телеграфише: купите намештај.

Одговорих оваквом депешом:

„Вандорију, Дамјанићева ул. 17.
БУДАПЕШТА

„Не треба ми никакав намештај. Ништа не купујте.“

У ово доба пада белешка, из које се види да сам се бавио мишљу, како да се подигне курс српским државним хартијама на европским новчаним трговима. Краљ Милан ми је саветовао неколико пута да се у томе угледамо на Француску, где су сви еснафи, манастири, цркве, пупилне масе законом обвезане да своје капитале улажу у државне хартије. Како су претходне владе биле ломбардовале (заложиле) велику суму српских државних хартија 80.000 облигација (40,000.000 frcs) код поверилачке групе банака у Паризу, и то за половину цене, и како би улагање тако великих капитала у српску ренту овој брзо подигло курс на висину, на којој би Србија могла да их прода и да тиме реализира сразмерно велики добитак, то сам молио француског посланика да ми набави француско законодавство о томе, што је он и учинио али је ресултат целе те студије био негативан. Дошао сам до уверења да би *дотле, докле нема суфицита у државном буџету, било врло опасно* извести из земље сав новац еснафа, манастира, цркава и пупилних маса а за ту масу новца увести у земљу државне хартије.

За известан начин трговине у Србији, карактеристичан је из ових дана један распис министра народне привреде који гласи:

„Сазнао сам, да поједини наши трговци купују од народа различне козје коже и у већим количинама продају их извозницима, служећи се при том недозвољеним средствима.

Тако, ти трговци омажу цело руно блатом, па затим кожу изврну, осуше је и у дењкове спакују, или у место тога, разапињу коже дебелим и сировим дрвеним облицама услед чега кожа буде са 20, 30, 50 па и више процената тежа.

Овако радећи, ти несавесни шпекуланти наносе велике штете и нашим и страним трговцима. Они су учинили, те су наше коже, које су до скора уживале најбољи глас на страним тржиштима, изгубиле врло много од своје вредности. Није сада већ редак случај, да се одбијају понуде наших сирових кожа у Лондону, Марсељу, Бечу и Христијанији.

По узансу, који је у страном свету утврђен, нечистота коже ни у којем случају не сме имати више од 2%. Под нечистотом разумеју се и она дрвца, којима се кожа разапиње.

По правилу, за разапињање коже употребљава се трска или танко суво пруће, и то највише на три места: код горњих и доњих удова и код главе. Међутим, наши шпекуланти, који тргују кожама, употребљавају, као што је речено, дебеле дренове облице, и то врло често по 6, 10 и више комада.

Оваква радња, која убија кредит једном врло важном артиклу наше извозне трговине, противна је и самом закону. Казненим закоником таква је радња квалификована као превара и казни се по §§ 252. и 391. истога закона.

Да би се овој несавесној шпекулацији стало на пут и тиме отклонила штета по нашу извозну трговину, препоручујем том Начелству — тој Управи — да најозбиљнију пажњу обрати на све оне шпекуланте у свом подручју, који кожама тргују, и да сваког оног, који би у несавесној радњи ухваћен био, на одговор узме, и по закону казни.

Ову наредбу Начелство — Управа — ће објавити у свом подручју, којом ће приликом препоручити свима

онима, који се сушењем кожа баве, да руна морају бити чиста а разапета трском или танким сувим прућем, но тако, да укупна тежина тих дрваца ни у којем случају не повиси тежину коже више од 2%.

О извршењу ове наредбе нека ме то Начелство — та Управа — извести.“

Пошто је турски посланик у Београду Тефик-беј, из Београда аванзовао за амбасадора у Берлину; — то сам му приликом његовога поласка из Београда упутио овакво писмо:

„Драго Превасходство,

„Њ. В. Краљ нарочито ми је наредио да Вам саопштим Његова најискренија честитања приликом Вашег унапређења.

„Извршујући ову највишу наредбу и придружујући и моја најсрдачнија честитања, ја не могу а да не изјавим Вашем превасходству, да ме Ваш полазак из Београда, где сте дали толико доказа Ваше симпатије за нашу земљу, јако ожалостио, када не бих знао да је Ваше унапређење само нов доказ поверења Њ. Ц. В. Султана и награда за Ваше лојалне заслуге. Овако ја се тешим уздањем да ће те Ви, и на новом положају и у доцнијој Вашој каријери увек сачувати за нас своја пријатељска осећања.

„Изволите примити, драго Превасходство, уверења итд.“

Уз либералне и напредњачке опозиционе листове, који су посведневно обарали плотуне измишљотина противу владе, придружио се сад и орган београдских трговаца „Трговински Гласник“, новостима на финансијском пољу, доказујући да је од новоскованих и примљених 3,000.000 динара сребрника пуштено одмах у саобраћај 2,000.000, да при свем том влада није повукла из саобраћаја бакарни новац, који се имао тим сребрницима заменити, и да је услед тога ажија на злато тако скочила (12%). Све то наравно није било истина, јер је у саобраћај био пуштен само један милион сребрних динара, а остала два милиона била су депонована код Народне Банке с којом је влада баш тада преговарала о најбржем и најбољем начину за повлачење бакарнога новца; ажија је пак у то доба сваке године на

истој висини, јер у то доба престаје извоз а наступају плаћања у злату.

Интересантно је да сви често бесомучни напади београдске штампе нису били у стању да осујете владину победу на првим изборима који дођоше на ред. То беху избори за Општину Београдску, на којима су сви владини кандидати изабрани, и ако је било и доста чиновника па чак и начелника Министарстава који су гласали с опозицијом.

У седници Министарскога Савета, која је била сутрадан по овим изборима, Краљ је наваљивао да се истерају из службе сви чиновници који су гласали противу владиних кандидата. Срећом само је један министар подлегао том наваљивању за чиновнике из свога ресора. Он беше сувише политички партизан за једну владу „над партијама.“

Стране новине донеше глас да је тих дана Руски Цар примио у нарочитој аудијенцији — Петра Карађорђевића и да је с њим разговарао о „критичној ситуацији у Србији“....

Браћа Бугари такође се живо интересоваху за стање у Србији, нарочито за оно што ради конференција свију команданата дивизија, сазвана у Београд, као што се види из ове две цедуљице од 3 декембра 1897:

„Драгомире, — писах министру војном — упитај твога рођака Б.[1] да ли је одиста г. Георгијев, диплом. агенат бугарски у Београду, њему нудио новаца ако му јави шта ради дивизијарска конференција.“

Министар војни одговара:

„Ја сам звао Б. и он ми је објаснио, да му је Георгијев говорио о томе: како бугарска влада неће жалити новаца да ма што дозна о раду дивизијарске комисије, а тако исто и о томе *да ли и куда мисли путовати Краљ Милан.* Твој **ВУЧКОВИЋ.**“

Првих дана декембра имао сам да се бавим и двема „јерархијама“ које беху заостале из доба г. Новаковићевог „Kulturkampf“-а. Кад је Митрополит Михаило одрекао послушност једном државном закону, и када је

[1] Мали чиновник у Мин. Војном.

због тога на његово место дошао Митрополит Теодосије (Мраовић), а на место двојице његових владика, који такође дадоше оставке, беху постављене нове владике Димитрије и Никанор, створио се у српској цркви расцеп на две „јерархије“, које једна другој оспораваху законитост. Кад је после Митрополита Теодосија враћен Митрополит Михаило, настало је гоњење „антиканоничких“ епископа Димитрија и Никанора. Први је отишао у Париз где је учио некакву пољопривредну школу, а други у Немачку где се бавио црквеном литературом. Сада се беху обојица вратили у Србију, али сви покушаји да се завађене „јерархије“ измире беху се разбили о „non possumus“ Митрополита Михаила. Међутим ја сам желео да нестане тога са свим излишног расцепа у српској цркви, да се обе јерархије стопе у једно, у толико пре што Митрополит Михаило беше већ врло стар и слаб. То се види из ове моје кореспонденције с Краљем Миланом, коме сам писао:

„В. Величанство,

У прилогу част ми је послати једно писмо владике Никанора на увиђај.

„Ја мислим да би требало рашчистити *јерархијски* положај и његов и његовога колеге Димитрија како би се обојица могли употребити, било за разне мисије, било доцније за нешто веће, јер је г. Митрополит врло стар.

„Пре него што бих о овој ствари реферисао Господару, ја бих молио за мишљење и савет Вашега Величанства.“

На то је Краљ Милан одговорио овим француским писамцетом.

„Mon cher Président et Ami,

„Кажу да се по стилу познаје човек. Утисак који је на ме учинило Никанорово писмо такав је да ће најбоље бити да од њега направите преосвештенство за извоз (eminence d'exportation). Што се тиче његовог и Димитријевог положаја у цркви, ту би одиста требало порадити да се тај положај регулише на пријатељски начин, а да се не увреди Митрополит. То је моје мишљење. Са Краљем нисам о том питању још говорио. Ваш МИЛАН.“

Ја сам и раније, пре ове преписке, мислио да Никанора пошљем за шефа српскога подворја у Москви, а Димитрија у манастир Хиландар, и у томе правцу сондирао сам Митрополита, али нисам нашао велике готовости за то, јер је њихов „јерархијски“ положај био „антиканоничан.“ Ваљало је најпре *то* регулисати. С тога сам реферисао Краљу да пре свега треба да министар просвете и црквених послова уклони овај „расцеп“ у цркви, да од две „јерархије“ направи једну, па ће се онда видети на што ће се употребити ова два прекобројна црквена кнеза. Краљ је одобрио овај предлог и г. Андра Ђорђевић добио је задатак да у томе правцу ради.

4-ог декембра потписан је указ којим су постављени за окружне начелнике: Коста Јездић у Пожаревцу, Светозар Шурдиловић у Чачку, Мата Радовић у Пироту, а премештени Михаило Рајковић у Крагујевац и Михаило Ковачевић у Неготин. Ја сам се донекле опирао враћању Шурдиловића за начелника окружног и ако је „Ранко Тајсић пред њим клечао“, што сам га знао као фанатика партизана — али напредњаци у кабинету су се толико за њега заузимали, и сâм Краљ је толико наваљивао да се „Шурда“ врати за начелника и то баш у Чачак, да сам морао пристати, ако нисам хтео да и од тога градим кабинетско питање. Изгледа да је прича о зорту који је „Трибун из Пухова“ имао од Шурде као начелника била основана, јер тек што је овај указ објављен, Ранко Тајсић је побегао преко турске границе право у Црну Гору. Могућно је да је томе бегству допринело и извршење пресуде над хајдуком Бркићем и његовим сукривцима, као и полицијски надзор под којим је Ранко стајао као морални одговорник за убиство учитеља Бацковића — тек ресултат је био тај да је „први опанак Краљевства“ постао један од првих дворана на двору Кнеза Црне Горе и Брда.

За време мога посланиковања у Цариграду учинио сам познанство и ступио у ближе одношаје са прајским ђенералом *фон дер Голцом*, који је добио неколико година одсуства из немачке војске да као турски паша и мушир (маршал) реорганише турску војску. И ако је фон дер Голц један од најгенијалнијих сувремених офи-

цира на свету, опет је његова мисија у Турској мало боље прошла од сличне мисије коју је велики Молтке имао у Турској. И ако је све што је данас модерно и одиста добро у организацији, опреми и наоружању турске војске Голцово дело, и ако је победа турске војске над грчком дело оних младих ђенералштабних и артилеријских официра, које је Голц-паша васпитао, и ако је турски успех у последњем грчко-турском рату постигнут стопу по стопу на основу ратнога плана који је утврдио Голц-паша четири године раније, на ђенералштабном путовању са својим питомцима дуж грчко-турске границе — опет је факат, да се Турска није користила ни десетим дêлом Голцових предлога у интересу турске војске. Да је Султан Абдул-Хамид послушао Голца нпр. само у једном случају, сутра-дан по извршеном превратy у Пловдиву, Источна Румелија би била и данас турска провинција, и српско-бугарског рата не би ни било. Таквих и сличних примера с недогледним последицама могло би се навести доста. То је заморило чак и немачку издржљивост и Pflichttreue једнога Голца и он није више хтео да обнавља свој уговор с турском владом, бацио је десет пута већу плату у Турској и вратио се у Немачку где је најпре добио једну дивизију, за тим шефство интендантуре целе немачке војске, а кад је у њој извршио своју мисију, добио је команду над првим корпусом немачке војске.

Чим сам постао председник владе ја сам Краљу изнео мисао да би за извршење војничког дêла у владином програму требало покушати да се за Србију придобију драгоцене способности ђенерала фон дер Голца. Када Турска није умела да искористи тога ђенијалног официра, који јој је 13 година стајао на расположењу, Србија треба оберучке да прихвати ову прилику што је Голц напустио Турску и да учини све што може да га за своју војску задобије. Као први корак за то предлагао сам да се Голц позове да буде Краљев гост на првим већим маневрима српске војске, да је он проучи, па онда да се у томе пође даље. Краљ је ову мисао врло радосно прихватио и овластио ме да учиним тај корак. Ја сам приликом предаје својих опозивних писама у Цари-

граду овластио мога и Голцовог пријатеља *Диринг*-пашу да пише ђенералу Голцу приватно о горњој намери српске владе, те да сазна његово мишљење о њој, пре него што би се учинили први службени кораци.

6-ог декембра 1897 пише ми Диринг-паша ово:

„Данас добих одговор од Голца. Он налази да би за његов садашњи положај било незгодно, па чак и шкодљиво, када би се сада ма какви кораци учинили преко Мин. Спољ. Послова. До пролећа можда, али до јесени сигурно, решиће се питање да ли ће Голц добити корпусну команду. Ако је не добије, онда ће Голц бити слободан, ако је добије, неће бити тешко израдити двогодишње одсуство. У садашњем тренутку Голц би морао или одбити ту нову мисију или узети дефинитиван отпуст из немачке војске. Остало што Голц пише прилажем у верној копији.

„Од свега срца желим да В. Превасходству испадне за руком да за Србију задобије такву снагу и таквога човека, а Голцу желим да добије дело тако достојно њега, те да на њему пред целим светом покаже један Comparationsobject са Турском.“

Копија из Голцовог писма гласила је:

„Ево мога позитивног предлога.

Ја примам са захвалношћу љубазан позив да присуствујем јесењим маневрима у Србији. Овдашњи маневри завршиће се по свој прилици 20 септембра (тачан датум знаћу у пролеће и одмах ћу јавити). 25 септембра, најдаље 1-ог октобра могао бих стићи у Београд да будем на маневрима и да том приликом познам српску војску, да се оријентујем, да створим своје мишљење да ли бих ја тој војсци могао бити од користи и на који начин. Тек онда бићу ја у стању да собом слободно располажем. И онда би се све појединости могле претрести и утврдити између г. министра председника и мене. Мисао да српску војску направим са свим способном за ратовање (recht kriegstüchtig) и врло покретном (flott) зачикава ме врло (reizt mich sehr) и ја бих зацело у тај посао уложио све што могу (und ich würde gewiss meine bessten Kräfte dazu einsetzen). Пошто бисмо се г. Ђорђевић и ја споразумели, службено би се ствар брзо и

лако свршила. Српски посланик у Берлину предложио би Министарству Спољних Послова, а преко овога војном кабинету Царевом, да ми се дâ одсуство и да се ставим на расположење за уговорено време с правом, да се после вратим на своје место. То може да се сврши за 8 дана. Прва зима иза тога била би најподеснија за све припреме, за образовање трупа итд. Ово неколико месеци до тога рока г. министар председник има и онако пуне руке другога посла.

„Раније сам вам писао о мом обећању које сам дао Султану, али да ме оно више не веже. И ја желим сваку срећу и успех Њ. Пр. г. Ђорђевићу. Писаћу му сâм, чим стигнем. Ово у хитњи. Срдачно и верно одани

ГОЛЦ."

Кад сам ову преписку показао Господару, Краљ је изгледао врло задовољан. И Краљ Милан налажаше да је та мисао са Голцом врло срећна и да би то била драгоцена добит за српску војску. Но пошто је било довољно времена — пуних 9 месеца — до првих великих маневара, то је одлучено да се тек онда предузме што треба.

6-ог дек. као на имендан Цара Рускога, Краљ је отправио у Петроград оваку депешу:

„Њ. В. Цару Николи II

Молим Ваше Царско Величанство да благоволи примити моја врло искрена честитања и да верује у жеље које гајим за Његову срећу, за славу и напредак његове владавине. АЛЕКСАНДАР."

Цар је одговорио овим телеграмом:

„Његовом Краљевском Величанству БЕОГРАД.

Врло тронут жељама које ми је Ваше Величанство изјавило, ја му за њих од срца благодарим. НИКОЛА."

Уочи Св. Николе, кога слави и Дом Обреновића, Краљ је произвео за ђенерале пуковнике: Ј. Атанацковића, Лазу Лазаревића и Димитрија Цинцар-Марковића, ђенералима Ђукнићу и Мих. Срећковићу дао је таковску ленту, мени четврти степен Белог Орла, а министру војном и пуковницима Мостићу и Константиновићу акселбанде почасних ађутаната.

Узалуд сам том приликом поновио Краљу своју стару песму „trop de généraux pour une petite armée“!

Сутра-дан, на саму славу Краљевскога дома, излило се још више Краљевског благовољења на владу, као што се види из овог извешћа „Српских Новина.“

„— — — — — — — — — — — — —

После честитке Његовога Високопреосвештенства г. Митрополита, господин Председник Министарскога Савета имао је част да у име Краљевске Владе честита Његовом Величанству Краљу крсно име и да му поднесе у име своје и својих другова уверења верности и оданости.

Његово Величанство Краљ благоволео је на овај поздрав одговорити:

Ја благодарим, г. председниче, вама и вашим друговима на честитци, коју Ми, приликом прославе Мога крсног имена, подносите и благодарим на осећањима верности и оданости према Мени и Моме Дому, као и на готовости да свагда послужите Мени и Отаџбини. Ја немам потребе да вам свима понављам израз Мога поверења, после писма, које сам упутио председнику данашњега кабинета и у којем сам јасно обележио правац којим желим да државни послови иду и којим они тећи морају.

Сам тај задатак изискује сталност и трајност, а задатак се тај — да га поновим у две речи — састоји у овоме: да се бесплодна партизанска борба у Србији замени плодним радом. Ја хоћу, дакле: више рада, који је земљи тако потребан, а елементи растројства и нереда да се сузбију једном за свагда од утицања на државне послове.

Сваки час се проносе гласови о некаквој кризи и промени! То су дела и говори политичких шпекуланата. Међутим, сви у Србији треба да знају да су прошла времена политичких изненађења и промена.

Ви, господо, можете свагда и трајно рачунати на Моју потпору и Ја се надам и уверен сам да ћете и ви истрајати са Мном на томе задатку, и да ћемо га постићи и извршити поред свих тешкоћа које могу наступити.

— — — — — — — — — — — — —“

После кратке паузе Председник Министарскога Савета замолио је Његово Величанство Краља за допуштење, да напије здравицу Ономе коме Србија има тако много да благодари, Ономе који је од васалне Кнежевине

створио независну Српску Краљевину, — узвишеном Родитељу високог Му краљевства, Његовом Величанству Краљу Милану.

Његово Величанство Краљ Милан благоволео је одговорити на ту здравицу овако:

„*Господару и Краљу,*

Молим Ваше Величанство да ми дозволи да одговорим на здравицу г. Министра Председника који је изволео напити здравицу Мени као Родитељу Вашега Величанства.

Познавајући изодавна господина Министра Председника као верна и одана Своме Краљу, као одлучна и енергична, да изведе жељу Вашега Величанства, изражену у писму Вашега Величанства од 11-ог октобра т. г., тврдо сам уверен да ће он са својим друговима извршити ту мисију на задовољство свога Краља и на срећу Отаџбине.

А познавајући Свога узвишеног Сина још из најранијег детињства, чији сам карактер, одлучност и тврду вољу добро проучио, уверен сам, да је Он тврдо решен, да ће Своју реч у поменутом писму и одржати, те да у земљи престану политичке партијске страсти и да се у земљи једаред заведе сталан ред и поредак.

И у колико сам волео Свога узвишеног Сина, толико Га сада више љубим и волим, што је тврдо решен, да са људима у овом кабинету, чија је оданост и пожртвовање према Краљу несумњива, једном заведе у земљи законитост и прави ред, а на срећу Свога Народа.

За то напијам ову здравицу господину Министру Председнику и његовим друговима. Погодићу њихову жељу, ако заједно с њима узвикнем, да живи Његово Величанство Краљ Александар I.“

На ово је Његово Величанство Краљ благоволео одговорити:

„Благодарим Мом узвишеном Родитељу, и као Син и као Краљ, на речима које је у Својој здравици исказао. Исто тако благодарим г. председнику владе на осећањима изјављеним у његовој здравици. Ја, и на једно и на друго, могу само да одговорим, да потпуно делим исто уверење

и да сви треба да рачунају да су то идеје којима хоћу да водим политику Србије.

Данас је у Европи и на Балканском Полуострву наступило једно доба мира и мирнога развијања.

И Србија не сме то време пропустити, а да га за се не искористи, те да се развије до онога ступња, до којега су дошле све сувремене мање државе у Европи, јер, ако Србија то време пропусти, она га никад више накнадити неће моћи.

Као Краљ Србије, Ја не смем допустити да се то време пропусти. То је Моја дужност и то је дужност свију људи од реда у Мојој држави.

За прве четири године Моје владавине нисам хтео да наглим и да одједном прекинем са страначким владавинама и чинио сам више покушаја у разним облицима. За то време стекао сам искуства и у данашњим приликама, које су веома важне и које се пропустити не смеју, више политичког експериментисања не сме да буде, јер се мора поћи сталним путем.

У том циљу саставио сам данашњу владу. Ја познајем све људе који су у њој и Ја сам уверен да ће они свом задатку одговорити. Ја сам тај задатак јасно обележио у Свом писму од 11-ог октобра о. г. и јутрос сам га поновио у одговору на честитку председника кабинета. А тај је задатак: да се наше финансије среде, да се наша војничка снага што више појача и да се земаљска привреда оснажи и унапреди.

Ја познајем добро прилике и потребе земаљске и да је ово — што сам поменуо, оно што и сам народ жели.

Зато сви треба да рачунате да је Моја жеља, као Краља Србије, у том правцу одлучна и да је напредак Отаџбине једина мета којој идем.

Данас, на Моје крсно име, када око себе имам Мога узвишенога Оца, главу наше свете цркве, Моју владу, једнога Мога б. намесника, председника Државног Савета, ђенерале и све највише војне старешине, председнике највиших судова и толике више чиновнике и часнике Мога Двора, — Ја поново наглашујем овај правац, којим сам решен да од сад водим политику Србије. Тврдо сам уверен да ће они сви, као приврженици Народне Династије и

прави родољуби, вазда у остваривању и извођењу овога државног програма чврсто уз Мене стојати и потпомагати Ме.

У то име пијем ову здравицу зарад среће Мога милог и вернога Ми народа и у здравље Мојих драгих гостију.“

Ова здравица направила је утисак чак и у Лондону. „Тајмс“ ју је пропратио овим речима:

„Очевидно је, судећи по овој здравици, да се Краљ сад поново налази под утицајем свога оца, чије искуство, и чији просвећени погледи на државне послове, могу само бити од највеће користи за њега. Доиста је то био меланхоличан призор, видети овога младог владаоца, како је био остављен својој судбини, међу фанатичким српским партијским вођама. Земља је услед тога трпела, и Краљ Милан није ни мало поранио, кад се решио да се врати у Србију.“

После здравица о Св. Николи неће бити чудо ако је најзад и сâм кабинет почео веровати у своју сталност и у озбиљност своје мисије. Опозиција свију политичких партизана, која се дотле тешила својим измишљотинама, ширеним по целој европској штампи, нарочито последњом да ће кабинет Д-ра Владана пасти кроз неколико дана, и да ће га заменити кабинет ђенерала Белимарковића, — морала је, после ових излива највишега поверења према кабинету, доћи до уверења да се овај не може оборити без формалне опсаде војне. Према томе је шеф радикалне странке отишао одмах у Ниш, да у новооослобођеним окрузима створи пов центар за партизански рад своје странке. Ниш је изабрат за то што је већ било за радикале јасно да се влада мисли поглавито наслонити на либерале, па је ваљало пре свега отети једну од главних тврђава либералних, а то је био увек Ниш, од дана када је ослобођен под либералном владом. Пашић је најпре преговарао са Живком Радовановићем да откупи његову штампарију, у којој је раније штампана радикална „Слобода“, дао му је у готову две хиљаде динара унапред, да Живко регулише своје стање, и погодио да му плаћа месечно 250 динара, а Живко да стави штампарију радикалима на расположење. Од нове године имали су се стално настанити у Нишу

главом alter ego Пашићев — Стојан Протић, новинар Сава Кукић и Јевта Поповић, отпуштени комисар железничке полиције у Цариброду. Ови су имали радити на новом радикалском листу, који је имао почети излазити о новој години. Осим те журналистичке радње ови агитатори имали су задатак да у Нишу сазнају, који се људи налазе у беди и сиротињи, те да им радикална странка пружи новчану помоћ и да их тако за се придобије. Једино што у овој радњи радикалне странке беше загонетно то је: откуда је имала новаца за такву акцију? Истина, познато је, да су поједини шефови радикалних кабинета на дан поднесене и примљене оставке узимали из диспозиционога фонда позамашне суме, али од оне последње признанице једнога радикалног министра: „извесном лицу за известан посао сто хиљада динара“ беше већ прошло неколико година. Све остало беше ласно разумети. Сви радикали, које су истински неутрални чланови кабинета спасли од наваљивања Краљевог за истеривање из службе, и које су задржали у својим Министарствима, сматрали су за своју „свету“ партијску дужност, да све што сазнају у служби износе на пазар, а опозициони листови су сваку такву индискрецију у јавности претварали и дотеривали у отровно оружје противу владе. Ово нелојално служење радикалских чиновника натерало је чак и мене, који сам се највише старао да све што вреди за администрацију спасем од политичког гоњења — да почнем свој ресор курталисавати од несавесних шпијуна опозиције. Још кад сам примао дужност, казао сам свима шефовима свога ресора ово: „Када сам, под чича-Николом први пут био министар ја сам у оба Министарства којима сам руковао, затекао пуно политичких противника и нисам ни једнога јединог истерао из службе због његових политичких начела, сви су они остали на својим местима и када сам ја, услед абдикације Краља Милана, престао бити министар. Једини г. Ђаја, који је без мога знања а бајаги по мојој „наредби“ дао одсуство једном учитељу радикалцу да агитује за изборе, уклоњен је за то из Министарства. И данас не мислим радити друкчије. Сваки од вас и ваших подчињених чиновника

може исповедати које хоће политичко „вјерују,“ само нека савесно врши поверену му службу. Докле год буде лојално испуњавао своју чиновничку дужност, никога неће ни глава заболети.“ Сада, када учесташе по опозиционим листовима индискреције о стварима, које су се могле сазнавати само у службеном раду Министарства Спољних Послова, сазвах све шефове тога Министарства, подсетих на оно што сам им казао примајући дужност, обратих им пажњу на злоупотребу службенога поверења за рачун опозиције и захтевах од шефова одељења да у одређеном року пронађу који су то несавесни чиновници, иначе ће они бити кажњени. Кад су и после ове изјаве настављене индискреције, нарочито из благајничког одељења, онда је благајник Милутин Степановић стављен у пенсију а на његово место постављен је Никодим Ј. Васић, чију сам савесност у сваком послу одавно познавао. Ово пенсионовање релативно малога чиновника направило је велику сензацију, јер многи министри спољних послова, који се последњих година беху измењали на горњем спрату владине „палате“ на Теразијама, сматрали су Милутина Степановића за noli me tangere, тако да је под владом г. Ђоке Симића, управо благајник био у многим питањима фактички министар спољних послова, и нико у Министарству и у публици није веровао да ће се наћи један министар спољних послова који ће смети да пенсионише једнога Милутина Степановића!

Како међу тим прођоше оних „десет дана“ за које из Јилдиза беху обећали крупне ствари — интересантно је овде цитирати једно место из једнога писма од 10-ог XII 1897 из Цариграда:

„Једимо се сви скупа што у Јилдизу врдају и што се Патријарх Константин V показује хостилан према Никифору. Дај Боже да с Фирмилијаном продремо, макар и у „своје време“ тамо до Ускрса. Добре су ствари и ове две Ираде, које већ добисмо о Пандурову и о десет школа, нарочито Велешких, јер то показује добру вољу Султанову, а већ како код Турака иде све на *јаваш*, мени се за *десетодневни рок* и ове две концесије чине довољним. Како смо се ми размазили и похасили!

Још мало, па ће наша штампа тражити, да бар свакога селамлука *издиктирамо* Тахсин-бију по какву Ираду у нашу корист, а заборављају, јадници, да смо били пресрећни, када смо после неколико година чекања добили по једну школу, и то не као *српску* већ као „дом науке," у коме се има предавати турски, француски и српски! Тако је нпр. добивена Солунска школа. Исто тако наши новинари заборављају да је престиж Турске — бар односно нас Балканаца — знатно порастао после турско-грчког рата. Али ко још о томе да води рачуна? То ништа не значи, главно је да посланик Србије у Цариграду *хоће*, *уме* и *може* па да све добије, јер Абдул-Хамид, дабогме, има респект од писања „Дневног Листа" и њему сличних представника јавнога мишљења у Србији. Нико, чини ми се, не може боље да оцени од нас, који смо подуже служили у Турској, како се сад затрчавамо с нашим захтевима, како подцењујемо *стварне* успехе последњих година, и како сувише високо о себи мислимо, кад хоћемо да *натерамо* Турску на концесије, уместо да то полако и неосетно добијемо на леп, пријатељски начин. Боже што ће Бугари да сикћу кад им одлети Пандуров![1] Како су се улоге изврнуле и то за кратко време! Док су Бугари грабили берате, дотле ми нисмо смели да штампамо ни *буквар* српски у Цариграду, а данас ето где дочекасмо да се шеф бугарске владе жали на српскога министра председника да му својим утицајем у Јилдизу спречава владичанске берате! Па ми ипак нисмо задовољни!" —

Међу тим удружена опозиција није нападала на кабинет само зато, што све српске жеље у Турској нису испуњене за два месеца његове владавине и за десет дана од како се председник владе вратио из Цариграда. Две трећине опозиције осећаху још сада да ће кабинет д-ра Владана „силом да створи либералну већину у Скупштини." Напредњаци — судећи по себи, како су они двапут подметнули ногу Николи Христићу кад им је он стварао напредњачке већине, мислећи да су оне „консер-

[1] И одлетео је после неколико дана а на његово место постављен је за муавина Косовском Вадији *Дајиш-ефендија* „који је знао српски."

вативне“ и да ће с њиме радити, — веровали су тврдо да ће тако исто и либерали, чим им кабинет д-ра Владана створи већину у Скупштини, овај кабинет срушити, па се сами дочепати власти. Ова перспектива била је за напредњаке и за радикале страшна. И зато су сви њихови листови од сваке измишљотине Павла Вајца о бављењу и раду д-ра Владана у Цариграду[1] градили тешке батерије, не би ли га оборили пре него он утре пут либералима. Ови опет у свом органу нападаху владу, јер су знали да она ни у чему не води рачуна о жељама правих — Ристићевих — либерала, већ само о либералним „одметницима,“ као што беху Јеврем Андоновић и њему слични.

Од свију ових новинарских јуриша бранио је владу једино неслужбени додатак службених „Српских Новина.“ Изненада и то са свим из своје иницијативе прискочио му је у помоћ и Пера Тодоровић, онај исти Пера који је за време посланиковања др. Владановог у Цариграду, у својим „Малим Новинама“ писао читаве чланке како српски захтеви само за то у Цариграду не успевају што др. Владан пуни своје сандуке брилијантима из Јилдиза и своје штале коњима, које му Султан поклања. Да ли је овај изненадни „индат“ Пере Тодоровића био последица Краљевих здравица на Св. Николу, или је Пера хтео да покуша да се приближи влади? Биће да је прво, јер и ако *од владе* није *позитивно* ништа добио, он је и доцније помагао владу. Први чланци беху ове „шале“

„„Поп добија.“ — Ви знате ону паланчанску игру, како год окренете — „поп добија.“

Нешто у обрнутом смислу одиграва се сад с нашим г. министром председником. Ето узмите „Дневни Лист“, „Поглед“, „Одјек“ и како год окренете — „Доктор губи.“

---

[1] Овде има у хартијама једно писмо секретара Срп. Посланства у Цариграду г. Симе Аврамовића од 10 дек. 1897 у коме се прича да је Вајц признао Аврамовићу, да он београдским опозиционим листовима шаље све измишљотине о д-ру Владану. „Кад му пребацих — вели г. Аврамовић — да је ружно и гадно оно његово писање о пријему у Јилдизу, Вајц ми рече, да је морао многе ствари *измислити нарочито* само да буде занимљивије, и да је он врло радостан што су београдски листови све то наштампали. Он хоће Вас да сруши, јер има сигурно извешће о доласку либерала на владу.“

Дочекали га сјајно у Цариграду! — Зло! Ето видиш, њему су ручковима и орденима замазали очи! „Накитили га ђинђувама,“ па и не види како је тиме Србија страховито понижена, што је њен први министар тако љубазно дочекан! Дакле — Доктор губи.

А да су га нешто дочекали хладно у Цариграду! Боже, Боже, јада његових! Горе би прошао но „Јанко на Косову!...“

Најмања непажња од стране Султанове; најмања повреда какве дворске етикеције, бацила би у право беснило све наше опозиционаре!

— Какав Владан! — узвикнули би они — Владан је ту девета рупа на свирали. Овим немарним и хладним дочеком увређена је Србија. Њој је био намењен тај шамар. Владан је само папуча у Султановој руци, којом се удара по образу Србије! — Ужас!...

Дакле, добар дочек — Зло! — Доктор губи!

Зао дочек! — Још горе! — Доктор губи!

Ако се добија, онда то није заслуга Докторова; то су тековине које су заостале још од ранијих влада, од гг. Новаковића и Симића — Дакле — Доктор губи!

Ако се губи, онда је то заслуга Докторова! — И опет — Доктор губи!

Има ли добитака! — Чудо Боже! Ваљда ми је то Владан стекао! Ту су подупрла много шира леђа! — Помогла Русија!

Нема ли добитака — Ето ти, видиш! То је све Владан крив!

Ако није тражио руску помоћ — крив је што је није тражио.

А ако је тражио — крив је што је није добио.

Елем, како год окренете — Доктор губи!

Ето, метните руку на срце, па реците зар није тако?

Тако је тако — „Поп добија!“ „Доктор губи!“ „Дупли неуспех!“

*

„Дрека на Русију. Читава три дана пре нас „Днев. Лист“ доноси скоро цео чланак из „Б.-Пештан. Кореспонд.,“ у коме се говори о раду г. д-ра Владана у Цариграду и о томе, како је томе раду „бајаги“ сметала Русија. Доносећи то, „Дн. Лист“ завршује свој извештај речима: „Доиста врло занимљиво причање.“

„Читава три дана доцније ми у неколико реди само спомињемо тај чланак „Б.-Пешт. Кореспон.,“ и то више куриозума ради, завршујући нашу напомену питањем: је ли то могуће? Наравно, ми питамо је ли то могуће, зато, што смо уверени да је немогуће оно, што Пештански лист пише.

„Али погледајте „Дн. Лист“ и његово држање у овоме. Кад он саопштава цео чланак, онда то није ништа, а кад ми донесемо пет-шест реди из њега, онда је то „дрека противу Русије,“ и тежња да паднемо у аустријски загрљај!

„Што год неповољно Пешт. лист рекне о срп. стварима, то му „Дн. Лист“ верује и за њега је то онда „врло занимљиво причање“; рекне ли пак и што добро — онда је то „шупљоглаво бенетање!“

„Односно Русије „Дн. Лист“ је на живој муци! И би и не би признао тврђење Пешт. листа, да се Русија противи српским жељама у Македонији. Незгодно му то признати, јер би тиме баш он радио оно, што нама подмеће — тј. мразио би Русију код српскога народа. С друге стране опет хтео би то признати, јер би му то тако згодно дошло, да могне подвикнути: „Ето видите, против Владана је чак и велика Русија!...“ У том процепу он труђа бесмислице! Врдака, врдака, увија, мудрује, а цело његово мудровање своди се на ово:

„Русија жели свако добро Србији и хоће оберучке да јој помаже, *али само тако, ако у Србији на влади седе радикали!* Нема ли радикала на влади — нема ни помоћи с руске стране! Тако тврди „Дневни Лист,“ и сад ко не верује — ено му Царско Село; нека иде па нек пита!

„Дакле, као што видите, штовани читаоци, ствар стоји врло озбиљно. Сверусијски император Николај, одушевљен својим руским нихилистима, тако је возљубио српски радикализам, радикални програм српски и врле извршиоце тога програма, да сад просто неће ни за што друго ни да чује!

„Јес, очију ми! Ето „Дн. Лист“ тако каже, а ко не верује, ето где је Царско Село; нека тркне један час, па нека упита!

„А сем тога не треба заборављати још и овај факт.

„Наш Баја Николче Пашић, док је био у светој Русији, просто је заврнуо мозак браћи Русима. Својим неодољивим беседничким даром, својом „бристрином“ и дипломатском окретношћу, он је тако залудио свих 130 милиуна Руса, да они сад иду за њим као брљиви. Цар Бећушка неће ни да чује за кога другог Србина на свету, сем за нашега Бају. **Он** само њега зна и за њега пита! Своме посланику у Цариграду **Он** телеграфише овако: — Јесу ли у Србији радикали на власти?

— Јесу Ваше Императорско Величанство — одговара посланик и смеје се.

— Добро, подајте им две, три Македоније; подајте им колико год хоће и могу понети! То су моја возљубљена чада! Без њих Србији и без нихилиста мојој Русији — нема спаса!

Тако је било некада! А сад?

Руски посланик из Цариграда телеграфише у Петроград: — Србија моли за једно пола владике у Македонији. Овде је др. Владан. У понизности чека решење Вашега Императорског Величанства.

А из Царског Села грми:

— Ко је тај Владан? Какав Владан? Шта је то Србија? За ме су све то шпанска села! Говори јасније!

Посланик дрхти и јавља: Србија је, Величанство, отаџбина Великога Баја Николе Пашића!

— Ах, тако! Дакле то је *Његова* отаџбина! Добро, па што ми се он онда не јавља! Шта ми ту бунцаш о некаквом Владану!

— Величанство, Велики Баја Николче није више ништа у Србији. Чак су га и с кметства напудили! Сад је Владан министар председник у Србији.

— Ах, тако! Врло добро! Онда више да ми ниси споменуо ту Србију! Не дам јој ни колико црно иза нокта! Не дам јој у Македонији ни влакно из владичанске браде, а камо ли целог владику! За ме је Пашић Србија! Нема Пашића — нема Србије!

„Јес, очију ми, тако је било. Тако све то по реду прича „Дн. Лист“, а ко не верује, нека чита његова два последња броја!“

У овој „шали“ Пере Тодоровића беше више истине него што би човек у овом карикирању слутио. Као доказ нека послуже два писма из ових дана, која је писао посланик Србије у Паризу и шеф Напредне Странке у Србији, Милутин Гарашанин. Док је напредњачки орган „Поглед“ бесомучно нападао владу а нарочито њенога председника, дотле је признати шеф те странке Гарашанин био у најпријатељскијој преписци с председником. Тако му пише 17 дек. 1897:

„Драги Г. Председниче,

Пре него што вам будем одговорио на ваше писмо од 8. о. м. молим вас да примите моју искрену захвалност на пријатељској пажњи са којом сте ми крсно име честитали. Што се питања о Хавасовој Агенцији тиче, ја сам вам у мом писму од 27 окт. и у писму од 25 окт. изложио прилике и погодбе, под којима се можемо користити овом агенцијом. Никаква субвенција неће бити довољна да француска штампа престане онако непријатељски писати, како сада о нама пише. Када бисмо се са том агенцијом погодили, ми бисмо имали права да демантујемо *све лажи, које радикали отуд овамо протурају*, и она би била дужна да све то штампа. Али од тога па до полемике с овдашњим новинама, има један велики размак, који Хавасова Агенција неће да пређе, пошто би то мењало основу, на којој је та публикација основана. Она има да буде информациони извор за све новине у Француској и за велики део новина ван Француске — — — Што се тиче куповине једнога од париских листова ту нити треба гудити ни гудала вадити. Ни за какву суму неће ни један озбиљнији франц. лист пристати да се обвеже заступати *наше погледе*, докле год може претпоставити да су *противни погледима Русије*. Писати данас у правцу за који се с разлогом или без разлога може замишљати да је *неугодан Русији* значило би изгубити сву (француску) читалачку публику и хватати свој корак одмах иза Драјфуса. И ви сте са свим правилно схватили овдашњу ситуацију, кад сте рекли да ће француска штампа све дотле бити противу нас, докле руска штампа буде ту

песму на данашњи глас певала. *Нека сутра у Петрограду ударе у друге жице, већ прексутра ће се француска штампа у другом тону наштимовати.*

„Што се тиче питања да ли није паметније и ову суму утрошити на отварање нових школа у Македонији, одговор је тежак. Мучно је правилно решити о већој или мањој корисности двеју ствари, од којих ми свака у своме правцу изгледа да је подједнако корисна и потребна. Штампа треба да спреми у нашу корист јавно мњење Европе, јер ће оно бити од врло осетног утицаја онда, кад се Македонско Питање буде дефинитивно решавало. Школа међу тим има за циљ да се, у данашњем стању ствари у Македонији, што више од Бугара и Грка отме. Нужно је дакле и једно и друго, и о томе да се једно у корист другога жртвује не може бити говора. Најбоље је да се оба интереса измире и да се оба са равном суревњивости — не велим и са равним новчаним средствима — упоредо терају. Чини ми се, да Бугари тако раде и мислим, да не греше. Оставимо ли Бугарима слободно поље да европско јавно мњење у своју корист спреме, опасност је, да се једнога дана и Македонија и све наше школе у њој, Бугарима не доделе. *Ни једну стечену школу у Македонији не треба пустити да се затвори;* ни једну која се стећи узмогне, не треба пропустити да се не отвори; али се и изван Македоније морамо непрестано бранити, ако хоћемо да се не изложимо опасности, да нам, зато што бисмо га данас презирали, европско јавно мњење једнога дана не врати жао за срамоту и да, у пресудном моменту, оно нас не презре. Овако ја мислим односно јавног мњења европског у опште, а *што се специјално тиче француске штампе, од ње ћемо само толико вајде и само толико штете имати, колико то Русија буде хтела.* Изван тога, ни више, ни мање.

„Нема сумње да пријатељско држање париске штампе може само корисно утицати на извршивање српских финансијских операција у Француској. Али не треба веровати да ће једне новине, које бисмо купили, бити кадре да целој штампи париској наметну своје погледе. У финансијским питањима *све новине без разлике* праве од тих

питања ствар шантажа, тј. ако се плате, бране вас, ако се не плате, нападају вас. Све је пак немогућно платити. У осталом дужност у томе спада на синдикат наших поверилаца и г. министар финансија треба да му то у даној прилици напомене.

„Са мојим здрављем није како треба. Боље ми је него онда, кад ми је најгоре било, али је од добра далеко. Ја, разуме се, не полажем више право на савршено здравље. Имао сам га скоро без прекида кроз више од педесет година, а кад човек не тера ствари до безобразлука, са тим треба да је задовољан и ја сам задовољан. Али опет мислим да не би било право да ово што сам Богу или природи дуговао, у одвише кратким роковима одужујем. Чак је и Управа Фондова нашла да не треба одмах чим се дуг не плати, стезати за гушу. И она пристаје да мало очекне. А за што Бог да буде мање душеван од Управе Фондова? Најпосле у власти му је да ради како хоће; нама је остало да то трпимо и да залажемо наш свечани протест против неправде, ако мислимо да ће нам то судбину олакшати.

„Желећи вам да заједно са вашима у добром здрављу дочекате и пропратите празнике који наилазе, молим вас да примите пријатељско поздравље од вашег

М. ГАРАШАНИНА.“

Мисао о односима између Србије и Русије још више занима Гарашанина у другом његовом писму које ми је после неколико дана писао. Дотично место гласи:

„Зар баш нема никаквог начина да се исправе односи између Краља Милана и Русије? Кад би се такав начин нашао, и у томе покушају успело, било би вајде не само *за Русију* и за Краља Милана, него и за Краља Александра и за Србију. Кад бисте ме упитали какав то начин ја мислим да би се могао окушати, ја вам то не бих умео казати ни са приближном прецизношћу. Али то што ја не бих умео, да ли не бисте умели ви, а нарочито Краљ Милан, који је у многој мучној ситуацији увек био кадар да нађе излаза. Да ли се нови руски посланик у Србији не би могао за ову цељ употребити? Ви тога господина морате из Цариграда добро познавати, и у напред проценити шта може, шта не може бити. Ја

сам за њега први пут чуо кад је наименован за посланика у Србији и спомињем га овде faute de mieux. Али ако преко њега не може ништа да буде, можда ће се наћи других начина да се до цељи дође. Ствар је таква да вреди око ње помучити се. Кад би се у томе успело, *брзо би се свршило с опозицијом у Србији,* а и са питањем париске штампе били бисмо од часа готови. Да ли Његово Високопреосвештенство Митрополит Михаило, који је у своје време умео тако лепо да квари и да поквари односе између Русије и Краља Милана, не би сматрао да му је дужност и време порадити сад на исправци тих односа?

С искреним поздрављем ваш М. ГАРАШАНИН."

И за овога заслужнога државника српског тврдила је, кад је био на влади у Србији, његова опозиција, а за њом и цео свет, да је „аранжирани аустрофил" и највећи непријатељ Русије! А он, *самртно болестан*, још тражи пута и начина како да се Србији поврати благовољење Русије! Дакле не само Ристић и његови либерали, не само Пашић и радикали, него ето и Гарашанин и напредњаци хипнотизовани су Русијом, у њој гледају једини спас, и ако је историјски доказано, да је за последњих 100 година Русија третирала Србију као ситну монету за поткусуривање њених великих рачуна. Видели смо напред из првих корака нове владе у Србији, да су и „неутралци" стајали под истом политичком хипнозом Русије, а даље ће се видети, каква смо напрезања чинили не само ја и моји другови, него и Краљ, па чак и Краљ Милан, само да се заслужи благовољење Русије, и чијом су кривицом сви ти покушаји остали без успеха.

Међу тим је 14 декембра држан у Београду главни скуп радикалне странке. Извештај, који му је поднео главни одбор странке, тврди, да *је кабинету Симићевом био задатак* „да уз учешће и споразум са другим странкама и политичким људима *изведе промену устава,*" да је он одиста стишао политичке страсти у земљи и „*пут за промену устава био је потпуно уравнан и утрвен.*" Колико је то истина, видели смо напред из речи самога Краља, да се политичке странке нису могле сложити ни на претходним питањима за промену устава. Главни одбор ра-

дикалне странке у том извешћу хвали Симићев кабинет што је у спољној политици гајио пријатељске односе с Русијом а „суседно-пријатељске односе с Аустро-Угарском.“ Та хвала радикалска *такве* спољне политике српске није ни мало сметала радикалском органу „Одјеку“ да нову владу, за *такву исту* спољну политику проглашује за издајника отаџбине! То је политичка партизанска логика. Извештај, даље, хвали Симићеву владу, што је „засновала тешње политичке везе и споразуман рад Србије са Бугарском и Црном Гором.“ Колико је солидна била та основа односно Бугарске показала је продаја Софијског споразума Порти за четири бугарска владичанска берата, доказали су Куманово и многобројна убиства Срба у Ст. Србији и Македонији; а односно Црне Горе, видели смо напред како је Краљ на Цетињу констатовао, да је тај споразум ишао до „издајства Србије.“ Није изостало из извештаја ни велико и судбоносно питање о наоружању српске војске — иза леђа и кришом од Врховнога Команданта те војске што је, као што смо напред видели, убрзало пâд Симићевог кабинета. Најзад глав. одбор рад. странке осудио је систем неутралних влада као неприродан и нашао је, да би се већ једном морало са свим прекинути „с овим неутралним и кратковечним експериментима, који тако јако худе Србијином државном угледу и њеном националном задатку, па би требало ступити на правилан уставан пут“ тј. предати државну власт „великој радикалној странци.“ Наравно да је главни одбор добио потпуно поверење странке и да је њен шеф и даље остао Никола Пашић, поред свију вељеитета Таушановићевих.

Баш тих дана стигао ми је један нов доказ великога пријатељства, које је Симићев кабинет са Црном Гором „засновао.“ Ђенерал Јеврем Велимировић, који је био српски посланик на Цетињу кад је радикална влада засновала „тешње политичке везе и споразум са Црном Гором“ поднео је мени нарочити рапорт, у коме се горко жали на демонстративно запостављање и врећање, коме је изложен од самога Кнеза Николе. На извесно вежбање нове црногорске стајаће *војске*, позвати су *сви* страни представници на Цетињу, дакле и турски, само српски

ђенерал и посланик није позват. Услед тога г. Велимировић је молио, да се са тога положаја одазове. После оваквог рапорта посланика Србије на Цетињу потписан је 17 дек. 1897 указ, којим се г. Јеврем Велимировић разрешава од те дужности и ставља на расположење. Али да опозиција не би надала дреку како *сриска* влада прекида дипломатске односе са „братском“ Црном Гором, истога дана наименован је за новога посланика Србије на Цетињу потпуковник Александар Машин, војни изасланик при Бечком посланству. Ја сам био мало изненађен ванредно живим наваљивањем Краљевим, да се за посланика на Цетињу постави баш г. Машин и нико други, јер ја сам тога официра дотле знао само као доброга команданта пуковског и као доброга ђенералштабног официра, али нисам имао прилике да чујем ништа о његовим способностима за дипломатску струку. Међу тим тумачио сам то наваљивање Краљево интимним личним пријатељством, које је г. Машин као дугогодишњи ађутант у Двору умео стећи, па како нисам имао при руци нарочитога свог кандидата за Цетиње, а баш у то време *Кнез Никола беше учинио нетактичност, да прими у аудијенцију Ранка Тајсића*, то сам пристао да се г. Машин, као сигуран и веран пријатељ Краљев и Династије постави за посланика баш на Цетињу.

Један распис министра финансија из ових дана заслужује да се овде помене; њиме је, да би се олакшала исхрана сиротиње, ослобођен царине увоз пшенице и кукуруза.

Овде хоћу да поменем једно писмо упућено Краљу Александру из београдскога казненог завода. Писао га је цело својом руком и потписао, у присуству Дим. Гавриловића секретара Мин. Правде и Јевђенија Марковића управника казн. завода, који су то на писму сопственоручно потврдили — један осуђеник тога завода, *Милија В. Карић*, економ из Крстаца среза драгачевског, који по делу Бркићевога хајдуковања беше осуђен на 5 година робије у окову. Тај робијаш осетио је, као што сам у почетку свога писма вели, „грижу савести“ и према томе „сматра за дужност да Ђ. Величанству каже, у колико је зна, праву истину“ о хајдуковању Бркићевом.

„Око Велике Госпојине“ једне ноћи „дошао је мојој кући Обрад Ћебић са Лепосавом женом Милосава Милосављевића из Дљина ср. драгач.; изазваше ме из куће, ту ми представише најпре хајдука Милана Бркића а мало доцније и Сима Милинковића. Обрад ми је казао да је довео Бркића, кога су нека лица из среза пожешког упутила *по тражењу Ранка Тајсића*, те да га ја са Ранком што пре саставим. — — Сутра-дан одмах ја сам отишао код Ранка и известио га да је Бркић код мене по његовој поруци. Ранко је те вечери дошао и два сахата на само разговарао с Бркићем, па су онда отишли сваки на своју страну. — — После извршеног убиства над Бацковићем, ја сам Бркића и Симу одвео к Ранку, који нас је чекао код своје куће у пољу. Бркић је најпре испричао Ранку како је извршио у Моравцима па онда додаде: „Е, сад је на тебе ред чича Ранко да ме спроведеш у Црну Гору, како си ми обећао, а ја сам своје већ учинио.“ — — — У главном *истина је да је Ранково наређење да се Бацковић убије;* да је Ранко радио да Бркића после убиства протури у Црну Гору, но кад тамо није се одмах могло, онда га је упутио преко Миросаљаца у Турску. — — Хајдуке су подржавали већином радикали, али такође и напредњаци и либерали, што је пресудом утврђено. *Најглавнији кривци и јатаци нису били пред судом, нити су их хајдуци хтели показати.* — — — Хајдук Милан Гуџић дао је Ранку Тајсићу тридесет дуката (1890) да му изради милост, па га је преварио. За ту превару претио је Гуџић да ће убити Ранка. Кад сам за ту претњу сазнао ја сам преко људи који су за њега знали порадио те је Гуџић убијен. — — По његовом (Ранковом) оптужењу за велеиздају у такозваној „Чебинчевој афери“ *стоји у истини да је радио на томе*, јер сам доцне сазнао *а и сведоке за одбрану његову тражио и суду приводио.* Што се тиче Ранкове радње у тој велеиздаји, он није био баш за то да се Ваша династија протера, и да неко други дође на престо, већ просто је гледао прилику не би ли се са Карађорђевићем негде састао *те да* (од њега) *што више новаца узме* бајаги за ту агитацију, али он није ни за Карађорђевиће, као што није ни за династију

Обреновића. У главном о Ранку може се рећи да је у последње време одобравао хајдучију и *освету* над противницима, а имао је прилике да се за та помагања и *награди*. Он је у последње време гледао да се на сваком кораку *наплати*, не бирајући ни средства ни начине за то, јер се каје што се раније није наплаћивао, кад је имао за то прилике. Ваше Величанство! Нека ми је дозвољено да овде напоменем и за г. Милана Ђурића проту из Ужица, који више јавно подстрекава људе против Ваше династије, како би је требало протерати, јер би то био једини спас за ову земљу; а са својим личним пријатељима и добрим познаницима преговара и на који би се то начин извршило. Господару! Кад би овде и даље писао шта се где и како ради сад а и пре радило, одвело би ме далеко а ако ми се кад дâ прилика да могнем лично пред Ваше Величанство изаћи, то ћу Вам све о свему што будем знао исповедати се као пред самим Богом и *још више*."

Да ли је ова красна душица добила прилику да се исповеди пред Краљем *више* него пред самим Богом, нисам сазнао. Ову сам белешку сачувао само због карактеристике „новог дворјанина" на Цетињу.

Међу тим је стигао у Београд нови турски посланик ђенералштабни пуковник *Фети-беј*. Дочеках га на железничкој станици, колико да се одужим за велике љубазности учињене мени када сам полазио из Цариграда. Али када видех да ни Фети-беј није донео ништа осим нових обећања Султанових — онда сам отишао Краљу, и пошто је свечана аудијенција за примање новога турског посланика била одређена за 21-ви децембар, казао сам Краљу ово:

— Ја не знам, Господару, да ли ће Фети-беј, предајући Тефик-пашино опозивно и своје кредитивно писмо, казати коју реч више, по нарочитој наредби Султановој, или ће се ограничити на шаблонске фразе „да се што више учврсте односи пријатељства и доброга суседства, који на срећу постоје између обе државе." Судећи по тексту његове беседе, коју ми је поднео кад је молио за аудијенцију, он ће се ограничити на оно, што мора да каже. Али ја држим да оно што ће

Ваше Величанство казати новом турском посланику, на првом виђењу с њим, треба да буде тако удешено, да *што скорије* донесе неке користи. После онога што Ваше Величанство нађе за добро да му одговори на његову беседу, требало би доцније у разговору, приликом послужења поменути све наше несвршене послове с Турском, и том приликом формулисати две фразе, које би садржавале: 1. Хвалу о ванредно великом политичком дару Султановом. 2. Неколико речи увијене срдбе, удешених према нашем државном стању, а по форми врло умерених.

— Добро, докторе — рече Краљ — али ја немам обичај никад спремати нарочито што ћу да кажем посланицима у таквој прилици.

— То и није Господарски већ министарски посао. Ја имам овде скицу за то неколико речи за случај ако их Ваше Величанство хтедне употребити? —

— Да чујем, докторе. —

Прочитах ово:

„.... Ја се у толико више чудим овом одуговлачењу што је познато да Њ. Ц. В. Султан има, нарочито у питањима спољне политике ванредну даровитост (un sens politique hors ligne). Он је њу увек доказивао, нарочито последњих година, тако да му се диве сви суверени и сви сувремени велики државници. Према томе ја се питам шта може бити узрок да Њ. Ц. В. Султан не наређује да се убрза решење наших захтева. Он, у својој даровитости и широком политичком схватању мора разумети тешкоће у којима се Ја, као суверен Србије, морам налазити посред бесних политичких партија, непрестано дражених нестрпљивим јавним мњењем, — па би, као мој опробани пријатељ, могао зажелети да ми олакша ту ситуацију.

„Обично се верује, да је утицај Русије учинио, те сам ја одржао на миру моје људе пролетос за време сукоба с Грчком. То је са свим погрешно, јер сам у мојој држави Ја Господар, а у свету има и осим Русије великих држава. Ја сам наше понашање удешавао једино према интересима Србије и према осећањима мојега пријатељства за личност Султанову. Ја сам онда

добио од Њ. Ц. Величанства прецизна обећања односно свију наших жеља, нарочито односно питања о г. Фирмилијану, и благодарећи тим Султановим обећањима ја сам могао задржати моје људе на миру. Али да бих Ја могао наставити у истом правцу и да би се могла запушити уста опозицији моје владе, безусловно је потребно да се дата обећања изврше, те да и председник моје владе, преко кога су та обећања учињена, не буде принуђен поднети своју оставку само зато што су та обећања остала неизвршена...“

— Добро је — рече Краљ — Ја вам не могу обећати да ћу баш сваку реч употребити, али оставите ми ту хартију. Смисао ћу за цело употребити. —

Тако је и било.

Кад је Фети-беј сав узбуђен изашао са своје прве аудијенције и кад сам га испратио до пола велике дворнице, где га је прихватио дворски маршал — молио ме је да му помогнем верно написати и поднети Султану Краљеве речи. Разуме се да сам му испунио жељу.

Али доцније ће се видети да се и први рапорт Фетин-бејов из Београда скрхао о русофилство Мунир-пашино (et pour cause!) и осталих руских пријатеља у Јилдизу, а ови сви нису видели данас у Србији никога другог до Краља Милана. То је за њих било страшило, la bête noire...

Пошто су чист приход Класне Лутрије извесне владе трошиле и на потпомагање својих партизана, то је министар народне привреде прописао нарочита правила за руковање тим приходима, како би се они употребили да се унапређује земљорадња и сточарство, по том занати и индустрија, који земљорадњи и сточарству стварају погодбе за њихов успешнији развитак, било пружајући им само средства за производњу, било пак, прерађујући њихове сировине, и најзад трговина, која тим прерађевинама, као и сировинама, које не потребују никакве прераде, отвара страна тржишта.

Члан 16. Ако је зајам дат на лично јемство (члан 11.), прописе чл. 14. и 15. ових правила Управа Класне Лутрије примењиваће на дужникове јемце.

Члан 17. Ко тражи поклон, дужан је привести за јемце два имућна грађанина, који ће Управи Кл. Лутрије јемчити да ће молилац у одређеном року отпочети рад на предузећу, за које је поклон тражио.

Ако молилац у одређеном року радњу на предузећу не отпочне, дужан је Управи Кл. Лутрије вратити сву примљену суму. Не буде ли у стању он то учинити, Управа ће тражити наплату од јемаца.

Члан 18. Ни помоћ ни позајмица не може се давати лицима која су под стечајем.

Члан 19. Старање о утрошку одобреног кредита за дотичну годину и о доношењу решења о томе с обзиром на чл. 10. ових правила, водиће начелници дотичних одељења.

Члан 20. Правила ова важе од 1. јануара 1898. године.

ПБр. 9282. 17 декембра 1897 год. у Београду.

Министар народне привреде,
С. М. Лозанић с. р.

Међу тим су свршени потребни претходни, технички и финансијски радови за *грађење железничке пруге* од Савскога колосека Београдске железничке станице до нове кланице на Дунаву. Министар грађевина наредио је Дирекцији Српских Државних Железница да ову линију сагради. Ова је позвала јавно предузимаче да до 1-ог фебруара 1898 поднесу своје понуде у запечаћеном писму с означеним ценама за све радове, који су у ценовнику наведени (кауција 60.000 у готову или у државним хартијама од вредности).

Међу тим опозициони листови су грдили владу што ништа не ради за извршење овога по привреду важнога посла.

22-ог дек. 1897, а на основу чл. 65. Устава, Краљ је потписао указ, којим се наређује да буџет државних прихода и расхода, који је важио за 1897 годину, важи и за „наступајућу“ 1898-му годину, докле Народна Скупштина буџет не реши.

Овај указ поздравила је опозициона штампа белешкама и чланцима, у којима се доказивало, да председник владе неће да плати подвоз за салонски вагон у коме се он са својом породицом „изволео прошетати“ до Цариграда и натраг, тако исто да његов намештај (за који је раније тврдила да га је др. Владан

продао за скупе паре држави) још лежи у магацину железничком, јер „премије“ неће да плати подвоз за свој намештај, и како сад бугарска држава тражи од српске 800 дин. колико њеним железницама припада за ову „шетњу“ председникову, итд. итд.

Владин лист је просто наштампао признанице Дирекције Српских Држ. Железница по којима је др. Владан платио и салон и пренос ствари, чим се вратио из Цариграда, и додао да намештај још стоји у магацину из разлога са кога др. Владан још станује у хотелу — јер му се кућа оправља.

Када то није упалило онда је опозиција надала дреку што је др. Владан *наредио* полицији *земунској* те је ова ухапсила „одличнога српског грађанина“ — Светолика Савића, једног од уредника политичког листића „Мали Журнал.“ Владин лист им је понудио да српска влада тражи од хрватске, да се тај одлични српски грађанин преда српској власти, али то се опозицији није допало.

Интересантно је да је један од радикалских листова („Дневни Лист“), који је дотле бесно нападао владу, ових дана на једанпут почео да брани министра војног, кога је највише од свију министара нападао. „Има заслуга г. Вучковић — нађе на једанпут тај орган свију незадовољних официра — штампа треба да се умери у својим оценама.“ Изгледа да је ова нагла „промена фронта“ била изазвана некаквим неприликама, у које беше запао „јуначки“ главни сарадник тога листа.

У Београду је основана „хемијско-техничка задруга.“ — Српско Пољопривредно Друштво узело је новога полета. Осим многобројних нових чланова утемељача и помагача, почеше и поједине окружне скупштине да се јављају као добротвори овога друштва, које је на све стране отварало своје подружине. Садржина његовог листа „Тежака“ постајаше све богатија.

Уочи Божића пише ми познати публициста Никола С. Јовановић „Американац“ овакво писмо:

„Пошто држим да нећеш замерити на старо-пријатељском тону којим те и као министра адресујем,[1] то

[1] Када сам био кмет београдски, дакле у великој севабдиници, дао сам Американцу парче хлеба у општини. Отуда овај његов пријатељско-протекторски тон.

те лепо молим: да примиш ово неколико редака као допуну оног пријатељског разговора, који, због навале послова, који те притискују, не могосмо имати јуче.

„Дакле, пре свега, молим те Владане да сматраш и као моје *јавно*, а не само као моје приватно, *мишљење:* да си ти, са твојом *цариградском* политиком на *правоме* путу, *па успело се са том политиком не успело.* По моме нахођењу, то је експерименат, који Србија, после оног страшног Сан-Стефанског разочарања, као и после тешког Берлинског ударца, *мора до краја стрпљиво извести. Ти* си — без хвале ти додајем — *најпогоднији* представник те спољне политике српске.

„Баш и ако Султан не одржи своја обећања — *ми* нисмо погрешили што смо му реч узели! Да ратујемо уз *Грке* нисмо имали рачуна, па чак да нам Султан ту реч није дао, као што не треба да се бијемо ако нас, прости ме, слаже... Међутим ја мислим да дотле неће доћи.

„Ако ти дакле вреди што моје скромно мишљење, онда *немој клонути на путу те политике с Турцима.* У политици која *треба* да се води, и са којом *мора* да се срећа проба, па чак и да се *стрпљиво* проба, у таквој политици *и голо искуство је успех.*“

Ово „јавно“ мишљење Н. С. Јовановића „Американца“ и ако врло скраћено, бележи се овде за доцнија поређења са другим мишљењима истога новинара.

VIII

КРАЉ МИЛАН У ФРОНТУ

На седници Министарскога Савета од 24 декембра 1897 донесене су ове важне одлуке:

1. Потписан је указ на основу чл. 75. и 76. Устава и чл. 80. изборног закона скупштинског, којим се Народна Скупштина сазива за 30-ти декембар 1897 у Београд, али у исто време, на основу чл. 77. Устава, чл. 78. изборног закона и чл. 113. закона о пословном реду у Народној Скупштини ова, сазвана за 1897, одлаже до 24 јуна 1898 године.

2. Потписан је указ, на основу закона о формацији војске, којим се васпоставља Команда Активне Војске.

3. Потписан је указ којим се ђенерал, Њ. В. Краљ Милан, поставља за команданта активне војске.

Пре него што је овај указ потписан, Краљ се саветовао с појединим министрима о том наименовању. Атанацковић је обратио Краљеву пажњу на ту околност, да до сада има случајева у којима је владалац поверавао команду над војском своме брату или своме стрицу, али да нема случаја, да је какав владалац поверио такву команду свом оцу, па је онда упитао Краља, да ли је добро процењио сав домашај тога наименовања? Краљ је одговорио да потпуно зна шта чини, али да он има неограничену веру у свога оца.

Што се мене тиче ја сам се обрадовао овом наименовању. За моје планове с војском мени изгледаше идеална једна формација, у којој би тако силан ауторитет као што беше Краљ Милан у српској војсци, био командант, а ђенерал фон дер Голц шеф штаба код њега! С таквом командом српска би војска брзо постала прва

војска на Балканском Полуострву. Истина, још у овој седници одређен је ђенерал Димитрије Цинцар-Марковић за шефа штаба те нове команде, али ја сам знао да се за девет месеци још не може мислити на ступање ђенерала фон дер Голца у српску службу, и за сада се задовољих *што један бивши Краљ* и врховни командант једне војске у три рата *има толико самопрегорења* и родољубља *да стане у редове те војске* као ђенерал. Бејах радостан што један Краљ, за љубав отаџбине, стаје *просто у фронт!*

Како Краљ Милан у те дане не беше у Београду него у Мађарској, где је ловио на имању свога пријатеља грофа Евжена Зичија, то му је министар војни депешом саопштио да је постављен за команданта активне војске.

Краљ Милан је одговорио двема депешама, једном Краљу а другом министру војном.

Ова је гласила:

„Пошто сам извршио моју прву дужност и поднео моме Краљу и Врховном Команданту моју дубоку захвалност, сматрам за дужност да Вас уверим Господине Министре о нарочитом старању, које ћу заложити у вршењу мог високог звања да оснујем и развијем потпуну хармонију између команде активне војске и Министарства Војног. Ја рачунам у томе на вашу драгоцену потпору као што и Ви можете рачунати на моју за свако добро војске и њеног Врховног Команданта милога Краља Александра I. Живео Врховни Командант!

Командант Активне Војске
генерал **МИЛАН**“

Министарски Савет послао је Краљу Милану овакву честитку:

„Честитајући Вашем Величанству светли празник Христовога рођења, Министарски Савет хита да Вам пошље и своју радосну захвалност што сте благоволели примити Команду Активне Војске нашега узвишенога Господара, војске, за чију организацију и унапређење Ваше Величанство има неумрлих заслуга.

Краљ Милан је одговорио оваквом депешом мени:

„Срдачно захваљујем Краљевској влади на њеном телеграму. Као тридесетогодишњем војнику а верном поданику мога узвишеног сина, Господара Врховног Команданта, дужност ми је налагала његовом позиву следовати, знајући колико Обреновић пети љуби војску и колико војска њега одушевљено љуби, и сматрајући да је мојим наименовањем Господар хтео још ближе да означи своја осећања према војсци. Оно мало што сам могао за њену организацију учинити потекло је из традиционалних погледа Дома Обреновића о отаџбини, држави и војсци. Врли потомак Милоша и Михаила Александар I сјајно и светло показао је према војсци дух, којим је задахнут. Краљева влада по прошлости својој несумњиво ће у томе као и у свему потпомагати Краља и ја се данас радујем што ми се указује прилика уверити је о мојим осећајима срдачног пријатељства.“

Какав је утисак направило наименовање Краља Милана за команданта активне војске у земљи и на страни?

После два дана добио сам из срца Шумадије, из Крагујевца, и то од једнога фанатичког партизана политичког овакво писмо:

„Ја знам да сада имаш више посла но што си га икада имао, и да ти није до читања приватних писама; али не могу да отрпим а да ти не јавим, какав је ефекат учинио указ, којим је Краљ Милан *узео дизгине од војске. Све се ућутало од објављеног указа, и нико нема речи да проговори.* Ја мислим да ништа паметније ниси могао смислити од овог акта. У овом акту **СВИ** *налазе гаранције.* Ти си човек који ћеш ово потпуно разумети.“

Из овога се писамцета узгред види, како публика често приписује појединoм министру у заслугу нешто, у чему он нема друге заслуге него што је пристао, као што му често приписује у кривицу по нешто, у чему он ама ни најмање нема кривице.

Страна штампа гракнула је сва против наименовања Краља Милана. Сви немачки па чак и сви аустроугарски листови пропратили су ту вест погрдама против „највећег аустрофила“ у Србији. „Vossische Zeitung“ (од 7. I по н.) тврди да је то наименовање нов *државни удар* извршен у Србији, којим се спрема да Краљ Милан опет

заузме престо! Једина „Neue freie Presse“ (од истог дана) донела је овакву белешку:

„Наименовање Краља Милана за команданта активне војске изазвало је у Београду, као што нам отуда пишу, велику сензацију, која се своди на *унутрашњу* ситуацију, све веће ширење хајдучије и радикализма, који је почео да узима на се *антидинастичан* карактер, који се показао на великом хајдучком процесу у Чачку и у бегству радикалскога сељачког вођа Ранка Тајсића у Црну Гору, побудило је Краља Александра да изведе реорганизацију војске и да главну команду повери јаким рукама. Пошто је Краљ Александар такву команду могао поверити само човеку свога највећег поверења, на кога се у сваком случају може ослонити, то ју је он и поверио свом оцу. Ово наименовање даје садашњој влади, која је политички неутрална, и која је позвата да зајази екстремне струје српских политичких партија, сигурне потпоре и чврстине. У меродавним круговима уверени су да ће кабинет Владана Ђорђевића, који сад осим поверења Краљевог има и поуздану потпору у управи војске, успети да уз пркос наново разбуктаним политичким страстима, изврши свој програм, да одржи мир и ред у земљи и да онемогући сваку штету од претераних партизанских струја.“

Па и ову медвеђу услугу у овом јединoм бечком листу учинио је српској влади њен начелник поштанско-телеграфског одељења Тоша Виловски, који се тада десио у Бечу и који 27 дек. пише мени:

„За сада вам шиљем један антрфиле, који сам у „Н. Сл. Преси“ на брзу руку написао, а коме ће из Београда следовати други извештаји. *Овде сам имао многе тешкоће због врло резервисаног држања званичних кругова према догађајима у Србији.*“

Колико је Тошица видео „званичне кругове,“ то се види из факта да је истога дана један од полуслужбених листова бечких (Neues Wiener Tagblatt) донео белешку како је наименовање Краља Милана чисто унутрашња ствар Србије, која нема и не може имати никакве везе са спољном политиком; а колико је Тошина услуга влади у овом антрфилеу „Н. С. Пр.“ била мед-

већа — види се из факта да Виловски баш онда представља наименовање Краља Милана као поглавито наперено противу радикала, када сам ја баш ових дана радио да придобијем за службу двојицу од најважнијих људи у радикалној странци, Стојана Протића и Јована Ђају. Првом сам преко министра просвете понудио место управника државне штампарије. Ст. Протић је ту понуду „*за сада*“ одбио, као што ме је министар просвете нарочитим писмом известио. Онда сам понудио Ст. Протићу друго место са рангом и платом бољом но што је имао као председник Пореске Управе, и оставио сам му рок да се размисли. На то сам добио овакво писмо:

„Господине Председниче, по Вашој жељи ево хитам да Вам, и пре допуштеног ми рока, дам одговор на питање и понуду: примам ли понуђену ми службу Главнога Секретара I кл. у Државном Савету.

„И ако сам вољан да свагда дам отаџбини својој услуге и рад, који она од мене буде тражила, ја ипак учињену ми понуду од Ваше стране морам, у *овом тренутку*, отклонити и отказати Вам свој пристанак, једно с тога, што никако не могу да савладам законске скрупуле, везане за понуђено ми место, а које ће се неминовно последицама својим одазвати и на мени, а друго и с тога што се, пре три месеца дигнут с једног положаја и посла, где сам и вољно и успешно радио, сада нудим положајем и послом, који је за мене свакојако нов, и којему тек треба да се одајем и посвећујем.

„Захваљујући Вам, господине председниче, на пажњи и понуди којом сте намерни били, како се сами изволесте изразити, поправити ранију погрешку свога колеге, мени је част умолити Вас, да изволите примити уверење мога истинитог поштовања.

31 дек. 1897, Београд. СТОЈ. М. ПРОТИЋ“

За време ове преписке ја сам Јовану Ђаји понудио да за сада прими на себе организацију и управу пресбироа у Мин. Ин. Дела, јер би он то, као опробани публициста, најбоље удесио, обећавајући му да ћу га одмах, чим сврши организацију тога одсека у Министарству употребити у дипломатској служби. Ђаја је на то пристао у начелу, али је молио пре него што дефини-

тивно пристане, да му израдим аудијенцију код Краља. Та је аудијенција била 27 дек. 1897, и са ње је Ђаја дошао право у Мин. Ин. Дела и изјавио да се прима понуђенога му места. Одмах сам написао решење о томе наименовању и наредбу да се г. Ђаја одмах уведе у дужност, а овај је на акту потписао да му је решење саопштено и да пристаје.

Сутра-дан 28 дек. 1897, Јован Ђаја пише Краљу овакво писмо:

„Ваше Величанство,

„Јучерашња аудијенција, на коју сте ме изволели примити, спада у најзнаменитије догађаје у моме животу, и по важности многих предмета, које је Ваше Величанство у разговор унело, а особито по томе, што сам добио прилике да објасним Вашем Величанству све оно из свога политичког рада, што је на њ могло бацати какву сенку. При крају таке аудијенције, а према онако милостиво изјављеној жељи Вашега Величанства, ја сам пристао да се примим понуде, коју ми је учинио Господин Председник Министарства, да као шеф уредим новинско одељење Министарства Иностраних Дела, и да се старам о заступању српских интереса у страној штампи. На примање те понуде нису ме побудили ни озбиљност материјалне награде, ни стављени ми примамљиви изгледи у скорој будућности, ни обећано ми вршење посла на страни, за који сам нарочито изјавио своју готовост, чим наступи, него ме је једино побудила поновљено изјављена жеља Вашега Величанства. У душевном расположењу створеном онаким доказима високога поверења и благонаклоности Вашега Величанства, ја нисам могао свој пристанак одрећи; нисам га могао одрећи већ ни с тога, што сам помислио да би такав непристанак могао представити у неподесној боји моју искреност и захвалност према Вашем Величанству. Под утицајем оваквих мисли, ја сам се јуче и потписао на одлуци Господина Председника Министарства, којом се уводим у поменуту дужност.

„О свему овоме ја до овога часа ни с ким нисам ни једне речи проговорио него сам се у ноћној тишини сам са собом саветовао, па сам дошао до тврда закључка:

да бих ја тек онда проиграо поверење свога Краља, да бих ја тек онда постао његa недостојан, кад бих остао при изјављеном пристанку.“

„У намењеном ми послу, ма колико била кратка његова привременост, ма како се он бавио патриотским заступањем српских интереса, опет је скоро немогућно избећи случај, када бих ја морао представљати или неисправна чиновника или плаћено перо; дошао бих дакле у дилему, из које ми нема излаза без губитка онога, што никако нећу да изгубим својом кривицом, а то је оно високо поверење, које ми је Ваше Величанство јуче у оноликој мери указало. Сви други разлози говоре ми у прилог томе, да останем при примљеној понуди: и обзири практична политичара, и обзири на моје врло тешке приватне прилике, и обзири на *неискреност мојих другова и пријатеља, коју ми је Ваше Величанство потврдило.* Али сви ови разлози падају пред оним једним, који ме је и подстакао на смелост да се овим писмом обратим Вашем Величанству.“

„А да не би остало никаква места сумњи да ме и други какви разлози побуђују на одустајање од примљене понуде, ево *изјављујем* Вашем Величанству: *да се сасвим повлачим од сваког партијскога политичкога суделовања које ми је донело толико горког искуства и толико разочарања.*“

„Најпонизније молим Ваше Величанство да ми не замерите него да ову моју изјаву изволите примити као нов доказ да с поузданошћу можете увек и свуда располагати са мном, где год бих својим радом могао појачавати, а не слабити високо владалачко поверење и благонаклоност Вашега Величанства.

28. дек. 1897,
у Београду

В. Величанства
најпонизнији
Ј. ЂАЈА
држ. саветник у пенсија.

Ову своју автослику у копији спровео је писац и мени с оваким писамцетом:

„Господине Министре,

„Овакво писмо, какво Вам овде у препису шаљем, послао сам данас Њ. В. Краљу. Из њега ћете видети моју унутрашњу борбу, моју одлуку и разлоге за то.

„Ја Вам од свега срца захваљујем на ласкавом пријатељству које ми и овом приликом указасте. Молим Вас немојте се наљутити и будите уверени да остајем увек с особитом захвалношћу и поштовањем Ваш Ј. ЂАЈА."

Ја сам слегао раменима. Истога вечера одох у Ниш, куда ме је општина звала на своју прославу онога дана, у који је Краљ Милан са српском војском тај град ослободио.

Четири дана раније, 24 декембра 1897, водио се у Петрбургу између рускога министра спољних послова грофа Муравјова и српскога посланика Саве Грујића овакав разговор:

Сава Грујић: Прошлог пута рекосте ми Сијатељство, да је Султан издао Егзархији берате тајно од Патријаршије и од Ваше амбасаде; међу тим прошлога лета када је бугарски агенат Марков уложио свој фамозни („пресловути") ултиматум, то се није могло да догоди, јер сте ви тада сагласни били са мојом изјавом, да у питању о новим бератима морају се имати у виду тако исто и интереси српске националности. —

Гроф Муравјов: Са свим тако; али од тада се много штошта променило — (Ту је гроф питајућим погледом и смешећи се застао).

Сава Грујић: Ми имамо извештаје, Сијатељство, да су Бугари ове берате добили од Русије, као награду за питање о емигрантима. —

Гроф Муравјов: Извештај је ваш са свим погрешан. Питање о бератима и о емигрантима, апсолутно никакве међусобне везе немају. Ми нисмо имали никаквога свог специјалног интереса у емигрантском питању. Кад је Кнез Фердинанд овде био, он је сâм дао изјаву, да ће емигрантима дати амнестију, и пуковник Пешков ишао је недавно у Софију, да се само *о начину* повраћаја емиграната споразуме, пошто је већина од ових до сада била у саставу руске војске... Берате пак, Султан је формално Кнезу Фердинанду обећао, и сад је само то обећање извршио. Ми само томе нисмо никакве сметње чинили. —

Сава Грујић: Дакле ипак, вашом, рецимо пасивном помоћу Бугари добише за нову годину три нова владичанска берата, и то управ за епархије, које спадају у сферу наших националних интереса, а ми, који смо се у вашу обећану заштиту ових интереса надали, остасмо празних шака.

Гроф Муравјов: Пардон, и ви сте у добитку. Бугари су истина добили жељене владичанске берате, али ви сте добили новога *Главнокомандујућег.* —

Сава Грујић: Дакле види се, да је *лично* једно питање Царску владу определило, да нам своју моћну подршку у владичанском питању у последње време откаже? Али, молим, требало је да имате у виду, да су сва лична питања пролазне природе, докле су *народна* питања од трајне вредности, од трајног значаја. При том овде није био у питању само интерес Краљевине Србије већ и Црне Горе и целога српског народа у Турској.

Гроф Муравјов: Личности су пролазне, али и оне утичу јако на политичка расположења. Ево нпр. Краљ Милан, који је свечано дао реч, да се више неће враћати у Србију, сад опет непосредно активно утиче на вашу политику, и како бисте ви сад хтели да ми са истом пређашњом вољом и ту политику потпомажемо? —

Сава Грујић: Политиком српском, Сијатељство, управља Краљ Александар, а Краљ Милан је дошао на позив Краљев, који верује у његову оданост и његово искуство. —

Гроф Муравјов: Ви у то можете веровати, али ми не верујемо ни у једно ни у друго. Напротив, ми смо уверени да ће бављење бившега Краља у Србији бити од штете и за земљу и за њенога младог Владаоца, коме ми најбољу срећу желимо. —

Сава Грујић: Морам, Сијатељство, да вас подсетим да сте ми толико пута повторавали жељу Царске владе да са Бугарима живимо „у миру и сагласности.“ Како ћемо ми сад да одговоримо тим вашим лепим жељама, које су, разуме се, вазда и наше биле, кад Бугари сад, наоружани новим бератима чине упад у област наших легитимних националних аспирација? Па шта ће сад рећи Патријаршија, чија се канонска права овако флагрантно нарушавају?

Гроф Муравјов: Ја вам опет понављам пријатељски савет да са Бугарском и даље одржавате добре односе. А што се Патријаршије тиче, **она је на све ово пристала...** —

А да се не би помислило да је гроф Муравјов на своју руку због Краља Милана окренуо леђа не само

Србији него и целом Српству, сâм Цар руски Никола II, користио се примањем дипломатскога кора о Новој Години да утврди посланика Србије у томе.

Кад је ред дошао на срп. посланика прво је Царица пришла и примила његова честитања. Изволела је упитати за здравље Њ. В. Краља *и где се налази сада Њено Величанство Краљица Мати?* После тога пришао је и Цар. Примивши послаников поздрав, изволео је рећи, да је добио љубазан телеграм од Њ. В. нашега Краља. За тим је упитао да ли је дошао наш војни агент. Сигурно је очекивао да ће му г. Љуба Христић том приликом бити представљен. После тога Цар је рекао: „*Незгодно је, што се Краљ Милан опет у Србију вратио.* Истина, *ми не желимо* да се мешамо у ваше унутрашње ствари, *али се ипак бојимо да не настану код вас какве комиликације и унутра и споља.* Моја је жеља, да са Бугарском одржавате добре одношаје, и молим вас да ово саопштите у Београд.“ Ово рекавши, Цар се окрете да пође даље, тако, да је на представљање новога секретара[1] тек успут, преко рамена, одговорио.

Сиромах Мита! Чак је и он морао да осети како је „незгодно“ што се Краљ Милан опет вратио у Србију!

Излазећи из двора разговарали су српски и бугарски заступник у Петрбургу. Г. Станчов казао је г. Грујићу да њему Цар није ни речи казао да Србија и Бугарска треба да одржавају најбоље одношаје, само му је рекао како ствари у Бугарској сада добро иду и да је са задовољством сазнао о свечаностима у Кнежевом двору приликом освећења дворске *православне* капеле.

Просто и јасно. Дакле Краљ Милан, који је од васалне Кнежевине направио независну Краљевину, по мишљењу Његовога Императорског Величанства и његовог министра спољних послова нема права да се врати у ту „независну“ државу. Рођени отац онога истога Краља Александра, коме Русија по речима грофа Муравјова жели „сваку срећу“ не треба да му учини ни ту срећу да живи под његовим кровом, да га не остави онако

[1] Раније беше из дворске канцеларије јављено посланику Србије да ће овом приликом представити Њиховим Величанствима новога секретара посланства г. Миту Поповића.

млада без својих очинских савета усред узбурканих таласа бесних партијских страсти. Али кад је *независна* Србија имала ту дрскост не само да допусти да Краљев отац живи на двору свога јединца, него је овај дрзнуо да свога оца постави за команданта своје активне војске — онда целоме српском народу нема ни једне владичанске „браде“, а Бугарској која прима натраг бунтовнике официре и чак у своме католичком двору освештава православну капелу, њој треба дати три бугарске владике и то у оним крајевима, за које је Русија дотле признавала да спадају у сферу српских националних интереса. Дакле оно што се онај наш новинар шалио у својој шали о баја-Николчету — то ево *званично* потврдише и Цар Руски и први министар Русије посланику Србије, радикалцу Сави Грујићу...

Појмови, које тадашња влада у Србији имађаше о једној *независној* држави, беху тако дијаметрално противни појмовима Цара Руског и његовога првог министра, да сам се ја, после ових разговора ђенерала Грујића, морао озбиљно упитати: шта је већи интерес *Србије*, која је мени *одиста* била преча од свега, да ли да својом оставком колико толико ублажим гњев моћне Русије, или да прихватим рукавицу која нам је у владичанском питању бачена, те да се и даље борим за независност Србије од свачијег, па и руског, мешања у унутрашње послове Србијине? Историја српско-руских одношаја за последњих сто година доказивала ми је небројеним очевидним, опипљивим доказима и фактима: да је Србија и онда, када је слепо слушала сваку заповест из Русије, када је пристајала да се понаша као проста руска губернија, и ако се сама *својом крвљу* ослободила, — видела врло малу, скоро никакву вајду, и да би, према томе, један тек инаугурисан политички систем, који са гарантованом сталношћу обећаваше сигуран, политички, привредни и војнички препорођај Србије, оставком ове владе био жртвован, без икаквога изгледа на какав већи успех у спољној политици Србије.

Ја се нисам ни мало варао. Знао сам да Русија помоћу свога савеза са Француском држи у шкрипцу велики тројни савез у Европи, а помоћу свога споразума

од 1897 с Аустро-Угарском може да одува са Балканскога Полуострва све што јој се на њему не допадне. Али, и ако сам био потпуно свестан те *ужасне* силе, опет то у мени не могаше да уздрма појам о дужности, и ја сам поред оног „Laboremus“ узео за девизу и ону француску изреку: „Учини што ти је дужност, па ма шта било.“ За мене беше јасно, да ће ме Русија сможлити, али зар није било јасно и свима Србима у почетку XIX-ог века, да се они узалуд голих шака дижу противу силне Отоманске Царевине, па су они ипак учинили своју дужност као добри Срби, и гинули су као прави јунаци, докле се наново није упалила ватра на српском огњишту. И када се српском крвљу и српским костима створио зачетак нове српске државе, у колико већа беше данас моја дужност да се сав заложим за истинску независност те државе на „advienne que pourra.“

Међу тим је и француска штампа добила из Петрбурга упуства како треба писати о постављењу Краља Милана за команданта активне војске. Ево, на дохват, неколико примера:

„Лепа је ствар поштовати свога оца и слушати га, али и то треба да има својих граница. О томе као да не води рачуна млади Краљ Србије. И ако је раскраљ Милан *за готове паре* обавезао се, да се неће више враћати у Србију и да неће више својим интригама бацати забуну у Краљевину, Краљ му је допустио да се опет настани у Србији, и то је одмах угрозило унутрашњем миру земље и ствара заплете с иностранством. Кабинет Владана Ђорђевића састављен је све од самих самсара (hommes d'affaires) Миланових, и сада у Србији влада његов ћеф (bon plaisir). Па и то није било доста раскраљу, који се само за то вратио што више није имао ни паре ни кредита, него се дао од свога сина поставити за врховнога команданта војске. То је целу земљу запањило (consterné) и то може изазвати врло тешке и озбиљне догађаје. Суверенитет Краља Александра постао је гола обмана. Сада је раскраљ диктатор Србије. Није истина да су срп. радикали до сада били противу династије Обреновића. Тек овакви поступци удаљиће њих од династије у толико више, што су тек засновани ин-

тимни односаји између Србије и Црне Горе постали услед овога отворено непријатељски. (Moniteur Universel, 12 јан. 98).

Руски полузванични лист на француском језику „Le Nord“ донео је из Петрбурга овакво писмо:

„Абдикација Краља Милана и ступање на престо младога Краља Александра поздрављено је у нас и свуда где има искрене љубави за храбри српски народ, с највећим задовољством и с надом, да ће уклањање из Србије онога владара-сметењака (souverain-brouillon) повратити симпатичноме народу српском мир и напредак, које му никада није могла осигурати владавина Миланова.

„Нарочито у нас, где се Срби сматрају као наша млађа браћа, веровало се за тренутак, да ће тај народ, ослобођен странога туторства, тако противнога Словенству, а које је било нераздвојно од раскраља, постати свој сопствени госа и да ће усвојити политику, која одговара предањима *србизма.*

„На несрећу, та нам радост није била дуга века. Краљ Александар, уз пркос високим особинама које одликују тога младог суверена — сувише је одан свом оцу. Он ту оданост тера тако далеко, да чак заборавља своје дужности, што их има према отаџбини и према народу, који му је поверио своју судбину. Он је свога оца поставио за генералисима српских војсака (généralissime des armées serbes). Дакле онај, кога су жарки родољуби београдски називали мòром Шумадије (le cauchemar de la Choumadia), поново је везан за народ и за круну, које се онако лармацијски одрекао.“

„Генералисим српских армија! Ми бисмо желели знати какве ће то бити функције бившега суверена, који је *благодарећи једино успесима руске војске* противу Турака 1877-1878 *постао Краљ,* и који је нашао за добро да *своју Краљевину подчини Аустро-Угарској.* Кад човек чује реч „генералисим“ одмах замишља ђенерала, који је дао доказа своје храбрости и својих широких стратешких концепција.

„Ми, с нашом историјом, која је тако пуна херојства и стратегије кроз толико векова, ми смо имали свега *једнога* генералисима, непобедивог и славног Суварова, грофа од Римника, кнеза од Италије!

„А Краљ Милан? Ама где су те војске, што их је он водио победи? Да ли је он барем *видео* макар једну једину битку? Да ли је он на челу својих трупа, које је водио на јуриш, само помирисао барут?

„Не заиста, ово наименовање исто тако је мало озбиљно, као и све што је везано за успомену на владу Милана Обреновића.“

Високо-постављени писац овога дописа у „Нору“ није нашао да је испод његовога чиновничког достојанства — о људском и да не говоримо — спустити се у фалсификовању историје на нивô најобичнијега новинарског незналице и дрекавца. Он је знао врло добро да је српска војска сама имала 25.000 рањеника и погинулих док је васкрсла српску краљевску круну, и да би, по успесима *руске* војске, Србија и данас била привилегована турска провинција, па ипак дроко тврди, да су ти успеси направили Обреновића IV-ог Краљем Србије. Он је знао боље него ико, колико је тенденциозна измишљотина, да је Краљ Милан подчинио своју Краљевину Аустрији, па ипак се и њоме служи. Што се тиче великих стратешких концепција, он се чини да не зна оно славно дремање и спавање за време ратнога савета уочи битке на Аустерлицу, и навалице се прави да не разуме, да је концепција Краља Милана, после државног удара у Пловдину, била једна од најгенијалнијих, тако, да је до данас спречила да и са целом Македонијом и Старом Србијом буде оно, што је било с Источном Румелијом — и ако су руски „пријатељи“ у Србији учинили, да је Краљ Милан уместо с целом својом војском морао да извршује ту своју велику концепцију с циглих 37.000 људи противу 120.000, те је *зато* дошло до Сливнице. Тако исто знао је високо-постављени дописник „Нора“ из службених извештаја једнога војног агента, да је Краљ Милан не само „мирисао барут“, него да је 5-ог новембра 1885, за време битке пред Сливницом, цео дан и дубоко у ноћ гладовао јурећи с једне батеријске позиције на другу тако, да је не само могао погинути, него је могао лако с целим врховним штабом бити заробљен, толико се био приближио бугарским позицијама. Као Краљ није могао лично водити своје трупе на јуриш, али да се није зало-

жила сва огромна сила Русије само да он не остане командант српске активне војске, позитивно би ђенерал Милан и ту дужност опако исто сјајно извршио, као што је извршио и своју владалачку дужност, када је од васалне Кнежевине направио већу и независну Краљевину. Али баш ово последње је његова главна кривица у очима руских официозуса.

Француској штампи опет изгледало је, да је Русија сувише равнодушна а Француска сувише каваљер, иначе тај грозни Милан не би могао постати командант активне војске у Србији. Тако г. А. Сеси (Saissy) пише у париском листу „Le Journal“:

„Верујте да није никакво задовољство што морамо да подсећамо на Краља Милана. Али морамо, јер је потребно да се прате његови кораци, пошто је он опет постао Госа у Србији и пошто он ради тако, да ће изазвати најопасније догађаје на Балканском Полуострву.

„Милану који је интелектуално много јачи од свога сина Александра није било тешко да га опет дочепа у своје руке, а помагале су му не само силне интриге Аустро-Угарске, него и непојамна равнодушност Русије и сувишно каваљерство Француске.

„Данас се Александар налази у рукама Миланових креатура, и кад је Милан затражио за себе *врховну* команду над српском војском, нико се у Београду не нађе, да каже Краљу, куда га могу одвести закерања његовога тате. Александар се уплашио од татице па је попустио, и данас или сутра татица ће наћи да му се син преморио, да је болестан, и послаће га у иностранство да се лечи, и онда младо јеленче (faon) неће смети да се врати у домовину.

„Милан ђенералисимус! Каква дивота за оне, који знају јунаштва његовога ђенералства у ратовима с Турцима и Бугарима. Он је тај који је у борбама око Алексинца завео *расути строј*, и који се у *Драгоманском кланцу* показао онако велики стратег. После Алексинца хтео је да се одрече престола, у њему не беше ни мало војничког духа. Била је потребна сва енергија краљице Наталије да га спречи у његовој намери да остави народ сâм да трља главу с Турцима. После Сливнице беше тако

исто „развађен,“ и брига за његове драге „дроњке“ (guenille) навела га је, да круну, која је за њега постала сувише тешка, метне на главу свога нејаког детета Александра, па да оде из земље, обећавајући и заклињући се небројено пута да се неће враћати, само да искамчи пара.

„Када би се политика правила само поштеним средствима, од тога дана ни једна влада не би у Милану гледала ништа друго до приватнога човека, који „тера белу лалу“ и који ће зло и наопако да сврши. Али он је вешт човек, он се умео користити околношћу што је отац једнога Краља, умео се кроз одшкринута врата ушуњати у друштво и задобити да га примају из толеранције.

„Од како је наименован за ђенералисимуса, између Београда и Цетиња је лом. Наравно Кнез Никола је искрен и поштен (probe) човек. Напротив Бугари ћуте и чине се невешти. Њима иде у рачун што се углед Србије смањује. Што се тиче Срба, осим оне неколицине које је Милан умео привезати за се, они сви мирно чекају с оним ванредним стрпљењем, које само Оријенталци уносе у политику, чекају да се мера преврши, па да рашчисте не само с Миланом него с Обреновићима у опште.

„Митрополит Михаило, који добро познаје земљиште на коме је, уклонио се из земље, и борави на страни, само да не мора пристати на развод брака Милановог с Наталијом, јер је Милан навалио да се опет жени. Ама то онда мора да има за њега страшних ствари у хартијама, које се налазе у рукама храбре (vaillante) Артемизе?

Кад је Краљ Александар био 1894 у Цариграду, он је имао мисију од свога тате, да моли Султана, да се заузме не би ли од г-ђе Артемизе Христићке, по роду Јоанидисове, могао ишчупати оне хартије, које су толико потребне за спокојство његовога татице.

„Султан је појмио корист, коју би он отуда могао имати и он је нашао начина, да се дочепа неких од тих хартија, и ако то не беху најважније, па госпођа беше чак и од њих сачувала фотографије (што ти је напредно доба!), и за то јој је Султан обећао пен-

сију. Турска пенсија! То вам је као лутријска срећка. Човек није никада сигуран да ће видети једну пару, али опет ко зна шта може наступити, не треба затварати срећи врата. Краљ Александар је хтео да та писма свога тате понесе собом, али се Султан није дао ни осолити. Вели, када су те хартије тако важне, треба их чувати на сигурном месту. А где ће бити сигурније, него кад су у његовим рукама? И тако, да би Милан дочепао и та писма и она која су остала код Артемизе, он сад мора да се ожени њоме. А већ после, пошто му се она више не допада, ласно ће је он себи скинути с врата. Све жене немају толико отпорне снаге као краљица Наталија. То је била мучна жена! Што се тиче Александра, ако он не буде задовољан таквом мађијом, просто ће се озаконити Обрен. Најзад, шта ту, Милан је прави краљ. Према томе он још пре може учинити оно што је урадио Уголин: јести своју рођену децу да би им сачувао најнежнијега оца.“

Предајући овај број париског „Журнала“ Краљу Милану ја сам му рекао:

— Ово није ни Балачко ни Патримонио, јер ни један од њих не би могао овако ашићаре лагати. Ово је женска агитација...

— Тачно. То тихи ветар од Бијарица попухује. Кад Јерина II није више краљица Србије, не треба ни ја да будем командант активне војске. За то треба уверити јавно мњење Европе, да сам пао на главу, и да хоћу да се женим Артемизом!

— А какав је то A. Saissy што потписује ове апсурде? То неће бити никакав псевдоним, јер се као кроза сан сећам да је, још за време мога првог министровања, изашао у некаквим грдним париским новинама један чланак против мене, у коме се тврдило, да сам као лекар издавао — secret professionel. Чини ми се, да је исти потпис био и на томе чланку.

— Вероватно. Он је плаћено перо моје Јерине. Спада у ону врсту публициста из које је и *Жак Сен-Сер*, управо Розенфелд или Розенберг, који ме годинама грди по француским новинама само зато, што нисам хтео да му дам звезду Св. Саве и 20.000 франака, колико је

тражио, па да ме остави на миру. Оставите то новинарско ђубре, нек пише шта хоће. —

Из тога одличног друштва новинарског није могао изостати ни наш дични Шандор Петровић. Он је у Kölnische Zeitung (2 јан. 1898) уверавао цео свет да је *Краљ Милан* за то добио команду активне војске *да поведе српску војску против целога српског народа!...*

Док се овако о њему писало Краљ Милан је мирно ишао у лов на медведе са својим пријатељем грофом Ев. Зичијем, а кад се десио у Бечу, учинио је једну са свим природну учтивост, своје подворење Цару аустријском. Тај акт учтивости беше ново уље у француско-руску ватру против Краља Милана. Петроградске „*Новости*“ изјавише категорички ово: „Ако Аустрија заузме такав положај, из кога би се с правом могло закључити, да она има намеру да утврди своју превласт у Србији и да тиме оштети руске интересе на Балканима, онда ће дужност Русије бити да јој довикне „стој“ и да прекине једном за свагда сличне вељеитете.“

Париски „*Gaulois*“ је због те визите у Бечу донео читав чланак „о политици Србије“ из кога да забележимо ово:

„Званична, готово би се могло рећи свечана посета, коју је краљ Милан у великој ђенералској униформи учинио Цару Францу Јосифу, дражи радозналост дипломације и у разним државним канцеларијама изазива размишљања, која нису без интереса.

„Почињу да се питају, да ли уз пркос споразуму, закљученом између Русије и Аустро-Угарске, да би се одржао status quo на Балканском Полуострву — нема нечега што се крије. Неки иду тако далеко да веле, да је конвенција, налик на ону од 1882 и 1894 (?), или већ закључена, или ће се сад у Бечу наново закључити.

„То је можда претерано, јер је тешко допустити, да ће лојални и мирољубиви Франц Јосиф пристати да потпише један дипломатски акт, који би био повреда његових ранијих обавеза. Али с друге стране не може се сумњати, да се у Петрбургу није радо видела нова појава Краља Милана на српској сцени, јер је више него вероватно, да ће то знатно приближити Србију Аустрији.

Јавно мишљење наших руских савезника врло је узбуђено због понашања бившега Суверена Србије, која је иначе гравитирала Русији, и због спољне политике коју оно може завести у тој Балканској држави.

„Срби су међу тим због тога већ изгубили симпатије и владе и народа московског (!!). Осим тога покварили су пријатељство и са Бугарима, који су били довољно паметни да опет задобију благовољење Петрбурга, решивши најзад у руском смислу тугаљиво питање о емигрантима-официрима. Услед ове нове милости руске за Бугаре и Султан им је дао три владичанска места у Македонији и Турска ће од сада у толико више фаворизирати Бугаре у колико више буде видела непријатељство Русије према Србији. Из тога могу поданици Краља Александра видети не само да неће ништа добити него да ће врло много изгубити од једне оријентације у политици, којој би најмања мáна била: једна опасна усамљеност.“

Међу тим се Краљ Милан вратио у Београд (14 јануара) и примио команду активне војске. После два дана отишли смо (сви министри) у горњи град, да га посетимо у канцеларијама његове команде. О тој посети изашла је у неслужбеном делу „Српских Новина“ оваква белешка:

16 јануара 1898 год.

Данас у 10 и пô час. пре подне Министарски Савет посетио је in corpore команданта активне војске, Њ. В. Краља Милана, у штабу команде у горњем граду.

Командант активне војске дочекао је, окружен целим својим штабом, саветнике круне службено.

Председник Министарства поздравио је команданта активне војске с неколико речи, у којима је дао израза одушевљеној захвалности Министарскога Савета према Господару и Врховном Команданту српске војске, што је благоволео повратити у живот команду активне војске, која је толико потребна за њено јединство и унапређење, и што је благоволео команду, тако важну за јачање војне снаге Србијине, поверити баш Њ. В. Краљу Милану, који је не само најстарији ђенерал српске војске, него је за време своје владавине највише допринео, да се од на-

родне милиције с мајушним сталним кадром направи права модерна војска. Он је додао да ће Министарски Савет свима силама потпомагати узвишенога команданта активне војске у свима његовим старањима да војска Његовога Величанства Краља буде у свако доба на висини свога позива.

Њ. В. Краљ Милан благоволео је одговорити, да као командант активне војске са благодарношћу прима изјаву Краљеве Владе, да је он уверен о њеној безграничној верности и оданости према нашем Господару и Краљу, да је уверен о њеном прекаљеном отачаствољубљу, које иде до пожртвовања. Командант активне војске у толико више рачуна на обећану потпору Краљеве Владе, што у њој имају три опробана ратника и што је на челу владе војник, који је у нашој војсци створио читаву једну струку, коју је у свима нашим ратовима водио на задовољство Краља. С таквом потпором Краљеве Владе командант активне војске може обећати, да ће и Краљ и Отаџбина моћи увек рачунати на српску војску. —

У 11 часова било је водоосвећење у команди активне војске, на којему је чинодејствовао високопреосвећени господин Митрополит са свештенством, и коме је благоволео присуствовати Господар и Краљ са својом свитом.

После свршеног водоосвећења Њ. В. Краљ врховни командант благоволео је прегледати све канцеларије команде активне војске.

У 12 часова командант активне војске благоволео је вратити посете најпре високопреосвећеном г. Митрополиту, а за тим је са свима начелницима одељења и шефовима одсека вратио посету Краљевој Влади у Председништву Министарства.

IX

ОПОЗИЦИОНАРИ У СЛУЖБИ

Пошто Стој. М. Протић није хтео да прими место главнога секретара у Државном Савету, ја сам на то место поставио дотадашњег начелника Мин. Иностр. Дела Мишу Цукића по његовом пристанку. За тим сам позвао опет г. Ј. Ђају и понудио њега, једног од најистакнутијих вођа радикалне странке, да ми буде први доглавник у Министарству Спољних Послова, тражио сам од њега пристанак, и ако је државни саветник у пенсији, да буде постављен за начелника Министарства прве класе. „Ја желим — рекао сам му — овим постављењем да докажем, да одиста хоћу да придобијем за извршење поверене ми мисије сурадњу свију *способних* људи без обзира на политичке партије, којима ко припада, а после желим да један тако угледан члан опозиције буде посвећен у „свјатаја свјатих“ политике мога кабинета у толико пре, што се многа питања не могу за љубав опозиционе штампе вешати на велика звона.“

И Ђаја је сада сместа пристао... Указ је друга ствар, а министарско решење опет друга...

И тако је овај указ, који је многу прашину дигао и у српској и у страној штампи, потписан 31 дек. 1897.

У истој седници Мин. Савета дао је и министар просвете доказа своје непартајичности тиме, што је не само задржао за начелника „великог“ радикала Стеву Ловчевића, него га је и авансовао за начелника прве класе, а тако је исто уралио и са управником државне штампарије Матом Јовановићем, за кога такође уверавахy да је „велики“ радикал пред Господом.

Министар војни имао је овом приликом лепу мисао предложити, да се француском официру, пуковнику Ипо-

литу Мондену, који је под Кнезом Михаилом био српски министар војни, подари титула српскога почасног ђенерала и право ношења униформе тога чина, што је врло лепо примљено, и о чему је указ датиран под 1 јануаром 1898.

У истој седници пенсионован је један добар коњички мајор само зато, што се оженио *како не приличи једном члану официрскога кора. Онда се на те ствари врло строго гавило.*

Сутра-дан, на Нову Годину било је свечано примање у Двору, по распореду који је раније објављен у службеним новинама.

Кад сам том приликом у име целе владе честитао Краљу Нову Годину, Краљ је одговорио овако:

„Ја вам, господине председниче, и вашим друговима благодарим на честитци и осећањима која ми изјављујете о Новој Години.

Од вашега доласка на државну управу, Ја сам у више прилика јавно и јасно обележио правац којим хоћу да водим државне послове. Сама озбиљност вашега задатка доказује поверење којим сам вам га дао. Ваш је рад на концу минуле године био тек у почетку и истом ова година биће година вашега правога рада. Ја сам уверен да ћете у њој чврсто и непоколебљиво уз Мене стојати; но једна година, па ни две ни три нису довољне за извршење задатка који сам вам одредио; за њега је потребно *неколико година непрекидног рада.* А тај је задатак — да га укратко поновим —: да се нашим претераним и бесплодним партијским борбама једном стане на пут; да се у земљи заведе истински ред; да се у Србији сва брига посвети уређењу наших финансија, развитку наше привредне снаге, развитку и унапређењу наше војске и свеколиком развитку нашега државног и народног живота.

Ја сам уверен да ћете у извршивању овога државног програма потпуно одговорити Мојим очекивањима, а ви можете рачунати на Моје *стално* поверење и на Моју *трајну* потпору.

Но ви имате да испуните још један задатак, за који Ја сматрам да је уједно и Моја дужност. Тај је

задатак у томе: да се једном искорени једно зло, а то је: веровање нашега света у непрекидне промене и изненађења. Ја сам уверен да ћете Ме у испуњавању те Моје дужности и вашега задатка, истрајним вашим радом, свесрдно потпомоћи.“

Од многобројних писмених и телеграфских честитања Нове Године, која сам примио, да поменемо само Краљ-Миланову из Беча и *Гази-Осман-пашину* из Цариграда. „Лав од Плевне“ дао се нарочито фотографисати и шаље ми своју слику са врло љубазним писмом у коме између осталога вели „кад сте одавде полазили нисам имао ни једне моје фотографије. Сада сам се нарочито дао фотографисати, јер сматрам за пријатну дужност да вам пошљем своју слику, и молим вас да је примите као доказ мојих осећања итд.“

У свом одговору ја сам између осталога казао Гази-Осману и ово: „Молим В. Пр. да верује да ћу ја такође сећање на њега сачувати као једну од најпријатнијих успомена на моје бављење у Цариграду. Тако ће бити увек говорећи *лично* уз пркос разочарањима као што су бугарски владичански берати итд. са свима несрећним последицама за мене као шефа владе итд.“

Прве дане нове године нисам могао да употребим на рад око извршења нашега програма, јер сам те дане морао да утрошим да згазим и забашурим један скандал на рачун Краљев, једну срамну историју коју најпре изнеше Будапештански листови, па је се после дочепаше и све германске и француске новине.

Ево једног од многобројних чланака који су наштампани поводом тога скандала:

„*Краљица Истока.* Тако се назива на плакатима Будапештанских улица једна лепа орфеумска певачица, по имену Роза Бенке. Лепа је та нова „уметница,“ врло лепа, и добра срца као и све што су, а то је доста на даскама, које половину света представљају. За то не треба дара, чак ни гласа. Али треба уметничко име, и она се назвала „Александрина Обреновић, краљица истока.“ Она је мислила да има право да усвоји то „ратно име,“ јер је, док још није била уметница, али је за то била још млађа и лепша, добила часну мисију, да буде прва на-

ставница у љубави једнога младог Краља на истоку. Она је била тако добра наставница, а млади владар тако марљив ученик, да је у љубавним стварима брзо научио све што треба, и учитељка је стављена на расположење са 300 динара месечно, које јој је у Берлину, Бечу, Пешти, где се кад бавила, редовно исплаћивао дотични консул. Кад је последњи пут дошла у Б. Пешту случајно је заборавила да плати у Берлину један повећи рачун, те је пештанска полиција отишла у стан „уметнице“ и кад ова није имала пара да плати, хтела јој је пописати намештај, али за пакост овај није био њен, него газдарице, код које је седела; све што је било њено, беху љубавна писма, нежна, пуна љубавне чежње, и то писма онога Краља, по коме се она назвала „Краљица Истока.“ Како се за та писма јако интересовао дотични овд. ђенерални консул, то је полиција одузела та писма, и забранила јој да се на плакатима назива Краљица Истока. Писма су враћена куда треба и сада дотични мали „височајши господин мирно спава“ итд.

Један велики Берлински лист нашао је за добро да ову скандалну историју помеша с тако исто скандалозном измишљотином Шандора Петровића о болести Краља Александра и о наименовању Краља Милана за команданта активне војске на овај начин: „Србија као да се налази опет у кризи, поглавито због замршених одношаја на самом Краљевском двору. Уз то су придошли најновији скандали у које је уплетена личност Краља Александра на врло непријатан начин. Београдски дописник „Келнских Новина“ црта цело стање у Србији врло ружним бојама. Он у вези с наименовањем Краља Милана за команданта активне војске уверава, да је Краљ Александар и душевно и телесно јако оронуо, и да често западa у меланхолију, тако да га сваки може преварити и навести на што хоће. Радикали су издали својим људима наредбу да се чине невешти свему, али међу тим невидљиве руке организују хајдучију, и добри познаваоци земље тврде да стање Земље и Двора још никада није било тако рђаво и опасно као што је сада“ итд.

Таквих чланака и депеша било је сада на туцета по новинама у целој Европи и сада смо и ја и Краљеви

посланици на страни и српски консули морали да оставимо службене послове и да забашурујемо оно што је у своје време др. Ђока Јовановић за — месио...

У овој разгранатој „строгоповерљивој“ службеној преписци једва сам уграбио ових дана прилику да позовем к себи другога шефа крајње левице у радикалној странци, *Косту Таушановића*, те да га сондирам, да ли би Краљева Влада могла на њега рачунати за једну поверљиву патриотску мисију по његовој финансијско-банкарској струци. Таушановић је пре свега тражио владину помоћ за једно патриотско штампарско-новинарско предузеће ван граница Србије, и када је ову *одмах добио*, изјавио је своју готовост, да помогне влади у сваком патриотском послу у Старој Србији и Македонији, само је претходно молио за аудијенцију код Краља. Ја сам му ту аудијенцију одмах израдио. О томе факту да је Таушановић био примљен код Краља, Шандор је одмах послао у Kölnische Zeitung овакав телеграм:

„Вођ *антидинастичкога* крила радикалне странке, Таушановић, поднео је, после аудијенције код Краља, оставку на чланство у главном одбору радикалне странке. Повод томе била је изјава Краљева, да Таушановић и остали отворени противници династије онемогућавају Двору да стоји у додиру са радикалном странком. Ради се дакле на томе, да се за сваки случај нађу једна врата отворена. У осталом иступање Таушановићево из главног одбора само је један од познатих маневара овдашњих радикала.“

Ја нисам имао каде ни да читам све што се у ово време писало по страној штампи а камо ли да на то реагирам; морао сам да оставим тај посао новинском одељењу Министарства Иностраних Дела, макар да је оно било, по своме саставу, врло слабо за тако огроман посао.

Изгледа, међу тим, да је Краљ сам предузимао по нешто непосредно, као што се види из овога писма од 6|18 јан. 1898, које Краљу пише наш консул из Беча:

„Величанство! Услед највише наредбе В. В. ја сам говорио са главним уредницима како „Нове Слободне Пресе“ тако и „Рајхсвера“ и замолио их, да не прештампавају за Србију непријатељске депеше „Келнских Новина.“

„Главни уредник „Н. С. Пресе“ изјавио ми је, да он ни најмање нема намере да буде непријатан Србији или В. Величанству и обећао ми је одмах наредити, да се не примају оне депеше „Келнских Новина,“ које су тенденциозно непријатељске садржине, али је приметио, да неће моћи у своме листу игнорисати аутентично истините депеше, које излазе у другим листовима.

„Уредник „Reichswehr-a“ рекао ми је, да му је врло тешко лишити свој млади лист таквих новости, јер би то смањило број његових претплатника, нарочито у Хрватској, кад би се опазило да је он у неку руку постао quasi официозан. Ја му рекох да то не тражим, само бих га молио да не прештампава отворено непријатељске депеше из „Келнских Новина.“

„Ја сам му понудио извесну суму новаца, коју он није примио, али је изјавио, да ће из обзира на многе услуге, које сам му ја учинио, одбијати од свога листа отворено непријатељске депеше.

„Надам се, да ће обојица одржати реч, коју су ми дали.“

Као један од најревноснијих дошаптача опозиционе штампе у самоме Министарству показао се ових дана један писар. Како то беше врло способан и употребљив младић, нисам хтео да га отпустим из државне службе, него сам га послао за писара у Битољски консулат, да тамо корисније за Српство употреби свој велики дар у интригованьу.

Драгоцен податак за историју налази се у овом приватном писму, које ми је писао Ст. Новаковић 12-ог јануара 1898 из Цариграда:

„Драги В. Прекјуче сам био на Халки, код Јерусалимског Патријарха Никодима. Од онога, што сам из разговора с њиме сазнао, главни део улази у службени извештај, који данас полази. Један део нисам рад да ти јавим другачије, него овако:

„Не у почетку, него у току разговора, који је испунио скоро $2^1|_2$ сата, Патријарх ме окупи, *онако као и г. Зиновјев*, што је дата команда активне војске Краљу Милану. „Па како ће се — рече — млади Краљ њега опростити? Сад је, тиме, Краљ Милан добио у руке све,

целу силу земаљску. По томе, као да Краљ није Господар земље, него отац му. То је зло; то није требало чинити. Кажу, да је војска одана Краљу Милану. Онда је тиме Краљ Милан добио у руке кључ целе ситуације.“

„На то сам ја одговарао да ствар ипак тако не стоји; да нова команда још није врховна команда, да Краљ није уступио оцу ни своја права Краља ни она Врховнога Команданта, која му, по Уставу, припадају и да се у Русији претерује, кад се поменутом акту толико значење даје, и да би тамо боље радили кад би наше послове ценили са мало више познавања, јер би то донело користи и њима и нама, пошто данас нико у Београду није рад ни свађати се с Русијом ни туђити се од ње, и ако је тамо Краљ Милан, па ни сâм Краљ Милан на тако што не мисли.“

„То је Патријарха прилично поколебало, али после додаде:

„— Знате шта је, Стојан Иванович, пишите *д-ру Владану, да сам испунио оно, што ме је молио за женидбу Краљеву.* Нисам писао главном лицу, али јесам другоме, њему са свим блискоме, и добио сам одговор, да *због Краља Милана* о томе *не може бити* ни помена. Ја не знам зашто, али су у Руском двору спрам ваше краљевске куће расположени рђаво. *Русија вам је,* знате, *покварила и ону комбинацију, која је била смишљена са грчком принцезом Маријом.*“

„Ја му захвалих на саопштењу, рекавши да ћу ти писати, али му додам да Русија, тако радећи, греши против својих властитих тежњи и жеља, пошто би се баш женидбом утврдиле нове везе међу Русијом и Србијом, и пошто би женидба и Краљу Александру дала ону већу сталност карактера, коју они желе, пошто је познато да мушки карактери тек после женидбе долазе у ону снагу и зрелост, која све особине духа до потпунога полета развија.

„Ово последње Патријарх са свим одобри као истиниту психолошку опсервацију, а међу тим разговор оде на друге, мање важне ствари.

С поздравом Твој СТ. НОВАКОВИЋ.“

Ово писмо државника, кога цене сви патриоти у Србији без разлике партија, кога, од његовога последњег министровања сви сматрају за опробаног пријатеља Русије, доказује до очевидности ове две ствари:

1. Да је Русија спречила женидбу Краља Србије Александра I најпре са грчком а после и са руском принцезом, једино због Краља Милана и без икаквог обзира на Србију и на Српство, и ако је историјски доказано, да је мржња Рускога двора према Краљу Милану била са свим неоснована, јер га је Русија најпре Сан-Стефанским уговором, а у Берлину директно преко својих пуномоћника кнеза Горчакова и грофа Шувалова са́ма предала Аустро-Угарској на милост и немилост.

2. Да сам ја у оном истом тренутку, када је из свију политичких партизана здружена опозиција трубила и у српској и у страној штампи да је моја влада просто филијал аустроугарске владе — радио на томе, да на српски престо доведем као Краљицу, ако не саму сестру Цара Руског, а оно бар ћерку Великога Кнеза Владимира, и да је тај покушај извршен преко personae gratissimae на Руском двору, Јерусалимског Патријарха Никодима пропао само због политичке кратковидости меродавних људи у Русији, који нису ни то могли разумети, да би таква женидба за навек спречила мешање Краља Милана у *политичке* послове Србије.

Међу тим доцније ће се видети да сам ја, и после оваквих искустава, ипак продужио старати се, да уверим руску владу о искреној љубави Србије према једноверној и једнокрвној „матушки.“

Међу тим је политичко партизанство у Србији терало свој занат и даље. Запенушена од беса, што се Јован Ђаја и Коста Таушановић приближили влади, опозиција је преко „Франкфуртских Новина“ за Ј. Ђају тврдила, да „стоји у интимним односима с Аустро-Угарском и да ће као католик радити да закључи конкордат с Ватиканом“; даље је тврдила, да је Ђаја присталица Краља Милана а противник Русије и краљице Наталије (Frankf. Zeitung од 21 јан. 1898). Радикали, које смо задржали на врло високим местима, злоупотребљавали су те положаје као партизани. Примера ради навешћемо *Миливоја*

Јосимовића, кога је влада задржала на веома важном месту директора железница. Што је тај господин своју опозицију влади тако детињасто демонстрирао да нпр. поједине министре и самога шефа владе на улици није хтео да поздравља, то су му ови одбијали на његово васпитање, и држали су га на тако важном месту државне администрације при свем том, што је Краљ непрекидно наваљивао и на мене и на ђенерала Атанацковића, да се тај „радикалац отера," јер „Краљ нема за себе личне сигурности, кад се вози железницом, којом управља такав човек, као што је Јосимовић." Ја сам веровао у стручну способност Јосимовићеву, коју ми је и Атанацковић, као његов министар потврђивао, и за то је Миливој Јосимовић остао директор срп. државних железница и онда, када је Краљ Милан доказивао мени, да је Јосимовић у нарочитој антидинастичној намери понамештао дуж деле железничке линије све саме проблематичне Црногорце као скретничаре, слуге по станицама итд. Знао сам да Краљ Милан претерује у своме зазирању од свакога Црногорца, зато сам ипак држао Јосимовића, и ако су многе тужбе против њега поднашане не само мени него чак и Краљу. Од ових ево овде једна:

„Ваше Величанство, Милостиви Господару! Оболео сам, па ми никако није могуће да сâм, Вашем Величанству, лично предстанем и моју молбу искажем, с тога ово морам написмено да учиним.

Ваше Величанство, Пре 14 година основао сам у Јагодини фабрику за израду стакла, — а сад је једанаест година од како сам благовољењем Његовога Величанства Краља Милана добио повластицу на 15 година.

Радећи у фабрици на најпримитивнији начин, при крају сам увидео, да ми, тако радећи, није могуће да задовољим потребе купаца, а тим мање издржати конкуренцију страних фабриката. 1895 год. решио сам се, да целу моју фабрику преустројим са свим изнова.

Најсавршеније и најбоље гориво помоћу кога се камен за стакло топи, за сада је гас, који се из каменог угља

производи. — Пошто сам био изабрао систем пећи, морао сам се одмах најпре осигурати са каменим угљеном, и према анализама које је вршила фирма, која ми је и пећ конструисала, нађено је: *да од угља који се у нашој земљи находи, једино за то може да послужи угаљ из државнога сењског мајдана.*

Ваше Величанство,

На моју молбу поднесену господину министру народне привреде 1895 године, — у којој сам од државе тражио помоћ у томе, да моју фабрику, у циљу помагања домаће индустрије — на свагда са угљем осигура, — Министарски је Савет решио: да ми се из државнога сењског мајдана редовно издаје камени угаљ, по цени коштања, — са 5% вишка у корист државне касе.

Као стари трговац ја сам добро израчунао и одмерио прилике у којима се моја стакларска фабрика находи; — *и кад сам према наведеном решењу био на свагда осигуран са каменим угљеном из државног мајдана, — онда сам се тек осмелио да приступим преустројству моје фабрике из корена.*

Пошто нисам имао довољно капитала, обратио сам се молбом господину министру народне привреде, за помоћ, и на тај циљ дат ми је из Класне Лутрије зајам од 60.000 динара, — и сав сам тај новац утрошио око преустројства и усавршавања фабрике.

Догод је експлоатација сењског мајдана била у подручју Министарства Народне Привреде, редовно сам према решењу Министарског Савета добијао потребну ми количину каменог угља. — Чим је 1897 године Управа сењског мајдана прешла у руке Дирекције Државних Железница, — без икаквог обзира на то, у каквој обавези стоји држава спрам моје фабрике, — одмах ми је Дирекција обуставила давање угља.

После овога поступка понова сам поднео молбу Министарском Савету, који је 5 јуна 1897 год. понова решио: да се прво решење од 1895 год. одржава у сили, — и после двомесечног нерада, чиме сам огромну штету претрпео, понова сам добијао угаљ из државнога сењског мајдана.

Но сад, и после овога другог решења Министарског Савета, Дирекција од 1 јануара текуће године, понова је обуставила давање угља.

Из свега што сам довде изложио, јасно је: да према решењу Министарског Савета, држава стоји у обавези спрам моје фабрике односно издавања угља; и да и Дирекција, примајући у руке експлоатацију сењског мајдана, морала је примити и ту обавезу на себе, и да треба да је врши. Дакле, обустава давања угља са стране Дирекције незаконита је.

Ваше Величанство,

Угаљ за моју фабрику то је што и душа телу. — *Ја да нисам имао раније решење Министарскога Савета од 1895 године: да ћу редовно добијати угаљ из државнога сењског мајдана, и то по цени која ми је тим решењем одређена, — никако не бих смео ни да се упустим у преустројство моје фабрике.* Тим мање бих смео на тај циљ да се задужим, и сав мој мâл и трговачку част овим смелим предузећем на коцку да метнем. —

Темељ на коме сам оснивао преустројство моје фабрике, — то је био услов: да увек добијам угаљ из државног мајдана. — Престане ли ми се и даље угаљ издавати, онда ми предстоји неминовна пропаст, и мога а и државног у радњи уложеног капитала.

Ваше Величанство,

Веома жалим што сам у такву неприлику дошао да Вашем Величанству овом мојом покорном молбом досађујем, — али находећи се у безизлазном положају морао сам то учинити. И овим најпокорније молим Ваше Величанство, да изволи бити милостиво, да својим владалачким ауторитетом учини, — да решење Министарскога Савета, односно издавања ми угља остане у сили.

Љубећи Вам Владалачку руку, остајем Вашега Величанства покорни и благодарни

12 јануара 1898 год.
у Београду.

Нацко Јанковић
фабрикант стакла из Јагодине

Два дана раније добио сам и ја о истој ствари овакво писмо од мога старог пријатеља ђенерала Белимарковића, бив. Краљевског Намесника:

Београд, 10 јануара 1898 год.

Драги мој и љубазни Докторе!

Двапут Министарски Савет решава да се издаје фабриканту Јанковићу угаљ из сењског мајдана, *јер се друкче фабрика стакла*, — коју је држава потпомогла са шесет хиљада динара готова новца — *не би могла одржати*. Фабрикант је утрошио 40 хиљада динара да удеси своју фуруну *нарочито за сењски угаљ*, по претходном споразуму и одобрењу владе српске, и опет ето, како ми рекоше, по трећи пут директор државних железница, један од радикалских првака добија налог да издаје угаљ фабрици, али он све то не зарезује у ништа, него ево и по други пут обуставља фабрици угаљ и тако је хоће намерно да упропасти.

Ово је један поучни пример: да наш државни апарат ради наопако, да у њему заповедају репови а не главе, неће требати бољег доказа.

Па откуд то питали би се људи? Опет од партијске обести, ја бих им одговорио. Сваки се узда у одбрану своје партије и сваки рачуна да ће у толико више авансовати, уколико више буде показао противности и дрскости влади, која није из његове партије.

Казао сам ти у почетку кад смо се први пут састали после твога постављања за министра председника: „Светина нити те се боји нити те воли, али не мари за то. Учини прво да те се боји, па доцније успећеш, ако хоћеш и да те воли.“

Тако и данас мислим, желим ти и помоћи ћу колико год могу да постигнеш успех, али и сад мислим да га можеш постићи, ако учиниш, да се твоје наредбе *неизоставно врше*. Тресни ногом и покажи сваком да се твоја вршити мора, па двапут тресни у том случају, кад је твоја реч и много паметнија, како је овде случај.

Г. Јосимовић треба да осети, да је он подчињени орган и да мора да врши вољу владе, па нека прибира после дата и акта колико хоће, и нека чини представке какве хоће, али оно што му се заповеди, да мора да изврши! —

Извини ме што те овом ствари толико мучим, али она је постала, како ето видиш, да буде и поучна. —

С поздравом Твој Ј. БЕЛИМАРКОВИЋ.

Услед овога писма одмах сам тражио од министра грађевина извештај о фактичном стању овога питања. Ђенерал Атанацковић одговара истога дана, 10 јан. овако:

10-I 1898.

Драги Владане,

Ја ћу ти опширније писати о угљену који треба да се изда фабрици стакла у Јагодини. — За сада ти кажем само то, да угљена нема довољно ни за железницу, и зато је отказан свима и државним фабрикама и надлештвима. Он нас кошта у Сењ. Руднику око 17 дин. тона, а ми недостајућу количину набављамо и за железницу са стране по 23 дин. од тоне. Нема смисла штетити на тај начин државну касу. У осталом ја ћу урадити како Минист. Савет реши, кад се о томе обавести.

С поздравом и поштовањем Твој ЈОВ. АТАНАЦКОВИЋ.

Кад је Краљ добио жалбу Нацка Јанковића, он ју је послао мени да је изнесем на решење у седници Министарског Савета.

То је учињено и решење Министарског Савета види се из овога акта, који сам упутио министру грађевина:

Београд, 17 јануара 1898.

„У одговор на ваше писмо од 12 ов. мес. № 289, част ми је обратити вам пажњу да је, као што знате, Краљевска влада решила да решења прошле владе не мења, осим кад би нарочитих разлога за то било. За одлуку да се Нацку Јанковићу, фабриканту из Јагодине, даје угаљ са 5% провизијона не само што нема никаквих разлога да се поништи, него напротив *интереси домаће индустрије захтевају, да се тој фабрици угаљ даје баш и у случају да отуд буде и извесне штете по државне железнице*, као што ви у вашем поменутом писму наводите да ће бити.

На основу свега овога мени је част замолити вас да имате доброту наредити, да се решење, о коме је реч, одржи у снази.“

И тако, и ако је ова афера давала прилике да се задовољи наваљивање и Краљево и Краља Милана да

се Јосимовић скине с управе државних железница задовољио сам се тиме да само спасем један зачедак индустрије, који је Јосимовић хтео да упропасти, а њега сам оставио да и даље управља железницама, пошто његов непосредни шеф увераваше, да је тај човек најбољи стручњак за то место.

Уверивши се, да се стање здравља Ристе Данића тако погоршало да више није могао вршити службу, поднео сам указ, којим се он ставља на расположење. Указом од 12 јан. 1898 постављен је за ђенералног консула и дипломатског агента у Софији Иван Павловић, дотадашњи ђен. консул и отправник послова у Риму. И њему је дата титула посланика, коју је имао и Риста Данић, на велики ужас Косте Н. Христића, министра правде, који Иву никако није могао да трпи.

Сутра-дан је потписан указ којим се један радикал — поставља за посланика Србије у Букурешту. Кад нисам могао имати Мику Крлетовог Ђорђевића у кабинету, послао сам га као посланика I кл. у Румунију.

За отправника послова у Риму послат је Александар З. Јовичић, који је дотле био секретар срп. посланства у Бечу, а на његово место с авансманом послат је Мих. Г. Ристић.

17 јануара отпутовао је Краљ Милан са министрима правде и просвете и са ђенералом Ј. Белимарковићем у Врању, на двадесетогодишњу прославу ослобођења тога краја. На путу до Врање, за време светковине, као и на повратку у Београд, народ је у великим масама одушевљено поздрављао Краљевога оца и команданта активне војске.

Али баш то је све више дражило нашу „браћу“ Бугаре, као што доказује овај извештај из Софије:

„Један овдашњи Србин саопштио ми је, да му је познати убица Стамбулова и Белчева, Македонац Хаљу, казао да ће до Ускрса убити Краља Милана. Хаљу је врло опасан зликовац, у вези је са браћом Иванов и Туфегџијев, који су такође били уплетени у убиство Стамбулова. *Од Русије има двеста динара месечно пенсије.* Око 35 година, раста средњег, власи и масти црне, прса при убиству Стамбулова јако рањена, тако исто рањен

у једно раме и зглоб једне руке. Белеге се познају. Има три пасоша: *руски*, турски и бугарски на имена Хаљу, Михаилов и Суљо. Пре десетак дана био је у Софији, и одмах га је нестало, треба најстроже мотрити на овога зликовца, нарочито приликом светковине у Врањи.“

Разуме се да су одмах предузете све потребне полицијске мере.[1]

Повратак Краља Милана у Србију имао је између многих, врло крупних, политичких и једну ситну али врло интересатну личну промену. За време док је краљица Наталија била последњи пут у Београду изненада је био пао у највећу дворску немилост први ађутант Краљев, потпуковник Илија М. Ћирић. О тој немилости причане су врло романтичне приче, али нико није могао сазнати шта је било у ствари. Ја сам још као посланик употребио прву прилику, када сам видео Краља, да га упитам, зашто је један човек, који је целој Србији познат као одличан официр, и као човек искрено одан Краљу и његовом дому, пао у тако велику немилост? Краљ је одговорио, да о томе не може ништа друго казати већ ово: Да он, у оном тренутку, није био Краљ, он би И. Ћирића звао на двобој... То сада није ни мало сметало, да указом од 26 дек. 1897 тај исти Илија Ћирић буде враћен у потпуно благовољење и постављен за команданта Београдске тврђаве.

Али за то је сад Краљевска немилост задесила некадашњега највећег Краљ-Милановог љубимца: Балачка војводу. Поред свеколикога мог опирања, да се не ствара тако ружан преседан, да се један бивши државни министар „истера“ из државне службе, морао сам поднети и премапотписати указ од 28 јан. 1898, којим се др. Милован Ђ. Миловановић, на основу §§ 37. и 76. закона о чиновницима грађанског реда, отпушта из државне службе. Главни узрок за ово необично отпуштање једнога бившег министра из државне службе беше у томе, што је Миловановић одбио моју понуду да га пошљем

[1] Интересантно је да је два дана после ове депеше „Budapesti Hirlap“ донео допис из *Софије*, да је *Словенски* комитет у *Москви* изрекао Краљу Милану *смртну пресуду*.

за ђенералног консула у Ст. Србију. О томе ће на своме месту бити једна изјава „јавнога мњења.“

Нови амбасадор Русије у Цариграду г. Зиновјев, када је направио прву визиту Васељенском Патријарху, покренуо је са свим озбиљно једно питање, којим се дотле само правио важан саветник руске амбасаде г. В. В. Жадовски — питање о измирењу бугарског егзархата с Патријаршијом. И то беше једна од последица руске срдбе на Србију, што се Краљ Милан могао вратити дома.

Ових дана обратио сам се по споразуму са својим колегама немачкој влади с молбом: да Србији стави на расположење једнога опробаног стручњака за рударство а једног за шумарство. Белгијској влади обратио сам се за једнога стручњака за засушивање бара.

Али се ни овога пута нисам могао посветити озбиљном раду. Некако одмах после аудијенције, коју је ђенерал Грујић имао код грофа Муравјова и у којој се Његово Сијатељство онако духовито шалило да, ако су Бугари добили три нова владичанска берата, Срби су добили новога команданта активне војске — отправник послова руског посланства у Београду, г. Некљудов упутио је српској влади врло оштру ноту, у којој по заповести Царске Владе тражи, да Србија плати *одмах* и *потпуно* (immédiatement et intégralement) све до сад неплаћене интересе на своје дугове у Русији. Остављајући на страну казивања дотичне радикалске владе, да је сам Цар *поклонио* Србији све, што је она дуговала Русији, која су се казивања сада показала као са свим илузорна, сам факат што руска влада, од абдикације Краља Милана па до његовога повратка и наименовања за команданта активне војске (осим 1894, опет кад је Краљ Милан био у Београду) није ни од једне српске владе тражила, да се плаћа тај интерес, — учинио је, да се тога неплаћеног интереса и казне за неплаћање на време накупило на пуних *пет и по милиона динара!* И сада, после грчко-турског рата, који је натерао Србију да потроши девет милиона динара на војничку опрему, сада када јој требаху грдне суме за већ поручену опсадну артилерију и да се српска пешадија наоружа репетиркама, сада, када је наш кабинет наследио хаос у финансијама, сад су браћа

Руси нашли, да ће бити врло братски ухватити Србију за гушу да плати immédiatement et intégralement, пет и по милиона интереса на оне мале зајмове, које је Србија правила, да би само могла бити савезница Русије у заједничкој борби противу Турске за — стварање Сан-Стефанске Бугарске...

Услед ове руске ноте ја сам пре свега наредио да се у архиви Министарства Финансија и Министарства Иностраних Дела потраже сва акта о овоме дуговању Србије у Русији, јер се сâм Краљ сећао, да је било некакве службене радње о томе, да се радикалски посланик Србије у Петрбургу хвалио, како му је *Цар казао, да поклања Србији све што она дугује Русији.* Из нађених акта видело се *да је тако било*, али да је Цар заборавио издати и наредбе у истоме смислу своме министру финансија, а кад је Цар умрО, па је посланик Србије ургирао, да се Царева изјава и службено саопшти, руски министар финансија одговорио је, да њему то решење Царево није познато. Једину олакшицу коју је руска влада могла учинити Србији у томе питању беше: да не наваљује за плаћање интереса на тај дуг, и одиста док је у Србији било прононсирано „русофилство“ на влади, интерес није тражен. Сада, када се Србија усудила да има владу која трпи не само да се Краљ Милан врати у Србију, него и да постане командант активне војске, сад јој ваља платити не само нарочито нетражени интерес него и казне за неплаћање на време тога интереса.

Према оваком стању ствари г. Некљудов је добио одговор на своју ноту, да ће Краљева влада сматрати увек као своју најпречу дужност да одговори свима обвезама Србије на страни и да ће се свима силама трудити да што скорије плати и ове „arriérés“ у Русији.

Министарство Финансија добило је наредбу, да од сада *редовно* плаћа *текући* интерес на дуг Србије у Русији и да то настави редовно плаћати и после, пошто буду исплаћени и ових пет и по милиона, за које одмах да тражи начин исплате.

Пошто је на миг из Русије затворен *париски* новчани трг за сваку трансакцију са Србијом, ваљало је покушати са *бечком* и *берлинском* новчаном пијацом. О том покушају опширније у глави која је на реду.

Колико немачки кругови према Србији беху неповерљиви, показују извештаји из Берлина Вукашина Ј. Петровића. Ваљало је чак радити у највишим круговима у Берлину, да се код немачке владе и код самога Цара немачког исправи мишљење о Србији, као што се види из овога писма Вукашиновог из Берлина од 29 јан. 1898:

„Криве појмове о Србији нашао је барон Векер-Готер у највишим круговима онако исто, као што сам их ја опазио у нижим и средњим.

„Као велики пријатељ Њ. В. Краља и Краља Милана, г. барон је, како ми рече, отворено стао на страну нашег Господара и узвишеног Му оца. Руском амбасадору грофу Остен-Сакену, господи у Министарству Спољних Послова, па и самом Цару доказивао је г. барон: да је садашње стање у Србији погодно како с обзиром на спољне одношаје, тако и у погледу на унутрашње стање земље и народа. Као да смо се споразумели били, објашњавао је г. барон наименовање Краља Милана као добитак за ред у војсци и *за мир* споља и унутра. Он је, вели, примио на се одговорност за све што им је казао, и како ми у поверењу рече нада се, да неће бити демантован. Ја сам био слободан утврдити га у његовом схваћању и благодарити му, као Србин и као пријатељ садашњега стања, на његовом лепом мишљењу и пропагирању истога. Цар је врло лепо примио објашњења г. баронова изразивши се: да се радује што ће наш Краљ у свом оцу наћи помоћи те себи олакшати терет, који лежи на владаоцу.

„Најзначајније је, по мом схваћању, нешто што су, како ми рече, дали на знање у овд. Министарству Спољних Послова, а то је: *да Краљ и Краљ Милан треба да се чувају од атентата. Нарочиту пажњу ваља*, по мишљењу овдашње господе, *скренути на руске агенте!*

„Сматрам за дужност ово саопштити вам одмах и ако не верујем у основаност ове претпоставке.

„Колико ми је непријатно што сам чуо овакве изјаве од *меродавних* људи, толико се радујем, што у овом пријатељском саопштењу видим очигледан доказ, да овде нису равнодушни за судбину нашега Краљевског Дома.“

Дакле, то више не говоре бугарски извори, него Немачко Министарство обраћа нам пажњу, да чувамо не само Краљевога оца него и самога Краља *од агентата руских агената!* Онда није чудо, да је бугарска штампа ових дана ишла много даље, као што доказује број „Отзива“ од 21 јан. 1898, у коме беху не само најординарније грдње противу Краља Милана него и против целога српског народа: „Срби су — вели „Отзивъ“ — били увек кукавице, разбојници и развратници. Далеко је сама помисао од Срба да нешто у Македонији постигну оружаном руком, него се уздају у дипломатисање, којим су дошли и до Ниша и Пирота. Знајући да Срба нема у Македонији, Срби не желе за њу никакве реформе, него да остане овако како је бар још 20 година, како би српска пропаганда могла за то време створити српско становништво. Политика је Краља Милана ово: не требају реформе, него српска пропаганда, а ако Бугарска пође оружаном руком да помогне Македонцима, имаће војску Краља Милана противу себе. *Србију треба сатрти* и учинити је немоћном. *Нова Сливница је неодложна.*“

X

ПРВА МИСИЈА ВУКАШИНА ПЕТРОВИЋА

Размишљајући непрекидно о томе, да за извршење нашега програма придобијем што више способних људи у Србији, налазио сам, да што скорије треба задобити Вукашина Ј. Петровића за финансијске послове.

Сваким даном све више сам се уверавао, да је Краљ Милан имао право са његовом оценом кандидата за портфељ министра финансија, коју је изрекао, када сам састављао владу.

Како је финансијска ситуација у земљи била одиста тешка, гледао сам да од Вукашина добијем оно што од Стеве Д. Поповића нисам могао добити, спасоносних финансијских идеја, израђених у формалне законске пројекте. Док се не дође до тих пројеката, док се они не усвоје у Народној Скупштини, ваљало је гледати, да се из ока из бока нађе неколико милиона у новцу, да се одржава државна махина у раду, док не дође сезона, у којој државни приходи обилатије утичу у државну касу, и док се законодавним одлукама не могне приступити озбиљном лечењу државних финансија.

С друге стране радикали беху последњих година почели да оснивају земљорадничке задруге по Рајфајзеновој системи. Те установе беху врло корисне за наше земљораднике, само се требало причувати, да се мрежа тих задруга не претвори у мрежу политичко-партизанских агенција. Ваљало је, дакле, да се влада добро оријентише о суштини и о организацији тих задруга и да се стара раширити их и оснажити, али искључиво у интересу народне привреде.

Из свију ових разлога ја сам приволео Вукашина Петровића да као наш изасланик оде у Немачку и да тамо,

дуж Рајне, где су поникла та Рајфајзенска удружења, проучи те установе, да спреми потребне предлоге, а успут да сондира немачке новчане тргове, те да види, да ли би имало и каквог изгледа за санирање наших државних финансија, било привремено, било дефинитивно, а за сваки случај да спреми законске пројекте, потребне коренитом лечењу наших државних финансија.

Међу тим не беше довољно, што је Вукашин пристао на моју молбу, да прими на се ту мисију. Сада ми је ваљало за то придобити пристанак свију чланова кабинета, јер је Стева Д. Поповић био одсудно противан да се Вукашину икаква мисија поверава. Најзад сам и тај отпор савладао и у седници Министарског Савета од 8 јануара 1898 одлучено је једногласно да се Вукашин Петровић изашље у Немачку са том мисијом. За њену чисто финансијску страну дао сам 11 јануара 1898 Вукашину ово пуномоћство:

„Г. министре! У намери да државне финансије дефинитивно среди, Министарски Савет је у својој седници од 8-ог ов. м. под председништвом Њ. В. Краља, донео одлуку, да се зајам одобрен законом од 3 јула 1897 оствари а уједно да се измире позајмице учињене на основу обвезница 4%-ог зајма од 1895.

„Услед ове одлуке Краљеве владе, вама се г. министре поверава задатак, да ступите у преговоре са капиталистима у Немачкој, а у првом реду са Берлинском Банком Handelsgesellschaft, и ако буде могућно да са њима закључите прелиминарни уговор на следећим основама:

а) Краљ. влада обвезала би се, да од Народне Скупштине издејствује овлашћење, по коме би се вишак заложених монополских прихода, који сада износи око два милиона годишње, могао употребити као гарантија за ануитете поред већ одобреног прореза од 13%.

б) Краљ. влада вољна је да реализирање овог зајма споји са набавком оружја за срп. војску.

в) Финансијска група, која би на се примила остварење овога зајма, примила би на се и обвезу да исплати до сада узете позајмице, и да са владом закључи за-

себни споразум односно државних обвезница, које су сада заложене, а које би се ослободиле исплатом позајмица.

Ваша мисија састоји се у томе, да покушате довести преговоре до закључења прелиминарног уговора, који би, пре него што га потпишете, поднели Кр. влади на оцену. Закључивање и потпис дефинитивног уговора задржава влада за себе, јер је она за то законодавним путем већ овлашћена.“

Први извештај који сам добио од Вукашина Петровића са његовога пута беше из Беча, од 14 јануара 1898 и гласио је овако:

„Господине министре председниче! По свестраном размишљању: да ли да идем право из Пеште преко Одерберга, у Берлин, или да најпре свратим у Беч, решио сам се да учиним како учиних, тј. да дођем најпре амо.

Искуство, које сам црпао у прошлости сâм, и које су поцрпли разни моји претходници и наследници, утврдило је у мени уверење, да се мимо Беча, на финансијском пољу, за Србију ништа постићи не може. Сви озбиљни финансијери потражиће понајпре обавештење о Србији овде, као најближем нам центру велике европске политике и светскога трговинског средишта, које је најближе европском истоку. То је био један од оних разлога, који су ме склонили, да свратим у Беч. Други је разлог још јачи: Ханделсгезелшафт неће сâм да улази у послове с оне стране Дунава. Није хтео ни пређе, па се бојим да неће ни сада. Није чак хтео сам да иде у Бугарску, па рачунах да ће још мање имати воље да иде сам у Србију, у садашњим приликама. Овим мојим разлозима додао сам и мишљење г. барона Векер-Готера, које сам имао част саопштити вам, господине министре председниче, пре поласка амо. И сада, пошто сам свратио овде, видим да сам врло добро урадио, што сам тако учинио.

Јутрос у 9 сати отидох г. Хану. Казах му да сам већ два дана овде, па нисам хтео да путујем даље, а да га не видим. Као узрок моме путовању навео сам: да ме је Краљевска влада послала да у Немачкој проучавам земљорадничке задруге. Употребио сам ову прилику, да му најживљим бојама представим тежњу Краљевске владе,

да се отпочне озбиљан рад на свима пољима државног живота Србије, па у тој тежњи жели влада да притече у помоћ најмногобројнијем живљу Краљевине: тежацима. Зато је мене почаствовала мисијом, којој сам се у толико радије одазвао, што сам скроз прожет уверењем, да ће ваш кабинет бити једино кадар, да поведе Србију путем сталности, путем привредног снажења и финансијског консолидовања. Приметих му, како сте успели да способне људе из радикалске странке привучете себи и како у опште вашим тактом можете рачунати на све што је у земљи кадро да мисли и да ради.

Загрејавши горњим методом господина Хана, за стање коме он поклања своје симпатије у пуној мери, начиних надлежно лице, да бих подупро оно што ће доћи. Све је лепо и красно. Њ. В. Краљ тврдо се решио да држи садашње стање; Њ. В. Краљ Милан се, и у овом погледу идентификује са својим узвишеним сином. Ми, пријатељи Краљеви, сви смо као један човек решени, да по могућству послужимо вашем кабинету; *али* с неке стране чине се тешкоће на финансијском пољу. Те тешкоће, рекох му, које нису Бог зна како велике, ваља отклонити. Влада краљевска вољна је да учини све што је до ње да се оне отклоне. И она ће, нема сумње, успети да у скорој будућности створи услове, који ће обезбедити редовно развијање наше финансијске снаге. Мука је, рекох, само сада, где су радикали потрошили готовину а задужили све што се задужити могло. Међу тим наилазе неке потребе акутне природе, које ваља задовољити. Ја разбијам главу: на који би се начин могло притећи влади у помоћ са неколико милиона, па не видим другог излаза него у доброј вољи старих пријатеља Србије: у Лендербанке и Ханделсгезелшафта. Нисам, рекох му, овлашћен да о овоме званично разговарам, али у *поверењу* радо бих са њим — ако дозволи — измењао мисли у том погледу.

Саслушавши моје горње изјаве г. Хан је отворено дао израза своме задовољству, што види мене у овако повољном расположењу наспрам вас. Одмах је изјавио жељу: да говорим с уредником „Н. Сл. Пр.“ Али не да ме интервијувише, него само да ме саслуша, па да сам напише чланак о политичком и о финансијском стању

у нас. То би, рече г. Хан, утицало врло повољно на курс наших хартија; а од овога зависи њихова помоћ.

Ви ћете ми надам се одобрити, господине, што нисам учинио по жељи г. Хана. Сматрао сам да је то рано. Налазим да моја јавна реч треба да буде награда за њих, ако се коректно узвладају; а не сме да буде аконтација за њихове интересе, без изгледа да ће задовољити наше. Предлог г. Ханов узео сам к знању и обећао сам му, да ћу о томе или говорити у Берлину или написати сам један чланак у каквом виђенијем листу немачком.

После тога сам ставио г. Хану питање: мисли ли он, да ће нам групе, на основу залога што их имају, дати неколико процената више, те да, не тражећи другога излаза, намиримо садашњу преку потребу. Он ми рече следеће: „Французи ће тежити да по курсу од 62% добију извршење зајма од 1895 год. Они хоће да профитирају колико више могу. Ако пристанете на такав курс, даће вам позајмице. Иначе они неће лако улазити у ма какав аранжман.“ Ја га питах: да ли он то зна од самих Француза или је то његово нагађање? Одговорио ми је да је то његово нагађање, али основано на податцима што их има од филијала из Париза.

Ово саопштење сматрам као *врло важно;* зато сам слободан скренути на њ вашу особиту пажњу. Ја сам учинио примедбу, да је курс о коме је реч, по мом мишљењу, сувише низак; но уграбих прилику да се вратим на мој ранији, напред споменути предлог: да нам са још неколико процената хоноришу, у име позајмице, заложење титра зајма од 1895 год. „То још може и да се изведе“ — беше његов одговор. Али он се је толико оградио од обавезности те изјаве, да се не може сматрати ни као зрачак основане наде, да ће се претворити у дело. За ме је та изјава његова у толико важна, што могу на њој да јашем у Берлину; ако би се сви остали конци покидали.

„А да ли се не би лакше дошло до пара, ако бих ја предложио влади, да набавку новца веже са каквим Geschäft-ом, нпр. с набавком пушака.“ То питање је електрисало г. Хана. „То би била друга ствар, одговорио ми је. Али сумњам, рече даље, да ће се успети, да се сем пушака

тим путем, може доћи и до новца. Но ако ви останете у Берлину до почетка фебруара (данас је 26 јан.), онда ћу и ја (он) доћи у Берлин, па ћемо нас тројица видети шта се може учинити.“ — Ово ме је малко окуражило. Истина он не мисли да ћемо набавком оружја доћи до новца, но његово мишљење у том погледу није меродавно. Ја ћу тек у Берлину покушати, да с овом ствари оперишем. Овде сам само рекогносцирао и, као што видите, господине министре председниче, није покушај пропао. Већ и та околност, што г. Хан жели да се састане са мном у Ханделсгезелшафту, није од рђавога значења. Да му се није допала мисао у основи, он ме не би позивао, да га очекнем у Берлину. Међу тим Фирстенберг је са свим друкчија природа него што је г. Хан. С њим ћу брзо бити начисто; тј. брзо у толико, што је он решен и одлучан и што не мора да пита много свој управни одбор.

Г. Хан ми је говорио, да треба Сан-Балмона сменити и заменити га некаквим инспектором, коме би ми плаћали око десет хиљада динара годишње више него Сан-Балмону. На наименовање овога инспектора полажу вам Французи велику важност. Ово питање покренуће г. Меј пред г. министром финансија.

Г. Меј неће доћи амо тако скоро. Он још није јавио: када ће доћи, те према томе изгледа да неће стићи амо још за десетак дана.

На запитивања г. Ханова о политичкој ситуацији у нас, рекао сам му, да ће влада имати снажну већину, те ће моћи протурити кроз Скупштину што год хоће. Имајући своју већину и Краљево поверење, које у пуној мери ужива, влада ће бити кадра да крене цео јаван живот Србије у напред. Молио сам га да не верује у гласове о кризи. Сталност је зајемчена на разне начине и у разним облицима. Не сме се, дакле, у њу сумњати. Борављење Њ. В. Краља Милана сматра г. Хан као срећан догађај, како у интересу престола тако и у интересу Србије.

То је, г. министре председниче, главна садржина мога разговора с г. Ханом. Ја сам се, по његовој жељи, с њим састао и по подне. И овај део нашег разговора може се свести на оно што смо јутрос разговарали. Само ми рече, да ваља буџет да буде што мањи, те да се осведочи жеља

за штедњом. Још ми каза, да би радо чуо: шта Фирстенберг мисли о нашим приликама, па ме је молио да се састанем с њим и да му телефоном јавим резултат нашег разговора. На ово сам одговорио г. Хану, да бих се ја врло радо уздржао од дубљег разговора с Фирстенбергом, ако он (Хан) дâ реч, да ће убрзо доћи у Берлин. И он ми је дао реч, да ће што је могуће пре тамо доћи.

Ја полазим вечерас у Берлин. Сутра у подне бићу тамо. Одсешћу у Kaiserhof-у. Молим вас, господине министре председниче, да ми тамо пошљете закон о зајму за наоружање, који у Београду не добих.“ —

Друго писмо било је из Берлина од 17 јан. 1898 и гласило је овако:

„Господине министре председниче! Част ми је јавити вам, да сам, јуче у подне, стигао амо. Како беше рођендан царев (40-ти), те је с тога цео Берлин био на „паради,“ ограничио сам се само на предају карата — посетница господи у Ханделсгезелшафту. Од њих сам одмах добио поруку, да дођем к њима данас у 4 сата по подне. Тако сам и урадио.

Дошав у банку, затекао сам господу: Фирстенберга и Розенберга. Винтерфелд беше отпутовао. Господа су ме примила лепо; али с очигледном резервом докле не чују: за што сам дошао.

Држећи се датога вам обећања, ја нисам излазио пред њих с правом бојом. Хтео сам најпре да се оријентишем о њиховом расположењу наспрам Србије.

Први утисци, што је говор господе о тој теми учинио на ме, врло су неповољни. Слушајући час једног, час другог од господе директора, мислио сам да имам пред собом браћу Русе, а не Борусе, како се Прајзи називљу по латински. Једина разлика опажала се у оцени ваше личности, наспрам које се понашаху правилно; тј. с уважењем и надом, да ћете моћи и умети да одговорите поверењу Господара Краља и Европе. Но и ово желе тек да виде. Боје се од несталности озго. Страши их наш народни немар и нерад; гледају с неповерењем на наименовање Њ. В. Краља Милана за команданта активне војске; једном речи: на таком су кривом путу у схваћању наших прилика, да ми је

требало два пуна сахата с њима дебатовати, докле су се толико обавестили, да су добили вољу на продужење разговора са мном.

У оваквим околностима сматрао сам да је боље не улазити још у саопштење моје праве мисије. Сматрао сам и сматрам, да је по владу корисније и не почињати с њима ништа, него почети са сигурним изгледом на неуспех. Ја се надам да ћете ми и ви, господине министре председниче, одобрити овако схваћање и поступање.

Ја ћу се с њима чешће, управо посведневно, виђати. Посећиваћу их и у банци и на дому. Употребљаваћу сваку прилику, да у њима створим — ако је могуће — друкчије расположење наспрам нас, па ћу тек после или уђи с њима у преговоре или ћу одложити тај посао до доласка г. Хановог, који ће, као што сам имао част јавити вам, у мом првом извешћу, стићи амо за 4—5 дана.

Имајући пре подне на слободно располагање, учинио сам посету г. министру Богићевићу. У разговору с њим сазнадох, да су господа у Ханделсгезелшафту вољни да гуле кожу Србији. То је мишљење створио у њему овд. вице-консул српски г. Леви. Ја овога господина не познајем. Но објашњење, које ми је дао г. Богићевић, толико ме је заинтересовало, да сам замолио г. посланика, да ме упозна с г. Левијем. Ову моју жељу моћи ће г. посланик да испуни прекосутра, јер је сутра још заузет учешћем у прослави рођендана царевог.

Мени се чини да је мишљење г. Левија неосновано. Ханделсгезелшафт нема више великог учешћа у српским пословима. Тако ми бар рекоше јуче господа директори његови. Ханделсгезелшафт, по мом мишљењу, има велика интереса, да у Србији не дођу финансијске тешкоће, које би ставиле владу у незгодан положај. Он је продао (емитовао) наше хартије немачкој публици и наспрам ње остао је Ханделсгезелшафт морално одговоран, у свима евентуалностима. То је моја полазна тачка, на коју ћу стати, када и ако буду наступиле прилике, да се с њима може говорити о мојој мисији.

Баш ми је сада јавио г. посланик, да ће ме наш вице-консул, г. Леви, сутра посетити. Из њега ћу извући оно, што ми треба као оријентација за мој даљи рад; а

то је: обавештење о заинтересованости Ханделсгезелшафта у српским пословима.

Примите, итд.“

Из писма од 18 јануара довољно ће бити да наведем само неколико врста:

„Г. Леви, наш вице-консул, јавио ми је, по аташе-у посланства, г. д-ру Радуловићу, да ће ме сутра посетити. Јутрос ми не дође; па за то у чекању ми прође цело пре подне, које сам време употребио на штудирање земљорадничких задруга. О овом делу моје мисије израдићу које овде, које на Рајни, куда ћу морати да одем, опширан извештај. Већ сада смем да потврдим, да правац, којим је Смедеревски Савез Земљорадничких Задруга пошао, није за нас погодан. Ја се надам, да ћете и ви, господине министре председниче, а и г. министар народне привреде поделити моје погледе на питање, које сте ми изволели предати на проучавање. Мени се чини да се принцип Рајфајзенов, кога се држе Смедеревци, и који гласи: „помози сâм себи, па ће ти и Бог помоћи,“ не може у нас да оствари. Наш народ не уме себи да помогне. Њега ваља држава да извлачи. Ја сам ставио себи у задатак да нађем тај начин. Овде има још један облик задруга, које није нико од нас видео. То су Шулце-Делићеве. И ове су се показале као корисне. Ја ћу и њих проучити. Отићи ћу у два три села, у Саксонској, где су најразвијеније.“

— — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — —

Данас сам ручао код г. Богићевића. Госпођа његова причала ми је, да је цар, на синоћњем дворском балу, говорио с њоме и изјавио своју особиту радост и задовољство, што се Њ. В. Краљ Милан настанио у Србији. Те своје изјаве мотивисао је околностима, што је Њ. В. Краљ Милан искусан човек, те може своме узвишеном сину корисно да послужи у сваком погледу.

Примите, итд.“

Извештај од 20-ог јануара гласио је овако:

„С Ханделсгезелшафтом сам начисто. Он неће да зна за нас. Његови директори ми се изјаснише, *без икаквога повода с моје стране*, да Србија у Немачкој не

може да нађе ни паре, ни кредита. Ваља да су опазили или им је с неке стране саопштено: зашто сам дошао, па су, после малога увода, данас у 4 сата, када по трећи пут бејах код њих, да им јавим, да нисам још отпутовао, као што они мишљаху, него да проучавам Шулце-Делићеве „Vorschussvereine," заподели разговор о рђавом кредиту, који Србија ужива овде. Ја приватих ту тему, јер ми беше добро дошла. Изазивајући их од времена на време, оставио сам их да се сити наказују: шта је све узрок том злом стању нашега државнога кредита у Немачкој.

Допустите ми, господине министре председниче, да вам казивање господе директора, у целој опширности, овде испишем. Оно је у многоме непријатно, у нечему измишљено, а већим дѐлом дрско. Но, на жалост има у њему, као што ћете изволети да видите, и нешто истине. Свакако је од велике користи по владу, — бар ја тако мислим — да зна право стање и да чује шта се овде, у меродавним финан. круговима, мисли и како се схваћа стање ствари у Србији.

Пошто вам будем казао схваћање директора Ханделсгезелшафта, допустићете ми, молим вас, да вам допишем и схваћање „публике," чије сам представнике у више одабраних људи од положаја саслушао.

Да пређем, дакле, на ствар.

Директори ударају највише на несталност у нас. Г. Фирстенберг ми је, да би ово потврдио, испричао, како је он, до сада бар 10 пута био у Београду. Увек су га, вели, с највишега места, уверавали, да ће дотична влада с којом је, на једвити начин, свршивао послове, остати дуго и дуго на управи. Још, вели, нисам довршио ни ревизију пртљага у Земуну, враћајући се из Београда кући, а већ је она влада, с којом сам био посао свршио, пала. Отуда је дошло, те се банке нису могле никада да оријентишу; нису могле никада да знају с ким имају посла; а услед тога нису могле ни да утичу на публику.

Друго, ударали су на изненађења. Не зна се, рече г. Фирстенберг, шта ће осванути, ако се омркло у са свим нормалним приликама.

Треће, домаћа штампа наша, рече, растурује сваки час узнемирујуће гласове.

Четврто, погодбом лондонском Србија није ништа мудро урадила. Српски папири струје из Лондона у Берлин. Публика немачка је, и без тога, била засићена српским хартијама. Сада још долазе и оне са Лондонскога трга, што чини те се овдашњи новчани трг преоптерећује тим папирима.

Пето, овде је забрањено банкама да агитују у корист каквога било папира; а куповином држати курс на висини, то прелази снагу једне банке, јер се често пута јављају српски папири у грдним масама, нпр. у суми од 2,000.000 марака.

С тога је изјавио мишљење: да Србија треба, сада, да се држи Париског трга; да треба дуги низ година уредно да плаћа анујитете; да не сме да дирне у установу самосталне монополске управе; да мора да осигура сталност влади; да се створи ред у државној а нарочито у Финансијској Управи. Пошто све ово уради и пошто се све овако уреди, онда ће опет поверење у Немачкој порасти. У садашњим, пак, приликама, Немачка неће да зна за Србију; а Ханделсгезелшафт је срећан што се извукао из српских послова, који нису дали гг. директорима мира ни да мирно спавају, ни да живе као људи. И још једну, додаде г. Фирстенберг, једну врло дрску примедбу, која карактерише њихово схваћање нашега стања: „Wenn in Serbien, an Statt der Serben, ein anderes Volk wohnen würde, würde es das glücklichste Land in Europa sein“.[1]

После оваквога говора сматрао сам да је моја мисија с Ханделсгезелшафтом свршена. Остао сам у њему још да потрем оне наводе његових директора, који су били или неистинити или дрски. Навео сам им, да се промене на влади не дешавају само у малој Србији, него и у великој Немачкој. Изнео сам им све познате доказе о сталности садашње владе. Уверавао сам их да ће ова влада трајати не годину, две и три, него далеко

[1] „Кад би у Србији, место Срба, живео какав други народ, била би она најсрећнија земља у Европи.“

дуже. Утешио сам их, или бар покушавао сам да их умирим, у погледу на самосталну монополску управу. Њу и не мисли нико дирати. Изнео сам им, да Србија од 1895 г. уредно, из сопствених средстава, измирује ануј итете, што и они признадоше. На стварању реда у свима гранама државне управе, па дакле и у финансијској, скренула је ова влада нарочиту пажњу. То је, управо, рекох им, програм садашње владе. За тим сам им рачуном доказао, да капиталисти у опште, па дакле и Ханделсгезелшафт, нису никада ни паре изгубили у Србији, а што гг. директори нису мирно спавали, докле су са Србијом имали посла, узрок је у њиховој нервозности, за коју не могу да чине Србију одговорном. „И ми често не спавамо, услед брига, да вас задовољимо“ — рекох им у полушали. Моја објашњења заврших са саветом, њима датим, да они не смеју овако да говоре о Србији, која није мало допринела, да Ханделсгезелшафт рашири своје просторије.

Они су мени на то одговорили, да ја идем на Рајну, да посвршујем мој посао, па да се вратим опет амо. „Vielleicht lässt sich dann etwas für Serbien machen.“ Ја не примих овај позив са узрока, што не могу да дангубим. Ако они хоће што да учине за Србију, нека чине сада; а ја бих онда остао овде да известим владу о њиховим смеровима. Не могу да одем на Рајну, па да се враћам, јер би то премашило границе мојега задатка. Фирстенберг је наваљивао, да дођем са Рајне амо да ручамо код њега, па да видимо, шта се може урадити. Но ја се извиних, јер, после свега што сам од њега и његовога колеге слушао и чуо, само бих компромитовао моју мисију а отежао, можда, положај г. министру финансија, у раду са Французима.

Синоћ сам био на ручку код једнога старог ми друга, где је било још неколико одабране господе. Ову прилику употребио сам да видим: у колико је овдашња боља публика обавештена о нама. Разговарао сам и с једним господином, који вас, господине министре председниче, познаје и лично и по раду. То је професор др. Алберт Гутштат, Oberstabsartzt I classe ландвера, и народни посланик. Он се врло интересовао за наше прилике. Ја сам

му потанко објашњавао све важније моменте из нашега јавног, привредног и финансијског живота. Цело друштво слушало ме је с пажњом. Саслушавши ме, изјавише ми сви редом, да погрешно мишљење о Србији растурују највише банке и банкари, који шпекулишу с нашим хартијама. Да би их јевтино покуповали, они преко штампе, која је махом у њиховим рукама, пуштају „узнемирујуће гласове“ у јавност. Публика се, услед тога, трза уназад а они прикупљају, у свој портфељ, по 62% тако сигурне 4% папире. Није ли ово оригинална мисао?! Ако и не делим у свему погледе оне господе, која сву кривицу бацају на банке и банкаре, опет има у томе нешто истине. Да имају ова господа донекле право, показује та околност, што су Руси, докле су радили с Немачком, држали овде једнога свог човека, коме је био искључиви задатак, да се креће по друштвима и да обавештава: публику и штампу, о финансијским приликама у Русији. Помињући ово морам да се оградим, да ја не мислим да и Србија треба овако да ради; него цитирам, из казивања овдашње господе, једну напомену, којом су они потврђивали своје мишљење, да се не сме ни Србија да ослони само на банке, да само оне раде на дизању кредита нашега. Ми сами морамо да чинимо то, јер нас се наш кредит више тиче него ли банака и банкара.

Овога часа, у 11 с. пре подне, долазио ми је наш вицеконсул г. Леви. То је човек својих 35—36 година, врло предузимљив и интелигентан. Он ми је, у јасним бојама, насликао понеке узроке, који сметају подизању нашега државног кредита на немачком тргу. По мишљењу овога господина, у Будапешти се кују и снују оне зле вести о Србији, које рђаво утичу на кредит Србије у Немачкој. Из Будапеште растурују се сваковрсне измишљотине, које убијају веру у немачке публике. Г. Леви мисли, да би ваљало дејствовати на Франкфуртер Цајтунг, јер је то најважнији лист за финансијски свет у Немачкој. Фосише Цајтунг су, вели он, — задобивене за Бугаре. Њих обавештавати, било би узалуд. Г. Леви признаде, да Ханделсгезелшафт има преко 7 мил. наших папира и да се господа директори претварају, када тврде, да немају више никаква интереса за Србију. Овај део реферата г. Левијевог

слаже се с извешћем, које ми је, пред полазак, предао г. министар финансија. У осталом то сам ја у очи рекао гг. директорима.

Друго важно саопштење учинио ми је г. вице-консул у томе, што се овде некакав г. Хаузен интересује за привредна предузећа у Србији. Саслушавши г. Левија, у присуству аташе-а нашега посланства, нашао сам да је вредно видети се са г. Хаузеном. Зато сам и примио позив г. Левија, да сутра ручам код њега, где ћу имати прилику да се упознам с Хаузеном. Овај господин је известилац једног удружења за привредне циљеве и располаже с капиталом од пет милиона марака. Он је вољан да сав тај новац уложи у разна трговинско-индустријска предузећа у Србији. Хоће да организује извозну трговину живине, кокошињих јаја, воћа, овчјих и јагњећих кожа итд. итд. По казивању г. Левија, Хаузен би желео, да добије монопол за извоз извесних артикала. Но пошто је чуо објашњење моје, да се мононол не може да даје, но да му се могу дати многе олакшице и повластице по општој царинској тарифи и по закону о помагању индустријских предузећа, он мисли да ће се г. Хаузен и тим задовољити.

Пошто ми је и г. вице-консул приметио, да је наименовање Њ. В. Краља Милана за команданта, потресло овдашњи новчани трг, на штету нашега кредита, објаснио сам му и молио да даље објашњава ту ствар овако:

Курс српским папирима није се ни за длаку изменио, ни овде ни у Паризу, од када је Њ. В. Краљ Милан наименован за команданта. Како је стојао пре тога, тако стоји и сада. Према томе не може Његово наименовање да се потеже као разлог, што је курс срп. хартијама низак. Овај разлог се допао г. Левију и примио је на себе, да га у згодним приликама употребљава и примењује.

На питање моје: да ли Ханделсгезелшафт чини што на пијаци, да се подигне курс нашим папирима, одговорио ми је да чини. Г. Фирстенберг, увераваше ме г. Леви, упиње се колико је кадар, да курс подигне и кредит оснажи, али не успева. Зашто? Због штампе, која добија своје пакосне и лажне извештаје из Будапеште.

Да ли сам с овим учтивим извештајем завршио моју мисију у Берлину, не могу још да кажем. Свакако сам начисто да се са Ханделсгезелшафтом не може, у овом тренутку, ништа да постигне. Но ако и нисам успео да нађем новаца, мислим да је моје борављење овде донело користи у томе, што је влади Ђ. В. Краља, у мојим извешћима, показано право стање на овдашњем тргу; што ми се дала прилика, да у много случајева чујем, и на оно што сам чуо одговорим противу погрешнога схваћања и оцењивања нашега садашњег стања.

Утисак, што ћу понети одавде, биће тај: да ваља стално и непрекидно неговати ближи, лични додир, са што ширим кругом овдашње интелигенције. У том непрекидном обавештавању створиће се један центар србофилских Немаца, који би, у свом властитом интересу, радили на подизању нашега кредита. Материјал за то постоји у изобиљу. Ваља га само употребити.

Допустите ми, итд.“

Сутра-дан ми је Вукашин писао ово:

„Пошто сам са Ханделсгезелшафтом био начисто, да се с њиме не да сада ништа урадити, позвао сам к себи г. Лудвига Леве-а, представника велике фирме „Лудв. Леве и Комп.,“ имаоца фабрике оружја, те сам, у *поверењу*, њега консултирао у овоме правцу: Може ли он, који је члан управе једнога великог капиталистичког друштва у Белгији, да ми помогне, а у исто време и себи да створи лепу зараду, да извршим своју мисију.

После обавештења, које је трајало више од једнога сата, г. Леве ми је рекао, да ће он да иде прекосутра у Брисел, одакле ће се кроз 5—6 дана вратити и донети ми, како се нада, повољан одговор.

Ја сам с њим овако говорио:

Да Србији треба 100—150.000 пушака са 700 фишека за сваку пушку. Група његова имала би да нам дâ новаца за ту набавку оружја а вишак да преда, као готовину, нашем министру финансија на расположење.

Г. Леви је с моје стране обавештен, да не сме ни да говори, камо ли да рачуна, на овдашње финансијске групе. Забранио сам му да каже ма коме, да је са мном разговарао, него да ради само с Белгијанцима, и то под

изговором, да је добио од свога заступника у Београду извештај, да српска влада жели да изврши набавку пушака под споменутим условима.

Односно извршења зајма ставио сам г. Левеу ове услове: Зајам мора бити 4%, у главноме онакав какав је био онај од 1895 год. Ближе обавештење добиће од г. министра финансија, с којим би имао евентуално и уговор да закључи.

Као што видите, господине министре председниче, ја сам пошао један корак даље. Влада је изван сваке одговорности; а ако се успе, биће решене две ствари: наоружање и добитак новаца за касу државну. Не успе ли се, влада је, без своје одговорности, добавила доказа, да је радила, was Menschenmöglich и у једном и у другом правцу.

Но како г. Леве хоће сада да иде у Белгију, па по повратку да ми донесе тачан одговор, ја бих отишао на Рајну, у Највид, да проучавам за то време земљорадничке касе. Отуда би се свратио опет амо, за дан-два. Тако ћу и да урадим. Ја се уздржавам да вам телеграфишем за то, што би јако падало у очи, када би добијали од мене шифре. Зато вам, господине министре председниче, као што видите, вредно шаљем извешће поштом.

Ја бих вам био врло обвезан, ако бисте ми на адресу „Kaiserhof“ — с неколико речи јавили: да ли сте примили сва моја извешћа (пет) и јесам ли био кадар да бар приближно оправдам поклоњено ми поверење. Интересантно је, да ми је г. Леве, у дискрецији, казао, да је г. Фирстенберг заиста онај, који највише виче противу Србије, те на тај начин шкоди њеном државном кредиту. Ово је ваљада 10-ти Берлинац, који ми таква обавештења даје!

Примите, итд.“

Из Берлина отпутовао је Вукашин Петровић на Рајну, у варошицу Највид, одакле ми је 4 фебр. послао овакво извешће:

„Господине министре председниче!

Од прекјуче бавим се, које овде, које у околини. У Келну сам био у редакцији „Келнских Новина“ и говорио сам са два господина од утицаја. Једноме сам име

запамтио: то је г. Steller, редактор привредно-финансијског дêла, а другоме нисам запамтио име, но знам да је редактор политичког дêла. Ја истичем ову посету, господине министре председниче, зато, што се надам, да ће, услед ње, „Келнске Новине“, које, као што вам је познато, спадају у ред најважнијих новина у Немачкој, од сада блаже ударати на Србију. Ова господа, око „Келнских Новина,“ морају имати јаке везе с Карађорђевићима или с Кнезом Николом. Први почетак њиховог разговора био је опор и наперен правце противу Њ. В. Краља и народне династије Обреновића. Ја сам их стрпљиво и ако противу воље саслушао па им дао обавештења, која су очигледно учинила дубок утисак на њих. Оба уредника, после разговора, који је читав сахат трајао изјавише да би добро било, када бих се састао са власником „Келн. Новина“ г. Димоном. Ова понуда ми је најбољи доказ, да сам, мојим разлозима, утицао на господу. Зато јој се радо одазвах; али, на пакост, г. Димон не беше дошао, и ако сам га читав сахат чекао. При растанку молише ме оба уредника, да, свакојако, по повратку из Новога Вида, свратим у Келн и да им се опет јавим. Ово сматрам као велики добитак; јер ако успем да одобровољим гг. редакторе „Келнских Новина“ наспрам Србије, учинићу велику услугу нашем државном кредиту у Немачкој.

Разуме се по себи, да сам одмах демантовао ону вест у синотњем листу о мојој мисији, коју су преко Бранка Петровића послали радикали (Ст. Протић). Господа ми рекоше, пошто су ме саслушала, да не би ни пустили ту вест у лист, да сам, којом срећом, само три сата раније дошао к њима у редакцију.

Опростивши се с Келном, ево ме г. министре председниче, већ други дан, у Највиду. Допутовао сам амо с Директором der landwirtschaftlichen Centraldarlehenskasse für Deutschland. Још у Келну сам живо радио на томе, да добијем најбоље препоруке за Највид. Случајно је испало, те сам добио такву у лицу самог Директора! Име његово је Др. Мартин Фасбендер. Са станице смо, по највећој вејавици, дошли у Централу, где ме је представио уреднику овд. привредних новина (име му још не знам). Овај господин путовао је са мном у два оближња

села: Хебедорф и Вајстурм, где сам разгледао књиге, преписку, рад и сву манипулацију Земљоделских Задруга. Снег је падао све у крупним пауљицама, али тако густо, да се на десет корака није видело. Ми смо ишли свуда *пешке*, јер нема јавних кола!! Блато, снег, хладноћа — ништа нам нису сметали да постигнемо циљ. Сада, у 7 сати у вече, вратисмо се из Вајстурма, који лежи преко Рајне.

Ја ћу, разуме се господине министре председниче, поднети г. министру народне привреде опширан извештај о моме проучавању, али ради вашега равнања слободан сам приметити, да се обистињава моја претпоставка, да господа Смедеревци нису погодили прави пут. Да ли из незнања или навлаш, то нећу да пресуђујем.

Ја сам говорио са сељацима; од њих сам слушао опширна казивања о благотворноме утицају Рајфајзенових каса. Гледао сам шта они раде и како се дивно помажу овом установом. Видевши све, дошао сам до уверења, да се може и да се мора помоћи нашем тежаку; нашао сам да му се та помоћ може дати и из државне касе; али управа у Централи мора да буде *поуздана* са сваког гледишта.

Сутра ћу радити на проучавању Централе. Ако успем да добијем о њеном задатку јасна појма, вратићу се прекосутра у Келн, па, пошто се будем видео с редакторима „Келнских Новина“ вратићу се у Берлин, да се састанем са Левеом, који ће бити већ дошао из Белгије.

Примите, итд.“

После четири дана наш изасланик вратио се у Берлин одакле ми је писао:

„Господине министре председниче!

Част ми је потврдити мој јутрошњи телеграм у шифри: „Вративши се са Рајне затекох од Левеа вест: да банке неће да улазе у посао једино из страха, да се неће одобрити котирање новога зајма. Сутра се враћа из Брисла. Одобравате ли да чекам? Јуче сам говорио опет са „Kölnische Zeitung,“ надам се успеху.“

Као што се из горње депеше види, Леве се упео из петних жила, да оствари нашу жељу. Њему то диктира његов властити интерес. Препреке, које он у свом

писму наводи, на које је наишао код овдашњих банака, нису велике. Банке хоће да улазе у посао са Србијом, а то значи, да је наш државни кредит у Немачкој добар. Оне се не боје да повере свој новац Србији, али се боје, да им овдашња власт неће допустити јавну трговину с новим титрима нашега зајма.

По мом мишљењу не би тако тешко било издејствовати ово одобрење. Треба мало јаче заинтересовати штампу и публику, па би то дошло само по себи. Наш посланик у Берлину имао би на овоме да ради и за 3—4 месеца би успео.

Да овако тврдим доказ ми је мој разговор с много људи у Прајској. И овде и на Рајни владају са свим погрешне идеје о Србији и о стању у њој. Свет *радо* прима објективна обавештавања и саслушавши их, пристаје да изилази Србији с поверењем насусрет. Па и сами редактори крутих „Келнских Новина“ пустили су ме да им потанко доказујем њихово погрешно схваћање наших прилика. Да су добро примили моја обавештења имам више доказа; али као најјачи налазим да је околност, што су ме јуче *позвали* к себи у редакцију шеф-редактори гг. Др. Смитс и Др. Ван Лук. Они управљају политичким делом тога светскога листа, докле г. Др. Стелер, кога сам видео при првом проласку кроз Келн, руководи финансијско-економни део. Гг. шеф-редактори су 1½ сат разговарали са мном. Ја сам главно тежиште мојих обавештавања свео на доказивање, да је борављење Њ. В. Краља Милана у Србији и његово наименовање за команданта од неоцењене вредности за сталност у влади и непренагљеност у свима погледима, нарочито у погледу на *мир*. Господа су имала са свим противно, дакле скроз погрешно мишљење. Они су мислили да ће Њ. В. Краљ Милан тежити да Србија што пре угази у рат с Бугарима! Каква лудорија?! Друге бесмислице, што сам слушао, не вреди овим путем саопштавати вам. Бићу слободан да вам их испричам по повратку у Београд.

Видевши да се и „Келнске Новине“ могу бар у неколико да задобију смишљеним обавештавањем, рачунам да би се с другим листовима изишло много лакше

на крај. Треба само стално и с планом радити на томе. Ја ћу бити слободан, да вам, господине министре председниче, кажем, по повратку, своје мишљење. Паре неће помоћи. Главни листови не дају се парама задобити, а од невредећих листића нећемо имати никакве вајде.

С проучавањем Земљорадничких Задруга сам потпуно задовољан. Надам се да ће Србија видети користи од утрошених пара за моју мисију, а ви ћете и ваши другови моћи са задовољством да погледате на дело, које ће се створити под вашом владавином у прилог развитка и снажења привредне снаге нашега земљорадничког живља. По себи се разуме, да ће ми требати времена, да све што сам научио, видео и смислио ставим на хартију. Али пошто то учиним, имаће ваша владавина да покаже једно монументално дело на пољу народне привреде. Ја сам се намучио ђаволски, тумарајући пешке по селима на Рајни, по највећој мећави! Дужност ми је да директору г. д-ру Мартину Фасбендеру одам хвалу на његовом одвећ пријатељском пријему. Колико је до мене лично стојало, ја сам учинио све што сам био кадар, да му дам доказа моје благодарности. Када се вратим размислићемо да ли не би требала и влада да му дâ виднога знака.“

Последње писмо Вукашиново с овога пута гласило је овако:

„Остао сам у Берлину два дана дуже него што сам рачунао. Узрок томе је двојак: 1-во, што је г. Леве у Брислу дуже провео него што је рекао; тј. вратио се у петак уместо четвртка, те сам са њим тек у суботу могао да довршим посао. —

Г. Леве није могао у Брислу ништа да уради.

Белгијанци имају пара, али ни тамо не стојимо с кредитом боље него у Немачкој. Стара група берлинска, то ми је г. Леве *изречно* казао, *квари свуда где год може, Србији сваки финансијски посао*. Требаће много времена, докле се капиталистички свет еманципује од старих група, или боље рећи од њиховога рђавог утицаја по глас Србије. Г. Леве, који има поверења у Србију, обећао је наставити свој посао у добром правцу. Податке, које сам му ставио на расположење, прихватио је са захвалношћу.

Видевши да се ни са Левеом не може *сада* ништа постићи, користио сам се познанством, за које ми беше посредник г. барон Векер-Готер. Отишао сам у стан г. Херману Бахштајну, човеку предузимљиву и врло богату; човеку, који је направио безброј железница, који сада има у експлоатацији *66 круга*, који је ортак Дармштатске банке, који је у Синдикату с најјачим банкама у Немачкој, чије су услуге, учињене Немачкој, признате на највишем месту; јер је г. Бахштајн баш сада одликован Црвеним Орлом. У контоару г. Бахштајна раде 4000 чиновника!

Тај господин је са мном дуго разговарао. У том разговору изнео сам му, обазриво и с резервом, моје гледиште о садашњој групи српских поверилаца, гледиште ни мало ласкаво за њих. Представио сам му срећеност нашега стања, сигурност за наше обавезе, решеност владе и Њ. В. Краља, да се осигураном сталношћу ради на подизању привреде и уређењу финансија. Нацртао сам му, колико живље умедох, рђав утицај садашње групе на наш државни кредит и на крају ставио му питање да ли би било могуће склопити у Немачкој другу капиталистичку групу, која би прихватила Србију по заслузи и помогла јој да изиђе из тренутних тешкоћа.

Г. Бахштајн је с највећом готовошћу прихватио мој предлог. Он ми је рекао, да сам са свим добро проценио ситуацију односно садашње групе. То је, рече ми г. Бахштајн, група јеврејска, којој насупрот сада стоји група хришћанска. У ову другу групу ушао је и он; а ту су прве банке у Немачкој. Он, у име те групе, изјављује готовост, да уђе у српске послове. Пара има колико нам год треба. *Први корак,* по његовом мишљењу, требало би учинити у правцу *давања експлоатације железница под закуп.* Његова група је готова да прими тај посао, без икаквих понижавајућих услова за Србију. У вези с тим, та би група узела на се подизање железничке мреже у целој земљи. И за овај посао не би тражили никаквих нарочитих услова. Даље би узели у експлоатацију угљени мајдан у Мисачи; а што је најглавније, *примили би и извршење зајмова на себе.* Г. Бахштајн се ич не боји ни Ханделсгезелшафта ни његових

компањона. Напротив. Он чисто ужива да те бездушне банке бије где год може. За његову групу нису ништа милиони, који требају Србији. Она има новаца на расположењу колико год хоћемо.

Чувши овакав одговор од г. Бахштајна, ја сам се толико обрадовао, да сам пливао у срећи, што видим, да Србија није упућена на оне поштењаковиће у Ханделсгезелшафту, да може мирне душе да гледа у своју будућност. Ја сам слободан, после разговора са г. Бахштајном, да изјавим: да је сада све у рукама Њ. В. Краља и вашега кабинета. Ако имадне у нас увиђавности и ако будемо устаоци, да се решимо да железницу дамо *Немцима* под закуп, Србија ће на мах изићи из финансијских неприлика. Ја знам, г. министре председниче, да то није популарна ствар, али сам дубоко уверен да је то једини пут и начин да се спасемо од финансијске недаће. Еманципација Србије од старих група, то је њено васкрсење. Ова еманципација постићи ће се брзо и на реалној основи, ако краљевска влада *одмах* приступи учвршћивању везâ са групом којој је представник г. Бахштајн.

Ја не бих желео да се верује мени на реч, односно вредности човека, о коме имам част писати вам. Употребите сва средства, која вам стоје на расположењу, да се известите о значају и вредности г. Бахштајна. Па ако вам се утврди о њему оно сјајно мишљење, које сам ја подрпао и створио, онда не оклевајте него прихватите пружену нам руку тога честитога Немца.

Ја сам г. Бахштајну обећао послати му неке податке о нашој железници, обећао сам му давати сва жељена обавештења. Намера ми је да га одржавам у вези са мном до коначне одлукс ваше и осталих меродавних чинилаца у нас.

Чим сам са г. Бахштајном свршио претходне преговоре, ја сам сео на железницу и дошао амо. Одавде вам шаљем овај, по садашњој мисији мојој, последњи писмени извештај.

Допустите ми, господине министре председниче, да у овом, последњем учтивом извешћу, резумишем утиске, које сам понео собом из Немачке. То ће и вама олакшати

преглед мога рада и створити вам једноставну слику о мом дваестодневном борављењу у Немачкој Царевини.

Прво сам сондирао овде г. Хана. Он се није одушевио за нас. Напротив, казао је: да се сада не може у Немачкој наћи ни одзива а још мање пара. Највише што се може *у Француза* постићи то је: повећање позајмичне суме са 5—6%.

За тим сам отишао у Берлин. Тамо сам четири пута конферисао с представницима садашње групе наше. Нашав у њих рђаво расположење наспрам садашњега стања у Србији, нисам улазио ни у какве формалне преговоре по мојој мисији. Ограничио сам се да их скренем на правилније схваћање прилика у нас. Не могући успети ни у овом правцу, обратио сам се г. Леве-у. Он је примио на се да поради на остварењу зајма од 30 мил., али није успео ни у Немачкој ни у Белгији. Неуспех свој приписује агитацији садашње групе противу државног кредита Србије.

Докле сам имао да чекам на ресултат Левеове мисије, отишао сам на Рајну. Ту сам, у редакцији „Kölnische Zeitung," у два маха, покушао, да разбијем погрешно схваћање стања у Србији. Нећу се преварити ако рекнем, да ће моја обавештавања бар ублажити горчину тога одвећ важног органа јавног мњења у Немачкој. Ја нисам ишао гг. редакторима да их молим; напротив они су *ме позвали* к себи. Цело моје држање било је као да сам сматрао за дужност да им само картом јавим моје борављење у Келну. Све остало, тј. оба састанка са редакторима потекла су услед њихове жеље да ме виде.

На Рајни сам прегледао Земљорадничке Задруге у четири села и у варошици Највиду. Радио сам у свима одељењима Централе и упознао сам се са системом Рајфајзенових ländl. Dahrlehenscassen-Vereine. Ближе извешће о овом делу моје мисије, бићу слободан поднети г. министру народне привреде. Надам се, да ће наша народна привреда наћи у овим Genossenschaften-има моћно средство за свој напредак.

По повратку у Берлин затекао сам тамо г. барона Векер-Готера, који ме је ставио у додир са г. Бахштајном. О овом послу опширно сам вам говорио у почетку овога учтивог извешћа.

Још једном сам се састао са г. Фирстенбергом. Звао ме на фамилијарни ручак. И после овога састанка нисам променио своје мишљење о овој господи. Они хоће заједно с Французима да што јевтиније купе наше папире, па играју с нама недостојну по њих а штетну по нас улогу.

Завршујући овим свој извештај, слободан сам молити вас, господине министре председниче, да примите изјаву моје топле благодарности на поклоњеном ми поверењу, а да и ви и ваши другови верујете, да сам све силе напрегао био, да одговорим вашем и њиховом очекивању. Ако *тренутно* не учиних ништа, опет сам задовољан, што ми се дала прилика, да заинтересујем и солидније и јаче капиталисте на немачком тргу, но што беху и што су садашњи повериоци наше отаџбине. Молим вас да ову тековину експлоатишете па ћете се уверити, да сам учинио услугу нашој драгој отаџбини.

Допустите, итд.“

И ако унапред бејах одлучно против давања експлоатације наших државних железница под закуп, па макар то било и Немцима из Царства, опет ми се учинило довољно важно да се распитам ближе о томе г. Бахштајну, па ако се докаже да је он одиста тако велика капиталистичка снага, вредиће да се покуша с њиме потражити какву другу основу за наше даље преговоре.

Услед тога ја сам одмах послао у Берлин овакву шифровану депешу нашем посланству:

„Потражите од царске владе што је могућно потпуније информације о капиталистичкој моћи и солидности Хермана Бахштајна, експлоататора многих железница у Немачкој.“

На ту депешу добио сам из Берлина два телеграма. Први је гласио:

„Примио сам ваш данашњи телеграм. Приватна информација врло добра. Званичну, поверљиву Министарства Железница преко Министарства Иностраних Дела очекујем. Ургираћу. БОГИЋЕВИЋ.“

Кад је добио те званичне информације, посланик ми телеграфише:

„Одговор Министарства Иностраних Дела за Бахштајна: Врло солидан и капитално моћан. БОГИЋЕВИЋ.“

Међу тим се Вукашин Петровић вратио у Београд и конферисао је и са Краљем и са мном, и *предложио нам* је, да он упути Бахштајну овакво писмо:

„Високопоштовани господине, одазивајући се вашој жељи, част ми је у прилогу послати тражене податке о нашим железницама. Ако вам затребају још каква обавештења, ја вам се са задовољством стављам на расположење.

„Говорио сам и са Његовим Величанством Краљем и са Његовим превасходством г. министром председником о пословима, о којима сам имао част да разговарам с вама у Берлину.

„Радујем се, што вам могу јавити, да сам наишао на њихову готовост како што се тиче ваших изгледа односно железница, тако и односно вашег интересовања за финансијске послове српске.

„Њ. В. Краљ благоволео је у присуству г. министра председника наредити ми да вам јавим, да он у начелу пристаје да се закуп државних железница и грађење нових железничких, главних и споредних линија у износу од прилике 600 километара уступи вашој групи. Потребно овлашћење за то потражило би се од Народне Скупштине, која ће се сазвати у мају или јуну. Краљевска Влада би, у евентуалном прелиминарном уговору с вама, примила на се обавезу да то овлашћење Народног Представништва издејствује.

„С обзиром на вашу изјављену ми готовост, да узмете учешћа у санирању наших државних финансија, и на незгодно стање, у које је земља доведена познатим вам, некоректним држањем њених досадашњих поверилачких група, узимам слободу да вас, по овлашћењу Краљеве Владе упитам да ли бисте били вољни да ослободите 76.000 наших државних обвезница од зајма 1895 године, које су код старе групе заложене (ломбардоване) за 50% па да српској влади на њих позајмите још 10%. На тај начин ви бисте без икаквог ризика за себе Краљеву Владу обвезали. Ако сте вољни прићи ближе овоме предлогу, Краљева Влада би послала у Берлин свог изасланика да с вама закључи о томе нарочити уговор.

„Очекујући ваш одговор, част ми је итд.“

Ја нисам одобрио овај Вукашинов предлог из ових разлога:

1. Не само што сам ја лично био против давања експлоатације садашњих државних железница под закуп ма каквоме страном друштву, па макар оно било и германско, него сам знао да су сви чланови мога кабинета против тога.

2. Пошто би, по овој комбинацији Вукашиновој имао да плати за наше ломбардоване обвезнице од 1895 пуних деветнаест милиона а преко тога српској држави још $3^1/_2$, свега двадесет и два и по милиона, учинило ми се да је далеко вероватније да ће Бахштајн претпоставити да позајми Србији само пет милиона него да изда $22^1/_2$ и да ће их дати било на државне благајничке записе, или на другој некој основи.

Осим тога нашао сам да би било незгодно и ову последњу комбинацију предложити Бахштајну написмено, него да би боље било то учинити преко нашег посланика у Берлину *усмено*, па тек ако Бахштајн изјави да је вољан ући у ту комбинацију, да му посланик покаже инструкције, које је од своје владе добио.

Питање је изнесено пред седницу Министарског Савета која је била 10 фебруара 1898, под председништвом Краљевим. И ако је Краљ наваљивао да се Бахштајну уступи експлоатација и садашњих државних железница, ми смо се ушанчили иза разлога да без одобрења Народне Скупштине о томе не може бити ни речи, али ако Бахштајн постави то као conditio sine qua non, онда изјависмо готовост да то питање изнесемо Народном Представништву на решење, и онда нека Бахштајн прецизира своје предлоге. Најзад се Краљ задовољио с овом концесијом с наше стране, и онда је одлучено да се Вукашин поново пошље у Берлин с новим, у истој седници утврђеним инструкцијама. Те тако сам 13 фебруара упутио Вукашину Петровићу овакво писмо:

„Г. министре,

На основу одлуке Краљеве Владе, донесене под председништвом Њ. В. Краља, у седници од 10 ов. м., част ми је поверити вам ову задаћу:

1. Да са г. Херманом Бахштајном из Берлина закључите прелиминарни уговор за грађење и експлоатацију наших нових државних железница, на основу закона од 3 фебруара 1896, под следећим условима:

а) Држава гарантује предузимачу 5% интереса на ефективно утрошени капитал;

б) Цена за грађење по километру утврдиће се споразумно између Државе и предузимача на основу израђене трасе;

в) Трошкови за експлоатацију утврдиће се на исти начин.

2. Експлоатација већ постојећих државних железница могла би се дати под закуп само на основу нарочитог закона, који би се имао тек донети. Да би се на првој сесији законодавног тела могло у томе правцу радити, — ви ћете од г. Бахштајна захтевати његове предлоге и услове.

3. Г. Бахштајн би Краљевој влади знатно олакшао извршење горњега програма, ако би пристао да нашој држави одмах учини позајмицу од пет милиона франака. За осигурање овог зајма служили би благајнички записи Краљевске Владе, који би носили 5% интереса.

Примите, итд."

Вукашин Петровић отпутовао је с овим инструкцијама поново у Берлин.

XI

ЗА ИНАТ

Целога јануара 1898 имао сам посла и с општином београдском, с питањем о асенирању престонице, о извршењу њених великих радова. То питање покренуо сам још као начелник санитета, а као Краљев посланик у Народној Скупштини под владом Пироћанчевом саставио сам законски пројекат о установљењу београдске трошарине, који је Народна Скупштина и узаконила. На основу тога закона створен је општини београдској ванредни приход од милион динара годишње, како би она тим приходом осигурала плаћање интереса и амортизације за зајам, који јој беше потребан ради извршења канализације, водовода, осветљења и модернога калдрмисања престонице. Кад сам после српско-бугарског рата, у коме сам био начелник санитета врховне команде, постављен за председника општине београдске, прионуо сам свом снагом да извршим закон о трошарини београдској тј. и да створим тај ванредни приход општини и да извршим све велике општинске радове за асенирање престонице, ради којих јој је Скупштина и вотирала тај велики ванредни приход. Али како је за то требало великих и темељних претходних студија, јер нико у Србији није имао ни појма о организацији трошарине, а мало их је било, који су што знали о системима канализације, водовода и осветљења, који би за положај вароши Београда били најподеснији, то је београдска општина изаслала једну комисију, у којој су били председник општине и општински одборници Јован Крсмановић и Јован Антула да проуче сва та питања и да општини поднесу формулисане предлоге. Та је комисија проучила организацију трошарине у Страсбургу и Паризу, канализацију у

Берлину, Брислу и Истборну (Енглеска), водоводе у Бечу, Берлину, Франкфурту н/м, Лондону, осветљење у свима већим варошима Европе, а за електрично осветљење Темишвар, једину варош, која онда беше цела осветљена електриком, итд. Вративши се у Београд, ова комисија је поднела општини формалне предлоге о свему што је нашла да је за Београд најподесније. План је био овај: Најпре завести трошарину. За време док се она заводи и док покаже, колико ће општини давати чистог прихода, предати првим стручњацима у Европи израду планова и предрачуна за канализацију, водоводе, осветљење и модерно калдрмисање вароши. Кад се буде имала тачна цифра чистога прихода општинског од трошарине и кад сви пројекти и предрачуни буду готови, онда да општина направи зајам потребан за извршење свију ових великих радова. Ти радови имали су се извршити систематски *једним* прекопавањем варошких улица. При том једном копању имала се *најпре* извршити канализација, као *најважнија*, јер у вароши не беше никаквих канала, докле још римски водовод даваше вароши колико-толико воде за пиће, докле Сава и Дунав преко сакацијa даваху колико се хоће воде за све друге потребе. Пошто би се, приликом тога једног раскопавања улица, положили у земљу и канали за одвођење нечистоће и цеви за водоводе и цеви за осветљење гасом односно жице за осветљење електриком, онда би се раскопане улице засуле, и дефинитивном модерном калдрмом покриле. Тек када би се овако свршили ови најважнији послови за асенирање Београда, дошли би на ред: кејови на обалама, антрпоти за трговину, паркови и улепшање вароши. План је био тако дефинитивно утврђен, да је председник општине одбио све понуде за зајам, док не види колики ће бити приход од општинске трошарине и док не буду готови предрачуни за све велике општинске радове. Од тих понуда најозбиљнија је била она бечке Лендербанке. Како општина београдска немађаше још никаквог дуга, како јој закон о трошарини осигураваше ануитете за релативно велики зајам, како се у иностранству знало да је општина београдска озбиљно прегла на ове велике послове то је директор Лендербанке г. Хан дошао лично

у Београд и наваљивао је на мене да општина од његове банке узме колико јој год треба милиона. Одговорио сам да још не знам колики ће бити чист приход од трошарине и да према томе не знам колики зајам смем да тражим. Зато сам тај разговор одложио докле трошарина буде бар једну или две године функционисала и док пројекти и предрачуни буду готови, јер општина београдска хоће да се у томе предузећу пружа према јоргану који буде имала.

На несрећу за велике радове општине београдске тада је био министар унутрашњих дела Димитрије Маринковић, кога су другови у младости из подсмеха звали „Кавуром“ — а који је у ствари био ваљда најпакоснији човек у Србији. Да ли због своје урођене пакости и зависти, или због нарочитих заповести Краља Милана, код кога сам ја тада био у великој немилости зато што сам штампао праву историју „Сливнице,“ или због једног и другога, тај Димитрије Маринковић који је, као министар унутрашњих дела имао право да у последњој инстанцији одобрава или не одобрава сва решења општине београдске, — пробао је најпре да осујети извршење београдске трошарине неоснованим закерањима на тарифи трошаринској, коју општина беше усвојила, а кад му то није помогло, почео је преко полиције београдске да малтретира председника и представништво престонице на начин, каквим се ниједан сресни начелник није служио према једној сеоској општини. Тако је дошло до сукоба између престонице и „надзорне“ полицијске власти. У овоме је, истина, цела општина стала као један човек уза свога председника, али ја сам увидео да би мој даљи останак у општини овој стварао само нове сметње од надзорне власти, која јој никада не би допустила да приступи својим великим радовима, зато сам одмах дао оставку. И тако, уочи дана када се имао учинити први корак за остварење трошарине београдске, морао сам напустити овај велики посао за који бејах спремио све што треба.[1]

[1] Цео овај рад описан је на основу службених докумената у четири књиге, које су наштампане под насловом „*Београдски општински послови.*“ Четврта књига била је од власти конфискована још у Државној Штампарији, али се данас ваљда може наћи у општини.

Кад сам доцније постао министар у кабинету Николе Христића, имао сам не само два Министарства са десет одељења (Просвете и Народне Привреде) на рукама него и тако тешка питања, као што беше развод брака између Краља Милана и краљице Наталије и промена државног устава. С тога нисам имао каде да се као члан владе бавим и београдским општинским пословима.

Владе, које су се ређале у Србији после абдикације Краља Милана, водиле су политичку борбу, а кметовима београдским оставиле су да раде како хоће.

Ови су завели београдску трошарину, али њене приходе, који су из године у годину расли, и који су већ премашили предвиђени милион, употребљавали су на редовне потребе општинске, дакле са свим противно закону, којим је тај општински приход створен. Годинама су београдски листови тражили јаван рачун о утрошеним милионима београдске трошарине, али тај рачун оста неположен.

Између кметова београдских који су се ређали после мене био је један одиста вредан човек. То је Милован Маринковић (кума-Милован). Али он је оно што је урадио, са свим обрнуто урадио. Уместо да почне с оним, што је за здравље Београђана најважније, са канализацијом, он је почео с улепшавањем Калемегданског парка и са *тротоарима* (прво прекопавање улица). За тим је направљен један недовољан водовод који је не само изворску воду старих римских водовода заменио цеђеном (филтрованом) водом, него и по квантуму са свим недовољном за садашње а камо ли за будуће београдско становништво. Због оваквога водовода је варош поново прекопавана, што је изазвало епидемије дифтеритиса, које су силну децу београдску покосиле. За тим опет није дошла на ред канализација, да се једанпут затворе помијаре и нужничке јаме, које инфицирају сваку кућу у Београду тако, да се та инфекција може видети и споља на зидовима сваке веће зграде — него је дошло електрично осветљење Београда са надземним спроводницима („вешалима“) итд. итд. Дакле све што је рађено, наопако је рађено, све је било срачунато на спољни сјај, на оно што одмах пада у очи, као „улепшање“

престонице, а органска трулеж остављена је и даље да трује становништво. Споља гладац а унутра јадац...

Када, поставши шеф владе у Србији, нисам успео да Николу Д. Стефановића направим министром унутрашњих дела, ја сам га направио председником општине београдске, рачунајући на његову енергију и његове чисте руке[1] да изврши оно, што је најпотребније за асенирање Београда. Никола је, истина, направио реда у финансијском хаосу општине, али је волео партизанске политичке интриге више, него канализацију Београда. С тога сам се обрадовао када ми је Краљ, у почетку јануара 1898, упутио и нарочито топло препоручио *Велизара Ј. Мариновића*, једног од синова заслужнога срп. државника Јована Мариновића, који као угледан инжињер живи у Француској и који беше дошао у Београд с финансијско-техничком понудом за извршење великих беогр. општинских радова.

Та понуда обухватала је и финансирање, и техничко извршење, и експлоатацију општинских радова. И ако сам после првог разговора са г. Велизаром мало зазирао од прве и треће стране његове понуде, опет ми се главна техничка мисао за канализацију по Шоновом систему јако допала, јер сам још као кмет Београда имао прилике у Истборну да се уверим, да тај систем дивно функционише, а далеко мање кошта од система „tout à l'egout."

С тога сам предложио Краљу једну конференцију у Двору у којој би г. Мариновић своју понуду објаснио пред Краљем, његовим оцем, председником, министром финансија, министром грађевина и председником општине београдске.

Ресултат те конференције био је да је г. Мариновић поднео општини београдској овакав пројекат прелиминарне конвенције.

„Између долепотписаних: Општине вароши Београда коју представља господин Никола Д. Стефановић као председник итд..... с једне стране, и Гг. Н. В. Леон Косу (N. V. Leon Cossouy), инжињер, потпредседник бечког водовода (Wienerthal Wasserleitung) настањен у Брислу, улица Беријот Бр. 28, и Велизар Ј. Мариновић, инжињер, настањен у Паризу, улица Спонтини

[1] Ја нисам веровао у оно што ми је Краљ Милан о Николи казао у Бечу.

Бр. 1. с друге стране, решено је и утврђено ово што следује:

Чл. 1. Гг. Л. Косу и В. Мариновић обвезују се да изврше за рачун Београдске Општине и у овоме месту следујуће радове:

а. — Побољшање и проширење садашњег Водовода;

б. — Канализацију Вароши;

в. — Кејове и Антрпоте на Савској обали; и то по плановима, ценама и другим условима који имају да се међу долепотписанима доцније утврде. —

Чл. 2. У име исплате горепоменутих радова гг. Л. Косу и В. Мариновић пристају да приме ануитете који ће се рачунати по 6% (шест од сто) од ефективне цене сваког рада и који ће имати да трају 75 (седамдесет и пет) година рачунајући од дана кад се сваки рад буде свршио.

Под ефективном ценом сваког рада разуме се цена у злату самог рада и интеркаларни интереси за време конструкције који се имају рачунати по интересу од 6% (шест од сто): ова ће сума важити као базис за рачунање годишње исплате. —

Чл. 3. Као обезбеђење за тачну исплату ануитетâ, о којима је реч у претходном члану, Општина Београдска се обвезује да гг. Л. Косу и В. Мариновићу дâ прву хипотекарну гарантију на све приходе које буде дала експлоатација описаних у првом члану радова као и на бруто приход Трошарине за варош Београд.

Чл. 4. У размену за право које Београдска Општина добија да се годишњим исплаћивањима одужи, она признаје гг. Л. Косу и В. Мариновићу искључиво право да експлоатишу, од онога дана кад се буде потписао дефинитивни уговор, и за једну периоду од 75 (седамдесет и пет) година сва предузећа о којима је реч у првом члану. —

Дефинитивни контракт који има да се потпише између интересованих страна означиће тачно све услове и прилике које ће ову експлоатацију регулисати; но долепотписани већ су данас сагласни односно следујућих основа, које се и једна и друга страна обвезују да приме:

§ 1. — Водиће се један особени рачун за свако предузеће, а општи трошкови делиће се на сва предузећа сразмерно њиховом бруто приходу. —

§ 2. — У експлоатацији водовода узеће се у рачун садашњи чист приход истог водовода који се цени на *130.000* (сто тридесет хиљада) динара. — Кад се од бруто прихода буду одузели трошкови експлоатације и једна сума равна водоводном ануитету салдо ће припадати Општини Београдској док то салдо придружено ануитету не буде изнело суму равну 130.000 динара. — То значи да ће општина од чистога прихода водоводске експлоатације примати на име исплате старога и новог рада једну суму од 130.000 динара. —

У случају кад би општина хтела да се водовод чисто и просто откупи и то се може учинити на базису горестојећих цифара и једне капитализације од 6% (шест од сто). —

На сваки начин кад чист приход водовода буде прешао суму од 130.000 динара, салдо ће се имати делити на равне делове између општине и концесионара пошто се унапред изузме из тога салда, по обичају, једна сума од 5% (пет од сто) за резервни фонд и једна сума од 10% (десет од сто) за управни одбор. —

§ 3. — Бруто приход од канализације кога представљају односне таксе прво ће се употребити на измирење трошкова експлоатације. — Салдо ће припадати општини и смањити у толико годишњи терет ануитета скопчаног с грађењем канализације. — Кад се овај ануитет буде изравнао салдо ће имати да се дели на равне делове између општине и концесионара под истим погодбама које су у параграфу 2. наведене. —

§ 4. — Чист приход, то јест разлика између бруто прихода и трошкова експлоатације за Кејове и Антрпоте[1] на Савској обали, припадаће општини док се не буде изравнао ануитет скопчан с грађењем тих Кејова и Антрпота. — Кад чист приход тај ануитет превазиђе онда ће наступити за салдо дељење на равне части између општине и концесионара и то под истим погодбама које су у параграфима 2. и 3. наведене.

[1] По жељи Владе ми смо одустали од Антрпота и односних Кејова.

§ 5. — Општина београдска као интересована у експлоатацији свију ових предузећа имаће право да буде представљена у управном одбору са бројем од $^{2}|_{5}$ (две петине) чланова који буду састављали тај одбор. —

§ 6. — Сви спорови који се буду породили између општине и концесионара расправиће се путем изборнога суда. —

Чл. 5. Гг. Л. Косу и В. Мариновић имаће слободу да пренесу, с одобрењем београдске општине, на друго лице или на ма какво друштво сва права која за њих потичу из ове конвенције као и она која буду истицала из дефинитивног уговора. —

Чл. 6. У случају кад би гг. Л. Косу и В. Мариновић образовали у циљу извршења тога уговора безимено друштво за грађење и експлоатацију, општина београдска се обвезује да удари свој печат на облигације тога друштва у колико интерес и амортизација тих облигација не претичу ону суму коју је општина гарантовала. —

У овом случају општина београдска би добила либероване акције или оснивачке уделе који ће представљати њен део у добитку безименог друштва као што је исти описан у члану 4. —

Општина ће имати право да буде представљена у Административном Савету безименог друштва и то са бројем од $^{2}|_{5}$ (две петине) чланова који буду састављали тај савет. —

Чл. 7. Кад буде истекао рок концесије сви радови извршени од концесионара предаће се општини београдској и постаће њена искључива својина. —

Чл. 8. Гг. Л. Косу и В. Мариновић обвезују се да поднесу на одобрење београдској општини и то у року од шест месеца од дана кад се овај данашњи уговор потпише:

1-о Један целокупни пројекат за побољшање и проширење садашњег водовода;

2-го Један целокупни пројекат за канализацију вароши помоћу такозванога хидро-пневматичког система „Shone“;

3-е Један целокупни пројекат за конструкцију Кејова и Антрпота на Савској обали;

4-о Коначне цене и рокове за свако од тих предузећа;

5-о Пројекат дефинитивног уговора који ће имати да се потпише између београдске општине и концесионара на основу ове садашње конвенције. —

Чл. 9. Од своје стране београдска општина обвезује се да ни с ким другим не уговори односно предузећа која су предмет ове конвенције у року од шест месеца рачунајући од данашњег дана и, у случају кад се не би могло доћи до споразума односно погодаба за закључење дефинитивног уговора, она од данас признаје гг. Л. Косу и В. Мариновићу право првенства *coeteris paribus* према свима другима за извршење горе набројених радова који су предмет овога данашњег уговора. —"

У Београду, 10-ог I 1898.

Примедба. — Да бисмо сваку сумњу избегли односно рачунања ануитета наведеног у члану 2. није може бити излишно да кажемо да се под ратом од 6% разуме интерес *и* амортизација. —

Одбор општински наименовао је нарочиту комисију да проучи ову понуду.

Комисија је тражила ближа обавештења о финансијској страни понуде.

г. Мариновић их је поднео у своме писму од 7 јануара 1898 упућеном председнику општине које гласи:

„Поштовани господине председниче,

Пошто сте ми рекли да сад одборска комисија тражи да се обавести о финансијским погодбама мога предлога то сматрам да није излишно да вам односно тога саопштим следујућа посматрања која могу расветлити појмове о овом питању. —

Као што сам имао част рећи вам у присуству Њ. В. Краља, пошто се рок од 75 година не сме законито усвојити, ја пристајем да се тај рок на 50 година спусти. При смањењу рока наравно је да се амортизација има брже чинити тако да се годишње исплате морају

рачунати не по 6% него по 6,30%. — У овој рати од 6,30% интерес новаца улази за 5,75% а амортизација за 0,55%.— Промена од 25 година у року прави дакле једну разлику сумарну од 0,30% тј. од 3000 динара годишње на сваки милион. —

Кад би данас општина — а ово је један са свим невероватан случај — нашла да позајми паре *al pari* по пет од сто, она би имала за тај рок од 50 година да плаћа на годишњу исплату свога дуга 5,48%.— Ја дакле изгледам скупљи од тога идеалног зајма но 0,82% тј. по 8200 динара на сваки милион. — Оваква једна разлика сама собом не би већ била врло велика, али фактички ствар стоји друкчије као што се може човек лако уверити чим дâ себи труд да темељно сравни прилике једнога и другог случаја. —

Претпоставимо да ће сви радови који су предмет те конвенције коштати округло 8,000.000 динара, а ово је зацело једна са свим приближна цифра, и да ће они трајати три године. —

По моме предлогу овој се цифри од 8,000.000 имају додати интеркаларни интереси по 6% за време грађења да се дође до ефективне цене радова на којој се има рачунати годишња исплата.

Имаћемо дакле:

Трошак радова	8,000.000	дин.
Интеркаларни интереси у суми 9%.	720.000	„
Заједно .	8,720.000	дин.

Ануитет по 6,30% на ту суму износи

$$8{,}720.000 \times 6{,}3 = 549.360 \text{ дин.}$$

Но пошто по моме предлогу годишња исплата тек почиње да тече од онога дана кад се радови доврше тј. три године после њиховога почетка то ова горња исплата вредиће онога дана кад се отпочне рад, рачунајући паре заложене по интересу од 5%

$$549.360 : 1{,}15762500 = 474.560$$

Ово значи да кад би општина хтела да отпочне исплату свога дуга оног дана кад се и радови отпочну, а она би овако морала чинити у случају чистог и простог

зајма, она би одговорила апсолутно погодбама мога предлога и исплатила свој дуг за 50 година бројећи од почетка радова помоћу једне годишње исплате од 474.560 динара. —

Исплатити у року од 50 година 8,000.000 помоћу једне годишње исплате од 474.560 то значи позајмити паре по $5\frac{1}{2}\%$. —

Другим речима, са финансијског, неспоримог гледишта, погодбе мога предлога апсолутно одговарају тј. равне су предлогу простог зајма по 5% и по курсу од 92,35. — То је куд и камо испод законом одређене границе а вероватно је да ће сваки у Србији овакав један предлог као врло повољан сматрати. —

Ја вас молим, господине председниче, да изволите саопштити наименованој комисији ова финансијска посматрања која могу бити корисна јер стављају питање на право гледиште с кога га ваља проучити. —

Примите и овом приликом, господине председниче, уверење мога најодличнијег поштовања. МАРИНОВИЋ."

У исто време г. Мариновић упутио је и мени једно писмо у коме, пошто је разложио оно што се налази у његовом предњем обавештењу председнику општине, наставља:

„Ако се узме у обзир каква је данас цена српским државним хартијама и необорива наклоност публике да све обвезнице из једне земље цени по једном мерилу — надам се да ће се наћи да су финансијски услови нашега пројекта ванредно повољни. То је највећи успех који сам у интересу моје домовине могао да постигнем износећи добро финансијско стање општине београдске, или да се послужим срећно изабраном речи, којом се Ваше Превасходство јуче послужило, позивајући се на финансијско девојаштво општине београдске. Да њено стање није тако повољно овакав предлог не би био ни могућан. Али због тога мислити, као што нека господа мисле, да општина београдска треба само да пружи руку па да добије још боље услове, то је врло опасна илузија, и ја сам, после свију покушаја које сам чинио, дубоко уверен да би се она завршила једним грозним разочарањем."

Пошто се и у комисији и у одбору општинском, а од чести и у владиним круговима највише замерало финансијској страни понуде, то сам 28-ог јануара 1898 позвао к себи на разговор д-ра Мишу Вујића, министра на расположењу, највећег финансијера радикалне странке, и пошто сам му предао понуду Косу-Мариновићеву, замолио сам га за његово писмено мишљење.

Др. Миша Вујић поднео ми је сутра-дан овакво писмено мишљење:

Београд, 29 I 1898.

„Господине министре председниче,

Ви сте синоћ изволели предати ми на оцену понуду гг. Леона Косу-а и Велизара Мариновића, коју су они учинили Београдској Општини у циљу извођења толико потребних радова око кеја, антрпота, канализације, као и усавршења и проширења водовода и мени је част да вам моје мишљење о њојзи у следећем изнесем:

Пре свега напоменути је да ова понуда није чисто финансијске природе, пошто је она комбинована како са грађењем тако и са самом експлоатацијом дотичних општинских подузећа. По њој дакле концесионари нису само набављачи потребнога зајма, но у исти мах и грађевинари и експлоататори ових подузећа за време трајања концесије од 50 година. Према томе, за правилну и потпуну оцену ове понуде, потребно је узети у рачун не само цену зајма, већ наравно онда још и коштање саме израде, као и саму погодбу експлоатисања дотичних подузећа. — У томе погледу ја наравно само у начелу могу и смем изрећи свој суд у толико да ја — познавајући јевтиноћу и исправност наше општинске администрације у опште — налазим да је овај комбиновани систем финансирања, грађења и експлоатисања путем концесије — а наравно под строгим надзором и учешћем саме општине — кориснији од израде и експлоатисања општинскога у властитој режији. Под наравном дакле претпоставком: да ће цене реално погођене а радови солидно и на уговорено време израђени бити, као и да ће се експлоатација савесно и економно вршити, ја, са

чисто финансијске тачке гледишта, могу и смем слободно изјавити да је ова понуда *веома повољна.*

Кад се узме у обзир поремећено стање нашега државног кредита — при данашњем курсу државних обвезница од 63 и 64% а усред потпунога мира и под сенком Самосталне Монополске Управе; кад се даље зна да је пре две године Дигби-јева понуда о зајму по цени 87 за сто и 5% интереса оцењена била као повољна, но одбијена само са бојазни куд ће се и шта ће се са лежећим новцем! Као и да је последњи упис за кланични железнички крак вршен по цени од 90 за сто и 6% интереса, онда је несумњиво јасно да је ова понуда финансијска *повољна.* Она набавља потребан капитал за побројане општинске радове *по ефективној цени од 6·30%,* рачунајући ту наравно, како интересе тако и отплату (5·75% интереса а 0·55% амортизације) зајма у току 50 година. То одговара *емисијономе курсу од 92·35.* Кад би нешто општина овај свој зајам од 5% *al pari* на 50 година закључити могла, морала би на име годишњине (ануитета) плаћати 5·48%; диференција би дакле износила 0·82%. — Али кад се узме у рачун да, према овој понуди, и само плаћање годишњина почиње тећи тек по дефинитивној изради дотичних послова (вероватно после три године) при чему се наравно морају урачунати и интеркаларни интереси то се онда и права ануитетска цена — при рачунању да исплата тече већ од почетка радова — своди у самој ствари на 5·93%. Свакојако пак за курс од 92·35 мора се признати да је *веома повољан.*

Та повољност курса даје се наравно објаснити тиме што је, при овом систему комбиновања, концесионарима стављен у изглед и евентуални удео половином у чистој добити експлоатације, дакле, мимо интерес и отплату, још и нека дивиденда у изгледу. Кад се свему овоме дода још и то, да концесионари дају општини могућности, да већ учињени зајам за водоводе у суми од 2 милиона динара са 8% ануитета конвертује — за случај да исплате почињу одмах на 5·93% а за случај да исплата тече након три године на 6·30%, онда је *корисност ове понуде још јаснија и потпунија.*

Да ресумујем. — Понуда гг. Косу-а и Мариновића повољна је финансијски поглавито са ова три разлога: 1) по томе што је сама цена зајма — 6·30% у име ануитета на ефективну суму дуга, што одговара курсу од 92·35 — јевтина; 2) по томе што се исплате рачунају тек од дана довршења послова; и најзад 3) још и по томе што при иоле ваљаној експлоатацији има изгледа да ће, у скорој зар будућности, ако не сав (у ком би случају и концесионарима тек њихова дивиденда потекла) а оно бар добар део трошаринских прихода општинских моћи остати слободан, пошто трошарински приход по овој понуди служи само као супергаранција за комплетирање ануитетских сума и пошто је надати се, да ће све озбиљнији доходак од водовода, кеја и антрпота својом рентабилношћу бити у стању да покрије дефиците на канализацији.

Једино, што бих са своје стране имао на овој понуди да приметим, *а што је међу тим свакојако од споредне вредности*, јесте ово двоје: налазим, прво, да би и праведно а по нашу општину и безбедније било, да, кад је већ паритет у дообе евентуалне добити да га буде и у самом саставу „Административног Савета," тако да свака страна даје овом управном одбору половину чланова који би онда балотажом бирали себи председника; и, друго, да ваља још и изреком предвидети да, по истеку концесије, дакле при прелазу у општинску својину, све инсталације морају се налазити у потпуно исправном стању, као и да том приликом и резервни фонд има наравно да припадне општини.

Примите, господине министре председниче, и овом приликом уверење мога одличног поштовања.

Др. МИХ. В. ВУЈИЋ
министар на расположењу."

Овај мемоар д-ра Мише Вујића послат је Општини Београдској и њена комисија ухватила се једино за оно што сâм др. Вујић обележава као ствар од *споредне* вредности, за питање председништва управног одбора, као што се види из овога писма од 2-ог фебруара 1898, које ми је Велизар Мариновић упутио:

„Треба бити са свим неук у пословима ове врсте и немати појма о томе шта су и како функционишу синдикати, па да се постави такав захтев. Сваки синдикат који даје новац за некакво предузеће мора не само да се осигура да је предузеће добро, да је хартија коју прима у замену за свој новац сигурна вредност, него се мора осигурати за сигуран начин да ту хартију протури у публици, јер у крајњој линији то је публика која даје новац, и најјачи синдикат мора да се обрати личним уштеђевинама. У исто време док синдикат проучава само предузеће, мора да проучава и начин на који ће га представити и препоручити публици, и колико може да рачуна на доброту самога посла, толико исто мора да рачуна и на угледност и популарност оних лица, која ће бити на челу целога предузећа, под чијим се покровитељством улази у посао. Синдикат мора дакле не само да се осигура да је роба добра него да је изнесе на продају под познатом и омиљеном заставом, јер ће тек онда публика ту робу куповати негледимице. Приватна штедња не уме да цени доброту такве робе, али она ће је купити на сигурно кад види да је председник управног одбора, и да су његови чланови људи у које публика има вере, јер се на другим сличним предузећима уверила да се на те људе може ослонити. Радећи тако ја сам успео да за моју домовину добијем услове, за које цео свет у њој налази да су повољни, и сад се од мене тражи да ти услови остану, али да напустим полугу, с којом сам једино могао извојевати тако повољне услове. То није логично и показује велико непознавање послова ове врсте. Ма колика била способност и угледност људи које би општина изабрала у тај управни одбор, њихова имена, непозната у публици од које ће се тражити да уложи десет милиона своје уштеђевине у ово предузеће, неће покренути никога да купује обвезнице Општине Београдске. Тако је исто важна и техничка страна питања. Апстрахујући од специјалних знања која треба имати да се овако велико предузеће добро изврши и да се добро њиме управља, друштво које би дало све капитале, и које би носило одговорност за цело предузеће, изложило би се, када би при-

стало на тај захтев, да се у извесном тренутку нађе у мањини у управном одбору, и да не може више утицати у послове за које би продужило носити одговорност.“

И ако је у наведеноме само десети део разлога које је г. Мариновић у овоме мемоару изнео против ове једине замерке, учињене у општ. одбору, ипак је довољно да објасни озбиљност тога захтева.

Најзад дошла је ствар на решавање пред пленум општинског одбора. Председник општине Никола Д. Стефановић нашао је за добро, да на ово решавање позове и све заменике општинских одборника, и ако се ови по закону позивају само у оноликом броју, у коликом су прави одборници спречени да учествују у дотичној седници. Да ли се у том поступку београдског лордамера скривала његова намера да понуда Косу-Мариновићева буде сигурније одбачена, или је и у томе имао некакав политички партизански рачун, не види се из хартија које нам стоје на расположењу. У белешци, којом је председник општине јавио шефу владе ресултат овога важног за престоницу гласања види се, да је лорду меру главно које је *политичке* вере онај, што је гласао за или против.

Ево те куриозне белешке:

„Од 32 одборника, колико их општина има гласало је 15 *против*. Од ових 4 либерала и 11 радикала. Дванаест их је гласало *за*, и то 2 либерала, 6 радикала и 4 неутрална. Један одборник је умро. Три одборника нису дошла на седницу, сва три радикала. Једно је одборничко место празно.

„Од 16 одборничких заменика колико их општина има, нису дошла двојица (један радикал, један неутралац), није гласао један радикал, гласали су *за* свега тројица (два неутралца и један радикал) а *против* их је гласало десет, сви радикали.“

И тако је политички партизански *инат* још једном осујетио један велики и корисни *рад*, као и толико пута дотле — јер ако Глиша Стојановић кафеџија, Гаврило Бркић трговац, Евгеније Чоловић бакалин, Стеван Миљковић бакалин, Трајко Стојковић кафеџија и други од-

борници и заменици нису били у стању да сами лично оцене корист понуде Косу-Мариновићеве, него су гласали онако како су им партизански политички шефови препоручили, општински одборници као што беху др. Лаза Пачу, управник државних монопола, Љуба Живковић адвокат, др. Марковић професор Велике Школе и њима подобни били су у стању да сами лично увиде, да је понуда Косу-Мариновићева и финансијски и технички најбоља од свију досадашњих комбинација, они су гласајући против морали бити потпуно свесни да тиме одбијају једну понуду, какву тешко да ће икада више добити Општина Београдска. Али по узаном и тесногрудом партизанском гледишту, боље је, да се Београд трује још десетак година органском трулежи својих помијара и нужничких јама, него да се тако велики радови изврше под једном владом, која хоће да влада без политичких партија.

И одиста, од тога доба прошло је ево осам година, а канализација Београда још није ни отпочета а камо ли довршена...

XII

ЦРКВЕНО ПИТАЊЕ

Митрополит Михаило беше слаб још 30 јануара, а 3-ег фебруара 1898, приликом посвећења једнога ђакона, клонуо је тако да су га морали однети у постељу. Лекари констатоваше запаљење плућа, врло опасно, јер болесник беше у 74-ој години живота. И одиста већ 5-ог фебруара издахнуо је Митрополит Михаило. Истога дана у вече пренели смо га, (министри и сви највиши грађански и духовни чиновници) у Саборну Цркву, где су три дана читане молитве. У име државнога признања решисмо да га саранимо о државном трошку, и погреб му је био величанствен. Како нас је отправник послова рускога посланства у Београду известио да је добио од Цара заповест да званично присуствује погребу Митрополитовом, то смо за г. Некљудова одредили нарочито почасно место у цркви, испред онога, на коме беше Краљева Влада, а о тој Царској пажњи дали смо нарочити антрфиле у службене новине. На опелу чинодејствовало је 117 свештеника, међу њима беше и изасланик Карловачкога патријарха, протосинђел Бранковић, и руски прота из Пеште Кардашевић. После опела архијереји, министри, председници Народне Скупштине, Државнога Савета, Касације, Апелације, Београдске Општине и ректори В. Школе и Богословије изнели су тело покојниково пред западна врата цркве и положили га на спремљено постоље. Сад је министар просвете и црквених послова Андра Ђорђевић држао овакву беседу:

„Да је религија, као битни састојак духовне природе човекове, вазда играла значајну улогу у култур-

ном животу свих историјских народа, — Историја је препуна неоспорних доказа за то.

Али, да је религија или боље Црква, чуварица њена, била од пресуднога значаја у укупном културном и политичком животу нашега народа, — то је непобитна истина. И једва да у том обзиру има слична примера у светској историји.

Српска православна вера, — којој је први подигао величанствену Цркву краљевић из побожне и славне владалачке куће Немањића, први архиепископ српски, велики учитељ и просветитељ свога народа Св. Сава, — била је стална, моћна чињеница у стварању прве српске државе. Она је била најјачи творац духовнога јединства народног, а тим је припремала повољно земљиште у заснивању прве најјаче државно-политичке заједнице Српскога Народа.

Узајамним утицајем, узајамним спомагањем Црква је Државу а Држава Цркву снажила и унапређивала. Најсветлији је доказ: једновремено крунисање Душана за Цара и Архиепископа Јоаникија за Патријарха — врхунац снаге и сјаја и Државе и Цркве Србинове.

И у потоњем добу све црњег и све чемернијег живота нашег, — Српска Православна Црква била је једини стожер милосрђа и љубави, око којега се савијала љуто намучена душа и гоњена народност Србинова. Она и само она, била је истрајни чувар духовне заједнице и карактерних особина раскомаданога племена нашег. Она је била одгајивач нове снаге његове, и умне и моралне. Јер, на славама, а још више на скуповима око светих манастира, тих још живих сведока сјајне прошлости наше, будила се и снажила проповедима духовника и свештеника свест народна о самосталном политичком животу његовом.

А кад је, у почетку овога века, након неколиких неуспешних ипак јуначких покушаја, та оснажена народна свест наших предака с леонидским пожртвовањем, а истом руковођена ненадмашном мудрошћу Таковског јунака, кренула у мушку борбу за самостални живот народни, — Света Православна Црква измолила

јој је благослов Божји и успех у тој борби осигурала окуражном девизом: „за крст часни и слободу златну.“

Творац ове нове Српске Државе, неумрли Таковски јунак Кнез Милош Обреновић I, благодарећи свом великом уму, својој ванредној државничкој мудрости, поимао је са свим јасно и оправдано: да је ради среће и напретка и народног и државног неминовно потребно било поверити управу Црквом мудром и просвећеном Архипастиру. И избор његов пао је, са свим срећно, на љубимца његовог, онда још младог епископа шабачког, г. Михаила, а данас, на велику жалост Цркве и Отаџбине наше, просвећеног покојника.

Од 25 јула 1859 године, па све до данас, Историја Српске Православне Цркве у Србији, то је историја живота и рада блаженоупокојеног Митрополита Михаила.

И кад бих хтео и умео да вам како доликује ту историју изложим било би излишно. Она је данас опште позната.

Сав живот покојника је само леп сплет ретких и узвишених човекових врлина, пун обилатих, великих, сјајних дела и незаборавних заслуга за Цркву, за Отаџбину, за престо и велику заветну мисао Србинову, за хришћанску просвету свога народа, за милосрђе човечанства.

Те врлине, та велика дела, те неоцењиве заслуге, које су потицале из преобилне доброте и племенитости срца његовог, из широке просвећености ума његовога, а нарочито из никад незамореног труда и истрајног рада његовог, освојиле су му љубав и поштовање не само свега народа нашег, не само високо признање и Краља и Отаџбине, него свега Српског и Словенског света.

Неће дуго проћи, па ће и Црква и Отаџбина убрзо осетити сву величину ненакнадног губитка, који им је нанела смрт нашега благог и љубљеног поглавара Цркве.

Седи и благи Архипастиру наш, светитељска главо цркве наше!

Твоја побожна душа напустила је привремено земаљско биће своје, и узнела се пред Престо̂ Свевишњега,

да се ту усрдним молитвама вечито моли Преблагоме Богу Србиновоме, за срећу и напредак Краља и Отаџбине, за спас цркве и народности Србинове.

Црква и Отаџбина, и цео Српски народ испраћа те на пут вечнога живота и уз усрдну благодарност за незаборавне заслуге твоје, којима си их задужио, пратиа се с тобом, довикујући ти:

Слава, вечна слава узоритоме Архипастиру и Митрополиту Михаилу!

Вечни му и светао спомен у Српском Народу."

После ове беседе, свештенство „оба реда" носило је ковчег око цркве, па се онда опет зауставило код њених западних врата, где се и ректор Богословије опростио сходном беседом, после које архијереји, садашњи и бивши министри црквених послова унеше ковчег и саранише га у нарочитој гробници у препрати, спрам оне у којој је сарањен Кнез Михаило Обреновић трећи. У томе тренутку грмнуше сложни плотуни батаљона постројених пред црквом и топова са београдске тврђаве, те тако и војска одаде почаст опоме који је био глава српске цркве.

* * *

Чим је Митрополит Михаило умрО, министар црквених послова одредио је епископа тимочког Мелентија да привремено врши администраторство Митрополије, а министар председник је одмах позвао из Свете Горе епископа жичког Саву, који се налазио у Хиландару по нарочитој мисији, и он је стигао у Београд 11-ог фебруара, и као најстарији по посвећењу епископ предузео је у смислу чл. 128. закона о црквеним властима управу над Митрополијом и епархијом београдском, и то је у службеним новинама објављено с тим да ће он ту дужност вршити до избора новога Митрополита.

Да забележимо даље да је смрт Митрополита Михаила ожаљена и у Карловцима и на Цетињу; од свију православних автокефалних цркава стигле су изјаве саучешћа. Оберпрокурор Св. Синода у Русији г. Победоносцев послао је овакав телеграм:

„Сав народ руски оплакује многоуваженога Митрополита Михаила. Његова смрт огроман је губитак за

православну цркву и српску народност. Он беше прави патриота и веран чувар славних традиција предака. Нека би дао Бог *да добије достојног заменика.*"

Први одзиви у страној штампи о смрти Митрополита Михаила беху од 7 фебр. И „СПБургскија Вједомости" и „Frankfurter Zeitung" беху у својим некролозима сагласни у томе да је Митрополит Михаило био поглавито — политичар, који је био за тесну везу са Русијом, због чега је често долазио у сукоб с Краљем Миланом. Руски лист назива Митрополита Михаила „крупним политичким радником који је уживао велику популарност у Русији."

„*Новости*" од 7 — II: „Митрополит Михаило целога свог живота руководио се начелом овим: Србија је *дужна* да иде раме уз раме са Русијом, у томе је њен спас. У унутр. политици стајао је уз либерале и Ристића, али *вође странака нису имале ни појма о ауторитету којим је Митр. Михаило користио Србији.* У садашњим приликама Србије ова смрт може бити тешка не само за Србију *него и за Русију.*"

„*Московскія Вѣдомости*" од 7 — II: „Митроп. Михаило био је *једини човек* од кога је *српски народ очекивао свој спас*, јер је он једини могао да помири Србију с њеном покровитељком Русијом, да убеди руску владу да је срп. народ искрено одан Рускоме Цару, и да само од њега очекује помоћи" итд. итд.

Међу тим је министар просвете и црквених послова, на основу чл. 131. и 127. закона о црквеним властима сазвао у Београд *црквени сабор* за избор новога Митрополита Србије, и то на дан 15 фебруара 1898. Он је у томе поступио тако скрупулозно по закону, да је чак из Москве позвао и Архимандрита Кирила, управника тамошњега српског подворја. Свима личностима које по закону улазе у састав изборнога сабора послат је позив по телеграфу.

Влада није хтела допустити да се опозиција и *страни утицаји* дочепају питања митрополитског избора за своје *политичке* циљеве, и *зато* је похитала са сазивом изборнога сабора.

Још док су тек давани први парастоси за покој душе Митрополита Михаила у Петрограду (у Казанском сабору, давао руски Св. Синод — у Цариграду у капели руске амбасаде, у Београду у Саборној Цркви) већ је радикалски „Дневни Лист“ доказивао да је „наша црквена јерархија, смрћу Митрополита Михаила изгубила и *последњег човека*, који је био кадар и који је умео спречити сваку навалу световне власти, наперену против наше свете цркве.“ — Други један орган *српске* штампе имао је жалосну смелост да усред Београда изнесе мисао како би требало *једног Руса изабрати за Митрополита Србије*... Какве би се још интриге развиле да се није похитало с изборним сабором!

Међу тим је опозициона штампа друкчије представљала ту хитњу при сазивању сабора.

Радикалски „Дневни Лист“ је тврдио да је министар просвете и црквених послова само зато „убрзао с избором Митрополита, што је хтео да омогући избор *владиниога кандидата*, епископа Нишког Инокентија; шта више, г. министар није ни позвао *сва* лица која тај сабор по чл. 127. закона сачињавају, већ само она за која је уверен да ће одговорити жељи владиној.“ Њему се предсказује „да ће на избор новога Митрополита утицати више световни него црквени интереси.“

Разуме се да је неистинитост овога тврђења лако било доказати што је полузванични лист одмах и учинио додавши и ово:

„Онакво тврђење, какво је изнео „Дневни Лист“ да је пок. митрополит Михаило био *последњи човек*, који је био кадар да спречи сваку навалу наперену против наше свете цркве, подноси зацело само за ступце тога листа, коме је Србија, истина, увек на језику, али који, у истини, ни мало не води рачуна о части српске цркве и српске државе. С тога ми ово његово тврђење можемо мирне душе оставити оцени целокупнога народа српског. Занимљиво је ту само то, како тај лист, који је пок. Митрополита Михаила, за живота му, често најскандалозније нападао, сада, кад је мртав, толико за њим плаче! У другом свету те сузе „Дневног Листа“

назвали би: „Крокодилским сузама,“ а свако, ко је начитан, врло добро зна шта то значи.“

„Ну и оно тврђење „Дневног Листа“: „како ће на избор новог Митрополита утицати више световни него црквени интереси“ — врло чудно звони у устима *српског* новинара. Познато је из српске историје, ми смо то учили као деца у школи, а видимо то као одрасли људи, да се *српски световни интереси нису никад делили од интереса црквених и обратно, него су увек били у потпуном складу*, управо то нису била *два* интереса, него само *један*. Српска црква је била строго народна црква, а код нас је уз то још и државна црква. Па кад то не зна један српски лист и хоће да доводи у опреку српске световне интересе са српским црквеним интересима, онда је за цело такав лист савршено изгубио свој raison d'être; он се више и не може назвати *српским* листом.“

„Услед свега овог, што смо овде рекли, шта може да вреди онај узвик „Дн. Листа“: „Немојте чинити раздор у нашој цркви?!“ Та тај раздор покушава да унесе у нашу цркву баш „Дневни Лист,“ али ма колико се језуитски пренемагао, у том неће успети.“ —

Главни орган радикалне странке „Одјек“ није изостао у овоме новом нападу на владу, као што доказује овај одговор у полузваничном листу.

„Le roi est mort, vive le roi! Митрополит Михаило је умрО, живео Митрополит — Инокентије!“ Овако узвикује „**Одјек**“ у свом данашњем броју.

Е, па живео! — одговарамо ми, кад то „Одјеку“ годи. Али, изгледа, да то „Одјеку“ ипак не годи. Оно, истина, он не би имао ништа против Митрополита — Инокентија, само да он није „кандидат који би био најугоднији кабинету г. д-ра Владана Ђорђевића.“

Дакле, *само* зато му је „Одјек“ противан. „Озбиљан“ разлог зацело.

Што се тиче тога истицања „владиног кандидата,“ ми смо о том говорили у нашем прошлом броју, у одговору „Дневном Листу,“ и сад немамо потребе да о том поново говоримо.

Али, „Одјек“ се забринуо, што се то „господа журе с избором новога Митрополита.“ Он — „Одјек“ — за ову журбу „не види никакав оправдани разлог — сем ако нема неких, који нису за казивање.“

Што су о томе разлогу „промуцале“ „Мале Новине“ нас се ништа не тиче. Оне су независан лист, који износи мишљење свога власника о нашим јавним приликама, и с тога је њима слободно „муцати“ што је њима воља. А што се нас тиче, ми смо о том говорили у нашем прошлом броју.

Ако „Одјек“ није читао тај наш број, нека га узме у руке па нека га прочита и нека размисли мало о ономе, што смо ми тамо рекли. Можда ће му пући пред очима: какви су то разлози, а ако не би, нека уочи мало писање своје и писање својих прапораца, па ће му тада бити све јасно.

„Одјек“ је и сувише смешан кад говори о евентуалности, да би изборном сабору неко могао шта „препоручивати“ или му чак „претити.“ Ако он под тим „неко“ разумева Краљевску Владу, ми му велимо, да Краљевска Влада нема потребе ни да шта препоручује, ни да коме прети. Зашто? Хм... нека „Одјек“ прочита *закон*, па ће знати.

Ми се слажемо потпуно с „Одјеком,“ да нови Митрополит треба да буде „Србин, православља непреклони али и мудри заштитник, права цркве и вере православне заштитник просвећени, који има чврсте воље и карактера да брани цркву и њена права где треба, да има ума и мудрости, да разуме праве потребе Србије као националне државе, која и унутра треба правилно и мирно да се развија, и споља за своје задатке народне спрема; *првог учитеља мира, слоге и љубави*, који има и да диже умну спрему и углед свештенства у народу“ — само што то ми у *истини желимо*, а „Одјеку“ је то само на језику а не у срцу.

Нарочито, пак, што се тиче „мира, слоге и љубави,“ нека „Одјек“ упре мало очи у оне свештенике, који се налазе у *његовом* колу, па нека нам онда каже: јесу ли то у истини проповедници хришћанских врлина, мира,

слоге и љубави, или су баш они први поборници немира, неслоге и мржње?

Јест, ту треба да нови Митрополит прегне на посао, па ако успе, да цело наше свештенство врати на стазу правих његових задатака: да шири у народу нашем мир, слогу и љубав, као што су то чинили српски свештеници у доба пре но што се појавила радикална странка, онда ће он бити заиста „бранич православља и потреба Србије као националне државе“ и знатно ће припомоћи, да се „Србија правилно и мирно развија унутра и да се спрема и споља за своје задатке народне.“ Његово име, у том случају, биће благословено и златним словима биће за сва времена записано у нашој народној историји!“

У недељу, 15 фебр. пре подне извршен је избор Митрополита. После службе Божје, која је почела у $7^1|_2$ ч. пре подне сви чланови изборнога сабора искупили су се у Митрополији, где је најпре било у капели призивање Св. Духа, после чега су чланови положили заклетву, па за тим отишли у митрополијску дворницу, да приступе избору. Председавао је најстарији епископ по посвећењу, г. Сава Дечанац. Пошто је изабран контролни одбор, узео је реч г. Ник. Пашић, председник последње Народне Скупштине и тражио од Сабора, да најпре реши питање, јесу ли гг. епископи Димитрије и Никанор под каноничном забраном и, према томе, могу ли се они бирати за Митрополита. По објашњењу министра просвете и црквв. послова Сабор је решио, да именовани гг. епископи нису под каноничном забраном, — дакле, да могу бити бирани. Онда се приступило гласању. Гласање је, према закону, било тајно. Од 38 присутних чланова (четворица су одсуствовали), гласали су: 25 за г. епископа Инокентија, а 6 за епископа Мелентија, 3 за г. епископа Димитрија а 2 су се уздржала од гласања. Према томе г. епископ Инокентије је добио потребне две трећине гласова, о чему је одмах састављен записник који су потписали сви присутни чланови изборнога сабора. Записник је одмах однесен Његовом Величанству Краљу на одобрење и Његово Величанство Краљ по-

тврдио је избор г. епископа Инокентија за Митрополита, о чему је одмах извештен изборни сабор.

18-ог фебр. у 10 часова пре подне извршена је у Саборној Цркви, уз благодарење и многолетствије, инсталација господина Митрополита Инокентија, у присуству Краљевске Владе, чланова изборнога сабора и многобројне публике. Најстарији, по посвећењу, г. епископ жички Сава, прочитао је са амвона протокол изборнога сабора и указ Његовога Величанства Краља, којим се за Архиепископа београдског и Митрополита српског поставља господин Инокентије. За то време Митрополит Инокентије био је у олтару, при отвореним дверима, лицем публици. После тога гг. епископи Сава и Мелентије узели су под руку господина Митрополита Инокентија и одвели га у његов стô, одакле је госп. Митрополит с крстом у руци благословио публику, па је онда отишао на амвон, где су два ђакона држала многолетствије за Његово Величанство Краља, изборни сабор и високопреосвећеног Митрополита Инокентија. После тога госп. Митрополит Инокентије држао је кратак говор, у коме се захвалио изборном сабору што га је изабрао за Митрополита и Његовом Величанству Краљу, што је тај избор благоволео одобрити; уједно је обећао, да ће, као поглавар српске православне цркве, ићи стопама свога претходника, блаженоупокојеног Митрополита Михаила. Овај свечан чин инсталације новога Митрополита завршен је благодарењем.

И тако се ово крупно питање свршило на опште задовољство Србије осим радикалских вођа којима није било право што су Московске Вједомости наштампале одговор д-ра Владана на депешу, којом је ректор московскôг университета изјавио саучешће због смрти Митрополита Михаила. У том одговору председника владе беше између осталога речено да је то саучешће нов доказ традиционалне љубави и братства између Русије и Србије. Још кривље је било радикалима када је Оберпрокурор Св. Синода у Русији, чим је сазнао да је Преосвештени Инокентије постао Митрополит Србије, овоме упутио овакву телеграфску честитку:

„Митрополиту Инокентију

Београд.

Поздрављајући Ваше наименовање на митрополитску столицу, упућујемо најусрдније молитве божанском поглавару и највишем пастиру цркве, да Вас обаспе својом милошћу за највише добро српске цркве и српскога народа. ПОБЈЕДОНОСЦЕВ.“

Међу тим је министар просвете и црквених послова ковао гвожђе док је вруће... Он се користио смрћу Митрополита Михаила и избором епископа Инокентија за новог Митрополита Србије, да излечи расцеп у српској цркви, да измири стару „јерархију“ са новом коју беше створио Ст. Новаковић својим „Kulturkampf“-ом, на који се, кажу, после и сам Бизмарк угледао, барем је немачки посланик у Београду морао да преводи и да шаље у Берлин све, што је Ст. Новаковић том приликом радио. Узевши у обзир тврдоглавост клерикалног „non possumus“ црквени инат који је далеко јачи од свакога мирјанскогината, Андра Ђорђевић је имао врло тежак задатак, али он је био тако гибак и тако вешт у томе послу, да је *потпуно успео.* Стара јерархија се потпуно измирила с новом, нови Митрополит и владике Сава и Мелентије изљубили су се и измирили са „шизматичким“ епископима Димитријем и Никанором, и они су сви једним указом, од 19 фебр. 1898 добили у награду за то ордене. Осим тога било је углављено одмах да се на упражњену „катедру“ Нишку постави владика Никанор, да се васпостави Шабачка епархија, те да се у њој постави владика Димитрије, а дотле, док се то васпостављење не постигне у Скупштини, Димитрије да се постави за државнога саветника.

Кад је Андра успео у овом веома мучном црквеном питању Краљ је хтео да га награди државним саветништвом, задржавајући га за министра. Андра Ђорђевић је категорички одбио ово заслужено чиновничко унапређење и знатну повишицу систематичне плате. Краљ му је онда дао четврти степен Белог орла, али у разговору са мном није могао да се довољно начуди

толикој некористољубивости. Изгледаше ми по његовим речима, да Краљ раније није наилазио често на овакве случајеве.

Опозиција, запенушена што је влада успела да повољно и дефинитивно реши и црквено питање са којим је она успевала да постизава политичке шићаре у — Русији, настави доказивати у својим листовима да је избор Митрополита Инокентија незаконит, јер он у сабору није добио прописане две трећине гласова. Међу тим у сабору је било 38 чланова, од којих двојица нису гласали. Од 36 гласова Инокентије је добио 25. По рачуници опозиције то не беше довољно...

XIII

БОРБА У ШТАМПИ

У страној штампи продужавали су непријатељи Краља Милана и српске владе да натуткавају Бугарску и Црну Гору против Србије измишљајући новости о путовању Кнеза Фердинанда на Цетиње, „да се споразумеју односно могућних догађаја на Балкану услед повратка Краља Милана у Београд.“ Расцеп између Бугарске и Србије представљан је као потпун, и доказиван је тиме, што је Данић, као познати „бугарофил,“ одазван из Софије, и тиме, што је бајаги Краљ Милан приликом прославе у Врањи држао „слово,“ у коме је рекао: „Док се црни крст од 1885 не позлати, док се Сливница наново не заблиста, док ја овај рачун с Бугарима не пречистим, дотле не може бити ни говора о Старој Србији и Македонији.“

Ову неслану измишљотину одмах је дочепао један од полузваничних листова бугарске владе, да изјави, како ће бугарско јавно мњење забележити тај доказ „српског неверства.“ Ако, вели, Срби натерају бугарски народ да им да још једну лекцију, онда Европа неће допустити, да какав нов Кевенхилер осујети извршење казне над онима, који из повеснице нису умели да поцрпу поуку. Бугари одлучно одбијају сваку деобу интересних сфера у Македонији, јер у Македонији нема Срба а најмање крајева, у којима би Срби имали већину. Па не само полузванични листови у Софији, него чак и службени предетавници бугарске владе дражили су против Србије. Тако париски „Temps“ од 3-15 фебруара 1898 штампао је интервју дописника „Акрополисовог“ са дипломатским агентом Бугарске у Паризу,

у коме је г. *Гешов* казао ово: „Погрешно је мислити, да се Грци и Бугари не могу спразумети односно Македоније. Тај је споразум не само могућан него и једини практичан. Није могућан споразум између Србије и Бугарске са искључењем Грчке, нити споразум Грчке и Србије са искључењем Бугарске. Најмање је пак могућан споразум између све три ове државе *због претераних захтева Срба, који немају никаквог права на Македонију*. Српски захтеви не смеју даље допирати од гребена Шар-Планине, а преко ње немају Срби шта тражити ни етнографски ни географски. Земљиште северно од Шаре српско је, само је *Скопље бугарско*. Чуди се, шта Срби траже у Македонији, која припада Бугарима и Грцима и како могу претендовати чак на Битољски крај! Грци и Бугари могу лако извршити деобу, па ни сам Солун не би био никаква сметња. Балканске хришћанске државе засноване су на принципу народности. Према томе Срби треба да траже Босну и Херцеговину, а у Македонији, где Срба нема, немају шта ни тражити.“

Руски листови од 1-ог фебруара изјављиваху наду, да ће после категоричке изјаве у „Nord“-у Краљ Милан оставити Србију.

Што се београдске штампе тиче, од како је напредњачки „Поглед“ угинуо, и од како је орган либералне странке умерио своје нападе на владу, видећи да либерали под том владом заузеше две трећине свију звања у државној служби — опозицију су даље терали само радикални листови. „Одјек“ је у оскудици других озбиљних разлога противу кабинета прихватио главно оружје „Погледово“ а то је: да шеф кабинета није пореклом Србин, да се достојанство српске политике разбило о хатове и рахтове, ђинђуве, ручкове и дарове Султанове. То му је оружје, разуме се, полузванични лист лако избио из шака питајући га, да ли су Мазарен, Бонапарте, Гамбета итд. били француског порекла, да ли су Блихер и Молтке били пореклом Немци, да ли су Кошут, Баћани, Деак, Андраши, Барош, Векерле, Матлековић, Влашић мађарског порекла? На доказивања „Одјекова“ да кабинет д-ра Владана не би се могао одржати ни 24 сата на власти кад би се народ питао, јер је цео

народ противу његове политике, јер само она спољна политика може бити добра, коју хоће „народна воља, народни глас“ — на те радикалске декламације г. Ст. Јовић је одговорио питањем да ли су Ришеље, Луј XIV, Наполеон I, и кнез Бизмарк питали народни глас, какву ће спољну политику водити, или су, напротив, нарочито Бизмарк, водили своју политику при свем том што Народно Представништво није хтело да одобри ни једну пару за ту политику. Он, даље, довикује радикалима зашто они, кад су били на влади, и када је по њиховом уверавању цео народ био уз њих, нису извршили ама баш ништа од националних задатака, зашто су они кабулили извесну конвенцију с Аустро-Угарском, зашто су они водили Краља у — Ишл? На тврђење „Одјеково“, да ће Народна Скупштина, која се избере под овом владом, гледати само да ову овласти, да може продати што још није продато и да може заложити што још није заложено — полуслужбени лист одговара да ће будући скупштинари бити Срби, јер странци не могу бити изабрани, и да „Одјек“ таквим писањем даје само права страном свету да се логично мора упитати: каква је жалосна земља та Србија, у којој Срби о Србима тако пишу? —

Интересантан је и овај чланак, који је „Српска Застава“, орган либералне странке, донела у своме броју од 29 јануара 1898:

„„Одјек“ не може успети да одбрани радикалну (Симићеву) владу, што је пропустила пресудан тренутак турско-грчкога рата, но је тумарала и проспавала у нерадњи.

Да би свету бацио прашину у очи, „*Одјек*“ је и груб и бестидан, но то му све ништа не помаже; тим горе за његову ствар.

Ствар је сва у томе, *да су наши радикали пали Бугарима у замку. Они су закључили с Бугарима савез, а Бугари са тим уговором у џепу њих продали Турцима* као и сваку другу децу Апамију, па их после теревенкама у Пироту забављали.

Може ли одрећи Симићев кабинет, да није Бугарска добила три нове Епархије у Македонији, и то у српској сфери, на основу његовог споразума с бугарском владом,

а он, тј. Симићев кабинет, продужио је да се погађа о Епархији Скопској, па да на крају крајева изађе празних руку из целе ствари.

Ретки су историјски моменти као што је био онај што га је пропустио Симићев кабинет, те је испао у корист Бугарима. Таква се штета не може лако накнадити....

Таква памет остаје детињска, којој се не сме више поверити ни јато гусака на чување, а камо ли једна држава. Благодарећи ветропирима радикалскима, што управљаху судбином Србије, сићушно Бугарче..... кадро је било да изигра Шумадију, која је сама себе могла ослободити и ући у коло независних држава усред најтежих прилика светских. И ово Бугарче беше у стању да поремети памет нашим радикалним управницима. Да их лакше завара, оно им је рекло, да би Бугарска признала Српску Пећску Патријаршију, кад би се она успоставила. И наши радикали повероваше и почеше држати седнице у Београду да то обећање прихвате. А то је било баш у време кад је оно уговарало споразум с Турском, да задре са својом шизмом чак и у нашу сферу. Зар то није доста Србији да увиди, како је мало памети управљало њеном судбином за време радикалне Симићеве владе! Срећа је што она није дуго трајала, али је несрећа, што је била на крми у време врло судбоносно, те поткопала будућност Србије. Онако се само малоумна деца могаху вући за нос. Није доста викати: „хоћемо народну политику,“ но треба и знати водити је.

Ако не верујете, ми вас опет питамо:

1. Зар није истина, да је између вас и Бугара учињен писмени споразум, да једни без другог ништа не радите? То одређи не смете; и

2. Зар није истина, да су Бугари углавили с Турцима погодбу за три нове Епархије у нашој сфери, и то на основу тога вашег споразума, а под условом да њихова погодба остане у тајности, докле се не сврши грчко-турски рат, а кад је он свршен, погодба је извршена о трошку нашем.

То се све знало и пре открића „Нашега Доба.“ —

То је заслуга радикалске владавине. Она је пропустила један историјски тренутак, који је у вековима

редак; она је помогла Бугарима да га употребе у наше име, а на нашу штету; она је заслужила, да се гробаром будућности српске назове. Тај јој жиг нико скинути не може...

Да беше још дуже остала наша судбина у рукама радикалије, могасмо изгубити и ово што имамо. Споменуло се, не повратило се! Али историја то неће више заборавити; они остају пред њом кривци.“ — — —

Један белгијски консорциум беше послао у Београд некаквог официра у пенсији, да понуди Краљевој Влади суму од пет милиона франака за саму концесију једне велике белосветске коцкарнице à la Монако, коју би тај консорциум подигао у Топчидеру. Изасланик тога белгијског коцкарског друштва обећаваше не само ту колосалну суму за голу концесију, него и баснословне годишње приходе држави, и подизање таквих хотела и осталих зграда по Београду и Топчидеру, да би престоница Србије за неколико година постала права бајка итд.

Та је понуда поднесена Министарству Финансија. Ст. Д. Поповић, који је највише осећао очајно стање државних финансија, и коме би пет милиона у злату, који би тако из неба пали у државну касу, дали могућности да дочека месеце, у којима се пореза почиње наплаћивати, као и могућности да се дочека неизбежни зајам за покривање наслеђених летећих дугова и за плаћање неплаћених интереса на дуг у Русији — из почетка се борио противу свога бољег уверења о неморалности таквог предузећа. Али та борба није дуго трајала, јер је председник владе, чим је за ту понуду сазнао, категорички изјавио, да је његов кабинет влада *рада* а не коцкања, да он неће никада допустити да се програм од 11 октобра 1897 укаља таквом једном неморалном концесијом. И Краљ и Његов отац одмах су стали на исто гледиште, и ова је понуда *одмах* и *дефинитивно* одбијена.

При свем том непријатељи владе похитали су да у страном свету протуре као поуздано, да је мој кабинет одобрио да се у Топчидеру отвори светска коцкарница, као што доказује ово писмо мени од директора Српске Кредитне Банке, упућено 6 фебруара 1898:

„Вративши се из Беча не могу пропустити а да Вашем Превасходству не саопштим да се у Бечу растура глас, како је некакав белгијски консорциум од српске владе добио концесију за отварање коцкарнице (Spielbank à la Monaco) у Топчидеру.

„Тај глас наилази свуда на веровање, чак и у озбиљним круговима, тако, да сам са две стране умољен да им јавим, из којих је личности тај консорциум састављен?

„Са најодличнијим итд. Б. Е. ШЛАЈФЕР.“

Одмах сам и преко г. Шлајфера и преко кореспонденц-бироа дао најодсудније демантовати те гласове.

Новинарска борба између Београда и Софије све се више заоштравала, радило се свима силама да се бугарска и српска влада заваде. У томе су радикалски листови у Београду „Дневни Лист,“ „Босанско-Херцеговачки Гласник,“ а нарочито „Ускок“ пуним меховима распиривали ватру. „Дневни Лист“ доказивао је Бугарима да сви београдски листови који нападају Бугаре „стоје врло близу српској влади“ и ако је у исто време доказивао да је срп. влада угушила „патриотски“ лист „Ускок.“ Напротив, у истини су бугарски полузванични листови дражили против Србије. Било како му драго ситуација је била таква, да је политичка потреба била да се новопостављени посланик Србије што скорије упути у Софију.

„**Српска Застава**“ донела је у свом броју од 5 фебр. чланак под насловом: *„Да продужимо бистрење појмова.“* Из тога чланка вадимо ово:

„Што је год радикална влада урадила у томе времену кад је стајала на крми државне управе, и што је год пропустила да уради, све то носи на себи јасно обележје неувиђавности, да не рекнемо дипломатске неурачунљивости. Из ситуације створене на Балкану, услед Критског устанка и запетих односа између Грчке и Турске, радикална дипломација није знала да извуче никакве користи за наше саплеменике у Македонији. Неоријентисана и неспособна да уочи Архимедову тачку, на коју је требало подупрети полугу и држати противни крај у својим рукама, она је мислила да је све учинила,

све постигла, ако је направила писмен *платонични* уговор с лукавим Стоиловом и демонстративним гозбама и здравицама у Пироту прославила такав свој поступак, док је у ствари таквим демонстрацијама само навлачила на себе сумњу Порте и припремала земљиште Бугарима за лакше њихово успевање у Цариграду.

Имајући у џепу уговор са Србијом, Кнез Фердинанд, у критичном моменту за Турску, могао је пред Султана стати држећи у једној руци уговор са Србијом а у другој бугарску меницу на исплату. Султан није дуго премишљао. Он је исплатио меницу у виду берата за три нове бугарске владике у западној Македонији, пре него што су се г. Ђока Симић и његове колеге растрезнили од мамурлука пиротске теревенке.

Мислило би се, да ће људи који су зло прошли, бити бар скромнији, и да ће се зауставити на изналажењу разлога којима би пред садашњим нараштајем и пред судом историје извинили ако не баш оправдали своју невешту политику и своје неуспехе. Уместо тога они сваким даном постају дрскији и безочнији правећи се судијом туђих дела а хвалећи свој политички фијаско као некакав триумф. Орган радикалне владе, у својој познатој скромности, иде тако далеко да се размеће, како Порти не би пало на памет и како јој није ни падало на памет да издаје берате бугарским владикама за западну Македонију, докле је радикална влада била на управи земље, и како је то смела учинити тек кад је та влада пала. Овакве очевидне неистине побудиле су нас да утврдимо, како неки део наше штампе не служи истини него пише како ће да збуњује јавно мнење и да помућује његову свест. Јер сви људи, који су пратили и који прате политичке прилике на Балканском Полуострву, знају данас, да је између Кнеза Фердинанда с једне и Јилдиз-ћошка с друге стране углављен уговор о постављању бугарских владика у западној Македонији у почетку месеца марта прошле године, кад је радикална влада руководила послове, и кад јој је саветовано било с наше стране да тежиште свога рада пренесе у Цариград изасланством мисије, какву су тренутне прилике захтевале. Ствар је дакле

била удешена и свршена између Софије и Цариграда баш за време управе радикалне владе, а била је удешена и свршена благодарећи неспособности радикалске дипломације, — и ево сад где нам се те монструозне глупости радикалске владе хоће да представе од стране радикала као нешто што би заслуживало народно поштовање и народну благодарност! Може ли се ићи даље у безочности и дрскости, у фалсификовању факата, у извртању истине?!

Да би се бар данас, после свршеног чина, могла како треба оценити памет и спрема за државне послове оних који се хвале речима, којих би се паметни државници стидели, подсећамо на разлоге које је износио тадашњи владин орган *Одјек* да оправда одбијање предлога о шиљању мисије вишег ранга у Цариград. На првом месту истицано је, како би та мисија наишла на рђав пријем на оној страни с које смо ми очекивали потпору, а то је наравно Русија, која би због избора личности, радила пре против него ли за интересе Србије. Овај разлог привидно уместан, у суштини својој неоснован је и скроз неуместан. Ми ћемо то доказати једним упоређењем. Балкански Полуострв није родио већег непријатеља и противника Русије него што је био Стамбулов. Он то није крио него напротив, он се тиме поносио и приписивао је то себи у заслугу. Па је ли кадгод руска дипломација укрштавала путове Стамбулова, кад је овај радио у Цариграду за користи своје отаџбине? Никад. То је било зато, што је руска дипломација правила оштру разлику између Стамбулова и његових личних осећаја према Русима, и интереса бугарског народа. Ако руска дипломација има друго мерило за Србију, нек нас о томе радикали увере; ако њена дипломација рачуна с личностима а не с народом српским и његовим интересима, нека радикали изнесу за то доказе. Док то не учине ми остајемо у тој вери, да су то били прости изговори радикалски који су требали да маскирају друге рачуне и ћефове, којима је ваљало принети на жртву драгоцене интересе наших саплеменика у Македонији. Онај који је први дао идеју за шиљање мисије вишега ранга у Цариград, није то чинио

што је био заљубљен у нечију личност; знао је он добро да ће његов предлог наићи на негодовање још и код неког трећег, али све је то морало бити остављено на страну, јер су у питању били велики интереси наши у једном судбоносном тренутку, и за заштиту тих интереса ваљало је ангажовати снагу, која је у Цариграду могла много постићи, јер је много вредила па и сад много вреди у Јилдиз-ћошку. Ну чак и ову срећну околност порицали су радикалски министри да би осујетили овај снажан покушај са стране Србије да се изради црквена автономија за Србе у Македонији и признање српске народности. Уместо тога, они су судбину македонских Срба и углед и достојанство српске краљевине положили у руке Кнеза Фердинанда; њему су они поверили мисију тежега ауторитета, докле су је ускраћивали једном Србину. Па, како су радили, онако су прошли — тј. не они, него српски интереси у Македонији. А већ оно празно адвоцирање радикално: како су берати дати три месеца после пада Симићеве владе, нећемо ни у шта рачунати. Берати су тада само *избили;* а и да су баш тада дâти не мења ствар. Могло је то бити и после 3 године, али су радикали својим ветропирством темељ тој добити положили.

Крајње би време било, да радикали престану једном подметати Русију свуда и свакад кад су у питању њихови партијски и лични интереси, да престану са дошаптавањима која стварају погрешно мишљење о Србији у круговима руским и која ђаволски личе на денунцијације и клеветања. Ако Русија чини зависним своје држање према Србији и од тога: хоће ли или неће бити подмирене личне потребе једног *Николе Пашића*, Велимировића и других, онда је то друга ствар. Али, као што једна котерија људи, која хоће ову земљу да експлоатише за личне користи своје, није Србија, — исто тако ми не верујемо, да је руска дипломација своје пријатељство према народу српском учинила зависним од ситних рачуна једне користољубиве клике у Србији, међу којима има и таквих, који су били у школи руских нихилиста и који ту науку нису још ни данас заборавили, као што се то тако несумњиво по-

тврдило на претресу судском у Чачку приликом суђења хајдуцима. Ако српски посланик у Петрограду уме и хоће да чини своју дужност, њему неће бити тешко да подсече крила недостојним интригама, које могу користити појединцима, али које несумњиво штете интересе Србије и Српства."

За ове чланке у „Српској Застави" напали су радикали — Јована Ристића не само у свом „Одјеку" него и у загребачком „Србобрану." Напали су га што се он, под своју старост и сувише заложио за „несрпску и несловенску политику садашњег режима у Србији." — „Србобран" констатује да се Ристић, који је 1876 *насупрот* опоменама и саветима Русије увалио Србију у рат, који се свршио губитком двеју српских покрајина, сада у свом листу одриче Русије, па завршује овако:

„Заиста је жалосно кад човјек, чија је политика Српству више шкодила но користила, а све под изговором и окриљем српске мисли, на крају крајева пољуби руку Милану, и почне у Србији водити Калајеву политику."

Ето до чега су *у фалсификовању историје* дотерали српски радикали само за то, што је Ристић са својим политичким пријатељима почео да потпомаже извршење Краљевога програма од 11 окт. 1897.

На то су либерали одговорили чланком „*Радикалне вође у служби бугарске политике*" у коме се тврдило, да је Никола П. Пашић, као емигрант у Бугарској, упутио извесној личности у Петрограду меморандум, у коме је „живо пледирао за *промену на престолу у Србији* с погледом на интересе Бугарске у Македонији," јер се у том Пашићевом меморандуму каже „*да је Македонија пропала за Бугарску, ако Обреновићи остану у Србији.*"

Овако аподиктично тврђење либералне „Српске Заставе" очевидно се оснивало на факту, да је Милан Кујунџић добавио *оригинал* тога писма или меморандума Пашићевог и предао га у руке Краљу Милану, који је тај оригинал показивао министрима у кабинету Милутина Гарашанина.

Н. П. Пашић је на ову страшну оптужбу ћутао пуних 15 дана. Тек 13-ог марта 1898 донео је „Одјек“ његову изјаву да у оном меморандуму „*не може* да стоји оно што „Српска Застава“ тврди“ и он њу овлашћује да изнесе и штампа то писмо, да су у осталом амнестијом предани забораву сви његови ранији греси. За пакост Пашић је у тој изјави узгред нанео увреду Краљу Милану, те је власт због те штампарске кривице морала да узапти дотични број „Одјека.“ На ону партију изјаве која није инкриминисана либерална „Српска Застава“ донела је овакав одговор:

„Жалимо јако, што је власт конфисковала 32. број *Одјека*, у коме се налази та Пашићева одбрана, због неких речи, али нам је чудо, што тај одговор Пашићев није предат јавности у идућем броју *Одјека*, а то се могло учинити, да су изостављене инкриминиране речи, без којих је могло бити. У осталом то све није више тако непознато у Београду, да се и ми можемо сад ближе изразити.

Па како се брани г. Пашић од наших прекора? *Он не пориче да постоји онакво његово писмо,* него само околишно вели, да ни у једном „*не може да стоји као што Српска Застава тврди,*“ а, у примедби под звездицом, овлашћује нас, да можемо показати и штампати поменуто писмо.

Да најпре ово главно питање пречистимо. Не може бити да г. Никола Пашић не уме да оцени околности, које сметају да примимо његов предлог. И кад нас, као органа једне лојалне партије, не би руководили извесни обзири природе веома деликатне, да то писмо предајемо широј јавности, — сама државна власт спречила би публиковање у земљи конфискацијом нашег листа. Можда г. Пашић и сам то увиђа кад нам предлаже један немогућ начин. С тога смо ми принуђени, да њему предложимо један много простији и практичнији пут: оно писмо, о коме је реч, или постоји или не. Ако не постоји и ако у њему нема оно, што смо тврдили, онда значи да ми њега *клеветамо*, и у том случају он има права да нас тужи суду. Ако му је, дакле, до тога стало, да се сазна садржина тога његовог фамозног писма, и

да се као Србин морално рехабилитира пред српским светом, онда нека усвоји наш предлог. **Дакле на суд**, пред којим се садржина тога писма не може конфисковати. Оволико на увијања Николе Пашића.

Што се тиче онога његовог другог писма, које је он из Видина послао тадашњем владару Србије, и које носи датум од 19 септембра 1885 год., да њим посведочи свој српски патриотизам (он га није тек сад први пут штампао), ми имамо да приметимо, како је то баш и карактеристично код њега, што он српском владару пише једно, а у Петроград иза леђа тога истог владара конспирира у противном правцу; што он нас уверава, како је од нас „забринутих патриота“ бољи Србин, а пред Стамбуловом у Софији, по сведочанству нашега једног бившег заступника у Софији, прави бугарске изјаве, доказујући своје бугарско порекло, своју бугарску крв и своје симпатије за интересе Бугара. У осталом, кад он оно своје видинско писмо сваки час потеже као кебу иза појаса, ми ћемо га подсетити на његово понашање пре 19 септембра 1885 г. кад се у пивари Ђоке Лазаревића у Видину већало о упаду оружаних чета у Србију. Сећа ли се г. Пашић онога свог заузимања, да се упадне у Србију, и уз пркос протестима оних емиграната, који су такву меру у тадашњем моменту означили као издајство према Србији, Пашић је једини до краја већања наговарао људе да упадну у Србију, и ако се већина томе одсудно противила. Кад је бугарска власт увидела, да се већина противи упаду у Србију, у оним приликама, она онда растури и протера Србе из Бугарске, и тек тада, кад је предузеће упада пропало, Пашић се реши да напише оно писмо Краљу Милану више из рачуна него из уверења, јер је он до растурања Срба био за упад у Србију. Овај мали и верни коментар, потребан је био оном писму Пашићевом. Али петроградско писмо потире писмо видинско, јер прво је потекло из душе Пашићеве, а оно друго из рачуна.“

И кад је „Срп. Застава“ ово написала, онда је додала још и ово:

„Г. Пашић вели, да је амнестијом бачена копрена заборава на све што је било. Тако ми *не мислимо*, јер

има ствари, које се могу предати забораву амнестијом, као што има злочина, који у очима народа *никад не застаревају* и које народ *никад не прашта*, а то је *издајство његових националних интереса и идеала!!*"

Никола П. Пашић није имао куражи да на суду види свој меморандум. Он није тужио „Српску Заставу" за клевету...

XIV

КНЕЗ НИКОЛА И ЧЕДА МИЈАТОВИЋ У ЛОНДОНУ

Чим сам се уверио, да моја влада нема никакве наде на потпору Русије, чим сам видео да наша напрезања да водимо независну спољну политику Србије наилазе на иронију чак и полуслужбене штампе Аустро-Угарске — почео сам да размишљам, да ли не би добро било покушати да се енглеским државницима скрене пажња на сметње и препреке, на које Балканске државе наилазе у својој борби за независност, питао сам се да ли не би вредило сондирати и видети да ли би се Велика Британија могла задобити зато да она узме у своју заштиту Балканске државе од вечитог мешања страних сила у њихове унутрашње послове? У тој намери ја написах опширно писмо једном угледном државнику Велике Британије, и послах му га преко једнога нашег заједничког пријатеља у Цариграду. И ако сам добио доказ да је моје писмо стигло томе државнику у руке, ја не добих одговора. Помислих да је то случајно, јер сам знао колика сам писма чак и ја морао оставити без одговора, и ако сам министар једне мале државе, јер је и нама дан сувише кратак, макар га колико настављали ноћу, па ми је лако било разумети да енглески државници још мање имају времена за личну преписку.

Кад сам се доцније уверио да су против нас у Русији не само политичари, него и високи и највиши руски кругови, кад сам видео да руска влада са свим отворено потпомаже наше непријатеље и да осујећава сваки наш народни успех у Цариграду, чак и у питањима за која је Султан формално и категорички обећао да ће за десет дана бити решена у корист Србије; кад

сам даље видео да чак и службени органи аустроугарске владе потпомажу наше непријатеље у Старој Србији и Македонији; најзад када сам се уверио да је Русија у стању, на свима новчаним трговима у Европи, осујетити сваки наш покушај за санирање наших државних финансија — онда сам се одлучио да учиним још један и то лични покушај у Лондону, и замолих Краља за допуштење да преко нашега посланика у Лондону сондирам земљиште. Изложих Краљу како је крајње време да он посети Краљицу Енглеску, јер је он с том посетом и онако задоцнио, пошто је већ посетио све владаоце и државне поглаваре, и ако је посланик Србије у Лондону неколико пута обраћао пажњу мојих претходника на потребу те посете. Добивши Краљево одобрење, ја сам 19-ог марта 1898 писао Чеди Мијатовићу да сондира: како би на Краљичином двору и код Велико-британске владе било примљено *евентуално* службено саопштење да наш Краљ има намеру посетити Њено Величанство Краљицу Енглеску.

Кад сам ово учинио, ја сам врло добро знао да је Шах Персијски пре три месеца тражио да дође у Лондон и да је његова посета одбијена као и лане посета Цара Аустријског и ако је ова понуђена за време Краљичиног јубилеја. Знао сам даље, да је зет Краљичин Марки оф Лорн, кад је последњи пут говорио са Мијатовићем овоме говорио како Краљица нагло стари, како је и најмање напрезање јако умори, како са све већом муком устаје, и како се сва њена околина труди да јој сваки напор уштеди. О томе се Мијатовић и лично уверио на последњем пријему у Букингам-палати, јер се Краљица једва мицати могла, и ако су је два Индијанца испод мишке подупирали. На посети Краља Хумберта радило се још лане, и Краљица је још тада, када је обећала да ће ове године примити Краља Италијанског казала Лорду Солзберију, да јој уштеди сваку другу владалачку походу овог лета. И ако сам дакле све ово знао, и ако је према свему томе било вероватно да ни ми нећемо бити боље среће у томе, ја сам ипак морао да учиним *своју* дужност, па ако не буде ништа, неће

бити наша кривица што нисмо бар покушали да је испунимо. Зато сам препоручио Чеди да „сондира.“

Чеда је врло обазриво приступио извршењу ове наредбе. У Министарству Спољних Послова (Foreign Office) није ни речи казао, јер је знао да би у том случају сер Тома Сандерсн свој извештај о овоме саопштењу срп. посланика диктирао једноме од својих секретара, а овај би опет тај диктат дао каквом чиновнику на препис, и тако би настала опасност да се цела ствар пре времена прокљуви. Ево како је у томе Чеда мудро поступио: Као добар познаник и комшија Краљичиног зета (Marquis of Lorne) замолио је њега да он побуди своју жену, принцезу Лујизу, да пише својој мајци како би њен муж желео поверљиво да сазна да ли би јој била пријатна евентуална службена нотификација посете Српскога Краља? У исто време писао је Чеда и приватном секретару Лорда Солзберија, г. Барингтну да овај замоли Лорда Солзберија да директно упита Краљицу о овоме. Мијатовић се за то обратио Барингтну, што је њему, као свом добром пријатељу могао уједно дати израза нашег очекивања да ће наш Краљ бити у Лондону дочекан са свима краљевским почастима, као што је нпр. пре годину дана био примљен Краљ Португалски. Краљичин је зет узгред казао Мијатовићу да ће та порука бити без сваке сумње врло пријатна Краљици, јер је њему познато да она има врло живе симпатије за нашега Краља још од онда када га је једном видела у Фиренци.

Одговор г. Барингтна од 13 априла 1898 гласио је овако:

„Драги господине Мијатовићу! Још пре извесног времена говорио је Лорд Солзбери са Краљицом о жељи Краља од Србије да посети Енглеску, и после вашег писма од 7 ов. м. Његово Лордство имало је понова прилику да говори Њеном Величанству о томе.

„Краљица се надала да ће сада, после напрезања и умора прошле године, имати једну годину релативног одмора. Мислим да је Њено Величанство пристало да још прими Краља од Италије, али то је све што може да учини и ако јој је врло жао што не може да прими и Краља од Србије који је био тако љубазан пожелети да

лично учини своје подворење Њеноме Величанству. Али она сада није у стању да прими посету никаквога суверена са којим се већ не познаје, и Лорд Солзбери у таквим околностима осећа за се немогућност да у тој ствари наваљује више него што је већ учинио.

„Његово Лордство се нада да ћете ви дати потребна обавештења г. д-ру Ђорђевићу и да ћете тако избећи службени одговор на телеграм. који је г. др. Ђорђевић упутио Вашем Превасходству.

„Остајем итд. Е. БАРИНГТОН.“

Уз пркос оваквом одговору Мијатовић је још хтео да говори о томе са Солзберијем и чекао је да се Лорд врати из Болије-а у Лондон, а мене је молио да не предузимам ништа даље док ме он не извести о томе разговору. И ако беше јасно да се Краљица неће моћи приволети да ове године прими сем Краља Италијанског и нашега Краља, опет је Мијатовић хтео најпре да чује шта ће му Лорд Солзбери рећи, пре него што бисмо ми каквим актом изјавили наше жаљење што пажња нашега Краља није наишла на пријем, који заслужује. Ни Краљ, мишљаше Чеда, ни краљевска влада немаху узрока да жале што су овај поверљиви корак учинили, јер су они своје учинили, и сада им нико више не може пребацити да нису водили рачуна о великим политичким интересима, о Краљици Викторији и о Великој Британији. У осталом, молио ме је Чеда да верујем како у том поступању остареле Краљице нема никакве сакривене намере, јер, по његовом уверењу, њен такав поступак пре ће потицати из одсуства сваке политичке мисли.

По себи се разуме да ми нисмо даље ништа предузимали.

Кад се Лорд Солзбери вратио у Лондон, наш посланик му је писао и молио га да га прими у доба, када би без узнемиривања могли разговарати. Позван је да дође истога дана у Foreign Office, и кад је Мијатовић отишао, између њега и Лорда водио се овакав разговор:

Лорд Солзбери: Благодарим вам за начин на који сте ми доставили питање о посети Краљевој, и верујте да веома много жалим што нисам био у стању да вам повољније одговорим.

Мијатовић: Морам вашем Лордству са свим отворено рећи да ми је тај одговор био врло непријатан, у толико више, што има већ две године како ја пишем мојој влади како би добро било када би наш суверен посетио Њ. В. Краљицу, уверавајући увек, да би наш Краљ био у Лондону врло срдачно дочекан. И кад је најзад моја влада усвојила мој предлог у начелу и наредила ми да пре свега видим да ли би та посета могла да се учини ове године, те ако може да се учине формални кораци — чујем да Њено Величанство Краљица жели да ове године буде поштеђена од свакога напрезања, које не би било неопходно нужно. Ја признајем вероватност свију разлога изнесених у Барингтновом писму, али, лично, не могу да се одбраним од зебње да ли одлука Краљичина није потекла из других каквих обзира?

Лорд Солзбери: Могу вас најпресудније уверити да је онај одговор потекао једино из обзира на физично стање Краљичиних нерава. Она је и у млађим годинама бивала врло нервозна, кад је какво *непознато* јој владалачко лице имала да прими, и свагда је било муке да се определи да некога, кога пре видела није, прими. А сад је доиста слаба и стара, и најмањи напор јако јој шкоди. Ви знате да је прошле године Цар Аустријски изјавио био жељу да је о Јубилеју походи, па је Краљица молила да је поштеди. Сад је нпр. Цар Немачки, кога она лично воли, изјавио жељу да је походи, па је и он умољен да не долази. И од походе Италијанскога Краља, за коју се с великом муком решила била да га прими, сад опет неће бити ништа.

Мијатовић: У осталом било би са свим чудновато да Краљица не би хтела да прими походу *јединога* балканског владаоца, који води политику истинске независности балканских народа од сваке друге силе па и од Русије; док с друге стране шаље свој орден у брилијантима Кнезу Црне Горе, који није друго него васал Русије.

Лорд Солзбери: Разумем шта хоћете да кажете, али ја вас могу уверити да та декорација *није дата на мој предлог.* Ми врло добро знамо однос Кнеза Николе према Русији. Али Краљица сједињених краљевина и Ирске има једно једино конституционално право, у које њени

министри немају прáва да мећу своје вето, а то је: давање ордена. Поводом женидбе Батенберга ћерком кнежевом, Кнез Никола се лично представио Краљици у Ници, и учинио је на њу велики утисак својом *појавом и ношњом*. Краљица је сад имала прилику да види неке од његових кћери, које јој се јако допадају. Тај је орден ствар чисто њених тако рећи породичних и личних осећања, и ништа више!

Мијатовић: О томе ја ни мало не сумњам, али, на жалост, народи не знају за ту вашу конституционалну историју, него врло природно разумевају да кроз Краљицу Викторију Велика Британија одликује онога истог Кнеза Николу, кога руски агитатори по Србији препоручују за будућег Краља Србије! То је једна жалосна фаталност да Краљица Викторија индиректно, наравно са свим нехотице, помаже руске агитације противу јединог владаоца балканског, који брани самосталност свога народа од Руса! Ја мислим да би право било да ви узмете што пре прилику да покажете како ваша намера није да потпомажете, макар и индиректно и нехотице агитације Руса у Србији, и да ви одобравате и желите успеха политици, коју Краљ Александар данас води, и која отима Србију и Балкан од руске превласти.

Лорд Солзбери: Све је то лепо и све би то могло бити кад би ви Срби имали приморје, и када бисмо ми с вама непосредније у контакт долазили!

Мијатовић: Пре шесет година Србија је била и мања, и мање позната, и сиромашнија, и даље од приморја него данас, и опет Лорд Палмерстон је налазио да Енглеска може и треба да окуражава отимање српског народа од руске власти! Зашто да данас то не може да буде?! Мени изгледа да сте ви и оно мало интереса што сте до сад за нас имали, савршено изгубили, и да нас апсолутно остављате на милост и немилост Русији и Аустрији!

Лорд Солзбери: То не! Ми најживље желимо да балкански народи буду са свим самостални, и да балканске земље припадају само балканским народима. Само, ваљда ни ви сами нећете очекивати да због вас улазимо у рат с Русијом?

Мијатовић: Наравно да то не тражимо. Али чини ми се да имамо права тражити да бар *морално* потпомажете политику, која отима балканске земље од Руса. На жалост ви *морално* храбрите политику црногорског кнеза, о коме и сами признајете да је васал руски. —

Лорд Солзбери: Ја вам и опет кажем: Декорисање кнеза црногорског није акт владе британске, и нема никаквога политичког значаја; оно је акт личног интересовања Краљице за Кнеза Николу, којега кћери она тако радо има. И то је све! (после мале паузе:) Мало час сте ми пребацили да вам нашом политиком правимо утисак, као да се за Србију мање интересујемо, но некада, и да би требало да потражимо начина да покажемо да не само немамо ништа противу краља Србије и политике, коју његова влада води, него да им желимо среће и успеха. Добро, ево шта вам вечерас могу обећати. Сутра ћу имати аудијенцију код Краљице, па ћу јој рапортирати ваш разговор са мном. Може бити да ће *она* наћи начина да покажемо Краљу Србије, да нам није намера била да ма и нехотице идемо на руку агитацијама противу њега.

На овоме се практички свршио њихов говор.

Од оног уверавања Солзберијевог, да ће наиме рапортирати овај разговор Краљици, не би ли *она* нашла начина како да докажу своје симпатије према нашем Краљу — Мијатовић није очекивао никаква практична ресултата. Вероватно је оним речима Лорд Солзбери хтео да Чеди даде тобож неке наде и — да га се курталише.

Ни једном речју није Лорд поменуо Мијатовићу да Кнез Никола долази право у Лондон, да Краљици на ордену захвали. Међу тим кад се Чеда вратио из Министарства Спољних Послова видео је вечерње телеграме, који јављаху да се Кнез Никола већ кренуо са Цетиња за Лондон.

Зашто ли је „Гошподар“ кренуо на тако далеки пут? Само зато да благодари за орден? Јами чо'че — то би се јевтиније и љепше могло накитити писмом. А после, ради тога, не би морао да тражи Лорда Солзберија! Да тражи снаху међу енглешким принцезама?

Ни дај Боже, то је он сâм одмах демантовао чим је стигао у Лондон, да се не наљуте покровитељи на Неви. Да тражи мало зајма за Црну Гору? Јок, за време целог бављења у Лондону није видео ни једнога „финаншијера“ ни ђавољега Чифутина. Лорд Солзбери причао је амбасадору једне велике силе у Лондону како је дуго разговарао са кнезом Црногорским, који је на његово Лордство учинио врло добар утисак, и није му, вели, ни мало крио своју приврженост Русији и свој антагонизам Аустрији, али му је кнез рекао да би и с овом био прави пријатељ, кад би Аустрија гледала колико толико да задовољи његове легитимне аспирације. Кнез је то Лорду овако ближе објаснио: да би право било кад би му се дало бар оно место где је *гробница* његових владалачких претходника у старом добу. Причајући то, Лорд је упитао амбасадора „каква је то гробница за којом кнез толико уздише?“ Дотични амбасадор беше фини џентлмен и Grand Seigneur, али он иначе не беше измислио барут, и њему ова „гробница“ изгледаше као некаква буди Бог с нама ствар. Узалуд се Лорд Солзбери трудио да му помогне те да се сâм сети шта ће то бити, причајући му да та гробница неће бити далеко од црногорске границе у једној окупираној провинцији. Изгледа да су оба та велика господина нашли најпосле за најбоље да из те трагичне теме исцеде бар нешто веселости, те су се узели смејати оригиналној идеји Кнеза Никóле. Али тај амбасадор опет није имао мира него је сутра-дан потражио српског посланика у Лондону и упитао га је да ли не би он могао да му разреши ту „шараду.“ Овај му је одговорио да Кнез Никола нема у Херцеговини никаквих својих предака сарањених, али да је у манастиру Милешеву био гроб Св. Саве, да би кнез Црне Горе, чим би добио Милешево, нашао да има легитимно право да се зове „Дука“ или „Херцег Св. Саве,“ а такав херцег био би природан претендент да једнога дана постане херцег од Херцеговине! И више него то! Како се Св. Сава, по свима српским земљама, слави као народни просветитељ, са свим је јасно, да би кнез Црногорски, добивши право или само и повода да се прогласи „Херцегом Св. Саве“

добио један нов и не мало важан елеменат за хипнотизирање српскога народа. Ово је том амбасадору било читаво „откровеније,“ и он одмах замоли посланика да ту одгонетку запише. За тим је амбасадор причао посланику шта му је Лорд Солзбери говорио о тој ствари. „Ако је — рекао му је племенити Лорд — то некакво незнатно место и близу црногорске границе, и ако је то некаква прадедовска гробница кнежевих предака, зар не би могло бити да му се то место уступи, те да се Кнез задовољи?“ — —

Оно, Кнез Никола зна о расположењима великих сила једне према другој толико, да није могао зато потегнути чак у Лондон да тражи да му Енглеска помогне да добије од Аустрије Херцеговину! Али да добије Милешево, или и без Милешева, само пристанак Енглеске да узме титулу „Херцега од Св. Саве,“ то је могао да мисли да није немогућно, у толико пре што је знао да је Краљица Викторија савршено под утицајем принцезе Беатрисе Батембергове, а Батемберзи су наравно лично заинтересовани, да се њиховим заузимањем умножи достојанство, ако не баш и територијум Кнеза Николе, који је таст једноме од њих! А да Кнез Никола има амбицију да се прогласи Херцегом, о томе су од времена на време продирали гласови у јавност.

Ко зна да ли није овом приликом, када је Кнез Никола дошао у Лондон, уместо тога „херцегства“ нађена и благословљена титула „Краљевско Височанство“ коју је кнез доцније — узео.

Разуме се по себи да је посланик Србије сматрао за своју дужност да учини своје подворење „брату“ свога суверена. Том приликом Кнез је сâм рекао Мијатовићу да ће остати један дан дуже у Лондону него што је било утврђено јер не може он да, на дан Цара Руског, не буде на благодарењу у руској цркви.... Та му је демонстрација баш нужна била, јер је знао да његова похода инвалидима са Крима, приликом њихова ручка у Виндзору, није могла друкчије него непријатно дарнути његове руске пријатеље. Приликом тога благодарења у руској цркви у Лондону десило се прво: да Кнеза у Цркви није нико дочекао, ваљада с тога што је дошао пре ру-

ског амбасадора г. Стала, друго: да на благодарењу није било просто никога другог до ових неколико лица: Г. Стал, његови секретари Булацел и Вилманов, финансијски агенат Татишчев, посланик Србије, госпођа Вилманов и једна бона с једном девојчицом. Стојећи читав сахат у празној цркви под тортуром клисаревог вежбања у црквеном појању, и Његово Височанство Кнез Црне Горе и Брда, и Његово Превасходство посланик Србије у униформи и с орденима изгледали су просто смешни. Узалуд се старац амбасадор сваки час брижним погледима окретао к вратима не би ли угледао да још макар когод од велике руске колоније дође, ајa, никога нема. Сиромах Кнез Никола натуштио се за време целе службе као најцрњи облак. Он се сâм крстио за цело десет пута више него сва она три Руса са немачким именима заједно! Шта више падао је неколико пута на колена, али томе примеру побожности нису следовала ни она три Руса, него Бож'а ни вјера баш ни његова два ађутанта, а већ Његово Превасходство нашега Чеду и да не помињемо, јер он не би могао следовати побожности Кнеза Николаја баш да су и она три Руса и два Црногорца такође пали на колена, из врло простог разлога што је он, када је у униформи, ускогаћа к'и сваки Лацман, а нема широке српске чакшире, па да је морао клекнути, могла би се голема несрећа десити...

После службе и благодарења Кнез је проговорио неколико речи са г. Стâлом, г. Булацелом и са српским послаником, коме је рекао да ће сутра-дан кренути из Лондона, и очевидно зловољан, одмах се одвезао у Букингам-палату.

Сутра-дан на железничкој станици испратили су Кнеза: г. Стâл, Булацел, г. Мијатовић и срп. поч. консул г. Кристмас. Од Енглеза просто нико, осим што је придодати му на службу ђенерал, Сер Чарлс Дуплат (у грађанском оделу) дошао с њиме и отпратио га у Довер. Кнез у путничком оделу, са црним округлим шеширом, очевидно није био добро расположен. Изгледао је чак невесео, озбиљан и готово натмурен.

Кнез је Мијатовићу захвалио на љубазности што се потрудио да изађе на станицу и позвао га да дође да походи Црну Гору.

Са г. Стâлом имао је Кнез некакав разговор који је трајао пет минута.

Кад је Кнез отпутовао, г. Стâл је рекао српском посланику да се Кнез овако изразио:

„Судећи по понашању г. Мијатовића изгледа ми да су Краљ Александар и његова садашња влада пуни пријатељских осећања према мени. Куртоазија посланика Србије овде доводи ме у забуну тако, да сад управо не знам шта да мислим.“

Мијатовић је одговорио руском амбасадору да Краљ Александар и његова влада не могу заборављати да је Црногорски Кнез владалац једне српске земље, и да је и сâм Србин, а наравно надају се да и Кнез од Црне Горе са своје стране то не заборавља!

XV

ЖЕЛЕЗНИЧКА И ФИНАНСИЈСКА ПИТАЊА

(ДРУГА МИСИЈА ВУКАШИНА Ј. ПЕТРОВИЋА)

---

3 фебруара 1898 поднесена је једновремено и председнику Министарства и министру грађевина прва понуда енглеског консорциума *Калтроп-Маркус* за грађење споредних железница узаног колосека, по Калтроповом систему, за који понуда увераваше да је опробан у Индији и „на другим местима,“ и да се показао не само солиднији, него за половину цене *јевтинији* од коштања обичних железница узаног колосека које се крећу паром. Да би све то на делу у Србији показали Калтроп и Маркус нуде српској влади да са свим о свом трошку и без икакве државне гаранције сагради једну малу линију, Пожаревац-Дубравица или Младеновац-Аранђеловац, само да им краљ. влада уступи потребно земљиште, да их ослободи царине за машине и све што је са стране потребно за грађење те линије, да им стави на расположење шљунак и угљен из најближих државних мајдана, да им даде експлоатацију те линије за 60 година, и да им зајемчи првенство при стечају за грађење линије Београд-Ваљево, али за ову траже 5% државне гарантије на уложени капитал.

Док је ова понуда проучавана у Министарству Грађевина, и док је Вукашин Ј. Петровић са новим инструкцијама путовао у Берлин, у Београд је дошао г. Стокле, председник белгијскога капиталистичког друштва „Société générale pour l' Industrie nationale“ које располаже капиталом од 500 милиона. То друштво, поред својих разгранатих предузећа не само у Европи него чак у Хини, беше основало и у Србији друштво „L' Indu-

striel Serbe“ које је за експлоатацију угљеног мајдана на Вршкој Чуци саградило и железницу узаног колосека од Радујевца до Зајечара. При отварању те локалне железнице присуствовао сам и ја као тадашњи министар народне привреде и познавши се са г. Стоклеом, ми смо још онда 1888 отпочели преговоре о продужењу те железнице узаног колосека од Зајечара до Ниша. Абдикација Краља Милана прекинула је и те преговоре, као и многи други по државу користан рад. Сада, када је г. Стокле видео да је његов познаник постао шеф владе у Србији, он је дошао у Београд да види може ли што бити од Тимочке Железнице, у толико више што су његови инжињери већ радили на траси, детаљноме плану и предрачуну за Тимочку Железницу. Г. Стокле је конферисао са мном, са министром грађевина, за тим смо сва тројица конферисали са Краљем — али преговори нити су довршени нити прекинути него одложени, из ова два главна узрока: г. Стокле је стављао два услова па да он изврши грађење Тимочке Железнице нормалног колосека: да држава откупи његову локалну железницу Радујевац — Вршка Чука, и државну гаранцију за експлоатацију. Атанацковић је налазио да држава нема рачуна да откупљује ту паралелну локалну и већ рабатну железницу, а најмање да за њу плаћа суму коју г. Стокле беше поменуо — а ја сам нашао да је буџет државних расхода Србије сувише преоптерећен да би могао још понети и државну гаранцију за експлоатацију Тимочке велике железнице, која ће због тешког терена и многих уметничких радова коштати релативно много. Али при свем том влада није хтела прекидати преговоре са тако силном капиталистичком групом и тако солидним предузимачем као што беше г. Стокле, бар не, док се не види ресултат преговора Вукашинових са Бахштајном и док план и предрачун велике Тимочке Железнице не буде готов, те да се са поузданим цифрама може рачунати.

Зато су преговори одложени. Г. Виктор Стокле чим се вратио у Брисел, писао ми је овакво писмо:

„Љутио бих се на самога себе када, вративши се у Брисел, не бих одмах В. Пр. исказао своју врло искрену захвалност за тако симпатичан дочек који сам нашао за

она два дана што сам их провео сад у Београду. Сматрам за дужност да поновим уверавање да сам био врло тронут тим дочеком.

„Чим сам се вратио, ја сам се уверио и о ономе што сам слутио, тј. да би се питање о грађењу Тимочке Железнице знатно примакло решењу с једне стране владином помоћу у натури (prestations en nature)[1] а с друге стране редукцијом у трошковима за прве станице и друге зграде, јер би се на тај начин трошкови концесионираног друштва свели на 60 до 70.000 фр. по километру.

„Издао сам телеграфске инструкције да моји инжињери похитају са довршивањем студија на терену како би се могло тачно утврдити шта ће коштати послови свију категорија.

„Молим В. Пр. итд. ВИКТОР СТОКЛЕ.“

С друге стране а у допуну своје депеше од 14 фебруара 1898, којом је јавио мишљење немачке владе о солидности и капиталистичкој моћи Хермана Бахштајна, посланик Србије у Берлину пише ми 15 фебруара 1898:

„Услед ваше депеше од 3 ов. мес. ја сам се одмах обратио Министарству Иностраних Дела и молио за поверљиве информације о солидности и капиталистичкој моћи г. Бахштајна. Помоћник Министарства г. Рихтхофен одмах ми је казао да је он врло солидан, да је многе железнице у Немачкој радио, и то врло добро, и да они имају у Немачкој само два тако солидна човека за те послове, њега и г. Фр. Ленца у Штетину. При свем том, рече, он ће затражити од дотичног Министарства информације па ће ми одмах резултат јавити, који ће, уверен је, бити повољан.

„Кад сам јуче поново отишао да видим је ли већ добио одговор, он ми рече да јесте и прочита ми два кратка, готово једногласна реферата, да је г. Бахштајн много железница у Немачкој израдио да је sehr leistungsfähig, sehr wohlhabend, да ужива велики кредит и да је сад у јануару, приликом орденске светковине одликован од Њ. В. Цара. Према томе г. Барон Рихтхофен мисли да бисмо му ми могли поверити и код нас железничке послове, ако би имали потребе.“

Једновремено с овим рапортом стигла је и ова депеша Вукашина Петровића из Берлина од 17 фебр. 1898:

[1] Радна снага за доњи строј.

„Говорио сам са Бахштајном. Изгледа да ће тражити интабулацију на железницу за пет милиона. Молим јавите ми ресултат са Белгијанцима.“

Депешом од 18 фебр. 1898 овако сам одговорио:

„Ако Бахштајн одиста положи услов интабулације, примите то ad referendum, док у Министарском Савету не решимо можемо ли на то пристати. Ресултат преговора са Стоклеом: Убрзати планове и предрачун, па онда приступити мериторним преговорима. Стоклеу се јако допала мисао да земљане радове извршимо сами робијашима и пионирима, јер онда цео горњи строј и возни материјал не би коштао више од 15 милиона колико би он (câm) могао уложити.“

Ову мисао, да доњи строј нових државних железница градимо робијашима и пионирима изнео сам с тога, што су ми са свију страна говорили да је не само Бугарска на тај начин градила своју главну државну железницу те ју је извршење те обвезе према Берлинском Уговору коштало далеко мање него Србију, која је при извршењу те обвезе платила и сувише скупу школарину — од прилике 100% — него и зато што ме увераваху да је и Русија велики део радова на својој сибирској железници израдила помоћу радне снаге своје војске. Како је један од српских официра радио са руским трупама на грађењу те железнице, ја сам потражио од њега један мемоар о томе раду.

Тај извештај доћи ће на ред, по хронолошком реду излагања.

17 фебруара 1898 пише ми Вукашин Петровић из Берлина:

„Дошав амо у недељу, ограничио сам се да одмах потражим приват. стан, да се јавим г. Бахштајну и г. Богићевићу.

Г. Бахштајн ме је јутрос примио на разговор. На пакост разболела му се жена, па је заузет око ње. Сутра ће да је води у Сан-Ремо. Тамо ће, како вели, остати 3—4 дана, па ће се вратити амо.

И ако је г. Бахштајн, како рекох, заузет спремом за пут, ја сам га молио, да још пре поласка, бар у на-

челу реши, хоће ли улазити у посао са мном или неће. Он ми је учинио по жељи и примио моје обавештење о свему, што му је требало знати. Обећао ми је отићи у своју дружину и дати ми одговор. Пошто нисам хтео да се преко колена сломи њихова одлука, замолио сам г. Бахштајна, да ме стави у контакт са његовим људима из техничког и из финансијског одсека, те да с првима говорим о железницама, с другима о зајму, за време његовог одсуства. Он је на то пристао. Добро је примио и моје саопштење, да нисам дошао амо за дан-два, него на дуже време и да ћу остати овде не само да водим преговоре с њим него и да радим на спремању мера, које ће помоћи влади, да доведе наше финансијско стање у бољи ред. Објаснио сам му, да смо, услед неваљалства старих група, дошли у тренутну неприлику, али да је Србија до сада увек, а нарочито од 1895 тачно плаћала својим повериоцима. Предочио сам му све што је требало, да га анимирам за ствар, ради које ме је влада амо послала.

Прибележивши све податке, које је желео, а које сам му у перо диктирао, ставио ми је питање: да ли не би влада била вољна да му за оних пет мил. позајмице одобри интабулацију (hypothekar. Sicherstellung) на државну пругу? Ја сам му рекао, да му на то питање не могу сад одговорити; али да ћемо и о томе разговарати, ако се он у начелу реши на давање позајмице. За тим је узео препис мога овлашћења и опростио се са мном. Молио сам га да наши преговори остану у строгој дискрецији, што ми је обећао.

Да бисте се ви лично знали боље оријентисати, част ми је споменути вам, да су радикали 20 новембра 1891 у Минист. Савету решили и то решење извршили, да се држава задужи код Народне Банке и код Беогр. Задруге са 1,000.000 дин. и *заложили* су, као осигурање, приход од монопола соли. Решење Мин. Савета доњето је на предлог самога г. Пашића, који је био заступник мин. финансија и налази се у актама Мин. Финансија. Ово вам, г. министре председниче, напомињем ради вашега знања и управљања.

Ви ћете, када то решење прочитате, добити уверење, да су и друге владе, у случајевима нужде, задуживале државу и то под уставом од 1888.

Разлика у гаранцијама и у висини суме не утичу, како се мени чини, на сâм факт задуживања Онда су радикали задужили државу *са меницама* на *залогу* прихода од монопола соли; задужили су је у *земљи*, код домаћих новчаних завода. Сада је потреба за задужење већа; сума је већа и позајмица се тражи од странаца. Ова разлика изазива и разлику у јачој гаранцији. Сем тога онда не беше државни кредит тако опао као сада; јер онда не беху почињене оне погрешке у нашој финансијској управи, какве се починише од онда па до сада.

Ја вам исписујем моје искрено мишљење, да бих вам олакшао одлуку, ако дође до озбиљног питања: хоће ли Бахштајн дати паре на гаранцију, коју је споменуо у разговору са мном.

Чим добијем од Бахштајна одговор, саопштићу вам га и депешом и писмом.“

Док је ово писмо путовало из Берлина у Београд, ја сам од Вукашина добио овакву депешу 18-ог фебр. 1898:

„Бахштајн писмено јавља да сада зајам не може дати. Његово писмо шаљем поштом.“

На то сам ја сутра-дан послао Вукашину овакав телеграм:

„Кад Бахштајн пише да сада зајам не може дати то вас у име моје и министра финансија молим да што скорије израдите и пошљете план за ону унутрашњу операцију.“

Та операција састојала се из овога двога: а) да се тренутно нађе неколико милиона те да државна махина може функционисати док се не приступи дефинитивном лечењу државних финансија; б) да се израде законски пројекти по финансијској струци потребни за то дефинитивно санирање.

Пре него што је Вукашин могао добити моју горњу депешу он је 18-ог фебр. писао мени ова два писма:

„Као што сам имао част јутрос телеграфом у шифрама јавити вам, добио сам у 10 с. јутрос писмо од г. Бахштајна, које вам, по обећању, у оригиналу шаљем.

То је писмо јасно. На његова питања одговорио сам; али одговорио сам из учтивости, без озбиљне намере, да даље с њим улазим у посао. По мом мишљењу грађење пруге не сме се дати никоме без услова: да Србији дâ зајам. То је једина могућност, да се Србија ишчупа, правилним путем, из финансијске неприлике.

У тренутку када сам експедовао одговор г. Бахштајну, дошао је к мени некакав Хартл, човек који ми се сада први пут представио. Он тврди да га ви познајете; тврди, даље, да је с г. Новаковићем радио и да је он творац закона од 3 фебр. 1896 год. Он се бави овде, у циљу састављања једног Англо-немачког друштва, које би зидало железнице у Турској и осветлило електриком Софију. Тако бар он вели.

Из његовога говора видео сам, да је врло добро познат с нашим приликама. Видео сам да зна добро и стање нашега кредита. Он вели, да се у Енглеској може саставити консорција, која би, ако би јој се дало искључиво право за подизање наших железница, дала Србији до 10 мил. позајмице. Ја сам му одговорио, нека састави такву консорцију, па нека иде у Београд к вама. Ја ћу му дати препоруку за вас. Он је приметио, да са г. Поповићем не може да ради. Он га, како ми причаше, познаје. Тражи да се ја с њим вратим к вама, па да нама покаже свој план. Ја сам одбио овај захтев његов и уверавао сам га, да он не мора ни с ким да има посла сем с вама. Услед тога је отишао, обећавши ми да ће ме кроз 2—3 дана опет посетити.

Ја вам исписах о том господину што ми је рекао. Молим вас да ме обавестите — ако га познајете — је ли то личност, с којом се може говорити? Овде ћу распитати у Deutsche Bank, с којом, како вели, има посла.

Не уздајући се ни мало на друге изворе, ја сам узео да радим на закону о држав. новчаницама. Јуче сам радио на програму финансијском, који ћу оставити за доцније. Сада идем да набавим закон од 30 априла 1874 на основу кога су издате државне ноте за Немачку Царевину. После ћу потражити управу с њима, да би се упознао с администрацијом и с наредбама за извршење споменутога закона.“

Бахштајново писмо Вукашину које се горе помиње гласило је овако:

„Превасходство! Данас пре подне имали смо претходни разговор у нашем железничком консорциуму, и услед тога разговора молим В. Пр. да ми по доносиоцу имате доброту јавити: Колики је најмањи број километара и колика је најмања сума која се тражи за железнице у Србији, и за коју се може претпоставити, да би законодавно тело пристало вотирати закон о давању под закуп садашњих 540 километара државне железнице? Сматрам за своју дужност обратити пажњу В. Пр. да за сада може бити речи само о стварању нових саобраћајних средстава, за која наша консорција, у вези са другим банкама у Немачкој, треба да нађе потребне капитале, да о каквом новом српском зајму не може бити речи, бар не *за сада* док трају садашња расположења овдашње берзе према српским зајмовима. Рехабилитирање српскога кредита на овдашњој пијаци може наступити тек пошто баначке групе, које наша консорција буде довела у Србију, на лицу места стеку уверење да Србија треба у Немачкој да има већега кредита.

Молим В. Пр. да ми не замери за ову искреност и отвореност, али ја не смем будити веће наде него што их сâм могу имати. — В. Пр. најоданији итд.

ХЕРМАН БАХШТАЈН."

Берлин, 2 марта (п. н.) 1898.

Истога дана после подне написао је Х. Бахштајн још једно писамце Вукашину у коме му јавља да се, на жалост, морала одложити конференција коју је он био сазвао „и према томе даљи наши преговори морају се одложити до мога повратка из Сан-Ремо, куда сутра полазим. Препоручујући се В. Пр. до нашег виђења, остајем с највећим поштовањем итд. БАХШТАЈН."

Саопштавајући ми и ово, Вукашин наставља у свом другом писму од 18 фебруара 1898:

„Као што видите, господине министре председниче, г. Бахштајн хоће да настави преговоре са мном. Ја сам то желео; али ме његово јутрошње писмо, које сам имао част послати вам, охладило. Он хоће да преговара о железници, — тако га ја разумем; а о зајму не. Међу тим

то двоје не треба, по мом мишљењу, раздвајати. Оно може само помоћи подизању кредита Србије, ако останемо у пријатељству с г. Бахштајном. Зато и нећу прекидати с њим везу. Примаћу све ad referendum и тако провлачити до растанка с њим.

Ваш телеграм примио сам у подне. Ја бих био понизног мишљења да се ни Стоклеју не да концесија за Тимочку Железницу, ако не да пара у зајам.

Набавио сам све што у Немачкој постоји о државним новчаницама. То питање проучавам вредно и надам се да ћу вам за 3—4 дана моћи да пошљем све што треба за спрему око израде наших државних новчаница.

Да није члана 23. статута наше Народне Банке питање би се и брже и без тешкоћа решило. По закону о Нар. Банци (чл. 6. тач. 1.) могла би држава да стави у фонд покрића (фундациони капитал) пет милиона касених записа (bons du trésor) а за равну суму да изузме злата и сребра. На тај начин би се брзо и без по муке решила и разрешила невоља у којој смо. Овако како ја мислим, ради се овде, у Немачком Царству. У чл. 44. закона о овд. Reichsbank-и стоји оваква одредба: „3. Die Bank verpflichtet sich, für den Betrag ihrer im Umlauf befindlichen Banknoten jederzeit mindestens ein Drittheil in kursfähigem deutschem Gelde, *Reichscassenscheinen* oder in Gold in Barren oder ausländischen Münzen und den Rest in discontirten Wechseln... in Ihren kassen als Deckung bereit zu halten.“

Слична одредба налази се и у *чл. 11.* закона о нашој Народној Банци. Зато и велим, да би се, према тексту закона о Банци држава лако помогла; па шта више и по чл. 27. статута банчиних ишло би; само чл. 23. статута изгледа на први поглед као сметња. Но ако се строго протумачи цео закон и статут банчин, излази: да Банка не сме (по чл. 23. стат.) да *купује* и *есконтише* и да *даје зајам* на залогу државних бонова више од 30% (1,500.000), али *да сме* имати у свом фундационом капиталу тих бонова не само више, него и $^3/_4$, па чак и сав свој капитал.

Проучите ви сами добро закон и статут наше Народне Банке и имајте при том на уму напред исписане

одредбе немачког закона о Reichsbank-и, па ми јавите шта ви мислите.

И Reichsbank-а је акцијско друштво, само је државна установа.

Нашој господи у Нар. Банци може се лако доказати, да они дају на далеко несигурније потписе него што је државни по 100.000. Зашто не би дали држави, када је она најсигурнији потписник.“

На овај пут нисам хтео да наиђем. Чекао сам да видим како ће се довршити ова друга мисија Вукашинова. Он ми, после пет дана, пише овакво писмо:

„Пре но што сам пошао на пут споменуо сам вам, да ме је заступник Пољакова желео да види и са мном да говори. Ја сам му онда одбио позив, држећи да треба најпре покушати овде са Бахштајном. Но видевши да се са овим Немцем *сада* не може ништа по нас повољно да сврши, одазвао сам се поновном позиву Пољакова, који је лично желео да са мном говори. Ја сам у том циљу прекјуче отишао у Беч, састао се с Пољаковом и вратио се ноћас амо, да наставим свој посао, на писању законских предлога.

Мило ми је што сам говорио с Пољаковом. Његову личност, баш да је од интереса знати њен опис, лако је насликати. Стари Јеврејин из Пољске. Но, у финансијским пословима, мора му се признати големо разумевање.

Он је желео да има од аутентичне стране шта ми хоћемо и шта нудимо.

Ја сам му,. саобразно истини, отворио поглед на наше садашње стање онако, како је на њ добро утицало. Казао сам му, да је стање осигурано за дуже време, да се Краљ решио на сталност и да нема узрока нико у то сумњати. После сам му предао без адресе и без потписа, на листу хартије, оваку белешку:

„На основу закона од 3 фебруара 1896, Краљ. Влада је овлашћена да закључи уговор за грађење и експлоатацију нових државних железница око 600 километара и она је одлучила да приступи томе послу под овим условима: Држава гарантује предузимачу 5% интереса на ефективно уложени капитал. Цена по километру утврдиће се, на основу детаљних планова по споразуму између Владе

и предузимача; тако исто ће се утврдити и трошкови експлоатације. Извршење овога посла скопчано је са једном финансијском операцијом, по којој би Влади требало одмах ставити на расположење пет милиона франака. За извршење ове операције имају два начина: Ових пет милиона дати на благајничке записе (bons du trésor), па онда ту суму унети у железнички зајам, *или* ослободити оних 72.000 државних обвезница, које су ломбардоване код старе групе наших поверилаца за позајмицу од 50%, па на њих дати још 10% позајмице држави, али с обвезом после извесног времена извршити цео зајам. Гарантија за ову операцију била би: интабулација на нове железничке линије и вишак монополских прихода, који вишак сада износи два милиона годишње.“

Када је Пољаков прочитао предлог мој, рекао ми је: *да ли би влада пристала, да му да концесију за зидање нових железница с правом на девет месеци опције с његове стране, а он да одмах положи 5 милиона државној каси?*

Ја сам му рекао, да мислим да би влада пристала на такав услов, ако би он примио све услове, које сам му односно ценâ железничког зидања и експлоатације назначио.

Он је обећао из Москве писати ми и одговорити на све што би разбистрило питање о коме смо разговарали.

Овом приликом сазнао сам, па мислим да треба и ви да знате, да је пуковник Таубе главна личност, која ствара расположење у Русији наспрам нас. То ми рече Јуркијевич, агенат Пољаковљев, који такође има веза са „Ст. Петерсбуршким Вједомостима.“ Овај мали човечуљак *зна* много лепих ствари из радикалног царовања. Ја сам га слушао с највећим интересовањем. Ја сам Пољаковy дао на знање, да ће добити орден, ако лепо и *брзо* сврши посао. Чичи се насмеја брк (који шиша).

Ма да не верујем да ће се што моћи ни са Пољ. учинити, држим да је добро да влада има и овај доказ у рукама, да је с њене стране чињено све што се само могло.“

23 фебруара телеграфисао сам Вукашину:

„Примио сам све. Не треба да идеш у Париз, јер они шаљу Бургоана овамо, као што ми изгледа, с помирљивом мисијом.“

Ова је вест јако обрадовала Вукашина и он одмах пише:

„Долазак барона Бургоана у Београд значи капитулацију старе групе, и сигуран успех твоје политике. Само треба добро очи отворити с њим. Он је фини и добар човек. Само треба да рачунаш и с његовом сујетом. Ја бих волео да Бургоан не стигне у Београд за 4—5 дана док ја добијем и теби пошљем одговор Пољакова. Његов повољан одговор био би јак инструменат у твојим рукама.“

Међу тим одговор од Пољакова није стигао пре барона. У осталом обојица смо се преварили односно мисије његове, јер цео разговор који сам ја имао с њим, и који сам одмах записао гласио је овако:

Барон Бургоан: Какве су тешкоће у којима се сада налази Главна Државна Благајница? Је ли истина да ни војска не добија потпуно што јој припада?

Др. Владан: Ако наша Главна Државна Благајница има у овом тренутку каквих тешкоћа, ове долазе отуда, што наша поверилачка група у Паризу није извршила опцију целога нашег последњег зајма, што по њему има да од тога зајма ефектуира још 38 милиона; даље те тешкоће долазе отуда, што иста поверилачка група ни до данас није одржала своје обећање, које је још у октобру прошле године дала Њ. В. Краљу да ће нашој Главној Државној Благајници на рачун оних код ње заложених 72.000 наших државних обвезница ставити на расположење бар још три милиона, пошто је на ту велику залогу до сада дала само 50%. — Војска добија редовно све што јој припада осим малог задоцњења у платама, па и то само у појединим гарнизонима.

Барон Бургоан: Да ли би Влада Његовога Величанства била вољна да олакша мисију једне личности од несумњиве компетенције (стручне надлежности) која би се послала да проучи ова два питања: 1. Финансијско и економно стање државе као и изгледе (prévisions) који би се на основу тога стања могли формулисати. 2. Да ли би српска влада видела апсолутну немогућност да се тој личности, после горње анкете, повери да проучи функционисање државне махине у колико се оно тиче др-

жавне администрације и финансија (порезничка надлештва, царинске и монополске установе) и да јој предложи потребна усавршавања дотичних точкова у државној махини (rouages). По себи се разуме да би се та проучавања вршила, колико је више могућно, изван домашаја месних политичких брига (préocupations) водећи увек строго рачуна о легитимној осетљивости народног осећања?

Др. Владан: Ако би та личност несумњиве компетенције била *приватни* изасланик наше поверилачке групе или Интернационалне Банке у Паризу, ако дакле та личност не би имала никако *ни службени ни полуслужбени карактер изасланика некакве стране владе*, Краљева Влада би тој личности учинила сваку могућну олакшицу за проучавање додирнутих питања.

И то је било све... Барон Бургоан се није више вратио на то питање, него, као што ћемо видети мало даље, пробали су „то исто мало друкчије“ преко г. Хана када се Вукашин враћао кроз Беч.

На моје писмо министру финансија од 23 фебруара 1898, у коме сам га питао како стоји са законским пројектима његове струке за Скупштину, Стева Д. Поповић ми је одговорио 24-ог фебруара овако:

„Сви пројекти, о којима је реч у твом јучерашњем писму, осим законског предлога о порезу на ракију, могу се израдити у мојем Министарству и неки се већ одавна раде.

Од Вукашинових пројеката не налази се у Министарству Финансија ниједан, јер их је он све однео, кад је одступио 1895 године. Добро би било, да нам их уступи на проучавање, кад се врати. — У осталом и ја ћу, с мојим чиновницима радити на свима пројектима, осим пореза на ракију. За ово би, мислим, било најбоље и најјевтиније, да шаржираш Вукашина, да то проучи било у Немачкој било у Аустрији.

Г. Пачу ми је говорио, да он спрема неки предлог о монополу шпиритуса по угледу Швајцарске, где је то најбоље уређено.“

Услед овога писма ја сам телеграфисао Вукашину да проучи и све што се тиче порезе на ракију. Он одговара:

„За ракију ћу морати да останем у Бечу и у Пешти, и то у Бечу дуже а у Пешти само ради практичне примене. Ако и ово могаднем свршити у Бечу нећу свраћати у Пешту. Само имај на уму да је врло компликован систем доброг закона о оптерећењу ракије. А када се већ улази у тај посао, треба, по моме мишљењу, исцрпно применити све *нове* законе и *наредбе* за извршење тих закона. Аустријанци су у том погледу имали највише искуства. Њихови приходи од ракије просто су огромни.“ — —

„О Бахштајну мислим овако: С њим треба радити на железницама, ако с Французима удесите финансијски посао. Закључити са Бахштајном за железнице, *значи сиремити сигурно земљиште на немачком новчаном тргу за будући кредит Србије.* Ово нам може бити од неоцењиве користи у сваком правцу. Јави ми твоју одлуку, јер чим се Бахштајн врати, треба да сам начисто шта ми ваља чинити.“

Ја сам Вукашину одговорио шта је Бургоан хтео, и да према томе не треба финансијску помоћ очекивати из Француске, јер они тамо, баш и када би хтели да нам помогну и да бар одрже обећање које су дали Краљу — неће сада смети ништа за нас учинити због Петрбурга. Ово сам онда само слутио. Мало даље показаћу и изнећу руско службено признање да је тако било.

27 фебруара 1898 Вукашин ми пише:

„Проучио сам немачки закон о оптерећењу ракије. Не допада ми се за наше прилике. Сувише је компликован. За извршење оваквог закона требали би други органи пореских власти но што су они с којима ми располажемо. Чини ми се да ћемо ми, за оптерећење ракије наћи један са свим српски начин. Ја сам написао и закон о непосредном порезу и о крчмарини на пиво. Оба су дела изворна, — српска. Оба су дала доказа да су способна за живот.

„Свршио сам законски предлог о буџету. Они други иду мало теже. Питање је: да ли да се латимо чистога двојног књиговодства, или да задржимо садашње, фискално, с неким поправкама. Године 1894 био сам за ово друго. Сада ми се не допада. Морам ићи у овдашње

Министарство Финансија да видим како они воде књиге, јер морамо створити нешто што је и добро и лако за вршење.“

Пошто је наш посланик у Берлину створио могућност за Вукашина да проучи тамошње државно књиговодство и касеводство, овај ми пише 6-ог марта 1898:

„Данас добих утисак да је овде све лепо уређено. *Народна Банка врши исплате за рачун државне благајнице.* Њој се шаљу приходи, те тако главно државно књиговодство само врши обрачуне с Народном Банком. На тај начин цела касена манипулација стаје државу много јевтиније. *Ово се може завести и у нас.* Ближе појединости јавићу ти кад их будем ближе проучио. Свакако изгледа ми да сам ударио добрим путем да уредимо нашу финансијску управу на модерној основи. Чим се ово уради, осетиће се са свим друго стање у нашим финансијама. — —

„Молим те да пуковника Таубеа привучеш себи. Он би хтео да своје коње прода нашем Министарству Народне Привреде, а Лаза Јовановић начелник неће да их купи. Нареди да се купе ти коњи, макар нам и не требали, јер је пуковник Таубе врло важна личност у Русији, а чујем да Жадовски неће доћи на дужност бар још три месеца. Ако успеш да придобијеш Таубе-а, одмах ће се у Русији раскравити наспрам нас.“

Зар и ти сине Бруте оде у Русофиле? Е мој Вукашине! Лед у Русији противу нас тако је дебео, да га ни Таубеови коњи не могу провалити. Зато ја нисам хтео да се свађам с Лазом Јовановићем око Таубеових коња.

Што се комбинације са Бахштајном тиче она се није могла остварити ни за саме железнице, без оне финансијске операције, из врло простог разлога, што ми нисмо хтели да пристанемо на главни услов, да понова дамо странцима експлоатацију садашњих државних железница. Зато кад се најзад Бахштајн вратио у Берлин, Вукашин није хтео више ни да га види. Ево шта ми је писао 9-ог марта:

„Решио сам се сутра у вече, 10 марта, да пођем одавде у Беч. Да седим овде још месец дана, не би ми било довољно, да све посвршавам, што ме чека. Био сам

двапут у Мин. Фин. Гледао сам, колико ми хтедоше показати, све што се тиче књиговодства и рачуноводства. Стављао сам им питања, давали су ми одговоре; тражио сам податке, законе, правила и упутства. Дадоше ми *много*, толико много, да ми очи искапаше читајући. Од свега труда мога имам једну корист, што сам видео да се не можемо угледати на Немце, у овом погледу. Они, у целом округу, имају *само једног* благајника (Rentmeister) кога држава плаћа. Све остало особље поставља и плаћа сам благајник! Оно има нечега доброга у овом систему, на име: ако је благајник вредан, па сâм врши и сврши свој посао, остаје му више од награде. Али што ми се не допада, за наше прилике, то је оскудица сталне контроле. Контролу врши сресски или окружни начелник (Landrath).

Књиговодство им је добро. Просто, а омогућава тачан преглед стања. За сваку грану управе имају „Manuel-e", тј. по нашки „Партијалнике." Књиге воде двојако: по хронолошком реду, у дневницима („Journal") и по систематском (Manuel) ручњак или партијалник. Рачуне и књиге закључују *месечно*. Но у стању су сваки дан да покажу стање.

Ја сам добавио све формуларе. Донећу их и предаћу их теби. По њиховим формуларима можемо ми, према нашим приликама, да израдимо и закон и упутства *(пословник)* за наше рачуноводство. Ја остајем у речи: да покушам да ти израдим формалан пројекат.

Проучио сам и закон о оптерећењу ракије. Овај систем није за нас Тражи много техничке спреме у извршилаца; а ове нема у нас. Ја ћу видети у Аустро-Угарској ову ствар. Ако ми се и тамо не допадне, покушаћу да израдим закон за наше прилике.

Закон о буџету ми је готов. Даћу ти га чим дођем, да га даш преписати. У опште требаће да ми се стави један писар на расположење, коме бих диктирао све што ми ваља спремити. Много сам читао и писао ово 20 дана, па осећам да ме очи издају. Но то је споредна ствар. Главно је да ћеш добити најмодерније податке и, према мом схватању, израђене законске предлоге за финансијску струку.

Бахштајн ми се *јутрос* јавио. Ја ћу сутра побећи, и тако га нећу више ни видети. Не бих знао шта с њим да радим.“

Из Беча пише ми Вукашин 15-ог марта:

„Јутрос сам говорио са г. Ханом. Он ми рече да су у Паризу рђаво расположени с тога што је министар финансија узимао, иза леђа самосталне управе, новац који је припадао каси монополске управе. Да би се тај утисак отклонио, и да би се вера у нашу управу оснажила, саветује: да се што скорије *умоли* Отоманска Банка у Паризу да пошље једнога свог инспектора за члана самосталне управе, који би се, *незванично*, увео у наше Министарство Финансија, где би проучио стање и створио план за уређење финансијске управе. Сем тога предлаже да се одмах приступи грађењу железница те да се на тај начин земља економски оснажи.“

Ја сам још раније из мисије барона Бургоана знао за ову тиху жељу наше поверилачке групе у Паризу, али ни онда ни сада нисам на њу хтео да реагирам.

„Г. Хан — стоји даље у томе писму од 15 марта — био је јако радознао да чује какву сам мисију имао у Берлину. Рекао сам му да сам ишао да проучим финансијску управу, што ћу и овде да радим. Његову претпоставку да сам послат да тражим паре демантовао сам, у што је он одмах и веровао. На његово разбирање о сталности владе у Србији, уверавао сам га да у то не треба да сумња. Ова влада неће одступити пре него што изврши поверени јој задатак. Мило му је било чути ово уверавање, јер и он налази да је сталност владе најбитнији услов за успех на финансијском пољу. Сталност и уредно функционисање касâ бар за годину дана, учиниће, вели, да се земаљски кредит оснажи, а и наименовање француског инспектора, о коме је напред реч, утицало би одмах на обрт расположења у Француској.“ — —

Ја сам опет знао да се расположење у Француској неће променити ни када би Французима поверио целу Монополску Управу и цело Министарство Финансија, јер је такво расположење било у Француској по заповести свемогуће Русије. Зато сам се задовољио и са онолико странаца, колико сам *затекао* у Монополској Управи, а

нисам хтео да још увећавам ту контролу странаца у нашој држави.

С тога сам ја на горње писмо телеграфисао Вукашину да ми што скорије пошље главне одредбе оних законских пројеката, чија је израда била њему поверена. Хтео сам, још пре него што се Вукашин врати у Београд, да продискутирам основе тога новог финансијског законодавства са Стевом Д. Поповићем, који је још непрестано зазирао од свега што је потицало од Вукашина.

Као одговор на ту депешу добио сам од Вукашина овакво писмо од 16 марта 1898:

„Примио сам твој шифровани телеграм од 15 ов. м. Ако сам га добро разумео, теби требају основне црте свакога од оних закона, што сам примио на се да их израдим. Ево дакле то што желиш да чујеш.

Закон о књиговодству државном мора да обухвати у себи три главна принципа: I Хронолошко књижење. II Систематско књижење и III Надзор. (И књижење под I и оно под II морају, у коначним цифрама, увек показивати истоветан резултат). Према овоме не мислим да се у нас може завести двојно књиговодство. Њега немају ни Прајзи. Они су своје државно књиговодство преустројили у јануару ове године, па су ипак остали при систему фискалнога књиговодства, које је врло просто а врло сигурно. Када образовани Немци, који имају довољно спремних људи, не уводе у своју државну администрацију дупло књижење, не можемо га увести ни ми. Но као што они излазе на крај са фискалним књиговодством, изићи ћемо без сумње и ми, ако се изврше сва опа правила за књижење, која су потребна за тај посао. У нас сада, колико је мени познато, постоји дупло (меркантилно) књиговодство само у управама: државних дугова и монопола. Ту може и на даље да се задржи; јер на што га укидати, када већ постоји, а свакојако је оно савршеније него што је најбоље фискално (камерално) књижење.

Упоредо с новом организацијом књиговодства иде и нова организација Финансијске Управе у опште, а нарочито ново уређење државних благајница. По садашњем стању има свако надлештво своју благајницу. Услед тога

се разлива новац на безброј страна, те се врло споро прикупља у главну касу. Да би се дошло до паметнијег руковања новцима државним, ваља државне благајнице поделити на три главне групе: I централне, II на окружне (или среске) и III на особене благајнице. Централне благајнице биле би: 1-во главна државна благајница; 2-го благајнице железничке, монополске и поштанско-телеграфске. Окружне благајнице, које би се имале претворити у Финансијске Управе, постојале би у 15 окр. вароши. Оне би се бавиле не само примањем и издавањем новца, него и прикупљањем државних прихода у опште; извршењем судских пресуда и решења; управом државних добара итд.

Упоредо са извршењем горња два органска закона за финансијско санирање, иде, као помоћно средство и нов пропис о касеној манипулацији, који би се пропис имао извести или у засебном закону о касеводству или би ушао у састав закона о финансијским управама. Ово последње ми се чини практичније. Ја ћу ти показати како ствар изгледа по једном и по другом начину, па ћемо се одлучити: да ли да останемо при првом или да усвојимо други начин. У рапорту можеш казати да ће влада израдити и нове прописе о руковању државним новцима, а не мораш улазити у појединости.

Закон о буџету сматрам као важан корак, у правцу поправке финансијскога стања у нас. Досадања уредба о томе застарела је и преживела се. У нов закон о буџету морају да уђу одредбе: Да се буџет саставља *на две* године; да се предрачуни праве на основу стварних података и то како за буџет прихода тако и за буџет расхода. Даље мора се водити рачун о редовним приходима и расходима као и о ванредним; и то о свакоме на по се; мора се забранити практика да се уштеђени кредити употребљавају као покриће за буџет расхода. Састављање буџета мора да потиче *оздо* тј. од подчињених надлештава. Ова имају да кажу најпре шта им треба па поједини министри да оцењују потребу и коначно одлучују о томе: хоће ли се унети у буџет све што се тражи или не. Треба, даље, прописати поступак за извршење буџета; и одредбе за прекорачење одобрених кредита.

Ето то су принципи предлога̂ које израђујем. Ја сам их ставио на хартију, ваља ми их само дотерати и преписати. То ћу урадити у кратком времену по повратку.

Данас ме је г. Михаиловић представио начелнику трговинског одељења у Минист. Иностр. Дела Hofrath-у Suzara-у. Г. Сузара рече ми да сутра у подне дођем к њему и да ће ме одвести у Министарство Финансија, да ме представи коме треба. И тако ћу тек у среду моћи да уђем у посао! Да сам знао да ће овако дуго да ме држе на белом лебу, не бих се ни јављао. Али сада немам куда; морам да чекам. У Пешту нећу да идем; јер се бојим да не буде исто овако.

Ако сам што изоставио у овом извешћу што би ти требало, јави ми, па ћу га допунити. Мени се чини да сам ти све рекао што си желео да знаш."

Чим се Вукашин Петровић вратио у Београд са израђеним законским пројектима, ја сам га поставио за председника једне комисије која је имала да их прегледа, оцени, евентуално поправи. У ту комисију одредио сам д-ра Лазу Пачува, Мајор-Марковића и Цонића. У седници од 10 априла та је комисија усвојила Вукашинов пројекат закона о грађењу државног буџета, са једном јединoм изменом. Вукашин је хтео да буџетска година траје две календарске године. Комисија је, наравно, нашла да би таква одредба била противна земаљском уставу.

Даље судбине овога рада видећемо доцније на своме месту.

XVI

ЗАЈАМ КОД НАРОДНЕ БАНКЕ

21 фебруара 1898 примио сам Вукашинов предлог за закон о државним новчаницама. Тај предлог био је овако параграфиран:

Чл. 1. Овлашћује се Државна Благајница, да пусти поступно у промет државне новчанице у висини суме, коју износи једногодишњи непосредни порез са државним прирезима, тј. у суми од 20 мил. динара.

Чл. 2. Државне новчанице представљају један део државнога дуга Краљевине Србије.

Њима ће руковати управа државних дугова у Мин. Финансија.

Чл. 3. Државне новчанице гласиће на 5 и на 20 дин.

Њих ће државне и друге јавне благајнице примати и давати у пуној именитој вредности сем у случајевима, где је особеним законима изречно наређено да се плаћање врши у звечећем новцу.

Чл. 4. У приватном саобраћају дужан је сваки да прима и да даје државне новчанице по њиховој именитој вредности. С њима ће сваки моћи да плаћа непосредни порез, државне и општинске прирезе; а све власти као и приватне установе морају их примати, по пуној именитој вредности, у кауције и за обезбеђења јавних тражбина.

Противно поступање казниће се по §.....кривичног законика.

Чл. 5. Начин пуштања државних новчаница у промет као и начин њиховога повлачења из промета и уништавања прописаће министар финансија.

Чл. 6. Сваке године повлачиће се из промета и уништавати најмање 3% држав. новчаница.

Проценат поништавања одређиваће се сваке године законом о буџету.

Чл. 7. Пре него што се државне новчанице пусте у промет, објавиће Мин. Финансија, преко службених новина, тачан опис сваке врсте државних новчаница.

Хартија, на којој се штампају државне новчанице мора да буде таква, да се лако може да разликује од хартија других врстâ, те да се фалсификовање отежа.

Чл. 8. Фалсификовање државних новчаница казни се по § 145. крив. законика робијом до 10 година.

Ова одредба мора да се наштампа, на видном месту, на сваком примерку државних новчаница.

Чл. 9. Испрљани и употребом поцепани примерци држав. новчаница замењиваће се, без икакве накнаде, новим примерцима. Комаде до половине величине новчаница размењиваће Управа Државних Дугова без накнаде, дајући за њих целе, нове примерке. Мањи комади од половине упиштаваће се без размене и без накнаде.

Чл. 10. Управа Државних Дугова мора на крају сваког месеца да штампа у службеним новинама рачун о стању благајнице државних новчаница.

Рачуне и књиге управе државних новчаница прегледа Главна Контрола сваке године. Но редован и непрекидни надзор врши она преко својих рачуноиспитача код Управе Државних Дугова.

Чл. 11. Министар финансија дужан је у завршном рачуну, који подноси Народној Скупштини, да износи и тачно стање благајнице државних новчаница.

Народној Скупштини припада право да, преко својих изасланика, у свако доба прегледа стање књиговодства, рачуноводства и благајнице државних новчаница.

Чл. 12. На основу чл. 11. закона о Народној Банци, може Народна Банка употребити државне новчанице за покриће својих у промет пуштених новчаница.

Но употреба оваквога покрића не сме да пређе половину суме осталих вредности, које се по закону о Нар. Банци могу употребити за то покриће.

Закон овај ступа у живот итд.“

Овај предлог спровео ми је Вукашин оваквим писмом:

„Господине министре председниче! Част ми је послати вам пројекат закона о државним новчаницама. Ја сам пројекат израдио према нашим приликама. И ако се у њему налазе многе одредбе, које су садржане у сличним законима других држава, има их и таквих, које су удешене само за Србију и за прилике, које у њој постоје. Допустите ми, молим вас, да вам објасним сваки члан на по се.

Садржина чл. 1. узета је зато, што се њоме гарантује двоје: 1-во да се неће произвољно штампати државних новчаница; 2-о да се даде гарантија њиховој вредности. Пуштајући у промет државне новчанице у суми једногодишњег непосредног пореза, ми не чинимо ништа друго него аконтирамо наше примање, *које већ постоји* по законима земаљским.

Чл. 2. казује отворено, да је то државни дуг. Такву одредбу имају сви слични закони. У нас се она може лако правдати околношћу, што је законом од 1895 одобрено, да се држава задужи са 71,000.000 дин. То задужење није се могло извршити на страни, зато се сада, овим путем врши у земљи; а не врши се ни у оној одобреној суми ни под тежим условима. Напротив *и сума* је *мања* и *услови су лакши.*

Чл. 3. Узео сам апоане од 5 и 20 дин. зато, што Народна Банка не издаје своје ноте у таквим апоанима; а згодни су за обичан промет, јер су мали, а нису опет тако ситни, какав је наш новац за поткусуривање.

Чл. 4. садржи принудни курс. У Немачкој тога нема, али га има у Аустро-Угарској и у Италији. За наше прилике то је потребно. Но принудни курс, под условима изложеним у чл. 4. неће пасти тешко народу, пошто је принуда подељена између државе и приватних.

Чл. 5. не треба објашњења. Он је од подчињене вредности.

Чл. 6. утврђује амортизациони план. Ја сам га овако написао зато, што ће то ослабити рђав ефекат; јер 3% је довољно, а то је узето као минимум. Сем тога увукао сам и законодавно тело у овај посао, што ће учинити добар утисак и у земљи и на страни.

Чл. 7. 8. и 9. налазе се, у сличним стилизацијама, и у осталим земљама. Они садрже само администрацију.

Чл. 10. и 11. садрже најстрожу контролу; строжу него што их има ма која држава. За наше прилике је ово нужно. Бар ја тако мислим. Њима се даје јемство солидне манипулације; а то је потребно ради поверења у ту нову установу.

Чл. 12. решава једну важну околност. Ако се он прими, може се, у прво време, избећи да се пусте у промет државне новчанице. Народна Банка може за 5 милиона државних новчаница унети у свој фонд за покриће, а из тога фонда дати држави звечеће сребро и злато. Ако се успе код управе банчине, да прими овај предлог, можда неће ни доћи до тога, да се, поред нота банчиних, пушта у приватан промет и државни папирни новац, што би за Банку било још важније и корисније, него ли за државу.

Ја сам на овом послу радио јуче и ноћас. Јутрос сам сео у 8 сати и до подне сам га отаљао. Надам се, да сам вас задовољио, што би ми било врло мило.

Када сам се решио, да напишем овај пројекат, ја сам у исто време био начисто, да је боље ударити овим путем, него ли натерати Народну Банку, да увелича за рачун државин емисију својих новчаница.

Народна Банка је преимућствено трговинска установа. Она има да ојевтиња капитал и уреди *кредит за трговину и за индустрију*. Са државним кредитом нема посла Народна Банка. Ако се она увуче у тај посао, бојати се да ће да посрне у свом главном задатку; а посрне ли Народна Банка, онда је штета већа него ли корист. Држава може, свога одржања ради, да чини шта хоће са *својим* кредитом, али не сме да потреса кредит земаљске трговине и индустрије.

Надам се да ћете и ви, господине министре председниче, поделити са мном ове мисли. Ја их исписах по дужности и по жељи, да вам искрено, као пријатељ послужим где год могу.

Примите, господине министре председниче, уверење о мом особитом поштовању.“

Ја сам овај предлог Вукашинов, заједно с објашњењем упутио Министру Финансија као надлежном, да о њему реферише Министарском Савету.

Лично ја се никако нисам могао загрејати за ово издавање државних новчаница. Нисам био стручњак у финансијским пословима, али сам инстинктивно страховао да издавање државног папирног новца не потресе из темеља Народну Банку и све новчане заводе у Србији, који од ње живе.

Како Вукашин беше противног мишљења и у свом писму од 19 фебр. доказиваше, да би та опасност настала тек онда, ако би Народна Банка увеличала емисију својих новчаница за рачун државе, то сам употребио први доручак у Двору да о тој ствари академски разговор поведем са Краљем и његовим оцем. Краљ је са својим мишљењем био врло резервисан и очевидно је хтео да чује најпре мишљење свога оца, „који у тим пословима има много више искуства.“ Краљ Милан је подуже ћутао и мислио па онда рече:

— И ја делим зебњу Владанову од државних новчаница. Ваља навалити да сад Стева са његовим начелницима изради један пројекат за већу позајмицу државну код Народне Банке. Ако би ова прешла границе у којима се сме кретати емисија банчиних новчаница, лако је на првој сесији Народне Скупштине донети потребну измену и допуну закона о Народној Банци. Кад председник буде имао у џепу *оба* ова пројекта, он може приступити *саветовањима* са главним људима у управи Народне Банке. У тим саветовањима биће му овај пројекат Вукашинов од огромне користи, јер сам ја уверен да ће Банка, ако Владан *најпре* покаже овај Вукашинов предлог с изјавом да је Влада, пошто нигде није могла наћи зајам под пристојним условима, приморана била решити да приступи издавању државних новчаница — сама предложити опај други начин...

Мени чисто свану после ових речи Краља Милана.

Краљ је сад на дугачко и на широко разрађивао мисао свога оца, доказујући да је то најбољи пут да се држава *одмах* помогне, јер докле би се набавило све што треба за штампање државних новчаница, дотле би

прошло 5—6 месеци, а док би се државне новчанице могле пустити у саобраћај прошла би можда и година дана. Осим тога председник има право што се боји да би Народна Банка могла, услед ове мере владине, јако посрнути и повући за собом све мале банке и штедионице у Србији, а то би била једна ужасна катастрофа итд. итд.

Ја сам ћутао, али у себи сам мислио да је Краљ Милан одиста генијалан човек. О томе сам се још једанпут уверио.

Сутрадан сам примио од Вукашина Петровића ово писмо:

„Господине Министре Председниче! Ради потпуности мога коментара о државним новчаницама и ради ваше боље оријентације у том питању, част ми је послати вам још нека обавештења, која ће вам послужити врло корисно.

Ратови и *буне* беху у свима државама узрок, који потреса финансијско стање њихово. Но ретка је, у садашњости, земља, која би могла да пружи пример јаснији и бољи од наше сусетке: Аустро-Угарске. У 1848 г. била је позната мађарска револуција. Она је потресла поверење публике у Народну Банку, те се влада видела принуђена да забрани извоз новца из земље и да декретира принудни курс. (Баш слично као у нас 1885). Државна благајница узела је одмах за тим од Народне Банке 30 милиона форината и заложила је за то своје солске обвезнице. За тим је влада издала солских обвезница за 100 милиона (са 4% инт.) и делимичне хипотекарне упутнице на државна добра са 5—6% инт. Но и то не беше држави доста. У невољи она је узела од Народне Банке:

1. 2,000.000 фор. за помагање заната,
2. 6,000.000 „ „ своје потребе онако без ичега,
3. 14,000.000 „ на есконт бонова,
4. 20,000.000 „ „ рачун зајма од 80 милиона који се доцније закључио.

Све је то било у 1848.

У 1849 год. покушала је влада да изда државне записе за 20 милиона с интересом 5%; но овај покушај остао је без успеха. Нису могли да се протуре у саобраћај.

За тим је издато владалачким указом за 25 милиона 3% упутница на благајницу. Из почетка беху ови папири без принудног курса, али после четири месеца морао се декретирати и овај курс. Сада је, овом приликом, повећана сума на 50 милиона.

Сем споменутих облика државног новца, који се тешко протурао у саобраћај, царским указом од $^{24}/_{12}$ јуна 1849 год. заведени су за 5,000.000 тзв. „Münzscheine" од 6 и од 10 крајцара. (Ви сте их још затекли у Бечу?) Годину дана доцније издато је Tresorschein-а за 70 милиона у апоаницама од 5 лира, anticipando ратних трошкова у Италији.

Народна Банка била је свуда посредник за протурање државног новца. Разуме се *никада* без протеста, никада без тражења накнаде.

Интересантно је знати да је *влада* сама и 1848 и 1859 год. разрешивала Народну Банку од обавезе да мења своје банкноте за новац.

Ажија је била у 1859 $22^1/_2$%.

Државни дефицит 84½ милиона.

$^{31}/_{12}$1860 државни дуг самој Нар. Банци	257,000.000
Готовина банчина	89,000.000
Нота у промету	474,800.000

Још је црње стање наступило *1866 год.* Законом од $^5/_{17}$ маја 1866 год. проглашене су *банчине* ноте од 1 и од 5 фор. *за државни папирни новац;* јер се није могао *нигде* да оствари одобрени државни зајам од 25 милиона. Како је Банка ослобођена била својих нотâ од 1 и од 5 фор., то је она *морала да иреда државној каси одговарајуће покриће у сребру!* Оваквога државног новца пуштено је за 150 милиона форината. Ажија је скочила на 41% И при свем том издати су понова Münzscheine за 12 милиона. После пораза па Кенигрецу донет је закон (19 јула) којим се Министарству Финансија отвара кредит од 200 милиона и Народна Банка била је принуђена да на рачун тога кредита дâ држави 60 милиона, *који су јој после враћени* **у државном папирном новцу.**

Законом од $^{25}/_{VII}$1866 издата је нова емисија државних нота за 90 милиона и то све у апоанима од 50 фор., а

сем тога остварен је остатак државног зајма (опог од 200 милиона) по курсу од 55%!

Завршни рачун од 1866 год. показао је

Државни расход	728,828.000
„ приход	471,670.000
Дефицит . . .	257,158.000

Ажија просечно 41%, а дотеривала је и до 60%.

Стање из овога доба *још траје*. Државних нота има за 300,000.000 поред банчиних новчаница од 200 до 250,000.000. И Salinenscheine и Partialhypothecaranweisungen стоје поред 300 милиона папирнога новца. Стоји и ажија од 16%. И шта фали Аустро-Угарској?

Ја сам слободан био да вам пошљем ове податке: могу вам требати.

Примите, Господине Министре Председниче, уверење о мом особитом поштовању.“

Све то беше лепо и красно и разумљиво у Аустрији, усред револуције и несрећних ратова, али све то не могаше мене уверити, да Србија сада, усред мира и двадесет година после својих ратова, треба да пође истим путем.

Једно је међу тим Вукашин имао право: да ће мени затребати подаци које ми је у том писму послао.

Пошто се у конференцијама у Двору и у седницама Министарског Савета утврдило, да се не сме ни помишљати на издавање *државних* новчаница, јер би ове могле постати оно што су турски „каими“ — ја сам у шифрама известио Вукашина да смо одлучили узајмити потребан новац од Народне Банке.

У своме писму од 3 марта 1898 Вукашин одговара односно тог телеграма:

„Биће мало тешко. Но шта се зна чинити кад је нужда. Имај па уму да у споразум с Банком уђе и одредба да она мора да покрије новчанице, које позајми држави. Ако то не учините, осакатићете Народну Банку и трговински кредит. Покриће могу да буду и динари и менице и све хартије од вредности. Ово се у толико пре може постићи што држави не треба на једанпут цела сума, него поступно.“

Сада сам зовнуо к себи гувернера Народне Банке *Ђуру Вајферта*, испричао сам му све наше безуспешне напоре да закључимо зајам, предочио сам фактично стање државних финансија, и онда сам му казао да нас крајња невоља нагони на један очајан корак — да штампамо државне новчанице. Влада није хтела да приступи извршењу ове своје одлуке, док се ја с њиме не посаветујем о тексту тога кобног закона.

Када је Ђура Вајферт све саслушао и прочитао већ спреман текст закона о *државним* новчаницама, на његовом лицу огледао се не само страх него и такво запрепашћење, да је мени чисто било криво што сам усвојио ову стратегијску идеју Краља Милана.

Гувернер Народне Банке, кад је мало дошао к себи од чуда, почео је да ми доказује, да ће овај корак владин, ако се оствари, бити права несрећа за земљу, јер ће срушити и Народну Банку и све финансијске заводе у Србији, који о њој висе. Доказујући ово фини и скромни Ђура Вајферт долазио је све више у ватру и беседничким полетом преклињао је Владу, да одустане од овако кобне намере.

Ја сам морао признати да ће последице бити врло тешке, да би Влада била срећна кад би из овога финансијског стања, које је наследила од својих претходница, могла наћи ма какав други излаз, али ето сви њени напори сломише се о несавладљиве сметње и само крајња државна невоља натерује Владу на овакав корак...

Гувернер је најзад замолио да се пројекат одложи, макар само за 24 сахата, док се он са меродавним личностима у Народној Банци не разговори. Можда ће они наћи какав други излаз из ове ужасне дилеме.

Ја сам драге воље пристао да причекам 24 часова.

Последица гувернерових саветовања била је, да је на следећој конференцији са мном Ђура Вајферт сâм изнео мисао да би уместо државних новчаница сто пута боље било да држава узајми десет милиона из Народне Банке.

Ја сам загрлио гувернера за ову мисао, за коју он заслужује споменик усред Београда, признао сам му да је и сама влада долазила на ту мисао, чак је и скицирала пројекат закона за њено извршење, али ја јуче нисам

смео да му предложим тај излаз. Али сад, када су они сами у Народној Банци дошли на ту мисао, Влада ће бити пресрећна да напусти издавање државних новчаница, и да приступи овој спасоносној операцији са Народном Банком.

На даљим конференцијама којима је присуствовао и вице-гувернер Народне Банке и министар финансија и министар народне привреде претресала се нарочито тешкоћа, која је лежала у томе што је законом била одређена сума банчиних новчаница, која сме бити у оптицају, и нађен је начин, како да се ипак цела операција изврши одмах, а да се законодавно решење о томе донесе на првој сесији Народне Скупштине.

И тако су службене „Српске Новине“ донеле овакав указ краљевски од 22 марта 1898 године:

„На предлог Нашега Министарског Савета а узимајући у обзир:

а., да се законом о конверсији државних дугова од 8 јула 1895 год., према његовом 1., 2., и 24. члану, имао, поред осталог, остварити и зајам у износу од 70,460.000 динара номиналних, зарад измирења привремених државних дугова и повећања државне готовине;

б., да се само један део тога зајма на основу уговора од 3 (15) априла 1896 год. у Паризу и од 2 (14) јула 1897 год., у Паризу, могао до сада пласирати, а да је остало од истог зајма више од половине, која се није могла до сад да оствари под повољним погодбама;

в., да се исплата привремених дуговања у земљи не може, без штете по опште државне интересе, и даље одлагати; и

г., да се привремена дуговања у земљи не могу да измире из редовних годишњих доходака по државном буџету, који су за сваку буџетску годину намењени за подмирење нарочитих, буџетом предвиђених потреба — на основу чл. 56. устава и закона о конверсији државних дугова од 8 јула 1895 год., решили смо и решавама, што ће силу закона имати:

Члан 1. Привилегована Народна Банка учиниће Главној Државној Благајници, према указаној државној потреби, позајмицу у износу од десет милиона динара ефективних (al pari) у њеним новчаницама, које гласе на сребро.

Ову ће позајмицу измирити Главна Државна Благајница Народној Банци најдаље у току од десет година, отплаћујући сваке године најмање по један милијун динара у месечним ратама.

Члан 2. Као гарантија овим отплатама служиће онај приход од државне трошарине који није заложен.

Приход од незаложене трошарине слаће Главна Државна Благајница, у почетку сваког месеца, Народној Банци у износу најмање од 84.000 динара у сребру.

Члан 3. Министру финансија ставља се у дужност, да у буџет државних расхода ставља сваке године, докле се ова позајмица не измири, најмање по један милијун динара за амортизовање ове позајмице, а тако исто и потребну суму за плаћање накнаде оних административних трошкова, које ће Народна Банка око овога посла имати, а у величини која се утврђује у члану који је на реду.

Члан 4. На суму позајмљену Главној Државној Благајници ова ће плаћати Народној Банци, у име накнаде свију административних трошкова, по један и четврт (1·25 на 100) на сто према евентуалним остацима неизмирене позајмице, и то свака три месеца у напред.

Члан 5. Позајмљену суму у износу од десет милијуна динара у сребру, дужан је министар финансија да употреби поглавито на исплату привремених дуговања у земљи, саобразно одлукама, које Министарски Савет о томе буде донео.

Члан 6. Сви обрачуни између Главне Државне Благајнице и Привилеговане Народне Банке, како о учињеној позајмици тако и о њеним отплатама, плаћању одређене накнаде за административне трошкове и свега што је с тим у вези, вршиће се преко Управе Државних Дугова свака три месеца и преко званичних „Српских Новина“ предавати јавности.

Члан 7. Да би се омогућило остварење ове позајмице, други одељак члана 11. Закона о Народној Банци од 6 јануара 1883 год. и његових измена и допуна (од 23 септембра 1885, 15 децембра 1893, и 6 фебруара 1896 год.) мења се и гласи овако:

„Банка не може пустити у течај више новчаница него два и по пута толико, колико свега злата и сребра има у својим касама. За новчанице које гласе на злато, ова метална готовина мора бити за три четвртине у самом злату, а за новчанице које гласе на сребро, ова метална готовина може бити како у сребру тако и у злату, а и мешовито и у сребру и у злату.

Ових новчаница које гласе на сребро, Народна Банка не може издати више од тридесет и пет милијуна динара. Но у колико држава врати у једној години Народној Банци од позајмљене суме у десет милијуна, у толико ће Народна Банка у току друге године, која за њом иде, морати да повуче из течаја раван део новчаница, тако, да по истеку једне године, пошто се цела позајмица измири, у оптицају не сме остати више од двадесет и пет милијуна динара у сребру.“

Члан 8. Овај закон ступа у живот данас.

Препоручујемо итд.“

Истога јутра кад је овај закон обнародован, у Народној Банци била је седница управног и надзорног одбора Банчиног у којој су Министар Председник, Министар Народне Привреде и Министар Просвете од стране Владе опширно разложили представницима Народне Банке разлоге државне невоље, који су нагнали Краљеву Владу да се у овој ствари послужи одредбом чл. 56. Устава, само да избегне државно банкротство или издавање државних новчаница.

У дебати, која се отворила после ових министарских објашњења изнесена је мисао, да би требало сазвати ванредни збор акционара Народне Банке да он одобри управи извршење ове операције финансијске, јер сама управа нема права упуштати се у њу.

Ја сам одговорио, да се један државни закон, издан на основу чл. 56. Устава, не може подносити на одобрење никаквом збору, до једино Народној Скупштини, која има, према Уставу, да накнадно одобри или не одобри

ову употребу чл. 56. Устава. Али промулгиран закон *мора се*, и то *одмах* извршити, и Краљева Влада, која *једино* носи одговорност за овај закон, ићи ће, у извршењу овог закона, до крајњих консеквенција своје дужности, па макар морала за то извршење уложити сва средства, која држави на расположењу стоје.

После ове одсудне изјаве министри су оставили седницу Банчине Управе.

Промулгирање овог закона о зајму код Народне Банке пало је као бомба у радикалску опозицију влади. Радикали, који су, после отимања железница, систематски радили на спремању државног банкротства, које је њима изгледало као врхунац српскога патриотизма, они, који су поглавито криви за очајно финансијско стање, које је затекао кабинет од 11 октобра 1897, рачунали су насигурно да ће тај кабинет скрхати се баш на томе питању. Радикална опозиција знала је, из најаутентичнијих извора, не само колико је отимање државних железница убило кредит Србије на новчаним пијацама целе Европе, него нарочито да се моћна Русија, због повратка Краља Милана у Србију, заложила сва у Паризу, у најјачој групи наших кредитора, који би једини имали *свог* интереса да помогну да Србија не дође до банкротства, само да Србија ни од њих не добије ни паре зајма. С друге стране знали су да „Цинцарин“ неће никада имати довољно српскога патриотизма да ували Србију у државно банкротство. С тога су радикали са математичном сигурношћу очекивали пад овога кабинета баш на финансијском питању.

И сад наједанпут та радикалима толико мрска влада нашла је најподеснији пут да колико-толико уклони највеће тешкоће, те тако да добије одушке за спремање реформама, које ће и финансије државне поставити на здраву основицу.

То је требало спречити по што по то. План је био јасан. Београдски трговци увозници, који имају плаћања на страни у злату, уплашени су, јер се боје велике ажије. Банкари београдски, који шпекулишу па злато, и који су нагомилали грдне количине сребрних новчаница у нади да под јесен купују јевтино наполеоне, престрављени су,

јер им ова операција владина отима сигурни ћар. Највећи део публике необавештен је, не разуме суштину и значај овога и оваквога зајма, и по самој природи људској — зебе од непознатога. Страшљиве треба још више застрашити, заинтересоване треба још више заинтересовати и раздражити, необавештене треба још више збунити, залудити. Треба изазвати забуну, запрепашћеност, општи страх! Треба управу Народне Банке натоциљати да се одупре Влади, да сазове ванредни збор банчин, пред којим ће дати оставку и скинути са себе одговорност за даље последице. Треба ту саму скупштину банчину намамити да се испречи пред Владом, да одбије све њене захтеве, да натера Владу да она силом постави своје чиновнике у Банци и да силом разбија касе банчине. Треба спремити *трговачко* јавно мњење у Београду да стане на страну Народне Банке, да се за време састанка банчиног збора скупи око њене зграде 3—4 хиљаде људи, који ће бурним демонстрацијама давати израза свом „родољубљу.“ Треба спремити „војску свесних грађана,“ који ће у густим редовима опколити Народну Банку баш у тренутку, када државна власт пође да је отима, да бајонетима истерује из ње законити управу банчину. Једном речи: треба узбунити, залудити, хипнотисати све оне елементе, који право или неправо нису задовољни данашњом Владом, и треба их покренути да направе русвај и једно чудо!

И ако су „*Мале Новине*“ овај план за акцију радикалне странке у питању зајма јавно назвале *завером против Србије* створеном једино у намери да се „неколико грабљивих частољубаца дочепају министарских столица“ — опет је радикални главни одбор одмах приступио извршењу тачку по тачку горњега плана.

Радикални „Одјек“ доказивао је: да таквога зајма нигде у свету није било, да је то појава јединствена; да ће ажија на злато све у Србији појести; да Влада неће ни паре од тога зајма вратити Народној Банци, напротив, кад потроши ових 10 милиона онда ће отети од Банке још 15—20 милиона итд. итд. И то се у необавештеном свету веровало, и трговачка удружења стадоше слати депутације не само Влади него и у Двор, да у име целога трговачког сталежа моле да се — један закон не изврши.

На Банку се са свију страна наваљивало да сазове ванредни збор акционара и претило се лично члановима управног и надзорног одбора, да ће својим целокупним имањем одговарати, ако се без одобрења збора изврши овај зајам. У исто време на Берзи, по каванама и улицама београдским агитирали су Љуба Живковић адвокат, Радоје Радојловић „новинар," и други.

Ови су имали задатак да мобилишу „фукару" београдску, да по већ опробаној методи створе нов 14. и 15. мај у Београду.

Међу тим шта је био ресултат целе ове агитације?

Депутацијама је одговорено да се закон *мора* извршити, Управа Народне Банке *није* сазвала ванредни збор акционара, него је отпочела у ратама издавати државној благајници потребне суме на рачун овога зајма, ажија не само да није скочила, него је *падала*, а курс српским државним хартијама на страним новчаним трговима почео је да *расте*, јер су сви најнадлежнији листови на страни, па чак и „Frankfurter Zeituug" који је толико нападао садашњу владу у Србији, нашли да је врло мудро поступила српска влада, што је потребан јој новац узела из Народне Банке. Они букачи по каванама београдским послати су на вршење војне обвезе, сокачка агитација одмах престаде. Једино је још „Одјек" кукао и прорицао зло, као што се види из овог чланка у „Малим Новинама":

„Грдни „Одјек"! — просто да се човек заплаче над његовом горком судбином!....

До јуче је грмео као Јупитер с Олимпа и претио да свевишњим огњем спали све, што се не клања радикалном алкорану, а данас већ видимо га где као каква „удовица сиња кукавица" богоради, куне и преклиње, баје и призива све анатеме и зле духове, да над Србијом растресу своја мрачна мртвачка крила, да је задахну својим нечистим и кобним дахом штете, пометње и несреће, како би се макар штогод испунило од свију оних зала, што их је „Одјек" тако својски предсказивао Србији.

И кад му већ није пошло за руком да омете ни банчину управу, ни удружење трговачке омладине, ни

јавно мњење у опште; кад је видео да су све његове сјајне наде о васкрснућу новог 14. и 15. маја отишле у ветар; — једном речи кад се уверио да му је немогуће учинити зло, „Одјек“ је сад својски прионуо да зло слути и прориче.

Узмите његов јучерашњи број и читајте његов уводни чланак под знаком „35—17½,“ па ћете видети какви вас осећаји морају обузети, кад погледате овога старог злобног пакосника, како у својој немоћи сам себе глође и са старачком мрзовољом јектичава човекомрсца прориче пропаст целом свету, јер кад он сам пропада, налази да је право нека поцрка и сав остали свет.

Закон од 22 марта лаже, српска држава лаже, министар финансија лаже, цела влада лаже, сви лажу — уговорене отплате у овом зајму од 10 милијуна у истини неће се полагати, Народна Банка на рачун тих отплата ни једнога гроша неће од државе добити; на против, у најкраћем року држава ће тражити од Банке још и нових позајмица, нових 10, 15, 20 милијуна, — верујте, све ће то тако бити, јер то вам, ето, „Одјек“ каже и прориче!

Наполеон, истина, почео је опет да пада, али ово што видите својим очима, у то немојте веровати, то је обмана, то је лаж, а истина је да ће наполеон скакати, скакати и скакати, ажија ће дотерати не до 80%, као што је било у Грчкој, већ до 400% као што је било у Мексици, и ви ћете онда за један наполеон плаћати 80 динара — јест, здравља ми! Верујте! То вам тако „Одјек“ каже.

Ви видите, како нашим хартијама на страни курс скаче, од кад је влада учинила последњи зајам, али шта то значи? То је проста обмана, чиста опсена. Не верујте ни ту својим очима, очи су варљиве, већ знајте, да ће наше хартије на страни падати, падати и падати, спашће куд и камо и испод 50% — јест, очију ми! Верујте, то вам „Одјек“ каже!

А већ како ће ићи Србији онако у опште, кад је стигну све ове несреће, које јој „Одјек“ прориче, то вам је лако појмити; ми ћемо просто отићи у тартањ и од нас никад ништа бити неће. Верујте, то вам све „Одјек“ каже. А то је све због тога, што се народна

воља довољно не поштује, што, ето, чак и таквога представника народног, какав је „Одјек“, нико ни у што не зарезује, па како онда да ова јадна земља једном прогледа очима, кад се тако грешно багателишу чак и тако заслужни чиниоци, као што је „Одјек“ са својим друштвом.

Не, не, овој земљи нема спаса! Или ће с неба пасти ватра небесна, да спржи овај грешни род, или ће препући земља под нама да прогута Србију, која се, ето, усудила да сме живети и без радикала.

Тако нас бар „Одјек уверава. И ако је њему веровати, Србију у најкраћем року чека најстрашнија судбина.

А ми на све то можемо се само насмејати немоћном копрцању једнога изапћалог пакосника и узгред му довикнути:

Злогуку камен у кљун!“

У страној штампи једино је још „*Kölnische Zeitung*“ за љубав Александра Петровића доказивала, да ће овај зајам српске владе код Народне Банке одвести Србију државном банкротству, да новчана криза у Србији, која је навела владу на овај корак „не потиче толико од лањске неродице колико због бављења Краља Милана у Србији, који сад игра улогу *Надкраља* и за чије потребе не досежу ни сви милиони Народне Банке.“ Остале важне европске новине налажаху да је „ова најновија финансијска трансакција добро дошла страним повериоцима српске ренте, јер су њоме уклоњене унутрашње тешкоће српске државне касе без штете за стране кредиторе, јер је за нови зајам заложен један нови државни приход а није дарнуто у приходе Самосталне Монополске Управе.“ Од бугарских листова, софијски *Мир* пише 26 марта: „Српска влада мучно ће добити већину па скупштинским изборима *ако опозиција буде умела како треба експлоатисати питање о ново-закљученом зајму.*“ Сирота опозиција није чекала на овај миг из Софије, она је експлоатисање питања о зајму терала до формалне завере против реда и законитости у својој отаџбини, али јој ништа није помогло ни то, што јој „Мир“ обраћа пажњу на важну околност „како српска влада нема од куд да плаћа ситне дугове, а при том *ипак појачава војску.*“

Ово је болело у Софији, јер је указом од 21 марта 1898 наређено да се дотадашњи други, трећи и четврти гардијски *батаљон* претворе у три нова *пука*. И тако је влада од 11 октобра 1897 за пет месеца уз пркос највећој невољи финансијској успела да српску војску увећа са толико пукова, колико је затекла „гардијских“ батаљона.

Ова борба око нашег зајма код Народне Банке била је у марту 1898.

Прошло је седам година од тога доба.

Па шта је било? Је ли истина да влада није редовно отплаћивала тај зајам?

Почевши још 1-ог априла 1898, моја влада је сваког месеца редовно враћала Народној Банци по 90.000 динара, отплаћивала је тај дуг са више од једног милиона годишње.

Те отплате вршиле су редовно и све друге владе, које су после мога кабинета долазиле на управу земље. Из књига Народне Банке може се сваки уверити да само *једна* месечна отплата није положена Народној Банци, а то је било 1902-ге године.....

Да ли се испунило барем оно друго пророштво радикалско да ће услед овога нашег зајма код Народне Банке, *ажија* на злато *појести све у Србији?*

Није. Јер докле је ажија на злато у Србији *пре* овога зајма износила 3 динара и 15 пара за наполеон (1893) па чак и 3 динара и 40 пара (1894) — та је ажија *после* овог зајма пала још 1898 за 40 пара, а године 1899 за цео динар по наполеону. Ажија је у октобру 1899 била 2 дин. 40 п.

Колико су сами радикалци веровали у своје оптужбе моје владе због овога зајма доказује један закон, који је радикалска влада, састављена из оба крила радикалне странке, дала изгласати у радикалској Народној Скупштини.

То је закон о овлашћењу Краљеве Владе за преговор о продужењу повластице Народној Банци, закон од 31 марта 1904 који су потписали С. Грујић, Н. П. Пашић, Р. Путник, Др. Лаза Пачу, Стој. М. Протић, Влад. Тодоровић, Љуб. М. Давидовић, Др. Свет. Радовановић, Др. Мих. С. Полићевић.

Члан 5. тога закона гласи: „Осем редовне суме благајничких бонова, Главна Државна Благајница моћи ће код Народне Банке есконтовати бонове и *ванредно* до суме од *десет милиона динара*". Залога за ових десет милиона? Она иста, коју смо ми дали, када смо направили овај зајам (в. чл. 6. овог радикалског закона). Ми смо за наш зајам плаћали 1% — радикалци дају 2% (чл. 7.). Најлепше је за радикалце то што у овом закону осигуравају себи да могу и за време трајања *садање* повластице Банчине узети од ње тих десет милиона, пошто се досадањим зајмовима од десет[1] и два[2] милиона показало, да се оволики ванредни зајам може без штетних последица поднети (прелазно наређење).

Ово признање „великог" радикалског министарства, довољно је да докаже, да смо ми једино у интересу државном поступили, а како изгледа њихов патриотизам и савесност у опозицији, то смо напред видели.

---

[1] То је овај наш.

[2] То је тамо њихов.

XVII

НАРОДНА СВЕТКОВИНА И СМРТ ГАРАШАНИНОВА

20. фебруара 1898 наредио је Краљ свима Министрима, да му сваки по својој струци поднесе предлоге за одликовања приликом Народне Светковине 22-ог фебруара, када се слави васкрс Српске Краљевине.

Када је мени казао ту наредбу, ја се усудих приметити, да ваљда у целом свету нема земље, у којој би људи били толико надодељени орденима, као што је Србија. И ако је тек двадесет година како Србија има своје ордене, ови се тако расипљу, да је већ постало смешно. Када би се људи и њихова вредност ценили по тим сјајним цицама, онда у целоме свету нема толико заслужних људи колико их има у Србији. Такво расипање само убија и онако фиктивну вредност тих декорација, и онда, када би требало одликовати фактичке заслуге, доказану способност и ревност у служби, за које се не би могла дати награда друге врсте, нећемо имати чиме да то учинимо, јер ордени неће имати никакве вредности.

На то ми је Краљ одговорио, да је сујета једна од најглавнијих полуга за владање људима, да се том људском слабошћу треба обилно користити, да то нарочито треба да чини мој кабинет, како би и на тај начин придобио што више пријатеља...

Видећи да је Краљ тврдо решен да и овог 22. фебруара пусти уобичајени пљусак ордена, ја сам замолио моје колеге у кабинету да употребе ову прилику да међу чиновницима одликују оне, који су због својих политичких убеђења у немилости код Двора, те због тога не могу да им израде заслужена унапређења.

Када су ми другови то обећали, ја сам казао Краљу:

— Добро Господару. И ако сам ја противног мишљења, ми ћемо, ја и моји другови извршити наредбу Вашега Величанства и поднећемо тражене предлоге за одликовања, али под једним условом: да бар овом приликом ни један од министара не добије никакав орден. —

Ову ситницу бележимо овде само зато што је Краљ после две године дао у својим новинама писати, да смо се ми као министри отимали ко ће се више „награбити“ ордена.

Кад сам ја горње речи изговорио, Краљ је прилично пикирано одговорио:

— Мој драги докторе, у томе питању ни један министар нема права да ми ставља никакве *услове;* давање одличија то је моје суверено право исто тако као и право помиловања. У та права не пуштам да ми се мешају ни они министри, који су моји најбољи лични пријатељи; за ордене ми чак не треба премапотпис ни једног министра, за то ми је довољан премапотпис канцелара краљевских ордена! —

— Имате право Господару. Ја сам неправилно исказао своју молбу као услов. Молим Ваше Величанство да опрости тај погрешни израз. Ми бисмо сматрали као доказ благовољења од стране Вашега Величанства ако нас, бар овом приликом, не би ставили на један ниво са Тошицом Виловским и њему подобним „штреберима,“ који цркавају за тим цицама. —

Краљ се једва приметно намршти, али се одмах за тим смешећи опростио од мене речима:

— Добро, добро, докторе. Оставите Ви то само мени. —

Целог 21-ог фебруара сновали су министри између Двора и својих министарстава градећи и прерађујући орденске указе. Ја сам на једвине јаде ишчупао ордене за Јовицу Христића о чијој способности и ревности у служби уверио сам се у Цариграду; за Ацу Миловановића „Глувога“ јер је увек био „страшан радикал“, за Светислава Симића, јер се ни Краљу, ни краљу Милану није могло избити из главе да је Света жесток Карађорђевићевац, за Александра З. Јовичића, кога и Бог беше заборавио,

јер се није мешао у политику него је гледао своја посла; за Бранислава Нушића, јер је „усијана глава“, за Симу Аврамовића, јер је жесток радикалац итд. Па и те ордене сам тек онда „ишчупао“, пошто сам пристао да за њих учиним неке концесије нпр. да тек аванзованога Милоша Петронијевића, и ако је већ декорисан, опет одликујем већим орденом („знате докторе, рече Краљ, ако то не учинимо нећемо моћи живети од моје кума-Цаје, ни Ја ни Ви“); да декоришем још неке људе, које ја никада не бих за то предложио. Овим цењкањима и међусобним концесијама, осакаћено је и оно мало озбиљности, коју су министри били покушали да унесу у ове указе. Једино избор грађана, сељака, пенсионара у цивилу и у војсци за одликовање овом приликом беше врло мудро политички извршено — благодарећи саветима Краља Милана, који је не само најбоље знао људе у целој земљи, него је чак и овај посао сматрао као врло важну спрему за — скупштинске изборе...

И ако се овај „посао“ радио и пре и после подне, опет није свршен до мрака, министри су позвати и на вечеру („ручак“), да се после доврше ови укази и још исте ноћи наштампају за сутрашњи свечани број „Српских Новина“.

Кад се после вечере засело у црвеној дворани око оне велике оријенталске тепсије, коју Краљ Милан беше донео из Мале Азије са свог хаџилука, и кад послужише кавом и ликерима, дежурни ађутант донесе и предаде Краљу неколико орденских кутија.

Краљ узе највећу и пружи је мени овим речима:

— Извините, драги докторе, али Ја фактички нисам знао да још немате Таковску ленту, и ако ико, баш ту ленту Таковску заслужује, то сте ви, као један од најстаријих и највернијих пријатеља нашега Дома! —

Сви усташе и честиташе ми ово високо одличије, а највише Краљ Милан...

Ја сам ћутао.

Краљ Милан мора бити да је, као и све друге разговоре Краљеве са шефом Владе, знао и онај о томе да овом приликом не треба декорисати министре, разумео је одмах моје ћутање и рече:

— Краљ је овим, драги докторе, само поправио једну од многих *мојих* погрешака према Вама, када сам Вам за државничке заслуге приликом Велике Народне Скупштине у место Таковске дао Свето-Савску ленту, и ако сте Ви ову као књижевник много година раније заслужили! —

Краљ се користио овоме експликацијом те је дао министру финансија и министру војном четврти степен Белог Орла и наредио да се чича-Николи Христићу однесе пети степен Белог Орла, који он дотле није имао!

Око пола ноћи донесе дежурни ађутант једну депешу и предаде је мени. Знајући колико је Краљ радознао пружих је неотворену Њему.

— Видите да није шифрована — рече Краљ.

— Није — рекох отворивши депешу — *Посланство у Паризу јавља да је вечерас умро Милутин Гарашанин.* —

Краљ погледа у оца врло, врло чудним погледом. Краљ Милан је замишљено ћутао. Мипистри усташе и рекоше:

— Бог да му душу прости! —

Краљ Милан такође устаде и рече:

— Милутин Гарашанин је био државник, који је отаџбини и нашем Дому учинио великих услуга, које ја у толико више ценим, што је он у Гроцкој имао један гроб, који га је раздвајао од нашега Дома....

Оволико је било доста да Краљ развије читаву беседу о заслугама Милутина Гарашанина и да предложи, да се покојник сарани великом помпом и о државном трошку.

Министарски савет се са тим одмах сагласио.

Доцније је добивено одобрење Државнога Савета да се на ову сахрану може утрошити 15.000 динара.

Краљ Милан рече:

— Доктор ће сигурно употребити ову прилику да још више поради на измирењу крвно завађених политичких партија, што саставља једну од главних тачака у његовом програму... —

Ја нисам могао ни у сну помислити да *смрт* Гарашанинову експлоатишем за дневну политику, али сам одмах схватио да у тој сугестији Краља Милана има један врло добар савет практичне политике, и пред-

ложио сам да у одбор за сахрану Милутина Гарашанина уђу: Јован Авакумовић, Никола Пашић, Јован Жујовић, Драгомир Рајовић, Јован Ђаја и од стране Двора Краљев ађутант Лаза Петровић. Даље сам предложио да се од стране Владе умоле по један радикални, либерални и напредњачки угледан партизан да држе беседе на погребу и на гробу Гарашаниновом. Оба су предлога усвојена.

Краљ Милан устаде и рече:

— Il est tard mon garçon, а сутра нас чекају врло многе дужности репрезентације, служба у цркви, примања у Двору, свечана седница Академије, дипломатски ручак. Bon soir! —

Он пољуби сина у чело, пружи руку свима Министрима, узе једну гомилу новина са тепсије и оде.

Министри осташе стојећи и мољаху Краља да и њих пусти, што је после дугог нећкања најзад учинио.

Од свечаности 22-ог фебруара интересантна је она, која је била у београдској јеврејској синагози и о којој су београдски листови донели овакву белешку:

„На благодарењу је поред богослужења од стране свештеника суделовало и српско јеврејско певачко друштво, које је све пијесе врло мелодично извело. Говор на српском језику држао је потпредседник јеврејске општине г. Д-р Д. Алкалај. Он је у свом лепом и патриотском говору изнео заслуге Дома Обреновића за Србију и Српски народ и топлим речима изразио поданичку верност и безусловну оданост Срба - Мојсијеваца према Његовом Величанству Краљу. Он је нагласио још, да Срби - Мојсијевци светкују ову двоструку свечаност српског народа не само као Срби, као српски грађани, већ и као исповедници Мојсијеве вере, јер, вели, Његово Величанство по примеру узвишеног му Оца, који је први и законом изједначио све чланове свога народа без разлике вероисповести, указује и својим поданицима Мојсијевцима исту ону милост и заштиту, као и другим својим верним поданицима. Па и сам српски народ, угледајући се на своју узвишену Династију, пригрлио је Мојсијевце као своју праву браћу, имајући за девизу „Брат је мио, ма које вере био.“

Овај патриотски говор г. подпредседника јеврејске општине дао је повода г. Министру Председнику, да при свршетку благодарења изговори неколико топлих речи, које су учиниле велики утисак на све присутне. Он је ословивши их са „*Драга Браћо Мојсијевци*“ рекао, да је њему као шефу Краљевске Владе одвећ мило, што је присуствовао томе благодарењу, јер је имао прилике да види како достојно Мојсијевци светкују ову велику српску свечаност и да у говору г. подпредседника општине, који је на лепом чистом српском језику изразио непоколебљиву верност и оданост Срба Мојсијеваца према нашем Господару, нађе потврде оном мишљењу, које Краљева Влада има о Србима Мојсијевцима, о њиховој верности и оданости, које оправдава ону изреку, коју је и г. подпредседник општине навео у свом говору „Брат је мио, које вере био.“

Даље је казао г. Председник Министарства, да је он дубоко тронут изразима поштовања и пијетета према Његовом Величанству Краљу Милану, које је говорник у своме говору исказао, јер је он доиста први, који је у корист Мојсијеваца узаконио оно начело, што га је српски народ увек гајио у своме срцу: брат је мио, које вере био. После ових топлих речи г. Министра Председника захорило се са свију страна: Живео! За тим је певачко друштво отпевало „химну“, чиме је завршено благодарење у јеврејској синагози, које ће судећи по утиску што је оно учинило на све наше грађане Мојсијеве вере, остати вечито у њиховој памети.“

Истога дана била су два свечана „обеда“ у Двору: један у подне, други у вече. На првоме беху сви државни и црквени великодостојници и — коморник Њ. В. Краљице Наталије, пуковник Александар Симоновић. На другоме беше цео дипломатски кор и — бивша дворска госпођа Њ. В. Краљице Наталије, госпођа *Драга Машин*. Ја сам знао многе ружне приче, које су вероватно пакосни људи разносили о тој госпођи, али је *нисам* лично познавао, и за то сам првих дана свог председниковања, видећи на писаћем столу Краљевом и над њиме много фотографија једне старије али још лепе даме, упитао Господара, која му је то дама, од које чува толике успомене.

— Како?! — рече Краљ зачуђено, готово уплашено — зар ви Њу не познајете?

— Ово *ну*, Господару, подсећа ме на једну сцену у Карлсбаду пре неколико година, када је Краљ Милан вративши посету Књазу Фердинанду упитао, чија је једна фотографија на његовом столу, а Књаз му одговорио „Comment, mais c'est Lui! C'est Stamboulow! —

Краљ поцрвени и рече:

— Па то је госпођа Драга Машин —

— Та-а-ко? — учиних и брзо отворих портфељ да реферишем.

Ја сам знао да Краљ Милан не мари много за ту госпођу и зачудио сам се кад сам је видео у Двору на свечаном обеду дипломатскоме кору. С тога после ручка, када смо Краљ Милан и ја били у пушионици и када госпођа Драга прође из трапезаријс у салон, упитах Краља Милана, од куда та госпођа улази у састав дипломатскога кора?

Краљ Милан љутито баци тек запаљену цигарету, па палећи нову рече:

— Ça, c'est du propre! Le Roi et vous, vous me faites avaler des couleuvres, па онда ме још питате зашто? —

— На поштену реч, Величанство, je n'y suis pour rien. —

— Тако? Онда је то само Краљев каприс да у подне зове коморника а у вече дворску госпођу његове мајке. А ја сам мислио, да је то ваше масло као последица ваше изјаве у Бечу, када вам је повереп састав кабинета, и зато сам пристао.

— Ја сам се, на жалост, још онда уверио да Јерина II неће да се опамети, да баш хоће да заслужи епитет Јерине Ђурђеве, па сам дигао руке. А на ову госпођу не бих ни могао помислити, јер је још не познајем, и не верујем да ћемо се уопште познати.

Али сам се преварио. После извесног времена, када сам био на једном соаре-у у *румунском* посланству, жена посланикова, госпођа Маврокордато приђе госпођи Ђорђевић и замоли је за допуштење, да јој представи једну даму из друштва, која је за то молила. Наравно да се таква молба није могла одбити, и Румунска посланиковица

представи госпођу Драгу Машин, као dame d'honneur Краљице Наталије. Тада сам и ја први пут проговорио са том госпођом, у којој нисам могао ни наслутити ништа судбоносно. Сутрадан је госпођа Машин посетила председниковицу у њеном дому. Кад је враћена та посета сазнадох, да је код госпође Машин, кад год је њен дан примања, *цео дипломатски кор и најбоље београдско друштво*; услед тога је та госпођа, кад год је било веће друштво у моме дому, такође позивана, и она се у опште тако понашала, да ја нисам више хтео веровати гласовима, који су се проносили о некаквим односима између Краља и госпође Машин.

Овде се у хартијама налази ова Краљева карта мени:

23 II 1898

Драги Докторе!

По бољем размишљању, боље (је) да Лаза не уђе у опај одбор *баш из истих разлога из којих Ви не мислите да говорите*, него узмите из војске потпуковника Димитрија Николића, таман и Гарашанин је био тобџија.

Ваш АЛЕКСАНДАР

Тако је и урађено. На место Краљевог ађутанта Лазе Петровића ушао је у одбор за приређивање државног погреба Милутину Гарашанину, као представник војске, артиљ. пуковник Димитрије Николић.

Кад су мртви остаци Милутина Гарашанина донесени у отаџбину, прихватили су их још у Земуну изасланици Државног Савета (Светозар Милосављевић и Каљевић), Академије Наука (Панта Срећковић), председник Главне Контроле (Ђ. Стефановић), председник апелације (М. Трпезић) изасланици војске (пуковник Никодије Стефановић) професора (Ж. П. Симић) адвоката (Алекса Новаковић) трговаца (Арамбашић, Були, Михаило Павловић), и спровели у Београд, где су их дочекали: породица покојникова, Краљевска Влада, саветници, академици, генерали, председници Касације и општине Београдске. Најстарији по рангу међу овима изнели су тело Гарашаниново из вагона и положили га на катафалк. Ту је Митрополит са два епископа и многобројним свештенством извршио погребне молитве, а Светомир Николајевић изговорио је беседу која кулминира у реченици, да су за Милутина Гара-

шанина „две свете речи „Владалац и отаџбина“ значиле једно исто.“

После говора г. Николајевићевог, чланови Краљеве Владе и неколицина најближих пријатеља покојникових изнели су ковчег до мртвачких кола и тужни спровод се кренуо према раније утврђеном реду. Напред је ишао вод жандармерије, па онда: војна музика, питомци артиљер. подофицирске школе, питомци пешачке подофицирске школе, пук пешадије, крстача, три официра с одличијима, венци (било их је 44), међу којима и венци Њихових Величанстава Краља Александра, Краља Милана и Краљице Наталије, свештенство (28 свештеника и 4 ђакона), Високопреосвештени Г. Митрополит Инокентије са преосвештеним г.г. епископима Савом и Мелентијем, парадна четворопрежна мртвачка кола с ковчегом, болом саломљена породица и родбина покојникова, заступници Њихових Величанстава Краља Александра и Краља Милана, Краљевска Влада, остали државни достојанственици и корпорације и многобројни поштоватељи и пријатељи покојникови; коњичка батерија, коњица (1 пук) и 1 пољска батерија завршиле су тужни спровод. Улице, којима се кретао спровод до саборне цркве и од саборне цркве до краја улице Краља Александра, биле су пуне народа, који је скидањем капе одавао последњу почаст врломе покојнику. Опелу у саборној цркви присуствовала су и Њихова Величанства Краљ Александар и Краљ Милан, а француског Председника Републике заступао је овдашњи отправник послова француског посланства, сем кога су опелу присуствовали и остали чланови овдашњег дипломатског кора. Ту, у саборној цркви говорио је о покојнику г. Андра Николић у име Краљевске Академије Наука, и својим врло лепим говором, узнесеним над тесногрудим партијским погледима, заслужио је да му се рекне: хвала! По свршеном опелу тужни спровод се кренуо вечној кући, спремљеној за покојника. Трговци су држали своје радње затворене, докле је спровод пролазио и на путу од станице у цркву, и из цркве гробљу.

На тркалишту се постројише трупе, да плотунима огласе спуштање ковчега у земљу. На новом гробљу говорио је бивши министар г. Арон Нинчић, члан негда-

шње напредне странке, који је на завршетку рекао, да нема уста Гарашанинова не могу говорити, али ипак напредњаци знају врло добро његов аманет: да служе Престолу и Отаџбини и да за те две свете речи жртвују све. Спуштање ковчега у гроб огласила је пушчана и топовска паљба.

Службене „Српске Новине“ донеле су поред описа како је сарањен Милутин Гарашанин и овакву белешку:

„У народном животу има појава које значајем својим, управо силином својом одређују и јасно као у огледалу показују стање расположења духова и правац коме народ тежи, нагиње...

Кад се осврнемо на скорашњу прошлост, кад погледамо по њој, како је страсна, бурна, па чак и крвава — границе се овом великом злу не могу из ње ни да догледају — тако изгледа брутално снажна, до свирепости наоружана мржњом, испуњена душманском личном одвратношћу једних према другима у три политичка партизанска логора да је мир, споразум, слога у томе хаосу страсти просто на просто била удављена!...

Све патриоте, сви умни и просвећени људи били су дубоко забринути бригом: шта ће од Србије напослетку бити? јер се није могло ни очекивати, помислити да се страсти, да се неутољиви међусобни раздор приближује своме крају.

Али, свест дужности наше према Престолу, према Отаџбини, ипак се показала јача.

У грудима свих патриота, свих умних и просвећених људи скристалисавало се убеђење: да дивљачку борбу треба што пре пресећи, прекинути.

И том правилном, том узвишеном осећању, изашло се на сусрет Височајшим указом и Владаочевим писмом од 10. октобра прошле године.

Јуче је од тога великог, значајног дана, по нашу будућност, минуло тек четири месеца, а плодови *новог правца* јавили су се пред нашим очима у пуној својој светлости — утешно, непобитно!...

Јуче, на погребу Гарашаниновом, дакле при сахрани оног човека, који је баш у највећем вихору унутрашњих наших страсти и личних крвавих размирица годинама

стајао као вођ на једној страни у љутој борби, видело се: да су старе наше страсти легле, да су љути противници пришли једни другима, да су увреде и покличи на борбу до истраге — занемели...

Заиста утешна појава, заиста видан и очит знак успеха *новога правца*...

Ми се у овој дубокој жалости за тешким губитком једног великог родољуба, имамо да тешимо што нам је смрћу својом дао прилике да опазимо и видимо да смо опет људи, да смо браћа. Ми се испуњававо падом да ће *нови правац* дати на свима пољима снажног импулса коначном стишавању наших несрећних страсти, које су дивљачки, читавим деценијама, немилостиво рушили и снагу и углед наше лепе, драге Отаџбине."

Колико је сугестија Краља Милана да се сахрањивање Милутина Гарашанина употреби такође за мирење политичких партија, била умесна доказују два факта: беседа Андре Николића, радикалског и једна депеша Милована Браловића, напредњачког борца.

Андрина је беседа у цркви била тако патриотска да су Краљ и његов отац, одмах зовнули церемонимајстора овога погреба Јована Ђају и наредили му, да у њихово име благодари Андри Николићу.

Депеша која је из Крагујевца мени упућена, гласила је овако:

„Племенитост Ваша и другова спрам сени Господина Гарашанина доказ је, да Србија има и да ће имати великана.

„Ожалошћени пријатељи великог покојника усрдно вам благодаре. Они ће се одужити тој племенитости.

МИЛОВАН БРАЛОВИЋ"

Ја сам ову депешу спровео на њену праву адресу: Краљу Милану. Он ми је са горким осмехом на уснама казао:

„Благо Милутину Гарашанину, што је умро. Ја му на томе завидим, јер Бог један зна шта нас још у овој вулканској земљи чека, јер се бојим да је овај мелодични акорд, који је његова смрт изазвала — само кратко примирје у једној страшној борби...."

XVIII

ИЗ РАЗНИХ СТРУКА

Кад је Мика Кр. Ђорђевић полазио у Букурешт као посланик Србије, ја сам му препоручио да заинтересује, ако му се за то дадне прилика, Њено Величанство Краљицу Румунску за женидбу нашега Краља, не би ли нам опа помогла у томе питању, које ми је увек, и у најразнороднијим пословима државним, било пред очима, као врло важно. Међутим изгледа да је посланик Србије у Берлину имао такође задатак да заинтересује Њ. В. Цара Немачког за женидбу Краља Александра. Велимо изгледа, и ако *знамо* да је тако било, само за то, што од целе ове радње, у хартијама које нам стоје на расположењу, имају само њени трагови у приватним писмима посланиковим мени, јер је главну преписку о томе питању водио посланик непосредно с Краљем, који је увек избегавао да говори и врло нерадо говорио са шефом владе о томе питању, које је Краљ сматрао као своју *приватну* ствар, и ако женидба једног суверена то никада није и не може бити него је уједно државно питање од највеће важности. Дотично место из писма г. Богићевића од 16 фебруара 1898 гласи:

„Драги Владане,

Ономад, па последњем дворском балу, Цар је са мојом женом говорио о женидби Њ. В. Краља. Упитао је како сада ствар стоји и додао је: „Немојте мислити да сам ја на то заборавио; *ја непрестано на то мислим*, али ствар није лака, но ипак не треба да је напустимо, *и ја ћу и даље на томе радити*“. Моја жена му је одговорила да је ствар одиста тешка, и да је она у последње време почела губити наду „али кад се Ваше Ве-

личанство за то заузме, онда ће сигурно бити успеха, само треба имати стрпљења". Цар је на ово у шали додао да је много лакше pürschen gehen, али опет не треба губити наду.

„И заиста ствар није лака, јер за сада не знамо ни једну принцезу, која би имала нужна својства да усрећи нашега Краља. Две су биле, но оне су већ измакле, а то су принцеза Мајнинген, која је већ испрошена за принца Рајса XXX, а друга принцеза Сибила, за коју смо чули да хоће да се испроси за једног обичног официра, у чему је мајка подржава, а цела фамилија и царски двор је противан и неће више за њу ни за мајку да чују. На ове две изгледа да је и Цар мислио, али није могао успети".

Па и ово оволико јавио је посланик у приватном писму мени само за то, што је знао да се у то време налазила у Петрограду, као гошћа на Царскоме Двору, једна трећа немачка принцеза, па се г. М. Богићевић уплашио, кад је у новинама прочитао да се говори о некаквој посети нашега Краља у Петрбургу, да му случајно не понуде ту принцезу — а он је и као Србин и као рођак Обреновића налазио да то не би била прилика за нашега Краља...

4-ог Марта 1898 писао ми је Мика Кр. Ђорђевић из Букурешта у једном приватном писму и ово:

„Пошто сам отаљао најхитније послове, отишао сам првој Дворској Госпођи Њеног Величанства, рођаци нашега Краља, госпођи Маврогени, да јој испоручим од Краљеве стране да је примио неко њено писмо, и да ће се одазвати њеној жељи. Како ми је у разговору госпођа Маврогени казала, да се Њено Величанство Краљица јако интересује за нашега Краља, ја употребих ову прилику да припремим терен за извршење оне специјалне мисије, коју си ми поверио, и стадох јој опширно говорити о томе, како би Њено Величанство много обвезало и Србију и нашу Династију, ако би благоволело са своје стране помоћи, да се наш Краљ што скорије ожени каквом принцезом, која би њему била прилика.

„Госпођа Маврогени ми је на то рекла, да би женидба Краља Александра била одиста срећа не само за Династију него и за цео Народ Српски, да би се она лично врло радовала да види Краља ожењена и да ће с тога врло радо употребити прву прилику да заинтересује Њено Величанство за то питање.

„Кад сам после извесног времена опет посетио прву Дворску Госпођу, она ми је одмах казала да је говорила с Краљицом и да је Њено Величанство благоволело примити се те мисије (Sa Majesté a daigné se charger de cette mission). Ја сам одмах замолио госпођу Маврогени да пред Њеним Величанством буде тумач наше дубоке захвалности.

„Сад наравно треба причекати да видимо даљи развој овог питања.

„О овоме ти не пишем службено и под нумером него приватно само зато, да не остане трага у архиви, ако Краљица не би успела да ожени нашега Краља.

Братско ти поздравље од твог искреног МИКЕ".

Оволико за сада и на овом месту о једном питању, које је Краљ сматрао као своју приватну ствар, а за које сам ја држао да је државно питање првог ранга, и да Председник Владе мора да се о његовом решењу стара.

А сада да загледамо и ако само летимично и у послове других ресора.

5. марта објавио је Министар Народне Привреде своја правила о еснафским радњама. — Поред велике фабрике чохе у Параћину, прорадила је ових дана још једна таква фабрика на Дунаву код Београда, одмах до модерне кланице.

Наредбом Министра Просвете отворене су радионице за обучавање ученика основних школа *у ручноме раду*, и то у Београду (у теразијској школи), у Краљеву, Крушњу, Костајнику, Куршумлији, Алексинцу (две), Јагодини, Врањи и Текији. Ја сам, још када сам први пут био министар, послао као државног питомца Сретена Аџића да тај посао проучи, и он је после спремао наставнике. Према броју тих наставника, и према њиховом распореду у учитељској служби, отваране су ове

радионице, где год се имао наставник за ручни рад, а нарочитим курсевима за време школског распуста, на које су позивани учитељи из целе земље, радило се на томе, да се број ових наставника што брже умножи, како би временом свака основна школа добила своју радионицу за ручни рад.

На основу сјајних извештаја професора на Великој Школи Д-ра Светолика Радовановића о богаству *угљеног мајдана у Мисачи*, где је тај стручни професор, по увераваньима у његовим рапортима, сам лично управљао бушењима којима је одређивао дебљину нађених слојева — нашло је Министарство Народне Привреде да треба да поклони нарочиту пажњу томе вапредно богатом угљеном мајдану, јер Д-р Светолик Радовановић, као најнадлежнији стручњак увераваше у својим службеним извешћима, да у Мисачи има толико каменог угља да би требало две стотине година па да се он исцрпе, и то да се сваки дан извози нарочитим жељезничким возовима. Услед тога ми смо навалили и на Министарство Грађевина да што скорије похита са плановима за жељезничку линију, којом би се тај силни камени угаљ извозио, и на наше рударе и капиталисте да се удруже за експлотацију тога богатог мајдана. Те тако 15 фебруара 1898 формирало се у Београду нарочито *рударско-акционарско друштво*, и од потребних 8000 акција по 100 динара, уписано је првог дана 5000 акција.

Из овога се види, да је онда цео свет у Србији потпуно веровао стручњачким извештајима Д-ра Светолика Радовановића.

Министар Народне Привреде отворио је јавне курсеве за калемљење лозе по свима државним расадницима у Србији. За свештенике тимочке епархије отворен је нарочити курс у винодељско-воћарској школи у Букову код Неготина.

5. Марта 1898. једним прекрасним расписом свима управницима средњих школа обратио је Министар Просвете пажњу свију надлежних на хигијенску и педагошку важност телесног вежбања школске омладине.

Наредбом свима пограничним полицијским и царинским властима од 6 марта ја сам у споразуму са Ми-

нистром Финансија решио: да се од 1-ог априла 1898, на основу рециброцитета, не наплаћује никаква такса за визу пасоша од бугарских поданика, који путују за или кроз Србију.

9-ог марта разболео се Краљ. Он се није добро осећао још 4-ог у вече, али тек 6-ог могла се поставити дијагноза. Краљ беше добио једну дечију болест, мале богиње (Мраса, Morbilli). И ако температура, за целог трајања болести никад није прешла 38·7 С. оспа је била врло јака. При свом том нико није могао да наговори Краља, ни његов лекар, ни министри, ни Отац, да легне у постељу. Он је ову болест преболео на ногама. Једино су примања прекинута, аудијенције нису даване, а од министара само је Председник ишао на реферисање. 10-ог марта већ је отпочело делимично перутање а са њим и реконвалесценција, а 12-ог марта изашао је последњи билетен у службеним новинама. Ову лаку грозницу од неколико дана употребио је председник да одучи Краља од дувана, јер је био опазио да Краљ претерује у пушењу као и његов Отац. Благодарећи аверсији, коју сваки болесник у акутној болести има према дувану за време грознице, у томе се и успело. Тако је и од ове незгоде извучена једна корист.

Ових дана Турска је одредила своје комесаре за преговоре о трговачком уговору између Турске и Србије.

У крушевачком округу отпочети су калемарски курсеви. У Михаиловцу основана је винодељско-воћарска задруга. У Грделици је основана подружина пољопривредног друштва. Многе општине у Србији заузимањем среских начелника постају утемељачи тога великог привредног удружења.

Министар Грађевина одобрио је лицитацију и грађење жељезничког крака од београдске железничке станице до Карабурме и кланице предато је задрузи београдској за подизање зграда.

Међу учитељима јављају се радници који преко штампе упућују свима учитељима овакве апеле: „Хајте да братимо што је разбраћено, да миримо што је завађено. Баталимо се узалуд не политичке, гледајмо да подигнемо привредну снагу наших суграђана, да их у

место на политичке зборове упутимо на њиву и ливаду, да их изводимо из механе па да их уводимо у цркву, да им политичке новине заменимо привредним књигама, да их учимо како треба калемити воћку а не како треба сведочити противу политичког противника".

Указом од 14 марта 1898 *расиуштена је Народна Скупштина* на основу првог одељка чл. 78. Устава а по одредби последњег одељка чл. 113. закона о пословном реду у Народној Скупштини. За нове изборе стоји у истом указу да ће се наредити у времену прописаном другим одељком чл. 78. Устава земаљског.

Истога дана добио сам из Цариграда, на жалост не од скупо плаћеног српског војног изасланика, него од једног свог личног пријатеља у амбасади једне велике силе потпун Ordre de bataille од прва четири корпуса турске војске са оваквим писмом:

„Одговарајући жељи Вашега Превасходства шаљем у прилогу формацију и садашњи распоред (дислокацију) оних турских армијских корова, који улазе у рачун за случај каквога рата на балканском полуострву. Уједно шаљем последњу дислокацију бугарске војске. Ваш генералштаб може из ових прилога видети све појединости организације, даље колико се трупа са крајњим напрезањем може мобилисати, даље тачан састав мобилне војске у Епиру и Тесалији као и потпоре које су последњих дана послате на српску и на бугарску границу. Ове се састоје из мустехафиса Солунске дивизије (једанаест батаљона) и из осам редифских батаљона, кренутих из Епира, свега дакле послато је још 19 батаљона пешадије и две батерије. Овде немају намеру слати нових трупа на ваше границе, али знам да турски Министар Војни има намеру, чим Велике Силе принуде Турску да напусти Тесалију, вратити све низамске трупе у њихове сталне гарнизоне (3-ћи и 2-ги корпус, Солун, Једрене), отпустити старије редифе, а млађе класе редифа да употреби за појачање гарнизона у Албанији и у Македонији. У Скопљу ће се установити стални логор."

Ове драгоцене податке послао сам Команди Активне Војске.

Мој велики „пријатељ“ Никола С. Јовановић љутнуо се мало на мене што нисам хтео да наредим исплату некакве суме, коју је српска држава „остала дужна“ Американцу када га је скинула са његовог консулства у Лондону, па једно за то, а друго што му се учинило да шеф Владе почиње сувише да кокетира са Русијом и Бугарском, упутио ми је 9-ог марта 1898 овакву политичку опомену:

„Пошто ћу ти ја у будуће само кад морам, *службеним* послом, досађивати, то те још молим: да прочиташ ово неколико *приватних* редака.

Дакле, ма да искрено желим да се преварим, ја сам ипак за то најтврђе убеђен: да ће се твој садањи покушај „измирења“ с Русима и Бугарима свршити *штетним* скретањем Србије с пута *корисне*, ако и споре, политике држања с Турском, па и логичним губитком најбољега живога представника те политике у Србији — *Дра Владана Ђорђевића!*

Дружба с Бугарима, Владане, немогућа је без *стварне* погодбе у *Мађедонском* питању; а погодба у мађедонском питању немогућа је „без истраге наше ил' њихове“ — пропаганде! Међутим нема тога Бога ни у Србији ни у Бугарској ко би се те пропаганде смео више одрећи.

Што се Руса тиче, ја *не делим* твој страх од њихове моћи, па и *ничији* други страх. И налазим, да ће нас улазак у њихове политичке воде само од Турака *опасно* удалити; да ће нам ово мало *једва* стечена *поверења* њихова *проиграти;* да ће, следствено, наш културни рад у Мађедонији у питање довести; да ће нас само упрегнути у *службу* специјално — *руских* интереса у Источном Питању — навући нас, као што нас је већ мало и навукло, у подржавање којекаквих *принчевских* кандидатура грчких а (да ништа прње не замишљам) *наградити* нас за све то још којим бугарским *бератом* или *Амвросијем!*

И опет велим, да желим да се преварим, али — **живи били па видели!**

Бојећи се, дакле, да ти Владане, хрђаво не свршиш оно што си тако лепо, па и *тако сјајно*, у Цариграду

почео, — а што си од тада само изашиљањем у Цариград *неподобног* Новаковића компромитовао — ја те још само молим, да примиш и овом приликом уверење мога искреног пријатељства".

Док се врло поштовани Американац љутио на моју спољну политику, дотле се мом најбољем другу из детињства није допадала моја унутрашња политика: Др. Драгиша Станојевић пише ми 20 фебруара 1898. између осталог и ово: „Желим ти да уведеш *благотворну стегу* у ову растројену земљу, али — мрка капа, зла прилика, јер ја све више долазим до уверења да си ти један разуздани слободњак, кога би требало у „хладну библиотеку"...

Из ових дана је 32-га наредба Команданта Активне Војске свима официрима, коју им је упутио пред долазак овогодишњих регрута у касарне, и која заслужује да се овде сачува као пример како је Краљ Милан, кад је ушао у фронт, разумевао *дух* војничке службе и како је упућивао у вршењу те службе „подчињене му команданте, командире, официре и подофицире."

После кратког приступа та наредба гласи:

„Не треба да се једино сва пажња концентрише на успех обуке, но једновремено да се поклони нарочита брига васпитном делу, да се дух војнички уздигне.

Првенствени задатак војничког образовања лежи на моралном спремању војника. Војна полаже велике захтеве на карактер и моралну спрему појединих војника и на дух, који у војсци влада. Геније војнички *Наполеон I* говори: да у победи $^3/_4$ долази на моралну снагу.

Војник добро васпитан и са ваљаним моралним особинама кадар је увек да опасности смело у очи гледа и да све напоре на путу дужности сноси без рушења своје снаге.

Васпитање дејствује да се лична ваљаност узвиси, но старешине васпитавајући војника обратиће своју пажњу и на то, да се код ових одгаји дисциплина, послушност и строги ред, — јер је ово сигурно средство, да се војник у вршењу своје свете дужности према Краљу и Отаџбини очува на доброме путу, на путу

који води части и слави. Ово су управо средства, која стварају гаранцију, да се велики број појединих сила једне јединице може ставити у дејство по једној идеји.

Под одгајивањем дисциплине и послушности, не треба разумети ломљење воље у човеку већ стварање у њему свести сазнања, убеђења и љубави његових дужности. Појединац треба и да разуме и да воли оно што има да ради по дужности. Треба да је скроз и скроз поникнут осећајем да је то за њега лично лепо, племенито, узвишено, за општност корисно. Тако исто погрешно је мислити. да дисциплина искључује одушевљење и племените осећаје и да тражи ропске осећаје, не, она чини у овоме само ограничење. —

Одмах у почетку војничке службе старешине ће обратити своју нарочиту пажњу и свој рад упутиће тако, како ће их војници још с првих дана заволети, поштовати и имати вере у њих, — јер не треба губити из вида, да је вера војника у своје старешине најмоћнија залога за напредак и успех. Кад млађи има потпуно вере у свога старешину, онда је овај и овладао његовом душом.

Првог дана по пријему регрута, четни командири треба да их скупе и поздраве старешинском речју, да им представе њихове старешине у чети и да им објасне, како ће се они о свима њима бринути како за њихово издржавање тако и за здравље, даље да им наговесте да ће они водити бригу да постану не само добри и спремни војници но и добри и ваљани људи, како би могли доцније када изађу из војске да као грађани добију лепо име и добар глас. Једном речју старешине треба да се старају, да створе убеђење код војника, да им је четни командир оно исто, што и старешина задруге код њихових кућа, а остале старешине да су им старији задругари. У овоме правцу корисно је, како четни командири тако и водни официри почешће да ступају у разговор са регрутима, да се заинтересују о домаћем животу, о раду код њихових кућа, о задрузи и фамилији њиховој.

Понашање наставника, нарочито подофицира, у свакој прилици било у служби или ван ове, треба да буде

поучно, да им буди љубав и вољу за рад и војнички живот, да им се војска омили а не да сматрају ову као плашило, јер онај ко успе да изазове код војника вољу и љубав ка раду тај је погодио и најбољи пут, којим треба у настави ићи те да се до циљи дође. Наставници треба да изводе обуку трпељиво. Грешење и неправилне радње треба са тактом и трпељиво поправљати, јер се код регрута не може замислити да греши за то, што неће да ради већ из неразумевања. Само злу вољу за рад треба казнити. Не треба се такође ограничити само на примедбе и исправљања већ често пута похвалити и одликовати оно што је добро, јер је ово јак подстрекач за бољи рад и такова похвала треба свакад да буде и осталима позната.

Командири чета, као позвани за обделавање васпитне стране војникове спреме, налазиће се што чешће око регрута и нарочито ће уложити труд, да ови добију војнички дух, да им јачају карактер и да изазову преданост ка војној служби.

Да се неби ово, што је довде напоменуто о поступању са регрутима, рђаво протумачило и мислило, да треба према овим бити попустљив и лабав у времену службе, држању и понашању напомињем, да није то циљ напред изложеноме гледишту, већ се хтело да истави то, да према регрутима не треба бити суров застрашавати их и расправљати погрешке шамарима као што је бивало случајева, јер се оваковом системом рада не постиже много. Праведна строгост и одмерено и озбиљно држање старијих изазива код млађих љубав и поштовање.

У часовима слободним као и у онима теорним из правила службе, у место учења на памет дефиниција о храбрости, послушности и т. д. корисније је говорити војницима о знаменитим и чувеним Србима јунацима поглавито из наше новије Историје, даље о српској Историји, нашој некадашњој слави и величини, о борби нашој за народност, веру и слободу, једном речју о свему оном, што утиче на буђење свести и љубави ка свему оном што је њихово и што им служи као покретач за све што је светло и узвишено. Да би овакова

настава била што очигледнија, било би од велике ползе када би се набавиле слике за војничке собе, које представљају поједине догађаје и јунаке као што је на пример: *Таковски устанак* где је представљен *Кнез Милош* са осталима како диже устанак; даље, *Рајић Танаско* како брани топ; *Синђелић* у шанцу потпаљује барутану: *Катанић* на Нешковом вису и т. д. те да и војници слушајући и гледајући овакове и подобне овима слике и сами се одушевљавају за овакова славна дела. Овакова причања могли би поред командира чета и водних официра да држе и подофицири, који су интелигентнији и подесни за ово, у часовима слободним, када је празник, или после вечере до повечерја.

Објашњавајући на овакав начин примерима поједине црте, које сачињавају војнички дух изразима који су војнику познати и јасни постићи ће се далеко бољи ресултати, и војнику биће све ствари јасне и разумљиве, но када би се то чинило у виду ушаблонисаних питања и одговора, што обично војник научи без разумевања, како сам то имао прилике да се лично уверим.

Радећи у овоме правцу поред одгајивања напред означених врлина, старешине ће првенствено развијати код војника осећаје верности, оданости и љубави према нашем *Краљу Врховном Команданту* војске, изнеће им заслуге, користи и дела знаменита владајућег Дома, почев од устанка под *Кнезом Милошем* па све до данашњег дана. Наводиће им примере како су наш народ и војска били вазда верни стубови *династије* и *Краља* — како је та верност и оданост и дала могућности, да се Србија очува и отме из чељусти туђинаца и створи независну краљевину. Говорећи им о безмерној љубави и о осећајима, које њихов *Краљ и Врховни Командант* вазда гаји према својој војсци, пагласиће и сва његова старања, да војску узвиси и уздигне на достојно место.

У кратким потезима причаће им историју развијања наше војске. Изнеће им нарочито колико је војске затекао *Његово Величанство Краљ Александар I*, колико је данас има, претварање батаљона у пукове; објаснiће им високу циљ

тога увећања одбранбене снаге земаљске; објасниће им како сам *Краљ* војник је од своје седме године, упис његов у VII пук зато што је у Београду рођен, његово војничко васпитање.

О свему овоме старешине ће се постарати да још у зачетку војне службе предаду војницима овакве осећаје, управо нарочито препоручујем командантима и командирима да о овоме свему што се тиче *Краља Врховног Команданта* понајпре и њихових дужности према њему с почетка војницима држе говоре и да се у току даљег рада на то и у том правцу чешће враћају.

На завршетку ових напомена наглашавам нарочито, да *лични пример* има пресудног утицаја на подчињене. Лични пример је кадар да поведе масу слепо на сусрет свима опасностима рата. Кад старешина даје у свима приликама својим подчињенима пример озбиљног војничког др жања, тачног, строгог и савесног вршења службе, онда је то сигурна залога, да ће му и команда у томе правцу бити однегована, тако понашање и вршење службе кадро је да многе и многе погрешке отклони код оних, који су овима подложни.

У овоме правцу рада не могу се дати никаква ни правила ни прописи, већ само напомене.

Дужност према *Врховном Команданту* и интереси војске и Отаџбине налажу, да све старешине енергично настану, да се у овоме правцу изводи овај најважнији део војникове наставе. Надлежни на којима лежи обвеза контролисања увераваће се лично, да ли се у овоме духу ради.“

И за овога и оваквога Команданта Активне Војске трубили су непријатељи династије Обреновића да се само за то дочепао војске, да отме престо од свога јединца...

Али да не улазимо у то. Овде хоћемо просто да поменемо шта се радило ових дана по свима гранама државне управе.

Из бугарске „Свободе“ ових дана да забележимо само неколико врста.

„Братимљење између Срба и Бугара (за време Симићеве владе) било је *узајамно лагање и обмањивање по наредби једне туђе државе.* Бугарска влада треба да се

спрема за *рат са Србима* и ту ће наићи на одобравање целог бугарског народа.“

У исто време по руским листовима се тврдило да *Србија тражи рат* са Бугарском.

Извештаји, које сам са свију страна добијао, доказиваху да се Бугарска журно спрема за некакав рат, и да непрестано шаље трупе на границу. Услед тога ја упитах писмом од 3-ег марта 1898 једног мог пријатеља, да ли се о томе свему што ближе зна у Цариграду, и он ми је 15 марта одговорио овако:

„Покорно благодарим за писмо Вашега Превасходства од 3. ов. м. У прилогу детаљи о последњим трупама које су послате у Скопље. Енергични кораци руског и аустријског Министра Спољних Послова у Софији имаће по свој прилици жељеног дејства, у толико пре што је и Цар Франц Јозеф, кад је најзад примио Кнеза Фердинанда, овоме дао чути *врло озбиљне речи*. Стога, а и иначе ја не верујем, да ће Бугари бити толико глупи да западну у средину између турске и српске војске, и зато очекујем релативно мирну *македонску годину*.“

Сад се опет прекосавске српске новине напунише дописима о томе како српска влада спрема некакву паклену брошуру противу Кнеза Николе, како је она послала на Цетиње некаквога Церовића да убије Ранка Таисића. Из Београда је одговорено да српска влада има преча посла него да спрема брошуре против једног српског владаоца, и ако би се такав спис појавио, српска ће влада са њим учинити оно што је урадила и са Бацковићевом брошуром. Одговорено је даље, да је поменути Церовић црногорски поданик који се вратио на Цетиње *пре* него што је ико могао знати да ће Ранко Таисић побећи у Црну Гору, и да црногорска полиција није за то ухапсила Церовића што би овај покушао да убије Ранка, него зато што је, као добар пријатељ Ранков овоме — украо револвер...

Од важнијих унутрашњих послова да поменемо да су ових дана довршени општински избори у целој Србији. Ресултат ових избора беше да су у свима општинама изабрати умерени либерали и бивши напредњаци, који су потпомагали владу.

У спољној политици највише се радило на скопском владичанском питању. Да би администратор скопске Митрополије, Архимандрит Фирмилијан могао бити изабран за Митрополита Скопског, није било довољно што сам ја у Цариграду успео, да се грчки Митрополит у Скопљу Амвросије, на дресини експедира из те вароши. По канонима православне цркве, докле год је један Митрополит жив, не може се на његову катедру изабрати други, осем ако пристане да га преместе на другу епархију, или ако га Св. Сипод избере за свога члана, те се тако његово место упразни. Ја сам најпре радио на томе да сâм Амвросије пристане на премештај у другу епархију. Кад у томе нисам успео, навалио сам у Цариграду и успео сам те је Амвросије изабрат за члана Св. Синода. Сада је тек могло да се почне са радом на томе да Патријаршија на упражњену Скопску катедру избере Фирмилијана, и тај је посао одмах предузет.

Ових дана представио ми се католички калуђер по имену Вујичић као изасланик Римске курије за духовну управу над католицима у Србији. Кад му потражих документа, која би потврдила да је њему таква мисија поверена, он показа некакво писмено старешине његовог калуђерског ордена. На то сам ја изјавио да он не може у Србији предузети вршење никакве мисије без одобрења Краљеве Владе, а ова ће тек онда размислити да ли треба да му изда то одобрење или не, када од Папине „владе“ добије службену ноту о тој његовој мисији. До сада Краљевска Влада није добила о тој мисији ни једне речи, и према томе ми можемо г. Вујичића сматрати само као приватног путника.

Пошто је г. Вујичић ипак пробао да врши своју мисију, ја сам просто наредио полицији и она га је пребацила преко границе.

Ето колико смо ми радили на конкордату са Папом...

3 априла 1898 послао сам Државном Савету тестаменат Велимира Тодоровића у оригиналу, заједно са целом службеном преписком о томе предмету дотле, и позвао сам Државни Савет да као извршилац тестамента приступи извршењу његовом.

8 априла 1898 изашао је Краљев указ о новој *уредби ђенералштабне струке.*

10 априла изјаловила се још једна велика нада наше опозиције, која је на сва уста тврдила да не само Русија, него и њена савезница Француска неће наименовати свога посланика у Београду све дотле докле смо ми на влади. Међутим тога дана Краљ је примио у свечаној аудијенцији новог посланика Француске Републике, г. Маршана. Тај факт у вези са ресултатом општинских избора у целој Србији, са сталожавањем страсности у политичкој борби, и са свима другим појавама јавнога живота у Србији доводило је наше антидинанастичаре до беснила, коме они одмах дадоше израза у својој брошури „*Близу Лудила*", коју су у кувертима са фирмама разних трговаца и занаџија из разних европских градова послали многим људима у Србији. Већина ових одмах је доносила та „писма" и предавала полицији. Тројица су их послала право мени. Ја нисам нашао за нужно ни да читам ту срдиту немоћ која се огледала у брошури „Близу Лудила" ни данас кад ово пишем, не налазим да вреди на њој зауставити се.

Али једну утеху ипак је имала наша опозиција ових дана. „Прирепак" је престао излазити, и то по мојој наредби. Што? Па тако. Нашао се један окружни начелник у пенсији, који је под старост пропевао, и спевао једну оду — мојој маленкости. Да је то своје сочињеније оставио седам година у фијоци, он га за цело не би никад штампао, али стари песник није могао да одоли своме младићском одушевљењу и послао је ту песму да се штампа. Покојни Јовић био је мени и систему моје владавине толико одан, да је мислио да ће ми чак и том одом послужити, па је исту наштампао у — полузваничном листу! Тај му је број био последњи.

Из једног писма Д-ра, Драг. К. С. Протића мени од 15 априла 1898 види се да сам ја још веровао да ћу моћи пред прву сесију Народне Скупштине изнети законски предлог о државној служби, који би заменио закон о чиновницима грађанског реда. Ја тада још нисам слутио да ће Краљева опозиција укидању §. 76 још за

много година спречавати сваки покушај једне реформе, која је безусловно нужна за политичко оздрављење Србије.

Указом од 18 априла 1898 наређено је да се у нижу школу Војне Академије прими сто и двадесет питомаца... Да би се оволика маса кадета могла примити у интернат Војне Академије, ми смо иза дотадашње њене зграде подигли још већу нову зграду.

19 априла беше дан за примање дипломатског кора у Министарству Иностраних Дела. После разговора са представником једне велике силе, наредио сам да се одмах телеграфише нашем посланику у Софији ово:

„Urgent. Са врло озбиљне стране стигло овамо питање, да ли ми што знамо о томе, да је у Бугарској наређен сазив резервиста, да је о томе из Софије отишла наредба нарочито у Филипопољ, и да се бугарска војска шаље на границу. Јавите што скорије има ли што у у ствари, и ако се одиста војска шаље на границу, на коју, турску или нашу.“

Поодавна је већ бугарски дипломатски агенат у Београду радио на томе да буде примљен у дипломатски кор, да се о народним празницима не прима у Двору са српским великодостојницима него са страним посланицима. Нарочито је на томе живо радио пред народни празник Цвети 1898. Председник му је одговорио, да би био врло срећан да Србија учини Бугарској ту љубав и да јој испуни ту жељу, јер он зна из историје српске васалне кнежевине, колико је труда и времена требало за сваки и најмањи корак напред у питањима државног ранга — али то питање треба решити најпре у Цариграду, а не у Београду, или ако г. М. Георгијев нађе да је лакше, треба да се он договори са Фети-бејом и са доајеном дипломатскога кора у Београду, и чим овај јави да нема ништа против, српска Влада биће срећна да бугарског заступника третира сваком приликом као и посланике независних држава. Без тога би се ризиковало да Турски Посланик напусти дворану чим у њу уђе бугарски дипломатски агенат, и тиме би се створио само један излишан сукоб са Турском. Кад је видео да не може ништа бити, г. М. Георгијев је пре Цвети отишао

на кратко одсуство само да у цркви и у Двору не стоји башка од дипломатског кора. Мора бити да је бугарска влада услед тога чинила нове кораке у Петрограду, јер рускп отправник послова, који је ушао у мој кабинет тек што сам ја потписао *онакву* депешу за Софију, почео је да говори о томе питању.

„Ја сам — рече г. Некљудов — од Царске Владе добио — како да кажем? — није приказаніе, него plutôt указаніе, или како би се по сербски казало упутства, да код Сербске Владе потпомажем Бугарску у њеном захтеву да њен агенат буде примљен у дипломатски кор. Видите, Превозходитељство, не само у *Букурешту*, него и у самом *Цариграду* стоје бугарски дипломатски агенти па равној нози с осталима дипломатима. Није лепо да се с њима у Београду поступа друкчије јел'те? Ја, да сам на Вашем месту, Превозходителство, ја бих то удесио тако, да иницијатива пође од Сербске Владе, јел'те? А што се тиче личности Георгијева, ако се он не би владао како приличи једном дипломатском агенту, ја га први не бих бранио.“

Одговорио сам:

— Последњим речима г. отправник послова сигурно циља на извесне понуде г. Георгијева извесном малом чиновнику нашег Министарства Војног. Ах, верујте, да личност г. Георгијева не би могла да ме омете порадити да Србија учини ту услугу Бугарској, али је невоља што се ми у томе не можемо угледати ни на Цариград ни на Букурешт. Султан у своме двору може примати представника своје „привилеговане провинције“ — како се на Порти пише Бугарска — како му је кад ћеф. Румунија нема својих животних питања, која би зави сила од доброга пријатељства Турске, па може ризиковати да покадшто мало фроасира турског посланика у Букурешту, али ми не можемо у таквом питању узимати иницијативу. То би пре могла каква Велика Сила. Ако би се н. пр. на Царском Двору у Петрбургу бугарски дипломатски агенат уврстио у дипломатски кор, онда би то одмах било и у Бечу и свуда где Бугарска има својих заступника, и онда бисмо ми са највећим задовољством могли то исто учинити, јер онда нам Турска

не би могла с правом замерити. У осталом ово је за сада моје лично гледиште. Међутим ја ћу сматрати за дужност известити Њ. В. Краља о „указанијима“ која је Ваше Високородије добило из Петрбурга односно овог питања и замолити Господара за његове заповести, па ћу вам онда моћи прецизније одговорити“.

Краљ није хтео да чује за то. Он се тако љутито изразио да сам ја Његову поруку морао преводити г. Некљудову од прилике као ритер фон Хадија што је преводио речи Кнеза Милоша кнезу Метерниху.

XIX

ИЗБОРИ ЗА НАРОДНУ СКУПШТИНУ

Примицало се време у коме се мораху расписати избори за Народну Скупштину. Пре него што би се о томе обнародовао указ наређено је окружним начелницима да по један, по два долазе на неколико дана у Београд. Они су позивати редовно на доручак или ручак у Двору, а после тога су учествовали у конференцијама код Краља, на којима су редовно присуствовали Председник Министарства, Министар Унутрашњих Дела а по кадшто и остали Министри.

На тим конференцијама утврђивани су најбољи кандидати Владини за сваки поједини округ.

Као подлога за дискусију у овим конференцијама служили су писани предлози сваког дотичног окружног начелника.

У тим предлозима било је за свако изборно место по неколико а најмање три кандидата, и код свачијег имена било је написано којој политичкој партији припада, колико порезе годишње плаћа, какав је човек.

Начелници су у тим предлозима изнели само такве кандидате, за које они могу да гарантују да ће одиста бити изабрани.

Из те масе кандидата бирала је конференција у Двору под председништвом Краљевим дефинитивне кандидате.

Ја сам, због дугог служења у иностранству, врло мало лично знао изнесене кандидате — и наваљивао сам махом да се изберу *нови* људи, најбоље газде и домаћини, који у својој општини највише порезе плаћају а

који не припадају никаквој политичкој странци, а таквих кандидата било је у свима предлозима окружних начелника за свако изборно место.

17-ог Априла 1898 потписана су два важна Краљева указа. Једним се удомио и последњи Архијереј Мрашине „јерархије“, који беше још без службе: Владика Никанор постављен је за епископа Нишког.

Другим од та два указа наређено је, да се 23 маја 1898 предузме и изврши по целој земљи избор народних посланика за трогодишњу периоду 1897, 1898 и 1899. Према томе указу имало је да се изабере 194 народна посланика, према коме броју Краљ имађаше на основу чл. 45 Устава да постави 94 своја посланика, те тако је Народна Скупштина имала бити састављена од 258 посланика.

Каквим се средствима служила радикална опозиција да победи на тим изборима, доказују ова факта:

11-ог Маја био је учитељ Сава Банковић радикал и учитељ из Калне код вођа радикалне странке Николе П. Пашића „да се информише о политичким приликама у земљи“. Пашић је овоме врло угледном радикалу казао да ће избори посланика бити извршени на начин, каквога никада до сада у Србији није било, а ово стога што Краљу Милану треба скупштина, која ће безусловно примити *предлог владе да се, од оних 10 милиона* позајмљених од Народне Банке, *одмах издаду Краљу Милану два милиона*, те да овај може платити једну руску меницу од милион рубаља, која је већ протестована. Када то буде извршено, онда ће Краљ Милан отићи из Србије, а то ће убрзати промену садашњег режима. Даље је Пашић казао Сави Банковићу да ће се Русија врло брзо умешати у унутрашње ствари Србије, нарочито ако се приликом скупштинских избора десе нереди, а њих ће насигурно бити, *јер је то већ наређено од главног одбора радикалне странке*, што је 12-ог Маја наговестио Станча Виденовић из Чинглаваца, дугогодишњи радикални посланик Николи Барбуловићу писару среза нишавског, такође угледном радикалу. Интервенција Русије, по тврђењу Николе Па-

шића и Станче Вуденовића ишла би тако далеко да би, ако би се Краљ Милан успротивио да оде из земље, наступило питање о опстанку Србије као независне земље. Пашић је толико уверио Банковића да ће о изборима бити нереда, толико потребних за интервенцију Русије, да је Сава, када се вратио у Пирот и отишао Николи Барбуловићу да прими плату, овоме казао да припази, ако буде одређен за присутника на биралишту да не буде *премлаћен*. Према томе изгледа да је „премлаћивање“ полицијских чиновника било наређено као најсигурнија мера за изазивање нереда.

Министар Војни међутим телеграфише из Крагујевца 7 маја 1898 Краљу Милану да „изволи подејствовати код Његовог Величанства Краља да се Милоје Плић, учитељ из Јарушнице среза лепеничког што пре отпусти из службе јер као врло немиран радикал агитује по народу.“ Ову депешу послао је Краљ Милан мени а ја сам на полеђини написао ово:

„Г. Министру Просвете. Овог учитеља *не треба отпустити из службе*, него га треба одмах преместити онамо, где његова „агитација не може шкодити.“

Друга депеша Вучковићева од истог дана гласи:

„И начелник окружни и начелници сресни уверавају ме да је осигурана листа наших кандидата у Крагујевачком округу. Предузео сам мере да радници фабрички не поремете у Крагујевцу. Сутра путујем преко Страгара, Аранђеловца, Мисаче за Младеновац.“

Начелник округа топличког Светозар Магдаленић пише председнику да је „више него сигуран за изборе.“

На жалост није у свима окрузима било тако сигурних окружних начелника, као што је Светозар Магдаленић. Ја сам се нарочито бринуо за моравски округ, у коме је на наваљивање, Краљево, постављен за окружног начелника Ђока Петровић. О његовом раду добијао сам непосредно врло неповољне извештаје. Између осталих имао сам о њему и овакво писмо:

„Од времена када је Устав од 1869 године донесен никада не идем на изборе нити учествујем у њима, јер налазим да је речени Устав тако несрећан створ, да ће он упропастити све, и народ и државу и династију и

сваку срећу нашу. Ристић није могао већу несрећу створити од тога Устава. Ја сам то казао и почившем Радивоју Милојковићу и свима посланицима на скупштини речене године, јер сам онда и ја био посланик, и камо среће да ме беше поч. Тодор Тупаковић онда послушао, ми би смо речени Устав онда обуставили.

„Но било како му драго ја ћу одржати моју задану вам реч. Само се бојим да не изађе да сте само дангубили са натезањем око ових избора, и ја бих ишао са свим другим и краћим путем — када би ме ко упитао.

„У осталом, органи власти на сву прилику неће бити дорасли да изврше своје дужности, јер у место да уздигну своју важност и моћ, они су на против на првом кораку, као нпр. наш начелник Ђока, упропастили и са свим сурвали свој углед. Сам избор кметова у Ћуприји и у Јагодини обезуважио је углед власти до испод нуле тиме што је у Ћуприји постављен за председника човек, од кога у целој вароши нема горега у сваком погледу, а тамо је било човека за речено место, који је такође либерал, али је уважен код свију партија, а то је Светозар Ј. Илијић, трговац за кога би и сви радикали и сви напредњаци гласали не само за кмета него и за посланика, што никада неће бити за садашњег председника Луку, који је прост кафански коцкар без игде ичега. У Јагодини такође постављени су људи последњи, и садашњи заступник општинског председника, био је нешто врло ружно, о чему је и у новинама писано. Ту се је начелник заклао и убио углед и важност власти. А међутим и у Јагодини има човек за председника општинског који је либерал врло угледан и уважен и Таковски Крстоноша одавно — Димитрије Донић, трговац.“

Ја сам ово писмо показао Краљу, али и Он и његов отац нађоше да је сад немогућно, у очи самих избора, мењати окружне начелнике, у осталом Ђока је поуздан човек итд.

Усред ових брига за изборе, на једном од редовних примања дипломатског кора 8 маја, немачки посла-

ник барон Векер Готер учинио ми је овакво усмено поверљиво саопштење.

„1896 пробала је Бугарска да увуче и Румунију у некакву акцију за „реформе“ у Македонији. Тада је Краљ Карол одбио свако учешће и изјавио да ће сваку изоловану акцију Бугарске сматрати као ремећење балканске равнотеже.

„Сада сам, истина не из службеног, него из приватног, али *врло поузданог* извора сазнао: да је Краљ Карол дао изјавити у Софији да ће сваку акцију Бугарске предузету било противу Турске, било противу Србије, са намером да се повећа територија бугарске кнежевине, сматрати као casus belli.“

Услед овакога саопштења, и са такве стране, ја сам одмах депешом наредио посланику Србије у Букурешту да верификује колико има истине у том саопштењу.

Докле тако изгледаше да први сусед Србије, Бугарска нешто крупно спрема било према Турској било према Србији, што би и у једном и другом случају неминовио увукло и Србију у рат, усред њених на презања за унутрашњи препорођај, посланик Србије на Цетињу јавља да Кнез Никола хоће да врати посету Кнезу Фердинанду па би желео на томе своме путу да се заустави и у Београду да се види са својим братом Александром.

Кад сам показао овој рапорт пуковника Машина Краљу — овај је плануо: „Ја нећу да га примим. А већ Папа поздравио га и Бог зна како. Телеграфишите Машку да ја нећу бити у Београду кад онај матори лисац пропутује кроз Београд.“

Ја сам ову кратко насађену заповест Краљеву овако превео на дипломатски језик.

„Посланику Србије

Цетиње.

Примио сам Ваше писмо од 1 маја. На питање под 3 одговарам: Немојте сами узимати иницијативу. Ако се Кнез сâм врати на ту тему, реците да Ви на основу оног разговора нисте могли чинити никакав службени корак, али ако вам он нареди, да ћете тај корак

учинити, само молите да Вам он тачно одреди дан свог проласка кроз Београд.“

Али сада сам морао пре свега старати се за изборе у толико пре што се борба све више заоштравала. 17 маја добио је Краљ из Неготина депешу на шест пуних бланкета у којој, у име народа округа крајинског 5 трговаца (Илија Анђелковић, Адам Јоновић, Софроније Симић, Живојин Вучковић и Михаило Дуцић); четири адвоката (Иван Павићевић, Васа Митић, Стеван Живковић и Јован Јовановић) апотекар Петар Бане, пивар Ђ. Лазаревић, опанчар Урош Бркић и лимар Љубомир Илић, протестују противу начина, како полицијске власти врше изборе повереника који ће бирати народне посланике. У место да поименце кажу, који су полицијски чиновници у којој општини према коме учинили и какву незаконитост, у место да се противу тих злоупотреба власти жале једино надлежном Министру Унутрашњих Дела, као претпостављеноме тих власти, који има и право и дужност да их узме на одговор, ови радикалски браниоци *уставности* читају Краљу буквицу о Његовим дужностима, које има као уставни владалац и траже од њега да Он поништи изборе повереника па да нареди друге.

Кад је Краљ прочитао ову грдну депешу, и пружио је мени, ја сам како је то у опште била прва жалба противу избора повереника нашао да би је требало упутити Министру Унутрашњих Дела да нареди *извиђај*.

Али Краљ плану.

— Какав извиђај докторе? Зар Ви не видите да се ни један факт злоупотребе не помиње, да то није жалба ни молба већ један дрски радикалски безобразлук пун отрцаних декламација о уставности, који је мени само телеграфисан, али који је написан само за то да се наштампа у „Одјеку“? Онај опанчар из Кладова, онај лимар, они трговци немају ни појма какав су безобразлук потписали, они ће потписати све што им њихов радикалски пророк Иван Павићевић поднесе на потпис.

— Какав је то човек? — упитах — Његово име први пут чујем...

— Ах да, ни по Атинама и Цариграду нисте ни сазнали какав је међутим важан политичар у Србији поникао. То је један бунтовник кога ћете несигурно скоро ближе познати. Импортирана роба. Баците Ви ту радикалску манзафларију у корпу!

19 маја „*Одјек*“ прима овакву депешу из Лознице.

„По наредби полиције свуда где су кметови збачени, други избор повереника, овде данас у Гранчари сутра. *Не знају ни кога да бирају (?) нити ко да бира.* Прво избраним претп се ако на избор дођу. Изазивање прелази сваку границу. *Може бити свашта 23 маја.*“

Тако је орган радикалне странке благовремено спремао јавно мњење за оно што је њен главни одбор наредио да буде на дан народних посланика. Кад не могу радикали победити, нека буде „свашта.“

Најзад освану и тај дан скупштинских избора, на којима су радикали хтели да направе „свашта“, а нису смели да направе — *ништа.*

Такве масе домаћина дођоше на биралиште да радикалски ђилкоши нису смели ништа ни да пробају.

У многим изборним местима беше избор довршен већ до подне и ја сам н. пр. за време доручка у Двору добио овакав телеграм из Александровца:

„Овлашћен од 222 гласача молимо те да у том правцу, а у служби Краља и Отаџбине истрајеш. Шаљемо ти људе који ће те помоћи. Председник изборне скупштине среза Жупског МИЈАТ САВКОВИЋ.“

По нарочитој жељи Краљевој, ја сам после подне у 4 часа одговорио оваквом депешом:

„Кажи оним стотинама бирача који су те овластили да ми се у њихово име јавиш, ово: ја ћу истрајати у овоме правцу, а у служби нашег узвишеног Господара и Краља, за срећу драге нам отаџбине. Хвала браћо што ми шаљете људе који ће ми помоћи вршити Краљев државни програм. Као отпоздрав на ваш поздрав јављам вам да је до овога часа изабрано 120 народних посланика таквих као што су и ваши избраници а још ни један од наших противника. Живео Краљ!“ —

Учешће бирача било је врло живо, као што доказује ова депеша из Пожаревца:

„Са 849 гласова изабрат за посланика Михаило Ђ. Петровић.“

После вечере у Двору знало се, да је влада на изборима победила на целој линији тако сјајно, да радикали нису нигде смели ни покушати да изазову неред. Већина изабраних посланика беше либерална и неутрална, прилична мањина беше напредњачка. Једна једина варош, Ужице беше изабрала радикала, Малишу Атанацковића.

Краљ Милан се мало љутну, кад стиже та депеша.

— Говорио сам вам ја да она матора Црногорчина није више за начелника окружног, а најмање за такав округ као што је ужички, али ви мене не слушате... —

— Верујте Величанство — рече Драгомир Вучковић — да у томе крају ни Бог Саваот да је, Боже опрости, окружни начелник, не би могао боље посланике протурити. У осталом ја Малишу знам, он је мој човек, неће он уз нос влади. —

— Мени не само да није криво — рекох ја на то — што су нам избори дали једног радикала, лека ради, него бих волео да смо их добили још неколико и то од зубатијих, јер ће овако, без икакве опозиције бити досадно на Скупштини.

— Наравно, — ругаше се Краљ Милан — Ви сте у стању, као покојни Мариновић, предложити за Краљеве посланике све саме радикале, да би могли као оно са протом Ђурићем превртати „кости прађедовске“ и делити ваше ораторске мегдане са Ристом из Голупца и газда Максимом из Горњег Милановца. Нема од тога ништа докторе. —

— Не, Величанство, ја не мислим као покојни Мариновић давати оставку, ако на каквом гласању у скупштини добијемо већину од само два гласа. Што се тиче Краљевих посланика ја држим да треба узети добре раднике без озбира на партије, којима су до сада припадали....

Краљ је ћутао и смешкајући се врло фино само је чупкао ивице једног телеграма, којих беше читава хрпа на демир-тепсији.

Кад сам остао за тренутак на само с Краљем, ја му рекох:

— Господару, Јеврем Андоновић је данас поштено заслужио Таковску ленту. —

— Добро докторе — рече Краљ и зачуђено погледа преко цвикера. — Одмах ћу наредити ђенералу Миловану да напише тај указ. —

Заповест је послата и указ је потписан под истим 23. Маја.

И ова ситница, што је указ о одликовању, које је председник владе предложио, премапотписан не од њега, већ од канцелара Краљевских српских ордена, и што се тај указ почиње са „Желећи дати доказа Нашега Краљевског благовољења“ врло је карактеристична за Краља Александра.

Али онда — то мени није падало у очи.

„Исход избора скупштинских код нас — писао ми је Ива Павловић из Софије — начинио је дубок упечатак у овдашњим бугарским круговима, а покисли су и извесни странци. Француски посланик говорио ми је, пре једно два месеца, да ће се питање о Краљу Милану расправити за месец дана, највише за шест недеља — рачунајући јамачно на изборе. Сада каже да је Краљ Милан „способан, ђаволски способан човек, и да с њим ваља рачунати.“ Сада се поближе распитује и *о Вама*. Ја сам му, кроз смех, одговорио његовим речима. „И то је један способан ђаволски способан човек, с којим ваља рачунати, а као што се види и рачунало се добро.“

Од свију честитака победе на изборима да поменем само ову једну од врло угледног напредњака и бившег окружног начелника Милована Браловића, која гласи:

27 Маја 1898 г. Крагујевац. Господине Министре Председниче, Радујем се што се обистини оно моје мишљење о стању ствари у нашој земљи, о коме сам дао Вам израза у мом писму много пре ових избора.

Као што сам Вас онда уверавао, да Ваш кабинет има у народу јаких симпатија, тако Вас и сад смем уверити, да су те симпатије узрок изборног успеха, ма да су власти махом радиле добро. А да је стање и расположење у народу и налик на оно што букачи по новинама трубе, не би могли избори овако испасти нарочито

код овако опала ауторитета власти. Људи виде, да је добро и све мирно, а сви имају једнако на уму Краљево обећање за сталност, па су то срдачно прихватили и упињу се да тако доиста и буде.

У искреној радости што је ово овако, ја узех слободу да Вам честитам, а и да Вас уверим, да ћете са овом скупштином моћи постићи све, само треба предлоге спремити у духу народном и у духу потреба земаљских, па да тако једном на свагда нестане досадањих појава и јурије која све доведе до ивице пропасти.

Моје многогодишње искуство даје ми слободу изразити овде своје убеђење, да је прво и најпре уредити општине и ставити их под већу контролу државе; уредити штампу, како у будуће неће моћи брукати и земљу и све што је у њој племенито и узвишено; уредити чиновничко стање, па ће за тим и све друго ићи правилним и корисним током. Но мени се чини, да се тамо обично греши, бар до сад се грешило, што су обично законски предлози прљени и преписивани из страних закона, и да би далеко корисније и успешније било узети у помоћ наше практичне људе, нарочито за уређење општина, за пореске ствари, за пољске, шумске и друге законске предлоге и уређења. —

Ја Вам ово написах на брзу руку и са искреном усрдности, надајући се, да ми нећете замерити што ћу Вам овим одузети који тренут времена, и молим Вас учтиво, да верујете, да ја са овим баш ништа за себе не тражим, него чиним у доброј вољи да што год користим, ако бих умео и могао.“ —

Ива Павловић је, као увек оригиналан, честитао своме шефу победу на изборима једним — поклоном. Тај поклон беше једна — мисао. Поклонио му је једну мисао из свога спасоносног, али још у тајности држаног Устава, и овластио га је да се њоме послужи при избору Краљевих посланика. Та мисао беше:

„Да се међу свима, још у животу, бившим Министрима, без разлике партија, изберу сви они који су, најмање годину дана без прекида управљали којом струком као Министри. Ако број буде сувишан, одабрати их искључиво по годинама службе у том звању у истој струци;

а, при једнаким условима, одабрати оне који су и другом којом приликом, дакле с прекидима истом струком управљали. Ако поред тога и даља селекција потребна буде, дати првенство онима који су кад другом којом струком управљали, дакле који имају више министарске службе у опште."

„То је из мог Устава, из прелазних мера један члан. Можда ће се Вама учинити да би, и овом приликом, могао се врло успешно применити, као што ја држим. У том *случају поклањам Вам ту идеју*, а уверен сам да би Вам корисна била".[1]

На жалост ма како да сам био сиромашан у идејама, поред најбоље воље нисам могао да се користим овом богатом поклоњеном идејом, јер ја сада нисам за писаћим столом кројио идеалне Уставе, него сам морао да „терам" практичну политику, а ова је увек ресултанта врло разноликих, често противу положених интереса политичких, партијских, личних, она је увек само компромис, ресултат међусобног погађања и попуштања. У питању Краљевих посланика ваљало је балансирати ресултате постигнуте па изборима народних посланика, ваљало је у првом реду задовољити жеље и протекције Краља и Његовог Оца, онда жеље и протекције појединих Министара, па онда па гледати да све струке буду заступљене, и све вере, и све народности, а да изабрани буду добри Обреновићевци и пријатељи новога стања. При таквим околностима једва сам успео да у Краљеве посланике уврстим неколико својих поузданих пријатеља, па и то од оних који пристајаху да приме на себе такву улогу, коју дотадашњи посланици Круне у Скупштинама беху успели да направе врло непопуларном.

Међу онима, које је богата идеја Иве Павловића, предлагала као једине кандидате за Краљеве посланике, било их је који су мољакали председника да буду постављени. Из једног писма од 31 маја, које се налази у овим хартијама видимо да се један бивши Министар зорли

[1] Из приватног писма Иве Павловића Председнику Министарства од 23. V. 98.

наљутио на свог пријатеља Д-р. Владана што није постао Краљев посланик на Скупштини.

Из свију наведених обзира и противуположених интереса изашао је као ресултанта овакав састав Народне Скупштине:

Аврам Јовановић, Аврам Радосављевић, Аврам Шокорац, Аксентије Мацић, Алекса Антић, Алекса Мајсторовић, Алекса Петковић, Александар Мијоковић, Алексије Јовандерић, Алил Исламовић, Андон Ристић, Андреја Генчић, Андреја Митровић, Анта Нешић, Антоније Ерчић, Антоније Милић, Аранђел Маринковић, Аритон Јанковић.

Благоје Јанковић, Богољуб Тирић, Богосав Спасојевић, Богосав-Бога-Стојановић, Бранислав Ђорђевић.

Васа Миленковић, Васа Стојановић, Василије Анђелковић, Василије Јанић, Василије Топаловић, Велимир Јеремић, Веселин Марковић, Виден Станковић, Видосав Илић, Војислав Радојевић.

Гаврило Јовановић, Гаврило Швабић, Глигорије-Горча-Јовановић, Глиша Јовановић, Голуб Јанић.

Давид Були, Димитрије Бисић, Димитрије Илић, Димитрије Станојевић, Дина Микић, Добросав Мишић, Драгић Муцић, Драгомир Рајовић, Драгомир В. Радуловић, Душан Спасић.

Ђорђе Алексић, Ђорђе Ц. Антић, Ђорђе Јеленковић, Ђорђе Милошевић, Ђорђе М. Попић, Ђорђе Раденковић, Ђорђе Сандуловић, Ђорђе Ђ. Стаменковић, Ђорђе Станковић, Ђорђе Стевановић, Ђорђе Чепурац, Ђура Бранковић, Др. Ђура Гаврић.

Живан М. Милосављевић, Жива П. Милосављевић, Живко М. Бабић, Живко Јеремић, Живота Стокић, Жика Мирковић.

Ибрахим Али Спахић, Иван Ашковић, Иван Ђорђевић, Иван Станисављевић, Илија Ђ. Илић, Илија Х. Илић, Илија Кошанин, Илија Николић, Илија Продановић, Илија Радовић, Илија Стојановић.

Јанаћко Димитријевић, Јанко Константиновић, Јанча Јовановић, Јеврем С. Јовановић, Јеврем Радојевић, Јеврем Туцовић, Јевта Шундић, Јеремија Илић. Јован Антић, Јован Бадемлић, Јован Благојевић, Јован Ђурковић, Јован Митровић, Јован Мишић, Јован Несторовић, Јован

М. Нешић, Јован Радивојевић, Јован Туфегџић, Јован Ћириловић, Јован Фикић, Јон Јоновић, Јосиф Бојиновић.

Коста Бијорац, Коста Живковић, Коста Ивковић, Коста Д. Јовановић, Коста Јовановић,

Лазар Вукићевић, Лазар Јовановић, Лазар Поповић, Лука Петровић.

Љуба Бацак, Љуба Каменчић, Љуба Марковић, Љуба Миљковић, Љуба Симић, Љуба Ж. Стојановић, Љуба Ћеловић.

Малиша Атанацковић, Малиша Тодоровић, Марјан Бирчанин, Марко Дукић, Марко Лазаревић, Марко Ђ. Миладиновић, Радивојевић, Мата Јовановић, Мата Томић, Мијајло Илић, Мијајло Јевремовић, Мијајло Јовановић, Мијајло Т. Крстић, Мијајло Новаковић, Мијајло Ђ. Петровић, Мијаило Поповић, Мијајло Проловић, Милан Драгојевић, Милан Исаковић, Др. Милан Јевремовић, Милан Јоксић, Милан Кнежевић, Милан Матковић, Милан Милетић, Милан Тодоровнћ, Милош Трпезић, Миленко Стојадиновић, Милован Дамјановић, Милован М. Сокић, Милоје Богутовић, Милоје Симоновић, Милорад Тадић, Милосав Анђелковић, Милосав Куртовић, Милош Илић, Милош Пантовић, Милош Чупић, Милош Филиповић, Милутин Поповић, Милутин Ранковић, Милутин М. Ризнић, Милутин Савић, Миодраг Протић, Мита Бранковић, Мита Веселиновић, Др. Мита Милићевић, Мита Петровић, Митар Вучићевић, Михајло Банић, Миче Х. Пешић, Младен Анђелковић, Младен Панчић.

Настас Антоновић, Недељко Марић, Недељко Ћирић, Никанор епископ. Никодије Круниħ, Никола Голоскоковић, Никола Ђорђевић, Никола Јовановић, Никола Крупежевић, Никола К. Николајевић, Никола С. Николић, Никола Радовановић, Новак Добромировић, Новак Поповић, Новица Ковачевић, Новица Минић.

Павле Бркић, Павле Јовичић, Павле Танић, Паун Пауновић, Паун Поповић, Петар — Пешан — Динић, Петар Јовановић — Узунац, Петар Катић, Петар Лукић, Петар Недељковић, Петар Ж. Павловић, Петар Г. Поповић, Петар Станојевић, Петар Стевановић, Петар Туцаковић, Петар Цветуљски, Пера Тодоровић, Прока Миљковић.

Радисав Петровић, Радован Милошевић, Радован Поповић, Радојица Ј. Радојевић, Радојко Ракић, Ранко Московљевић, Риста Р. Илић, Риста Стоиљковић.

Сава Илић, Сава Станковић, Светозар Белотрепић, Светозар Боровњак, Светозар Гвоздић Светозар Гикић, Сибин Максимовић, Сима Несторовић, Сима Перић, Сима Секулић, Сима Ђ. Стефановић, Спасоје Марковић, Срећко Марковић, Стаменко Стојковић, Станко Ђорђевић, Станоје Ђорђевић, Станоје Лацковић, Стеван Веселиновић, Стеван Вићентијевић, Стеван Здравковић, Стеван Ивковић Стеван Максимовић, Стеван Момчиловић, Стеван М. Мостарчић, Стеван Николић, Стојан Ђорђевић, Стојан Митровић, Стојан Нинић, Стојан Стојичевић, Стојиљко Лепојевић, Стојша Павловић.

Танасије Андрић, Танасије Васиљевић, Танча Ђорђевић, Теодосије Стевановић, Тимотије Бојовић, Тодор Миловановић, Тодор Павићевић, Тодор Поповић, Тома Благојевић, Тома Којић, Тоша Драшковић.

Филип Јовановић.

Чеда Пантелић.

XX

ШТА ЈЕ СПРЕМЉЕНО ЗА НАРОДНУ СКУПШТИНУ

Из писама појединих ресорних Министара видимо да је било спремљено много више законских пројеката него што би се на једној скупштинској сесији могло савладати. Из једне листе видимо да сам се у први мах био одлучио да Скупштини поднесемо ових трпдесет законских предлога:

1. Буџет државни за 1899 годину
2. Закон о састављању и *употреби* државног буџета
3. Закон о устројству царинарница
4. „ „ општој царинској тарифи
5. „ „ државним благајницама и рачуноводству
6. „ „ државним економима
7. „ „ унапређењу сточарства
8. „ „ „ воћарства
9. „ „ чувању здравља домаће стоке
10. „ „ уништавању штетних животиња и биљака
11. „ „ риболову
12. „ „ пољопривредним станицама
13. „ „ вишој земљоделско-шумарској школи
14. „ „ обнављању и унапређењу виноградарства
15. „ „ потпомагању домаће радиности
16. „ „ уређењу Управе Фондова
17. „ „ акционарским друштвима
18. „ „ шумама
19. „ „ железницама и друмовима
20. „ „ народним школама
21. „ „ средњим школама
22. „ „ државном архиву

23. Закон о добротворним фондовима
24. „ „ изменама у закону о црквеним властима
25. „ „ „ „ „ „ општинама
26. „ „ „ „ „ „ штампи
27. „ „ „ „ „ „ грађанском поступку
28. Закон о изменама и допунама у закону о устројству војске
29. Закон о женидби официра
30. „ „ војној администрацији.

Сви остали законски пројекти, које су поједини Министри хтели да поднесу као: закон о реформи Министарства просвете, о уређењу дипломатске службе, о чиновницима грађанског реда, о пензионом фонду чиновничком, о фонду за удовице и њихову децу, пројект закона о задругама, уређењу статистике, о попису становништва и домаће стоке, измене у закону о уређењу Велике Школе, о дневници, подвознини и селидби чиновника, о таксама, о непосредном порезу, о државној трошарини; предлог да скупштина реши може ли бити понављање спора по закону о царинарницама, да се измени члан XV закона о царинској тарифи, да се утврди тарифа од 125 динара по 100 кг. чаја, да се у пограничном промету између Србије и Бугарске не наплаћује никаква царинска дажбина — све је то остало за другу сесију Народне Скупштине.

Као што се из горњега списка види, Влада се односно политичких закона ограничила цигло на неколико неизбежно нужних измена и допуна у законима о штампи и општинама. Сви остали законски пројекти беху израђени за извршење „Краљевог“ програма, садржаног у Његовом писму Председнику од 10. октобра 1897.

Даље видимо да је највише спремано за санирање државних финансија и унапређење народне привреде.

Односно законских пројеката, који се тичу реформе целокупне финансијске струке (2, 3, 4 и 5 горњег списка) — налазимо следећа објашњења Вукашина Петровића председнику, у писму од 11 јуна 1898:

„Када сам ти, по твом захтевању, 17. марта ове год. послао из Берлина финансијски план, унео сам у њ

као главну одредбу: да нашим финансијама државним не достаје *ред.* уређењем финансијске Управе, рекох тада, дали би *садашњи* извори прихода куд и камо више, него што сада дају. Као прешан посао од кога ће државна благајна имати највише користи, истакао сам:

а.) уређење финансијске Управе;

б.) уређење царинарница;

в.) уређење у руковању с државним газдинством.

На ове мисли упутило ме је не само моје 20-то годишње искуство у финансијским пословима, него и мишљење најбољих стручњака наших и страних.

Зато сам ти и предложио, да се најпре израде законски пројекти о уређењу благајница и рачуноводства, о уређењу царинарница и о буџету.

Ти си 31 марта одредио, финансијску комисију, којој се ставио у задатак да изради споменуте законске предлоге.

И она их је израдила додавши им још и одредбе о вођењу каса.

Да би објективно проценио финансијске користи од тих законских предлога, мораш се најпре упознати са стањем, које сада (пре остварења тих пројеката) постоји. Зато ћу ти најпре у кратко скренути пажу на то стање.

I

Код благајница

До мога закона о пореским одборима и пореским надзорницима од 1884. год. порез непосредни наплаћивали су искључиво општинске власти. И наплата је ишла тако зло, да сам ја у 1894. год. покушао, да по где где наплату вршим преко државних органа. Резултат је био сјајан. За 46.000 динара утрошених на ванредне наплаћиваче порезе, државна благајна примила је те године од непосредног пореза читав милијун динара више! Моји наследници у звању, видевши такву корист од покушаја, који сам ја учинио, наставили су ићи тим путем. И садањи Министар Финансија поставља непрестано све више порезника за наплаћивање непосредног пореза, образује чак и самостална пореска надлештва, на која се троши

преко пола милиона динара. И то чини с правом. Јер докле год државна власт не узме наплаћивање свију прихода у своје руке, дотле ће се узалуд буџетом предвиђати веће суме прихода.

Пројекат закона о државним благајницама уређује не само наплаћивање прихода него и руковање са њима. То значи, да ће се тим законом зајемчити тачно извршење наплата а стаће се на пут упропашћивању прихода. До сада су полицијски писари, као депозитари, наплаћивали и руковали с државним приходима. Отуда је долазило, да су приходи од аренда, такса, трошарине *кријумчарења* итд. остављани на Бог душу![1] Што је тај *једини нефинансијски* чиновник хтео да преда окружној благајни, предавао је, што није хтео, задржавао је код себе докле је хтео или докле није ухваћен у злоупотребама. А дотле? Дотле је често пута протицало по толико година, да је дотични већ био умро или истеран из службе. Па и да не гледамо на злоупотребе осврнимо се само на фактичну немогућност, да један полицијски чиновник, поред најбоље воље, поред најчистијих руку, одговори дужностима, које га притискују.

Када се оствари пројекат, установиће се финансијски органи у сваком срезу, којима ће бити искључива дужност да прибирају приходе; установиће се књиговодство и рачуноводство за те приходе; а то ће омогућити контролу и над радом оних који прибирају приходе и над онима који са њима рукују. Па зар, после овога објашњења, може још бити сумње, да ће последице новог пројекта, у овом погледу, пружати несравњено јаче јамство за прибирање прихода, него што је данашње стање?

Али није само ово што се исправља новим пројектом о државним благајницама. Ако не веће а оно бар такве исте користи имаће државна благајна од новог пројекта у томе, што се новац државни концентрише у 15 окружних благајница; што ће новац у њима стајати под одговорношћу *два чиновника;* што ће над тим новцем бити контроле; што ће се, услед тога, брже и темељније вршити

[1] Питај самосталну монополску управу, питај царинарнице: да ли не пропада државн бар ½ милиона прихода ако не и цео милијун само за то што се кријумчарске осуде не извршују.

преглед рачуна, те би се сузбило заинтересовано вршење или невршење државних исплата и наплаћивања.

По садашњем стању, новцем управља један чиновник, без икакве контроле. Зато и показују рачуни преко 1½ милијун привремених издатака у напред с једне стране, а с друге стране дуговања, којима се и не зна права сума!

Новим уређењем рачуноводства принуђавају се окружне благајнице да *тромесечно* шаљу рачуне своје Министарству Финансија, принуђавају се да ти рачуни, под *дуплом контролом*, буду тачни: а то ће утицати 1-во на савестан рад у благајницама; и 2-го ставиће централну управу у могућност, да у свако доба године располаже са целом готовином у благајницама.

До сада није било ни једног ни другог.

Благајници су радили како су хтели. Показивали су онолико готовине, колико су хтели. Услед тога често пута прикривали су у својим касама силну готовину, а извешћа су подносили неверна. То зна сваки, који је био у положају да контролише њихова извешћа.

Новим устројством томе се стаје на пут, као што горе објасних.

Када се сем тачног извршења закона, још поставе поуздани и спремни државни органи за финансијска надлештва, онда је више него сигурно, да ће од новог закона о благајницама бити *најмање* за државну касу 1,000.000 динара више прихода но до сада.

Да ми, у комисији, нисмо ни на памет рачунали, ни претерали у овој оцени, доказ пружа радња садашњег Министра Финансија. Он, *само зарад прибирања непосредног пореза* увиђа да му требају специјални државни органи; он, без сумње, има и доказа, да му се непосредни порез боље прибира од када тако ради. Па како се може, логично мислећи, оспоравати, да не би и остали државни приходи боље утицали у државну касу, када би се за њихово прибирање организовала среска пореска надлештва; организовала како ваља т.ј. с уређеним рачуноводством, с уређеном контролом, с уређеном дужности за прибирање свију државних прихода?

Новим устројством среских пореских надлештава уклонила би се могућност проневерења државног новца, од

које и дан данаји пате државни приходи. Садашња пореска надлештва прибирају непосредни порез, али о прибраном новцу не води се онакав рачун како треба, те се за то и дешавају честе и велике злоупотребе.

И код таквог стања ствари, не видим паметнога разлога, зашто не усвојити закон, који пружа гарантију за сигурност прибирања прихода и који организује оно, што сада постоји без организације. Зашто не употребити средства која се троше на неорганизовано прибирање непосредног пореза, за организацију прибирања свију државних прихода? И ако је неорганизованим прибирањем непосредног пореза приход државни из тога јединог извора избацио 1,000.000 годишње више, зар организовано прибирање *свију државних* прихода неће бар са исто толико увећати државни приход?

II

Царинарнице

Много је јасније, да ће се новим устројством царинским постићи финансијски резултат, који комисија предвиђа.

По себи се разуме, да ће се овај резултат постићи само тако, ако се ново устројство изведе до краја, т.ј. ако се буде израдио како ваља и *поступак за извршење закона.*

У закону о уређењу царинарница истакнута су само начела, а у поступку и другим прописима, који ће се издати на основу закона, садржане су ближе одредбе за манипулацију на царинарницама.

Дојакошња царинска служба није имала никаквих прописа о поступку царинском. Зато су и царинарнице показивале само онолико прихода, колико су хтеле. По поступку царинском, који ће се израдити, на основу новог закона, удесиће се *контрола* над радом царинарница тако, да ће се, до крајње могућности, стати на пут крађама на царинарницама. А колико ове износе, најбоље се види отуда, што би се, у свако доба, нашли предузимачи, који би бар 33% више давали у име закупнине за наше царинарнице, но што је приход, који оне дају држави, у њеној експлоатацији.

Мени је, као Министру Финансија чињена оваква понуда од наших, домаћих капиталиста.

Оскудица *стварне* контроле по садашњем закону даје могућности да се на царинарницама краде, без икакве могућности, да се тој крађи стане на пут. Нити се зна нити се може лако ухватити рачун о свима царинским експедицијама. По новом *иосгуику* биће контрола челична, биће као у другим срећним земљама: несумњива и стварна. А када то буде, приход од царинара биће не за један него и за *1*$^1|_2$ *милијун годишње јачи.*

Скакању прихода од царинара допринеће у неколико и много строжије казне, које се предвиђају у новом закону за царинске иступнике.

Царинско одељење у Министарству Финансија није до сада довољно радило на контролисању приходног дела царинских органа. По новом закону биће то једна од главних дужности тога одељења. Њему ће се слати на преглед *све* декларације, које ће инспекције тачно прегледати и контролисати; царинарницама ће се одузети могућност, да прикривају оне декларације, које су штетиле државну касу. Да нема никаквих других одредаба у новом устројству, та једна би била довољна да свакоме, који иоле познаје природу рада на царинарницама, докаже, да ће се приход државни, с новим уређењем, попети бар са 1,000.000 годишње.

У осталом ја сам, у своје време, дао г. Вучку Стојановићу и г. Кости Стефановићу, те су ми они, сваки на по се, израдили били царинско устројство. Но видевши да су оба споменута радника на том послу мало упознати били са стањем царинског устројства у модерном духу, ја сам послао 1894. год. г. Влад. Цонића на страну, те је *годину дана* проучавао и теориски и практички царинска устројства у Немачкој, Швајцарској и у Француској. Но и г. Вучко и г. Коста изјавили су ми били, да би од њихових пројеката, који су изостали у многоме од Цонићевог, приход порастао са $1^1/_2$ милијун динара. И када су ми најпозванији стручњаци у оно доба, на основу далеко лошијих пројеката, дали овакву оцену, *ја са гаранцијом моје главе тврдим*, да ће државна благајна, од поднесеног пројекта, који је комисија, на основу Цонићевог рада, израдила, имати *бар 1,000.000 динара више прихода* но што има сада.

Али да ме не би рђаво разумео, морам још једном да поновим: да се закон о устројству царинарница мора да *изврши* тј. мора за њ да се напишу:

а) поступак царински

б) правилници за разне гране царинске службе, које стоје у вези са службама других грана државне управе (поштанске, железнице и др.).

Од самога закона о устројству царинарница нити се може очекивати нити ми очекујемо онај вишак прихода. Али за сав накнадни рад не треба закона. Тај рад се и може и мора вршити и извршити после примљеног пројекта законског о устројству царинарница. И ако се то све изврши како ваља, онда не за 1,000.000 него за $1^1/_2$—2 милијона скочиће приход царински.

III

Закон о буџету

Оставићу на страну све оне гарантије, које се овим пројектом пружају државном газдинству за правилно и тачно функционисање, па ћу се позвати само на онај члан у пројекту, који гласи:

„За изравнање расхода може се унети, у пројекат буџетски, потребна сума из државне готовине; но ова сума мора постојати као стварна готовина. *Даље, може се, за исти циљ, по одобрењу Народне Скупштине, лични порез I, II и III класе повећати са 50%, а осталих класа са 25%.* Ово повећање важи докле важи и буџет, који је на овај начин изравнат. Повећање личног пореза, у споменутом циљу, не сме утицати на разрез прореза.“

Нећу да доказујем дедуктивним начином све оне огромне користи по *новчану* страну од пројекта о коме је реч, него ћу те молити, да изузмеш од Министра Финансија ове податке:

а.) Колико је било пореских личности у прошлој години у I класи и колико су оне платиле у име личног пореза?

б.) Колико у II и III?

в.) Колико у осталима?

Па онда за прве три класе подели са 2 за остале са 4 суму пореза и видећеш, да ће ти збир оба количника показати не 1 милијун него нешто више.

Међутим непрорачуњива је баш чиста финансијска добит од закона о буџету. Њу може да схвати и оцени само онај, који зна тешкоће с којима се борило Министарство Финансија, услед неподесног закона о буџету, који сада постоји (од 1858 године).

На завршетку морам ти скренути пажњу, да се са Светозаром Милојевићем у погледу на устројство финансијске управе нисам никада слагао. За то ће његово мишљење о пројектима, које смо ми, у комисији, израдили, свагда бити противно мојим назорима.

А влада, којој си ти шеф, има да бира између нашега, комисијскога рада и мишљења људи, који нису посвећени у побуде, које су кретале чланове твоје комисије.

Једно те молим да верујеш: да је сваки од нас, по најбољем знању и разумевању радио у комисији, а по најдубљем уверењу проценио финансијске користи од сваког закона на по се.

Ако ти, у овом кратком објашњењу, које ти по твом захтеву стављам на расположење, не буде довољно јасно да су наши рачуни исправни, веруј, да то не стоји до израђених законских пројеката, него до моје неспособности да ти довољно јасно кажем оно што знам, што мислим и осећам о њима.

С пријатељским поздравом

Твој

ВУК. Ј. ПЕТРОВИЋ

P. S. Да не би мучио твога колегу, ево ћу ти ја дати податке о финансијском резултату закона о буџету. Ови су подаци из 1896. године.

У I кл. личног пореза било је:

	ЛИЦА	ДИНАРА	
а.) који плаћају по 24 дин.	7.319 =	175.656	= 261.456
б.) „ „ „ 12 „	7.150 =	85.800	
У II кл. који плаћају по 18 д.	11.738 =	211.284	= 306.990
б.) „ „ „ 9 „	10.634 =	95.706	
У III к. који плаћају по 12 д.	44.249 =	530·988	= 726·066
„ „ „ 6 д.	32.513 =	195.078	
			1,294.512

1,294512 по 50% = 647.256 динара

IV кл. 168.158 који плаћају по 8 д. 1,345.264		
„ „ 75.898 „ „ „ 4 „ 303.502	= 1,648.856	
V кл. има 103.111 који плаћају по 4 д. 412.444		
„ „ „ 21.128 „ „ „ 2 д. 42.256	= 454.700	
	2,103.556	

2,103556 : 4 = тј. 25% = **525.889**

Од I, II и III кл.	647.256
Од IV, и V кл.	525.889
	1,173.155

Ето ти, по најтачнијем рачуну, приход од закона буџетскога мора да изнесе бар 1,000.000, јер нека би се, због рђаве администрације пореске, ненаплатило 10½% опет 1,000.000 остаје као сигуран приход.

ВУКАШИН

Овоме писму била је приложена и ова белешка г. Владимира Цонића:

Царинарнице наплаћују за рачун државе ове приходе:

1. Царину (просечно) . . .	4,200.000	дин.
2. Обртни порез „	2,500.000	„
3. Трошарину „	2,300.000	„
4. Монополну таксу на барут и динамит	10.000	„
5. Жиговину на карте и златне и сребрне ствари . .	10.000	„
6. Споредних такса	500.000	„
7. Разно (казне итд.) . . .	50.000	„
Свега динара .	9,570.000	

За приход *царине:* Кад се уведе у живот нов царински поступак и кад се подела и класификација царинарница друкчије уреди, онда ће услед уважања нових формулара по систему швајцарском не само бити примена тарифâ свуда тачна и једнообразна, но и сама контрола (инспекторат) знаће у свако време најтачније, какве су и које експедиције на којој царинарници извршене и колико се и каквих царинских такса наплатило. Управо по

свакој експедицији, по којој је следовала царинска радња, мора бити дотични документ на месту и трагови му се не могу поништити а да се не учини злочин... Данас од свега тога нема ничега. Потписани је уверен да се једна прилична количина декларација попишти по извршеној експедицији или да се царини нешто друго јевтиније, а увози скупље и боље...

Од саме *царине* рачунам већи приход најмање за 4—500.000 динара..

За приход *обртног пореза:* Ово је једина такса, која се по царинарницама наплаћује *по вредности*... Колико је била по интересе државне касе царина *ad valorem* штетна, толико је исто и обртни порез сада на основици од вредности једна берба за несавесне царинске органе. Кад се сада буду све царинске исправе прегледале у Царинској управи и царинарницама за сваку врсту робе јављала поверљиво *цена* ради поступка и свога управљања и та примена при прегледању контролисала, онда сам уверен да само нов царински поступак донеће више на 300—400.000 динара од обртног пореза.

За приход *трошарине:* Већина артикала трошаринских увози се сада на *приватно сместиште*, које и ако је под кључем царинарнице, ипак се налази у притежању приватног лица и под његовим надзором. Трошарински артикли дају највећи део царинских прихода... Колико је штетан досадањи начин манипулације наших сместишта приватних, нека послужи као доказ да је у 1892 години из царинаре београдске украден *сместишни партијалник*, по коме су разведена дуговања сместишна и том крађом оштећена је држава са неколико стотина хиљада динара. Да не говоримо о другој штети тиме, што не може сваки увозник да се користи *сместишним експедирањем*, јер нема свог сместишта и што је експлоатација прихода трошарине у земљи на домаћу производњу испод сваке критике и контроле.

Кад се новим царинским поступком уведу *државна царинска сместишта;* кад се буде могао сваки користити државним сместиштем и робу своју на сместиште да експедира и кад се уведе *сместишна такса* за лежање робе, а буду забранила приватна сместишта, држава ће не само

имати у новој сместишној такси један леп приход, но и много већи приход од саме трошарине, пошто ће се стати на пут многим злоупотребама... Рачунам да ће трошарина бити већа најмање за 200—300.000 динара.

Остали приходи : Кад се уреди финансијска погранична жандармерија и стави под управу Министра Финансија; кад се приходи царински буду сви предавали надлежној каси а издаци чинили само по мандатима Царинске Управе; кад се буду депозити давали на приплод а не лежали бесплодни у касама да са њима чине чиновници злоупотребе и напослетку, кад се буду царински чиновници боље мало платили и њихова служба осигурала, ја сматрам да ће прибирање посредних дажбина премашити ону цифру, коју сам као већу означио да ће се добити од новог царинског закона и нове царинске организације.

ВЛАДИМИР ЦОНИЋ

Према свему изложеном у цитираним документима, за мене беше јасно : да ће се усвајањем ових законских пројеката, које је израдила комисија стручњака под председништвом Вукашина Петровића, и извршењем тих закона, на основу нарочитих правилника, које је Министар Финансија могао сâм прописати, постићи, *да се државни приходи, без икаквих нових терета на пореску снагу народа, повећају за 4—5 милиона годишње.* Ја сам у тај ресултат веровао, јер за њ гарантоваше писмено својом главом несумњиво најбољи дотадашњи финансијер Србије, Вукашин Ј. Петровић. Да је он врло добро знао зашто залаже своју главу то се доказало доцније 1899 и 1900-те године, када су ови законски пројекти узакоњени и када су се отпочели вршити.

Али сада у јуну 1898 када сам наваљивао на свога колегу у финансијама да се у седницама Министарскога Савета, под председништвом Краљевим, одмах после буџета узму у претрес ови елаборати финансијске комисије, Ст. Д. Поповић није никако на то пристајао, јер он, као Министар, који има пред Скупштином да брани те пројекте, треба да их са својим референтима у Министарству темељно проучи. И ако нисам веровао да ће референти, као што беше Светозар Милојевић, разумевати у овим питањима више него један Вукашин или један

Д-р Лаза Пачу — опет сам морао пристати да оставим Министру Финансија колико сам могао више времена да проучи те пројекте, у толико више што он по својој спреми небеше финансиста већ — педагог.

И тако се десило да је Министар Фипансија, тек при поласку владе у Ниш на отварање Скупштине, довршио своју студију ових елабората, и пред Краљем и Министарским Саветом изјавио: да он, Ст. Д. Поповић неће и не може подносити Народној Скупштини ове законске пројекте, јер је он уверен да их ни сам Вукашин Петровић, када би он био Министар Финансија, не би никада поднео Скупштини на решавање.

„За мене је — рече Министар Финансија — *јасно као дан, да Вукашин и Пачу овим пројектима нису хтели ништа друго него да садашњој Влади Његовога Величанства* **подметну ногу.**“

Ја сам молио свога колегу да цитира одредбе из тих законских предлога, које су га довеле до тог убеђења.

— Па ето узмите — говорио је Ст. Д. Поповић необично узбуђено — само њихов предлог за грађење и употребу државног буџета, па ћете се уверити да се њиме *везују Влади и ноге и руке!* —

На то сам приметио да одредбе, које спречавају Владу да по вољи прекорачава кредите, одобрене буџетом, нимало неће везивати Влади „и ноге и руке“ него ће је само чувати суманутих „ванредних кредита“ и прекорачавања буџета, која су милионима увећавала државни дефицит.

На ово је Ст. Д. Поповић категорички изјавио, да он *не би могао остати Министар Финансија*, ако би се Влада Његовога Величанства одлучила да ове законске пројекте поднесе Скупштини.

Краљ је даљу дебату пресекао изјавом да сада, у очи отварања Скупштине, не може бити ни речи ни о најмањој парцијалној министарској кризи, у толико мање што би иступање тако угледног напредњака, као што је Ст. Д. Поповић, из кабинета, поколебало целокупни резултат Скупштинских избора и отерало све напредњачке посланике у опозицију Влади.

Министар правде Коста Н. Христић, као напредњак, само је потврдио ово Краљево предвиђање.

Остали Министри ћутаху....

Морао сам се покорити и тешио сам се немачком узречицом „aufgeschoben ist nicht aufgehoben.“

Чиме се тешио Ст. Д. Поповић, и како је мислио повећати државне приходе кад је овако категорички одбио овај вишак од пет милиона, којим су му Вукашин и Пачу хтели да „подметну ногу“ — то се може наслутити из његовог службеног писма од 7 јуна 1898, у коме моли Председника да изиште од италијанског посланика један примерак закона *о порезу*, који се у Италији наплаћује на воденице или брашно. Дакле Министар Финансија не зна, да ли је онај порез, који је толике несреће починио у Италији док није укинут, био на воденице или на само брашно, он је само инстинктивно слутио, да би само једна пара државне порезе на сваку оку брашна, која се у Србији потроши, дала 7 милиона динара годишњег прихода, и онда би санирање српских државних финансија било просто као Колумбово јаје. Колико год милиона више треба држави годишње, толико пара порезе на сваку оку брашна па — мирна Бачка....

Кад је спремљени државни буџет претресан у седницама Министарског Савета, Краљ је немилосрдно брисао сваку и најмању нову позицију, без обзира да ли је она безусловно нужна за унапређење читаве једне струке, или је само једна бедна класа за унапређење каквог ревносног чиновника који је радио по 5—10 година без унапређења, јер није био политички партизан, или није имао ничију протекцију. Вођена је читаве сахате дебата око једне такве класе од 500 динара годишње или око некакве шупе, коју је требало направити да не пропадну врло скупоцене машине већ набављене за државну потребу. И увек је дотична позиција збрисана Краљевим разлогом „када је Србија до сада могла живети без тога, моћи ће без тога живети још годину дана“. Прављене су и друге уштеде али све „окрајцима свеће“ што кажу Французи, тако нпр. пензионисањем Министара који се беху још задесили „на расположењу.“ Тако је нпр. ђенерал Стеван Пантелић, који је био посланик у Берлину па стављен на расположење, стављен у пенсију указом од 5 јуна 1898 са фластером у другом указу, којим му је

дато право ношења униформе дотичнога чина. Када сам ја покушао штедњу само на оним партијама војног буџета, на којима растење беше очевидно — и на којима се могло уштедити стотинама хиљада динара, Краљ је категорички забрањивао сваку дискусију војног буџета, јер „овај се тиче само Краља и Министра Војног“, то се „не тиче“ Министарског Савета као год и она силна аванзовања у војсци, којима су Министри често изненађивани. Зашто су Министри трпели да се са њима тако поступа? Зашто сам ја остао Председник Министарства и узимао на своја леђа одговорност за много што шта што је урађено противу мог бољег уверења?

Зато што се Србија и њена народна Династија налажаху у великој опасности, па нисам смео ни да помислим на оставку у очи отварања Скупштине.

Бугарски лист „Свобода“, орган либералне странке и једно од најугледнијих гласила у Бугарској донео је у своме броју од 8 јуна 1897. (№ 2229) чланак под насловом „*Горка истина*“, из кога вадимо ова места:

„Писање владиног листа „Миръ“ доказује, да је бугарска влада добила од Русије палог, како да се понаша према Србији (тј. да је дражи и изазива). Кад је на то почео Краљ Милан да звецка сабљом по Нишу и кад су Срби на наша изазивања одговорили афером Наумова, наша влада тражила је од српске изјашњење односно те афере, и послала је својим дипломатским агенцијама циркулар о томе. Српска влада одговорила је нашој да она влади једне васалне кнежевине нема да даје никаква рачуна; ако јој је што криво, нека се обрати преко своје Сизеренке, преко Турске. Бугарска влада нађе се у забуни тако, да је чак тврдила, да њен циркулар о тој афери не постоји. Бугарски емир Фердинанд-Хан само је задовољно сукао брке, јер је руској дипломацији учинио услугу, и с нестрпљењем је чекао награду за то приликом његовог сјајног пријема у Петрбургу. Цела наша опозициона штампа сматрала је за дужност да изазива патриотске демонстрације према Србији, да јој припрети новом Сливницом. У томе заборависмо на руско-аустријски споразум, који само чека српско-бугарски рат, па да прогута и Србију и Бугарску.

„Нека нам се не љуте Згуреви државни тужиоци, нека нам се не љути ни наш Кнез Фердинанд, што овде морамо да кажемо једну горку истину, али он је туђин а ми смо Бугари, ми смо дома, и нама је кошуља ближа од хаљине, па нас више боли кад хоће да нам букне кров над главом.

„Сећају ли се читаоци како се ту скоро, у Абацији састао Кнез Фердинанд са Црногорским Кнезом и како су имали некакав дугачак разговор у присуству *једино* руског представника на Цетињу? Европска штампа забележила је тај разговор као врло озбиљну ствар, а и дипломатски кругови придаваху му велику важност. То беше важан моменат у политичкој игри, у коју нас је ангажовао Кнез Фердинанд. Одмах после тога састанка у Абацији почео је у Никшићу у Црној Гори излазити један нов лист, који стаде да пише врло ратоборно против Аустро-Угарске и да тражи од ње Босну и Херцеговину, које су чисто српске провинције. С друге стране Краљ Милан је преместио своју команду у Ниш, а српски војни изасланик мајор Васић одазван је из Софије.

„Кад се све ово доведе у везу, кад се узме у обзир да Кнез Црногорски одавно агитира преко претендента Карађорђевића противу династије Обреновића, да је Русија непријатељски расположена противу Краља Милана и његовог сина Александра, и да Русија, преко Кнеза Фердинанда, може да ради са Бугарском шта хоће —, онда ће сваки лако појмити горку истину, да смо ми осуђени да будемо принесени на жртву за туђе интересе.

„Та горка истина у томе је: што је кнез Фердинанд у Абацији, а у присуству руског Министра резидента, дао Кнезу Николи свечано обећање, обавезао је Бугарску да ће му са својим војскама помоћи да збаци садашњу српску династију, да ће му помоћи да се под скиптром Кнеза Николе уједини Србија, Босна и Херцеговина. Ето зашто нас сада Србија изазива. Краљ Милан хоће сабљом да расече овај сплет интрига противу његове династије.

„Питамо: По каквоме је праву Кнез Фердинанд, не упитавши никога у Бугарској, угазио у те ствари, по

каквом је праву ангажовао Бугарску у тако опасну и луду ствар? На то питање треба да нам одговоре данашњи послушни Министри.“

Толико из бугарског листа „Свободе.“ —

Ми довде нарочито нисмо помињали састанак Кнеза Црногорског са Кнезом Бугарским у Абацији, ми нарочито нисмо говорили о мисији г. Пфаненштила, *врло интимног пријатеља* Кнеза Фердинанда и о суми новаца коју је тај лепи младић однео на Цетиње јер нас је, као Србе и Словене, било стид да о томе помињемо, али кад је *Свобода* о томе тако отворено проговорила, онда није вајде крити у кучине. Русија се није задовољавала да ради против Краља Милана у Србији и против династије Обреновића само преко новина и тајно, него је ето патронизирала јавно заверу Кнеза Николе и Кнеза Фердинанда противу Србије и њене династије, уговорену у Абацији. Србија није ни у сну помишљала на нов рат са Бугарском, али се Бугарска тако хитно спремала за рат, да је баш у ове дане почела да концентрише трупе према српској граници. Мало даље видећемо, колико је ствар била озбиљна и шта је осујетило ову нову руску заверу против Обреновића. *Ето једног од разлога зашто је кабинет др. Владана тргао многе ћефове Обреновића V и многе каприсе Његовог Оца.*

С тога сам ја наваљивао да се Народна Скупштина одмах сазове, и ако Министарски Савет још не беше свршио ни претресање државног буџета.

Указом од 8 Јуна 1898 на основу чланова 75 и 76 Устава и члана 80 изборног закона скупштинског сазвана је редовна Скупштина за 1897 на дан 17-ог Јуна 1898 и то у Ниш.

Обични крвави сукоби на црногорско-турској граници, којима је најчешће узрок крвна освета између Арбанаса и Црногораца, узеше *баш ових дана* тако широке размере и тако озбиљан политички карактер, да је Турска на врат на нос купила преко две хиљаде мађарских коња за артиљерију и коњицу, да је почела да масира војску на црногорској граници, да је Црна Гора раздала велику количину оружја у Беранском крају, да се из црногорског Колашина подстакла озбиљна буна, да је Русија

одмах послала Црној Гори 50.000 пушака са потребном муницијом на поклон и да је Црна Гора молила у Петрбургу и за једно одељење „Црвенога Крста“, јер у Андријевици беше већ доста рањеника. Шеф црногорске владе војвода Божо Петровић отишао је лично на границу. У Цариграду је између Бакића и [redacted] дошло до врло крупних речи.

И све то после састанка балканских Кнезова у Абацији....

И ових дана стиже у Београд новопостављени руски посланик на српском двору, *Валерије Всеволодич Жадовски* тако **изненада,** да ја нисам успео да дочекам свога доброг познаника и пријатеља из Цариграда као што сам хтео, на станици. Тек из једног писамцета Жадовског сазнао сам да је нови руски посланик већ у Београду. У том писамцету он моли Министра Спољних Послова да му јави, када ће га моћи примити. Уместо да му пишем, отишао сам одмах лично у руско посланство да се поздравим са тако жељно очекиваним пријатељем.

10-ог Јуна 1898 јавља ми посланик Србије из Софије:

„Синоћ су одавде испраћени *многи топови брдски* и три *опсадна* топа према нашој граници. Сутра полази Александровски пук и четрнаести, Македонски пук на српску границу. Овим „маневрама“ је задатак: репетиција прошлог нашег рата са Бугарима. *Тамо* је и сва бугарска коњица, како кажу добро обавештени људи. Јуче се пронео глас да је једно одељење бугарске коњице прешло границу ради проматрања наших утврђења и да је том приликом погинуло четири бугарска официра. Јутрос је број убијених и рањених порастао на 17. Молим јавите ми има ли што у ствари? Пошто се *сваким даном све више и више гомила бугарска војска на нашој граници*, потребно би било да се мајор Васић што пре овамо врати, јер ми је немогуће и то све сам пратити.“

И са таквим вестима из Црне Горе и Бугарске ја сам цео дан 10-ог Јупа морао да се пресвлачим и да трчим на репрезентације.

XXI

ПОСЛАНИК НЕ РОДИ ГА МАЈКА

Једанаестога јуна 1898 било је свечано примање новог руског посланика г. Жадовског у Новом Двору, дакле већ трећи дан по његовом доласку у Београд.

Беседица, којом је г. Жадовски поздравио Краља, била је очевидно импровизација, која нимало није личила на уобичајене „алокуције“, којима дипломати поздрављају страног суверена кад му предају кредитива свога Господара, и за које постоје формулари и прописи у свима дипломатским уџбеницима. Његова је алокуција била тако необична, да је српски Министар Спољних Послова морао да је нарочито удеси за службени извештај, који је 14 јуна изашао у званичним „Српским Новинама“ о тој првој и свечаној аудијенцији новог руског посланика код Краља. Мало даље видећемо, да г. Жадовски није ни знао да му за ову прилику треба спремити неколико поздравних речи, да га је на то подсетио тек српски Министар Спољних Послова, када му је, по дипломатском обичају, затражио *копију* беседе коју мисли говорити пред Краљем, и коју дипломати подносе Министру једновремено са молбом за прву аудијенцију код Суверена, код кога су акредитовани. Тек услед те моје напомене написао је г. Жадовски своју алокуцију, која је гласила овако:

Sire,

Appelé par la volonté de l' Empereur à l'honneur de représenter Son Gouvernement auprès de Votre Majesté, — je suis heureux de l'occasion que cela me donne de Vous offrir, Sire, l'hommage de mon respectueux dévouement et l'assurance que je ne ménagerai aucun effort pour être

toujours le fidèle interprète des sentiments d'immuable sympathie qui animent traditionnellement mon Souverain à l'égard de la personne de Votre Majesté et de la nation serbe. Fidèle aux glorieuses et bienveillantes traditions de Ses augustes ancêtres, l' Empereur n'a rien autant à cœur que la prospérité et le progrès des jeunes Etats, liés à la Russie par le sang et par l'Eglise. Aussi, Sa Majesté est Elle toujours heureuse quand Elle les voit suivre avec sagesse, confiance et sincérité la voie qui doit les conduire au brillant et prospère avenir qu' Elle ambitionne pour eux. Précédemment et en d'autres lieux j'avais été heureux de rencontrer l'occasion de servir et de défendre, dans la mesure de mes moyens et de mes devoirs, les légitimes intérêts du Gouvernement de Votre Majesté. Je suis d'autant plus heureux d'être appelé aujourdhui à continuer cette oeuvre dans le même esprit et avec la même ardeur. Ma plus vive ambition et ma meilleure récompense sera de réussir dans ma tâche qui répond dans une égale mesure à mes devoirs et à mes sympathies.

Sire, j'ai l'honneur de remettre entre Vos mains la lettre Souveraine qui m' accrédite auprès de Votre Majesté.[1]

Краљ се у свом одговору чинио невешт свему што у посланиковој беседи беше необично и неупутно и одговорио је онако како свима новим посланицима одговара.

---

[1] Ова беседа у верном преводу гласи:

„Господару,

Позван вољом Царевом на част да представљам Његову Владу пред Вашим Величанством — ја сам срећан што ми *то* даје прилику (que *cela* me donne) да Вам понудим израз мога поштовања и оданости и уверење, да нећу штедети никакав напор да будем свагда веран тумач осећања непромењиве симпатије, која традиционално одушевљава мога Суверена према личности Вашега Величанства и народа српског.

Веран славним традицијама благовољења Својих узвишених предака, Цар нема ништа толико на срцу као благостање и напредак младих држава, које су везане за Русију крвљу и вером. За то је Његово Величанство увек срећно кад види, да те државе мудро, са поверењем и искрено иду путем који треба да их одведе сјајној будућности, коју оно амбиционира за њих.

„Раније и на другим местима био сам срећан да нађем на прилику послужити и бранити, у границама мојих средстава и моје дужности, легитимне интересе Владе Вашега Величанства. У толико сам срећнији што сам данас позван да наставим то дело у истом духу и са истом ревношћу. Моја најживља амбиција и моја најбоља награда била би да успем у задатку, који подједнако одговара и мојим дужностима и мојим симпатијама.

„Господару, част ми је да у Ваше руке положим Суверено писмо, које ме акредитује код Вашег Величанства“.

За тим је Краљ, по обичају позвао новог Посланика, његовог секретара и свог Министра Спољних Послова у малу дворану, понудио их да седну и пружио им цигарете, а дворске слуге отпочеше српско послужење: слатко, каву и ракију.

То је било довољно да Валерије Всеволодич Жадовски стане с Краљем разговарати као да је у пивници, да заплива у конјектуралну политику као најобичнији кавански политички „Kannegiesser". Краљ је само погледао свога Министра Спољних Послова, смешкао се и пуштао је новог Посланика да се до миле воље батрга.

Ми ћемо мало даље видети по гдешто од овог разговора, који ми је, с осталим неупутностима, дао повода да Представнику Србије у Петрограду пишем нарочито писмо, а сада да прибележимо само још један факт.

Обичај је био на нашем Двору, од како је се Краљев Отац стално вратио у Србију, и то обичај који су завели сами страни послапици, да после свечане аудијенције, на којој су предали Краљу своја кредитива, учине своје подворење и Краљу Милану, као члану Владалачкога Дома. Тога обичаја, који постоји на свима дворовима, придржавали су се дотле сви страни посланици без једног јединог изузетка.

Први, који није хтео да зна за ту пристојност, беше г. Жадовски.

Он први није тражио аудијенцију код Краља Милана, он није нашао за потребно да учини своје подворења Оцу Краљевом.

Сутра дан у вече, када је дошао на гала-ручак, који се у Двору давао у његову част, г. Жадовски је, опако узгред, замолио дворског Маршала да га, приликом овог ручка, представи Краљу Милану... Потпуковник Рашић му је одговорио да жали што му не може ту љубав учинити из врло простог разлога, што Њ. В. Краљ Милан неће бити на ручку...

Сутрадан је г. Жадовски дошао у Министарство Спољних Послова да учини своју прву службену посету шефу Владе. Том приликом он је такве ствари надробио, да сам ја морао о томе разговору да поднесем Краљу нарочити *писмени* рапорт, који гласи овако:

Господару,

На јучерашњем моме примању дипломатскога кора био сам принуђен водити један разговор, тако необичан као разговор између једног Министра Спољних Послова и једног Посланика стране државе, да морам покорно замолити за допуштење да га писмено доставим Вашему Величанству.

Његовог Превасходство Царско-руски Посланик господин Валерије Всеволодич Жадовски, који је на јучерашњем мом примању први пут отпочео своје службене односе са мном, нашао је за добро да ме на томе своме првом службеном кораку запрепасти оваквом измишљотином: да је из Београда учињен корак у Бечу, да се обнови војничка конвенција између Србије и Аустроугарске, да је г. гроф Голуховски, упитан о томе, истина одрицао да је таква démarche учињена из Београда, али је одрицао на начин који потврђује да је та démarche учињена, даље да је гроф Голуховски ту понуду за обнављање војне конвенције одбио, да је онда иста démarche из Београда учињена код г. Калаја, који је свој одговор — резервисао. Г. Жадовски је ову чудновату инсинуацију завршио тиме, да он о тим преговорима не би говорио, када би се о том кораку говорило само између Бечког и Петрбуршкога кабинета, али то је већ ствар јавна, о којој цео свет говори, па за то је он и помиње.

Ја сам се после ове изјаве г. Жадовског тако запрепастио, да га нисам ни упитао на основу каквог права он мени о томе говори, баш и када би у ствари и било каквих сличних преговора између Србије и друге неке државе, него сам се задовољио да одговорим само толико, да је цела ствар простачка, сокачка *лаж*, јер, да у њој има и трунке истине, да су *икакви* преговори такве природе вођени, ма са којом страном државом, то се неби могло чинити без знања и одобрења Господара и Краља ове државе, и такве би преговоре морао водити само одговорни шеф Краљеве Владе односно Министар Спољних Послова, а како сам ја и једно и друго, то ја категорички изјављујем, да мени мој узвишени Господар није никада заповедио да и ма с ким водим такве преговоре, да ја и Влада, којој имам част да председавам, нисмо никада

ни помислили на такву ствар и да је према томе цела та „јавна ствар о којој цео свет говори“ једна проста интригантска *лаж*.

И после овако категоричке изјаве од стране најнадлежнијег Министра, нови царско-руски посланик није се хтео зауставити на клизавој низбрдици, на коју је ступио првим својим кораком, него је пошао даље тврдећи да он верује, после моје изјаве, да ни Краљ Александар ни Његова Влада нису знали за ове преговоре, али да на жалост у Србији имају *два Краља*, те други подрива ауторитет правоме Краљу, који би у интересу Србије требало да је самодржавни Владалац.

На ову пирамидалну — тактичност новога посланика ја сам одговорио, да је баш задатак моје Владе да вршећи државни програм, који је наш узвишени Господар поставио Својим Највишим ручним писмом од 11-ог октобра 1897, што више допринесе томе да Србија остане уставна али да не буде парламентарна држава, јер за ово нема у Србији услова, те да у Србији Господар са Народним Представништвом гради законе, али да све што се тиче вршења закона и управљања земљом ради Краљ преко Владе, коју му неће наметати превртљиве случајне парламентарне већине, него коју ће Он Сам бирати према најбоље схваћеним интересима своје државе. Тако ја замишљам Автократора Србије. Можда би по интересе Србије боље било да она при своме васкрснућу, када се још налазила на патријархалном ступњу развића, није била *приморана* да постане уставна држава, али за то нису криви Срби, него г. Бутењев који је, као царско-руски амбасадор у Цариграду, заједно с Портом октроисао новој српској држави прву уставност, иза које је настала бесплодна партијска борба, у којој је Србија изгубила драгоцених пуних шездесет година, докле Господар својом моћном речју од 11. октобра 1897 није учинио крај томе очевидном срљању Србије у пропаст. Ја сумњам да би у Бугарској било данас оно хаотично стање, у коме се та млађа Балканска држава налази, да и њу није Дондуков - Корсаков усрећио либералним уставом. Најзад то ће пресудити историја, ја сам ова факта само зато поменуо, да г. Посланик види

зашто Господар Србије не може бити Автократор у његовом смислу. Али поред свију и туђих и наших погрешака Њ. В. Краљ Александар I *једини је Господар* у Србији, и према томе свако тврђење, да Србија има два Краља, просто је апсурдно.

— А Краљ Милан? — упитао ме је г. Жадовски.

— Њ. В. Краљ Милан је највернији ђенерал нашега Господара, он је најпокорнији командант активне војске Свога Врховног Команданта, онако исто као што су то Велики Кнезови у Русији или Ерцхерцези у Аустроугарској или други чланови владалачког дома у другим државама, који командују војском.

— Није то једно исто, јер ти Велики Кнезови, Ерцхерцези и принчеви немају титулу Величанства, која овде само може да шкоди правоме Величанству Краљевом — рекао је царско-руски посланик не мерећи као обично тежину својих речи.

На то сам одговорио, да је Краљ Милан стекао титулу Величанства тиме, што је од малене васалне Турској кнежевине створио не само већу и независну државу него и слободну, културну Краљевину Србију. И да му нису све државе на свету признале титулу Величанства, Краљ Милан стекао је тако неумрлих заслуга за Србију и српски народ, за Словенство и за православље, да ће му најмање моћи спорити ту титулу представник велике, словенске и православне Русије. Да та титула не само не шкоди Величанству Краља и Господара, него да она, увеличавајући ауторитет Команданту Активне Војске, подиже у овој војнички дух, дисциплину и све војничке врлине, и да тиме само увеличава сјај Господаревог Величанства, то може сваки видети ко само *хоће* да види.

Г. Жадовски је после овог стао доказивати, да би тако велики човек, како ја сликам Њ. В. Краља Милана, требао да има довољно патриотизма да себе жртвује своме узвишеном сину и благостању своје Отаџбине.

На то сам одговорио, да је Краљ Милан дао најсјајнијег доказа тог узвишеног патриотизма који иде до самопрегорења, када се у корист свог узвишеног сина одрекао Крупе, коју је он створио. Али права величина душе његове још више се показала у тренутку када је

Он, који је творац Краљевине Србије, који је двадесет година владао у овој земљи, пристао да се за спас Србије и за славу Престола задовољи улогом једнога обичног ђенерала у оној истој српској војсци, коју је Он створио и коју је водио у три рата, када је пристао да буде подчињен једноме пуковнику, кога је Он произвео за официра, само за то, што је тај пуковник Министар Војни у држави Његовог узвишеног Сина. Ја сумњам да се у историји свију народа може наћи многих примера оваквог патриотизма и овакве душевне величине.

Дотеран до дувара г. Жадовски је напао мене лично оваквим питањем: како сам могао ја, који знам како је Краљ Милан записан у Русији, у пркос обећању *које је сам Краљ Александар дао у Русији*, пристати да се Краљ Милан врати у Србију, како сам могао пристати да се Њему повери команда над војском? Зар сам ја могао и тренутка сумњати, да ће сам тај факат учинити да се благовољење Русије према Србији претвори ако не у непријатељство а оно у равнодушност, која може постати врло опасна за Србију када дође време да се колач дели, а то време (за „дељење колача") може доћи за годину дана, за неколико месеци, а ко зна, можда и за неколико недеља... „Та је равнодушност врло опасна за Србију, а она је настала, о томе не треба да сумњате ни часа, јер мени је сам Государь Императоръ казао: Са Србима се не може ништа учинити. Њих треба оставити њиховој судбини. Богъ съ ними!"

Ово беше већ превршило меру свакога стрпљења и ја сам г. Жадовском овако одговорио:

— Мој узвишени Господар нема потребе да тражи ни од кога, а најмање од свога верног слуге, пристанак на то, да се његов узвишени родитељ врати у Србију. Што се мене лично тиче, ја сам, када сам позван из Карлсбада да саставим Владу, био врло срећан што сам уз Господара нашао и Његовог најприроднијег, најгенијалнијег и најискуснијег саветника, Његовог рођеног оца. Апсолутно не могу веровати, да је мој Краљ и Господар икакво обећање односно тога могао дати икоме у Русији. Ако је то учинила која од партизанских Влада, претходница моје Владе, ја морам за то оставити одго-

ворност њој, јер, примајући дужност, нисам примио никакву обвезу или саопштење о томе од мога претходника. Што се тиче Команде Активне Војске, ја сам из дна душе захвалан Његовом Величанству Краљу Милану, што је благоволео примити командовање активном војском, јер сам тек после тога, осигуравши будућност Краљеве војске, могао сав да се посветим финансијском и привредном делу државног програма, који ми је Господар поверио. Никада не бих веровао, да нисам из уста Вашега Превасходства чуо, да ће моћни Цар Православни Никола II постати тако равнодушан према оној истој Србији, за коју су Његови славни претци показали толико благовољења. То је за мене једна несрећа у толико већа што је незаслужена, али противу тога ја не могу ништа. Што се тиче „дељења колача", Ваше Превасходство, као представник једне Велике Силе, може лакше знати да ли ће та операција настати кроз годину, кроз неколико месеци или кроз неколико недеља, ја знам само једно а то је: да је Краљевина Србија од Берлинског конгреса на овамо независна држава, која не може допустити никоме, па ни најрођенијем пријатељу, да се меша у њена унутрашња питања.

— А, тако ли је? — рече г. Жадовски. — Онда је врло добро, али онда се не надајте никаквој помоћи од Русије.

На то сам ставио ја оваква питања:

— Јесте ли ви овлашћени Г. Министре од Царске Владе да ми то кажете? Ако немате такве инструкције од Царске Владе, имате ли за то заповест самога Цара? Када сте последњи пут видели Његово Величанство Императора? Ако то није било у последње време, јесте ли сигурни да у Петрограду и сада влада она „равнодушност", о којој је Ваше Превасходство говорило? —

Ова су питања прилично збунила г. Жадовског, који је морао признати, да је Цара видео *још у јануару* последњи пут, да је одиста изненађен заповешћу да одмах иде у Београд, да према томе одиста може бити какве промене у руском гледишту односно Србије, да ће он због тога отићи врло скоро у Беч *да се оријентира*, и да је он овако изручио преда ме све што му је било на срцу, због тога што смо ми стари познаници и сурадници из Цариграда.

Ово је, Господару, веран рапорт о моме јучерашњем разговору са новим царско-руским послаником на Двору Вашега Величанства.

Очекујући заповести свога премилостивог Господара остајем

Вашега Величанства веран слуга
Д-р ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

Краљ је, прочитавши овај необичан извештај свога Министра Спољних Послова, овоме наредио: да сада, када ваља путовати у Ниш на Скупштину, остави неколико дана да прође, да се посматрају даљи кораци, које ће г. Жадовски предузети, па ће му онда у Нишу дати своје даље заповести.

У очи дана када је Краљ примао г. Жадовског у свечаној аудијенцији, 10-ог јуна 1888; ђенерал Сава Д. Грујић имао је са грофом Муравјовом овакав разговор у Петрбургу:

Гроф Муравјов: Здравствујте Сава Дмитрич! Знате ли да је Жадовски већ у Београду?

Сава Грујић: Благодарим Вашем Сијатељству за ово пријатно саопштење, јер је тиме учињен крај једном дипломатском „страјку“ тако штетном по наше традиционе пријатељске односе.

Гроф Муравјов: И ја сам врло задовољан што је та ствар свршена на начин како ће и Краљу и Његовој Влади бити по вољи.

Сава Грујић: Вероватно је са тим у вези и једно ручно писмо Краљево Његовом Императорском Величанству, које ми је шеф наше Владе послао са наредбом да га предам у руке Вашег Сијатељства с молбом да благоволите доставити га Государју Императору.

Гроф Муравјов: Са великим задовољством.

Сава Грујић: Даље ми је мој шеф наредио да обратим пажњу Вашег Сијатељства на недостојно писање неких руских листова о стању у Србији, па чак и о узвишеној личности Његовог Величанства Краља. За доказ послао ми је и овај чланак из „Народа.“

Гроф Муравјов: О каквом то народу иде реч?

Сава Грујић: Ето тако пишу руске новине, које овде у Петрограду под тим именом излазе.

Гроф Муравјов: Поздравите господина Ђорђевића да ја сад први пут чујем да овде такве новине постоје. Даље можете му писати, да ја не обраћам пажњу шта новине пишу, нити оне имају утицаја на правац политике Царске Владе.

Писмом од 11. јуна 1898 ђенерал Грујић саопштио ми је предњи поздрав и поруку грофа Муравјова, па је онда додао и ово:

„У Русији за новине не постоји превентивна цензура, те се по томе не би ни могло узети да се извесни испади у руској штампи чине по званичном допуштењу или по званичном овлашћењу. У осталом и ово што је до сад било, сигурно ће престати, чим штампа сазна *да су међу обема владама повраћени нормални пријатељски односаји*, што се са доласком новог руског посланика у Београд има сматрати као *свршен факт*. Руска независна штампа — сем по некад „Ново Време“ — не прима инспирације од владе, али по навици, удешава тон писања према држању ове. Није то давно било кад за „*Лже-Кнеза*“ бугарског руске новине нису имале ни једну добру реч да кажу, а сад се утркују у саопштавању детаља из програма скорог пријема и гошћења на Руском Двору „Његовог Краљевског Височанства Кнеза Фердинанда.“

После три дана Краљ је кренуо из Београда у Ниш.

На железничкој станици испратио га је цео дипломатски кор, *осем једног јединог руског посланика Жадовског.*

Изненађен овом непажњом ја сам, здравећи се са доајеном дипломатскога кора у дворском салону на железничкој станици, упитао га, да није г. Жадовски нешто слаб, када њега јединог нема међу друговима?

Барон Векер-Готер одговорио је да је нови руски посланик код њега *протестовао* противу одлуке свију шефова страних мисија у Београду да испрате данас Краља...

Ово дакле беше намерна увреда г. Жадовског самоме Суверену, код кога је акредитован...

Још за време путовања у Ниш Краљ ми је наредио да одмах, чим стигнем у Ниш, пишем ђенералу Сави Грујићу, да му пошљем копију свог извештаја Краљу од

13. јуна, с тим да га покаже грофу Муравјову и да га упита да ли г. Жадовски има инструкције од своје Владе да се овако понаша и говори?

Ја сам услед тога упутио из Ниша овакво писмо Краљевом Посланику у Петрбургу:

Имао сам част примити ваше писмо од 11-ог јуна о. г.

Досадашњи отправник послова царског руског посланства у Београду г. Некљудов непрекидно је, све до последњег времена, уверавао ме да г. Жадовски, који је још у новембру прошле године наименован за Царскога Посланика на Двору нашега Господара, неће доћи у Београд пре септембра ове године. То демонстративно одсуствовање г. Жадовског, које сте Ви Г. Посланиче тако добро пред г. грофом Муравјовом окарактерисали „дипломатским страјком", тако штетним за традиционалне пријатељске односе између Русије и Србије — испуњавало је Краљеву Владу чуђењем, јер она у целокупном своме раду не могаше наћи ни најмањега повода за Царско-Руску владу за овакав дипломатски „страјк".

24 часа после последњег саопштења г. Некљудова да ће г. Жадовски доћи тек у септембру, Анатолъ Василычъ јавио ми је писмено, да је Валерије Всеволодичъ добио наредбу од Царске Владе да одмах иде на своју дужност у Београд.

Овај глас обрадовао нас је у толико више, што је стигао једновремено са гласовима о крвавим сукобима на турско-црногорској граници и о масирању бугарских трупа на нашој граници за некаква необична вежбања за која се довлаче трупе чак из Пловдива и то у тренутку када се Србија спрема да заложи све своје снаге у решавање финансијских, привредних и осталих мирољубивих унутрашњих питања.

Колико сам се ја лично обрадовао доласку г. Жадовског, са којим сам имао задовољство као Краљев Посланик да радим $3^1/_2$ године у Цариграду видите из овога факта, што сам ја онога часа, када ми је Валерије Всеволодич писмено јавио да је дошао, и када ме је молио да му одредим дан и час када ћу га примити, оставио цео посао, и противно свима обичајима, отишао право њему, да му ја први учиним посету и да га поздравим добродошлицом у братској земљи.

И ако се г. Жадовски већ на томе нашем првом састанку понашао врло чудновато, додирујући доста незграпним начином извесна наша унутрашња питања врло деликатне природе, ја сам те начине одбио на његов лични терпераменат, учинио сам се да их нисам приметио, и Господар је одредио г. Жадовском свечану аудијенцију већ после три, а свечани ручак у његову част већ после четира дана од његовог доласка у Београд. Краљевски Двор није се могао љубазније показати према новом руском посланику.

Већ на свечаној аудијенцији, у самој својој поздравној речи нашем Господару, коју Вам шаљем у прилогу под ·|. нови руски посланик г. Жадовски, говорио је тако као да није акредитован само на двору Краља Србије већ за све „младе балканске државе.“ Господар му је, наравно, могао одговорити само у име Своје државе. Г. Жадовски је даље говорио о сјајној будућности балканских држава, што би нам могло бити само пријатно, ако је г. Жадовски био овлашћен да то каже у тако свечаној прилици, али ја имам разлога сумњати у то овлашћење, јер ми је сам г. Жадовски, када сам га дочекао у дворани, казао хвала, што сам га на један сахат раније писмено подсетио па беседу којом треба да поздрави Краља, те је тек после моје напомене на брзу руку тај поздрав написао.

У разговору, који је Господар по пријему кредитивних писама врло милостиво водио са г. Жадовским у присуству моме и његовог секретара Ђорђа Александровића Нелидова — нови руски Посланик нашао је за добро, без икаквог повода од стране Њ. В. Краља, казати Господару Србије да ова нема ништа да тражи пут Солуна, јер Солун има да припадне или Грчкој или Бугарској, а кад је Господар смешећи се упитао да ли ће Србија довека моћи живети без излаза на море, г. Жадовски Га је упутио на српско море, на Јадранско море... На моју примедбу да су нас туђини по одобрењу Русије одвојили од српскога мора, г. Жадовски нас је упутио кроз Арнаутлук на Сан-Ђовани ди Медва...

После свечане аудијенције нетактичности г. Жадовског ишле су све crescendo.

Тако руски Посланик, и ако је знао да ће на галаручку у двору имати част да руча не само са Господарем него и са Узвишеним родитељем Високога Му Краљевства, није хтео да учини оно, што су до сада чинили *сви* страни посланици без изузетка, што је учинио и његов претходник г. Извољски: он није хтео да тражи аудијенцију код Њ. В. Краља Милана, који је не само Командант Активне Војске него је и члан Владалачкога Дома.

Г. Жадовски је нашао, да је довољно на пет минута пре ручка замолити Дворског маршала да га том приликом представи Краљу Милану, као да је Његово Величанство — префект или други који виши чиновник, са којим се он може случајно наћи за Господаревом трпезом.

Како Њ. В. Краљ Милан нема обичај да руча са господом, која нису нашла за добро потражити аудијенцију да му се представе, то је Маршал Двора морао одговорити г. Жадовском да му не може испунити жељу, јер Њ. В. Краљ Милан неће бити на ручку.

За ову увреду нанесену од стране руског Посланика Команданту Активне Војске, цео ђенералитет и сви виши официри који су били позвати на овај ручак у част руског посланика — извинили су се по Краљевој заповести.

Међутим све то није било доста г. Жадовском. Он је на своме првом *службеном* кораку, на првом примању дипломатскога кора у повереном ми Министарству, говорио такве ствари и таквим тоном, каквим ваљада није говорио ниједан посланик са Министром Иностраних Дела ни у једној *Европској* држави.

Тај је разговор такав unicum у историји дипломатије европске, да сам ја сматрао за дужност о њему поднети нарочити писмени рапорт Њ. В. Краљу.

Господар ми је благоволео заповедити да копију тога рапорта пошљем и Вама г. Ђенерале, што ево и чиним у прилогу под ·‖.

Из овога прилога видећете на првом месту, са коликом је аподиктичношћу говорио г. Жадовски, да Србија ради на томе да направи војну конвенцију с Аустроугарском. И ако је Господар имао прилике, десет дана раније, да каже г. Некљудову да су сви гласови о томе

злурада измишљотина; и ако је Господар овластио г. Некљудова да тај Његов деманти саопшти Царској Влади и ако је више него вероватно, да је г. Некљудов предајући послове г. Жадовском овога известио о томе највишем и најнадлежнијем опровргавању те глупе измишљотине, — ипак је Валерије Всеволодич нашао за добро да не верује у оно, што тврди Господар Србије, и да мени, Министру Његовога Величанства говори о тој аустро-српској војној конвенцији као о ствари, која је већ јавна целоме свету.

За остало што ћете у прилогу под ·||. наћи да је казао г. Жадовски, не треба Вама, Посланику и Ђенералу Њ. В. Краља — никаквог коментара, нарочито не односно увреда напетих Оцу Краљевом Њ. В. Краљу Милану.

Али довде је г. Жадовски мислио да има права вређати само Њ. В. Краља Милана.

Јуче је међутим нови царско-руски посланик дрзнуо увредити и самога Господара Србије, кога Цар Всероссійски зове Својим Братом.

Ево како се то догодило.

Јуче је Господар кренуо из Своје престонице за Ниш. Како је Он овамо пошао да отвори Народну Скупштину, то су га на станицу испратили не само сви великодостојници Краљевства него и *цео дипломатски кор осем једног јединог г. Жадовског*, који је не само бриљирао својим одсуством, него је чак протестовао код доајена дипломатског кора противу ове учтивости према Господару земље, код кога су акредитовани, учтивости на коју су се сагласили *сви* шефови страних мисија у Београду...

После оваквога факта, Господар, да би знао како ће удесити своје даље понашање према *таквом* представнику Русије, као што је г. Жадовски, наређује Вам, Господине Ђенерале, да све горе изложено и приложено саопштите Царском Руском Министру Иностраних Дела и да му кажете, колико је Краљева Влада дубоко ожалошћена оваквим понашањем г. Жадовског, јер она никако не може ни да замисли, да је понашање новог Царско-руског Посланика у Београду саобразно инструкцијама Царске Владе, а још мање интенцијама Његовог Царског Величанства Императора и традиционалном благовољењу Русије према Србији.

Оно, што Вам том приликом буде рекао гроф Муравјов, саопштићете ми одмах депешом, а за тим опширније рапортом.“

Кад је Краљ одобрио да се ово писмо пошље Ђенералу Грујићу, он је наредио да се по једна копија и од тога писма и од тога рапорта Председниковог Краљу пошље и Посланицима Србије у Бечу и Цариграду.

24 јуна 1898 телеграфише ђенерал Сава Грујић мени у Ниш у шифрама ово:

„Примио сам Ваше писмо од 16-ог. Данас учиних представку Министру Иностраних Дела. Он сажаљева за нетактично понашање Жадовског. Укорио га је телеграмом. Моли Краља да верује у најбоља расположења Царева према Његовом Величанству и према Србији. Идућом поштом писаћу вам. ГРУЈИЋ“.

Истога тога дана, када је ова депеша предата у Петрограду, Валерије Всеволодич Жадовски писао је своме Министру свој први рапорт из Београда. Тај рапорт у српском преводу гласи:

„Грофу М. Н. Муравјову 24 јуна 1898.

„Милостиви Господине,

М. Н.

Дошавши у Београд 7/19 ов. јуна у вече, ја сам сутра дан измењао визите са Министром Спољних Послова. 11/23 примио ме је Краљ Александар у свечаној аудијенцији, а сутра дан био сам код Његовог Величанства на ручку који је дават због мог доласка. Претходно (предварительно) ја сам се уписао у књизи посета Краљевог оца.

„На опште чуђење и противно обичном овдашњем поретку, Краљ Милан није био на том ручку. По доцнијем сазнању изашло је, да његово одсуство ваља објаснити незадовољством Краља Милана што ја нисам тражио код њега аудијенцију подједнако као и код Краља који влада (на равнѣ съ Царствующимъ Королемъ).“

„Међутим ја сам поступио по обичају, који овде постоји од како се он вратио у Београд, и по том обичају посланици се записују у књигу, а кад се познаду с њиме, праве му визиту, али без етикете, у капуту (сюртукѣ).

„Мора се претпоставити да су закерања и раздраженост која се у последње време почела на њему појављивати, развила у њему преко сваке мере високи појам о самом себи и претензију на сарегентство (на роль соправителя). Осем тога сазнао сам, да је он мој изненадни долазак, после тако дугог одлагања, дао разгласити као корак Императорске Владе за измирење са њим, и да је хтео да се користи мојом посетом да јој прида што свечанији и што ефектнији карактер.“

„Жалећи што сам му и нехотице учинио једну непријатност, ја се радујем што нисам упао у клопку која ми је била спремљена (не попался на подготовленую ловушку) те тако нисам ни нехотице допринео да се уздигне његов положај и ауторитет.

„*Краљеви* са двором и министарством отишли су 15/27 у Ниш на скупштину и намеравају, пошто се заврши сесија, отићи заједно у Карлсбад, одакле ће се вратити у Београд тек септембра.

„Пошто се Краљ Милан овде бави због својих новчаних незгода у Паризу, где му, као што ми каже француски отправник послова, прети опасност, да ће му бити протестоване менице за суму од *седам милиона* које се налазе у рукама некаквог финансијског агента Верне, то је могућно надати се да ће до септембра српска влада успети да закључи зајам, од кога је лавов део у напред намењен да оде у руке Главнога Команданта, и да ће се тако земља курталисати макар и привремено овога немирног госта, који њу тако скупо кошта.

„Али изгледи *за зајам не могу се остварити без наше помоћи*, јер је Лендербанка сувише слаба да савлада сметње у *Паризу*.

„Тиме се може објаснити страсна жеља обојице Краљева да придобију наше благовољење макар и привремено, колико да добију приступа на Париском новчаном тргу.“

Тако је гласио први рапорт новог руског посланика из Београда.

Српским читаоцима не треба тек доказивати, да је свака реч у овоме извештају свесна неистина, јер су они из онога што је претходило у овој књизи уверили се да: 1. Није истина да се Жадовски, сутра дан по своме до-

ласку, „обмѣнялъ“ визитама са Министром Спољних Послова него је овај њега походио, а Жадовски ту визиту није ни вратио; 2. Није истина да се Жадовски „предваритељно“ пре гала-ручка у Двору, уписао у књигу Краља Милана, него је то учинио тек пошто се уверио, да се он са Краљем Миланом не може познати узгред и случајно као и са сваким другим гостом за Краљевом трпезом; 3. Није истина да је Краљ Милан очекивао од Жадовског да тражи свечану аудијенцију као код владајућега Краља, него је очекивао да ће учинити оно исто, што су радили и сви други посланици пре њега т.ј. да ће тражити приватну аудијенцију да се представи Краљевом оцу; 4. Није истина да је Краљ Милан био раздражено закерало од како се вратио у Србију, а још мање му је падало на памет да претендује на сарегентство. Напротив читаоци су видели да је Краљ Милан свуда и сваком приликом истицао преда се свога сина, као свога Господара и Врховног Команданта; 5. Није истина да је Краљ Милан и помислио а камо ли дао разгласити, да је неочекивани долазак Жадовског корак Руске Владе да се помири са Краљем Миланом, и према томе Жадовски је просто измислио „спремљену му клопку“ да би своме шефу доказао како је он мудро умео да изигра Краља Милана. 6. Није истина да је француски отправник послова Жадовскоме казао како некакав Верне има у рукама Краљ Миланових меница за — седам милиона. Excusez du peu! Он је и то просто измислио, да би тиме протумачио повратак Краља Милана у Србију и напрезања српске Владе да дође до зајма. Читаоци су видели за што је тражен и где је тражен зајам, а до краја ове књиге увериће се, да Краљ Милан до своје смрти није примио од српске државе ни паре више него оно што му је Народна Скупштина пре ове владе одредила у државном буџету апанаже (360,000 динара годишње), јер је своју плату као ђенерал и Командант Активне Војске редовно поклањао болесним официрима да иду у бање. Према томе Краљ Милан је до своје смрти примио свега 1,240.000 динара. Да од тога није за $3^1|_2$ године потрошио за себе ни паре, него да је целу ту суму употребио на отплату свога дуга од „7 милиона“, опет би по-

сле његове смрти остало код тога „Верне“ његових неисплаћених меница за 5,660.000 динара. Читаоци данас већ знају да је одмах после смрти Краља Милана, судска власт у Бечу запечатила сву његову имаовину и у новинама службено објавила рок, до кога се имају суду јавити сви, који имају што потраживати од Краља Милана. На те пријаве чекао је чак и Краљ Александар, па тек када је тај законски рок за пријаву кредитора прошао, па се *нико није јавио* да му Краљ Милан што дугује, тек онда је изјавио да се прима наследства.... 6. Није истина да су „оба“ Краља само за то жудела да задобију пријатељство Русије да би српска влада могла остварити зајам у Паризу, него за то што су знали, да је цео српски народ хипнотизиран Русијом, и у њој гледа свој спас.

Ето како је верно почео да извештава В. Вс. Жадовски своју владу о Србији.

Истога 24. јуна 1898. написао је Жадовски још један рапорт грофу Муравјову.

Тај други рапорт гласи:

Милостиви Господине Грофе *М. Н.*

Хитам да поднесем Вашој Светлости, макар за сада и површни извештај о утисцима, које сам изнео из првог познанства са садашњим политичким условима српске владе.

Пре свега и највише ме је поразила нервозност са којом је Краљ Александар настојавао да ме, већ у првом разговору, увери како све зло у Србији и сва немогућност да се мирно управља земљом лежи у постојању политичких партија, и у немогућности при уставном уређењу да се томе злу на пут стане. Он је завршио своју беседу тиме да се, у интересу народа, одлучио присвојити себи потпуну слободу рада и уклонити све, што смета завођењу реда у земљи.

Ја сам се ограничио на примедбу да, не улазећи у претресање поставке, на којој се оснива такво мишљење и која има нешто за себе, налазим да је одлука коју је Краљ из ње извео, мало ризикована, јер и осем заклетве на Устав, која везује Краља, он ће на том радикалном

путу наићи на неизбежне тешкоће, које ће изазвати смутње далеко опасније од ових, које жели тиме да уклони.

„Избегавајући сваку аргументацију за одбрану своје мисли, Краљ је наставио да је развија и ватрено брани показујући ми јасно, да то беше научена лекција и мени не беше тешко погодити учитеља, који му је задао ту лекцију. То ме је побудило да додам, како у таквом програму видим покушај за изазивање неочекиваних догађаја, који могу натерати најбоље пријатеље Србијине да се склањају и да заузму ролу незаинтересованих гледалаца.

„Поступање и карактер садашње владе, начин како су извршени последњи избори, лични састав садашње Скупштине, све то потпуно одговара замисли Краљевој и принципу Милановог газдовања (хозяйниченія). Није тешко предвидети како ће се завршити та жалосна „затеја“.

„Инспиратор је њен Краљев отац, који помоћу војске у ствари влада. Главни радник је на томе Ђорђевић, који је Краљу Милану слепо подчињен, и који управља сам (всецѣло руководящій) Министарством, јер ово је састављено из ништавних лица без икаквога гласа. У позадности стоји Ристић, који је одређен да управља скупштинском већином. Ристић се за сада држи опрезно са стране, али он је одређен да замени Ђорђевића у решавајућем моменту, ако би се послови опасно окренули, и ако се због срџбе народне непопуларни Ђорђевић не би могао одржати на власти.

„При таквим околностима, по моме мишљењу, имају само два могућна излаза: или ће народ ћутати и трпети, и онда ће земља брзим корацима ићи финансијској и политичкој катастрофи на сусрет, или ће прекомерност насиља и неправде превршити меру стрпљења чак и у мирољубиве мрачне масе српског народа, и изазвати у земљи опасан потрес.

„И у једном и у другом случају мени се чини, да би паметно било јавно уклањати се од сваког учешћа у овом жалосном предузећу, које злурадо потпомажу неки овдашњи страни представници.

„Према томе ја налазим да би за нас боље било, да се моје присуство овде објашњава бригом Императорске Владе за судбину српскога народа а не одобравањем опога незаконитога и опаснога пута, којим се даје вући млади и слаби (слабонравни) владалац земље“.

Оволико је за сада доста да се види, са колико је братске љубави нови посланик Русије дошао у Србију, и са колико је верности извештавао своју владу о стању у коме је затекао братску земљу, која се његовом доласку обрадовала.

Оволико је доста да се докаже: како је Жадовсково схватање политичког стања у Србији, које је он за два дана тако дубоко проучио, много више налик на лекцију на изуст научену него оно што он тврди да му је Краљ говорио. Не треба нам далеко тражити који му је учитељ ту лекцију задао. Колико нови посланик у својим службеним извештајима говори истину најбоље се види из овога: Док је мени говорио да Краљ Србије треба да је самодржац (автократор), у својим рапортима тврди да је Краљу противно доказивао и да га је чак подсетио на његову заклетву коју је положио на устав...

Кад смо ми отишли у Ниш, у београдском дипломатском кору врло се живо дебатовало о држању новог руског посланика, наравно у колико ово беше познато, јер нико није могао слутити, какве је службене рапорте писао овај поштени чиновник. Па и то мало, што су дипломати својим очима видели, изазвало је међу њима општу индигнацију. Једини изузетак међу њима беше г. Русо, секретар француског посланства. Он је једини схватио долазак и понашање г. Жадовског као потпуно дезавуирање свега што је радио г. Некљудов као отправник послова руског посланства.

Да би се боље разумело, шта је радио г. Некљудов и шта је руска влада, по мишљењу г. Русо-а, хтела да демантује доласком и оваквим понашањем г. Жадовског, морамо се вратити на почетак маја 1898.

Један „протеже“ Ђ. Генчића за обавештавање руског јавног мнења о стању у Србији, познати П. Узелац, покушавао је првих дана месеца маја три пута да изађе преда ме, па кад у томе није успео, написао ми 4 маја, из Београда, овакво писмо:

„У четвртак стиже овамо на руском пароброду „Краљ Александар I“ депутација из Одесе, коју предводи државни директор црноморског паробродског друштва г. Кочетов, који је уједно царско-руски трговачки агенат у Цариграду. Он је сарадник „Новога Времена“ под именом „Рускій страникъ“ који је увек лепо и пријатељски писао о Србији и о Србима, а противник је Бугара. (?) Како је он сада врло важна личност и чиньеница, јер је лични пријатељ (свемогућега) Министра Финансија г. Вите, биће од велике користи ако се Ви са њиме на само видите и опширно поразговорите, јер сам ја већ с њиме говорио много у Одеси“.

„Ова депутација која долази да прими из руку Његовог Величанства Краља Александра дарове које је Његово Величанство изволело поклонити пароброду „Краљ Александар I“ доћи ће у згодно време, јер је ово званично, тј. руско државно друштво, а радикали шире гласове и агитују за изборе тиме, што уверавају да су прекинути односи између Србије и Русије. Свечаност на руској лађи биће сјајна и демонстративна. На њој ће учествовати руско посланство и све особе које Његово Величанство позове, а ми ћемо већ урадити што треба, да се и отмени грађани позову“.

Ја сам и ово писмо Узелчево и као многа друга, бацио у фијоку, али кад је отправник послова руског посланства г. *Некљудов* довео к мени и званично представио ову „депутацију“, која је била у униформи са декорацијама, ја сам јој не само израдио одмах аудијенцију код Краља и Његовог Оца, него сам истога дана примио г. Кочетова у нарочитој аудијенцији у Министарству Спољних Послова. Разговор између нас био је врло дуг и водио се на руском језику. Из овог разговора било ми је одмах јасно, да је г. Кочетову био *главни задатак* да осигура своме друштву лиферацију руског петролеума за управу српских монопола, а ако могне, да преговорима са српским паробродским друштвом, осигура транспорт својих товара и за горње Дунаво. Разуме се да је г. Кочетов обећавао златна брда и у политици, нарочито у тоталном преображају руског јавног мњења, руске штампе према садашњем

стању у Србији, пошто мени није било тешко доказати му да повратак Краља Милана у Србију, његово наименовање за Команданта Активне Војске, и долазак садашње владе на управу земље нема апсолутно ни чега што би могло бити противно традиционалној љубави Србије према Русији. И ако сам јако сумњао, да ће сам руски „страњик" бити у стању да изврши и десети део од онога што је обећавао односно политике и јавнога мњења у Русији, ја сам уверивши се од Д-р Пачу-а,[1] да је лиферација руског петролеума најподеснија и најкориснија за управу српских монопола, овој нарочито препоручио да у свему буде на руци г. Кочетову; Министру Привреде сам писао да настане за споразум српског бродарског друштва са руским односно пловидбе до Бечa и користио сам се доласком првог руског пароброда у Београд да покажем како меродавни кругови у Србији, ни после 11 октобра 1897 нису ни најмање постали „русофоби", и да их у томе руска штампа без икаквог основа беди.

И тако је на светковину руског пароброда у Београду отишао не само Краљ са свима Министрима и врло сјајном свитом, него је ту био и Краљ Милан главом, па не само да је присуствовао него је „la bête noire"

---

[1] Господине Председниче! Част имам известити Вас, да сам синоћ у 8½ часова примио Ваше писмо од 14/V ове год. Могу Вам одмах изјавити, да ми је веома мило што сам се из Вашег писма уверио, да и Ви имате мишљење, да с Русијом ваља одржати исто онако непомућене трговинске односе као и с осталим државама. Користим се овом приликом да скренем Вашу пажњу на то, да сам при мом поновном доласку у прошлој години у Управу Државних Монопола затекао односе између Управе Државних Монопола и Црноморско-дунавског паробродског друштва у највећој мери затегнуте. Старао сам се, колико сам могао да се ти односи поправе и нарочито да се не даје повод новим сукобима. На жалост морам констатовати, да сам из разговора са г. Кочетовом довнао, да су стари неспоразуми или и сукоби оставили ванредно много горчине.

Што се пак тиче саме набавке петролеума моје је најдубље уверење, према стању петролеума на светскоме тржишту, да би се свака омашка у том правцу одазвала на пословима Управе Државних Монопола са највећом штетом, разуме се у доцнијем времену.

Примите, Господине Председниче, и овом приликом уверење мога одличног поштовања.

Управник
државних монопола,
Д-Р ПАЧУ

Господину Председнику Министарског Савета, Министру Иностраних Дела
Господину Д-р Владану Ђорђевићу

Русије напио врло лепу здравицу — руској војсци. На ту здравицу одговорио је руски отправник послова г. Некљудов и то на француском језику, врло љубазно али врло врдателно. Трудио се да се провуче као чиков. У толико су одушевљеније биле здравице г. Кочетова и Председника Министарства, које су јако раздрагале присутне, осем неколико радикалских главешина, који такође беху међу званицама. Њима очевидно ово неочекивано братимљење Срба и Руса не иђаше у рачун — изборни. Али то није сметало да се свечаност испочетка врло церемонијална, претвори у весеље готово у право „сербовање“ у мало - руском смислу. Срећом пеко је имао добру мисао да заиште од Краља допуштење да се лађа мало прошета низ „тихо Дунаво“.

На ову званичну руску гозбу на руском пароброду. одговорено је 11-ог маја свечаним обедом у Краљевом Двору, на коме су опет поред Краља Милана били „државни“ (управо статскій) саветник *Кочетов*, државни директор друштва, председник управног одбора црномор, плов. друштва *Жданов*, шеф трговинског одсека *Аркадански*, командант лађе капетан *Витол*, секретар друштва Гулак, царско - руски отправник послова *Некљудов*, секретар посланства *Нелидов* и царско - руски конзул у Нишу *Чахотин*. Осем руских гостију и персонала руског посланства, осем активних Министара, Митрополита, свију епископа, били су позвати на овај обед: Јован Ристић и Белимарковић, сви врхови струка и самосталних управа, бивши посланици Србије у Русији и велики „русофили“ као Алимпије Васиљевић, Паита Срећковић, Раша Милошевић, председништво српског бродарског друштва, најугледнији београдски трговци итд.

После овог обеда за врема „серкла“ терала се руска политика као да је Краљ Милан у прогонству а радикали на управи земље.

Не само да су сви руски гости одликовани српским орденима, него је, на моје паваљивање овом приликом одликован и велики непријатељ моје владе, царско-руски конзул у Нишу г. Чахотин, као што доказује ово писамце руског отправника послова:

„Ваше Превозходительство, сердечно благодарен Вамъ за отличіе, *выхлопотаное Вами* для Г. Чахотина и за Ваше любезное сообщеніе.

Глубоко почитающій Васъ А. НЕКЛЮДОВЪ

12-ог маја 1898 ја сам, по нарочитој усменој наредби Краљевој, о на основу опште *писмене* наредбе Краљеве о мојим дужностима репрезентације, наредбе од 8-ог марта 1898 заведене у деловодни протокол Министарства Иностраних Дела под Пов. Бр. 633/1898 — давао у своме дому ручак руским гостима и персоналу руског посланства, а после тога ручка вечерњу забаву са музикалним продукцијама нашег позоришног оркестра, госпође Виловске, декламацијама и песмама госпођице Нигринове, госпође Тодосићке итд.

На ручку јело се по француски, пило се и говорило се по руски, а и здравице су биле по руски.

„Е. В. Король Сербскій ура!“ —

„Е. В. Императорь Всеросіскиій, ура!“

На посело звати су сви дипломати у Београду и по неколико угледних људи из свију „партија“. Јован Ристић извинио се умором од „наше јучерашње забаве“ (на броду) а од радикала Јов. Ђаја „изненадним случајем болести у породици“. Остали су дошли, а Таса Банковић је примивши позив писао мени повеће писмо, у коме ми шаље текст своје здравице држане 10-ог маја на свадби Игњата Бајлони са ћерком Ћирковићевом. Та се здравица завршавала овако „Нашој је Србији потребно *мање политизирања а више рада*, и више привредника као што су наши пријатељи Бајлони и Синови“. Спроводећи ту своју здравицу мени Таса Банковић ми пише:

„Питам: да ли ће се наћи једном и у нас државника, који ће и моћи и хтети да препороди ову нашу по природи богату и благословену земљу, те да једном наступе бољи дани за будућност Србинову?“

Нема у овим хартијама шта сам одговорио на ово питање Тасе Банковића, али из ове књиге ће се видети да је кабинет од 11. Октобра 1897 својски радио баш на том привредном препорођају Србије, који је толико желео овај угледни радикал, да је за њ чак пристајао

да се у Србији мање политизира него дотле, а видеће се да није моја и мојих другова кривица, што тај препороћај није остварен.

Кад је Јован Ристић био од „јучерашње наше забаве“ тако уморан да није могао и вечерас доћи на ову руску забаву, онда није чудо што је Краљ Милан отпратио Господара то вече у официрски дом, где је била игранка поводом гардијске прославе...

Али колико је ово посело у моме дому, било карактеристично за — политику, види се из овога факта: сви дипломати из аустроугарског и немачког посланства који су такође били позвани — писмено су се извинили. Аустријанци су имали оправдан разлог, депешу о смрти Ерцхерцога Леополда, која је баш тога дана стигла. За њих је тим гласом била одузета могућност да учествују на једној игранци. Али Немачко посланство није имало тај разлог, и барон Векер-Готер мора сиро мах да пише овакво извињење домаћици:

„Милостиво Превасходство! Лекар ми препоручује да још за неко време избегавам ноћно бденисање, и за то морам, на моју највећу жалост, да прегорим вечерашњу забаву у Вашем дому, па како моја жена никада не иде „сама па игранку“ то је мој малер и њу задесио, и она придружује своје извињење и своју захвалност мојима. Вашега Превасходства са пуно поштовања срдачно одани

В. ГОТЕР.“

И боље је што нису дошли, јер ко зна да ли би им било пријатно сву ноћ слушати „Въ низъ по Матушкѣ по Волгѣ“ — „За рѣкой подъ Горой“ — „Ей ухнемъ“ — и руску химну... које су се песме разлегале ту ноћ по Палилули, или гледати како руска високородија, високо-благородија и благородија играју српско коло.[1]

[1] Овако су угошћени у дому Председника Српске Владе не само ови руски гости, него и енглески (лорд мер Лондона сер Вајтхед) и германски гости (дворски тајни саветник Др. В. Лаузер са 20 индустријалаца и публициста). Осем тога давао сам по заповести Краљевој неколико дипломатских ручкова, да вратим љубазност коју су страни дипломати у Београду указивали српским Министрима и на које је за 14 година пре мене један једини српски Министар Спољних Послова, Милан М. Богићевић, једним јединим дипломатским ручком одговорио. Три пута се Краљ са својим оцем и са својом свитом позвао на ручак у моме дому. За ово достојније заступање Србије пред странцима, вршено на основу писменог Највишег решења од 8 Марта 1898

Али и ако Аустријанци нису могли због своје дворске жалости доћи на ово српско-руско „сербовање“ — Аустроугарски Посланик у Београду, г. фон Шисл, честитао је г. Некљудову што је успео да на светковини на руском пароброду присуствује и Краљ Милан, те је тако Српскоме Двору дао прилике да пред целим светом покаже, како су изравнате извесне диференције, које су раније постојале између њега и руске владе. На ту честитку г. Некљудов је одговорио овако:

„Мој драги пријатељу! Ја сам ово из убеђења учинио и зато, што према мојим личним симпатијама нисам могао другаче. Међутим ја морам признати да за то нисам имао никакву наредбу, али се надам да ће мој извештај о целој ствари бити добро примљен“.

„Кад је тако, рече му г. фон Шисл, онда ја сумњам да ће у Петрбургу бити задовољни“.

„Моје су везе у Петрограду тако јаке — заврши г. Некљудов — да се ја ипак надам успеху“!

И одиста, после неколико дана г. Некљудов био је у стању да саопшти г. Шислу да је из Петрограда добио врло задовољавајући одговор: између врста могло се прочитати, да је Царска Влада целу ствар узела на повољно знање, и да се према томе размирица између Руске Владе и Краља Милана има сматрати као свршена. И тако је

Пов. Бр. 633 — називан сам *лоповом*... Рузмарински кабинет имао је чак жалосну кураж да у службеним новинама наштампа све рачуне дотичних лифераната, и ако по закону ни Главна Контрола нема права да прегледа рачуне плаћене из кредита на достојније заступање.

Када је шеф бабичког Министарства Драгиног, Др. Миша Вујић, усред Народне Скупштине такође имао кураж рећи, и ако је знао за највише решење од 8 Марта 1898 — да је одиста било злоупотреба, ја сам нарочитим актом, упућеним Народној Скупштини ову молио да ме стави под суд. У место тога, Народна Скупштина је на основу извешћа своје нарочите комисије, која је пуних 8 месеци чепркала по свима хартијама моје владе — прешла на дневни ред, и то „са презирањем“... Такав је био фузионашки појам о части... Кад би се изнело како су *они* трошили кредит на достојније заступање, онда би се видело како су они чували „народни новац“. Али политичари који имају образа, *нигде у свету* не износе те цифре на пазар, па за то нећемо да имитујемо државнике из свадбеног и бабичког Министарства Драгиног. Али са једне гомиле оверовљених рачуна о утрошеним сумама, које *подлеже* прегледу Главне Контроле, поменућемо само једну цифру: Радикалци су, пре моје владе, трошили 8187 динара и 50 пара *месечно* на са свим *излишне* дијурнисте, и то само у Фабрици Дувана, то значи *трошили су равно 98'250 динара годишње* од државнога новца, на издржавање политичких „пријатеља које“ нису могли сместити у државну службу. И такви људи мрцварили су част једног политичког противника годинама, а нису му дали да се брани...

г. Некљудов ово измирење сматрао као свој успех. За то г. Шисл и сада, после горепоменуте изјаве г. Русоа француског отправника послова, није хтео да верује да је г. Жадовски своје увредљиво понашање удесно према инструкцијама Царске Владе, него је остао при свом уверењу да се он тако понаша по својој сопственој вољи. И сад се у београдском дипломатском кору и пехотице стадоше сећати свију сличних „гиксова“ из раније каријере г. Жадовскога, за које је увек од своје владе дезавуисан. У осталом Жадовски је не само код барона Вскер-Готера него и код аустроугарског посланика протестовао што његове колеге и са њим располажу и зову га на жел. станицу кад они за добро нађу да тамо иду. Београдски дипломати дођоше дакле до уверења, да Жадовски само зато није отишао на станицу да се не сукоби с увређеним Краљем Милапом, и да је то само завио у онај његов протест. Али ако је руски посланик одиста тако поступао по упутствима своје владе — а та могућност није се могла сасвим искључити — онда је београдски дипломатски кор предвиђао врло *драмски* развитак у тој ствари.

Разуме се по себи, да се о овим догађајима много говорило и у публици београдској. Радикали су ликовали и очекивали су са сигурношћу пâд мога кабинета.

Међутим ево какав се разговор водио између грофа Муравјова и ђенерала Саве Грујића на дан 24. јуна 1898. у Петрограду:

Сава Грујић: Ваше Сијатељство зна колико смо се ми сви обрадовали што је Г. Жадовски после тако необично дугог чекања најпосле дошао у Београд да прими дужност, али сада смо се брзо разочарали појавом Царског Посланика на првом кораку његове нове и важне мисије. (Затим му је испричао све што се догодило). Ово је све тако невероватно, да сам ја на основу онога што сам добио из Београда саставио једну нарочиту вербалну поту, и молим Ваше Сијатељство да је прими и да само благоволи оценити поступак г. Жадовског.

Гроф Муравјов: (прочитавши почетак вербалне ноте). Овај разговор Жадовскога са Г. Ђорђевићем већ ми је у главноме познат. Аустријски амбасадор Кнез Лихтен-

штајн, по налогу грофа Голуховског, саопштио ми је откровења г. Жадовског односно мниме војне конвенције Србије с Аустроугарском, и тражио је од мене објашњење. Ја сам одговорио Кнезу Лихтенштајну да ја ни о каквој конвенцији ништа не знам и да према томе Жадовски о томе није могао ништа сазнати из мога Министарства. Када сам депешом упитао Жадовског шта то значи, он је одговорио да је са г. Ђорђевићем водио само приватан разговор као стари познаник, а не као посланик, и да према томе, таквом разговору није требало давати званичан карактер. При свем том ја сам Жадовског за овакав поступак укорио с здѣлалъ ему выговоръ) и сад му више неће пасти на памет да којешта говори.

Сава Грујић: Благодарим Вашем Сијатељству. Али г. Жадовски није се само компромитовао оним неупутним разговором, који није могао бити приватне природе, пошто је вођен у Министарству приликом званичног пријема, већ и крајњом оскудицом такта према Његовом Величанству Краљу и Краљевом Двору. Жадовски је без даног му повода, на самој свечаној аудијенцији објавио Његовом Величанству Краљу да се Србија нема надати излазу на Солун. Друга му је нетактичност била што није тражио аудијенцију код узвишеног Оца Краљевог, због чега су и Његово Величанство Краљ Милан и цео генералитет отказали да присуствују званичном дворском ручку, који је дават у част новом Царском Посланику. Најзад молим за допуштење да обратим пажњу Вашег Сијатељства на оскудицу пажње, коју је г. Жадовски показао према узвишеној личности Краљевој, када није хтео да буде при испраћању Његовог Величанства у Ниш, као што су то учинили све његове колеге.

Гроф Муравјов: (у великом узбуђењу вичући) Е, молим Вас, Ви сте сведок, са каквим сам задовољством упутио био Жадовског у Београд, и наравно, да тиме учиним и Краљу и Његовој Влади пријатност, а не непријатност. За то молим да у Београд јавите *да овакво понашање г. Жадовског ја потпуно осуђујем.* Јавите, молим, Краљу, да се Цар живо интересује за Србију, и да гаји најбоља расположења за Његово Величанство.

Сава Грујић: Још данас ћу саопштити депешом, а сутра опширним писмом, све што ми је Ваше Сијатељство благоволело рећи. Остаје ми само да замолим још за једно објашњење. Истина, по руској пословици „съ своимъ уставомъ въ чужой монастирь неидутъ“, али онет да не буде г. Жадовски, у инструкцијама које је добио, пашао нешто на чему би могао оснивати своје понашање према Краљу Милану?

Гроф Муравјов: Категорички изјављујем да Жадовском, у том смотрењу, нису дата никаква особена упутства, и *да је он све то радио по незнању и необавештености.* Ја тога Жадовског, тако рећи, са свим непознајем. Знам да је и у Цариграду правио подобне киксове Да ли га Ви познајете?

Сава Грујић: Како га ја познајем, Валеріянъ Всеволодичь хорошый малый, но попалъ не на ту дорогу; онъ не за дипломата!

Гроф Муравјов: Он је дуго био консул у Грчкој; тамо се оженио Гркињом и отуда му је сигурно та јака протекција Краљице Олге Константиновне.[1] Ко дуго проведе у консулској служби, ретко изађе добар дипломат. Па ипак немојте га строго судити. Надам се, после лекције, коју сам му сад дао, и коју ће још добити, да нам више неће учинити никаквих непријатности! — —

Кад је после овог разговора Посланик Србије сутра дан отишао, по једном административном послу, у Министарство Спољних Послова, и кад је посетио заступника директора у првом департаменту (пређе „азијатическом“) затекао је г. Хартвига у тренутку када је довршавао „доклад“ (извештај) за Императора, и видео је да је и његова вербална нота приложена томе извештају.

— Е, баш сте добро урадили Превасходство — рече г. Хартвиг — што сте ову записку предали. Из ње видимо какав је Жадовски *дуракъ и балванъ.* И како се само смео усудити да Цару меће у уста, како се он Србијом више не интересује?! О, та он ће сад добити такву кашу что не знаю какъ эму ето разхлѣбить! То ће он добро да осети! Ах, Ваше Превасходство! Баш никако

[1] Краљице Јелинске, која беше тога дана стигла у Петрбург.

немамо среће у избору наших представника на страни у опште, а нарочито за Београд. Сви они на своју руку раде са свим противно назорима Царске Владе! —

Колико је све ово, што је ђенерал Сава Грујић овом приликом чуо од грофа Муравјова и од директора првог департамента, било *искрено*, то ће се видети из поступака г. Жадовског и *после* вреле попаре коју му је г. Хартвиг спремао...

За сада да цитирам само још неколико врста из једног писма Саве Грујића мени од 26. јуна 1898:

„Енглески Посланик обратио је био пажњу Грофа Муравјова па скупљање бугарске војске па нашој граници. На последњем пријему видех се са Сер О' Конором, и упитах га да ли о томе има каквих даљих извештаја? Он ми рече да се ствар сад разјаснила, и да су из Софије послата у Београд успокојавајућа објашњења. Ствар је била, рече Сер О' Конор обична и проста: Коњички пук из Пловдива, са још неким одредом из Софије, имали су вежбања у маршу у правцу српске границе, на чему је све и свршено.

„Г. Станчов ми рече да је О' Конор ту ствар озбиљно узео што му је сâм Салисбери наредио да о њој говори грофу Муравјову, и да му обрати пажњу на њу. „Господа Англичани — додаде г. Станчов — нису узели у обзир да се војне демонстрације неће ваљда чинити када је први Министар у Бањи због болести, а Кнез при путу за иностранство.“

Колико је инглески амбасадор у Петрограду био добро извештен и колико су „успокојавајућа“ објашњења стизала из Софије у Београд, види се из ових писама нашег посланика у Софији мени:

„Прикупљање бугарских трупа на српској граници непрестано се врши. Озбиљни људи говоре да ће цео пук из Шумена и већи део гарнизона из Рушчука ових дана тамо отићи. Јуче изјутра стигли су у Сливницу: 8 Крупових топова, 7 панцираних малих, 4 врло велика топа, од којих је само по један у вагон могао стати, и 3 омања топа, 4 вагона војника и 1 вагон официра. Синоћ су на овдашњој железничкој станици стајали пет *сриских* вагона, натоварени сваки са по два велика оп-

садна топа без лафета, који су раније у отвореним вагонима отишли. И ти су топови већ отишли. Данас су на станици два српска вагона натоварена муницијом. Полазе у подне. Александровски и XIV-ти Мађедонски пук отишли су јуче пешке. Онај наш „угљар“ каже да станује у близини касарни и да је својим очима видео да је извршена пред полазак тих трупа и нека црквена церемонија. Он мисли да је то заклетва била, како се чини пред полазак у рат.

„Са свију страна долазе ми уверења: да сви официри сасвим озбиљно говоре да иду у рат, и да су учења само изговор. У исто време говоре да Србија изазива Бугарску и да је грдна одељења војске истерала на границу. Ти се гласови и кроз новине протурају, и уверава се да је већ некаквог сукоба било: због прелаза неких наших сељака под заштитом оружаних српских стражара да на силу покосе некакву ливаду, и да је пало два Србина мртва. Г. Теодоров ми је јуче казао да о томе никаквог извештаја нема, и да не верује да је тако што било — — — Узрујаност је врло велика у граду. Обични грађани забринуто се питају: Шта је Бугарска учинила Србији да се она на рат са њоме спрема? И зашто да се дотле дође?! Препоручио сам свима нашим озбиљнијим људима: да сузбијају у грађанству веровање у ратоборне намере српске владе и да објашњавају ове бугарске покрете сервилном политиком бугарске владе, као и њеном жељом да одврати пажњу јавног мњења од њене убитачне унутрашње политике.

„Има већ неколико дана како се овде бави немачки војни изасланик (у Цариграду) капетан Морген. Дознајем с поуздане стране да су га бугарски официри уверавали: да су све ове њихове припреме изазване од стране Срба, који се живо спремају да нападну Бугарску; да, дакле, они хитају да се спреме за што сигурнију дефанзиву. Он их је уверавао: да ове бар године рата не може и не сме бити.

„Чује се да је наредба издана: да се резерва спреми и у приправности држи.

„Бахмећев, са којим сам дуго разговарао о овој ствари рекао ми је поглавито ово: „„Бугарска неће, не може, нити сме — *јер смо ми (Русија) такву заповест дали* — ни с ким ратовати. Наравно, то кажем за сад, јер нико не зна шта будућност носи. То слободно знајте, а надам се да ћете тако и Вашу владу известити". Споменуо ми је претрчавши, како и ми *не смемо* ратовати, те сам му узгред одговорио: „С нама је други случај. Ми *не желимо* ратовати ни с ким, а с Бугарима најмање; а кад би морали: никакви обзири, осим части и интереса земаљских, не би могли на нас утицати. Код нас, као што знате из досадањих наших ратова, чак ни финансије нису главни нерв! Него ми *не желимо* ратовати, и све што ја овде радим и настојавам то је да се ствари не доведу дотле: да морамо рат водити ни сад нити икада са Бугарском. За сад ми добро знамо да Бугарска не може ратовати, те нас не плаше ове њихове лудости, али нас баца у бригу то систематично муђење крви, ти убоди чијода, и бојимо се да се тиме не створи таква будућност, да ни премудри Соломон неће моћи спречити крвну омразу" — „Хе, ту нису сами Бугари криви, нити се они могу одбранити од неповерења и сумње услед *бављења Краља Милана у Србији...*" — „Пардон. Нека они брижљиво избегавају старање о нашим унутрашњим стварима, јер им то може грдну главобољу направити! Нека они своја посла и своју муку гледају. Таман ћемо ми још чекати да нам Бугарска одобрава наша унутрашња питања и посла!"

„Јуче се Кнез понудио код Бахмећева на доручак. Видим из неких одломака разговора Бахмећевовог са мном да је сав разговор том приликом био о Србији, а нарочито о Краљу Милану. Каже ми Бахмећев да Краљ Милан страшно мрзи Кнеза Фердинанда, на што сам одмах рекао да је Кнез врло погрешно извештен; да ми је сâм Краљ Милан наредио да љубазно поздравим Кнеза од њега, што сам и учинио, и да ми је том приликом Краљ Милан додао, „и ако ме он не воли, што ја жалим." Према томе, ако Кнез друкчије мисли, *мора да има нечије интриге.* „Кнезу је — рече Бахмећев — овдашњи инглески дипломатски агент г. Елиот казао да је

Краљ Милан у Нишу против Кнеза и у ратоборном духу противу Бугарске говорио". — „Онда је г. Елиот врло несрећно обавештен. Мени је сâм г. Теодоров, и то јуче, казао: да је позитивно уверен о неоснованости тих гласова." — „Јест Елиот наиван" одговори на то Бахмећев." — — —

Сутрадан ниште ми Посланик Иван Павловић између осталога и ово:

„Обистинио се глас да ће и румелиска војска кренута бити на „учења" према српској граници: Отишао је девети пук из Пловдива. Место трећег коњичког пука, који се вратио у Софију, отишао је један други, тако да непрестано има четири пука коњице на граници. За сада дакле има дуж српске границе и на Сливници: 4 пука коњице, 3 пука пешадије, 1 батаљон енжењерије. Број пољских и брдских батерија и количина градске артиљерије нису ми познати. У овдашњем арсеналу живо се пакује муниција топовска и пушчана. Санитетски одреди спремају се. Видео сам и многа болничка кола где се за пут спремају. Утврђења се праве дуж целе границе, и стара се поправљају. На целој линији је јак војни кордон. Немогућно ми је одавде дознати колико управо има војске дуж целе границе, јер многа одељења, из разних оближњих гарнизона, прикупљена су такође, а и сваког часа долазе нова. Ово што Владини кругови говоре о враћању неких одељења ваља тако разумети: да су враћена на растојање од 3—4 часа марша од границе — тако да у свако доба могу без икакве муке и задоцњења бити опет на граници. — Сви официри који су на границу отишли, и сами не верују да иду на „учење." Праштали су се са својим породицама као да у рат иду. „Бог зна, хоћемо ли се икад видети!" беху обичне речи при растанку. — — Шаљем вам јучерашњи број „Свободе" који је направио толику сензацију[1] да је власт покушавала да га узапти. Зграда уредништва била је опсађена жандарима, и мал није дошло до крви. Напослетку морали су пустити број да се разноси. Из уводног чланка видећете да се цела одговорност за евентуални рат баца па Кнеза Фердинанда, због његових

[1] Види напред „горку истину".

интрига са Русима и са Кнезом Николом против владајуће Српске Династије. У овдашњим озбиљним круговима произведена је услед тога струја повољна за нас: да је просто лаж да Србија нешто намерава противу Бугарске, и да прибира војску на граници; него да је цела ова ствар интрига Кнеза Фердинанда, коју у интересу мира између два сродна народа треба најодсудније спречити и осудити. Одлазак Кнежев у Варну, овако прерано, сви озбиљнији људи тумаче: подлим избегавањем сваке одговорности за ово што се ради."

Добивши овакве гласове од Иве Павловића, ја сам одмах писао Команданту Активне Војске, послао сам му све податке о кретању бугарске војске које сам ја дотле био добио, а писао сам и Министру Војном попова да се мајор Васић што скорије врати на своје место, те да од њега добијемо стручно мишљење о карактеру војних припрема бугарских на нашој граници.

Ово је одмах наређено, али још пре него што су могли стићи рапорти мајора Васића, у очи поласка Краљевог и Владиног у Ниш сазвана је у Двор конференција, која је претворена у ратни савет, јер су на ту конференцију позвати и Краљ Милан као Командант Активне Војске, и шеф његовог штаба ђенерал Дим. Ципцар-Марковић, тако да су у саветовањима учествовала (са Министром Војним и Грађевина) четири највиша официра наше војске.

Пошто сам у тој конференцији изнео сва извешћа, која сам као Министар Спољних Послова имао односно политичке ситуације у спољним односима, приступило се дискусији питања, да ли би и шта би требало предузети с наше стране у војничком смислу. Било је више предлога, најзад се одлучило: 1. Појачати пограничне страже, 2. Овластити Команданте Дивизија да појачају посаде граничних утврђења, а кад стигне рапорт мајора Васића, онда решити да ли треба још и шта наређивати.

Из једног даљег писма посланика Иве Павловића, да забележим ово место:

„После Кнежевог доласка на интиман доручак код Бахмећева, имао је овај нека „силна" посла. Цело после подне и у вече прекјуче, и јуче од ране зоре до подне

— када сам ја дошао — Бахмећев је непрекидно шифровао депеше за Петрбург и дешифровао депеше, које је отуд добијао. А већ да је цело питање само о нашим стварима и о овом војеном покрету бугарском било видело се после из одломка говора г. Бахмећева са мном. Из разговора са њим учинило ми се, да он не сматра долазак г. Жадовског у Београд као доказ какве помирљивости руске према Краљу Милану и у опште према Србији. Можда Ви имате каквих доказа о противном. *Ако немате*, по свему би *морало* изаћи: да ће се доиста каква *крајња мера* предузети, па да не би се, демонстративним одсуством руског посланика, доказало, да је Русија у томе каквог удела имала, требало је да посланик на своје место дође. Онај исти разлог томе требало би тражити, који је био и узрок прераном одласку Кнеза Фердинанда у Варну.

„Молио бих Вас да ме изволите мало шире упознати са стањем те ствари, са Вашим гледиштем и мерама, које Влада мисли предузети или је већ предузела по овим бугарским кретањима. То би ми врло много ваљало: што би тако боље могао моја посматрања на ову или ону страну окренути, и правилније тумачити разне појаве, па и у опште осврта ти своју пажњу на потребније тачке. Овако морам се излагати утисцима са свију страна, и осем губитка времена, пробирање и оцена често могу постати погрешни. По моме разумевању ствари, полазне су ми тачке у проматрању и дејствовању биле ове:

1. да Руси *одсудно* желе *што скорије* удаљење Краља Милана из Србије, *па ма којим начином то било,* а првенствено таквим: да о његовом повратку не може више питања бити;

2. да Кнез Фердинанд, и по руском тражењу, и по жељи да се Русима што више додвори, готов је *то* свом силом потпомоћи, нарочито каквим недопуштеним и *мучким* начином;

3. да у томе нема никаквог неспоразума са Кнезом Црногорским...

4. да садања бугарска влада, ако би и увиђала даље штетне последице од бугарског учешћа и увлачења у ту политику, апсолутно *мора* да се врло послушно томе одазива.

Желео бих да се у свему овом љуто преварим, и то би ми разочарење било врло пријатно. Но за мој посао потребно ми је да знам: треба ли и даље са тих тачака да проматрам појаве или не. О томе само Ви можете ме обавестити, и ја Вас молим да то што скорије учините, јер ово место, на коме сам, одсудно је важно за нашу земљу, те свака моја погрешка може врло убитачна бити.“

Ја сам услед овога 14. јуна 1898. телеграфисао нашем Посланику у Софији овакву шифровану депешу:

„Ваше полазне тачке за оцену ситуације у јучерашњем писму *сасвим су тачне.* Добро сте разумели долазак руског Посланика. Васићу наређено да буде сутра вече у Нишу, а прексутра вече у Софији. Потребне мере предузеће се одмах.“

Усред овога и оваквога посла добио сам од одличног професора Велике Школе *г. Светозара Зорића* не само опширну студију (176 страна) *о унапређењу наше привреде*, за коју сам га молио, него читаву рукописну књигу *о експлоатацији наших државних железница*, њеним махнама и начинима како би се она могла удесити да јевтиније државу кошта, и да земља има веће вајде од својих железница. Разуме се да ја сада нисам имао времена ни да прочитам ове велике и са напредним приљежањем, стручношћу и родољубљем израђене студије, а камо ли да према њима предузмем потребне реформе. Ја сам тај посао, који би мени био најмилији, морао ставити за доцније док прође овај бугарски облак који се скупљао на нашој граници и док прође сесија Народне Скупштине. На жалост, ја сам сада, уместо драгоцених студија нашег одличног стручњака, морао да читам шта су страни листови писали о споразуму између Кнеза Црногорског и Кнеза Бугарског.

„Országos Hirlap“ од 24. јуна број 173. донео је овај допис из Београда:

„*Тајни уговор између Никите и Фердинанда.* Срби заузимају непријатељскије држање према Бугарима и ко зна неће ли српско-бугарски рат искрснути онда, кад на то нико и не мисли. Писао сам већ, да Милан сваку прилику употребљује да Бугаре изазива, па чак и ону, када

су од агента Наумова просто одузели тајна писма упућена бугарској влади, те га онда пустили у Софију без писама. Занимљив је и свршетак ове афере, који је такође само вређање и омаловажавање Бугара са српске стране.

„Услед напада опозиционе штампе бугарска влада се једва решила, да тражи од Срба дипломатском нотом сатисфакције због тога што је Наумов опљачкан. То је учињено, но одговор је био управо неочекиван. На ноту бугарску одговорила је српска влада просто тиме, да она ни одговора не може дати једној вазалној држави. Ако Бугари хоће обавештења од Срба у Наумовљевој афери, нека се обрате Порти и нека измоле њено посредовање. На Портину ноту ће тек Српска Влада дати одговора а са вазалима не може да се озбиљно упушта у разговор. На овај увредљив одговор није смела бугарска влада ни да мрдне.

„Све ове појаве упућивале су је, да тражи узрока српском непријатељству. Изнајпре су нашли тај повод у идеји рата за реванш, но како сам сада сазнао, много је озбиљнији разлог ратоборном расположењу Срба. Из најпоузданијег извора могу саопштити тај разлог који Мађарску сада, кад се Беч и Црна Гора свађају, још више интересује.

„Још се можемо сећати на то, да су се у последње време Кнез Фердинанд и Никита састали у Абацији и да су се, у присуству једино цетинског руског посланика, дуго разговарали. Непосредно после тога састанка покренуо је Никита у Никшићу (Црној Гори) једне новине, које су ратоборним гласом окомиле се на Аустро-Угарску изјављујући како Црна Гора води рачуна о Босни и Херцеговини, које су чисто српске земље.

„У исто време отпочео је у Србији Милан ратне припреме. Ако узмемо у обзир да Никита већ одавно агитује преко српског претендента за престо — Карађорђевића — против Обреновића, ако узмемо у вид да је Русија данас непријатељски расположена према Краљу Милану и Краљу Александру, кад знамо да Русија данас помоћу Кнеза Фердинанда безусловно располаже са

Бугарском, онда ћемо поверовати у повод спремања за рат, за који сам, у осталом, сазнао из најверодостојнијег извора.

„Тај повод је, дакле, што је Кнез Фердинанд у Абацији, у присуству цетинскога руског посланика, свечано обећао Никити — обвезујући на тај начин својим обећањем и Бугарску — да ће га са својом војском помоћи, да се садашња српска Династија збаци с Престола и у његовим тежњама за уједињењем Босне и Херцеговине са Србијом.

„Овако уједињеној српској држави био би Краљ Кнез Никита. Краљ Милан хоће да спречи остварење овог плана и то Милану нико не може замерити. Свакако је необично у целој ствари то, што нису допустили ни самом цетинском бугарском агенту да присуствује закључивању уговора, и ако је у исто време био у Абацији. Та околност показује, да је овде руски утицај радио и да Руси по што по то хоће да спрече, да Херцеговина и Босна остану у власти монархије.“

Истога дана донео је орган Угарске Владе „Pesti Hirlap“ овакав чланак:

„*Вести из спољне политике.* — „Нашим читаоцима је познато већ, какву је улогу играо у Прагу руски авантуриста Комаров. Неће бити без интереса напомена, да је у исто време ерцхерцог Јосиф, угледни члан хапсбуршке династије, главни заповедник угарских домобранаца, по позиву Краља Александра учинио посету у београдском Краљевском Двору.

„Из овог последњег догађаја наћи ћемо, можда разјашњење, зашто играју у Прагу панславенске авантуристе улогу политичких „agents provocateurs-a“ и зашто се Никита, црногорски кнез — драмски писац — толико много гнезди.

„Кад је Никита долазио у Београд и при уласку у град онако остентативно стискивао руку Краљу Александру, он је лукаво на то рачунао, да је утисак, који је он својом појавом и комедијашењем на Србе учинио толико јак и трајан, да Династија Обреновића неће смети да води политику, која би могла стајати у опреци са тајним циљевима његових московских панславенских протектора.

„Кад су Милана из Србије изинтригирали, он (кнез Никола) се у том погледу осећао сигуран и отпочео је своје подмукло ровење. У првом реду ставио се у додир са познатим вођама српских радикала, а овима је имао бити задатак, да припреме обарање Династије Обреновића. О аустро-угарском спољном звању је претпостављао, да оно спава и да сентименталном верношћу држи у поштовању неутралност, коју је у балканским пословима више излишно него из потребе наглашавало.

„Но ту одједном опажа, да у Београду почињу да господу радикалне вође хватају за јаку, да се против целе радикалне струје заузима фронт и да се на чело српске војске ставља Милан.

„У том може бити само прст Аустро - Угарске — мислио је у себи као ћуран ражљућен Петровић и полетео је у Лондон да интригира против наше монархије. У својој пренагљености избацио је на своја песничка уста једну од Гледстонових изрека за изборну агитацију — против Аустро-Угарске окупације босанске избачено Hands-off.

„Тамо су се „немо одушевљавали“ овим дрским испадом Црногорчевим, а овај је то ћутање схватио као одобравање, оседлао је ратнички ову пометњу и, вративши се у своју малену кнежевску колибицу, отпочео је кавгу са Арнаутима. Мислио је, да ће то цело Српство узбунити, да ће у Србији радикали позвати народ у „свети рат“ и да ће без икаква јача напрезања отпочети велики српски, односно балкански покрет, коме само он — Никита, који у тастовском односу стоји са великим силама — може бити вођ, и нико други.

„Међутим су у Србији радикали срамно пропали, српско јавно мишљење даје на више начина доказа о својим симпатијама према нашој монархији и мађарском народу, што све сведочи, да је Никита у неколико патио од мегаломаније, кад је уобразио да му темењачу већ голица српска „царска круна“.

„А план му је, међутим, био заснован сасвим стратегиски. Док он преко својих плаћених повереника навлачи Арнауте против себе, да на тај начин распали цело Српство, дотле његови московски пријатељи шаљу

свога агента у Праг, да распламте заједничку велику славенску идеју и да на тај начин потпомогну његове балканске планове.

„И г. Комаров одиграо је своју тотску игру у Прагу, но друго ништа није постигао него што је постало јасно, каква би опасност поникла из тога, кад би се пустило да у Аустрији пропадне немачка хегемонија. Цела Палацкова прослава пак била је за то добра, да поново познамо издајнике наше мађарске отаџбине и да пажљиво пратимо њихов рад.

„Никита пак постигао је то, да Срби, пробуђени опасношћу која им прети, почињу најпосле увиђати, да Србија има само једног искреног и несебичног пријатеља, а то је Аустро-Угарска.

„Београдска посета нашег ерцхерцога Јосифа нов је доказ, како из дана у дан јачају добри односи између две суседне државе.

„А што се тиче Херцеговине и Босне, слатки господине Никита: Hands off!“ — —

17 (29) јуна 1898 вратио се мађарски лист „Országos Hirlap“ још једном на то, како се Кнез Фердинанд обвезао помоћи са целом својом војском Кнезу Николи да обори Династију Обреновића, додавајући са своје стране да ова два завереника не би имали никакву вајду, баш и ако би успели у тој својој завери, јер у том случају Русија би посела Бугарску, а Аустро-Угарска Србију...

XXII
ПРЕСТОНА БЕСЕДА

15 јуна 1898 кренуо се Краљ из Београда у Ниш, да отвори Народну Скупштину. С њиме су путовали Краљ Милан, свите, и три Министра. Што само три? Зашто су остали Министри отпутовали раније, другим возом? Ево зашто: полиција је имала извештаје, да се некакви сумњиви људи врзмају око великог тунела код Раље, да је из једног магацина нестало једне повеће количине динамита, да је према свему лако могућно да ће непријатељи Династије пробати некога ђавола баш у тунелу раљском. И ако су све потребне мере опрезности биле предузете, како дуж целе железничке линије тако и на уласцима у тунеле и на изласцима и на рупама за вентилацију великог тунела — опет је за сваки случај, да се ипак несрећа догоди, решено: да не путују сви Министри с Краљем, него да их већа половина оде раније у Ниш. *Злу не требало, нека има ко прихватити закониту власт у земљи...*

И ако сам се на овоме путу морао бавити и *таквим* мислима, опет сам уграбио једино слободно време Краљево, између „доручка“ и „карташке партије“, која је трајала до Ниша, да реферишем Краљу о пословима свога ресора, о којима нисам стигао да реферишем у јурњави последњих дана, јер ми је „тефтер“ — овако је Краљ звао министарски портфељ — опет био пун.

Између осталога реферисао сам и о оставци, односно молби за пенсију свога начелника. Краљ је одобрио моју намеру, да се молба Ђајина уважи. Краљ Милан ми је тријумфирајући добацио: „Ја сам вам сто пута казао, да са радикалима не можете ништа учинити, и да ће они увек вашу великодушност и политички широко

срце тумачити и експлоатисати као вашу слабост. Ви ми нисте веровали. Ви сте, противно мојим саветима, узели Ђају себи уз колено. Па што се онда чудите што се ни једна тајна у Министарству не може да сачува? Зар се Ви не сећате, како Вас је Ђаја лојално служио, када сте први пут били Министар? —

— Нисам никада — одговорих — ни претендовао да наше политичке људе боље познајем од Вашег Величанства. Знао сам ја добро, ко је Ј. Ђаја. Али ја ипак мислим да је политички добро, што сам га узео себи „уз колено.“ Прво сам показао, да сам збиља хтео да употребим за извршење Краљевог програма све способне људе, без обзира на партије, да сам давао службе чак и мојим непријатељима, а друго улазак Ђајин у службу зацело није појачао снагу радикалне странке. Ако је он опет био према мени нелојалан, од тога нећу имати штете ни ја, ни Влада, него само он.

— Тако је, докторе. рече Краљ. Но кога мислите узети сада за начелника? —

— Ја бих, Господару, предложио Д-р Воју Вељковића, професора Велике Школе. —

— Врло добро. Чим дођемо у Ниш, пишите му да по мојој заповести дође. —

Тиме се на двоје-на троје свршило реферисање шефа владе и отпочело је картање у новац, за два стола, у Краљевом вагону и у вагону свите. Од Министара играо је само Министар Војни, јер ја нисам никада играо за новац, а нисам ни умео ништа друго играти осем „цандара“ и „безига“. Док је Министар Војни, картајући се с Краљем, изгубио једну своју месечну плату, ја сам грабио да прочитам бар све новине, које сам понео, јер последњих дана у Београду нисам имао каде да читам ни извод из новина, који ми је подносио одсек за штампу.

То читање прекидао сам само када су ме громки усклици „Живео“ опомињали, да воз пролази поред станица, у којима није било застанка дворскога воза. Тада сам гледао искупљену масу свечано обучених сељака, али је воз поред њиховог одушевљења пролазио са 60 километара брзине, тако да сам имао само муњевито пролазне визије, а између станица видео сам у кратким

правилним одстојањима „народне“ коњанике, који су били постављени дуж целе жéлезничке линије за сигурност Краљевскога воза...

Само на великим станицама на којима, осем искупљене масе народа, беху упарађени окружни и сресски начелници, команданти дотичних трупа, нарочито где је чекала и постројена почасна чета, успевао је Краљ Милан са мном наговорити Краља да прекине „партију“ и да изађе из воза, да се поздрави с народом и војском. То је Краљу било досадно, и где год је могао дао је зовнути у свој вагон хонорациоре дотичних места и округа, али кад је баш морао сићи, онда је био љубазан са целим светом, и по којим „милошевским“ поздравима и разговорима, које смо му суфлирали или отац или ја, изазвао је читав урнебес народног одушевљења.

Чим бисмо се вратили у вагоне и чим би воз даље кренуо — карташка партија се настављала.

Тако је то трајало до Ниша.

Картање је завршено таман толико минута пре нишке станице колико је требало да „камердинер“ донесе Краљу капу, сабљу и рукавице, и да официри припашу шарфе.

Цео Ниш био је или на станици или на улицама до Двора. Дочек сјајан, одушевљење велико.

У вече величанствена бакљада Нишлија пред Двором. Председник општине поздравио је Краља и његовог Оца, ослободиоца Ниша, пристојном беседом, необично мудром за његов степен образовања. Краљ је са балкона одговорио „бриљантном“ само сувише дугачком импровизацијом, у којој је на запрепаштење Владе, и без икакве потребе, тако изгрдио радикале и њихове вође, да их „ни пас с маслом“ не би могао прогутати. Гомила народа, која је била притисла цео парк од Двора до Нишаве, одушевљено је поздрављала сваку реченицу Краљеве беседе, а кад је ова завршена „небо се проламало итд.“

Силазећи са горњега спрата у дворску башту, где је било постављено за „ручак“ — Краљ ме је сијајући се од задовољства упитао:

— Но, докторе, како вам се допада моја беседа? —

— Господару, Ваша је беседа била врло ефектна; види се да сте le fils à рара што се ораторства тиче, и ако би код њега било мање понављања једне исте ствари. Али са политичког гледишта, беседа Вашега Величанства била је и сувише партизанска за једног Суверена, који хоће да влада без партија. Ми смо грдну муку мучили за ово 7—8 месеци, док смо страсну и бесну партизанску борбу колико-толико стишали, а Ваше Величанство је вечерас без икакве нужде ударало у ту притуљену жеравицу тако силно, да ће се пламен те борбе на ново разбуктати. Без тога се могло бити. —

— Не разумете ви то, мој драги докторе — рече Краљ прилично срдито — јер Ви сте били на страни, када су радикали жарили и палили по овој земљи, када нико у њој, који није хтео да буде радикал, није био сигуран ни са својим животом, а камо ли чашћу и имањем. Да ја нисам вечерас овако отворено говорио против радикала, мислите ли Ви, да би ови либерални домаћини и напредњачке газде, који састављају садашњу Скупштину, имали вере у садашње стање? Не, они би и даље зазирали од радикалског кôца и угарка, и Ви с њима не бисте могли ништа учинити. Ето, вечерас сам позвао на ручак једно тридесет најугледних скупштинара, да се после договоримо шта треба урадити на првим седницама, па ћете видети и уверити се: да сам и политички врло мудро урадио, што сам о радикалима баш онако говорио, како сам говорио. —

— Може бити, Господару, да ће се сада фаворизираним партизанима допасти онако оштра вакела, коју је Ваше Величанство јавно очитало њиховим политичким душманима, али пошто су радикали Срби и поданици Вашег Величанства, пошто сам ја шеф једне *српске* а не либералне или напредњачке владе, и пошто сам као такав и морално и законски одговоран за све, што Краљ јавно уради или каже, то бих најпокорније молио Ваше Величанство да од сада, па док ја будем имао част бити Министар Вашег Величанства, у сличним приликама не импровизира, него да ми благоволи показати претходно, шта мисли јавно говорити.

Специјално за данашњу беседу молим, да се она не штампа, или бар да се не штампа пре него бих је ја прегледао и сувишне оштрине ублажио! —

— Добро, добро, докторе — заврши Краљ и стаде се здравити са Скупштинарима, који су већ чекали у башти, искупљени око турског шедрвана од белог мермера.

За ручком су посланици ковали у звезде Краљеву беседу на бакљади. Ја сам ћутао, али Краљ није могао да ми се не освети примедбом:

— А видите, доктору се моја беседа нимало не допада. Вели да није било нужно онолико напасти радикале! —

— Вала, Господару — рече неко од посланика — ко год је преживео радикалску јуришу, ко год је ноћивао са пушком у руци не знајући да ли ће жив осванути, тај ће сваки вечерас дахнути душом и благосиљати сваку реч, коју сте мало час казали народу. —

Ја сам даље ћутао, а Краљ Милан, по обичају, врло вешто окрену разговор на другу тему.

После ручка уклонише се дежурни официри и цивилни дворјани, а Краљ с Оцем, са Министрима и посланицима оста за столом, и разговор се неосетно претвори у — конференцију.

Краљ је разложио потребу да се свака ствар, пре него се изнесе на решавање у Скупштини, претходно претресе, али не у клубовима, јер би то неминовно одвело опет у оно зло, од којега треба земљу курталисавати, одвело би у нову организацију политичких партија, него све треба претресати овако, у Двору, пред Краљем и пред Министрима, који ће давати потребна обавештења. Ако би ова била сувише обимна или стручна, онда се може пленум Скупштине претворити у конференцију, али нипошто не треба приступити организацији скупштинских клубова. То Краљ никако неће допустити.

Већина посланика из народа пристаде одмах на ову мисао Краљеву. „Држава је — рече неко од њих — једна велика задруга, а Краљ је старешина те задруге. И право је, да се старешина договара непосредно са задругарима за све, што се тиче задруге. Тако је, Господару, и твој Дед ра-

дио са нашим дедовима, па је, хвала Богу, било добро, и они ослободише ово парче земље и уредише га. Камо среће да се и доцније није другаче радило".

Београдски посланик Радуловић покуша да се бори против ове струје, доказујући да је онда било друго време. Онда је сам Кнез Милош, под грмом, пресуђивао све спорове, али их онда није било много, па су се могли тако свршавати, а сада их има толико да 20 првостепених судова и апелација и касација не могу да их сврше, него се поједини повлаче по судовима годинама. Онда се Народна Скупштина састајала за дан два, колико да каже Господару жеље народне, а данас је Скупштина законодавно тело, које мора да прави законе, то се не може радити овако уз каву и чашу вина.

Али београдски посланик не беше никакав беседник. Говорио је сувише жустро и непријатним гласом тако, да је Краљу било врло ласно ућуткати овај први покушај опозиције.

Предлог о непосредном договарању посланика са Краљем и о конференцијама у место клубова усвојен је готово једногласно.

За тим су утврђени кандидати за председништво и часништво Скупштине. При том се суревњиво пазило да се води рачуна о либералној већини и напредњачкој мањини у Скупштини.

Конференција у Двору завршена је тек после поноћи. Кад су отишли посланици, стадоше се и Министри опраштати, али их Краљ задржа још читав сахат давајући сваком инструкције, шта треба да ради, да би се скупштинари како треба „обделавали". Само мени није хтео — или није смео — да ставља *такав* задатак. Мене је молио, да сутра пре подне спремим Престону Беседу, да је донесем собом када дођем на „доручак", на који су били позвати сви Министри, па ће после подне бити седница Министарског Савета, да утврди текст Престоне Беседе.

У један сахат после поноћи отишли су Министри из Двора у своје станове да се одморе, ако у њима не затеку врло хитних депеша, по којима ваља још исту ноћ наређивати.

И од сада нам је сваки дан у Нишу овако био распарчан: Сабахиле, још док се Министар облачио, његово предсобље било је пуно скупштинара, чиновника, молилаца итд. То је све требало саслушати, жеље и молбе прибележити, издати канцеларијама потребне наредбе, примити пошту свог ресора из Београда, ставити кратка решења за даљи рад у доведеним канцеларијама, и у онима које су остале Београду, одјурити на седницу у Скупштину, која је редовно трајала до подне, одатле у Двор на реферисање Краљу, доручак, седница или конференције Министара са Краљем, често и са појединим угледним скупштинарима, који су редом звати или на ручак или на доручак у Двору. Те су конференције често трајале до 3 до 4 сахата после подне, тако да су Министри, ако је било и после подне седнице скупштинске, морали за време ове потписивати пошту и радити остале послове свог ресора, учествовати у дебати, управљати целим радом. У вече ручак у Двору, после конференција са скупштинарима до поноћи.

Првога дана у Нишу 16-ог Јуна 1898 нисам морао ићи на претходне састанке Скупштине (то је посао Министра Унутрашњих Дела), те сам успео да до подне не само примим све људе, који су ме потражили, него и да експедирам све послове свога ресора, да напишем писмо Др. Вој и Вељковићу, којим сам га позвао у Ниш, и да спремим Престопу Беседу.

Између осталих важнијих писама, које сам отварао и по њима наређивао, да поменемо једно приватно писмо Иве Павловића од овога дана, које показује његову опрезност а уједно карактерише прошлу владу:

„Јавља ми г. Ђаја да ћете, по потреби, водити из Ниша са мном телеграфску преписку по генералном речнику. Шта с тим мисли: не знам; јер ја имам три речника, од који сваки има и „генерални“ део: али ако се то тиче речника, по коме ми је он то јавио, имајте на уму: *да тај речник има и Црногорска Влада. Дао јој га је г. Симић.*

Најбоље ће бити држати се речника са 5 цифара, не само из Ниша но и из Београда. Не знам како је онај стари речник још у употреби у Министарству!“

Да се не би доцније заборавило, да забележимо односно Др. Воје Вељковића, да је он на позив Председникова дошао у Ниш, али на сва наваљивања не само шефа Владе него и самога Краља, да прими место начелника у Министарству Иностраних Дела, он је доказивао да му то *за сада* није могућно, јер ради на уџбенику свога предмета, јер мора овог школског распуста путовати у иностранство, шта ли, али је обећавао да ће то место примити у септембру 1897 и са тим обећањем отишао је из Ниша. Др. Воја је још млад човек, али врло мудар. Он је хтео најпре да види, како ће ова Влада да прође на Скупштини, пре него се „компромитује“ примивши место начелника Министарства под њом.

Када је после доручка у Двору 16-ог јуна отпочела седница Министарског Савета за претрес нацрта престоне беседе Краљ, пола у шали, пола у збиљи рече, да је спремио свој највећи „плајваз“, да брише све што не ваља у концепту „Докторовом“. Само што није засукао рукаве да боље закоље „Докторов тефтер“.

Чинио сам се невешт овој освети за синоћну моју критику или овом детињском уживању у кварењу и сакаћењу и прочитао сам свој концепат најпре у целости.

Сви Министри нађоше да је концепат сасвим добар, а неки обасуше аутора својим комплиментима.

— Као целина — рече Краљ — није лоше, види се стари списатељ. Али у појединостима имаће мој плајваз много посла. Да читамо тачку по тачку. —

Ја прочитах прву алинеју: „У љубави, верности и оданости Српскога Народа према Народној Династији лежала је она велика снага, која је генију Обреновића помогла да из рушевина средњевековне српске државе створи нову Српску Краљевину“.

— Ово није историски тачно, рече Краљ. Колика је била велика љубав и верност народа према Обреновићима показало се 1839, 1842 и 1868, а нова српска држава није створена на рушевинама средњевековне државе, којих је за 400 година робовања Турцима са свим нестало, него је створена на рушевинама, које је Карађорђе за собом оставио, кад је побегао. —

— Господару, рекох, прогонство Обреновића није дело српскога народа, као год ни убиство Кнеза Михаила. То је дело врло моћних туђинских интрига у Србији, и то сам ја у своје време, у низу историјских чланака, мислим и доказао. Осећања српског народа према Обреновићима, кад год су могла слободно да се манифестују, била су одиста оваква, како су обележена у овој реченици. Доказ дају године 1830, 1835 и 1858, као и све што је после повратка Обреновића било у Србији. Карађорђева Србија није била још организована држава, него један велики устанички логор, једна славна ратничка епопеја, која се опет туђинским интригама врло бедно завршила. Баш и кад не би историјски било тачно, да је Кнез Милош почео да зида нову српску државу на темељима, који су остали још од старе наше државе, на православљу и на задрузи, ја мислим да Обреновић V, у једној овако свечаној прилици као што је престона беседа, има и народног и династичког интереса, да творевину својих предака, нову српску Краљевину непосредно веже за љубав и верност свога народа према генију своје династије. Да сам ја ово писао као „списатељ“ или као историк, може бити да бих ову реченицу другаче стилизовао, али ово ће да потпише и као своје да чита Ваше Величанство, зато...

— Добро, добро, упаде Краљ у реч. Ово може да остане. Хајдемо даље. —

„Моји су се славни претци увек с радошћу саветовали с Народом о сваком државном послу.“

— И после су га мало провозали на „Делиграду“ и послали кући, а радили су како су они хтели! — рече Краљ.

— Заповедате ли да се ова реченица избрише? —

— Не, не, читајте даље. —

„И Ја данас радосно ступам у дом Народног Представништва, и поздрављам вас срдачном добродошлицом.“

— Управо ступам у зграду нишке основне школе, али нека стоји. Мало демократског соса не шкоди, убаци Краљ.

„Моја прва реч нека буде искрена хвала драгоме и верноме ми Народу, што је на Мој Краљевски позив од 11. октобра одговорио тако једнодушним родољубљем.„

— Хм — учини Краљ — пре свега моје писмо није од 11. октобра него од 10-ог, ја боље памтим датуме од вас; друго, оно није упућено народу, већ вама, докторе, и ова Скупштина није одговор на то моје писмо, већ на мој указ којим сам наредио нове изборе. —

Ја само слегох раменима, али сви Министри навалише да и ова реченица остане, и она остаде.

„То родољубље подсећа на велико доба Кнеза Милоша Великога, на славно доба Кнеза Михаила Неумрлога и на светле дане у владавини узвишеног Родитеља Краљевства ми, Краља Милана.“

Овде нисам очекивао никакву замерку Краљеву, али Краљ баш овде плану.

— Бришите то докторе. Моје Краљевство није дете, нити је Па̀па жена, која је то дете родила. Не могу ја у једној престоној беседи да правим средњевсковне измотације à la Ива Павловић. —

Министри се зачуђено згледаше. Нисам ни слутио да ћу тек после три године разумети срџбу Краљеву противу ове реченице; веровао сам у разлог, који је сам Краљ навео („измотације“) и помисливши „кад ти не волиш да глорифицираш твоје претке, мени може бити право“, и уместо да му тумачим високи стил старих владалаца српских, просто сам превукао дотичну реченицу и читао сам даље, докле год ме није зауставила каква Краљева примедба:

„Као што се увек једнодушно одазивао сваком њиховом родољубивом позиву, тако се исто Народ Српски једнодушно одазвао и Моме позиву *да прекине бесплодну партизанску политичку борбу.*“

„Својим изборима од 23. маја ове године, народ је громогласно дао на знање свима и свакоме, да чврсто и верно стоји уз Краља Србије.“

„Народ је тога дана послао у Народно Представништво само најодличније синове своје, којима је Србија преча од свега“.

„*Србија преча од свега*, то је начело и на државној застави, коју ће Краљ Србије *увек* високо држати.“

„Једнодушни глас народа прихватио је свесрдно државни програм, који сам *Ја* одредио и на извршење предао Мојој Влади.“.

— То је добро речено — каза Краљ.

„Тај је државни програм: мир с поља, мир и ред унутра, уређење државних финансија, унапређење свију привредних сила наше државе, јачање наше војне снаге.“

„Пре него би могла и приступити извршењу повереног јој државног програма, Моја Влада морала је да води озбиљног рачуна о стању, у коме је затекла државне послове, када сам јој поверио управу.“

„С тога је Моја Влада била принуђена да Ми предложи употребу од овлашћења, које нам даје члан 56-ти Устава, те смо донели закон од 22-ог марта ове године, који ће вам се поднети на одобрење.“

„Тако исто и Народна Скупштина има дужност озбиљно водити рачуна о свему, што је претходило фактичном стању земље, па полазећи са те тачке, приступити договорно са Мојом Владом извршењу новога државног програма.“

„Једна од првих брига мора вам бити да из државног буџета уклоните дефицит, јер се Србија не сме више задуживати само да покрива те годишње мањке“.

„Сталан лек наших државних финансија може се наћи само у стварној равнотежи између прихода и расхода државних.

„Ово се може постићи највећом штедњом по свима гранама државног живота, преустројством целокупне финансијске управе, и на тај начин ојачаним и осигураним државним приходима.“

„Моја ће вам Влада поднети потребне законске предлоге о томе. Усвојивши их, ви ћете на свагда завршити и прекинути бесплодно задуживање државе, ви ћете државно газдинство поставити на здраву основу.“

„Тим самим подићи ћете кредит Србије, који јој је толико потребан за њене привредне циљеве, за грађење потпуне железничке мреже, за развијање рударства и шумарства, за унапређење заната, за подизање индустрије, за унапређење земљорадње и сточарства, као и свију грана народне привреде.“

„Једновремено са тим, Моја ће вам Влада поднети и предлоге за преображај основне и средње наставе, јер после горких искустава, које је Моја Држава имала

са досадашњим правцем, Ја желим да се та настава упути привредним циљевима, спремању за практичан живот.“

„Обраћам нарочиту пажњу Народног Представништва на нове железнице и друмове, јер ће та мрежа, када се изврши, дати велики полет нашој привреди, а само њено извршивање знатно ће помоћи Србији да исплати своје дугове, који још нису консолидовани.“

„Од тих нових железница ми морамо што скорије градити велику пругу Кладово—Ниш, за коју смо већ осигурали везу преко Дунава са железницама суседне и братске Нам Краљевине Румуније, са којом смо потписали нарочити уговор, који ће вам се поднети на одобрење.“

— Што ће вам, докторе, оно сентиментално „братске нам“ Румуније у једном пасажу чисто пословне прозе, која се тиче најпрозајичнијих железница, нарочито кад знате да Ми Краљ Карол још није вратио визиту? — упита Краљ.

— Пре свега, Господару, ја не знам ништа поетичније од парне снаге и електрицитета, а после и ако Краљ Карол још није платио свој дуг учтивости, нама треба ово наглашавање браства са Румунијом због — Бугарске... —

— А, тако, добро. Хајдемо даље. —

„Једновремено треба да поправимо уређење наших општина, да осигурамо бољу унутрашњу управу, да ујемчимо правду за свакога, да убрзамо извршење судских решења, да дамо земљи стварну имовну безбедност, и да спасавамо душу народну од даљег тровања злоупотребом јавне речи. О свему томе поднеће вам се законски предлози.“

— Ça, c'est bien tourné — рече Краљ — Нешто ми фали, и то ме нарочито зачуђава од стране једног резервног пуковника, који је тако страстан војник, као што сте Ви, драги докторе. —

— Па ја сам, Господару, напред поменуо јачање војске? —

— То је било узгред. Војска треба да има нарочити пасус у овој престоној беседи. —

— Па онда — рече Министар Војни — кад већ ређаш све законске пројекте по другим струкама, треба да поменеш и моје. —

— Нарочито твој нови војни кривични закон — шалио сам се — по коме се за извесне кривице војник најпре стреља, па се онда, још строжије казни, ваљда обеси? —

— Шалу на страну — повикаше и други Министри — за војску треба нарочити пасаж, па онда ваља поменути и постављење Краља Милана за Команданта Активне Војске. —

— Добро — рекох — ево вам не једне, него три реченице само о војсци. —

Одмах написах и прочитах овако:

„Поштовани Посланици!“

„Ви сви знате, колику љубав гајим према узданици српског народа, Мојој драгој и верној војсци. Народно Представништво увек јој је поклањало своју пажњу.“

„Ја очекујем да ћете с одушевљењем прихватити све оно, што се тиче њене организације и администрације, и што Вам буде Моја Влада предложила.“

„Командовање њено ја сам предао у руке, које и Ја и народ имамо право сматрати као чврсте и поуздане, одане Мени и српској државној мисли.“

— То је са свим добро — рече Краљ.

— Уме он, само кад хоће — додаде пуковник Вучковић.

„С оваквом унутрашњом политиком Србије, Ја сам уверен да ћемо водити и најбољу њену спољашњу политику, јер, радећи овако на свом унутрашњем јачању, ми ћемо од Србије начинити јак и поуздан елеменат мира, реда и цивилизације на Балканском Полуострву, ми ћемо развијати пријатељство свију суседних нам држава, ми ћемо оправдати благовољење свију Великих Сила, које нам је тако драгоцено.“

„Србија, свесна својих међународних дужности, али свесна и својих права, и јака том свешћу, нема потребе ни да помишља на авантуре, него посвећује све своје силе културном раду.“

— То је све лепо и красно — рече Краљ — само према оваквој Престоној Беседи изгледа, као да ја очекујем од ове скупштинске сесије, да она све то изврши. Не видим да осигуравате себи потребно време за тако огроман реформаторски рад, не видим наглашену потребну сталност политичког система, инаугурисаног мојим писмом од 10 октобра 1897.

— Господару — одговорих — мени се чини да у овом концепту нема ни једне речи, која би показивала да Ваше Величанство од сесије очекује оно, што је немогућно урадити за кратко време. Сталност једног режима и једне владе, која није поникла из парламента, него је вољом самога Суверена дошла на управу земље, зависи једино од те Владаочеве воље. Ово је међутим Ваше Величанство више пута манифестовало тако, да је сталност овога режима до извршења целога програма загарантована и писмом Вашега Величанства й многобројним јавним беседама и здравицама. —

— Безусловно је нужно, да се то констатује и овом свечаном приликом у самој престоној беседи, — рече Краљ.

— Разумем — рекох и написах одмах још неколико реченица, које су критиковане и дотериване, док није усвојена оваква њихова редакција:

„За извршење овако огромног државног програма требаће више скупштинских сесија, требаће много рада, много истрајности, много времена. Али чега највише треба, то је ујемчена сталност за овај систем владавине.

„Ја сам у више прилика јавно исказао, да ће Моја Влада имати све потребно време за овај огроман рад.

„То исто понављам и у овој свечаној прилици пред Народним Представништвом, и очекујем да ће Народна Скупштина, састављена из првих људи и најугледнијих родољуба Моје државе, изаћи на сусрет Мојој Влади с онаквим поверењем, са каквим сам јој Ја поверио овај тешки задатак.

„Мојој Влади нарочито сам наредио, да изађе пред вас са пуно поверења у ваше родољубље, да вас упозна са свима државним приликама. Од узајамног договора између вас и Моје Владе Ја очекујем користан и плодан рад за Србију.

„А сада, верни Моји, нека свемогући Бог благослови ваш рад за срећу драге нам Отаџбине.

„Проглашујем да је Народна Скупштина, сазвана за 1897 годину, отворена“:

Кад је тако утврђен текст Престоне Беседе, Краљ је узе па рече.

— Ово сад *српски* доста лепо звони. Али да видимо, како ће то да изгледа на француском, јер за мене је важније какав ће ефекат учинити та беседа у иностранству него да ли ће се допасти овде, нашима. Причекајте ви мене, сад ћу ја доћи! —

И Краљ оде.

Министри су га прилично дуго чекали. Коста Н. Христић правио је вицеве, како је Краљ однео беседу „на куде чичу“, на суперревизију Краљу Милану, што је било највероватније. Ја нађох да је то са свим излишан „лажан стид,“ што Краљ Милан није присуствовао овој седници Министарскога Савета, кад свак живи зна да Краљ баш ову Престону Беседу неће потписати пре него се договори са својим Оцем, кад се за сваки поједини указ договара с Њим, што је у осталом са свим у реду. Ово „цифрање“ с одсуством Краља Милана само је излишно харчење времена, јер ту беседу треба још преписати, превести на француски и немачки, наштампати, калиграфисати на пергаменту онај егземплар, који ће Краљ потписати и који ће остати у Скупштини итд.

Најзад врати се Краљ.

— Знате шта докторе? Ја сам размислио још мало о оном пасажу, који смо пребрисали, па сам нашао да он ипак може остати. Вратите то онако како сте нам прочитали. Беседа ће прилично лепо и на француском изгледати. —

— Разумем. —

— Молим вас. докторе, да после седнице одете у Мишину[1] собу па да заједно с њиме удесите француски текст.—

— Величанство зна да ја имам секретара, који тако исто добро влада француским језиком као и г. Милићевић..

— Знам, али ја бих вас ипак молио, драги докторе, да се тај превод овде направи, овде нам и Па̀па може помоћи

[1] Др. Михаило Милићевић, Краљев секретар.

да нађемо по коју згоднију француску турнпру фразе. —

— По заповести — рекох, покупих своје хартије и одох да са Краљевим секретаром преводим Престону Беседу на француски.

Док се то ради да се обазремо шта бива ових дана око Србије и у иностранству.

Док је „Pester Lloyd“ масирање бугарске војске на српској граници тумачио потребом бугарске владе „да одврати пажњу народа од догађаја који се дешавају у унутрашњости Бугарске“, дотле је у Софији изашао један памфлет, у коме се Србија износи као једини прави непријатељ Бугарске, а бугарске жеље концентришу у усклику: „Напред, па Ниш!“ Између бечке полузваничне штампе и „Гласа Црногорца“ водила се полемика због тога, што је Кнез Никола неком приликом поновио Гледстонове речи „Hands off“. На Цетињу се очекивала посета Кнеза Фердинанда. Француска штампа славила је, поводом Палацкове прославе у Прагу, све јаче зближавање између словенских племена, која се наслањају на Русију, од чега Немце и Мађаре хвата грозница. За Србију само толико јавља, али то упорно, да ће Краљ после Скупштине право у Бијариц, јер, онда, разуме се, нема више опстанка Краљу Милану у Србији. Демантирање тога гласа из Београда и Ниша, није могло да је ућутка. Руска штампа сумња, да је садашња српска Скупштина прави израз народне воље, глорификује Пашића, назива свечаност на руском броду „Краљ Александар I“ комендијом, гнуша се од дрског тона којим „Fremdenblatt“ пребацује Црној Гори некаква доброчинства и вели да се сва та доброчинства састоје у томе, што је приграбила Босну и Херцеговину, што би учинила и са Црном Гором — када би смела од Русије. Али најлепше журналистичко цвеће ницало је ових дана у Мађарској штампи. Országos Hirlap од 17|29 јуна о. г. говори отворено, како се Кнез Фердинанд спрема да оружаном руком помогне Кнезу Николи збацити династију Обреновића, али баш и ако тај покушај успе, неће им помоћи, јер Русија би притисла и анектирала Бугарску а Аустрија Србију. То је само привремено решење, јер би Русија после створила један словенски покрет у Аустроугарској и створила би Велику Србију, којој би био Краљ —

Кнез Никола. У ту краљевину би ушле: Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, један део Македоније а може бити и Хрватска и Славонија. — Та „конјектурална“ политика грасира ових дана чак и у немачкој штампи, осем јединих „Франкфуртских Новина“, које објективно реферишу, односно Србије, о привредним законским пројектима које Влада мисли изнети пред Скупштину. Чак и тако озбиљан лист као што је некадашња Аугсбургерка, сада „Münchener Algemeine Zeitung“ у броју од 16|28 јуна тврди, да се Русија спремила да сасвим сузбије аустроугарски утицај са Балкана. „Неће — вели — дуго требати, па ће то видети цео свет. Аустрија још само очајно настојава да се у Београду одржи. Пре неколико недеља посетио је београдски Двор командант кора Бертолдсхајм, а пре неколико дана био је на ручку у београдском Двору Ерцхерцог Јосиф. Али је ово слаба оштета за онај уплив, који Аустрија губи у другим крајевима Балкана. Црногорски Кнез сасвим се упорно понаша према Аустрији, а ако Бугарска одиста пошље своју војску на српску границу, онда се из тога може најбоље видети, колико су без значаја ове посете у Београду“.

Ето шта сам читао у новинама, док је Краљев Секретар исписивао поједине реченице из Престоне Беседе, пошто бисмо обојица утврдили француску редакцију сваке реченице — јер сада нисам имао за читање страних новина друго осем ових „крпчића времена“, који ми претицаху поред другога посла. Случајно загледавши и у београдске новине зачудих се, кад у њима већ нађох и Краљеву беседу са бакљаде, али не онако како је говорена. Сви излишни испади противу радикала беху изостављени. При свем том одмах сам дао звати шефа одсека за штампу и упитах га, како је он смео, без председниковог знања, то послати у новине? Овај се бранио, да он ту беседу није послао. Даљим трагањем изашло је, да је то некакав чиновник Министарства Војног из приватног приљежања „стенографисао“ још за време бакљаде и одмах, ноћним брзим возом послао у Београд. Кад сам за ово напао пуковника Вучковића пред Краљем, Господар се смејао и тешио

ме уверењем, да ће та његова беседа, овако како је „скраћена“, без оних испада противу радикала, направити у иностранству тако исто добар ефекат, као што је направила и на слушаоце. И одиста после два дана Краљ је имао сатисфакцију да ми покаже овакве две изјаве „страног“ јавног мњења: Бечка „Политичка Коресподенција“ од 18/30 јуна дознаје из Београда „да је говор Њ. В. Краља, приликом свечаног дочека у Нишу учинио најбољи утисак на народне посланике и да ће целокупна скупштина предстати Њ. В. Краљу да му благодари на инаугурисаној унутрашњој политици.“ И скупштинска адреса гласиће јамачно у истом смислу.

„Pester Lloyd“ је о Краљевој беседи на бакљади донео ово:

„Већ одавна није пала са српског престола тако јасна и разумљива, тако проста и тако државничка реч, као приликом одговора Краљевог на поздрав нишког општинског председника. Нема сумње да је већина зрелих српских политичара, за последњих деценија, била убеђена о целисходности такве политике; али маса српског народа као да то до скора није разумела, нити је могла да се одрекне оне политике, којом се дошло до рата са Турском, из кога је, помоћу Русије васкрсла — нова Бугарска, а из којега је Србија једва извукла онолико, колико се за њу заузела Аустроугарска на Берлинском Конгресу. Исход последњих скупштинских избора показао је, да је у јавном мишљењу Србије наступио обрт у корист политике, коју је инаугурисао Краљ, и која има поуздан ослонац у садашњој скупштини.“

— Шта велите на ову оцену моје беседе? — рече Краљ.

— Оно исто што сам В. Величанству казао одмах, пошто сте је изговорили. Али публикација ове беседе и коментари о њој у бечкој и пештанској штампи доказују ми, да сам ја тек сада ступио на Велику Школу, и ако сам равно пре тридесет година промовиран за доктора.

XXIII

ОТВАРАЊЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

На претходним састанцима Скупштине свршено је све, што је по закону требало урадити за конституисање њено; најзад су изабрани и кандидати за председништво и поднесена листа њихова Краљу, који је од предложених 6 кандидата изабрао двојицу и указом од 18 јуна 1898 постављени су Народној Скупштини за Председника *Сима Несторовић*, народни посланик и стари либерал, као представник скупштинске већине, а за потпредседника *Драгомир Рајовић*, Краљев посланик, као представник напредњачке мањине у Скупштини.

Газда Сима дао се мало молити. „Како ће он, стари либерал, који је увек био у опозицији за двадесет година сад на један пут постати — страшно је рећи — владин човек?“ Али Краљ Милан је умео са људима из народа, а и Краљ Александар беше већ добро научио тај занат, те тако им не беше тешко савладати скрупуле овога Брута из Малог Црнића, и он је председавао Народној Скупштини не само за три године владавине кабинета од 11. окт. 1897, него га је као председник и преживео и свака влада била је с њим задовољна. Газда Сима умео је увек да заузда своје опозиционарство, осем кад би се у Скупштини покренуло питање о бобичавим свињама или питање о порези на трговачку зараду. У тим питањима специјално знање и лични интереси свињарског трговца нису допуштали газда Сими да остане „владин човек“, у њима је он заборављао и достојанство Председника Скупштине и грмио је као у најлепше време своје опозиционарске младости, на велико увеселеније не само Министарскога стола него и целе Скупштине.

Драгомир Рајовић није се нимало цифрао. Син онога Цветка Рајовића, који је за Обреновиће трунуо у гургусовачкој кули, био је увек непријатељ радикалских бунџија, а као председник преког суда у радикалској зајечарској буни био је и остао страх и трепет радикалаца. Он је као потпредседник ове Скупштине био са свим на своме месту, и остао је доследан себи и пошто је пао овај политички систем.

10-ог Јуна 1898 било је свечано отварање Народне Скупштине, која је отворена Престоном Беседом, која је била од речи до речи онаква, какву смо је у последњој глави видели, и за то је не морамо овде цитирати.

Разуме се по себи, да је ова Престона Беседа, нарочито ефектно прочитана, како Краљ уме да чита кад хоће, направила у Скупштини одличан утисак.

И у целој Србији обрадовали су јој се сви људи од реда и закона. Радикалци су гризли ђем.

Од стране штампе први је „Pester Lloyd“ с одобравањем пропратио ову Престону Беседу са жељом „да се на томе путу истраје, јер — вели — *у Србији су често мењали кабинете само зато, што у Конаку нису имали стрпљења да сачекају ресултат владине акције.*“

„*Kölnische Zeitung*“ немајући ништа ружно да каже о отварању Скупштине у Нишу, говори о новом руском посланику у Србији Жадовском, доказујући да он још не би дошао у Србију да није Нелидов навалио, да га уклоне из Цариграда, где је, услед свог гркоманског држања за време руско-турског рата, постао врло омрзнута личност у Јилдизу. У осталом „Жадовски је одличан дипломата извесне руске школе, која је навикнута *да околишним путем* дође до своје циљи. Поред честитих Срба уживаће у новом руском посланику и генералисимус српске војске који је у последње време постао Рус од главе до пете.“ Али као да Шандору Петровићу ова сопствена измишљотина, да је Краљ Милан за љубав Жадовског постао Рус од главе до пете, није била довољна утеха за њему непријатан факат, што су се јавни послови у Србији добро упутили, него брже боље јавља, како је велики део напредњака у Скупштини, које је Влада сматрала као своје пријатеље, прешао у опозицију,

и како је Рибарац успео да и код либерала образује „*већ сад*“ опозициono крило. Павле Вајц му секундира у „Frankfurter Zeitung“, како скупштинска већина категорички тражи од Владе, да збаци Стеву Поповића „Белог“ и да узме за Министра Финансија једног либерала — иначе зло за Владу. У броју од 18/30 Јуна „Frankfurter Zeitung“ има чак депешу Вајцову која гласи: „По избору верификационог одбора, лево крило либерала и напредњаци појавише се као оштра опозиција и решише после седнице, да образују заједнички опозициони клуб.“

Париски „Temps“ опет донео је само две лажи: да је Скупштини поднесен пројекат државног буџета који износи *осамдесет милиона* и пројекат закона о *промени у наследству престола*. Сиромах Балачко војвода!

„Vossische Zeitung“ од 18/30 Јуна има допис из Рушчука у коме, говорећи о покрету противу Кнеза Фердинанда оних официра емиграната, који су се вратили из Русије, вели и ово:

„Запето стање између Србије и Бугарске неће се тако брзо отклонити, али тако исто у *скором времену неће* имати рђавих последица. За сада се на обема странама задовољавају већим војничким демонстрацијама. Ово је већ други пут ове године, како се обе ове државе, Србија и Бугарска с ватром играју. Запета пушка може и нехотице планути.“

Међутим, док се Народна Скупштина бавила састављањем своје Адресе Краљу, добио сам од Команданта Активне Војске у копији извештај од 18 Јуна 1898, послат од мајора Васића из Софије, у коме се излаже са стручњачком тачношћу све, што је наш војни изасланик својим очима видео, односно поуздано сазнао о кретању бугарске војске према нашој граници. Тај извештај завршује се овом реченицом:

„Из свега овога изводим овакав закључак: *Рат противу нас решена је ствар*. Мере, које су Бугари овом приликом предузели, само су *проба онога плана*, који је спремљен. Из разговора са Бахмећевом закључујем, да ће овај рат противу нас бити идуће године. Међу тим ја лично ништа не верујем Бугарима, и за то сам мишљења: *да се журно треба припремати*, но за сада ништа *од покрета* не предузимати“.

Једновремено са копијом овог извешћа, добио сам и од нашег Посланика у Софији једно писамце од 20 јуна 1898, у коме ми јавља, да је „отишао у Цариград један велики железнички предузимач и то, кажу врло озбиљни људи, на позив *турске* владе, да добије концесију за грађење линије Ћустендил—Куманово. Алармирао сам кога треба, и надам се да ће се у Цариграду урадити све што је нужно, да се ова концесија спречи. Мени се чини, да бисмо ми могли и отворен протест уложити, имајући у виду грдне жртве, наметнуте једним европским уговором, које смо уложили на грађење наше пруге — те грдне штете које би произашле за рентабилитет наших железница од тог одстрањења већег дела транзита. Ту велику штету имали бисмо не само ми, него и други. Овима сам истакао идеју да се, ако друкчије не иде, истакне какав њихов „сламни човек", који би ту концесију добио и ставио је у архиву".

Колико је Ива Павловић добро схватио опасност ове пројектоване линије Ћустендил—Куманово, то сам ја знао још из једног рапорта, који је бугарски „трговачки" агенат у Скопљу, г. *Димитрије Ризов* писао своме шефу 28 септембра 1897, и који је у копији случајно дошао и мени. Из тога рапорта, који је опширно и врло gründlich израђена студија, која само показује, какве озбиљне људе шаље Бугарска у Македонију — да наведемо само неколике врсте:

„О каквим сталним и озбиљним трговачким односима између Бугарске и Македоније може бити речи, кад се зна, да производи обеју земаља морају прећи 221 километар туђег земљишта, да би доспели на своје тржиште. И то, преко којега земљишта? Преко онога, које нема никаквог интереса да се развије трговина између Турске и Бугарске. Лако је замислити тешкоће, које би због тога Србија могла чинити овој трговини и без обзира на већу таксу од ове, коју сада ваља плаћати Србији за транситну робу. А, хвала Богу, овим нашим суседима никада није недостајала и никада неће оскудевати воља, да свима дозвољеним и недозвољеним срествима спрече тешњу везу и зближење између Бугара с ове и с оне стране Рила".

„И тако, спора може бити само о питању *где* треба да буде железничка веза између Бугарске и Македоније да ли на Ћустендилској, или на Дупничкој или на Родопској граници?“

Пошто је основано, са *стратешког* и трговачког гледишта осудио линију Дупница—Џумаја—Серез, а тако исто и линију Пазарџик—Неврокоп—Серез („осем ако Бугарска мисли да катраном маже сва европска и америчка кола“)· — г. Ризов у тој критици вели:

„2 Јер, из гледишта капетана Бендерева, који је највећи међу Бугарима зналац топографије Македоније, излази јасно, да Бугарска има два оперативна базиса за рат противу Турске: тракијску границу са правцем ка Једрену и Цариграду и ћустендилску са правцем ка Скопљу и Солуну. У случају рата с Турском, Бендерев даје већи значај првом ратишту, а помоћни другом. Но како је мало вероватно да ћемо ратовати с Турском pour le compte du Roi de Prusse (у мал не написах Russe), онда је природно, да ће наш рат са Турском имати за циљ: Македонију. У том случају друго од ова два ратишта добиће првенство“.

Г. Ризов има прави embarras de richesse у преимућствима линије Ћустендил—Куманово. Ево неколико од њих:

„Та ће линија везати Бугарску са већим делом Македоније, и то баш с оним њеним делом, на који аспирирају сви претенденти.

„Та ће линија приближити целу Македонију границама бугарске Кнежевине скоро на једнаку даљину са српском границом, а бугарску ће престоницу приближити два пут више него што је српска. Треба ли објашњавати благотворни утицај тога на један народ, коме је идеал да се ослободи турског ропства, и који је, после Сливнице и Ларисе, све своје наде положио на Бугарску?

„Та ће линија учинити да и најсиротнија бугарска кеса себи допусти луксуз једног путовања по Македонији, а тако исто да и мноштво Македонаца оде у Бугарску. Колико је то важно, најбоље доказује Србија. Тек пошто је постигнута веза између српских и турских железница, српска је пропаганда завладала у Македонији.

„Та ће линија смањити на половину оно време, које нам треба за сузбијање те српске пропаганде у Македонији. Ако је за цео свет „време новац", *за наше је интересе у Македонији питање о животу и смрти.* Ми треба да накнадимо до данас изгубљено време, док још није наступио моменат за коначно решење судбине Македоније. Свако изгубљено време просто је преступ".

За тим г. Ризов ређа стратегијске и економске користи, које би Бугарској донела линија Ћустендил—Куманово—Скопље (ми жалимо што нам оквир ове књиге не допушта да цитирамо све) и онда завршује свој рапорт овако:

„Усуђујем се предложити следеће:

„Не чекајући свршетак преговора с Турском, односно непосредне везе бугарских и македонских железница, похитајте и поднесите још садашњој сесији Собранија законски предлог о грађењу железничке пруге „Радомир—Ћустендил—Турска граница," и пошто га протурите у Собранију. приступите одмах грађењу те линије, још у почетку 1898 год.

„Један тако одлучан поступак ваш, не само да ће убрзати везу Бугарске са Македонијом и *натерати* Турску да пристане на ту везу, *јер Турска не сме допустити да се Бугарска том железницом постави у доминирајући положај стратешки према њој*, него ће још Бугарској оставити превагу да избере најпогоднију и најјевтинију трасу.

„Препис овога рапорта испратио сам г. Маркову, г. А. Шопову и г. Н. Стојичеву.

„Примите итд. Д. РИЗОВ"

Док је бугарски „трговачки" агенат у Скопљу овако државнички схватио своју мисију, дотле су српски консули у Старој Србији и Македонији трошили највећи део свога времена и своје снаге и *морали* трошити на расправљање личних и политичко-партизанских рачуна, пренесених из Србије у ону мученичку земљу. За ово бисмо могли овде навести стотинама *писмених* доказа, када ово дело не би и онако било сувише велико. Ако затреба изнећемо их другом приликом, да покажемо, колико је србијанско политичко партизанство оштетило народну мисију Србије у Српству. Још је за наш јадни народ

у Старој Србији и Македонији релативна срећа, што је и у Бугарској владао више мање тај исти партизански и „парламентарни“ хаос — те ни бугарска влада није могла онако брзо да изврши предлог г. Ризова, како је он то захтевао. И тако је и моја Влада добила времена да покуша добити у овом питању помоћ оних, који су ради рентабилитета својих железница, имали с нама идентичне интересе, да се не сагради линија Радомир—Ћустендил—Турска граница. Ја сам на томе радио чим сам прочитао копију горњег Ризовљевог рапорта, а сада после писма Иве Павловића од 20 Јуна 1898, ја сам и њему и нашем Посланику у Цариграду одмах послао потребне инструкције, да заложе сву своју снагу, да се овај пројекат не изврши. Са каквим успехом, видеће се на свом месту.

Истога 21-ог Јуна 1898 потписан је у Нишу указ, којим се, на основу решења Државног Савета, овлашћује Министар Војни да из партије енжењерских трошкова у буџету Министарства Војног може утрошити 129,570 динара 15 пара на зидање нових учионица у Војној Академији, која је, као што смо напред видели, од сада имала да прима три пут онолики број кадета, колики је дотле васпитавала. Драгомир Вучковић је одмах почео зидати те зграде.

Сутрадан, 22 Јуна 1898 дошла је цела Народна Скупштина у Двор и свечано је предала Краљу свој одговор на Престону Беседу, који је гласио овако:

„Ваше Величанство! Преузвишени Господару! Јака веза дубокога поверења, безграничне оданости, непоколебљиве верности, непомућене и срдачне љубави везивала је увек, милим и нераскидним везама, срце и душу Народа Српског за Дом славних Обреновића. Руковођено тим осећајима, а са живом и неизгладивом успоменом на џиновску величину Славнога Милоша, незаборављено родољубље и дубоку државничку мудрост Неумрлога Михаила, витешку одважност и велика дела Славнога Оца Краљевства Ти, са тврдом вером у сјајну српску звезду великих Обреновића, Народно Представништво радосно поздравља корак, којим Ти, ради саветовања и договарања са народом Својим, а по примеру неумрлих

Ти предака, долазиш у дом Народнога Представништва, са срдачним српским поздравом, са очинско-владалачким поверењем, које високо одликује представнике вернога Ти народа. Прихватајући свесрдно државни програм, који је Ваше Величанство са висине сјајнога Престола одредило Србији, Народно Представништво извршиће само једну своју свету и родољубиву дужност, на коју га заповедно упућују животни интереси и битне потребе Отаџбине. И радећи тако, Народно Представништво доказаће и делима, да веза, која је спајала Српски Народ и славне претке Вашег Величанства, и данас везује Народ Српски за Обреновића Петог. Радећи по примерима Својих предака, Ваше Величанство изашло је 11. октобра прошле године пред Свој верни Народ, с високо уздигнутом заставом државном, на којој су јасно и разговетно стајале исписане ове речи: Мени је Србија преча од свега. У име тога узвишеног начела, Ваше Величанство позвало је Своје верне Србе, да изборима од 23. маја ове године пошљу у Народну Скупштину такве људе, којима ће Србија у истини бити преча од свега, и код којих ће то велико начело бити урезано у срцима њиховим. Као и свагда, Величанство, Твој Српски Народ и овде се једнодушно одазвао узвишеном позиву свога родољубивога Владаоца и тиме је громогласно засведочио своју готовост, да се једном прекине штетна партизанска политичка борба и да чврсто, верно и непоколебљиво стоји уз свога Краља и Његову Династију. Једнодушни глас Народа свесрдно је прихватио државни програм, који је Ваше Величанство одредило и Својој Влади на извршење предало, а који се састоји у овоме: мир с поља, мир и ред унутра, уређење државних финансија, унапређење целокупне привредне снаге народне и јачање наше војне снаге. Примајући то и као свој програм, Народ Српски, бирајући нас за посланике, обележио је, да то има бити и програм нашега рада скупштинског. Али, пре но што бисмо могли приступити извршењу тога програма, Народно Представништво одобриће оне мере, које је Влада била принуђена предузети на основу 56. члана Устава земаљског. С тога ће и Народно Представништво водити озбиљна рачуна о свему

што је претходило, о фактичном стању ствари када је данашња Влада примила земаљску управу у своје руке па полазећи с те тачке, приступиће, у договору с Владом Вашега Величанства, извршењу новога државнога програма. Државним финансијама поклониће Народно Представништво своју нарочиту пажњу и стараће се најозбиљније, да се постигне истинска равнотежа у државном буџету, те да Србија у будуће не мора улазити у нова задуживања, да би покривала једино своје годишње дефиците. Једна од првих и главних брига Народне Скупштине биће, да једном на свагда уклони дефицит из државног буџета, те да у буџет уведе истинску равнотежу између прихода и расхода државних. Тога ради, морају се највећом штедњом по свима гранама државнога живота пресећи сва даља некорисна трошења и задуживања, а преустројством целокупне финансијске управе и ојачањем привредних извора тежити томе, да се расходи изједначе с приходима, и да се оно, што држава има примати, обезбеди тако, да доиста и прими. За извршење овога великога задатка, Народно Представништво вољно је примити све законске предлоге, које му Влада Вашега Величанства у томе циљу буде поднела, те да се тако државно газдинство постави на здраву и чврсту основу. Правилним уређењем државних финансија знатно ће се подићи и појачати јавни и приватни кредит Србије, охрабрити страни капитали да с поверењем дођу у нашу Отаџбину и да нам помогну створити услове за унапређење свију привредних грана наших, као што су: систематско развијање и јачање наших саобраћајних средстава, развијање наше шумарске и рударске индустрије, унапређење земљорадње и сточарства. Основна и средња настава у Србији до сада су биле упућене правцем, који је стварао само читаве генерације писмених људи, али људи мало способних за ма какав практичан рад у животу. Са особитим задовољством примило је Народно Преставништо к знању уговор о постигнутој железничкој вези између наше Отаџбине и суседне и братске нам Краљевине Румуније, јер у њему гледа драгоцену залогу за чвршћање узајамних суседских одношаја, и први корак ка унапређењу економских интереса оба братска

народа. Налазећи да је добро уређена општина једини природни и здрави темељ за целокупну државну администрацију, решења општинскога питања наћи ће у Народног Представништва сву добру вољу, која је потребна да се оно срећно приведе крају, на корист земље и Престола. Гарантовањем судске правде учврстиће се нормални однóшаји у друштву, а убрзаним извршењем судских решења имовина држављана биће стварно огарантована. Свим законским пројектима, које би Влада Вашега Величанства у том циљу изнела пред Народно Представништво, оно ће приступити свом збиљом, коју важност тих предмета захтева. У погледу штампе морамо се постарати да спасемо душу народну од тровања, које се врши злоупотребом јавне речи, да сузбијемо злоупотребу, али у исти мах ипак да не ометемо здраву и правичну употребу јавне речи.

Ваше Величанство! Узвишен, а у светској историји готово и јединствен пример жаркога родољубља, који је дао први српски Краљ после Косова, узвишени Отац Краљевства Ти, примајући у Своје руке команду над Активном Војском, језгром целокупне народне војене снаге, узданицом и поносом Отаџбине, испуњава душу целога Српскога Народа оправданом надом: да ће јединство у војничкој настави и командовању снажно допринети извршењу тих светлих и узвишених задатака, које је Промисао одредио Србији; он је у исти мах и поука како се, и са колико личнога пожртвовања, служи интересима Отаџбине и Престола. Тиме што је Његово Величанство Краљ Милан, сишавши са престола, имао величину душе да стане у редове војске, коју је сам створио, учинио је дело тако високог родољубља, да се Народно Представништво осећа побуђено одушевљено ускликнути: Живео Узвишени Командант Активне Војске! Живео Краљ Милан! Делећи симпатије, које је Ваше Величанство увек гајило према узданици нашој, српској војсци, Народно Представништво сматраће за своју родољубиву дужност, да прихвати све оне мере, којима се иде на повећање угледа њеног, на појачање снаге земаљске, пружајући Влади Вашега Величанства, од свега срца, и до граница могућности, сва средства, која су потребна ради извршења њених великих историјских

задатака. Водећи овако нашу унутрашњу политику, Србија ће најбоље обезбедити успехе и своје спољне политике, јер ће пред светом доказати да није земља политичких авантура, већ земља реда и правилнога развитка. И Народно Представништво уверено је да, овако јака својом унутрашњом снагом и својим исправним држањем у међународним одношајима, Србија снажна свешћу и о својим дужностима и о својим правима, нема потребе да помишља на политичке скокове, већ све своје снаге посвећује културном раду и напретку, чврсто уверена да ће тако најбоље очувати пријатељство суседних држава и драгоцене симпатије свију Великих Сила.

Ваше Величанство! За извршење овако огромних задатака, Влади је потребно и нужно време у коме се овако крупни задаци једино и могу извршити. Тога ради потребна је сталност у земаљској управи, која се, у нашим данашњим приликама, јавља као један крупан, значајан и неизоставан услов за све остало наше напредовање. Народно Представништво с највећом радошћу и захвалношћу прима изјаву Вашега Величанства, у којој му свечано саопштава, да ће садашњој Влади дати свеколико потребно јој време за извршење свих побројених задатака. Народно Представништво поклониће пуно поверење Влади Вашега Величанства, и родољубиво узети у процену свако њено саопштење и предлог о приликама земаљским, које му она буде учинила, јер је убеђено, да од искреног договора и споразумевања Народног Преставништва са Владом о свим тим питањима зависи правилан ток државних послова.“

Кад је ова адреса прочитана, Краљ је одговорио оваквом беседом:

Поштовани Посланици,

Ја сам дубоко захвалан Народном Представништву на осећајима, које Ми изјављује у својој Адреси.

Ја сам му дубоко захвалан што је правилно схватило свој позив, и што се тако једнодушно одазвало оним мислима, које сам истакао у Својој Престоној Беседи.

Ја сам у Мојој Престоној Беседи јасно обележио државни програм, којим мислим да треба државу водити, и који, уверен сам, да је једини пут којим се Србија данас може водити.

Ја сам јасно обележио потребе наше земље у Мојој Престоној Беседи, и Мени је мило, што сте ви једногласно прихватили тај програм и што сте у Адреси изјавили да ћете Мене, Моју Владу и Србију потпомоћи.

Као што су се Моји претци, свакад договарали са представницима народним, тако сам и Ја у очи састанка Народне Скупштине позвао један број народних посланика, којима сам обележио и објаснио програм, којим желим да се Србија данас креће.

Данас кад видим све Народно Представништво сакупљено код Мене, желим да опет поновим у неколико речи правац, којим мислим Србију водити, и програм за који се надам да ће наћи потпоре код Народног Представништва.

Ја сам у Моме писму од 11. октобра прошле године, и у више говора, а и ономад пред депутацијом, која Ме је позвала да отворим Народну Скупштину, и у Престоној Беседи јасно обележио шта мислим да данас за Србију треба урадити.

Србија се данас налази у озбиљним приликама. Ми смо једна млада држава, која има много и много што шта још да ради и која је, на жалост, *у последње време разривена партијским страстима и партијском борбом.*

Нашој земљи у тој незгоди требало је једном наћи лека. За прво време Моје владавине као младић од 16½ година, нисам се могао решити на један сталан политички правац, већ сам морао да мењам разне системе владавине, али после искуства од четири године, Ја сам увидео да је једини правац, који је најбољи и којим се Србија може водити тај, да се приступи једној *непартијској владавини*, која ће се наслањати искључиво на људе од реда, којима ће *интереси Србије бити пречи од свега.*

Као што сам у Моме писму од 11. октобра пр. год. казао и као што сте и ви то схватили и у данашњој Адреси изнели:

„Србија преча од свега,“ то треба да буде програм Мој, то треба да буде програм свију нас.

У драгој Ми земљи има доста стварно да се ради. Када сам 23. маја у вече добио резултат да су изабрани људи, на које сам и рачунао да ће бити изабрани, као

људи од реда, Мени је било мило, но данас кад видим да су ти људи од реда вољни да раде у томе правцу и да ме потпомажу, Мени је још милије, и ја се надам да ће Народно Представништво, које је почело овако да ради, стално у томе правцу и даље радити и да ће *стално Моју Владу потпомагати.*

Ми, господо, не треба да се варамо. Ја сам казао да је *партијска борба била у Србији највеће зло; та партијска борба највеће је зло почела да чини од онога дана, када је у Србији радикализам почео да се развија и када је радикализам предузео државну управу.*

У радикалној странци има и добрих људи, али њене вође, који су њени посланици у народу, то су *људи занесени некаквим идејама социјалистичким и нихилистичким са запада, а други су, који мисле да путем силе и путем терора оздо владају.*

Они су више од десет година имали утицаја на државне послове *у Србији*, и они су је — може се слободно рећи, за то време *јако растројили.*

За време владавине Мога узвишеног Оца Србија се била задужила са 250 милијона динара, али тај дуг представља три рата, жељезницу, куповину оружја, топове и регулисање аграрних односа. *Од доласка радикалне владавине Србија се задужила још преко 150 милиона динара, али од тога дуга немамо ни једне корисне установе.* Такав рад требало је пресећи и стати му на пут. Што је омогућило највише радикалну странку да има утицаја на државне послове и на Владаоца да их узме на управу, то је за то, што су и људи од реда често прилазили њима, а то је опет било с тога, што се ови међу собом нису слагали. Томе је, дакле, требало учинити крај. Данас је у Србији потребан сваки који је вољан да се брине о њеним интересима.

Сви људи од реда, којима је Србија преча од свега, треба да се прикупе око свога Краља и да Га потпомогну да Србију излечи од оних незгода, од којих пати.

Ви сте потпуно схватили, шта треба учинити, а Ја сам казао у Престоној Бесели шта треба да се учини и ви Ми сад у Адреси дајете своју реч и обећавате да сте вољни потпомоћи Моју Владу да она то и изврши.

Ја ћу да вам кажем сад у неколико речи како треба да схватите пројекте, које ће вам Моја Влада поднети.

На првом месту биће пројекти о финансијском стању. Земаљско стање финансијско је тешко и њега брзо и коренито треба лечити. Треба гледати да се управо нигде не троши више но што је потребно, али тако исто Народно Представништво треба да има на уму, да оно што је потребно појединим државним струкама за њихов опстанак, да њима то треба да се дâ.

Немојте ради велике штедње скресати појединим струкама и оно што им је потребно.

Моја ће вам Влада изаћи отворено и казати шта је потребно, па ћете ви ценити шта се може смањити а шта не.

Али управо за две ствари мора се највише трошити. Прва је ствар војска. Ја мислим да је Народно Представништво потпуно убеђено о потреби, да данас, кад све државе око Србије и у Европи своју војну снагу јачају, она држава, која је са војном снагом све извојевала што има, највећу пажњу на војску треба да обрати.

Ми смо се ослободили помоћу наше војске, која онда није ни била добро уређена, али је народ стајао уз свога неумрлога Кнеза Милоша и њега помогао да ослободи ову земљу. Ми данас седимо у једној вароши коју је пре двадесет година ослободила наша војска. Српска војска то је узданица Србије и Ја препоручујем Народном Представништву да јој све оно учини, што јој је потребно да се она уздигне.

Тако исто стоји и са другим струкама.

У опште по свима струкама остављено је у буџету онолико, колико је потребно да се оне одрже, јер поред све тежње за штедњом ви ћете, господо посланици, и сами увидети да нити држава може укинути полицију и судове, нити се у опште и друге државне струке могу оставити без онога што им је најпотребније.

Ја вам то наглашујем с тога, што кад будете приступили решавању финансијских питања, треба да их најозбиљније и свесрдније оцените, и да оно што је

најпотребније, дате, а не да ту штедите. Један велики део нашег претовареног буџета долази отуда, што је се до сада рђаво газдовало и с тога што су одређени издаци прекорачени. Услед тога стварани су многи и многи дефицити, који су се морали зајмовима да покривају. Тога је било и у ранијим годинама и услед тога је наш дуг нарастао много више, него што је била стварна потреба земаљска. Али данас је то већ свршен факт.

То су учинили радикали док су били на управи, али је ипак дужност земље да те обавезе, које су они натоварили Србији, данас испуњава и те дугове отплаћује.

Сад да бисмо могли народну снагу подићи вама ће Моја Влада поднети више привредних законских предлога, у којима ће се нашем народу дати више полета за унапређење његове пољопривреде, а с друге стране омогућиће се да се прикупе страни капитали, да дошавши у земљу помогну остваривању наше индустрије. Ви и сами знате да ми немамо довољно капитала, да сами отпочнемо индустрију, за то ће вам Моја Влада поднети више пројеката законских за подизање народне индустрије и пољопривреде, којима ће главни циљ бити да увуку стране капитале у нашу земљу. Ја их препоручујем вашој особитој пажњи, а Ја сам унапред уверен да су сви народни посланици убеђени у потребу да се народна привреда помогне.

Исто тако, Моја ће вам Влада поднети пројекте да се данашње средње школе преустроје, јер, господо, данашње школе искључиво лиферују чиновнике и стварају људе, који су жељни да живе само на рачун државне касе, па кад то не могу да добију, онда се бацају у агитацију и труде се да Владу оборе, како би се дочепали места за којим жуде. Томе треба учинити крај.

Ми треба да дамо могућности да сваки, који жели да се школује и показује успеха у учењу, то може и остварити, али остали који мисле да им је школа за то да им да ухљебија у државној служби, да се упуте у друге стручне школе, те да буду добри и спремни привредници, јер ће на тај начин користити највише и себи и Србији. Ето вас овде има сто двадесет посланика из

народа и Ја мислим да има више од сто шесет, до сто седамдесет посланика, који се баве пољопривредом, па шта вама фали?

За што се и остали српски синови не би на вас угледали и пошли тим путем?

Исто тако, вама ће Моја Влада поднети још и друге законске пројекте међу којима ће бити и пројекат да се општине уреде, на једној бољој основи, јер општина је основа државном уређењу.

Исто тако ће вам Моја Влада поднети и предлог *да се штампи овако разузданој стане на пут.* Србији је потребна штампа да обавештава јавно мнење. На пр. једнога човека пред 10 људи нападне неко у кафани и изгрди га, ви ћете га за то ставити под суд и осудити га, а ако га неко нападне и изгрди преко новина, њему неће бити ништа.

Тој злоупотреби треба стати на пут. Има још један пројекат, који нисам споменуо у Престоној Беседи, али који ће вам се поднети, а то је предлог Министра Војног, да се измени досадањи закон о војсци, у толико, да у будуће српски синови у место да ступају у двадесетој својој години у војску, да ступају у својој двадесет првој години. Ја данас желим, нарочито као Краљ да вам то кажем, јер је то веома важно питање. Може бити да ће на први поглед вама изгледати то незгодно, да ваши синови годину дана доцније ступају у војску, јер ви, можда, желите да они што пре сврше војну обавезу и раније врате се кући; али треба да размислите добро о тој ствари.

Узмите, господо, да је младић у својој двадесетој години у најбујнијем добу свога развитка, и ту једна година дана није мала ствар.

Боље је да годину дана доцније ступи у војску, јер ће онда боље да издржи и боље да одслужи своју војну обавезу, а и боље очуван враћа се својој кући, и ви онда добијате једног снажног раденика и човека, који ће да ствара здрав подмладак Србији.

Ја сам вам у главном сад споменуо неколико пројеката, које ће вам Моја Влада поднети. Она ће вам

тако исто, господо, поднети и пројекат закона да се омогући брже и боље прикупљање прихода и да се створи равнотежа у буџету.

Ја данас Народном Представништву топло препоручујем све те предлоге. Вама ће Моја Влада отворено казати шта жели и мисли и ви ћете као добре патриоте као људи од реда и Мени одани, и људи који верују у данашњу Владу, озбиљно размислити о свима тим пројектима.

Ја сам уверен да ћете све те пројекте потпуно схватити и да ћете их и одобрити.

(Скупштина се одазвала бурним „Живео, живео, живео.")

Сад немојте мислити да ће све ствари, које ће доћи пред Народно Представништво, бити лаке.

Не, господо. И ако сам ја саставио једну владу искључиво из људи од реда, и ако је Народно Представништво састављено само из људи од реда, то није за то да се данас популаришемо, него да учинимо добро својој земљи. Али исто тако треба да знате, да ако ви родољубиво и искрено одговорите своме задатку, *без обзира да ли ће људи од нереда лармати или неће,* ви ћете Србији учинити велику услугу, а и испунићете своју дужност, јер данас се Народно Представништво налази у таквом моменту, који ако пропусти, неће се за 10—20 година повратити.

Ви имате данас једног младог Владаоца („живео, живео, живео!") Који је потпуно решен да се са свим посвети добру Своје земље, Који је решен да води земљу *једним озбиљним конзервативним правцем, јер је то једини пут, да се створи од Србије добро уређена и јака држава на Балканском Полуострву.* За то ће Ми бити потребна помоћ свих људи од реда, за то данас Народно Представништво треба Мене сложно да помогне у остварењу тога правца, да потпомогне и *Моју Владу, која има Моје потпуно поверење.*

Народно Представништво не треба да се боји угарка људи од нереда, јер кад сам Ја апеловао на људе од реда, *Ја сам се решио да никада више људима од нереда Управу земље не дам.* (Скупштина се одазвала једногласним „Живео, живео, живео!"). *Мислите ли ви да*

онај човек, који је двадесет година држао чврсто заставу Србије, који је показао да је највећи родољуб у земљи, да Он није био убеђен у помоћ људи од реда, а то је Мој узвишени Отац (Скупштина се одазвала бурним „Живео, живео, живео!“) *мислите ли ви, да би се Он кад год решио да прими команду Активне Војске у Србији, да није био убеђен, да ће Његов Син следовати Његовим стопама, а то је*, бринути се само о напретку Своје Отаџбине и водити Србију само у правцу њенога напретка.

Ја сам потпуно уверен да ће Народно Представништво потпуно схватити позив, који сам Му данас упутио и да ће за све време свога рада потпомагати и *Мене и Моју Владу у задацима* које сам изложио у Моме програму.

Ја вам, дакле, данас још један пут желим срећан рад, на срећу Отаџбине и на славу Србије.

(Народно Представништво се одазва више пута са „Живео.“)

И ову беседу треба добро упамтити, јер ће за оцену карактера Краља Александра I бити врло корисно упоредити њу са беседама, које је говорио, када му је Драга постала преча — од Србије... — — —

23 Јуна 1898 пише ми Др Диринг-паша из Цариграда:

„Још одмах после избора хтео сам да Вашем Превасходству срдачно честитам. Сада, када сам прочитао шта је европска штампа казала о Вашој победи, враћам се на ту намеру. Сваки прави родољуб у свакој земљи мора бити срећан, кад на врху државних послова види човека, који зна шта хоће и који има снаге и да уради то што хоће — — — — —

„Генерал фон дер Голц пише ми, да је сада врло задовољан са својим новим положајем (у немачкој војсци), који је врло важан и пун одговорности. Али због тога *фон дер Голц сада не може више у Србију.*“

И тако пропаде моја жудња, да за шефа штаба наше војске придобијем једног од најдаровитијих ђенерала велике и узорите немачке војске...

XXIV

СПОМЕНИК МИЛОШУ ВЕЛИКОМ

23-ег Јуна 1898 кренуо је Краљ са својим Оцем, са Министрима и целом својом свитом из Ниша у Пожаревац, где се имао сутра дан открити први велики споменик Кнезу Милошу, који је подигао народ округа пожаревачког, а лепо израдио познати наш вајар Ђорђе Јовановић.

Народна Скупштина одредила је нарочиту депутацију, која је имала да је заступа на тој свечаности, у толико лакше, што су после адресе, морали тек одбори да раде и да прегледају и оцене законске пројекте, па тек после могла је Скупштина приступити мериторно своме раду.

На свима станицама од Ниша до Смедерева било је пуно народа, који је одушевљеним усклицима поздрављао Краљев воз, односно самога Краља, кад год је он благоволео прекинути „партију“, једну партију коју је још у Србији трпео, да се поздрави с народом. У Лапову је била упарађена и монстр-депутација Скупштине, која је после из Осипаонице колима отишла у Пожаревац, у коме беше већ хиљадама гостију не само из пожаревачког округа него и из целе Србије.

Краљ је из Смедерева продужио пут на лађи, која га је чекала, и на којој је путовао до Дубравице.

Ово кратко растојање од Смедерева до Дубравице употребио сам да набацам на хартију неколико мисли о Милошу, јер ми је сутра ваљало беседити о слављенику, а другог времена нисам имао да ту беседу спремим.

У Дубравици дочекао је Краља силан народ, пешице, на колима, на коњима. Коњаници су се одмах формирали као „народна кавалерија“, која је јурила пред Краљевим кортежом.

Тек што се овај кортеж кренуо из Дубравице ка Пожаревцу удари киша, која га је пратила до у саму варош.

Пред уласком у варош била је постројена војска. И ако ни један конац на њој није више био сув од оног пљуска, под којим је читав сахат стајала, опет је војска врло марцијално поздравила свога Врховнога Команданта, који је, такође без мекинтоша, пролазио пешке поред фронта, те тако је и он једном службено до коже покисао.

У пркос пљуска, који не престајаше, све улице до окружног „зданија", где је био спремљен стан за Краља и цела пијаца или парк пред окружним зданьем — може се слободно рећи — палатом, беше притиснуо свет у свечаном оделу, који радосно поздрављаше Краља.

Како пљусак не престајаше, то је спремљена бакљада отказана.

Сутрадан — још пљушти киша као и синоћ. Али то није сметало да се програм свечаности тога дана потпуно изврши: Свечана служба у старој пожаревачкој цркви, освећење споменика пред начелством и две беседе, Министра Председника и окружног начелника.

За Краља, великодостојнике и депутације беше подигнута нарочита трибина, покривена даскама.

Над оним местом одакле се имало беседити беху преко ноћ направили кров од лишћа — вењак — тако да је киша са тога лишћа капала на рукописе пред беседницима и са мастилом правила живописне црне поточиће. При свем том све је по програму извршено.

Ево моје беседе:

„Пред Твојим светлим лицем, премилостиви Господару наш, пред Величанством Родитеља Високог Ти Краљевства, пред Високопреосвећеном Главом Српске Православне Цркве, високоуваженим Председником и изасланицима Народне Скупштине, високопоштованим представницима Државног Савета, пред саветницима Краљевске Ти Круне и толиким великодостојницима Богоданога Ти Краљевства и пред изасланицима свега драгог и верног Ти народа, треба данас да беседи најмањи између твојих верних, и то да беседи о Кнезу Милошу Великом.

Како ћу беседити, Господару, када ми душа кликће, када ми се срце прелива од бујице радости и захвалности што сам доживео и овај светли дан народне благодарности према спаситељу Србије, према творцу нове српске државе и основаоцу Светлога Ти Краљевскога Дома?

Може ли се у неколико речи исказати читава једна епопеја о страдањима и спасавању Србије?

Може ли се море осећања читавог једног народа исказати у неколико речи једног човека, који је и сам савладан силином тога осећања?

Па и када би то могло, па и када би моје слабе силе досезале до тако велике и тешке задаће, о чему *пре* да беседим Господару?

Да ли да говорим о *великоме човеку*, који се звао Кнез Милош, у коме су се скристалисале све добре особине нашега народа, тако, да би се слободно могло рећи: да он у деветнаестоме веку тако исто потпуно оличава српски народ, као што је у средњем веку оваплоћен у личности Краљевића Марка?

Или да говорим о великом родољубу, који на згаришту од 1813. године остаје сам од свију народних вођа прве ђиновске борбе нашега народа за слободу? Треба ли да помињем ко је оставио народ горкој судбини његовој, ко је мољакао и војводу Милоша да и он то учини, те да се с њима заједно спасава у „Немачку“, а народу нека буде како му Бог да? Треба ли да помињем оне узвишене, родољубиве, оне свете речи: — „Кад ми стару мајку, жену и децу разгазе Турци, што је вајде да и ја сам живим? Доста је браће изгинуло војујући са мном; право је да погинем и ја, кад другојачије нема живота. Не могу те то, Господару Јакове, никако послушати“, — којима је Војвода Руднички одговорио на тај позив војводадезертера, и после којих се вратио на своје место, у срце земље и народа свога? Те родољубиве речи, то велико дело патриотског самопрегорења урезано је у душу и у срце српскога народа, и векови неће избрисати тај запис из његовога срца и његове душе.

Да ли да хвалим мудрост Војводе Милоша, који помаже са најмање жртава угушити превремену Хаџи Про-

данову буну, јер вели: „баш и када бих знао, да би једна моја реч могла васкрснути све оне, који ће бескорисно погинути у тој буни, опет у оваким приликама не бих устао на Турке“.

Док је мудри Војвода Милош још у чељустима крвожедног везира београдског Сулејмана Скопљак-паше, тамо, у маленом селу Руловцима, у кући свештеника Ранка Митровића, скупили су се представници ојађеног, на кочеве распињатог народа, и одлучују, да се почне нови устанак и да се вођство народа повери Војводи Милошу, чим се он врати из Београда.

И у овој прилици показује Војвода Милош да њему није до његове личне амбиције, да њему није до вођства народног, колико му је стало до успеха народног покрета, до слободе народне. За то се он прима вођства само под условом, да се рат не води противу Султана него противу Турака зулумћара; и тек пошто је велики народни сабор, који се у очи Цвети 1815. састао код малене Таковске цркве, после свестраног претресања овог питања, пристао на овај мудри услов Војводе Милоша, тек онда прима се Милош вођства народног, и проглашује то 11. априла 1815. на Цвети народног Ускрса оним историјским речима:

„Ево мене, ето вас. Рат Турцима!“

Таковски витезови! Ви, што вам груди красе Таковски Крстови, треба ли вама тек да сликам Војводу Милоша на ономе камену испод Таковскога Грма, а пред скромном Таковском црквицом, како предаје своју заставу Сими Паштрмцу, да под њу скупља војску? Треба ли вама да причам заповести, које онога часа издаје војвода Милош војводама Арсенију Ломи, Милићу Дринчићу, своме брату Јовану, Лазару Мутапу и другим својим соколовима? Та ви, Таковски витезови, као да својим очима гледате оне стотине исуканих јатагана, кривих сабаља и коса, које су се заблистале на зрацима пролетњега сунца, оне хиљаде руку што су се дигле небу, заклињући се на верност новоме поглавару народном, видите људе, жене и децу, који га љубе у скут од војводске доламе и целивају руку, која је малочас убрисала сузу, да је нико не види.

Та је суза канула за рођеним братом војводиним, за доцнијим Господарем Јевремом, прадедом нашега Господара; јер у тренутку када је Војвода Милош издавао своје прве заповести за рат Турцима, Јеврем Обреновић бачен је у Небојшу кулу Београдске тврђаве.

Ту сузу нико није видео, тај душевни бол нико није ни слутио, јер већ истога дана почиње борба на Руднику, борба која је за четири месеца ослободила Србију од турских зулумћара, која је извојевала унутрашњу слободу Србије.

Већ 16. априла бије се ваздан војвода Милош противу Ћаја-пашине војске, покушавајући да спречи њено продирање Чачку. 24. априла Милош је на Љубићу, 25. се бије са циглих 1500 пешака противу 5000 турских коњаника, добија позив на састанак са неколицином војвода из првог устанка, који се враћају у напуштену отаџбину, предаје команду своме брату Јовану, јури на састанак, ослобођава узгред Палеж од Турака, и са једним топом отетим у тој битци и са другим топом, који је 1813. био закопан, враћа се ка Љубићу, где се опет бије и то са 3000 пешака, две стотине коњаника и 2 топа противу десет хиљада турских, махом бесних коњаника у Чачку. Борба је променљива, Рајић јуначки пада искасапљен на својим топовима, које Турци отимљу, али на скоро пада и Ћаја-паша, његова војска бежи пут Новога Пазара. Милош их гони, повраћа своје топове, а са силним заробљеницима поступа тако човечно, да они после разносе славу и великодушност Милошеву по свима турским покрајинама.

15. јуна враћа се Милош у Чачак. Одатле јури у београдску нахију да спречи сваку помоћ, коју је Скопљак паша покушавао да одведе лично у источну и у западну половину Србије. Осујетивши оба та покушаја Београдског везира, и док његове војводе ослобођавају Ваљево и Крагујевац, док његови соколови на Табориштy разбише турску силу тако, да је од хиљаде Турака 500 погинуло, 300 рањено, а само 200 се разбећи могло, Милош узима Баточину и Багрдан, три дана пребацује своју војску преко Мораве, и већ 20. јуна је пред Пожаревцем. Чим је после тродневне крваве битке ослобо-

дио Пожаревац, Милош јури с војском у Карановац, ту је примио од Турака утврђење, Турке отпратио у Турску, па је одмах одјурио у Мачву и у Поцерину на сусрет оном истом Хуршид-паши, што је 1813. саломио српску силу и поново покорио Србију, и који је и сад пошао да то исто учини. Знатан део ове велике турске војске, која је била код Бељине, прешао је под командом Марашли-Ибрахим паше, дивизијског генерала, преко Дрине и продрла је до Дубља, где се ушанчила. 14-ог јула стигао је војвода Милош са својом војском на Дубље и позвао је Турке на предају. Када су му Турци одговорили да се неће предавати докле их један траје, војвода Милош, праћен Паштрмцем, који је носио развијену Таковску Заставу, облетео је око целе турске позиције, издавајући заповести појединим деловима своје војске, па је онда наредио општи јуриш. Дејство тога јуриша и покоља у турском утврђењу било је страшно. Од 1300 бораца, колико је Марашли имао под својом командом, остало их је у животу само 80, и толико их је заробљено. Сви су други Турци овде изгинули. Истина и српска војска имала је тешких губитака, јер је Милош на Дубљу изгубио двојицу својих дичних војвода: Милића Дринчића и Симу Ненадовића, а међу рањеницима беху Хаџи Милутин Савић из Гараша и Цинцар Марко Костић, али и Марашли-паша, када су га довели као заробљеника пред Милошев шатор, међу одсеченим турским главама познао је пред шатором и главу свога сина.

Саломивши овако Турке на Дубљу, Милош је одузео Хуршид-паши сваку могућност да с остатком своје војске пређе Дрину, и учинивши крај непријатељствима у овоме крају Србије, војвода је поред Шапца у коме Турци беху већ сабијени у тврђаву, одјурио Јагодини, против Керим-паше, где се противу сваког појединог Србина борило по 5—6 Турака. Па ипак су Милошеве чете и овде тако победиле, да су оба главна команданта турске војске, и Хуршид-паша са Дрине и Марашли-паша, који је са великом војском дошао из Ниша до Ћуприје, позвали војводу Милоша на преговарање о миру.

Зар се у неколико речи може испричати цела историја војничког генија Милошевог? Ко ће у једној беседи покушати да исприча како је тај геније из разорене, прегажене, опустошене, од својих вођа напуштене Србије, као каквом мађионичком палицом, стварао нове војске, како их је брзо организовао, хранио и оружјем и муницијом снабдевао, како их је са муњевитом брзином бацао с једнога краја земље на други, како их је за бој распоређивао, утврђења им подизао, за време битке командовао, како је своје војнике пламеном речју и ненадмашним примером своје личне храбрости и јунаштва водио од победе на победу, како се старао за своје и непријатељеве рањенике. Европа се дичи својом човечношћу према рањеном и заробљеном непријатељу, и ако је та човечност ресултат хиљадугодишње цивилизације; али сва та човечност, која се данас у ратовима врши под црвеним крстом на белој застави, врло је бледа слика пред оном великодушном човечношћу, коју је 50 година пре Женевске Конвенције вршио врховни командант једне народне војске, управо ополченија једнога народа, кога је тај исти непријатељ до онога часа на кочеве распињао. У том идеалном милосрђу, у тој очинској бризи, којом је чувао живот, част и образ својих заробљеника, не само да лежи сјајан доказ, колико је у њега била душа велика, него и за то, колико је имао државничке мудрости. Он је врло добро знао, да ће сваки онај турски војвода и јунак, који је обезоружан лежао пред његовим ногама, када га он подигне, када му врати крваву сабљу и када га са почастима и сигурном пратњом отпрати у Турску — постати његов највећи пријатељ. Од хиљаду само један пример. Када је војвода Милош отишао тако рећи сам у логор некадашњег победиоца Србије, Босанскога Везира ради преговора о миру, те му је живот висио о концу, јер су му већ у лице говорили, да ухваћеног курјака не треба пуштати из кљусе — тада је побратим Милошев са бојишта Али-Ага Серчесма громко узвикнуо, да треба најпре да погине и он и свих његових 1500 делија, пре него се дарне у једну влас косе Милошеве. Великодушност, коју је победилац Милош имао за тог једног побеђеног непријатеља — спасла је Србији

њеног Спаситеља. А шта да кажем о оним хиљадама турскога робља, о турској нејачи, коју је Милош спасавао, чувао и испраћао као своју децу? Та великодушност и мудрост његова прочула се за тили часак по целој Србији, где је још било Турака, и ови су често, чим би их опколила српска војска, тражили само Коца Милоша, да се само њему преда и тако је избегнута многа крвава битка и уштеђена многа драгоцена крв српска.

Ова државничка мудрост, коју је војвода Милош показивао још усред пушчанога дима, усред својих мртвих и рањених јунака на бојишту и згаришту — неодољивом силом вуче ме да говорим о државничким заслугама доцнијега Кнеза Милоша.

Али како да укратко кажем величину тога државника, када је сваки камен у државној згради Кнежевине Србије његовом руком из земље извађен, његовом руком отесан, његовом руком озидан? Још се није била осушила непријатељска крв са његове сабље и са јатагана његових соколова, још се не беше разишао дим са ратишта, још не беху залечене ране са јуначког мегдана, а војвода Милош при крају те исте године, у којој је с пролећа тек почео своје џиновско дело ослобођења Србије, већ 19. Декембра сазива Народну Скупштину, уређује Велики Народни Суд, поставља српске власти у свакој вароши, у сваком селу, прави већ први писани државни буџет Србије, распоређује на најправеднији начин државну порезу. У васалној кнежевини Србији нема ни једне гране државног устројства, нема ни једне гране народнога живота, за коју Кнез Милош није дао прву здраву мисао, коју он није лично сам остварио, развијао, унапређивао. И унутрашње уређење и спољна политика, и правда и просвета, и грађевине и привреда, и финансије и војска кнежевине Србије, све оно, на чему су доцније Кнез Михаило и Краљ Милан I подизали зграду модерне српске државе, све је то творевина великога Кнеза. Када српски историци појединих грана народнога живота стигну да покупе и израде онако детаљну историју, као што је у последње дане имамо о финансијама Кнез Милошеве Србије, тек онда ће се видети права државничка величина Првог Обреновића.

Међутим има међу заслугама Кнеза Милоша једна, за коју би се могло рећи да је већа од свију његових војничких, стратешких и тактичарских, државничких и администраторских заслуга.

О њој морамо рећи макар једну реч.

Имајући да ствара нову државу српску баш на ономе месту Балканског Полуострва, на коме су кроз хиљаду година били највећи окршаји између Истока и Запада, између Рима и Византије, између Православља и Католичанства, између Ислама и Хришћанства, између словенских и несловенских тежња — Кнез Милош је успео да покаже и право чудо дипломатске вештине. Ослободивши војнички своју земљу, поставивши њен унутрашњи живот на здраву основу, он је умео не само да јој стече једно по једно право самосталне државе, него је својом дипломатијом умео да добија на поклон читаве провинције, за које би сваки други морао водити крваве ратове; умео је у ратовима, који су беснели у његовој непосредној близини, да сачува и неутралност Србије и пријатељство за њу свију зараћених страна, и да из сваког туђег сукоба извуче највећу корист за своју отаџбину.

Било је међу хиљадугодишњима, веома силним супарницима у свима питањима, која се тичу Балканског Полуострва, и таквих, који нипошто нису хтели да Србија стално ојача, него су желели, да та млада држава увек остане слаба и разривена, да остане ситан новац за поткусуривање великих светских рачуна. Њима је нарочито била непријатна и сама мисао о наследству престола у Србији, јер су врло добро знали, да је ту најјача гарантија за живот и напредовање Србије. Дипломатском генију Кнеза Милоша пошло је за руком да и ту гарантију за будућност Србије осигура. Истина Кнез Милош је тај велики дипломатски успех свој платио двадесетогодишњим потуцањем по туђини, али је ипак осигурао Србију, и она је данас не васална Кнежевина, него слободна и независна Краљевина и на престолу Србије седи Обреновић Пети!

„Слава Кнезу Милошу Великоме!

„Слава, слава, слава!“ —

Ова реч одјекивала је дуго кроз Пожаревац после ове беседе и пошто је Краљ дао знак да се спусти застор са споменика, који је врло добро схваћен и уметнички изведен, за што је не само вредни скултор Ђока Јовановић добио орден Св. Саве, него чак и његов отац, пенсионовани учитељ основне школе у Пожаревцу Никола Јовановић, који је своје „стање покоја“ употребљавао да преводи — Софокла. Разуме се, да су овом приликом одликовани сви „врхови“ власти у пожаревачком округу и сви најугледнији грађани тога округа. Једина одликовања овога дана, која беху у вези са овом династичком светковином, била су: лента Таковска другом унуку Господара Јеврема Обреновића, пуковнику Александру Константиновићу, команданту Краљеве Гарде, официрски крст Белог Орла чича Николи Радовановићу за кога се тврдило, да је био скупштинар још под Кнезом Милошем, па је то био и сада, члан парламента за варош Чачак, и таковски крстови двојици још живих војника из војске Кнеза Милоша, Сими Мишићу, земљеделцу из Александровца и Димитрију Јовановићу, добошару у војсци Кнеза Милоша. Ове су чичице и иначе одликоване позивом на ручак за Краљевом трпезом.

Ова киша ордена захватила је као и пљусак, који је од синоћ трајао, само пожаревачки округ, и оне људе који су били на очима, те тако се заборавило на онога, који је први зачео мисао о подизању споменика Кнезу Милошу и који је целу ствар управо извршио до једине светковине, а то беше Михаило Ковачевић, који пре Јездића беше окружни начелник пожаревачки, и који беше премештен у Неготин, јер се, по тврђењу злих језика, од свију грана поверене му администрације највише интересовао за — учитељице. И ако нисам веровао у донжуанство овога проседога деде, опет је повика на курјака, што лисице једу месо, била тако велика, да је он морао бити премештен из Пожаревца, и тако су други пожели жетву династичности коју је Михаило Ковачевић посејао у Пожаревцу, а њему је остало да се теши обичном утехом свију династичара у Србији, па звали се они Обреновићевци или Карађорђевићевци... Тек доцније, кад се дете заплакало, мајка га се сетила, и ја сам и њему израдио заборављено одликовање.

Али да се вратимо даљем току саме светковине код споменика. После мене узео је реч начелник Јездић као председник одбора за подизање споменика.

Ево његове беседе:

„Ваша Величанства, Ваше Високопреосвештенство, Светла господо, драга браћо,

Када сам, по високом благовољењу и поверењу Господара земље, примио старешинство над овим округом, застао сам већ образован одбор за подизање споменика блаженопочившем Кнезу Милошу, који је био у јеку свога рада; и, по правилима тога одбора, имао сам срећу и част, да заузмем председништво у томе колу одличних грађана и родољуба.

Ако сад, после знаменитог говора уваженога Председника Краљевске Владе, треба да се чује и моја скромна реч, — онда се то може оправдати само тим, што народ округа Пожаревачког, коме старешујем, и одбор, коме имам част председавати, желе да, преко мене, даду израза осећајима своје особите радости; јер, ево данас виде остварену своју давнашњу жељу, виде овај монументални белег, подигнут и основан на тврду камену, који ће далеким покољењима причати велика дела Великог Милоша, те кроз векове бити речити сведок народнога признања и благодарности.

Високи и светли гости наши!

Нека ми је допуштено да будем тумач мисли и родољубља оних, у чије се име јављам овога тренутка пред овај дивотан и чаробан збор, на челу којега трепти у сјају и блеску, величанствена круна младога и витешког Краља Србије, достојнога потомка онога хероја, чије име данас славимо и величамо....

Знаменити историк и филозоф француски, Ламартин, казао је у једноме делу своме ово: „историју српскога народа треба певати а не писати“. И одиста, историја народа нашега — његова новија историја нарочито — и није ништа друго, него једна величанствена епопеја, пуна необичних карактера и догађаја, заносних и трагичних; догађаја, који казују, како се мучно стварала, како се надприродним напорима и жртвама, из пепела и крви, по-

дизала српска држава, која је била уништена, која је пет столећа лежала у мраку и оковима незнана, невиђена.

Историја свакога народа има своје доба херојства, које је у далекој давнини његовој везано за гатке и бајке, којима историја као наука не признаје стварност, већ их помиње само за то, да се види и оцени морална вредност тога народа и појам његов о људским и националним врлинама.

Историја нашега народнога устанка у почетку овога века, историја постанка данашње наше, драге нам Краљевине Србије, основана је на фактима и догађајима, који су не само утврђени и историјски несумњиви, него који имају још и данас живих сведока својих. И ти факти, и ти догађаји, и по обилности својој, и по узвишености творца њихових, не личе више на дела људска, они се равнају делима оних хероја и полубогова, које је Омир онако заносно и славно опевао пре две хиљаде и више година. Нова наша историја има и ново херојско доба, које је истинито а не легендарно.

Не мислим овде излагати ни те величанствене догађаје, ни оне витезове, ледове наше, који су их створили. Не мислим с тога, што њих зна свако дете српско, што њих има тако обилато, што они захтевају толико студије, да је за њихов опис требало да се јави перо и реч: једнога Ламартина, једнога Таљандија, једнога Нила Попова, једнога Ранке-а.

Али, од свију тих великана, што их народу нашем даде почетак 19 века, стоји један нада свима; стоји уздигнут, у нашим умним очима, толико високо, да допире до светила небеских, а његове идеје опасују и загревају српско племе по целој просторији на којој је оно настањено. преко поља и дубрава, преко гора, чак до мора!

Тај велики Србин, тај највећи син својега народа и времена: то је Милош војвода Руднички, витез Таковски; то је Обреновић Први Кнез Србије и творац њен; то је оснoватељ династије, никле из најчистије крви народа српскога, династије на коју остале државе балканске погледају завидним оком, а која је свему народу српском тако омиљена и драгоцена; то је онај див-јунак који је, као Тезеј, слетео у понор и загазио у мрак и

отуда изнео на светлост бела дана заробљена Србина, те пред светом и народима, прослављао име његово, мишицу његову, врлине његове; издигав понос његов, част његову, историју његову, Отаџбину његову; то је онај Милош, чијем се необичном јунаштву и војводском дару, државничким способностима и високом уму, поклонише и приклонише другови његови, те пођоше за њим вољно и предано и слушаху без поговора реч и заповест његову! То је онај велики војвода који, — раван Ханибалу и Цезару, Бонапарти и Суварову, — са својим ратницима, дојучерашњим робовима, ниче где му се не надају, и улеће из победе у победу, из славе у славу: са Љубића на Палеж, — с Палежа на Чачак, — са Чачка на Пожаревац, — с Пожаревца на Карановац, — с Карановца на Дубље! То је војвода, који је ратовао са трешњевим топовима, и побеђивао тиране народа свога брзо и страховито; који је имао саме победе и добијао све битке; који је у мојим очима већи од Ханибала и од Наполеона: јер он није имао ни Заму, као Ханибал, ни Москву и Ватерло као Наполеон. То је онај Милош, пред којим побеђени Турци, јучерашњи господари и зулумћари, савијаху смерно главе посрамљени колико његовом победом толико његовом човечношћу, које нису биле достојни. То је онај племенити војвода и витез, чију узвишену и племениту душу благосиљаху заробљена деца, жене и старци турски, и од њих доби име „Коца Милош“; а то славно име остаде му у Турака све док је живео. — Чудесан овај ратник и државник биће дуго и дуго предмет студија; јер је он и велики Србин и велики човек! Његовој ратничкој вештини и дару, његовом личном јунаштву и храбрости, његовој самониклој државничкој и творачкој снази и уму, његовом организаторском духу, његовој бистрини и присебности, његовим дубоким пророчким погледима и увиђавности, — клањамо се ми, поносни потомци његових ратника, а диве се и узносе духовити учењаци: и српски и руски и француски и немачки!

Сјајни зборе,

Од куда сви ови дарови Провиђења овако обилато, овако раскошно изливени на једноме човеку нешколовану,

неписмену: рођену у сељачкој кући, у гудури планинској?! Ко му ули толико мудрости, да „и са царем знаде беседити“, да буде кадар и дорастао водити дипломатске преговоре и дискусије и са једним Метернихом, који је пуних четрдесет година, својом гвозденом дипломатском руком, притискивао и гњечио народе, па и дворове Европе?!

Неминовно морамо да поновимо питање: од куда то?

Исус, велики учитељ и спаситељ човечанства, који је својом науком преобразио свет, рођен је у штали, у јаслима. Дева Марија родила га је надахнућем Духа Светога.

Китњаста и чаробна Шумадија родила је Српскога Милоша, она је била мајка његова. Геније српски био је отац његов!

Једини одговор, који би се могао дати на постављено питање.

*

После пет векова робовања и искушења; после пет столећа кајања у мраку старих грехова Провиђење се смилова на народ српски, и даде му Милоша, великога, славнога!

Ваше Величанство, Краљу Господару!

У часу, кад благодарни народ округа пожаревачког жели да угледа драгу му слику увенчаног победитеља на Пожаревцу, коме је била девиза „Народе, снаго моја“, — у овоме часу своје велике среће и радости, народ моли да му ту милу и поносну слику прикаже: Син првога српског Краља после Косова. Син онога потомка Милошева, Који је побо̂ заставу победе на бедемима старога и гордога Ниша и кликнуо Српству: „*и ако се српски стег посред Ниша вије, јоште тужно Косово освећено није*“. Народ моли и жели, да му ову слику прикаже достојан потомак и наследник Милошев, Михаилов и Миланов, Који је објавио свима и свакоме знамениту реч Своју: „Мени је Србија преча од свега!“

*

Молим Вас, Господару, да изволите милостиво испунити ову топлу и срдачну молбу вернога и оданог Вам народа.“

За остатак ове светковине да цитирамо опис који је изашао у „Малим Новинама“:

За горњим су се низали други говори. Г. Сима Несторовић, председник Народне Скупштине, одао је хвалу сени Великога Милоша, у име Народнога Представништва.

Његово Величанство Краљ кратким дирљивим говором исказао је Своју милостиву владалачку захвалност народу округа пожаревачког, који је видљивим знаком обележио своју дубоку захвалност Оцу Србије, ослободиоцу Пожаревца, Великоме Милошу.

Београдско Певачко Друштво отпевало је красну песму, нарочито написану и компоновану за ову свечану прилику. Писац је песме г. Драгомир Брзак, а компониста наш даровити г. Стева Мокрањац. Песма се почиње бурним ускликом: — Ево мене, ево рата! па се онда у меким, топлим и срдачним звуцима извија даље, пуна чаробна заноса и у речи и у гласу.

За овим је Његово Величанство пришао споменику и једним потезом за свилену пантлику скинуо застор са споменика, те се пред радозналом публиком указала величанствена слика Војводе Рудничкога, који левом руком држи по средини сабљу у корицама, а десном показује својим борцима да иду напред.

Откривање споменика искупљени народ поздравио је бурним клицањем: „Слава му! Слава!“

За тим је председник одбора за подизање споменика г. начелник Јездић предао споменик председнику општине града Пожаревца, препоручујући му, да га чува с оном љубављу и пажњом, с каквом га је народ округа пожаревачког подигао и сада га свечано предаје општини пожаревачкој.

За овим је настало полагање венаца, којих је било у великом броју из свију крајева Србије. Најлепши, најтрајнији јамачно је венац пожаревачке женске Подружине, где су траке узете од фина српска платна, а на њима брижљиво и уметнички златом извезена посвета: „Великоме слављенику“. Најдирљивији био је венац Добриљаца, сељака Милошевих, направљен од свежега цвећа, убраног у башти оне куће, где је Велики Милош први пут угледао свет, где је први пут удахнуо ваздух српски и где га је први пут огрејало сунце српско, као и од цвећа убраног на оном месту, где је Милош први пут пролио за род крв своју — где је први пут био рањен.

Овим је завршена свечаност код споменика.

У 1 час по подне био је свечан ручак у великој дворани окружнога здања. Овај ручак приредила је општина пожаревачка у част Њихових Величанстава Краља Господара и Команданта Активне Војске Краља Милана, у част Краљевске Владе, представника Народне Скупштине и осталих гостију и депутација, које су све биле позвате. На ручку је присуствовало и Његово Високопреосвешенство Господин Митрополит Инокентије са Владиком Димитријем и другим свештеним лицима.

На овом гостољубивом ручку пало је више веома значајних наздравица.

Г. М. Несторовић, син председника Народне Скупштине г. Симе Несторовића, у име народа округа пожаревачкога, напио је здравицу Његовом Величанству Краљу Александру, који је на то одговорио другом здравицом народу округа пожаревачког, здравицом, тако духовитом, тако изванредно лепом, тако пуном широких мисли и дубоких осећаја, да се слободно може сматрати као ремек-дело беседничке уметности, као истински бисер необичног говорничког дара.

Грешна би била и сама помисао, да се један овако узвишен и свечан тренутак, у једној овако истински великој слави народној исквари и понизи удворичким ласкањем, с тога нарочито напомињемо, да је овај наш одзив о духовитој здравици Краљевој чиста и жива истина, коју ће с нама заједно засведочити сви присутни гости, пошто су и они, исто тако као и ми, просто били занесени и очарани дивотним речима Краљевим, што се као оно свежа бујица говорничке сласти наузрагано излиле из младе душе нашега младога Господара.

Г. прота пожаревачки наздравио је Команданту Активне Војске Његовом Величанству Краљу Милану, на што је Краљ Отац одговорио дивном здравицом, у којој је тако лепо развио мисао, како су код нас Срба часни крст и светли мач за слободу вазда удружено служили великој мисли српскога ослобођења и уједињења, борећи се кроз векове за опстанак и слободу племена српскога, чувајући његове народне особине и његово свето име народно.

Обадве ове беседе — беседа Његовог Величанства Краља о неразлучној заједници српскога народа и његове народне династије Обреновића и беседа Његовог Величанства Краља Милана о заједници часнога крста и светлога мача — заслуживале би, да се, тако да рекнемо, као молитве народне унесу у све читанке, војене и грађанске, како би се њиме запојиле младе душе читавих поколења наших.

На жалост све остале свечаности морале су изостати због рђава времена. Те није било ни позоришне преставе, ни продукције „Душана Силног", ни бакљаде, нити икакве друге пројектоване забаве.

Тако је 24. јуна завршена ова дивна народна светковина, где је све посведочило и утврдило ову велику и свештену истину: да су Српски Народ и његова народна династија Обреновића једна велика и неразлучна заједница, срасла душом и срцем, везана најузвишенијим везама у заједничкој љубави и оданости према овој светој груди земље, коју зовемо Мајка Србија.

25 јуна 1898 вратио се Краљ са својим Оцем, са Министрима и свитом преко Смедерева у Ниш.

На томе путовању могао сам натенахни да опет једном разгледам стране новине и нашао сам, да петроградске „Новости" *одобравају* Краљев говор у Нишу и сад налазе, да српска влада и не помишља ни на какве мере, које би могле неповољно утицати на српско-руске односе, па чак тврде, да Краљ Милан својим садашњим држањем пре може изазвати незадовољство у *аустријских* политичара него ли у руских. Наравно да су се услед тога одмах забринули — у Берлину, где је тетка Фосовица (Vossische Zeitung) чула из дипломатских кругова, како је г. Жадовски тражио упуства: како да се понаша према Краљу Милану, па је добио одговор да Краља Милана сматра као члана Краљевог Дома, коме припада титула Величанство. „Питање је сад — уздише тетка Фосовица — неће ли побољшавању српско-руских одношаја следовати погоршавање одношаја према Аустрији?" Исти лист пропраћа Краљеву беседу приликом пријема Скупштинске адресе овом примедбом: „Краљ Србије много је предузео. Тако зване *непартијске владе у Србији биле су*

увек кратког века.“ Загребачки „Србобран“ љути се и на саме гласове, да ће Краљ Александар не само да иде у Петроград него хоће да поведе собом и свог оца „да га виде Петрограђани,“ а за Краљеву Престону Беседу у Нишу вели да није вредило трошити толико речи „јер ово стање у Србији не може трајати више од 5 до 7 месеци не дуље.“ О Краљевој речи пошто је примио Адресу вели „само Краљ Милан могао је увући Краља да са висине престола објави рат и пркос радикалној странци, уз коју је две трећине народа, дакле самом народу. Како није први пут да Краљ Александар брзо одустаје од своје задане речи, тако ће му бити и са овом, кад се после 2—3 месеца сроза са свим и овај програм и ова влада;“ — за ту исту Краљеву беседу „Pester Lloyd“ тврди, да је она скинула тежак камен са груди свију људи од реда, а Neue Freie Presse вели, да је та беседа произвела дубок упечатак у земљи. „Краљ је — вели — овом приликом први пут овако оштро устао против радикала, који су услед тога запрепаштени, јер ни сам Краљ Милан за време своје владавине није никада овако оштро говорио против радикала.“ Новосадска „Застава“ кад нема шта да грди у Србији, не говори ни речи о отварању Скупштине у Нишу, али у толико више слави „разбориту политику Кнеза Николе, која је и овога пута успела да за времена покида опасне мреже, што их је „босански паук“ расплео био баш на црногорској граници.“

Много више ме је интересовало што сам овом приликом нашао у страним новинама о грађењу железничке линије *Ћустендил—Куманово—Скопље.* Једног истог дана баве се тим питањем и Pester Lloyd и Kölnische Zeitung. Први бележи само да бугарска влада озбиљно настојава, да се што пре отпочне грађење железничке линије Софија—Ћустендил, да њен агент Марков и *руски амбасадор* у Цариграду живо раде на Порти за везу те нове линије са турским железницама, те да се тако Македонија „одцепи од Србије и од западноевропских железница.“ Други лист вели ово:

„Поуздано се тврди *да је Порта*, после дугог опирања *пристала* на грађење железничке пруге Ћустендил—Куманово—Скопље. Бугарска ће у најкраћем времену

саградити линију Софија—Ћустендил, дакле до македонске границе. Овај посао уступиће се у израду 17-ог или 19-ог јуна. Овако непосредни улазак Бугарске у Македонију добиће тек тада свој потпун значај, кад се на турском земљишту изврши веза Куманова са бугарском границом, јер то ће онда бити непосредна веза Солунског пристаништа са Дунавом, обилазећи са свим Србију и Аустрију. До сада Порта није хтела да пристане на грађење ове пруге, али сада је позвала у Цариград *бугарског предузимача* Најданова, да с њиме преговара за грађење свога парчета те нове линије. Не само да ће трговачки интереси Србије и Аустрије тиме веома јако оштећени бити, него ће се и *политичка равнотежа у Македонији* знатно пореметити у корист Бугарске. *То би значило просто предати Македонију Бугарској.* Значајно је да је г. Стојилов, од како је Министар, неколико пута рекао да он може један *удар* извести, којим ће једновремено *погодити и Србију и Аустроугарску*, а то је грађење линије Софија—Ћустендил—Куманово—Скопље—Солун."

Чим је стигао у Ниш председник је добио из Софије нов извештај посланика Иве Павловића, у коме односно овог питања јавља:

„*Поуздано* чујем да је барон Кал писао у Беч о бугарској ревности за железничку везу са Кумановом. *Нема сумње* да ће Аустрија то кварити, те ће нам и с те стране бити олакшани *наши напори.* Овдашњи турски комесар ништа не зна о томе и тужи се, како се мала пажња обраћа у Цариграду. Каже ми, да је се бугарска влада много трудила, да Фетибеј буде уклоњен из Београда, и веома се обрадовао, кад је видео, да се Фети-беј опет вратио."

Услед свега овог ја сам понова ургирао преко Посланика Србије у Цариграду, да се Порти отворе очи, колика је политичка и војна опасност за Турску, ако пристане на везу својих железница са бугарскима преко Куманова код Ћустендила, а лично сам о томе обавестио и турског посланика у Београду.

25 јуна поднео је командант моравске а 27 јуна командант тимочке дивизије свој рапорт о војничким но-

востима из Бугарске, које су они преко својих повереника сазнали. Командант Активне Војске, ђенерал Милан спровео ми је службено оба та рапорта у копији. Ево шта сам у главноме нашао у тим рапортима: Спискови свију обвезника бугарске војске на ново израђени. Свакоме је дат биљет и објашњено му куда, у које место и у коју војну јединицу треба да се јави, чим изађе наредба за мобилизацију. — У селу Сливници налази се један пук пешадије, 2 батерије, 2 ескадрона, санитет. Позади Сливничког положаја: $1^1/_2$ пук пешадије, 1 батерија, 1 ескадрон, све у бивоаку. У сливничким утврђењима: 30 опсадних и 16 мањих топова најновијег система. Цео ђенералштаб у Сливници. У Брезнику $^1/_2$ пука пешадије, друга половина у Трну. Македонски комитети развили најживљу акцију и воде преговоре с Арнаутима за заједничку акцију, за коју им обећавају и новаца и оружја. Стално и са свију страна понавља се глас, да ће се заратити против Србије „чим се ситна жита среде“ и чим се Кнез врати из Русије, куда полази 8-ог јула. У Кули и Александровцу се оправљају старе односно подижу нове војне пекарнице. У Видин и Белградчик довлаче се непрекидно топови и муниција.

Док се овако Бугарска журно спремала за рат са Србијом, и док је г. Бахмећев са великом помпом путовао по Бугарској држећи народу беседе, у којима је истицао Русију као једину и јединоспасавајућу заштитницу Бугарске, — дотле *сви* руски листови беху донели извод из беседе нашега Краља приликом пријема скупштинске адресе, а Санкт Петрбург. Вједомости (бр. од 26 јуна) говорећи о Краљевој речи на бакљади у Нишу, нарочито о оном њеном пасажу, који се тиче спољне политике, нађоше да се „*после тако отворене изјаве мора веровати у миролубивост Србије.* Та изјава уједно оповргава непосредно и све гласове као да Србија мисли да се свети Бугарској.“

Три дана после ове изјаве у Петроградском листу, бечка полузванична „Политичка Коресподенција“ била је у стању да јави из *Софије,* како ће три хиљаде војника из бугарске војске (стајаће) бити пре времена отпуштени кућама што је, вели, доказ да су неосновани гласови о тобожњим изванредним војним припремама у Бугарској...

„Kölnische Zeitung“ од 27 јуна донела је овакву депешу:

„Српска влада чинила је у последње време све могућно да на Порти осујети одобрење и пристанак за грађење бугарске железнице Ћустендил—Куманово. *Али ово настојавање српске владе остало је без успеха.*“

На своме месту ћемо се уверити, да је ово тврђење било само тиха жеља Србина Бранка Петровића, коме би неуспех српске владе, из партизанских разлога, био дражи него успех у овом животном питању за српске интересе у Македонији.

XXV

СКУПШТИНСКИ РАД

27. Јуна био је 8-ми редовни састанак Народне Скупштине и на њему се приступило претресању првог законског пројекта, који је свршен у дотичном одбору. Првих 7 састанака утрошено је на бирање одбора, молбе и жалбе, интерпелације, одсуства итд. Већ на том послу појавила су се прва два опозиционара у Скупштини: Сава Илић, посланик шабачки и Радуловић, посланик београдски. Први је већ при бирању појединих скупштинских одбора протестовао врло бурно противу тога, што Председник Скупштине кандидира чланове за поједине скупштинске одборе, и што се о тим кандидатима гласа устајањем и седењем. Он тражи да поједини посланици кандидују одборнике, и да се о сваком кандидату гласа. „Па лепо г. Саво — рекао је на то газда Сима — ето да питамо Скупштину, како она хоће да се ради. Ко је за то да ја кандидујем и да се гласа устајањем и седењем тај нека седи, а ко је за предлог г. Савин, тај нека устане“. Цела Скупштина седи, једино Сава, Малиша Атанацковић и Радуловић скочише. „Ето видите г. Саво — окрете се газда Сима „крајњој левици“ — није да рекнеш да ја тако хоћу, него, брате, Скупштина тако хоће“. И он је кандидовао даље и, како он сам, тако и они, који су му суфлирали кога да за који одбор кандидује, водили су рачуна и о овако малој опозицији, јер је за најважнији одбор, за финансијски, предложен и усвојен као одборник и Драгомир Радуловић. Кад је то оглашено као свршено, Радуловић скочи као опарен, па изјави, да се он не прима избора. Газда Сима

као председник на то са свим gemüthlich рече: „Е, нећемо тако Ћир-Драгомире да се извлачимо. Ја сам вас предложио и Скупштина је вас изабрала баш због ваших способности (у Скупштини мало угушеног смејања), сад ако тако почнемо: те ја нећу, те ти нећеш, онда како ће да ради ова Скупштина?“

— Тако је, тако је! — захори се из целе Скупштине, и Радуловић је морао да се покори гласу народа, гласу „Сина Божија.“

Једини радикалац, који је по народном избору и протекцији Министра Војног седео у Скупштини, ужички посланик Малиша Атанацковић имао је вероватно упуства од главног радикалног одбора да седи и да ћути, док не види, хоће ли Сава Илић и Драгомир Радуловић успети да из либералне већине Скупштинске одвоје какав-такав „опозициони клуб“, па да му онда и он приступи, и он се верно држао тих упустава. Али, кад је видео да ни од каквих клубова нема ништа, да је чак изасланик незадовољних либерала из Београда, Живан Живановић, који је био нарочито дошао у Ниш да организује либерални клуб, морао на врат на нос да остави Ниш и да се врати у Београд; кад је видео да Скупштина ништа не верма ни Саву Илића ни Драгомира Радуловића, да Скупштинари скоро сваки дан имају конференције у Двору и са Министрима — онда је Малиша Атанацковић поднео оставку на свој посланички мандат. Та је оставка упућена „у одбор.“

Док су још одбори прегледали прве законске пројекте, које је влада поднела Скупштини — а то беху привредни пројекти — уграбио је Председник Владе једну седницу Скупштине, на којој није било много посла, да изнесе пред Народно Представништво верну слику свију државних послова и стања, у коме их је ова влада примила 11. октобра 1897. те да према томе стању Народна Скупштина цени све, што јој ова Влада буде предлагала. На предлог Владе, јавна седница је претворена у конференцију пленума Скупштинског, и на њој је председник изнео у једној беседи, која је трајала три сахата, све оно, што су читаоци нашли у његовом напред изнесеном мемоару, спреманом за Краља.

Ова слика Србије, њеног целокупног државног живота, до кога беше доведена тридесетогодишњом политичком трзавицом, учинила је силан утисак на целу Скупштину.

Међутим беху и скупштински одбори свршили понешто од упућених им пројеката и тако је Скупштина 27. јуна могла приступити своме правоме послу.

Случај је хтео да први законски пројекат, који је из одбора дошао пред Скупштину, буде онај о „унапређењу воћарства“, као да је одбор тиме хтео показати да земља, која за једно воће, за шљиву, добија годишње по 16 милиона динара, треба пре свега да унапређује своје воћарство. Посланик из Тополе Гаја Швабић предлагао је, да се најпре узме у претрес предлог закона о пољопривредним станицама, о окружним и среским економима, јер се боји да ће иначе бити „збрке“ — али газда Сима се није дао ни осолити. Вели, сад је на реду закон о воћарству, па то, него нека се јавља, ако ко хоће да говори у начелу. Како у начелу нико није имао ништа против, то се није нико ни јављао за реч, и пројекат је у начелу примљен акламацијом. Прешло се на специјалну дебату. Известилац прочита члан први који је гласио:

„Сви срезови обвезани су да у року од три године, рачунајући од дана, кад овај закон ступи у живот, установе по један *воћни расадник* у величини најмање од пет хектара, у коме ће се производити и одгајивати саднице разнога воћа и другог корисног дрвећа и шибља.“

Први беседник, Ђорђе Јеленковић стаде на једном ужасно смешном језику држати читаву беседу о томе, како су посланици дошли овамо да учине народу неку олакшицу, а не да му натоваре још који терет. У народу, вели, постоји једно велико зло, а то су порезници, који са пандурима иду по народу те купе порезу...

Из Скупштине се осу „На ствар, на ствар“! Газда Сима саветује „брат Ђорђа“, да се не удаљава од предмета, него да говори о ономе што је на дневном реду, те тако и Јеленковић пристаде да батали за сада мрске му порезнике, па прешавши на ствар нађе да је много по један воћњак у сваком срезу јер, вели, има срезова тако

брдовитих, у којима се хектар добре земље не може набавити ни за 500 банака, него је доста да се воћњаци подигну само у окружним местима.

Милован Сокић тражио је једну допуну овом члану да извесни расадници буду од 20 хектара, Никола Радовановић протестује што се поједини говорници удаљују од предмета, Коста Јовановић замера што није ништа казано о америчкој лози, Милутин Савић му каже да то има у пројекту, и тако је ишло док члан први није усвојен по предлогу. Али то је још било цвеће и ковиље. Него кад известилац прочита други члан пројекта по коме изађе, да ће овим расадницима управљати сресни економи, којима ће Министар стављати на расположење потребан број помагача воћара, који ће имати до 1500 динара годишње плате — онда наста прави лом. Мора бити да га је било и у одбору, јер и овај је смањио бар почетну плату од 1000 на 900 динара. Али Скупштина неће да чује. Како, зар бесплатан стан и огрев и још толико грдне плате? Нека свака општина одреди по 10—15 младића, који ће помагати економу по неколико дана (Алекса Петковић). Плата је велика и по одборском предлогу него да буде од 800 до 1000 динара. (Алексије Јовандерић). Јок, нека се за ове радове узму осуђеници за иступне кривице, који издржавају казну код сресне канцеларије, али ако баш требају прави воћари, плата да не буде већа од 600 па до 1000 динара (Мика Поповић). Сиромах известилац имао је муку да докаже, како за овај посао требају нарочити људи, како осуђенички посао ништа не вреди, како предложене плате нису велике ит.д. Аја! Сви су се беседници врзли око ових „страшних“ плата. Наста шушкање између известиоца и Министра Народне Привреде, и Милутин Савић објављује, да пристаје да се плате смање од 1000—1500 на 800—1200 динара годишње. Председник ставља на гласање. Већина одбија тај предлог. Председник ставља на гласање посланички предлог 800—1000 годишње, и Скупштина га прима. „Ама људи, — вели Радован Милошевић — ово је само решено о плати, а није решено ништа о осталој садржини члана 2“ — „Јок, јок, вели председник, овим је гласањем усвојен цео члан 2-ги. Деде члан

3-ћи". Известилац прочита, да ће се расадници подизати код среских канцеларија, на општинској утрини или државном земљишту. Јовандерић налази да избор места треба оставити среској скупштини. Известилац тумачи, да се код среске канцеларије најчешће скупља народ, те ће ту имати најчешће прилике да види расадник итд. ит.д. Код сваког члана било је излишне дебате, многи су посланици узимали реч да кажу оно исто, што је већ рекао неко од предговорника, многи су се удаљавали од предмета, многи су говорили само „за галерију" тј. за стенографске белешке, да се чује и чита, како су и они говорили. Кад су наишли параграфи пројекта о казнама за штете нанесене среским расадницима, онда су Љуба Каменчић, Настас Антоновић, Миодраг Протић и многи други правници међу Краљевим посланицима држали расправе о кажњавању малолетних и слугу или њихових родитеља и старалаца односно њихових газда; народни посланици имали су амбицију показати, да се чак и у тим питањима разумеју, те је Министар Унутрашњих Дела морао да говори читаву беседу, док је све наместио на своје место. Ова лаворика „Ефремова" није дала мира Кости Христићу, те се и он прославио једном беседом да не треба одређивати рок за подношење жалбе против осуде, него само рећи „на начин предвиђен у чл. 9-ом", на што су сви напредњаци из Скупштине поздравили речитог сина чича Николиног са „врло добро, тако је, прима се." Али поред свију замерака, које би се могле учинити овој дебати, и којима је узрок неразумевање или таштина, она је ипак показала врло велико интересовање Скупштине чак и за овако стручан закон, и ресултат је био, да су три члана овог пројекта враћена у одбор, да их према примедбама учињеним у Скупштини на ново редигује и пред сутрашњи састанак Скупштине изнесе. Тако је и учињено и онда је цео закон усвојен.

То је било у седници Народне Скупштине од 28 јуна, на којој је Влада поднела на одобрење своју *конвенцију са Румунском Владом* о железничкој вези између Србије и Румуније и о грађењу моста преко Дунава код Кладова. Чим је ова конвенција упућена у одбор приступило се претресу законског предлога *о државним еко-*

номима. Петар Катић нађе да је најпре требало ставити на дневни ред закон о пољопривредним станицама па онда тек овај о економима. Министар Лозанић му је објаснио, да ће државни економи имати своју засебну функцију независну од пољопривредних станица. Драгомир Радуловић говорио је врло ватрено читаву беседу, у којој је доказивао да Србији не требају државни економи, да се овим законом хоће само да стварају *нови чиновници,* и узевши у обзир наше рђаво финансијско стање, моли Министра Народне Привреде да тргне овај законски предлог. Како је „шеф опозиције“ врло вешто дарнуо у најосетљивију жицу код народних посланика, и како му се одмах придружио Тома Драшковић беседом о оскудици у народу због поплава и неродице последњих година, и пошто је Председник Владе, познавајући велику мржњу сличних демагошких декламатора противу чиновништва у опште, са великом вероватноћом очекивао, да ће из тога разлога бити још више говорника противу установе државних економа — то је, видећи да Министар Привреде ћути, устао сам да брани овај предлог своје Владе. Председник Владе најпре је одао достојно признање партиотизму поштованих посланика Радуловића и Драшковића, које се огледа у њиховим јаликовањима о невољи народној, али је нашао да се народу и противу поплаве и противу неродних година, и противу многих других његових невоља може више помоћи законима о унапређењу Народне Привреде него беседничким тужбалицама и вајкањима због тих невоља. Оно истина таквим декламацијама може се доћи до врло јевтине популарности, али прави родољуби претпоставиће, да добрим законима о унапређењу привреде помогну народу, него да се опозицијом тим законима популаришу. Радуловић је протестовао да он не тражи популарности, а Милован Дамњановић изјави да је у начелу противан овом закону, јер ће ти нови чиновници учинити да сресни прирези постану већи и од непосредне порезе. Кад је Председник Владе побио и овај апел на оно, чега се сељаци највише боје, доказавши да све ове привредне установе неће коштати више од 600.000 динара, а подићиће народну привреду тако да ће се бољитак рачунати милионима годишње, онда устаде златоусти

Милан Драгојевић и народским патосом, лепим и китњастим језиком стаде доказивати, како је предложени закон такав, да би он одмах гласао за њега само када се због њега не би заводио нов прирез, овако не може бити за, јер се боји да ће се њиме установити само нови чиновници, а иначе ће закон остати неостварен као оно закон о ратарским школама, који је вотиран пре три године, па је остао неизвршен, и ништа по њему није рађено. Председник Владе није смео оставити без одговора оваку ефектну беседу Милана Драгојевића, па је одмах изјавио, да Влада апсолутно не прави од тога питање, хоће ли државни економи бити плаћени из државног буџета или из среских и окружних прореза, јер и једно и друго иде из народног џепа. А што су, вели, до сада многи добри закони, као и онај о ратарским школама, остали неизвршени, то је криво сувишно политизирање у нашој земљи, због кога се никада није могло доћи до корисног рада. До сада су владе за оно 6 до 10 месеци, колико су у средњу руку трајале, морале једино да се политички боре за свој опстанак, па нису имале каде да мисле на извршење закона, за које треба више година. Сада изгледа да почиње друго време. Са најнадлежнијег места и на најсвечанији начин загарантовано је, да ће Влада имати на расположењу све потребно време да изврши све, што Народна Скупштина реши и Краљ одобри. Беседници, који су се за тим ређали, говорили су у прилог предложеног закона (Рајовић, Савић, Аврам Радосављевић, Лаза Јовановић). Радисав Петровић при свем том није веровао да се овај закон може остварити, а Милан Драгојевић се тако залетео против, да је изјавио, да га никакви разлози неће моћи убедити о корисности овога предлога, јер ето тај исти Д-р Владан, који је пре 10 година хвалио ручни рад у школи у „Отаџбини“, сада и не мисли на то. Председник Владе га је наравно одмах заклопио доказавши му да је његова Влада, међу својим првим пословима, мислила на ручни рад у школи, јер је већ послала нарочите државне питомце за изучавање ручног рада у школи. Министар Просвете не само потврди да се два српска учитеља и један професор налазе већ у Норвешкој ради тога посла, него објави да Влада има

намеру завести у основне школе и пољску привреду и ручни рад. Тако је то ишло ову и још једну читаву седницу, и после праве битке о платама економа закон је примљен.

Рапортом од 1-ог јула 1898 војни изасланик Србије у Софији, мајор Милош Васић јавља Министру Војном а овај Председнику Владе, да је једна група француских банкара дала бугарској влади десет милиона, као део од остатка последње опције бугарског зајма од 1892 год., под условом да се од те суме наплате француски предузимачи и Хаџијелов, а што остане до 10 милиона да добије влада.

„Но — вели мајор М. Васић — још је важније обећање те исте француске банкарске групе да ће бугарској влади исплатити у децембру тек. године и остатак те опције, који ће изнети на 32 милиона.“

„Како је ова година одлично понела и у Бугарској, а с обзиром и на тај новац, који им је обећан од Француза, отклониће се данашња незгода новчана, која Бугарима, сем других узрока, није дозвољавала да противу нас предузму ма шта у озбиљнијим размерама.“

Рапортом од 2-ог јуна 1898 мајор М. Васић јавља Министру Војном ближе податке о томе шта се у Бугарској ради, мисли и говори односно Србије. Тај рапорт послао је Министар Војни Команданту Активне Војске а Краљ Милан Председнику Владе „на увиђај.“ У том опширном извештају једине ствари, које вреди забележити, беху ове: Најпре је бугарска влада чак и своје официре варала да Србија хоће рат, да она изазива и тражи сукоб са Бугарском. Кад се цео свет уверио, да у Србији ни један резервиста није мобилисан, да чак ни гарнизони близу границе нису појачани, а камо ли да је било макар и најмање концентрације трупа — онда се доказивало да Бугарска (по чијој заповести?) мора ратовати са Србијом. Један артиљериски официр у Враци рекао је једном свом рођаку ово: „Ми се журно спремамо за рат са Србијом. Свака ситница која спада у претходне радове, већ се извршује. *Ми не бисмо никад са Србијом ратовали али... морамо.*“ Цео свет је сада у Бугарској веровао, да ће до тога рата доћи и то ове 1898 године *на јесен.*

Интересантно је, да је ових истих дана „Pester Lloyd“ донео *из Софије* подужи допис о односима између Србије и Бугарске, у коме се у главноме каже ово:

Поред свега мирољубивог уверења с обе стране, кретање бугарске војске према српској граници има карактер политичке демонстрације, не би ли се Србија изазвала да предузме какве озбиљније мере, те да јој се с правом могу пребацити намере опасне за мир, и *да се помоћу заинтересованих великих сила* (овај plural сигурно због Француске) *уклони Краљ Милан из Србије*. Друга бугарска демонстрација састоји се у оружању и поправљању бугарских утврђења на српској граници. Све те демонстрације нису озбиљне и прављене су само зато да изазову Србију, и да у самој Бугарској скрену јавну пажњу са унутрашњих на спољна питања. Али Србија се није дала изазвати нити је ишта предузимала у војном погледу, а велике силе које врше „туторство“ над балканским државама, учиниће добро, да с обзиром на нагомилани запаљиви материјал и постојећу мржњу између Бугарске и Србије не дозволе ово сиграње са пушкама...

Као што из хартија видимо председник је, паралелно са пословима у Скупштини и бригом о спољној политици, морао да види читаву преписку чак и о тако детаљним питањима других ресора, као што је денатурисање петролеума, да би се ослободио увозне царине онај петролеум, који се употребљава за кретање махина у занатима, пољопривреди и индустрији. Он је морао да проучава и питање, како да се спасе један зачетак индустрије, задруга за керамичку индустрију, која због немања довољних новаца беше у опасности да „остане у сред баре“. Он је морао да пази да се од заинтересованих не покваре спремљене измене и допуне у закону о шумама, те да се спасава, колико се може, тога тако вандалски трошенога блага народног некадашње Шумадије.

У једанаестом редовном састанку Народне Скупштине од 1 Јула 1898 претресен је у начелу и појединостима владин предлог о установљавању *пољопривредних станица*, и са разним изменама, предложеним од привредног одбора и појединих посланика, усвојен.

На XII састанку је била на дневном реду конвенција између Србије и Румуније о вези њихових железница. Председник Скупштине, узимајући у обзир *братске* одношаје између Србије и Румуније, као и велику важност, коју ће веза између српских и румунских железница имати не само за јачање и развијање тих искрено пријатељских односа између две суседне државе, него и за развијање привредних, трговачких и саобраћајних веза Србије са Румунијом, беше уверен, да ће погодити осећања целог Народног Представништва, да ће изаћи на сусрет жељи целе Народне Скупштине, ако предложи да се ова конвенција усвоји акламацијом. Скупштина је једним громким „прима се“ примила конвенцију акламацијом, што је председник и формално објавио. За тим је Скупштина прешла на претрес владиног законског пројекта о основној *реформи Управе Фондова*. Како је овај законски пројекат израђен врло темељно и после опширних студија, то је и по спољном обиму испао врло велики, тако да се најпре изродила дебата о томе, хоће ли се пре начелне дебате читати цео пројекат, или ће се, пошто га је сваки посланик имао већ наштампаног још од дана када је упућен одбору, те су га сви већ проучили, одмах приступити начелној дебати па онда, ако се усвоји у начелу, приступити читању и претресу сваког члана. Тако је урађено, и ове седнице је свршено само првих 9 чланова, па је рад настављен по подне, на XIII састанку Скупштинском. Дебата је била тако жива, да је, и ако је седница трајала до пола ноћи, свршено само 12 чланова од 117 параграфа, колико је цео предлог имао. Дебата је трајала још читава два дана. Сваки члан Скупштине увиђао је, колико је важно, да тај велики државни новчани завод престане радити по бирократској шаблони, која га беше довела до ивице пропасти.[1] Сваки члан парламента желео је да најзад Управа

[1] Узроци, са којих је бивша Управа Фондова дошла до ивице пропасти:
1. Несавршеност и нецелисходност самога закона о Управином уређењу.
Управа Фондова, и ако најмоћнија новчана установа у земљи, била је у погледу њеног управљања обично државно надлештво зависно у свему од министра народне привреде. Природно је било, разуме се, према тадашњим приликама, да је и она од сваке владе употребљавана као подесно сресто за политичко агитовање и *награђивање* својих верних.

Фондова постане прави новчани завод. Међутим, и ако је многим скупштинарима било добро познато, да *приватни новчани заводи* само зато много боље раде и успе вају од државне Управе Фондова, што, између осталих услова (стручне спреме персонала, независности од флуктуација дневне политике, строге контроле коме се и колико кредит може отворити, тачног књиговодства, боље организације самог завода ит.д.) чиновници приватних новчаних завода имају удела у чистој добити завода код којих служе, па се, у свом личном интересу напрежу свом снагом у раду, да та добит буде што већа — ипак, када је дошао на ред параграф, којим се и чиновницима реформисане Управе Фондова осигурава неки проценат чисте добити („тантијема") отворише се сви јазови беседништва, и наста права беседничка битка. Тринаест беседа против а десет за тантијему. Не само Сава Илић беше

Сем тога и законска одредба, по којој је сам зајмотражилац одређивао вредност имања, које у залогу нуди, и на основи које је вредности Управа давала зајмове, била је веома несретна, јер је помоћу ње Управа постала не зајмодавац на непокретна имања већ купац њихов. Зајмотражиоци су обично своја имања процењивали неколико пута скупље но што им је била стварна вредност, и добивени зајам од Управе сматрали као продајну цену; а како Управа по десетак и више година није тражила ни интерес ни отплату. то су за све то време дужници бесплатно уживали имање, које су продали Управи и на тај начин још *„екстра ћарили."*

2. Непотпуна и недовољна унутрашња организација.

Управа нити је имала књига, које би одговаралe пословима њеним, нити књиговодства, нити у опште каквог год уређења административног. Све што се радило, радило се онако, како је ко хтео и знао. Она није никада знала право стање њеног дуговања и потраживања. Она није знала да ли је активна или пасивна. Биланси једном нису састављани за период од 10 година а о тачности оних, што су састављани, штета је и говорити. Неколико милиона више или мање показаног дуга или потраживања у билансу, сматрано је за ситницу, о којој не вреди ни водити рачуна.

3. Недовољна гарантија у самој залози са оскудице катастра и баштенских књига.

Дешавало се, да је једно исто имање заложено код Управе по два и три пута услед промене сопственика (сваки нови сопственик водио је нову тапију на своје име и без обзира на већ постојеће дуговање поново задуживао) или услед промене облика залог е (имање задужено као шума, затим иста претворена у ливаду, њиву, итд. и у сваком облику задуживано).

4. Лабаво и несавесно извршивање судских пресуда од стране полицијских власти.

5. Посве неспремно, нестручно и послу неодано чиновништво.

Управа је у погледу особља била и Сибир и уточиште државног чиновништва. Кога су год хтели казнити или иначе га се отрести, тај је слат у Управу Фондова, а коме се год хтело дати ухљебија, без обзира на спрему и способност, тај је такође био добар за Управу. Свака је струка била заступљена, само на жалост не она, која је једино била у стању да пословима њеним управља.

против, који је био против *сваког* предлога владиног, јер он тако схвата задатак опозиције у парламенту у опште — него и сви демагози у Скупштини, као што беху Милан Драгојевић, Илија Стојановић и остали, који су знали да је завист одлика сваке демократије, нису могли пропустити ову прилику, да јевтино позлате своју прилично истрвену популарност. Карактеристично је, да међу свима овим беседницима, који су говорили против, не беше ни једног јединог човека са вишим школским образовањем. Свих тринаест беху сељаци или паланачки трговци. С друге стране свих десет беседника за предлог беху чиновници и један свештеник. Како већина Скупштине беше очевидно уз оне беседнике, који говораху против, како се овима, при крају дебате, придружио чак и веома разборити сељак Драгић Муцић и онај новинар, који је кадар доказати, када му то треба, да је снег црн а не бео — то би ове, тако потребне тантијеме насигурно пропале, да није Сима Лозанић, као надлежни Министар категорички изјавио, да ни у ком случају неће пристати, да се тај члан у предложеном закону укине. Једина концесија, на коју је он пристао, беше да тантијеме у место 6, 4 и 2 буду 4, 3 и 2%. И тако је спасен овај члан, који беше доста важан у овом закону. — Специјална дебата о њему испунила је још три пуне седнице Народне Скупштине, све до 6-ог јула 1898 када је цела ова реформа Управе Фондова усвојена.

Ми не можемо овде улазити у детаље ове реформе. Довољно је напоменути, да је по старом устројству Управе Фондова морало годинама чекати на ред, да се добије зајам и на најсигурније непокретно имање, па и кад се дошло на ред, морало се у место готовог новца задовољити заложницама, које је ваљало продавати, често са великим губитком, само да се до новца дође. О каквим зајмовима окрузима, срезовима или општинама у последње време старог устројства није могло бити ни речи, а још мање је могла држава на то помислити, да код Управе Фондова нађе помоћи новчане за какво своје веће предузеће.

Данас, седам година после реформе Управе Фондова од 1898, не само сваки појединац може да добије зајам код тога државног новчаног завода, и то одмах за неколико

дана пошто се пријави, него и цркве и општине, и срезови и окрузи, па и сама држава може да добије од Управе Фондова онолико милиона, колико јој треба да у сопственој режији приступи грађењу својих нових железница. Сада, кад се ове врсте допуњују, општина београдска преговара, да од те исте Управе Фондова узајми све милионе, који јој требају за извршење великих општинских радова.

И та реформа, која је већ сада донела толико користи, дело је оног политичког система, који се у нашој публицистики са тако мало размишљања а са толико тврдоглавства зове црном реакцијом.

На истој седници Народне Скупштине, на којој је довршена специјална дебата и усвојен цео закон о новој Управи Фондова, донело је Народно Представништво, на предлог једног посланика, одлуку, да се у службеној преписци од сада Кнез Милош онако зове, како су га Турци још пре 78 година звали — Милош Велики... Ова одлука, да се Коца Милош и српски велича, усвојена је аклама-цијом целе Скупштине. Ту се нису одвојили ни Сава Илић ни Драгомир Радуловић.

XXVI

„БРАТСКИ“ ИЗВЕШТАЈИ

И ако се опозиција у Скупштини сводила на цигла два посланика, опет су радикали по страним новинама растурали глас, да опозициони клуб у Српској Скупштини већ броји *тридесет* посланика, да велики део либерала и напредњака хоће такође да приступи опозиционом клубу. У „Пестер-Лојду“ се тврдило да 40 либерала хоће да иступе из Скупштине...

Много важније од ових гласова, које је ласно било демантовати, јер се сваки могао ласно уверити да су измишљени — беше оно, што су радикали успевали да протуре у *службене* извештаје рускога посланика Царској Влади. Ево неколико тих „братских“ извештаја.

„Његовој Светлости Грофу М. Н. Муравјову.

Врло поверљиво (тајно) писмо.

4. Јула 1898.

Милостиви Господине Грофе М. Н.

Пре неког времена стало се говорити међу вођима овдашње опозиције, као да су од стране Београдског Двора у Бечу предложили, да се понова закључи тајна политичко-војничка конвенција, она иста, коју је негда потписао бивши Краљ Милан, која није обновљена 1895 године и *коју је Краљ Александар предао нашем бившем посланику барону Розену* за министровања и *по саветима г. Стојана Новаковића.*

Пре неколико дана имао сам прилику разговарати са Краљем Александром. Његово Величанство жалило ми се на закерања (происки) опозиције, која га бајаги опада пред Русијом, па се дотаче и тих гласова, које опозиција проноси о обнављању конвенције с Аустријом, и

са нарочитим нагласком рече, да никада није ни помислио на обнављање те конвенције, која би по Његовом мишљењу била преко свега осталог и са свим бесциљна.

„Ваше Величанство има право — допустио сам себи рећи Краљу — јер не само што таква конвенција неби имала циља, *нити би се и у каквом случају могла применити,* него би она била опасна и за само Ваше Величанство. Ви се сећате, како се та конвенција морала пажљиво крити од целе Србије и како је у земљи непопуларна свака власт, која дефинитивно раскида везу с основним, урођеним убеђењима и прижељкивањима (стремленіями) народним. Са таквом конвенцијом у фијоци писаћег стола ни Ви сами, Господару, нити ико други може продужити да буде фактички Краљ Српски.“

— Имате потпуно право, живо ми одговори Краљ Александар. Ја никада нећу потписати такав акт и можете о томе јавити у Петрбург. —

— У Петрбургу — одговорио сам Краљу — интересовали би се сличним питањем само с академске тачке гледишта и само у колико би се оно тицало личности и благостања Вашега Величанства. Гласови о конвенцији вероватно су већ допрли и до Петрбурга, али мене отуда нису ни запитали о томе. Ако запитају ја ћу неизоставно и тачно (свято!) саопштити аутентичне (подлинныя) изјаве Вашега Величанства. —

Краљ Александар изгледао ми је овога пута искрен у својим изјавама у толико више, што је са свим случајно дошло до овог разговора, што он није био раније за њ спремљен.

Ето за што сам сматрао за дужност ипак ..... (једна реч не може се прочитати) и најповерљивијим путем о томе известити Вашу Светлост.

Са најдубљим итд. ЖАДОВСКИ“

7-ог јула 1898 пише г. Жадовски Царском Руском Министру Спољних Послова грофу М. Н. Муравјову три службена извештаја.

Чуда ради ево их у преводу од речи до речи:

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

„Противно очекивањима, и без обзира на све мере, које Ђорђевић беше предузео, да се у Скупштину из-

беру само покорни и по могућству дисциплиновани елементи, — скупштински рад иде мучно. Владини предлози наилазе истина на бојажљив али упоран отпор, тако да је одмах из почетка требало крајњег напрезања и строгих мера, да се посланици приморају да гласају за њих.

„Ову појаву ваља приписати претераном уверењу владе да ће напабирчена скупштина (набраннаго Собранія) безусловно покорно слушати, при чему се заборавило, да њени чланови готово искључиво припадају сеоском сталежу, да ти сељаци, поред све своје жеље да угоде властима, које су их поткупиле или заплашиле (закупившему или запугавшему ихъ начальству) не могу да се одбране од помисли на одговорност, коју ће имати да понесу пред својим бирачима, и на судбину, која их чека, кад се врате у средину својих незадовољних земљака у случају, ако Скупштина усвоји сувише непопуларне законе.

„Услед (горепоменутог) самопоуздања (владиног) Скупштини су, одмах из почетка поднесени најтежи законски пројекти, којима се увеличавају порези на сеоско становништво, и ако је влада морала знати да такви предлози увек изазивљу највеће незадовољство и отпор сељака, који су иначе равнодушни према свему осталом што влада предузима.

„Ти законски предлози нашли су на неочекивани отпор код запрепаштених посланика, који су њима постављени у безизлазни положај између захтева владиних и осуде, која их чека код њихових сељака (односельчанъ).

„Ствар је била замршена и тешка. Влада је са страхом опазила да клуб опозиције, који су одмах с почетка створили неколики млади посланици више ради форме него ради стварне користи, почиње нагло да се умножава и да добија неочекивану важност, са којом ће морати да рачуна.

„Међутим Министарство, и ако је немогућно увећати државне приходе, и ако би напротив требало смањивати државне расходе да би се постигла равнотежа у буџету, мора, хтело не хтело, да за повећање и јачање војске

стави што је могућно веће суме на потпуно и незаконито расположење Команданту Активне Војске (Главно командующаго Арміи).

„Такав задатак није лак, и за његово повољно решење требаће напрезања целе Ђорђевићеве „безцеремонной изворотливости“, и дворског закерања (заискиваниія со стороии двора).

„С тога оба Краља у Нишу зивкају сељаке посланике у Двор, часте их и договарају се с њима. Успех изгледа да није осигуран, зато је сесија ове Скупштине, која је имала бити врло кратка — знатно продужена.“ — — —

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

„Жалосно стање српских финансија, коме нема помоћи, не задаје само бригу за будућност, него је дошло до таквога степена, да се осећа велика невоља у дневној администрацији. Касе су празне, кредит упропашћен, а у финансијској управи влада такав хаотичан неред, да је тешко надати се скорој поправци.

„Српска Банка, која је издала 7 милиона у банкнотама више него је по закону имала право издати, а које је била принуђена дати влади, апсолутно неће више да издаје нове банкноте, а Министар Финансија, који чак и по признању владиних присталица нема ни појма о финансијској управи, него је дошао на то место из политичких рачуна, ишао је ових дана у Беч, не би ли у тамошњих Чивута дочепао (перехватить) колико му драго новаца, вратио се отуд празних шака.

„Једина нада владина сад је у летини, која је ове године одиста беспримерно богата, али пореза почиње утицати тек у септембру, а осетни ресултати могу бити тек на крају године. Чекати дотле нема се могућности и тако ће се већ сада морати обуставити плаћања најнеодложнијих обвеза, између осталих и редовних плата војним и грађанским чиновницима.

„Ситуација почиње да изазива опште неповерење и узнемирност (безпокойство).

„Ови жалосни одношаји могу благотворно утицати на политички положај Србије натеравши Краља Александра да озбиљније загледа у опасност онога пута, којим

он вуче земљу, под штетним утицајем свога немирног вође (безпокоїнаго руководителя), и да дође до убеђења, да је узрок општем неповерењу и немиру једино у присуству незванога сауправника („непрошеннаго сопрявителя“). — — —

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

„Од свију зала која даве Србију, од како се у њу вратио Краљ Милан, наравно да је најопасније неразмишљено решење његовога сина, којим је њему поверио неодговорно старешинство (безотчетное начальство) над оружаном снагом државе.

„Положај и начин рада Главнокомандујућега почиње у последње време да узима на се карактер, од кога се ваља бојати да не наступе најопаснија изненађења.

„Пошто је за време своје многодишње владавине доказао своју потпуну равнодушност према војничкоме послу, и своју неспособност да организује добру војску и да управља њоме, Краљ Милан је сада изненада осетио укус и позив, да се сав посвети томе тешкоме послу, за који треба имати извесне спреме, способности и искуства.

„Међутим тај задатак, како га он разуме, има са свим други циљ и други карактер.

„Он је узео војску у своје руке само зато, да од ње направи послушно оруђе свога властољубља у земљи противно државном устројству и независно од превртљиве (неустоїчивоїі) воље свога сина, као и у пркос сопствене непопуларности, која све више избија на видик.“

„К томе циљу иде он (Краљ Милан) брзо и одлучно. Старешине и официри, који су и најмање самостални, или који су се учили у Русији или тамо служили, па су с тога сачували своје симпатије за Русију, удаљени су од својих звања. Старешинска места поверена су искључиво личним приврженицима без икаквог обзира на право, заслуге и способности. Размештај и премештање појединих делова војске не управља се ни по каквим стратешким или економним разлозима, него једино по захтевима личне политике Команданта Активне Војске.“

„Као што је за време последњих избора употребљена војска, тако је и сада она концентрована око Ниша, да одржава Скупштину у дужној покорности и да је чува од штетних утицаја с поља.“

„Благодарећи такој стражи сваки улазак у Ниш, од како је у тој вароши отворена Скупштина, отежан је строгим формалностима, а безусловно је забрањен политичким људима, који би могли ма колико упливисати на Скупштину, а који не симпатишу садашњем правцу.“

„Услед свега тога већ се чују гласови, чак и из војних кругова, да ће војска са таквом управом изгубити сваку убојну способност, па ће се претворити у искључиво политичку силу.

„По моме схватању, овако стање даје повода за најцрње зебње. И одиста, узевши у обзир, да се већ опажају знаци охлађене љубави између Краља и његовог Главнокомандујућег, да захтевање прекомерне послушности од Скупштине почиње да колеба њену пасивну покорност, јавља се опасност, да се Краљ Милан, који је способан за много што-шта, не одлучи на војничку буну (пронунцијаменто) баш и против сопственога сина.

„Остала је још једна нада, да такав покушај не би могао успети у садашњем тренутку, а то је апсолутна оскудица у новцу и упропашћени кредит.

„У таквим одношајима тешко да би успела таква политика, а баш и када би успела, не би дала *опипљиве* (осязательнихъ) ресултате, који су једино важни за бившега Краља. С тога замишљам, да ће Краљ Милан, који је цео свој живот провео у безизлазним новчаним кубурама, боље него ико други појмити непрактичност и непродуктивност (непроизводительнаго) ризиковања, па ће претпоставити умереније решење кризе.“ — —

Грофу М. Н. Муравјову.
Поверљиво
7. Јула 1898.

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

„Царско Министарство благоволело је 16 прошлог Јуна, под № 428 саопштити ми копију поверљивог писма, које је Господину Министру Финансија упутио директор црноморско-дунавског парабродског друштва г. Кочетов, који је ту скоро био у Београду.

„Пошто се у томе писму налазе разговори г. Кочетова са главним личностима садашње владе у Србији о

питањима, која се односе на политичко стање земље, то сматрам за дужност изнети неколика објашњења односно оних питања, којих су се дотакли г. Кочетов и они са којима је он разговарао.

„Читајући то писмо не зна човек, чему више да се запрепасти (изумляшься), да ли дрском извртању истине с једне, или наивном веровању с друге стране.

„Ја се нећу заустављати на политичкој и моралној карактеристици оних лица, са којима је говорио г. Кочетов. Она је добро позната Царскоме Министарству. Али узевши у обзир јоште свежу политичку важност г. Владана Ђорђевића и околност, да овде има и других поштенијих и озбиљнијих политичких радника тога презимена[1] — неће бити излишно напоменути, да је садашњи председник српске владе по занату лекар, да је целога свог живота био повереник Краља Милана, да је био његов веран слуга у свима тајним и интимним пословима Краљевим. Он је, када је био лични лекар Краљев, сам саставио и потписао у своје време сведоџбу (актъ), да је бајаги Краљица Наталија неспособна за брачни живот[2] и тај акт био је после *основа* за развод брака бившег Краља.

„Краљ Александар нема никаквог разлога да осећа према Ђорђевићу икакву наклоност или поверење, и он га трпи само као човека, кога му је Отац наметнуо као неопходно нужног „споспешника“.

„Сам тај факт, што је таква личност на челу Владе, довољно црта морални ниво садашњег режима и поверење, које он заслужује.

„Што се тиче г. Кочетова, ја сам свагда налазио, да је пријатно разговарати са тим анимираним новинарским дописником, али нисам очекивао, да ће он са толиком лаковерношћу подлећи грубој мистификацији, која му је овде спремљена под видом руско-српскога банкета, нисам очекивао да ће слушати без приговора и веровати без верификације у озбиљност онога, што му је овде казато, и да ће те речи, макар и поверљиво, достављати своме старешини. Они, који су овде с њиме говорили,

[1] Мика Кр. Ђорђевић ?

[2] !!!

тешко да су сачували високо мишљење о промућурности (проницателности) директора руског паробродског друштва.

„Невоља је само у томе, што такви политички дилетанти из новинарских кругова страсно воле прихватити се непознатога посла и изигравати политичку улогу, за коју немају ни права ни спреме, и што немају ни појма о штети, коју наносе пословима својим неумешним пачањем у њих.

„У овом случају несавесни сабеседници невиногa г. Кочетова нису пропустили а да добро не експлоатишу његову добродушност. Они су били уобразили, да ће објашњавања и заузимања симпатичнога рускога директора и новинара имати пуно шанса да буду уважена од стране Царске Владе, и одмах по одласку г. Кочетова одавде, раструбили су врло провидно у свима својим новинама благовољење Русије, са инсинуацијом да мој долазак у Београд значи наше добро расположење према садашњем режиму, који овде влада. О путовању оба Краља у Русију говорило се као о свршеној ствари.

„Све је то било за мене загонетка, када сам овамо стигао, јер ја нисам имао ни појма о интимним преговорима г. Кочетова. Тек сада сам разумео, зашто је моје хладно и уздржљиво понашање према Краљу Милану и његовим помоћницима (сподвижникамъ) изазвало у овдашњим владајућим круговима онакав лом и разочарење.

„Но и данас, пошто сам сазнао о тој тајној смицалици (подкладкъ) ја остајем при убеђењу, да би свако другаче понашање Рускога Представника овде било у садашњем моменту неподесно, јер и најмања сенка симпатије или солидарности са незаконитим поретком, који вређа савест и достојанство најбољег дела становништва, била би за нас само штетна.“

„П. П. Постепено, али све више имам прилике да пратим несумњиву фактичку помоћ (подержка), коју овде указују Милану представници Германије и Аустрије. Не може се допустити, да би они тако радили без инструкција својих Влада. Да би се грофу Голуховском очувало казуистичко право да нас уверава, како он нема никаквог учешћа у (.... једна реч није

се могла прочитати) Милана, предати су српски послови управнику Босне и Херцеговине, барону Калају, и њему се Милан обраћа, када му треба савета и помоћи.

„Мој лични положај услед тога није завидан, али у мојим очима то је питање другог реда, које се не мора узимати у рачун“.

О да дирљиве скромности и самопрегорења у овог поштеног чиновника! Скупштински протоколи о седницама, о којима је овде реч, најбоље доказују, колико има истине у овим службеним извештајима руског посланика.

Читаоци су напред видели, да је Народно Представништво до сада имало да решава једино о *привредним* законима, да су ти законски пројекти владини истина у скупштини свестрано претресани, али да су усвојени готово једногласно, јер су једину опозицију састављали два посланика — а царско-руски посланик има кураж да јави службено Царској Влади, како су пред Народно Представништво, које је „поткупљивањем и застрашавањем“ састављено, изнесени пре свега најтежи закони, којима се увеличавају порезе на сеоско становништво, како је услед тога настао отпор сељачких посланика, који је довео до организације све јачег и опаснијег опозиционог клуба. При свем том влада мора из ока из бока да од Скупштине исцеди што веће суме, да их стави на расположење Краљу Милану! За то се „зивкају“ посланици у Двор!

Читаоци знају из напред изложенога, у чему се састојала операција финансијска, која је извршена са Народном Банком. То је онда знао и цео свет из новина. Па ипак г. Жадовски има кураж да својој Влади и то представи као дело Краља Милана, кога самовољно гради регентом код жива Краља Србије, само да докаже да од њега све зло долази.

Царски руски посланик има дрскост да уверава свога Министра, како је у Србији *војска* употребљена за осигуравање Владиног успеха на изборима, како је сада војска концентрисана у Нишу да натерује Скупштину на послушност, да све то ради Краљ Милан, који спрема војну побуну противу свога сина. Ако до тога не дође, имаће се благодарити једино околности, што Краљ Милан не би могао у томе довољно да ућари новчано!

Очевидно је, да г. Жадовски живи невенчан и са истином и са логиком. Јер, ако су скупштинари силом довучени у Скупштину, чега имају да се боје од осталих сељака, који су гледали својим очима то насиље? Ако су скупштинари поткупљени, што ће влади војска да их у шкрипцу држи? Поткупљиви људи су врло питоми, лижу са длана. На што такве људе опколити војском?

Све су те ствари биле јавне и познате целом свету, и Царска Влада имала је хиљаду начина да сазна праву истину, па ипак Жадовски пише службено своје измишљотине или дошаптавања наше опозиције, са којом се једино и дружи.

Кад г. Жадовски у *отвореним* службеним извештајима овако храбро малтретира целом свету познате истине, о којима се Царска Влада може уверити на хиљаду начина, онда није чудо што у *поверљивом* рапорту пушта дизгине својој мржњи против Краља Милана и његових пријатеља, што његова уобразиља нема граница. Цео свет па и Петербург одавно је знао, како је извршен развод брака између Краља Милана и Краљице Наталије, па ипак г. Жадовски има образа да своме Министру јави, како је *основа* за тај развод била у лекарској сведоџби Д-р Владана *о неспособности Краљице Наталије за брачни живот*, оне исте Краљице Наталије, која је два пут родила и тиме несумњиво доказала своју способност за брачни живот!! Али најжалосније је да се *оваквим* извештајима руског посланика у Београду, на меродавним местима руске политике, *веровало,* да је, на основу такве карикатуре од извештаја о стању јавних послова у Србији, удешавано понашање велике и силне руске Царевине према маленој, али Русији искрено оданој Србији!...

Већ из ових првих извештаја г. Жадовског види се, да он у Србији није имао друге задаће него да барабар са једном од српских партија, а са свом снагом огромне Русије, руши само Краља Милана, па макар се при том срушила цела Србија!

Кад се овако понашао службени Представник Русије у Београду, онда није никакво чудо, што су наши радикали, на један дан раније него је Жадовски писао горње извештаје, протурили у прашке „Narodni Listy“ (од 6|18 Јула 1898) велики чланак, у коме се до-

казује, како „српска влада систематично и неморално ради противу *Кнеза Николе* Црногорског, тога *сада јединог носиоца српске народне мисли на престолу*“, како „самопожртвовање Кнеза Николе за Српство хоће сада из Београда да плате прокламацијама, у којима се тражи да се Кнез Никола, у интересу уједињења Српства, одрече за себе и своје наследнике престола и да постане поданик Српскога Краља, као јединог српског династе“.

Ни та неслана лаж да Српска Влада ради систематски и енергично противу Кнеза Николе, ни друга измишљотина, да су те прокламације хектографисане у Београду, све то не беше доста нашој радикалној опозицији. Она је у истом свом органу на чешком језику понова наштампала оно писмо Краља Милана Краљици Наталији од 13 Јануара 1893, за које је сама Краљица Наталија преко своје дворске госпође већ један пут у новинама изјавила, да је апокрифно, да не постоји. Радикалски дописник из Београда каже у Narodni Listy том приликом ,да је *овлашћен* да то писмо публикује и онда додаје, да је „Краљица Наталија, по пријему тога писма, јавила у Петроград, да се Краљ Милан носи мишљу о самоубиству. На то је Цар Александар III *поклонио* Краљу Милану *четири милиона* под условом, да се никад не враћа у Србију.“

Колико је у овом последњем тврђењу било истине видеће се на своме месту, где ћемо, ако затреба, изнети сва акта *о зајму* Краља Милана код Комске Банке, зајму за који је заложио целокупно непокретно имање Краљево, и који је *зајам* Краљ Милан *отилаћивао* у редовним ратама све *до своје смрти,* што је доцније његов наследник продужио.

А сад нека се са горњим „братским“ извештајима руског посланика у Београду и са патриотским извештајима српских радикала у „Narodni Listy“ упореди ово *приватно* писмо, које је Посланик Србије у Петрограду писао мени два дана доцније:

„Петроград 9. Јула 1898

„Драги Куме,

„Добио сам твој акт, којим ми јављаш, да ми одсуство не можеш дати *за сад,* док се ситуација са Жадовским не рашчисти. Тако си ми одговорио пре него

што си мој извештај по тој ствари добио. Ја се надам да те је изјава грофа Муравјова могла задовољити и да ћете incident са Жадовским сматрати као свршен. Кнез Радолин[1] — код кога сам ономад ручао — рече ми, да му је случај са Жадовским познат — сигурно од Векер-Готера, са киме је у преписци. Он (Радолин) додаде, како је Жадовски и у Цариграду често чинио киксове, кад год је г. Нелидова заступао, јер је имао манију да се велича, и радо се ползовао случајем када је остале амбасадоре могао да третира en collègue. Кад сам Кнезу Радолину казао, шта је гроф Муравјов на нашу представку по тој ствари одговорио, он ми рече, да је то са свим довољно и да са тим треба да будемо задовољни.

Ово ти, Драги Куме, све испричах не толико ради мог траженог одсуства, колико ради утврђења наших правилних одношаја са руском владом, које тек што смо васпоставили. Из данашњег мог рапорта ти ћеш видети, да је грофу Муравјову искрено за тим стало.

С пријатељским поздравом одани ти кум

С. ГРУЈИЋ."

21-ог Јула 1898 писао је Руски Посланик у Београду Валерије Всеволодич Жадовски своме шефу грофу М. Н. Муравјову оваква два рапорта:

„Милостиви Господине,
Грофе М. Н.

„Настављајући своје мутаве (безмолвныя) и строго дисциплиноване седнице, Скупштина је примила читав низ закона, које јој је Влада предложила и међу осталима и закон о преображају Министарства Војног са уредбом о дужностима Команданта Активне Војске, која команда — није предвиђена уставом земаљским (непредвидѣнної въ конституціи).

„По сили тога закона Министру Војном остављена је само интендантура, грађење и издржавање касарана. Командовање пак целом војском прелази у надлежност Главнокомандујућега, који није под влашћуМивистровом. Сва наименовања, премештања, аванзовања без ограничења прелазе на комисију састављену из неколико генерала и

[1] Амбасадор Немачкога Цара у Петербургу.

команданата, које бира и којима председава Командант Активне Војске. Докле иде његова власт и ступањ његове одговорности није одређено законом.

„Протуривши без икакве сметње цео низ закона, који састављају први део њиме замишљеног програма господин Ђорђевић је на једној од последњих седница поднео Скупштини најчудније изненађење. Без икакве претходне напомене (предваренія) и *противно одредбама Устава,* он је објавио да је сесија за 1897 годину закључена, и одмах за тим је отворио сесију за 1898 год.

„Запрепаштени посланици узаман пробаше да протестују. *Ред је повраћен* и састанак је продужен.

„Запрепаштеност Скупштине објашњава се сасвим природно том околношћу, што је Влада њој до сада увек говорила и тумачила, како закони, које је Скупштина примила, и који са собом вуку знатно повећање буџета, само су примљени у начелу, и како ће нови издаци на основу тих закона ући тек у буџет за 1898-му годину, а тај буџет имаће да решава друга, будућа Скупштина.

„Овако су сада посланици постављени у безизлазни положај, да пред својим бирачима приме на себе сав терет, што су решили издатке, који не одговарају ни фактичким потребама становништва ни оскудном стању финансија.

„Положај посланика просто је очајан. Не смејући ни говорити, а камо ли противити се вољи владе у Скупштини, они већ помишљају да беже или да се крију, али варошица је пуна агената, који оштро пазе на њих, а опкољена је војском, која никада не пропушта без саслушања и решења.

„Одовуд се са радозналошћу и узбуђењем прати развој догађаја и подвига г. Ђорђевића, у тој чудној Скупштини.— — —

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

„Влада, која је дошла на управу од повратка Краља Милана у Србију, то је влада особите неке сорте (свое образное управленіе), и она наставља ићи путем свог логичног развића под судбоносним притиском неизбежности, да се за одржање на власти све више удаљава од пра-

вилних основа државног устава, да гази законе и да строгим мерама угушује сваку појаву народног незадовољства.

„У пркос крајњега напрезања у томе правцу свију својих материјалних и моралних снага, опет овај неправилни режим брзо троши своја средства за отпор и све више губи од земљишта, које беше у почетку захватио. И тако не треба много промућурности да се види унапред, како ће се убрзо завршити тај најновији и, ваља надати се, последњи експеримент кобне Миланове ере.

„Што се тиче узрока, који највише отежавају утврђење садашњег режима, они се налазе у безнадној финансијској оскудици, која је дошла до крајњих граница, и у очигледном опадању политичког угледа Краљевине међу балканским државама, које се опадање нарочито огледа у немоћи, да се у последње време утиче на српско становништво у Турској.

„Овдашње народно незадовољство приписује те две појаве неповерењу и антипатији Русије према личности Краља Милана и баца сву одговорност за те појаве на њега.

„И одиста, при врло појамној равнодушности осталих великих држава за судбину Србије, ова је навикла да налази помоћи једино у Бечу и у Петрбургу.

„Али Аустрија, поред све своје симпатије за Милана, налази се сада, услед сопствених финансијских и других тешкоћа, у немогућности да помогне Србији било финансијски било политички, јер народна пропаганда у Старој Србији свагда је наилазила и увек ће наилазити на најјачи отпор Аустрије, јер ова има исте претензије на ту земљу и њени агенти заједно с Турцима и с Арбанасима упорно су спречавали развијање српског уплива.

„Услед таквих одношаја овде је народно осећање убеђено, да само Русија може Србију подићи из данашњег њеног понижења и пропадања; оно је убеђено, да само Русија може својим утицајем у Паризу отворити Србији кредита, а својим радом у Цариграду помоћи њеним сународницима у Турској. Свима је овде јасно, да треба заслужити поверење и благовољење Русије, а

да је то опет немогућно докле је Милан у Београду и на власти, јер се он вратио у Београд погазивши свечано дату реч Русији.

„Сам Милан увиђа, да је његов положај без излаза, али као да је тек у последње дане са свим изгубио наду да ће, по примеру толиких прошлих својих експеримената, моћи још једанпут да нас превари и опљачка (обмануть и обобрать насъ...)

„Учешће Краља Милана у владавини (управленіи), његов безгранични утицај на слабога сина (слабодушнаго) плаши ме толико због политичког правца и привржености његове Аустрији, колико због потпуног одсуства моралних начела најпростијег поштења, које се он ни мало не снебива показати у свима односима живота, како јавног тако и приватног. То одсуство најелементарнијег поштења у њега даје право очекивати, да је Милан у стању, за свој лични интерес, *понова* гурнути Србију у пропаст, и ако му се укаже прилика *продати је још један пут* ма коме — (изъ за личныихъ выгодъ вновъ повести Сербію къ погибели и при случаѣ продатъ её еще разъ въ любые руки) — и тиме опет оставити нама, да понова помажемо и да откупљујемо Србију по скупу цену.

„Према томе мени изгледа, да је неопходно нужно (обязательнымъ) ради спаса Србије и у нашем сопственом интересу, *да се ово зло што скорије пресече* (пресѣчь) и да се не допусти да оно нанесе велику штету пословима (положенію дѣлъ) —.“

Читаоци, који су довде пажљиво пратили овај прилог за историју Србије, признаће да су запенушени српски и страни новинари и крвни непријатељи Србије, Краља Милана и Владе од 11. октобра 1897, у својим измишљотинама, клеветама, извртању очевидних факата, у целој својој бесомучној опозицији новоме режиму у Србији — права невинашца, праве бебе према овоме хладноме и мудроме дипломати рускоме. Шта је Балачко, Бранко Петровић, Павле Вајц, Брезниц фон Сидаков — према Валерију Всеволодићу Жадовскоме? Они се боре противу Краља Милана и нове српске Владе мастилом, жучју, испаравањима својих миришљавих душица, али Жадовски

зна да псећи лавеж ветар однесе, и он у службеном акту под нумером каже Царској Руској Влади, да нема другог лека за спас Србије и руских интереса, него да се зло, оличено у Краљу Милану, *што скорије пресече*, само што не додаје изриком да ли *ножем* или добро циљаним револверским метком... Сама метода извршења тога пресецања и не спада у задатак дипломације, то је брига извршних органа. Дипломата даје само идеју...

Годину дана доцније видећемо извршење те дипломатске иницијативе. — — — —

XXVII

У СКУПШТИНИ

---

7 Јула 1898 добила је српска дипломатска агенција у Софији од бугарског Министарства Спољних Послова оваку малу ноту:

„Услед једног саопштења Министарства Војног, Кнежевски Министар Спољних Послова има част известити дипломатску агенцију и генерални Консулат Србије, да су утврђења у околини Софије и на Сливници поседнута војничким стражама, које имају заповест да спрече свакога, који би хтео да им приђе ближе него што је растојање од једног километра“.

И ако је ова „нота“ била „циркуларна“ за све стране представнике у Софији, опет беше јасно, да је она постала једино због српског војног изасланика у Софији, јер нико други немађаше интереса да води рачуна о тим утврђењима. Уједно се хтела пред светом скинути одговорност, ако би стражари убили некога, који би ближе пришао. Колико би та наредба, без обзира на мајора Васића, имала смисла, види се из факта, .што се нека од тих утврђења налазе на 100 и 200 метара од јавних друмова, те би онда војници морали убијати свакога, који тим друмовима прође...

Опозиција српској влади није зазирала ни од каквог извртања очевидних факата само да нашкоди угледу Владином, она није зазирала ни од највеће штете нанесене отаџбини, ако је само држала да ће тиме напакостити Влади. Ево једног доказа:

Главна Контрола, као врховни суд и највиша надзорна власт у држави за сва рачуноводства, одредила је у половини Јуна 1898 два своја рачуноиспитача да из-

врше ванредни преглед свију каса и рачуна при *Управи Државних Монопола*, и ти су рачуноиспитачи радили свој посао од 19-ог Јуна до 11-ог Јула 1898, па су онда поднели Главној Контроли овакав извештај: Преглед свију каса у Управи Државних Монопола, свију књига и докумената, извршен је исцрпно, и по упоређењу свију докумената са дневником касе и аманетником утврђено је: да су све касе у Управи Државних Монопола потпуно исправне; да је књиговодство уредно и да одговара како правилима дуплога књиговодства тако и закону и законским прописима.

У место да се радује свакој контроли српске државне власти над радом ове „самосталне" монополске управе, која је Србији наметнута у невољи „Карлсбадским аранжманом" и која је створена у интересу страних поверилаца Србије — радикална опозиција, чим је чула да је Главна Контрола послала своје комесаре у Управу Државних Монопола, и не чекајући ресултат њиховог прегледа, надала је дреку, не само по својим новинама у Србији, него и по свима новинама у Европи, које су им стајале на расположењу, да су откривене страховите *злоупотребе*. Распростирање тих гласова трајало је равно колико и рад одређених рачуноиспитача, трајало је три недеље дана, и прва последица тог опозиционог маневра била је стално падање вредности српских државних хартија на страним берзама. То убијање српског државног кредита обустављено је тек, када се у „Српским Новинама" могао од стране Главне Контроле објавити извештај њених комесара, што је учињено из опште седнице Главне Контроле од 13 Јула 1898 под Бр. 14124 — али је дотле штета, коју је дрека опозиције по новинама нанела Србији износила много стотина хиљада динара...

На жалост није само опозиција грешила.

Министар Правде у кабинету, који је својим програмом обећао да ће закон одиста бити највиша воља у Србији, Коста Н. Христић премапотписао је 13-ог Јула 1898 један указ, који је био очевидна незаконитост, један указ, којим је освештао Краљев bon plaisir као највишу вољу у Србији. Тим указом отпуштен је из државне

службе један чиновник *без икакве своје кривице*, само за то, што је његова сестра дворска госпођа код Краљице Наталије, што је био у преписци са Бијарицом...

Тај противзаконо отпуштени чиновник звао се Боривоје А. Орешковић и био је секретар апелационог суда. Нема писменога трага у хартијама, које су нам на расположењу,. али нам се чини, да је незаконитост учињена према томе чиновнику увећана још једном неправдом, т.ј. да неко време није смео становати у Србији. Ово и овоме сличне мере је већ полиција београдска по заповести из Двора, без знања Владе, наређивала непосредно, и Влада је доцније имала чешће прилике да сазнаје из новина или са сокака, шта полиција ради без знања и самог Министра Унутрашњих Дела, а камо ли целе Владе. Али ако се она донекле и могла бранити да за појединy сличну меру *њене* полиције није претходно извештена, овај указ о отпуштању Боривоја А. Орешковића без икакве његове чиновничке кривице гласи „На предлог Нашега Министра Правде, *а по саслушању Нашег Министарског Савета.*“ Оно истина, многи је указ потписан са истом формулом, где није било *никаквог* саслушања Министарског Савета, и овај је морао да призна свршени чин, али то се правдало или хитњом, ради које се није имала када сазивати седница Министарског Савета, или војничким карактером указа „а војнички укази тичу се само Краља и Војног Министра“ — али у овом случају није било никаквог извињења. Овде је свима Министрима морало бити јасно, да кабинет овом незаконитошћу ступа на једну опасну низбрдицу, на којој ће се скрхати и он и цео његов државни програм. Да је Министар Правде претпоставио дати своју оставку него да „предложи“ и премапотпише овакву неправду и незаконитост, врло је вероватно да би цео кабинет чврсто стао уз њега, и да Краљ, за љубав једнога свог ћефа, не би у сред скупштинскога рада ризиковао озбиљну министарску кризу, и тако се овај указ не би потписао; али Коста Н. Христић био је сувише слаб да се „одупре овако живом наваљивању Краљевом“, а председник Владе тешио се тиме, да он може доцније, када Краља прође ова моментана срџба против једног малог чиновника, поправити ту не-

правду и да не вреди ризиковати због тога читав један политички систем. У томе сам се љуто преварио, јер истеривање овог малог чиновника из службе било је само почетак једне серије разних безакоња...

Али да се вратимо Народној Скупштини.

Како се Народно Представништво није сазивало под владом Ђоке Симића за 1897 годину, то је ова Скупштина, и ако се састала тек 1898. радила још као сесија за 1897-му годину, и тек пошто се та формалност испунила да и 1897-ма година не остане без своје Скупштине — могла се она претворити у Скупштину за 1898-му годину. То је учињено са три указа. Указима од 15. јула 1898 овлашћен је Министар Унутрашњих Дела да закључи седнице Народне Скупштине, сазване за годину 1897. а да се за дан 16-ог јуна сазове Народна Скупштина за 1898-му годину. Указом од 16-ог јула овлашћен је Председник Министарског Савета, да као Краљев нарочити пуномоћник, прочитањем тога указа објави да су седнице редовне Народне Скупштине за 1898. отворене.

То је учињено и цела процедура „новог" конституисања Скупштине извршена је тако, да је и председништво остало исто и сви одбори.

Ето, ту формалност, која беше нужна да се задовољи једна уставна одредба, употребио је г. Жадовски да увери Царско-Руску Владу, како је српска Влада нашла на тако велики отпор у Народној Скупштини, да је морала да њену сесију продужи...

Читаоци су видели, како је од доласка Владе од 11. октобра 1897. на управу земље радикалско-либерална опозиција злоупотребљавала закон о штампи, не штедећи ни приватан живот, ни породицу, ни част, ни једну светињу. Према томе неће им бити чудно, што је ова Скупштина првих газда и домаћина у земљи наваљивала на Владу, да што скорије изменама и допунама закона о штампи заузда колико толико ову злоупотребу јавне речи. Влада се донекле затезала — и најконсервативнији људи не маре да заслуже назив реакционара — али је брзо морала увидети, да има тако суманутих акција, где је реакција *дужност*. Па ипак Влада се у своме предлогу

ограничила у главноме на ово двоје: да тражи квалификацију од уредника тј. да онај, који хоће да преко штампе буде учитељ народу, докаже да има университетско образовање, и да тражи новчану кауцију, како би суд имао од куда наплатити новчане казне на које осуди новинаре за кривице учињене штампом. Кад је тај предлог владин стављен на дневни ред Скупштине, на њеном XVI састанку, ова није хтела ни да се чита најпре Краљевски указ и пројекат, него је захтевала и Влада је морала пристати, да се одмах пређе на читање одборског извешћа и на дебату у начелу. Ова је била врло кратка. Једино су говорили Министар Унутрашњих Дела и „велики пријатељ“ радикализма Ђока Стефановић. Али Скупштина је и без њиховог објашњавања била уверена о корисности предложених измена. Она је хитала специјалној дебати. У овој је Гаја Швабић покушао да бар Перу Тодоровића спасе од обвезе да покаже своју университетску диплому, па је предлагао да сем оних, који имају факултетску спрему, могу и даље остати уредници они, који су 15—20 година били уредници, а нису кажњени.,. Како се Министар унутрашњих дела није сложио с овим гледиштем посланика из Тополе, то је морао да устане главом Пера Тодоровић да говори pro domo sua, и врло је речито доказивао, да не би требало тако олако прећи преко предлога Гаје Швабића „јер ће се тиме учинити неправда досадањим ваљаним и *уљудним* новинарима.“ Али Јеврем Андоновић не да се ни осолити. Вели да закон не може поједине личности издвајати; закон се „прави“ за све подједнако. Бадава је Пера опет узео реч, Скупштина је усвојила да се од сваког уредника тражи факултетска спрема. При крају ове седнице Скупштина је изабрала нарочити „војнички“ одбор за проучавање поднесених предлога из Министарства Војног.

На следећем састанку Скупштине водила се жестока дебата о питању, да ли треба кауцију тражити или не. Овде није било никакве поделе на „сељаке“ и чиновнике као при „тантијеми“, јер *против кауције* говорили су Драгомир Радуловић, Никола Николић, Јова Несторовић, Драгић Муцић, Стева Веселиновић, Михаило Петровић,

Љуба Каменчић, Мика Поповић и Тома Драшковић, а оне, који су говорили *да треба завести* новинарску кауцију предводио је баш новинар, Пера Тодоровић „с мислима и персоном“ а после њих су говорили такође за: Аврам Јовановић, Аранђел Маринковић, Алекса Петковић, Ђока Стефановић, Живко Јеремић, па боме и „велики демагог“ Милан Драгојевић и Илија Стојановић, неразумљиви Јеленковић, Никола Крупежевић и Алекса са „незгодним“ презименом Мајсторовић. Борба око овог питања тако се заоштрила, да је Министар Унутрашњих Дела, који је врло добро знао да је овај предлог Владе поднесен услед подједнаког наваљивања и Двора и Скупштине, на крају ове дебате изјавио, да је њему „све једно“ хоће ли Скупштина усвојити или одбацити кауцију за новине *јер Влада од тога неће правити кабинетско питање.* Ова изјава са владиног стола окуражила је у Скупштини све пријатеље Владине, који су у начелу били противни завођењу кауције тако да, када је дошло до гласања, питање се није могло решити уобичајеним устајањем и седењем, него се морало приступити поименичном гласању. Ово је показало, да је већина Народног Представништва одиста за завођење новинарске кауције, јер је за њу гласало 125 посланика а против ње 100 депутираца. Један једини члан Скупштине није у овом питању имао кураж свога мишљења и он се уздржао од гласања.

На састанку XVIII од 8 јула довршена је дискусија о изменама и допунама у закону о штампи и дебатовано је о оставци јединог радикалног посланика у скупштини Малише Атанацковића. Како је одбор нашао да су Малишини разлози за оставку „неистинити“, то је Скупштина решила да се његова оставка не може примити, него да се позове да врши своју посланичку дужност, па ако то у року од десет дана не учини, да се његово место огласи за упражњено, и да се нареди нов избор за Ужице.

На састанцима Народне Скупштине 9, 10 и 11 јула претресан је велики и марљиво израђени пројекат *закона о средњим школама.* Из начелне дебате о овом предлогу, која је била доста велика, видело се, да нико од по-

сланика нема ништа у начелу против ове реформе у средњим школама, али врло много их је изјављивало зебњу, да се „овако *наглим* преустројством и *укидањем многих средњих школа* не учини каква штета нашој настави и просвети, једно стога што се *великом броју ђака* — ученика и ученица — *одузима могућност даљег школовања*, а друго још и зато, што ће се овим пројектом многим професорима одузети професура.“ На ове „зебње“ одговорио је Министар Просвете великом беседом, у којој је изнео разлоге, који су га руководили да предложи овакву реформу, која се допуњава пројектом закона о „вишим народним“ и „грађанским“ школама, као и коренитим реформама у основној настави. После ових исцрпних објашњења министрових Скупштина је овај предлог примила у начелу и прешла је на специјалну дебату. Из ове је карактеристично тражење појединих посланика, да се у закону изрично каже где ће и у *којим местима* бити средње школе. Министар је знао какву би буру изазвао у Скупштини, кад би на тај захтев пристао, јер би свака паланка хтела да има своју гимнасију, за то је остао при предложеној редакцији и умео је убедити Скупштину да је такву прими. Познати „стенограф“, бивши шеф скупштинских стенографа а сада Краљев посланик на Скупштини Настас Антоновић тражио је, да стенографија буде обавезан предмет у средњим школама, али Министру је било лако доказати, да се у Србији за то не би могло наћи ни довољно наставника, баш и када би могао пристати на преоптерећавање ученика. Поп Никола Крупежевић благодарио је Министру, што је хришћанској науци дао тако видно место у средњим школама „јер је хришћанска наука најпоузданија основа моралу“, само је тражио, да се она проведе и кроз више разреде средњих школа, што је Министар обећао учинити „по могућству.“ Што је год у Скупштини било стручњака, све се то користило овом дебатом да се бори за своју струку, и тако је Михаило Банић бранио геометријско цртање, Драгомир Рајовић гимнастику, а вођ двоглаве опозиције Радуловић бранио је певање и свирање. Кад се дошло до професорских плата „демагог“

Илија Стојановић пробаше да закачи дебату и да се мало популарише, али Министар простим цитирањем досадашњих професорских плата откачи дискусију. Највише се дебатовало око тога, да ли директори и професори могу поједине ђаке спремати „на прифат“ за испите или не? Питање је решено по предлогу, осталих 70 параграфа овог предлога усвојено је скоро без дебате. —

Са колико је нестрпљења Народна Скупштина чекала „измене и допуне у закону о грађанском *судском поступку*“ доказује та околност, што кад је овај предлог Министра Правде[1] стављен на дневни ред у XXII седници Скупштине, онда један од двојице највише „народних“ људи, Илија Стојановић предлаже да се предлог и не чита него да се одмах пређе на извештај одборски, и тај је предлог Илијин тако прихваћен у Скупштини да и Влада на то пристаде — а други велики демагог Милан Драгојевић, чим се прочитао извештај одборски, држи фулминантну беседу, како је овај закон веома важан и користан, како га за то треба примити акламацијом а уједно изјавити *дубоку* благодарност влади и Министру Правде што су овај законски предлог поднели. Али овде Влада није пристала на акламацију и Скупштина је морала прећи на специјалну дебату овог законског предлога. Међутим ова није изнела ни једну мисао коју би овде вредило прибележити.

Пошто је цео овај законски предлог претресен и усвојен, скупштинска седница се претворила у конференцију, тј. уклонили су се из дворане сви, који не беху посланици или министри. На тој конференцији је Влада опширно обавестила Народне Представнике о разлозима, који су је руководили да учини своју позајмицу од десет милиона код Народне Банке и да се том приликом послужи чланом 56-им Устава. Кад се, после ове конференције, опет отворила и наставила јавна седница Народне Скупштине, и кад је на дневни ред стављен извештај финансијског одбора о учињеној државној позајмици код Народне Банке, чим је тај извештај прочитан, Народна Скупштина је акламацијом одобрила овај поступак Краљевске Владе.

[1] Ако се не варамо, израдио га је Марко Стојановић.

Ни опозиција није казала ни једне речи. Скупштина је једногласно дала Влади накнадно тражено одобрење и вотирало је исто у форми извесне измене и допуне у закону о Народној Банци.

На састанку Народне Скупштине од 13. Јула 1898 поднео је њен „војни одбор“ свој извештај о предлозима Министра Војног, који су се тицали измена и допуна у закону о устројству војске. Те измене изазване су потребом, да се тачно одреди делокруг Команде Активне Војске и њени одношаји према Министру Војном и другим војним командама и надлештвима, као и потребом да се војсци осигура брже напредовање и јачање. Пошто је свака тачка овог пројекта детаљно претресена у војном одбору, при чему је Министар Војни давао потребна објашњења, одбор је овај законски предлог усвојио једногласно. По нарочитој жељи Краљевој, да у пленуму Скупштине не буде велике дебате, која би могла и најмање допринети сумњи у једнодушну готовост Народног Представништва да одобри све, што се тиче војске, посланик чачански Никола Радовановић, чим је прочитан извештај одборски, предложио је да се предлог Министра Војног усвоји акламацијом.

Скупштина га је доиста примила акламацијом, на чему јој је нарочитом беседом благодарио Председник Владе, за тим је дошао на дневни ред други предлог Министра Војног, који се тицао извесне исплате селидбених и подвозних трошкова и дневница војних чиновника. Ту је већ престала једнодушност. И ако је *за* овај предлог говорило десет посланика, а против се чуло само пет беседа, опет је предлог примљен са незнатном већином.

Ових дана учинио је Министар Војни једну неправедну и ружну ствар. Онога Боривоја А. Орешковића, кога је Министар Правде, без икакве кривице, отпустио из државне службе, Министар Војни разрешио је и од дужности резервног официра „на основу чл. 105-ог закона о устројству војске.“ Срећа је за пуковника Драгомира Вучковића, што није доживео другу половину 1900-те године, јер онда би на себи осетио, како је крвава неправда, када се једном добром официру без икакве његове кривице скине официрска униформа...

Овде налазимо једно приватно писмо Царског Немачког Посланика у Букурешту Грофа Бреја Председнику Српске Владе, писано 1|13 јула 1898. Како је ово писмо постало полазна тачка за једну акцију владину, која је и у српској и у страној штампи представљена у врло наказној форми, то неће бити излишно да овде сачувамо то писмо.

Оно гласи:

„Велештовани Господине Министре Председниче,

„Дугогодишње пријатељство међу нама даје ми храбрости и права, да се после толико година обратим Вашем Превасходству овом првом а можда и последњом молбом. Ствар се тиче мога пријатеља Бетана, који, после 22 године верне службе српској држави, мора да се бори са врло тешким околностима у животу и да са тешком бригом гледа у будућност. Има већ неколико година како је Бетану са најнадлежнијег места обећано, да ће се у Швајцарској отворити српски консулат, и да ће Бетан као толикогодишњи секретар Српског Министарства Иностраних дела, који је и данас српски држављанин, бити постављен за шефа тога консулата. Њ. В. Краљ Александар благоволео је и предамном поновити то своје обећање. На жалост, неповољне парламентарне прилике осујетиле су извршење овога пројекта. Сада су се те прилике измениле, и народ, који се тако једногласно изјаснио за политику свога Краља и његових првих саветника, вероватно ће одобрити, да се установи и тај нови консулат, за који се пре толико година увидело да је потребан. Наравно да за то треба пре свега пристанак и иницијатива Вашега Превасходства и баш за то Вам и пишем, да Вас за ту иницијативу молим, да Вам најтоплије препоручим мога старог пријатеља, не би ли се испуњењем давно датог обећања Краљевског прекинуле његове зебње и тешке бриге.

Са молбом да ми сачувате пријатељску успомену, молим да примите израз најодличнијег високопоштовања са којим ћу увек бити

Вашега Превасходства најоданији

Гроф од БРЕЈА

Царски Немачки Посланик"

Ја сам знао да је Шарл Бетан, који је толико година верно и поштено служио Српску Државу, морао да напусти ту службу само зато, што се његова жена није допадала тадашњим меродавним дамама на Двору, да је дакле без икакве кривице своје дошао у пенсију. Кад сам примио ово писмо грофа Бреја и кад сам се, показавши га Краљу, уверио, да је Краљ одиста дао своју Краљевску реч томе представнику једне стране државе, да ће се Бетану учинити правда, и да ће му се вратити служба, ја сам одмах 7. јула одговорио грофу Брeју, да ћу учинити све што могу са своје стране да испуним обећање свога Господара.[1]

У XXV седници Народне Скупштине, на којој је дискутован и усвојен закон о лову — јер дотле није било у Србији никаквог закона о лову — ја сам прочитао једно писмо, које ми је Краљ упутио и у коме Господар благодари Народној Скупштини што је акламацијом примила предложене јој измене и допуне у закону о устројству војске.

То је писмо гласило:

„Драги Владане,

„Сложно и једнодушно, као што је Народна Скупштина поклонила се светој сени Милоша Великог и тиме свечано доказала, у име своје и у име драгога Ми народа, колико су непоколебиве чврсте везе, које их везују за Народну Династију Обреновића, тако исто једногласно и једнодушно она је, као што сте Ме известили, у јучерашњој седници прихватила и примила предлог закона о изменама у устројству војске. Те измене показале су се искуством као веома потребне за стално напредовање Моје војске, и за то сам овластио Мога Министра Војног,

[1] 11 (23. јула) писао ми је опет гроф Бреј. Из тога другог писма да цитирамо само неколико врста:

„Приликом мог најпокорнијег праштања Њ. В. Краљ благоволео је казати ми: „Dites à Bétant que je m'occuperai de son affaire à laquelle je m'intéresse personellement.“ После су настала тешка времена *за моју другу Отаџбину Србију*, и тек сада изгледа да ће воља Краљева, мудра радња његових Саветника и увиђавност народна уравнати пут повољнијим приликама. Због квантума посла који се на Вас срушио не жалим Вас. Ви сте се целога живота држали *начела: да само рад води слободи.*“

да те измене предложи Народној Скупштини. Глас Народнога Представништва одјекнуо је веома пријатно у Моме срцу; одлука Народне Скупштине веома Ме је обрадовала. Радујући Се као Краљ и Врховни Командант, што Народна Скупштина гаји, као и Ја, осећаје топле љубави према нашој милој узданици краљевској Ми војсци, Ја, у Моје име, и у име Моје војске, срдачно благодарим дичним представницима вернога Ми народа на овом новом и сјајном доказу њиховог родољубља и овлашћујем вас, драги Владане, да пред Народном Скупштином будете тумач ових Мојих осећања.

У Нишу, 14. јула 1898.

Ваш благонаклони
АЛЕКСАНДАР

Народна Скупштина је ово писмо, као и сваку енунцијацију Краљеву, саслушала стојећки и прихватила са громким „Живео Краљ."

У XXVI седници Народне Скупштине од 14 Јула дошао је на дневни ред пројект закона о потпомагању домаће радиности (индустрије). Министар Народне Привреде Сима Лозанић отпочео је начелну дебату беседом, у којој је разложио зашто досадашњи законски прописи нису имали јаког утицаја на развитак индустрије и домаће радиности и зашто је Влада нашла, да је потребно узаконити нове мере за унапређење ове гране Народне Привреде. Илија Стојановић, који је сва питања разумевао, и ако је признавао умесност Министрових разлога, ипак се „бојао да се и од сада као и до сада не изигра ова „установа" од стране *странаца.*" И ако је тиме дарнуо у једну врло осетљиву жицу народних посланика, ипак Скупштина усвоји одмах овај предлог у начелу и пређе на специјални претрес. У овоме је био главни јуриш на одредбу по којој би држава, окрузи и срезови могли да повлашћеном индустријалцу плате 10% више него страним фабрикантима. Овај јуриш, да треба претпоставити туђ фабрикат у државним набавкама зато што је 10% јевтинији од домаћег предводио је џамбаски краљев посланик и мој велики протеже Милосав Куртовић, који је сигурно хтео да докаже како је његов протектор имао право, што је при саставу свог

кабинета најпре на њега помишљао за портфељ Министарства Привреде. Беседницима, који су бранили Владин предлог било је ласно доказати сву неоснованост напада тога џамбаса-консула и умесност предлога који хоће да протекцијом домаће индустрије осигура прераду домаћих сировина у сопственој земљи и тиме унапређење целокупне народне привреде, и тако је овај законски предлог у Скупштини усвојен и у специјалном претресу, а после ове седнице, која се претворила у конференцију, председник је своме протежеу добро натрљао уши, наравно моралне.

Много је већа дебата била у XXVII седници Народне Скупштине око закона о уништавању штетних животиња и биљака и о заштићавању корисних, али из те местимице смешне препирке не вреди ништа овде забележити.

На првој седници нове сесије 17 Јула 1898 поднесени су: државни буџет за 1899, предлог закона о накнадним кредитима за 1896 и 1897 годину, о изменама и допунама у закону о таксама, закони о народним школама, о државној статистици, о унапређењу сточарства, о риболову, измене и допуне у закону о Класној Лутрији, у закону о попису људства и стоке, у закону о шумама. Сви су ови пројекти упућени дотичним одборима, односно изабрани су нарочити одбори, па се онда прешло на претресање закона о општинама. Против овог предлога у начелу био је наравно једини Драгомир Радуловић, јер се „њиме одузима народу једно право, које је деценијама уживао, право да себи бира општинску управу“. На то је одговорио народни посланик Никола Николић, да има више од 20 година како сресни начелници и писари у ствари постављају и збацују кметове, и да се према томе народу овим пројектом ништа не одузима. Радисав Петровић, Михаило Митровић а нарочито „трибун“ Илија Стојановић нађоше да је Министар овим предлогом управо изишао на сусрет остварењу народних жеља. Кад му је Јосип Бојиновић приметио да се овај предлог коси са чл. 127 Устава земаљског, по коме су општине у својој управи самосталне, Илија Стојановић је доказивао, да је предлог са свим уставан.

Старац-посланик Живко Јеремић жали, што је доживео, да се данас подноси овакав законски предлог, да се народу постављају општински председници као тутори, *али, пратећи од године 1844 па до данас какви су људи бирани за председнике општина и друге општинске часнике*, мора да призна да је поднесени предлог уместан, и он га прима у начелу. Још један од најстаријих по годинама народних посланика, Никола Радовановић из Чачка рече да он памти време, када су *поштени људи* бирани у општинску управу и кметовали по 20 година, и тада је било добро и за општине и за државу. Али од неког доба пошло се странпутицом, дрски олош општински отима општинску управу и упропашћује општинско имање, злоупотребљава слободу општинских избора, зато и он налази, да је овај предлог сувремен и прима га у начелу. У истом смислу говорили су још народни посланици Гаја Швабић, Аранђел Маринковић, Виден Станковић, Ђорђе Јеленковић (који је чак честитао Министру унутрашњих дела што је овакав предлог поднео), Милош Илић, Милутин Ризнић, Михаило Јевремовић, Мика Поповић изашао је са предлогом, да народ бира општинске одборнике, па Министар да поставља једног од тих избраника за председника општине. Радован Милошевић беше нашао, да ово није начелна дебата о целом закону, него специјална о једном параграфу, с тога је тражио да се дебата врати на дискусију у начелу. Драгић Муцић био је једини народни посланик, који је одсудно изјаснио се у начелу против овог законског предлога. У место да се и шабачки посланик, који је био истог мишљења, као и Муцић, задовољио сличном изјавом, Сава Илић нашао је за добро, да по своме плаховитом темпераменту увреди целу Скупштину. Друга глава двоглаве опозиције у Скупштини дрекнула је овако:

„Чујем од многих предговорника, да народ није дозрео да себи бира председнике и кметове, но да треба да му се постављају претписом или указом. Заиста народ није дозрео да бира себи председнике. Да је тако, *доказ је што смо ми овде*, јер да је народ дозрео, он би изабрао боље људе у Скупштину, а не овакве, као што смо ми.“

Ове речи Саве Илића изазвале су такву буру у Скупштини, да је Председник морао не само да одузме реч говорнику него да стави питање: Сматра ли Скупштина, да је увређена оваквим говором Саве Илића? Наравно да је цела Скупштина гракнула „јесте“, и онда је газда Сима Несторовић морао да позове Саву Илића да тргне натраг речи којима је увредио Скупштину. Сава одговори да то неће учинити „па ма шта било.“ Илија Стојановић му добаци „Па кад сви неваљамо онда си признао и за себе, да си неваљалац“, а Сава му врати да то задржи за себе. Милан Драгојевић грми да се Скупштини прибави задовољење, иначе ће он онога часа изаћи из Скупштине. Светозар Гвоздић фино дипломатски доказује, да је овде пала увреда „највећег калибра“ за Скупштину, и моли да се у овом случају држи тачно пословника. Тако је и урађено. Седница је прекинута, а кад се после одмора опет наставила, председник је изјавио да ће се за данашњи „неред“ и увреду Скупштине, на основу чл. 71 пословника решавати у идућој седници. За тим се прешло на дневни ред. Пошто је још председник општине нишке Тодор Миловановић говорио у начелу *за* предложени закон — Скупштина је завршила начелну дебату, примила је закон у начелу, и прешла на специјалну дебату. Из ове има да се забележи, да се заустављало на питању, да ли да пенсионовани чиновници, који буду постављани за председнике општина, имају иста права као и активни чиновници или не, даље код питања о платама наименованих општинских председника. Неки су налазили, да су те плате сувише велике, а неки да су сразмерно мале. Још се мало дебатовало и на питању, где да буде судница раштрканих општина, и шта се има узети као средокраћа. Најзад се претресало и питање велеважних општинских писара. У главноме цео је пројекат усвојен по владином предлогу, и Скупштина је тражила нарочито да се општински закон са овим изменама и допунама наштампа и разда општинама, што је Министар Унутрашњих Дела обећао урадити.

Сутрадан, пошто су прочитани протоколи, молбе и жалбе и нови укази о поднашању неких ситнијих за-

конских пројеката владиних — дошао је на ред случај са шабачким послаником. Председник Скупштине узе реч да каже:

„Господо посланици! Вама је свима познато, како је се јуче посланик Сава Илић изразио према Народној Скупштини; његове изразе сви смо осудили, јер је у њима било увреде па и оној господи посланицима, које је Његово Величанство Краљ изабрао. Тражио сам од њега да узме реч натраг, но он то није хтео учинити. Стога, господо, на основу чл. 71. Устава, искључујемо г. посланика на 30 дана из седница Народне Скупштине.“

Цела Скупштина гракну „Прима се.“

Председник: Позивам г. посланика да напусти скупштинску дворану.

Сава Илић: Ипак (ваљда) могу остати као слушалац.

Председник: Можете.

За тим се прешло на претресање закона о Народној Банци (овлашћење да може пустити у оптицај 30 милиона динара новчаница) и закона о општинама.

XXVIII

ТРЕЋА МИСИЈА ВУКАШИНА ПЕТРОВИЋА

13. Јула 1898 звао је Краљ мене и Министра Финансија Стеву Д. Поповића нарочито у Двор и казао нам је од прилике ово:

Досадашњи покушаји наши, да закључимо зајам за исплату „летећих“ дугова и за санирање државних финансија, нису успели; француска група, која је њему (Краљу) лично обећала помоћи нас у томе послу није одржала реч, јер јој Русија преко француске владе није допустила да то учини. Обе мисије Вукашинове у Немачкој нису успеле зато што финансијски кругови у Европи тада још нису имали вере у сталност новога курса у Србији. Међутим изгледа да смо ми, својим унутрашњим радом за непуних десет месеци, већ стекли толико поверења у Европи, да нам чак *влада* једне велике силе *нуди* своју помоћ да санирамо државне финансије.

На моју примедбу да мени као шефу Владе и Министру Спољних Послова до тога тренутка није ни један представник великих сила у Србији ни једном речи наговестио сличну понуду своје владе — Краљ рече, да је понуда учињена директно њему, и да је та велика сила Аустроугарска.

— То је врло љубазно — рекох — само би правилније било, да влада суседне Монархије, кад већ хоће Србији да учини једну такву услугу, није чак ни са тако љубазном понудом обратила се директно суверену Србије, него да је то саопштење учинила његовој *Влади*, која једина има да преговара о пословима државним.

— Баш сте Ви смешан докторе, рече Краљ. У место да кажете: хвала Богу, Ви закерате да је кобасица крива. —

— Mercі за подсећање на ту народну пословицу. Што се мене *лично* тиче, ја бих чак требало и да благодарим што аустроугарска влада у овоме послу обилази нас, *надлежне* министре, те се обраћа непосредно Краљу, јер то је најбољи доказ колико је ова влада „аустрофилска“, али као Министар Спољних Послова сумњам да би се *влада* суседне монархије у таквом питању обратила директно ма коме *Суверену* друге државе.

— Ласно је теби закерати због таких формалности — рече Ст. Д. Поповић — али да си ти на моме месту, ти би оберучке прихватио ту понуду, не питајући преко *кога* је учињена. —

— Добро, добро. Да видимо из чега се састоји та кобасица, која је крива? —

— Нуде нам — рече Краљ — да нам помогну доћи до *већег зајма,* који би нас поставио у положај не само да исплатимо летеће дугове него и да дефинитивно уредимо државне финансије. То је једна услуга коју аустроугарски заједнички Министар Финансија хоће у име Монархије да учини Србији, зато ми је изјављена жеља да пошљемо нарочитог изасланика, са којим би г. фон Калаји могао преговарати. —

— У таквом случају, Господару, ми имамо само једног човека, кога би могли послати да води те преговоре, и то је г. Вукашин Петровић. —

— У саопштењу — рече Краљ — које је мени учињено, изрично се захтева да Вукашина пошаљемо. —

— Драге воље, ако Стева пристаје, да и ову трећу мисију поверимо Вукашину? —

— Пристајем, ја шта ћу — рече Стева Бели.

— Врло добро — заврши Краљ — пишите, драги докторе, одмах Вукашину, поверите му мисију, и наредите му да одмах иде у Беч. —

Услед ове наредбе, ја сам истога дана 13 јула 1898 упутио Вукашину у Београд овакво „строго поверљиво“ службено писмо:

„Господине Министре,

„Царска и Краљевска Аустроугарска Влада саопштила је Њ. В. Краљу, нашем премилостивом Господару, да је воља помоћи Његовој Влади да закључи у Бечу повећи зајам, који јој је потребан да регулише своје „летеће“ дугове, и да би Краљева Влада требало да пошље свог нарочитог повереника, који би о томе преговарао са Царским и Краљевским заједничким Министром Финансија г. од Калаји.

„По споразуму са Краљевим Министром Финансија г. Ст. Д. Поповићем, а по овлашћењу Господаревом, ја поверавам ту важну мисију Вама, тврдо уверен да ћете Ви заложити сву своју стручну спрему и цео свој патриотизам, да ове преговоре водите и довршите онако, како то захтевају интереси Србије. Формална пуномоћ послаће Вам се, чим нам јавите консорцијум са којим, и основу на којој будете преговарали.“

15. Јула пише ми Вукашин да се прима мисије, па онда вели:

„Овога часа вратих се од г. Шисла. Реч је о форинтама а не о францима. У оригиналу стоји Gulden а не francs, дакле искључена је свака сумња.[1] Слаже се у свему са скројеним планом. И он налази да је ствар озбиљна, а избором мојим биће Калаји задовољан, јер му је тако и нагласио. Г. Шисл је већ нотификовао мој долазак у Беч. Обећао је вечерас доћи у мој виноград, што је такође добар знак за расположење његове владе, јер је он човек врло дисциплинован и смотрен.“

16-ог Јула отпутовао је Вукашин у Беч. После три дана добио сам од њега овакву депешу:

„Не изнеше никакав формалан *предлог*, него само ове *мисли:* даће нам шездесет милиона под условом да се исплате и заложене хартије. Као гаранцију траже: експлоатацију железница као и право откупити извесне шуме. Државу ће ослободити плаћања ануитета за цео овај зајам. Са садашњим кредиторима споразумеће се односно заложених прихода железничких. Калаји присуствовао конференцији. Он саветује да примимо. Данашњом поштом шаљем вам писмо.“

[1] Мало сниже видеће се, да се у први мах помишљало на зајам од 20 милиона форината.

Ово писмо гласи: „Добио си моје две шифроване депеше. Из друге, мало час експедоване, видео си, да сам био код г. Калаја. Он ме је врло лепо примио и казао оно што ти телеграфисах, тј. да групу састављају овдашња Унијон-банка са неким берлинским и пештанским кућама. Које су ове куће, не хтеде ми рећи. Питање о гаранцији зајма одмах је истакао. Ја му рекох: приход од трошарине, од вишка монополских прихода, од соли (кроз годину дана). Он то чу, али ми не показа задовољно лице. „А шта мислите, како би било да се даду железнице као гаранција.“ Ја га запитах: да ли он мисли на експлоатацију истих или на интабулацију? Пошто је потврдио да је прво, одговорих му, да је то непопуларна ствар и да би боље било не дирати у њу. На то ми г. Калај рече, да би се то дало популарисати, ако би се створило *српско-немачко* друштво за експлоатацију. Пошто га запитах: да ли је то услов банака и пошто ми је одговорио да *није*, но је само његова идеја, на коју могу и банке доћи, нисам даље улазио у објашњавање ове тачке, јер се и он оградио од тога. За тим му ставих питање о суми зајма. Потврдио је 20 милиона форината, као што сам у депеши јавио. После тога ставио је питање: како ја мислим о нашем финансијском стању? Ја му разложих, да је оно добро. Има, рекох му, довољно отворених извора, само их ваља рацијоналније експлоатисати, па му примерима објашњавах да је тако. Он ми на то одговори, да му је мило, што и ја мислим, као што г. Шисл јавља. Но, додаде ми, г. Министар Финансија, који је био пре неки дан у Будапешти, учинио је другојачи утисак. Ја на то приметих, да господа у Будапешти нису добро разумели г. Министра Финансија, на што он оћута и пређе на питање о политичкој ситуацији у нас. Ја му одговорих, да је ова чиста и јасна. Њ. В. Краљ зна шта хоће и има снаге и чврсте воље, да то и оствари. Партизанство му је мрско, а ради и много и с добро смишљеним планом. Краљ се решио да не попушта од свога плана, који се своди на то, да економски оснажи и финансијски уреди Србију. То му беше драго да чује. Питаше ме даље о г. Митрополиту, да ли није онако исто за-

туцан русоман, као што беше пок. г. Михаило. Не, рекох му. Г. Инокентије је скроз пријатељ Краљев и слуша само њега. И то му се допало. Разбираше за Његово Величанство Краља Милана; а нарочито да ли има утицаја на ток послова у нас. То му потврдих, објаснивши му, да је Његово Величанство Краљ сâм у више прилика истицао узвишену особу свога Краљевскога Оца. И ово му беше по вољи. На крају ме замоли да сутра у 1 сат по подне дођем к њему, где ћу затећи и директора Унијон-Банке."

Сутрадан писао ми је Вукашин ово писмо:

„Потврђујем мој мало час експедовани шифровани телеграм од 77 група. Он ти је донео, у збивеном простору, главне погодбе, под којима Србија може сад одмах доћи до 60 милиона динара. На ову висину попео сам ја суму зајма, ако се до закључења дође. Но као што ти у депеши нагласих, директор Унијон-Банке није још отворено ушао у преговоре са својим људима, јер он хоће најпре да зна: да ли Краљева Влада пристаје у начелу, да уступи експлоатацију железница друштву и да ли у начелу хоће да прода извесне шуме. На другој основи неће да преговара. Гарантију трошаринским приходом и приходом незаложених монопола не прима, са разлога што би се тиме смањила сума потребна држави за издржавање њене управе.

Он хоће да се наш буџет ни за пару не повећа услед операције, коју предлаже. Он купује шуму, полаже дакле за њу готов новац. На ту суму новаца нема шта да се плаћа. Исто тако узимљући у експлоатацију железницу, он ослобођава државу од сваког плаћања за исту и од плаћања самосталној Управи. Он би са садашњим повериоцима учинио споразум о суми, коју би им полагао, на основу карлсбадског уговора, а у име прихода од железница. Пошто титри, које би издао за овај зајам, не би били државни него друштвени, то не би држава наша за тај зајам ни гарантовала нити га плаћала. Нове железнице би правило ово исто друштво али не само оне, које се законом хоће да предвиде, него и независно од тога друге, потребне за експлоатацију шума. Ни за што не траже државну гарантију. При-

стају да се образује управа железничка, у којој би било више Срба него странаца, само би желео да се техничарском особљу не праве тешкоће с наше стране. Немају ништа противу државног надзора као ни противу утврђења максималних тарифских стопа. Траже да се заложени титри откупе, за то и пристају да даду у место 40,000.000 — шездесет.

У даља обавештавања није хтео ни он ни Калај да се упуштају. Траже најпре пристанак у начелу на горе побројане погодбе, па ће после да уђу у ствар дубље.

Ја сам, на захтев њихов, два пуна сата објашњавао наше стање. У том погледу сам их потпуно и задовољио и добро расположио, то су ми изречно признали. Г. Калај ми је рекао, да могу, с његове стране, препоручити, ову основу. Ја му приметих, да је ствар непопуларна и с тога да ће се тешко примити. На то ми је он приметио, да то све зависи од модуса извршења. Апеловао је на мене, да седнем и да израдим цео план, па да му га донесем у уторник. На моју примедбу, да бих ја желео да се што пре сврши цела ствар, јер Скупштина чека на то, одговорио је, да то не може тако брзо да иде. Ствар је и озбиљна и тешка. Ја и сам увиђам, да је ствар и озбиљна и тешка. За то ћу те лепо молити, да се — ако Влада прими у начелу ово што саопштих — пошље амо још један пуномоћник, када дође време да се пише пуномоћије. За сада га још не требам; јер још не знам с ким ћу имати да закључујем уговор. Сећајући се оних твојих речи, изговорених ми у хотелу „Оријенту“, у Нишу, налазим чак да би најбоље било, да мене опозовеш са свим, а да упутиш амо кога другога, који би мање био изложен непријатностима од мене. Немој ово зло да разумеш. Ја не бежим ни од одговорности ни од посла. Али ме боли када ме без разлога коре и прекоравају баш они, којима најпреданије стављам у службу моје ништавне способности.

Размисли о овоме и измењај твоје мисли с Његовим Величанством Краљем. Ја ћу ти бити врло захвалан ако ме ослободиш ове мисије, као што ћу у опште вазда с чистом савешћу стати и стојати пред судом исто-

рије за све, што сам у мом животу урадио или пропустио да учиним. Мртвом се курјаку мери реп.“

„Мисао“ о уступању експлоатације дејствовала је на нас Министре као хладан душ. У толико одушевљенији беху Краљ и његов отац за мисли, које су у Бечу изнели пред Вукашина у место конкретног предлога. Целог 20-ог јула „обработавао“ је Краљ свакога Министра на по се и цео Министарски Савет скупа после доручка у башти око историјског шедрвана. Три пуна сахата доказивао нам је Краљ да би била суманутост одбити 60 милиона, које можемо добити „без плаћања ануитета за тај нов дуг“, само за то да задржимо у нашим рукама железницу, коју тако незналички експлоатишемо да једва истеруј емо трошак, а не зарађујемо ништа за амортисање уложеног капитала. Ни један од Министара није се могао убедити да за 60 милиона треба дати странцима експлоатацију целокупног привредног промета Србије. Сви смо говорили против, али највише Министар Унутрашњих Дела. Све његове беседе беху варијације на ону стару латинску реченицу „Timeo Danaos et dona ferentes“ или „страх ме и од поклона аустријских“. Кад је Краљ видео да нас онако на окупу не може савладати, он нас пусти око 4 сахата да идемо у Скупштину, само задржа Андоновића „да иде с њим на купање“. Очевидно беше Краљ дошао до уверења, да се мора вратити још један пут на методу, којом се служио тога дана пре подне тј. да ломи Министре једног по једног, па како је видео да је Андоновић највише говорио против, узео је њега у своја кола, и гњавио га је својим „апсолутним“ разлозима до његовог купатила на Нишави. Хтео је да настави ту операцију и у води, али Андоновићу није било до купања, па је остао напољу и по највећој врућини ходао је поред Нишаве, док је Краљ изашао из купатила, па га је после опет целим путем до конака уверавао, како морамо пристати на тај услов... Али Јеврем се није дао осолити. На све је одговарао као да је родом из Хомоља: „Ба ну“.

За време овог Андоновићевог „распјатија“ између Ниша и Нишаве ја сам гледао да добијем времена, а

после да сазовем једну седницу Министарског Савета *без Краља,* да се посаветујемо сами, слободни од Краљевог притиска.

Прво сам пробао да постигнем оваквом депешом Вукашину.

„Господар, ја и Министар Финасија имамо потпуну веру у тебе и молимо те да заложиш сву снагу да се ова ствар добро сврши. Њихова мисао је дрска. Волели бисмо да имамо ближе податке пре него бисмо могли пристати у начелу. Зато јави што скорије ако можеш: За колико година траже експлоатацију железница, које шуме хоће да купе, је ли шездесет милиона al pari или по курсу и каквом. Вечерас надам се да ћу ти моћи послати пристанак у начелу да се на тој основи продуже преговори“.

Друго сам постигао тиме, што сам све Министре сазвао где нико не би ни слутио, у нишке канцеларије Министарства Војног, које су биле смештене у некадашњем „Хотелу Берлину“.

Штета што говори појединих Министара на овој седници нису могли бити стенографисани. Ја сам, по обичају, водио белешку оловком и хватао само главне мисли појединих говорника, у колико сам их у дебати могао ухватити. Ево како та белешка гласи у оригиналу:

„*Андра* (Ђорђевић): Ствар је врло непопуларна. Скупштина њу неће никад одобрити. „Mehed“. Будућност Србије ангажована. Као пријатељ династије не може то да саветује. Ако се то усвоји, подноси оставку после три месеца.

Коста (Н. Христић) не пристаје из истих разлога, али неће сада од тога да прави питање, док се не сврши Скупштина. Пристаје да се воде преговори. Нема те Скупштине, која би то примила.

Андоновић (Јеврем): Нешто се иза брда ваља. Ово је теже и од суспендовања Устава. Ни у ком случају не може пристати да се икоме уступе српске железнице. Ово су дубока посла. Нема Скупштине, која ће то да вотира. Али пристаје да се воде преговори.

Атанацковић (Јован): Ствар сада треба пресудити у начелу. Финансијско-железничко гледиште говори *за*. Али политичка је страна у превази и са *тога* гледишта и он се придружује првој тројици.

Коста (Н. Христић): У садашњој ситуацији, за време Скупштине, ми бисмо изазвали кризу. Да би Краљ могао свршити са Скупштином ваља допустити преговоре.

Андоновић: Да се Вукашин овласти да води преговоре за зајам од 60 милиона.

Атанацковић: На што то кад смо у напред против?

Лозанић (Сима): Правимо већег баука него што је. То је већ било у нас (да странци воде експлоатацију наших железница). Наше железнице носиће више под њиховом управом. Шуме пропадају, а ми никакве вајде од њих немамо, јер нити умемо. нити имамо с чиме да их ми правилно експлоатишемо. А политичко питање? Ако они нама даду 20 милиона преко свију потреба, ми ћемо се наоружати и стајаћемо политички боље.

Атанацковић: Добивање оружја, макар и за готове паре, зависи од пријатељства државе, преко које треба оружје да нам дође. И ово оружје, које сад имамо, не бисмо имали, да Аустрија није пристала (да нам га пропусти). Главно је политичко питање: Зашто нам Аустрија све то нуди?

Др. Владан: На то питање може се двојако одговорити: Или Аустрија одиста жели оно што њени министри спољних послова ево већ 20 година пред својим делегацијама јавно тврде, да Аустрија истински жели самосталност и благостање балканских држава, и онда суседна монархија, задовољна што је у Србији једна влада, која је коректна у својим односима према њој, хоће овој да помогне да савлада највећу тешкоћу свога програма, санирање државних финансија — или они, који тврде да Аустрија хоће по што по то у Солун, имају право, и онда јој за тај марш безусловно треба моравска долина, и наравно треба јој и железница, која иде том долином. Што се мене лично тиче, ја дотле не верујем да ће Аустрија поћи на Солун, докле у суседној монархији води прву реч Угарска. Али баш и када бих

могао доказати оно, што ја држим да је вероватније, баш и када бих могао доказати да Аустроугарска искрено хоће да нам помогне само зато да постанемо јачи потрошачи њених индустријских производа, за које је Балканско Полуострво главна пијаца, ја ни у том случају не бих пристао, да им дамо експлоатацију наше главне железничке линије, као што је не бих уступио ни Германији, нити каквом руском или француском друштву, а не бих пристао из привредних и династичких разлога, јер нашу садашњу лошу експлоатацију ми можемо са трудом и поправити да много мање кошта и више носи, али ако би се наши антидинастичари дочепали с правом пароле „Продадоше Обреновићи Шваби и железнице и народне шуме", та се штета не поправи ласно. Ну и ако сам ја против, опет налазим да ове преговоре треба водити, јер се за време њиховог трајања може наћи *друга* основа за зајам, који нам је толико потребан, а на коју основу ми сви можемо пристати, докле, ако ове преговоре и не отпочнемо, онда се лишавамо те могућности. Ако понуђачи до краја преговора остану упорно на овим „мислима", које су за сада изнели пред нашег изасланика, ми ћемо их онда ласно прекинути. Али покушати на овој основи у начелу да се до боље основе у ствари дође, мислим да је наша дужност.

Лозанић: Ми имамо да бирамо куда ћемо: уз тројни или уз двојни савез. Бугарска је већ хтела да нас нападне. Ми не смемо остати усамљени.

Др. Владан објашњава спољну ситуацију у томе тренутку.

Андра..... (у жагору нисам могао ухватити шта је казао).

Ст. Д. Поповић: Прекрет у (нашој спољној) политици не наступа *сад*. Он је наступио наименовањем Краља Милана за Команданта Активне Војске. Ми не можемо натраг. Финансијски је понуда не може бити боља. А политички? Нико нам није пљескао ни за зајам код Народне Банке".

Толико је записано у мојој белешци о овој седници Министарског Савета, у којој је донесена оваква одлука

писана руком Косте Н. Христића а потписана од свију Министара:

„Рађено у Седници Министарског Савета 21 јула 1898.

„Министарски Савет у седници од 21 јула ове године решио је:

„Да се овласти Вукашин Петровић да води преговоре с Унијон-Банком и њеним компањонима о позајмици од 60 милиона на основу уступања експлоатације српских државних железница и извесних шума. Влада задржава себи право, да о ресултату тих преговора и о свима појединим условима донесе своју одлуку.

Др. Владан Ђорђевић с. р. Стеван Д. Поповић с. р. С. М. Лозанић с. р. Андра Ђорђевић с. р. Јевр. А. Андоновић с. р. К. Н. Христић с. р. Јов. Атанацковић с. р. Драг. Вучковић с. р.

Сутра дан, пошто смо ову одлуку показали Краљу, и пошто се он с њом сагласио, ја сам је у шифрама одтелеграфисао Вукашину у Беч. Пре него је он ову депешу могао добити, он је на мој телеграм од 21. јула одговорио оваквом депешом:

„Примио сам ваш јучерашњи телеграм тек данас после подне.[1] Није било речи о ономе што питате. Моје је мишљење да се зајам може добити al pari са 4 или 5 процената. Рок ће бити за железнице дужи, него за шуме.[2] Сутра ћу ићи Калају и молити конференцију, па ћу телеграмом јавити ресултат“.

Одмах иза ове депеше Вукашин ми је писао, 22. јула 1898. овакво писмо:

„Ни директор Унион-Банке г. Минкус ни г. Калаји нису ништа говорили о курсу зајма, ни о интересу ни о року. Нису хтели да се упуштају ни у шта докле не стигне пристанак Владе Њ. В. Краља односно давања експлоатације железница. Но ја налазим да зајам *мора* бити al pari за српску државу, а како ће они пласирати папире *своје*, то се нас не тиче. Зајам мора бити al pari,

[1] Био му је послат преко Посланства у Бечу, а не директно, јер још не беше послао своју бечку адресу.

[2] Према овоме нису помишљали да купе него да закупе извесне шуме.

јер се њиме откупљује право експлоатације. Кад се нешто купује, не може бити ни речи о каквом курсу испод pari. Тако схватам ја ову операцију, а како они мисле, знаћу сутра, па ћу ти јавити. Питање о интересу није за нас важно, пошто ануитет на зајам неће плаћати наша државна благајна, него ће га плаћати они. То питање има за нас посредну вредност тј. у колико се односи на суму задужења у опште. Што је интерес већи, биће сума задужења већа. Но и ово је моје лично схватање. Са њима о свему томе нисам још ништа говорио. Буди спокојан. Они ме преварити неће. А ја *ништа* потписивати нећу, докле ви не одобрите. Чак идем тако далеко, да ја не бих у опште ништа потписивао. Нека потпише сам Г. Министар Финансија. И ако ви на ово пристајете, не треба ми никакав помоћник. Ако се решите да пошљете још једнога, онда то треба да буде човек, кога ће г. Калаји примити. Питање је да ли се не би цела ствар разбила, ако би се саопштила још некоме. Будите обазриви ако хоћете да успете. Овде нико не зна шта радим. Кријем се и избегавам састанак са ма киме. Калаји ме је молио за највећу дискрецију, и ја је чувам. Хоће ли и други бити толико обазриви — не знам. Одговорност за то не примам".

23-ег јула у вече добио сам од Вукашина овакву депешу:

„Конференција била код Калаја. Саопштио сам садржај ваше депеше. Одговорили да ће позвати за суботу директора Аграрне Банке из Пеште да утврдимо услове. Консорцију састављају: Берлинско Трговачко Друштво, Менделсон, Аграрна и Унион-Банка".

После овог телеграма Вукашин ми је истог 23. јула писао писмо, из кога да цитирамо неколико места:

„Пре него што је дошао директор Унион-Банке г. Минкус, говорио сам са г. Калајем. Он ми је обећао најживљу помоћ да ствар свршим што пре и што корисније за Србију. Њему је, вели, стало до тога, да на делу покаже, да је пријатељ Србије. Када је дошао г. директор Минкус, одмах смо прешли на ствар. Саопштио сам му садржину твоје депеше, али не текст њен. Обећао

је одговорити ми написмено. Сада је, рече, најнезгодније време за преговоре ове врсте. Чланови управних одбора разних банака разишли су се по бањама. Осем тога Берлинци неће хтети да дођу овамо, па ћемо се можда морати сви састати у другој некој вароши. Ја сам одсудно захтевао да тај састанак буде или овде или у Берлину. Разумећеш да је то због комуникације с тобом. Морам се налазити у месту, у којем има наше посланство. На моје наваљивање пристаде, да за суботу позове г. Јеронима директора Аграрне Банке из Пеште, те да приступимо претресању услова. Калај на то изјави жељу да говори са г. Јеронимом пре паше конференције. У опште г. Калајн се својски залаже за ствар. Да није њега не би ништа постигли. Он јако цени Краља Милана и жели да Србија осети стварну корист од тога, што је он поред свог узвишеног сина.

„Ја сам г. Минкусу скренуо пажњу на то, да Берлинско Трговачко Друштво није с нама у добрим односима, па може целу ствар осујетити. Он се тога не боји, јер није реч о емисији српских државних облигација, него о емисији Аграрне Банке у Будимпешти.

„Како ће, судећи по досадашњем, ови преговори трајати дуже него садашња сесија Народне Скупштине, можда би добро било, да Г. Министар Финансија изради закон, којим би се Влада овластила да изврши ову операцију. Има већ неколико преседана ове врсте. У суботу или недељу мислим да ћу моћи јавити бар битне услове, који би имали ући у тај закон. Финансијски људи чудне су зверке. Не смем да покажем журбу, јер би то на њих рђаво утицало, а овамо знам колико је нужно да сазнамо главне услове. Не сумњај, да ћу се сав заложити да осветлам образ и себи и теби у овој служби Краљу и Отаџбини“.

25-ог јула била је у Бечу прва права конференција за ове преговоре, и трајала је $2^1|_2$ сахата. Чим су директори г. Минкус и г. Јероним отишли, Вукашин ми је писао:

„По свему судећи ствар ће ићи врло тешко, јер је г. Јероним данас истакао *мисао* да би шуме, које Влада

одреди, требало уступити друштву у *својину*. Објашњавах да би то било скопчано са великим тешкоћама, јер би за то требало законодавно одобрење. Они до душе рекоше, да то није предлог, него само једна идеја, али ја видим да они ту идеју неће напустити. Даље г. Јероним изнесе још једну „идеју", да би друштву требало уступити и један угљени мајдан (Сењски или Мисачу) за време докле би трајало право експлоатације. Сем тога он налази, да би још требало размислити, да ли је боље, да се Српска Влада или предузимачи споразуму са самосталном Монополском Управом о плаћању оне суме, која се њој има плаћати у име чистог добитка.

„То су три *идеје*, од којих је свака на по се тешка. Захтевах написмено: шта траже и шта дају. Одговорише, да то не могу учинити, док не проуче најновији годишњи извештај наше Железничке Управе. Зато сам те депешом молио, да ми тај извештај пошаљеш.

„На моје наваљивање присташе оба директора да нам даду 60 милиона у злату, само треба тражити начина, како ће се осигурати интерес и отплата. Оних 2,126.000, што се предвиђају као чист приход од железница, нису довољни. На моју примедбу, да ће се рационалнијом експлоатацијом ти приходи знатно умножити, одговорио је г. Јероним да за то опет треба уложити више капитала. Зато је остављен даљи разговор, док стигне извештај који сам тражио.

„То је све, што ти данас могу јавити. Дошло ми је да им скрешем све до мачке, па да се вратим. Али сам се ипак решио да издржим до краја."

Ја сам одмах набавио најновији извештај наше Железничке Управе и послао га у Беч, а Вукашин је отишао г. Калају, да му се жали на начин, како његови банкари отежавају преговоре.

Осем тога ја сам писао Вукашину, да о давању наших шума у својину томе консорцијуму не може бити ни речи.

26-ог Јуна у по ноћи добих од Вукашина овакав телеграм:

„Говорио сам с Калајем изјавивши му да шуме не можемо дати у својину. Молих га за скоро решење

сагласно са мишљењем (? Није се могло боље дешифровати). Обећа брзо свршити ствар. Јероним дође свих (биће сâм) те потврди реч Калајеву. Према томе ствар узима повољан правац.“

После два дана добио сам од Вукашина овакву депешу:

„После данашње коференције увиђам да се ствар неће брзо свршити, али *успех несумњив.*“

О тој конференцији добио сам овакав писмен извештај од 28 јула:

„На моју поновљену молбу да похитамо, те да бар начелне тачке уговора утврдимо, одговорио ми је г. Минкус са свим отворено, да се у оваквим преговорима не може хитати. „Ако Ви мислите да ћемо погодбу за 5—6 дана свршити, варате се. Ми ћемо доћи до споразума, али ће требати времена за то.“ Он оста при томе гледишту и онда када му рекох, да Скупштина неће бити дуго на окупу, и за своје гледиште изнесе ове разлоге:

1. Наше железнице су у рђавом стању. Да би их поправили, учинили да оне донесу више прихода, ваља им у њих уложити још неколико милиона. Зато су тражили да проуче извештај наше Железничке Управе.

2. Кредит Србије на париском тргу слаб је. Ово истина неће утицати на њихову *одлуку* да нам даду новаца, али тек свакојако и то утиче на решавање питања, које је пред нама.

3. Неповољан утисак, који је учинило одузимање монопола и железница од странаца, јаче се осећа у Будапешти него у Бечу. Ваља радити да се тај неповољни утисак, као и још један, поновљен пре кратког времена (?) збрише. На овоме се живо ради, и благодарећи г. Калају, прилично се успело.

4. Главни капиталисти нису код својих кућа него по бањама. И он и г. Јероним били би већ у бањама, да их овај посао није задржао.

На моје питање да ли, у таквим околностима, не би боље било, да се ја вратим у Београд, па да после месец дана опет дођем, одговорише: „Не. Ми морамо да

имамо с вама сталнога додира. Морамо сваки час тражити од Вас обавештења.“

Чим је захтевани најновији извештај наше Железничке Управе стигао Вукашину, он га је у споразуму са г. Минкусом одмах превео на немачки и послао га је директору Јерониму (који се управо зове Хијеронимн) у Будапешту, па је одмах опет отишао г. Калају, да га упозна са стањем преговора, и да му и по трећи пут изложи потребу, да се ствар што скорије сврши. Г. Калаји му је рекао „Ви чините све, и ја радим све што ми је могућно, па и сâм гроф Голуховски се јако заинтересовао за Вашу ствар. Нашао сам доста добре воље и код Унион-Банке и у г. Хијеронимија, па ако и поред свега тога не дођемо до жељеног ресултата, онда верујте да су само незгодне прилике криве.“

Ово је Вукашина прилично штрецнуло и он упита г. Калаја, да ли он нема каквог стварног узрока да сумња у срећан свршетак његове мисије? „Не, рече му г. Калаји. Мене страше тешке финансијске прилике у свету уопште. Па ипак ја Вам понова задајем моју реч, да ћу учинити све што могу, да се та ствар добро сврши“.

2-ог августа ноћу добих од Вукашина депешу:

„Од јуче лежим болестан. Сад добих од Јеронима писмо да се преговори морају одложити до септембра. Известих Калаја и молих га, да ме сутра прими, пошто је вероватно да ћу се прексутра вратити у Београд“.

На то сам му ја телеграфисао, да се не креће из Беча, докле Краљ не стигне у Беч путујући у Карлсбад.

3-ег августа пише ми Вукашин ово:

„Писмо Јеронимово, о коме сам ти јуче телеграфисао, гласи: „Благодарим за послате ми саобраћајне ресултате српских државних железница. Пошто ови ресултати на жалост не дају довољно покриће за један зајам у намераваној величини, и пошто су многа господа, чија је сурадња на овом послу потребна отишла на одсуство, то ми се чини, да треба да изјавим моје уверење, да за сада детаљни преговори не би могли довести ни до каквог ресултата, и да ће се према томе даљи преговори морати одложити до септембра“.

„Чим сам ово писмо прочитао — и ако сам био у грозници — писао сам г. Калају, да ми јави кад ме може примити. Но г. Калаји беше отишао у Ишл, одакле ће се тек вечерас вратити, те ће ме најраније сутра по подне моћи примити.

„Сматрам да бих погрешио, када бих се вратио пре него што говорим са г. Калајем. Он је узео иницијативу за овај посао. Од куда сада да се „цурукне“ с оне стране, којој је био задатак да вуче напред? Ово морам да расветлим, па ћу онда у среду кренути за Београд“.

Иза овог извештаја има оваква депеша Вукашинова:

„Калаји вели да останем овде и да не полажем вредност намолити Јеронима“.

4-ог августа пише ми Вукашин:

„Из мог последњег телеграма видео си да сам био код г. Калаја. Показах писмо г. Хијеронимија. Када га је прочитао он рече „Није г. Хијеронимиј онај, који има да каже пресудну реч. То је друга личност, која сада није овде, него ће бити у близини Беча. Чим се прексутра врати г. Минкус, ја ћу га звати и молити га, да позове онога господина у Беч. Буде ли тај господин још у близини Беча, он ће доћи и ми ћемо ствар свршити. Ако је отишао где даље, те га не могнемо наћи, онда наравно морамо се стрпети“. То ми је од речи до речи казао г. Калаји. На моје питање, да ли да ја овде чекам док тај господин не дође — он ми одговори „Да како да чекате“. — „А, ако се тај господин задржи 15—20 дана?“ — „Онда ћемо видети, шта ћемо даље предузимати“.

„Кад сам му рекао, да ће Његово Величанство Краљ сутра рано Оријентом стићи у Беч, беше му драго, јер вели прексутра је Царев дан, па неће бити у Бечу, и зато ће се он још сутра јавити Краљу, и молио ме је да га до подне известим, када ће Краљу бити угодно да га прими? Примио сам на се, да га о томе известим“.

8-ог августа добио сам из Беча од Краља овај шифровани телеграм:

„Наредио сам Вукашину Петровићу да остане овде због посла за који је послат, а из разлога које ћу вам саопштити ових дана. Преговори иду мучно. Из разговора са Вукашином Петровићем и Калајем видим, да *не треба да пристанемо на уступање железница.*

АЛЕКСАНДАР“

прави друм од Аранђеловца до на Рудник, па и ако је о томе изашао нарочити указ и наредба Министра Грађевина, да овај пут мора бити готов до 15 августа ове године, опет 2—3 механџије којима тај друм не иде у рачун, нађу начина да изиграју и наредбу Министрову, и заузимање шефа Владе и сам указ. Ситне власти нађу, да сада не може бити кулука, јер је жетва, или сад сељаци беру кукурузе итд. А два округа, на које спада тај пут, просекла би га за десет дана.

15 јула шаље Командант Активне Војске Председнику Министарства „на увиђај" један рапорт мајора Васића из Софије, од 10 јула 1898, из кога да забележимо само ово:

„У једном разговору, који ми је достављен, и у коме се говорило о путовању Кнеза Фердинанда у Русију, *Начевић* је јако нападао и Кнеза и данашњу Владу. Кнезу је приписивао најгоре особине, од којих је неке донео собом са запада, а остале је усвојио од Бугара и то најгоре. Начевић је тврдио, да се садашње његово путовање у Петроград тиче дефинитивног уређења питања о војној конвенцији између Русије и Бугарске. Том приликом је Начевић изјавио своје дубоко уверење, да Руси неће ни по што пристати да пуковник Иванов остане бугарски Министар Војни, него ће тражити да по повратку Кнежеву на то место дође пуковник Грујев, и то би била са свим природна последица једне такве војне конвенције."

Даље мајор М. Васић у овом рапорту тврди да се уверио, како Бугари „из неких својих, нама непознатих намера, чине велике припреме за одбрану против Србије, утврђујући Сливницу, Годеч па чак и фронт одбране на војишту Тимочко-Видинском."

16 јула 1898 потписан је у Нишу Краљев указ, којим се на основу чл. 8 закона о београдској трошарини даје право и вароши *Крагујевцу* да заведе трошарину, те да овим приходом општина изврши неке своје веће послове.

19 Јула 1898 биле су у Лесковцу трке Кола Јахача. Краљ се користио тим поводом, те је са својим Оцем и са мном отишао у Лесковац, да прегледа прве за-

четке индустрије у томе месту. Ту ме је стигла депеша да је Кнез Бизмарк умро. Краљ је одмах кондолирао Бизмарковом сину оваквом депешом:

„Његовом Превасходству Грофу Херберту Бизмарку.

„У име Моје и у име Српскога Народа придружујем се вашој жалости и молим вас да верујете, да искрено учествујемо у вашем болу. Име Кнеза од Бизмарка везано је и за нашу историју Берлинским Конгресом, који је, под његовим председништвом а у име Европе, освештао наше напоре за нашу народну независност и за наш развитак на путу напретка и цивилизације. Слава успомени славног покојника.

Краљ Србије
АЛЕКСАНДАР"

По споразуму са Краљем и његовим Оцем, и ја сам кондолирао у име Српске Владе оваквом депешом Канцелару Немачког Царства:

„Дубока жалост, која је данас, услед смрти највећег државника деветнаестога века, обузела силну Немачку Царевину и високо образовани немачки народ, изазива најживље саучешће у свију народа који хитају истим високим метама, и који се боре за највиша блага културе. У име Владе Његовог Величанства Краља од Србије, ја молим Ваше Превасходство да благоизволи примити уверења нашег саучешћа, пуног поштовања. Бесмртна слава великоме Канцелару великога Цара.

Министар Председник
ДР. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ"

Међутим је Народна Скупштина претресала и усвојила неколико ситних предлога Министарства Финансија, а на име о кантарини, лежарини, ношевини; да се не могу понављати парнице по кривицама, над којима је изречена пресуда на основу закона о царинарницама; да се укине акциз на пиће у оним местима, у којима је заведена општинска трошарина; да се право на штампање свију монополисаних хартија за државну и општинску потребу пренесе на Управу Државне Штампарије итд. Скупштинска дебата постала је живља тек пошто је на дневни ред дошао законски предлог *о народним школама.*

Ту је цела опозиција скочила против као један човек — што није било тешко, јер их у опозицији беху свега двојица: Драгомир Радуловић и Милош Илић. Обојица нађоше да се овим законом просто уништавају све основне школе у Србији, из врло простог разлога, што се учитељске плате преносе из државног буџета на окружни прирез, који се неће никад скупити. Милош Илић нађе још и то, да ће се овим законом укинути обавезна настава. Из бриљантне беседе Министра Просвете, којом је одговорио на ову љуту критику опозиције и којом је разложио побуде за ову реформу, довољно је забележити само неколико тачака. Андра Ђорђевић рече да је и он, као и сви његови претходници у Министарству Просвете, добијао силне жалбе од општинских одбора, како учитељи не врше своју дужност, како настава не ваља, како се у школи предају сасвим непотребне ствари, што све значи да наставни план у основним школама не беше удешен према потребама народним. С тога и јавно мишљење и и саме учитељске скупштине одавно траже реформу у основној настави. С тога је Министар сматрао за дужност да ту реформу изведе у договору са Народним Представништвом. Из поднесеног предлога види се двоје: савремени дух у настави и практичност наставног плана. Осем тога ова реформа је у вези са раније вотираним законом о средњим школама. Сталним стручним надзором обезбеђен је континуитет у настави, а њиме успех је много поузданији. Ова реформа, у вези са наставним планом у *грађанским* школама, упутиће ученике на практичан рад у животу и оспособити их да нађу себи зараде и *ван државне службе.* Не стоји тврђење г. Илића, јер чл. 1. овога закона изрично каже, да свако дете у Србији, мушко или женско, мора свршити основну школу. Односно учитељских плата Министар је констатовао да, Србија, по учитељским платама, долази скоро на прво место међу свима државама, а у целоме свету учитељи се плаћају из *општинског* буџета. Утврђује, да је *за писменост у Србији до сада касарна учинила више него школа*, да се тај прекор мора скинути са школе њеним преустројством. Овом реформом иде се на то, да од сад учитељи не буду више носиоци политичких програма, већ прави и предани

школски радници, за које ће опет да важи народна изрека „Бог да прости учитеља па родитеља“. — После Министра узео је реч Краљев посланик Стеван Веселиновић, али уместо да као просветни чиновник изнесе своје стручно мишљење о овако крупној просветној реформи, он је целу своју дугачку беседу посветио доказивању, да ће се преношењем плате са државног буџета на окружни учинити једна велика неправда многим окрузима, а кад настану елементарне непогоде, па се не буде могао скупити прирез, онда ће дотични окрузи остати без школа. Он предлаже државни прирез за издржавање школа. — Известилац Коста Ивковић побио је све наводе Веселиновићеве. Овај почиње да реплицира, многи скупштинари постају услед тога нестрпљиви и вичу: да да се заврши начелна дебата, тако, да Гаја Швабић одустаје од добивене речи, председник ставља питање и Скупштина решава да се дебата продужи. Гаја Швабић доказује да је апсолутно свеједно, да ли ће се учитељи плаћати из државног или окружног буџета. Остали беседници (Радован Милошевић, Михаило Илић, Мика Поповић) налазе, да је предложена реформа у наставном погледу добра, само се разликују у питању, одакле да се учитељи плаћају. Видећи, да се цела дебата своди једино на то новчано питање, узео је реч и Председник Министарства да покаже разлоге, који су Владу руководили када је предложила, да се учитељи плаћају из окружног прореза. За народ је апсолутно свеједно, да ли ће учитеље основних школа плаћати окружним или државним буџетом, напротив, када учитељи буду на окружном буџету, окрузи ће се старати да се пружају према губеру и да школе одговоре очекивањима оних који их издржавају, а ако остану на државном буџету, овај ће због самих основних школа сваке године морати порасти за 100—180,000 динара, а настава ће добијати само у *броју* школа. Овако: затварају се врата наглом повећавању буџета, помаже се и овим поставити здраву основу за државне финансије, постиже се одмах једна уштеда од 500,000 дин. у државном буџету, а што је главно, добија се гарантија, да ће школе бити боље и да ће се умножавати према фактичној потреби народној. Констатујући да изгледа, као да

је цело Народно Представништво уверено, да је предложени закон бољи од досадашњега, Др. Владан се нада да ће за њ гласати сваки, ко је за то, да се народни подмладак у школи спреми за практичан живот, да се настава окрене практичним циљевима, те да школовани људи могу зарадити хлеба а да не висе сви о државном буџету. — У протоколу ове седнице Скупштинске (од 22. јула 1898.) стоји да је ова беседа изазвала „бурно одобравање“ у Скупштини, али се не види за што се владин посланик Стеван Веселиновић ополчио на Председника Владе, тврдећи у „личном објашњењу“ да он није нападао овај закон у наставном погледу. Ова беседа Веселиновићева изазвала је такав „жагор“ у Скупштини, да је Председник њен хтео да стави понова на решење питање о продужењу начелне дебате. То је опет наљутило Ст. Веселиновића и са изјавом „када ми се не да реч, онда мени није ни место овде“ изађе из Скупштине. Председник је сада ставио на гласање питање и Скупштина је са свима противу два гласа примила у начелу овај предлог за закон о народним школама.

На састанцима Скупштине од 23, 24 и 25 јула била је специјална дебата о овоме закону. Ова се прво закачила за нову установу дечијих забавишта (Фребелових), и ту је морао не само Министар Просвете него и Председник Владе да чешће узима учешћа у дебати, док је Скупштина појмила важност ове нове установе и примила је. За тим се водила борба о броју ђака, који може бити у једном разреду, о томе да ли се женска деца нарочито сеоска не би могла ослободити од обвезе да иду у школу. И овде су морали Министри да се боре, да спасу принцип обавезне наставе, и успели су у томе. Борба око учитељских плата била је и у специјалној дебати врло велика. Илија Стојановић, Васа Анђелковић, Алекса Петковић и Филип Јовановић захтевали су да учитељске плате остану на државном буџету; Љуба Каменчић, Гаја Швабић, Михаило Јевремовић, Михаило Петровић, Милосав Куртовић, Пера Тодоровић, Министар Финансија и Министар Председник бранили су Владин предлог и Скупштина је предлог примила. Тако исто дугачка дебата о стану и огреву учитеља у школи од-

носно о станарини. У седници Скупштине од 24 јула завршена је специјална дебата и усвојен је цео закон о народним школама.

Из протокола VIII. редовног састанка Народне Скупштине од 24. јула, на коме је усвојен цео овај закон, да забележимо:

„Председник Министарског Савета и потпредседник Народне Скупштине благодаре Народном Представништву на патриотском раду око примања овог закона, којим ће се постићи велики успех у основној настави и целој просвети народној.

„Потпредседник Народне Скупштине за тим је благодарио Влади на овако корисном законском предлогу, који је Скупштина усвојила. (Живо одобравање: „Живела Влада“)“.

При претресању владиног предлога за измене и допуне у закону о државној трошарини, који је за тим дошао на дневни ред у Скупштини, једини је Драгомир Радуловић био против, јер се тим изменама оптерећују трговци колонијалисте. Министру Финансија није било тешко доказати, да тај терет неће пасти на колонијалисте него да ће се поделити на потрошаче и Скупштина је предлог усвојила. Код измена и допуна о Класној Лутрији није чак ни Драгомир Радуловић имао шта да примети, и предлог је без дебате усвојен. Из дебате о закону односно Више Женске Школе, која је вођена у седници Народне Скупштине од 25. јула, вреди забележити, да се велика борба водила о годинама старости, које треба да је навршио професор, који би се могао поставити за управника Више Женске Школе. Мита Петровић је предлагао да тај управник мора имати најмање 48 година старости, да мора бити ожењен и да мора имати деце. Цела Скупштина га потпомаже у томе захтеву да се чак и то у закон унесе и Министар Просвете мораде на то пристати, само је предлагао да човек и са 40 година, који је ожењен, може постати директор ове школе. Известилац већ хтеде да тако и утврди текст, али не да Михаило Јевремовић, који тражи да се у закону прецизно каже, да управник има 50 или бар 48 година. Сад је морао потпредседник Скупштине да дође у помоћ Ми-

нистру Просвете, и он стаде доказивати да за управника овакве школе не треба тражити човека „угашеног“, јер чак и већа старост не заштићава од извесних којекаквих будалаштина. Ове речи из уста Драгомира Цв. Рајовића, који је већ превалио не педесету него шездесету годину, па још није са свим „угашен“ нити сигуран од „којекаквих будалаштина“, изазваше омирски смех у Скупштини те тако Министар Просвете доби право да бира директора за ову школу чак и међу бујним младићима од — 40 година! За тим је примљен цео овај предлог и у специјалној дебати. На место укинуте гимназије у Јагодини Министар је предложио да се отвори мушка учитељска школа што је Скупштина без дебате примила. Доста дуга дебата вођена је око једног са свим новог закона — *о риболову,* о коме дотле не беху никаква законска наређења. Предлог је са малим изменама примљен. — Измене и допуне у закону о потпори ратних инвалида и породица погинулих примљене су акламацијом. Код закона о женидби официра, подофицира и редова једино је Драгомир Радуловић имао нешто да говори, а Скупштина је предлог усвојила у целини. Са свим је друкчије било са предложеним изменама и допунама у закону о таксама. Ту се дебатовало код сваке позиције, док је предлог усвојен.

На своме састанку од 28. јула решила је Народна Скупштина да се васпостави Шабачка Епархија и да се плате Митрополитова и владичанске, које су радикали 1890 „просто из пакости“ смањили, поврате као што су биле. Око овог питања било је дугачке и бурне дебате, и ту сам морао и ја да засучем рукаве да браним пристојне плате црквених великодостојника. Није вероватно, али у протоколу ове седнице стоји записано, да сам чак и за ову беседу, којом сам бранио једну врло непопуларну ствар, од ове Скупштине добио „бурно одобравање“, а већ владике су ме за ову беседу аванзовале за „велеуваженог државника“ као што доказује ово писмо владике Никанора:

„Велеуважени Државниче,

„Вазда сам те волео; али после неколико твојих државничких говора, држаних у Скупштини, ја те и много поштујем и уважавам.

„И ако сам јучерашњим законом изгубио 1600 динара, јер сам имао 12,600, ипак ти искрено благодарим, што си јуче одбранио *част* Епископску.

„Црква ће ти за то бити признателна, а Епископи благодарни.

Благослов твојој цркви![1]

Вазда твој истинити пријатељ и поштовалац

29 јула 1898
Ниш Е. Н. НИКАНОР.“

После две године видео сам благодарност Епископа. И она страшно личи на монаршку захвалност...

28 и 29 јула решавала је Скупштина о изменама и допунама у закону *о шумама*, са којима смо имали намеру да спасемо, што се још може спасти од тога некада тако великог народног имања. Израда тога законског пројекта, као са свим стручног, била је поверена надлежном ресорном Министру и његовом шумарском референту и ја сам живео у нади, да ће тај предлог потпуно одговарати намери, коју смо хтели њиме да постигнемо. Једно с тога, а друго и поглавито што сам баш 28 и 29 јула био у врло хитном послу као Министар Спољних послова, ја нисам доспео да будем на седницама, на којима се о шумама решавало. То беше погрешка с моје стране, јер ма како да сам лајик у томе стручном питању, вероватно је да би сачувао мога колегу из Привреде од сувишног попуштања похлапности сељачких посланика, да се на штету народних шума популаришу у својим срезовима. Тек после решења у у Скупштини обраћена ми је пажња на то, како нам је испала та реформа, и сада ми остајаше само једна нада: да сачекам ресултат мисије, коју бесмо поверили једноме стручњаку, г. Петрашеку, кога смо позајмили од Аустроугарске владе, па да на основу његовог извештаја о правом стању шума у Србији, и на основу његових предлога за њихово спасавање, унапређивање и рационално експлоатисање, наново и дефинитивно законски регулишемо то питање.

[1] Да не би ко помислио, да сам се ја пошокчио за љубав конкордата, ваља ми додати, да владике сваку породицу називају малом црквом.

У седници Народне Скупштине од 31 јула дошао је на дневни ред: *државни буџет за 1899 годину.* Он је раније читав месец дана претресан у финансијском одбору Скупштине. Свакој седници тог одбора присуствовао је увек велики број посланика, који су, и ако не беху чланови одбора, ипак живо учествовали у дебатама одборским за сваку појединy позицију предложеног буџета. Тако је огромна већина посланика проучила сваку позицију буџетску и знала је све разлоге дотичних Министара и финансијског одбора. Услед тога, када је у пленуму Скупштине прочитан опширни извештај финансијског одбора о државном буџету, и кад је отворена начелна дебата, у њој су се само три посланика јавила за реч. Светозар Гвоздић и Милосав Куртовић говорили су, да такав буџет треба одмах примити у начелу, а Илија Ђ. Илић био је противнога мишљења. Но пошто се нико више није хтео јавити за реч, приступило се гласању и Народна Скупштина је са свима гласовима противу једног примила предложени државни буџет у начелу. Колико је Народно Представништво имало вере у нашу Владу, и колико се слагала са буџетом, који смо предложили, доказује предлог посланика Животе Стокића, да се и не улази у специјалну дебату, него да се *буџет* прими — *акламацијом!* Ово ми је било сувише поверења, и кад ме је газда Сима упитао шта да ради, казах му, да би то била брука изгласати буџет без специјалне дебате. Вративши се на председничко место газда Сима зазвони енергично и рече да то „не иде“, па нареди известиоцу да чита позицију по позицију, и тако отвори специјалну дебату. У овој су учествовали једино посланик Мика Поповић и Министар Финансија, који му је на замерке одговарао. Како ни један други посланик није имао ништа да замери предложеном буџету, после уштеда постигнутих споразумом између Министара и финансијског одбора, то је на крају ове седнице примљен државни буџет за 1899 и у специјалној дебати. Одмах за тим тражио сам да се јавна седница претвори у тајну, и кад је то учињено, изнео сам пред Народно Представништво политичке разлоге, ради којих се у једној позицији буџета није могла ставити цела, него само по-

ловина потребне суме. Подсетио сам на опширан извештај, који сам у финансијском одбору Скупштине поднео о десетогодишњем развитку рада, за који је намењена дотична позиција буџета, поновио сам у кратко све потребе, које треба да се подмирују из те позиције, и молио сам Народну Скупштину да одобри и онај део тога кредита, који се није могао ставити у буџет. Из дебате, која се водила, о овоме довољно је забележити да су највеће штедише, као што беху Димитрије Катић из Трстеника и други посланици, који су се у финансијском одбору по читаве сахате одупирали свакој новој писарској класи од 50 талира, сада једногласно изјавили да пристају, ако треба, и на продају кандила и златних утвари из свију цркава и манастира у Србији, само да на томе послу Влада има довољно средстава. И тако је у овој тајној седници не само одобрен мој предлог, него је одмах написано и потписано дотично решење Народне Скупштине.

1-ог августа 1898 скупштина је држала две седнице, једну пре а другу после подне. У њима је свршено са молбама и жалбама, прочитани су Краљеви укази, којима су потврђена разна ситнија решења Народне Скупштине (о годинама службе неких чиновника, између осталих и Стеве Ћурчића новинара), за тим су поједини Министри одговарали на интерпелације, које су им упутили поједини посланици, и Скупштина као и интерпеланти беху задовољни тим одговорима.

2-ог августа 1898 изашао је Краљев указ о установљењу заставничког чина у војсци и постављењу првих пуковских заставника. Министри Андра Ђорђевић и Сима Лозаниће добише тога дана Таковске ленте, које су својим радом у Скупштини заслужили.

Разуме се по себи, да је Краљев дан рођења прослављен у Нишу на врло свечан начин. Цела Скупштина била је тога дана на ручку у Двору, а после ручка, у башти Краљевога Двора играло је коло од самих народних посланика и Министара. Најжешћи коловођа био је чича Јеремић, који је при том „бројао“ и то, бој се, чисто шабачки „бројао.“

Када је ноћу 2-ог августа, весео народ са музиком пролазио кроз свечано осветљене улице и пијаце гордога Ниша, у Двору је до неко доба после пола ноћи трајала конференција, на којој беху Краљ, Министар Председник и посланик Србије у Софији Иван Павловић, који је читао и заступао свој врло опширан и врло темељно до у најситније детаље израђен *програм* за организацију заштите културних интереса наших сународника у Турској. Израду тога програма ја сам био раније поверио Иви Павловићу, јер сам хтео да о томе имам, осем предлога мог просветног одсека у Министарству Спољних Послова, мишљење и једног човека, који је на томе послу успешно радио и раније, кад је био у Министарству начелник и доцније као српски конзул у Солуну. Ова конференција држала се сада, јер сам хтео одмах после Скупштине да приступим озбиљнијој организацији тога посла. Жалим што из *многих* разлога не могу овде да изнесем цео елаборат Иве Павловића о томе питању, који износи читаву свеску од 60 страна, али на овом месту морам да се ограничим на оно, што је рађено на конференцији.

Још за време читања овога „програма“ вођена је дебата о појединим тачкама његовим, тако о одношају српских консула и Митрополита српске народности, о томе да би за Призрен требало послати као консула каквог енергичног официра, а у Приштину за вицеконсула каквог опште образованог човека, даље да би у Велес требало послати одмах једног способног трговачког агента итд. Ја сам побијао тврђење Ивино да су Бугари слабо обратили пажњу на зону између Вардара и Месте, од бугарске границе право на југ, доказивао сам да су они и у тој зони врло јаки, али да баш зато треба основати један српски консулат у Серезу, прво да се сузбија бугарска радња у томе крају, а друго да се створи један центар, који би евентуално, у преговорима за заједнички рад с Грчком противу бугарске пропаганде, могли трампити за центар, који би нама био много важнији, н.пр. Битољ. Али највећу пажњу налажах да треба с наше стране поклонити велешкој кази. Краљ је налазио, да се наша пропаганда у опште су-

више расплинула на одвећ велику територију, да овај програм Ивин тражи још шире па макар и тање слојеве рада, а то је погрешно, јер qui trop embrasse mal étreint. Ми морамо у томе послу водити рачуна од онога, што би сами у Старој Србији или рецимо чак у Северној Македонији могли нашом војском не само заузети него и *одржати*. Старосрпско и македонско питање нећемо ми сами никада решавати, него ће га решавати Велике Европске Силе, а оне, ако се не погоде између себе, да оне поделе те земље, стараће се, када дође време ликвидацији Турске у Европи, да даду и нама и Бугарској и Грчкој таман толико парче Македоније, да не крива ни тамо ни амо, него да се одржи равнотежа међу балканским државама. Према свему томе, Краљ нађе да би требало повући једну линију испод Велеса, тако иза Демир-капије, па у простору од те линије до српске садашње границе сконцентрисати сву снагу наше народне просветне пропаганде, а све остало постепено напуштати, јер само толико можемо војнички отети и одржати, а толико је вероватно да би Велике Силе Србији досудиле.

На то сам напоменуо ја, да ево већ прође сто година од како се Велике Силе погађају да поделе балканско полуострво, али у пркос преговора у Тилзиту, Олмицу, Бечу, Скрњевицама то цењкање није даље довело од окупације Босне и споразума између Аустрије и Русије од 1897 да се по што по то одржи status quo на Балкану. Вероватно је, да се Велике Силе, које имају својих интереса на Балкану, још за сто година неће погодити да то полуострво између себе поделе, нити ће остале Велике Силе на такву деобу икада пристати. Ако би међутим на Балкану настале такве прилике, да би дошло до ликвидације Европске Турске, вероватно је да би Велике Силе покушале да створе онакву равнотежу између балканских држава, какву Господар замишља, али та се равнотежа не може одржати, нити Србија икада може пристати, да јој *дефинитивна* јужна граница буде испод Велеса и код Демиркапије из ова два суштаствена разлога: што Србија не може економно постати независна без излаза на море, а друго што у добу групирања великих држава од 40—50 милиона становника,

нема у опште живота малим државама од 2—3 и 4 милиона становника, а Балканци могу задобити и очувати своју политичку и економну независност само тако, ако буду састављали једну државу од црног до јадранског и егејског мора. Та ће држава бити или федерација свију балканских држава са унутрашњом автономијом сваке засебне државе а са заједничком војском, спољном политиком и царинским савезом, или ће бити српско-бугарска монархија, или само српска или само бугарска држава.

Краљу се чинило, да излаз на море није conditio sine qua non за живот Србије, јер ето Бугарска већ двадесет година има на расположењу Црно Море, па јој оно није ни мало допринело привредној независности, напротив једини саобраћај између бугарских пристаништа и осталог света одржавају туђи бродови. Најзад врло је вероватно, да би Велике Силе, градећи ону нову равнотежу између балканских држава, дале и Србији излаз на Море тамо негде око Драча...

Ова дебата бележи се овде по сећању, јер ону ноћ није вођена о томе никаква белешка.

Кад је Ива Павловић прочитао цео свој „програм“, онда сам узео да говорим о њему у опште. Нашао сам прво, да пропаганда није једини државни рад Србије који би требало спасавати од личних промена владâ и од промена у спољној политици. Нема ни једне гране у државном животу Србије, којој не би требала та сталност и независност од промена у унутрашњој и спољној политици. Ако би се усвојио предлог г. Павловића, да се управа овог посла издвоји из Министарства Спољних Послова и да се преда под врховну управу Команданта Активне Војске, онда би на скоро затребало тако учинити и са свима државним железницама, и са свима школама и са поштама и телеграфима, а то би довело до апсурдума да Команда Активне Војске прогута сва Министарства, целу државну администрацију. Од тога би само страдали они велики интереси Државе, које смо хтели да осигурамо обнављајући Команду Активне Војске, и поверавајући ту Команду тако великом ауторитету, као што је Краљ Милан...

Овде је Краљ пресекао даљу дебату уставши и напоменувши, да је већ врло доцкан и да су господа си-

гурно тако исто уморна као и он. Праштајући се са Послаником, Краљ му је благодарио на труду, који је уложио да ово питање тако исцрпно изради до у најситније детаље и уверавао га, да ће Он и Његова Влада гледати да се његовим елаборатом што више користе.

Ива Павловић пољуби Краљу руку, опрости се са мном и оде.

Тек што је он изишао, Краљ се окрете мени:

— Ама, докторе, што се Ви напрежете? Зар не видите, да је Ива Павловић цео онај његов тефтер написао само зато, да он, под фирмом Пáпином, дочепа у своје руке цео диспозициони фонд и оно десетак милиона, које је он смислио да искамчи од народа? —

Штета, што се у том тренутку није нашао какав фотограф да помоћу магнезијума направи једну момент-фотографију...

3-ег августа био је двадесети редовни састанак Народне Скупштине, на коме је она посвршавала неколико ситнијих послова и на коме је Министар Унутрашњих Дела прочитао овај краљевски указ:

„На предлог Нашег Министра Унутрашњих Дела, а по саслушању Нашег Министарског Савета, на основу чл. 77 Устава и трећег одељка чл. 113 Закона о пословном реду у Народној Скупштини решили смо и решавамо:

„Редовна Народна Скупштина сазвана за ову 1898 годину одлаже се до 12 новембра текуће године, а тога дана да се састане у Нишу и продужи своје седнице.

„Наш Министар Унутрашњих Дела нека овај указ прочита у Народној Скупштини и у Наше име објави да су састанци скупштински закључени“. —

После овога указа, који је Скупштина, као и сваки други указ Краљев стојећки саслушала и громким „Живео“ поздравила, Председник Скупштине објави посланицима, да ће Његово Величанство Краљ сутра дан, 4-ог августа кренути на пут у иностранство и позва посланике да се сви искупе да испрате Господара.

3-ег августа у вече а у великој дворани хотелу „Европе“ давала је Народна Скупштина ручак. То је ваљда први ручак, што га је Парламе нат давао Краља и Влади.

Али и ако се шумадијска Народна Скупштина толико поевропила да једну своју вечеру назове ручак, опет није све било à la franca, него се после званичних здравица осула не само речитост него и песма, а кад је Краљ са својим Оцем, са Министрима и са свитом кренуо са овога „банкета“ цела Га је Скупштина отпратила пешке до Двора, па кад се вратила у „Европу“ онда је настало народно коло.

4-ог августа потписан је Указ, који доказује да се Влада од 11. октобра озбиљно одлучила да по могућству ограничи што више може даљу продукцију класично-образованог чиновничког пролетаријата.

Тим указом, а на основу чл. 2, 4, 137 и 141 тек вотираног и санкционисаног новог закона о средњим школама, укинуте су ове ниже и више гимнасије: друга и трећа у Београду, она у Крушевцу, Неготину, Великом Градишту, Јагодини, Књажевцу, Лесковцу, Параћину и Смедереву као и реалка у Ужицу.

Истим указом сведене су на шесторазредне средње школе гимнасије у Пожаревцу, Шапцу, Врању и Чачку, а на четвороразредне средње школе гимнасије у Ваљеву и Пироту.

Истим указом претворена је београдска реалка у потпуну средњу школу.

Истим указом утврђено је: да све средње школе имају уређење *реалне* гимнасије, но да прва београдска гимнасија има засебан одсек: *класичну гимнасију*. Ова је сачувана за спремање потребног професорског подмлатка.

С друге стране, указима од 2-ог и 4-ог августа овлашћене су: општина града Алексинца да може шесторазредну средњу школу, а општина града Смедерева да може четвороразредну средњу школу издржавати *о своме трошку*.

За ове указе напао је spiritus rector радикалне странке Стојан Протић у својим „Листићима“ (засебно штампаним брошурицама) нарочито мене, цитирајући из мојих ратних мемоара „Сливнице“ оно место у ком сам говорио о бугарској гимнасији чак у Цариброду. Полиција је била похитала да ове „Листиће“ Стојана Протића узапти. Чим сам за то сазнао, лично сам наредио

полицији, да се „Листићи“ Стојанови пусте да се слободно растурају, и да се противу писца ништа не предузима.

4-ог августа отпутовао је Краљ преко Беча у Карлсбад објавивши то „Народу Српском“ оваком прокламацијом:

„Објављујем Моме драгом Народу да ћу неко време пробавити изван отаџбине.

„На основу чл. 9. Устава земаљског наређујем: да ме у вршењу Краљевске власти, по прописима Устава Земаљског заступа Мој Министарски Савет у свему осим права помиловања, давања одличија, наименовања Министара и чланова Државног Савета и наименовања у војсци.

Препоручујем и у овој прилици Своју драгу Отаџбину окриљу Свемогућега.

4-ог августа 1898.
у Београду АЛЕКСАНДАР с. р.

А сад да видимо шта је о свему што је напред изложено, како се фактички догађало, — јављао својој Влади царско руски посланик у Београду Валерије Всеволодић Жадовски.

Он је овог истог 4-ог августа 1898 написао грофу М. Н. Муравјову ова два службена извештаја:

„Милостиви Господине М. Н.

„Нишка Скупштина, то последње исмевање (пародія) слободног народног представништва, завршила је јуче своје седнице, које ће се наставити 12-ог будућег новембра.

„Влада је успешно протурила све своје законске пројекте при чему једини, који је говорио, беше Владан Ђорђевић, који није допуштао да му се одговара (не допуская возраженіи) или је прекидао беседнике, чим би из њихових речи зуцнула и најмања опозиција. Изненадним и заповедним прелазом на гласање враћано је у сваком таквом случају послушно стадо у покорност и безусловну сагласност.

„Цео рад на тој Скупштини показао је очигледно (наглядно) умну зрелост и моралну (несостоятельность) црне масе српскога народа.

„У осталом не може се одрећи, да сјајне ресултате (блестящіе резултати), које је Влада постигла, треба приписати вештом саставу Скупштине и енергичном вођењу дебата од стране Председника Министарства, који се ни мало није снебивао (беззастѣнчивымъ Предсѣдателемъ Министерства).

„Скупштина је састављена готово искључно из имућних сељака консервативног правца, плашљивих од природе.

„Они су стајали за време целе сесије под будним и строгим надзором читаве војске тајних и јавних агената полицијских, а с друге стране чисто нису могли да верују толикој својој срећи, што их непрекидно позивају за краљевску софру, за којом је сваки дан ручавало по 20 до 30 посланика. На тим ручковима оба Краља држали су патриотске и врло убедљиве говоре, који су непрекидно варирали једну исту тему, да Скупштина неопходно треба да има потпуно поверење у Владу и да се покорава њеним благодатним намерама. Запрепаштени (озабочены) и добродушни сељаци наивно признају да су за цело то време били збуњени (кружилась голова) и тек при крају почели су давати себи рачуна о опасној одговорности пред бирачима, који ће за, цело од њих потражити рачуна, што су одобрили буџетом за 1899 да се без контроле може утрошити 69 милиона франака и што су пристали на многе законске одредбе, којима се оптерећавају сеоске општине новим дажбинама.

„Поједини сељаци расрђени (озлоблени) нису ни дочекали крај скупштинских седница, него су раније стругнули (сожгли уже усадьбу). Пошто је такво исто расположење и у других посланика, то се каже (полагають) да многи посланици неће хитати да се врате у своје округе.“

б.) „*4-ог августа.*

„Милостиви Господине М. Н.

„Још ништа није објављено о томе, ко ће и како управљати Краљевином за време одсуства Краља Александра, који сутра полази у Беч а за тим на неко време у Карлсбад.

„У самој ствари (фактически) та ће управа бити у рукама Краља Милана, али да се не би кварила фикција, као да се он бајаги не меша у политику, подметнуће се, вероватно, истаћи ће се веран слуга његов Ђорђевић. Очевидно је, да се под таквим условима може очекивати оно, што је најгоре за судбину несрећне Србије (для судбѣ злочасной Сербіи можно ожидать всего худшаго).

„Већ и да не говорим о неодговорном расипању и финансијском грабежу (расхищеніи), који земљи обећава тај неодговорни режим, али није могућно не плашити се, докле год је Милан у пословима, озбиљнијих спољних предузећа најопаснијег карактера, која могу повући за собом последице непријатне и за нас, јер ће их тешко бити поправити.

„Осем других појава, које наводе на ту бојазан, као што су: концентрација знатног дела војске на источној граници, која је усиљена и нимало не одговара мирноме добу, снабдевање те војске бојевом муницијом, од које је само за последњу недељу дана послато из Београда 14 вагона, необичан рад у војсци и у штабовима — сам Милан показује грозничаву војничку радиност и војнички дух, и при свакој подесној или неподесној прилици држи у војничким круговима врло запаљиве беседе. Тако пре неколико дана, на некаквој војничкој свечаности у Пироту, на самој граници Бугарске, Милан је за ручком држао ватрену беседу, у којој је честитао пиротском одреду, што ће му ускоро пасти у део срећа да буде авангарда победоносне српске војске, на којој ће му срећи завидети остала војска.

„Тако отворено исказане намере Главнокомандујућега произвеле су дубок утисак у војничком свету. У иркос свију предузетих мера да о томе догађају ништа не продре на јавност — глас о њему брзо се раширио по целој земљи и изазвао је много више забринутости (смущенія) него одушевљења.

„Службени браниоци Милана, не могући одрицати сам факт, тумаче га узбуђењем изазваним — прекомерним пићем (вызванымъ чрезмѣрно орошенимъ ужиномъ).

„Било како му драго, имајући посла са човеком, који нема шта да изгуби, и који је доказао како широко схвата законе дужности и савести, ја налазим да је овакво стање ствари врло важно и да може послужити као последња опомена (послѣднимъ предостороженіемъ)“. —

Што руски дјејствитељни Статски Совјетник В. Вс. Жадовски у првом од ова два своја службена рапорта не бегенише српску Скупштину, што налази да је она пародија слободног народног представништва — то није чудо, он је у Русији навикао на праву парламентарност, бољу од инглеске и белгијске, а осем тога он је још као секретар руског посланства у Лисабону показао, да је у души побратим Кастеларов, дакле чист и овејан републиканац, и према томе није чудо, што му се не допада наша монархична Скупштина. Што клевета Председника Српске Владе, да је он једини водио реч, а кратио је сваком другом у Скупштини, и ако је тај Министар врло ретко узимао реч у Скупштини и то само из почетка, док није опазио да се његово беседништво не допада много у Двору — и то нека му је просто. Пошто гроф Муравјов неће имати каде да упоређује рапорте свога агента у Београду са протоколима Нишке Скупштине, то је вероватно, да га ни ту неће ухватити у лажи. Исто тако може му веровати на *поштену* посланичку реч, да су многи народни посланици побегли са Скупштине а да и остали, који су издржали до краја, немају куражи да се врате кућама, да не дају рачуна својим бирачима што су решили, да Влада може утрошити 69 милиона без *икакве контроле.* Али што је у тренутку, кад је Краљ Александар *отпутовао* и кад је *већ изашла* прокламација, у којој са свим према Уставу наређује, да га у вршењу Краљевске власти заступа Министарски Савет, руски посланик имао toupet да своме Министру јави, како ће Краљ тек сутра поћи на пут, само да може рећи, да се још не зна, ко ће и како Краља заступати и да на то може надовезати читаву врећу пресних измишљотина о Краљу Милану, то само доказује ово двоје: 1. Да гроф Муравјов или неће ни видети Краљеву прокламацију, која ће

му стићи *истом поштом* кад и ова два рапорта његовог савесног посланика у Београду, или, ако је и види, да ће више веровати овим рапортима него Краљевој прокламацији и 2. да је Валерије Вс. Жадовски човек, који одиста не може ништа да изгуби од људског образа, те зато *своје* „врло широко“ схватање части, чиновничке савести и дужности подмеће Краљу Милану.

XXX
СТРАНА ШТАМПА

Страна штампа, говорећи о раду Скупштине, приметила је као једино карактеристично то, што су сви Крунини посланици били против измена а сви народни посланици за измене, које је Влада предложила у закону о штампи. „Српски Глас“ на Приморју нашао је, да те измене не садрже ни једну олакшицу за штампу, него све саме отежице, и то такве природе да формално убијају јавну реч у Србији т.ј. „стављају је у службу полиције“.

Много више пажње обратила је страна штампа пријему бугарског Кнеза Фердинанда у Петрограду. Немачки листови видели су у томе пријему не само одговор Русије на повратак Краља Милана у Србију, него у вези са држањем Кнеза Николе према Аустрији, са беседама ђенерала Комарова у Прагу и Кнежевића Мирка босанско-херцеговачким емигрантима и велику опасност за руско-аустријски споразум од 1897 односно Балкана. На то је опет руска штампа (Московскија Вједомости од 8 јула 1898) одговорила једном старом лажју, да Србија преговара са Папом да закључе конкордат и једном новом измишљотином, да ће се Краљ Александар оженити ћерком Ерцхерцога Јосифа!

Новосадска „Застава“, у своме броју од 15. јула 1898, донела је горопадан уводни чланак, у коме се доказивало, да је *Аустрија послала Краља Милана у Србију са задатком: да по што по то сиречи свако напредовање или јачање Србије.*

У том чланку родољубиви Срби пишу између осталог и ово:

„Намера је Краља Милана, да се у *корист Аустрије* изведе у Србији потпуно политичко и финансијско банк-

ротство. Томе смеру била је радикална странка највећи отпор. И баш зато Краљ Милан огласио је њу као странку нереда, као издајнике отаџбине. И баш зато употребио је сав свој очински ауторитет да младога Краља, дотле одушевљена, завади са народом и сасвим га од њега одцепи".

У страној штампи настављала се руско-српскорадикалска борба противу Краља Милана са све већом жестином. Не само да је руски орган у француској штампи „Le Nord" са свим отворено признавао да је посета Краља Карла и Кнеза Фердинанда у Петрограду, да је измирење Бугарске са Русијом просто одговор Русије на повратак Краља Милана у Србију, — него се у француској штампи није зазирало од најгрубљих измишљотина и фалсификата, само да се јавно мњење Европе што више раздражи против Краља Милана. Од стотину доказа за ово да наведемо један. Београдски радикали беху ухватили јаке везе са неким г. *Вагнером*, бечким дописником париског „*Temps*"-а, и добацили су њему оно чудовиште од писма, које је бајаги Краљ Милан писао Краљици Наталији 31. децембра 1892, и за које је дворска госпођица Краљице Наталије јавно у новинама казала, да такво писмо не постоји. Вагнер је у месецу мају 1898 у редакцији „Тана", пред сведоком, чије писмо налазимо у овим хартијама, казао да је то писмо добио од саме Краљице Наталије, и онда је решено да Вагнер то писмо пусти најпре у прашке новине „*Narodni Listy*", па после да га париски листови отуда прештампају. Ево како је то извршено у париском листу „La Patrie" од 15|27 јула 1898 под насловом „Краљ Мамипара."

„Прашки лист „Narodni Listy" доноси овако писмо Краља Милана Краљици Наталији од 31. децембра 1892:

„Много пута у животу ја сам Вам задавао бриге и муке. Данас Вам се обраћам последњи пут. Пре него што почнете читати ово писмо уклоните из собе све, који се у њој задесе, јер интерес Краља, Вашег сина, захтева да нико не сазна ово, што Вам сада пишем. Верујте ми барем овај једини пут, јер ово говори човек, који се решио да умре, па хоће пред Вама да се исповеди пре него што изађе пред лице Божије." — — —

„Приморан несрећним околностима ја сам се одлучио да прекинем мој несрећни живот.

„Ви ћете онда бити срећна, јер ћете имати Вашега сина. Ако га збаце са престола, он ће доћи да живи с Вама, а ако се одржи, његова и народна воља вратиће Вас да живите поред њега...

„Једна личност нас је раставила и учинила, те су нам последње године биле горе од пакла. Скандал је отпочео онога дана, у који сте ми градили сцену због госпође Хазан.[1] Данас, када немам више никаквих разлога да кријем истину, изјављујем да та госпођа није била моја милосница. Ја сам јој се само удварао и ништа више... Артемиза јесте била моја метреса, али тек после Вашег одласка из Србије. Мало по мало она је ствари тако заплела, да сам ја како из обзира на унутрашњу тако и на спољну политику дошао до убеђења, да треба круну да уступим сину.

„Нисам имао никаквог имања, имао сам сâмо дугова. Дошао сам у Париз. Моји одношаји с Артемизом трајали су две године. Хтео сам да се венчам с њоме, али познавши је боље, одустао сам од те намере, јер су ми пријатељи објаснили, какву би штету таква моја женидба нанела Краљу. Тада сам се решио да прекинем с њом и да створим себи ситуацију такову, да бих могао прихватити и сина, ако би га револуција збацила с престола. Али Артемиза се вратила и гонила ме је тако да месецима нисам имао мира ни дању ни ноћу. Од месеца августа ја не спавам скоро никако. Ресултат свега тога била је моја потпуна пропаст. Играње на берзи и картање довршише да ме смрве. Сада ми не остаје ништа друго него да умрем.

„Али ја нисам само руиниран, него имам 345,000 франака дуга. Немам више ништа сем мога намештаја који вреди 100,000 и адиђара, који вреде између 3 до 400,000. То сам све морао заложити, да бих платио диференције на берзи и разне рачуне у Паризу, како бих могао оставити овај свет а да моја смрт не изазове нов скандал. Да то нисам урадио пре него што умрем, то би била љага за мога сина.

[1] То треба сигурно да буде госпођа Назос.

„Ја нећу да се обраћам Намесништву у Србији, јер знам не само да Ристић није мој пријатељ, него је непријатељ и мој и мога сина. Па онда не треба да Намесништво има у рукама једно овакво моје писмо.

„Ја сам Вас жандармима протерао из Србије и из Немачке. Много сам Вам зла учинио. Али у тренутку када умирем ја Вас преклињем да ми опростите и да спасете нашег сина“

— и пошљите ми пара, додаје Краљ Мамипара, по уверавању бечког дописника овог листа „La Patrie“... То чак ни он није смео да метне у текст писма. Довољно је од њега храбрости, што је у то писмо унео да је Ристић, који је и Милану и Александру сачувао круну, њихов непријатељ...

И онда тај поштени дописник овако завршује:

„Краљ Милан није умрО, јер ено га на челу српске војске. Да ли се после овога писма састао са Краљицом Наталијом? Сигурно је да се, *ако* је Милан у јануару 1893 одиста био у Бијарицу, он отуда није вратио празних шака, него је понео потребних хартија са жигом, колико да резимира разговор и да му даде потребни облик“.

„Ма колика да је веселост у овом писму, у коме се тако вешто извлаче паре, опет штампање тога писма даје повода за гдекоју озбиљну рефлексију. Милан је данас све и сва у Србији. *Руска партија у Србији* је побеђена, она данас нема никаквог утицаја на јавне послове. Ово је писмо у стању да јако дискредитује онога, који га је писао. Да ли штампање тога писма не значи почетак озбиљне кампање против Краља Милана? Тако мисле сви који су и раније знали за овај документ. Како се дошло до тога писма? Врло просто. Она којој је писано *случајно* га је изгубила, и тако исто *случајно* неко га је нашао“.

Разуме се по себи, да на ове перфидије непријатеља Србије и Краља Милана нисмо нашли за вредно да из Београда одговоримо ни једном јединoм речи.

Радикалски поштењаковић који је предводио ову кампању противу свог негдашњег добротвора, знао је врло добро, да би званично демантовање овога писма само ра-

спиривало ватру противу Краља Милана, а тиме би благовољење силне Русије за непријатеље Краља Милана у Србији постајало све веће.

Деманти тога писма изашао је у органу шумадијских и пречанских радикала, у самој новосадској „Застави". Да ли је сама Краљица Наталија, преко Драгутина Ј. Илића, са којим је стајала у преписци, дала миг да се то учини, или се ова перфидија чак и радикалима учинила сувише — житка, тек „Застава" у своме броју од 22-ог јула 1898 донесе ово:

„*Овлашћени смо са надлежне стране* да изјавимо: *да је оно писмо Краља Милана* што је штампано у Narodni Listy, а које је у преводу донео „Србобран", „Застава" и други српски листови — *апокрифно*".

Још пре овог демантија *са надлежне стране* у листу тако *надлежном* за нашу опозицију, чим је то измишљено писмо изашло у „Застави" — донео је мађарски лист „Мађарорсаг" у свом броју од 15|27 јула овакав чланак:

„Из прашких „Народни Листи" прешло је кроз целу европску штампу ово дана једно писмо бившег српског Краља Милана, којим се овај пред тобож намеравано самоубиство пашта од своје растављене супруге — Краљице Наталије. То писмо — које смо и ми по телеграфском извештају у кратко саопштили — измишљено је од почетка до краја и дело је радикалске освете, како се сада са најкомпетентнијег места сазнаје. То доказује следеће писмо, које смо са врло одличне стране добили:

Нови Сад 24 јула.

У овдашњој „Застави" читам данас једно тобожње писмо Краља Милана Краљици Наталији. Како то писмо по свој прилици не само „Застава" него и цела штампа сматра као истинито, допустите ми, г. уредниче, да вам докажем, како је оно измишљено. Ја сам довољно посвећен у породичне послове Дома Обреновића, јер сам пуних десет година био пуномоћни заступник породице Обреновића у приватним стварима за Мађарску, те су ме послови и дужности скоро сваког месеца доводили у Београд, где сам уживао поверење не само Краљевске породице, него и њене околице. Не дакле по читању,

него на основу најсигурнијих информација могу Вам јавити, да је то писмо Миланово од почетка до краја измишљено. Оно је фактично написано, но није га писао Краљ Милан, него неки писац новела из радикалне странке. Сваки редак тога писма носи на себи печат историјске неистине и види се по њему да га је морао писати или инспирисати неко, ко не познаје српске догађаје од 1868 год. до 1876-те. Они, који су то занимљиво писмо фабриковали, били су извесно тада још врло млади људи, који не могу познавати праве одношаје Србије те су тако наивни да мећу у перо Милану тако шта, што овај по најпростијим захтевима здравог разума не би могао никад написати.

Ја ћу извадити из писма само два момента, на основу којих могу мирне савести а и са извесном веселошћу доказати, да цело писмо није ништа друго, до ли врло наивна освета радикалне странке, која је претрпела пораз.

Пре свега ваља ми изјавити, да Милан, чију оштроумност и непријатељи му признају, много боље познаје Ристићеве осећаје, него што се из тог писма види. Да Ристић и његова странка нису 1868 г. отворено стали уз Династију Обреновића, ко зна, шта би се све од онда догодило у Србији? Но да видимо, ко је и при последњим изборима сломио радикалну странку. Нико други, него Ристић са својом странком. У таквим околностима смешна је ствар да Милан одвраћа Наталију од Ристића, који је према Династији Обреновића вазда засведочавао верност.

Други моменат још више доказује да је писмо фабриковано. Меће се у перо Милану, да Ристић хоће да ожени Краља Александра једном црногорском кнегињицом. Онај Ристић који је 1868 г. са својом великом Скупштином целу династију Карађорђевића за вечита времена прогнао из Србије, онај Ристић, који је неколико година доцније уценио главу кнеза Петра, зета црногорског кнеза, са 10.000 дуката!

Дискреција, која ме лично веже, забрањује ми, да и другим подацима доказујем апокрифност тог писма. Морао бих постати издајник српске народне ствари, ако

бих даље у ту ствар задирао. Но на своју реч велим, да је писмо најглупља измишљотина.

Па оставивши на страну политичке моменте судећи са чисто човечанског гледишта мора сваком пасти у очи, какав је крпеж то писмо, јер која би мајка била кадра да публиковањем тога писма компромитује — свога сина. Мајчино срце не може то учинити.

При крају још једна опаска, коју прави адвокат, а некадашњи журналиста. „Застава“ пише, да доноси превод писма. Сад се истиче питање: На ком је језику писано, управо, писмо? На ческом, у ком се прво појавило, или на немачком, како се даље могло читати, или је писано српски, како Милан обично пише? Само, ако је српски писано, на што га је „Застава“ имала преводити? Не! Ма како било то писмо писано, оно није ништа друго него одговор српских радикала на ону беседу Краља Александра у Нишу, у којој је изјавио да у Србији радикална влада неће никад више доћи на државну управу. Зато се свете радикали, чији би долазак на владу доиста значио крај Династије Обреновића и долазак Карађорђевића на престо Србије.

DR. .... S ..... S.“

Међутим је у Софији заседавао „*Македонски конгрес*“, а у — Берлину нико мањи него „National Zeitung“ доноси на првом месту „зебњу“ од некаквог напада Бугарске и Црне Горе на — Србију... На то одговара „Pester Lloyd“, да споразум између Русије и Аустроугарске искључује могућност таквог напада. На Цетињу „Глас Црногорца“ доноси фулминантан чланак, којим поздравља долазак Кнеза Фердинанда на Цетиње, а минхенске „Allgemeine Zeitung,“ на основу Пасмандијевог чланка у „Мађарорсагу“ говоре о посети Краља Румунског и Кнеза Бугарског у Петербургу, о оружној и новчаној спреми Кнеза Николе, па онда додају о Србији ово: „Србија, која данас нема ни војске ни новаца, изгубила је своју репутацију. У Србији пада цена свему, па и свињама и шљивама. У Петрограду се Србија више и не бележи у трговачком курсу. Она је бачена као роба, која не вреди, на слободну аустријску пијацу.“ — Да

би овај новинарски хор био потпун и хрватски „Obzor“ у исто време, под насловом „Бугарска и Црна Гора,“ говорећи о састанку њихових Кнезова на Цетињу — овако гуди:

„Ако се у таквом стању ствари балкански народи прикупљају под заштиту Русије; ако Црна Гора заузима вођство и првенство у српском свету; ако је Краљевина Србија, са бившим Краљем Миланом искључена из комбинација, шта више кад су ове очевидно наперене противу њега и његових заштитника — не треба се много чудити. Руски Министар у Београду г. Жадовски добио је од своје владе одсуство на неодређено време, *јер не може своју задаћу вршити док Краљ Милан живи у Србији;* али у исто време први секретар руског посланства у Београду добио је налог да протестује противу присуства Краља Милана у Србији.“

Не казује бака сан, како га је снила, него како је по њу боље. Драстично је само отворено признање *хрватских* „пријатеља“ Србије, да руски посланик у Србији не може вршити своју *задаћу*, док је у њој Краљ Милан. Та задаћа је, наравно, независност, углед и срећа Србије. Али, ето тако, баш онај који је створио Краљевину Србију, самим својим присуством, у њој смета вршењу те братске руске задаће...

Напред смо видели, какве је службене извештаје слао г. Жадовски о скупштинскоме раду. Према томе није чудо, што су „Франкфуртске Новине“ у своме бр. од 1|13 августа донеле депешу из Београда: „јуче 120 посланика нису били у скупштинској седници, због чега Скупштина није могла радити“, а у броју од 7 августа: „да ће за време одсуства Краљевог земљом управљати Краљ Милан“ што је наравно одмах потврдио и париски „Le Temps“.

Кад посланик Жадовски измишљава ратоборне беседе Краља Милана у Пироту, концентрацију српске војске на источној граници, транспорт бојеве муниције у 14 вагона итд. онда није чудо што у исти мах „Hrvatska Domovina“ у чланку „Бугарска и Црна Гора“ постигнутим *савезом* тих држава прети Србији „у скоро“ и вели:

„Треба само да се у Београду положај замрси, а до тога *мора* доћи. *Краљ Милан* је оруђе у туђим рукама, он *има да изазове метеж,* на који чекају и који вребају они, који на сву силу хоће да се Русија не забави у Азији већ у Европи". У исти мах када се овако објављује црногорско-бугарски савез против Србије, из Дубровника пишу чак у минхенску „Allgemeine Zeitung" како су на Цетињу *непријатно изненађени* што је Српска Влада забранила даље насељавање Црногораца у Србији. Оно истина, Српска Влада је то учинила из разлога, што у Србији нема више земље за раздавање насељеницима, али на Цетињу не верују у тај разлог, него да је та забрана учињена „из политичких разлога..." Париски лист „Le Temps" од 2.|14. августа доноси на првом месту чланак у коме се велича Црна Гора а нарочито Кнез Никола и његова државничка мудрост, и доказује да се његова политичка улога не може ценити према величини Црне Горе. С обзиром на ту знатну улогу Кнеза Николе, принц Фердинанд је врло добро знао шта чини кад је учинио посету на Цетињу. После тога састанка тешко да могу у Београду и Бечу превиђати право стање односа између два штићеника Русије на Балканском полуострву, јер тај однос, то је *савез између Црне Горе и Бугарске под ауспицијама самога Руског Цара*".

Тај савез јављен је не само у листовима двојне алијанције, него чак и лондонски „Daily Mail" од 12. августа по новом има депешу *из Беча*, да су Црна Гора и Бугарска са одобрењем Русије закључиле савез.

Новосадска „Застава" у броју од 4. августа, а у чланку „Балкански савез", тврди да је реална унија постигнута не само између Црне Горе и Бугарске него и између осталих балканских држава, па онда додаје: „На Балкану је остала само још једна једина Краљевина, која не иде солидарно с осталима. То је Србија. Али сви напори Краља Милана да од Србије направи пашалук, у коме ће он, као веран најамник Запада, жарити и палити, само су последњи напори да се балканске ствари доведу на стару тачку расула. То ће бити последња песма коју он на арију Аустро-Запада пева." Може се мислити, како се тек у руским листовима писало у ове дане о Србији. „Московскія Вѣдомости"

од 2. августа причају да је у Нишу, на једном дворском ручку, на коме је било 50 особа, Краљ Милан казао, како се уверио да Династија Обреновића нема више у Србији ни једнога правог пријатеља. На примедбе присутних о њиховој верности и оданости Краљ Милан је одговорио, да они све што раде, не чине из љубави према Династији, него из личних рачуна. Даље исти лист тврди, како Краљ Милан мрзи Црногорце, и како се тих дана изразио: „*Нико неће свршити са мном него Црногорци*". Дакле московском листу већ се привиђа, да ће неко морати да „сврши" са Краљем Миланом. Ко је пажљиво прочитао напред наведене извештаје руског посланика у Београду и његове „последње" опомене, да се свршава са тим опасним човеком, тај се неће зачудити ни овом намигивању из Москве и Прага (Narodni Listy су донеле то исто) — Црногорцима, којих је већ било неколико чета, ако не батаљона, насељено у Србији још из радикалног царства. „*Новоје Времја*" од 3. августа у уводном чланку нада се, да ће у Бечу, после посете бугарског Кнеза и Румунског Краља у Петерхофу, увидети бескорисност па чак и извесну опасност од даље наклоности Краљу Милану и српском Министру Владану Ђорђевићу, јер су се *данас око Русије груписале три балканске државе.*

Страна штампа бавила се у ово време предлогом Руског Цара за опште разоружање. Осем једног јединог бечког листа („Deutsches Volksblatt"), који је о томе предлогу донео чланак под насловом: „Risum teneatis amici" (немојте, браћо, да се смејете), сва аустро-угарска штампа преузносила је мирољубивост Цара Николе II, и ако је по мало сумњала у остварљивост тако идеалистичког плана. Француска штампа, са париским „Le Temps" на челу, беше врло незадовољна, што је такав предлог изнесен баш с руске стране, јер „Француска не може потписати те принципе све дотле, док не осигура свој опстанак (?) и док не изгради нанету јој увреду." Руски орган у француској штампи, „*Le Nord*", не одговара на то, него препоручује Краљу Милану да остави Србију, јер се „тек од његовог повратка у Србију појавило антидинастичко питање..."

XXXI

СМРТ ЂЕНЕРАЛА ЧЕРЊАЈЕВА

Чим је Краљ отпутовао у иностранство, ја сам кренуо на пут по унутрашњости Србије.

У Соко-Бањи примио сам од Ј. Ђаје овакву депешу:

„Ђенерал Грујић јавља да је Черњајев умрО у Тутсиски Могилевске губерније. Погреб у суботу“.

Ја сам одмах телеграфисао Посланству Србије у Петрограду ово:

„Дубоко потресен гласом о смрти руског и српског ђенерала Черњајева, у име Краљевске Владе молим да саопштите породици наше искрено и дубоко саучешће, као и да на гроб положите венац са натписом: „Славноме Команданту тимочко-моравске војске — поздрав са Шуматовца“. Слава Михаилу Глигорићу Черњајеву“.

О смрти ђенерала Черњајева одмах сам известио и Краља у иностранству и Краља Милана у Нишу, а мојим колегама у Београд послао сам предлог, да се приреди свечан парастос Черњајеву. На то сам добио од Ђаје овакав шифрован телеграм.

„На парастос пристају сви Министри, осем Министра Војног. Пошто је учешће официра главно, то молим за даље наредбе“.

Ову опозицију Министра Војног разумеће сваки, који зна за лични сукоб, у који је био дошао Драгомир Вучковић са Черњајевом у Делиграду 1876 године. Али ја нисам могао допустити, да због тих личних разлога српска војска не документира своју захвалност своме првом ђенералу. С тога сам телеграмом одмах замолио Краља Милана да он по телефону удеси ту ствар с Вучковићем. Краљ Милан одговара депешом:

„Ce n'est que demain matin que je pourrai par téléphone m'occuper de la question. Préalablement espère vous voir entre 8 et 9 heures".

Одмах сам кренуо из Соко-Бање и сутра дан био сам у Нишу, где је одмах са Краљем Миланом углављено све што је требало да парастос буде у нишкој саборној цркви.

Тај је парастос одржан врло свечано 9. августа 1898 и о њему су званичне „Српске Новине" донеле овакав извештај:

„По нарочитом и највишем налогу Његовог Величанства Господара и Краља Александра I, Његов узвишени Отац Његово Величанство Краљ Милан, Командант Краљеве Активне Војске, благоизволео је наредити, да се на дан 9 о. м. у нишкој саборној цркви приреди свечани парастос ђенералу Михаилу Григоријевићу Черњајеву, бившем многозаслужном главно-командујућем српске тимочко-моравске војске у рату за ослобођење и независност 1876 год.

Тога тужног и значајног дана беше чаршија нишка затворена, а на јавним надлештвима и многим приватним домовима виле су се у знак жалости за врлим покојником црне заставе.

У $9^1|_2$ часова, после свечане архијерејске службе, отпочео је парастос уз чинодејство Његовог Преосвештенства епископа нишког г. Никанора и многобројног свештенства из Ниша и околине.

Парастосу благоизволео је присуствовати на челу ђенералитета, официра и војске Његово Величанство Краљ Милан у парадној ђенералској униформи, имајући па Себи руске и српске декорације.

Овом тужном помену присуствовали су: у име Краљевске Владе г. Др. Владан Ђорђевић, Председник Министарског Савета и Министар Иностраних Дела; царско-руски консул у Нишу г. Чахотин; начелник округа нишког са чиновништвом и председник општине нишке са масом побожних нишких грађана, који не пропустише да се у овој прилици помоле Богу за покој душе великог руског ратника, који се 1876 год. на челу малене српске војске онако храбро бораше за свету идеју Ве-

ликог Српског Милоша, која је Нишу и осталим градовима новоослобођене Србије донела жељену слободу.

По свршеном парастосу, а после беседе Њ. П. Г. Епископа Никанора и Председника Министарског Савета г. Др. Владана Ђорђевића, Његово Величанство Краљ Милан као Командант Активне Војске, благоизволео је у име Врховног Команданта Његовог Величанства Краља и српске војске, дати израза захвалности према братској великој Русији и Своме бившем Главнокомандујућем овим значајним речима:

„Ја се од свег срца придружујем топлим молитвама наше свете православне цркве народне за покој душе великог покојника; Ја се придружујем узвишеним осећајима захвалности према Черњајеву и руском народу, којима је дао тако живог и лепог израза негдашњи заслужни шеф санитета тимочко-моравске војске, Черњајевљев ратни друг, а данашњи Министар-председник Др. Владан Ђорђевић; Ја се срдачно придружујем благим и дивним утехама, које је изговорио негдашњи свештеник Черњајевљеве цркве на Делиграду, а садањи преосвештени владика нишке епархије Г. Епископ Никанор.

По заповести и у име Врховног Команданта Господара и Краља Александра I, у име Своје као Команданта Активне Војске, у име свију ђенерала, виших и нижих официра, подофицира и војника краљевске српске војске нека је негдашњем Главно-командујућем тимочко-моравске војске, ђенералу Михаилу Григоријевићу Черњајеву вечита слава, нека је шуматовачком јунаку вјечнаја памјат.“

Реч, коју је изговорио г. Д-р Владан Ђорђевић, Председник Министарског Савета у нишкој саборној цркви, 9 августа, на парастосу ђенералу М. Г. Черњајеву гласила је:

Величанство,

Покорно јављам да сам имао част примити заповест Његовог Величанства Краља, нашег Узвишеног Господара да на данашњем парастосу, који Краљевска Му војска приређује своме првоме ђенералу Михаилу Григоријевићу Черњајеву, у име Краљевске Му Владе поздравим светлу сен славнога нам покојника.

Свака заповест Господарева за мене је светиња, али ова је и моме срцу драга, јер ја сам имао срећу да будем ратни друг Михаила Глигорича, имао сам част да служим под његовом непосредном командом.

Али пре него што извршим ову драгу ми заповест Господареву, ја молим Величанство за допуштење да благодарим Његовом Преосвештенству Господину Епископу Никанору, што је не само својим високим чинодејством увеличао сјај овога поштовања, које српска војска одаје своме славноме генералу, него и нарочито за духовну беседу, којом је са амвона овога светога храма потресао наше душе и подигао наша срца ка Господу.

Свети Владико,

Хвала за дивно слово божанске утехе.

У овој долини плача и овом низу борбе, страдања и разочарења, који се зове људски живот, једина је утеха у светој вери. Егзактне науке, које обухватају и васиону и људску јединку, најзад у крајњем ресултату доводе ипак онамо, куда је род људски од искони тежио, куда га је срце вукло, вери. Отуда је религија била мајка и васпитатељка свију држава и народа. Али нама је наша света православна вера још нешто више, него што је религија другим народима, православље је спаситељ српскога народа исто онако, као што је спаситељ великог и братског нам народа рускога, јер као што је света православна црква спасла велику Русију од татарске најезде, тако је она очувала и српску народност кроз дугих пет векова робовања.

Та велика сила у Европи и у Азији што се зове Православље везивала је кроз векове наш народ са великим руским народом далеко пре него што се јавио и појам о народности у данашњем смислу, далеко пре него што смо сазнали да смо и по крви браћа.

Та православна веза чинила је, те су из старе српске Царевине пошли први књижевници и научници са црквеним књигама и просветом у подјармљену Русију; она је учинила те је међу организаторима народне руске просвете, војске и прве црноморске флоте било

много Срба; она је учинила доцније, када се коло судбине окренуло и када је Србија била подјармљена а Русија велика и силна, те су из свете Русије стизале Србима и књиге и одежде и црквене утвари; она је учинила да су се од половине прошлога века па до наших дана свуда, где се био љути бој за крст часни и слободу златну, поред Руса и са руском војском борили и Срби, раме уз раме. Најзад та света веза, то свето православље довело је и Михаила Глигорича Черњајева у Србију.

Величанство,
Ратни другови,
Дични официри и војници,
Браћо Нишлије,

У тренутку када је мучење нашега на крст разапетога народа достигло свој врхунац, владалац малене васалне Кнежевине Србије, Кнез Милан Обреновић IV, морао је огласити рат великој и силној отоманској царевини, и противу огромне стајаће војске повео је своју народну војску, своје једва униформисане сељаке, и противу небројених, у ратовима опробаних, славних ђенерала пошао је са по једним официром на бригаду.

У томе страшноме, очајноме, судбоносноме тренутку цео цивилизовани свет оставио нас је нашој судбини.

Само у светој православној Русији нашао се један велики човек, велики и по својим заслугама за Русију, велики по души својој, велики по племенитоме срцу своме, који је задрхтао од очајничког покушаја Србије, кога је срце заболело што Бусурмани опет секу православне Хришћане, и тај човек беше Михаило Глигорич Черњајев.

Он није хтео да се одмара на војничким лаворикама, стеченим на Малакову, на Кавказу и у Туркестану, када православна браћа гину, он је, дични орао са севера, полетео на Мораву, постао српски грађанин, српски војник, и ставио се на чело војске кнеза Милана.

Овај идеални полет Ташкентскога хероја није могао остати усамљен. Овај светли пример учинио је да је

стотинама официра и лекара, хиљадама војника и милосрдних срдаца оставило Русију и похитало браћи у помоћ.

И наста по неједнакости противничких армија страшна и очајна борба, која је трајала пуна четири месеца.

У тој борби од 120.000 наоружаних сељака противу 300.000 најбоље регуларне војске, пало је које мртвих које рањених до 25.000 Срба, али борба се још водила на самој граници Србије.

И то је велика заслуга Михаила Глигорича Черњајева. Главнокомандујући наше тимочко-моравске војске није командовао из штаба, он је као лав лично предводио своју војску у свима великим биткама. Ја сам имао срећу да будем поред њега и у битци на Пруговцу, и у славној битци на Шуматовцу, и у борбама око Алексинца, и у битци код Прћиловице, Адровца, на Бобовишту, и великој битци од Бобовишта до Великог Шиљеговца.

У свима тим биткама видео сам својим очима, колико је лична храброст Михаила Глигорича соколила нашу народну војску, гледао сам како је тај ђенерал од српских сељака у борби стварао дивне војнике и јунаке.

Вечно славнога 11-ог августа 1876, за једно цигло после подне, Сулејман-паша, онај исти са доцније славне битке на Шипци, јуришао је шест пута са читавом својом дивизијом противу једног српског шанца на Шуматовцу, у коме је било само две чете пешака и два топа — али га није могао отети, јер је у томе шанцу био Черњајев, који је са једном бригадом изван шанца и са 40 топова распоређених на позадним позицијама остао на своме месту, докле није борба престала, зато што није било више нападача.

Сулејманова дивизија беше уништена, а Черњајев је ишао да обиђе своје рањенике. У тој незаборављеној битци, у најстрашнијем тренутку, када је командант шанца капетан Живан Протић, погођен у чело, пао мртав пред ноге Главнокомандујућему, ми смо га сви молили, да се уклони, да не падне у руке Турцима, али Черњајев је знао, да је Шуматовац кључ алексиначке по-

зиције, и он се није макао са онога страшнога места, докле није и последња Сулејманова пушка умукла.

На Адровцу је Черњајев очевидно хтео да погине, али у пркос унакрсној топовској и пушчаној ватри, у којој је стајао, као каквим чудом он оста жив на радост и срећу нашу.

Велим на срећу нашу, јер и ако се ова неравна борба *морала* завршити Ђунисом, она је, благодарећи Михаилу Глигоричу Черњајеву, тако заталасала најшире слојеве целога рускога народа, да је не само Цар Ослободилац, једном својом моћном речју, на Ђунису зауставио победничку турску војску, него је на скоро за тим огласио и сам рат Турској.

У историји сви догађаји стоје у узрочној вези. Да није било првог српско-турског рата и Черњајева на челу српске војске, не би било ни руско-турског ни другог српско-турског рата, не би било данас ни државе Бугарске ни слободне Краљевине Српске.

Па какво је анђеоско срце било у тог великог војника! Обилазећи рањенике он их је са сузама у очима грлио и љубио, он је са својих груди скидао Таковски Крст да га прикачи на груди свакога јунака, он је грдно благо, које му је из Русије стизало на расположење, поделио међу удовице и сирочад. Он је свакој удовици српског официра, који је погинуо, слао стотинама дуката.

Колико је далеко у напред видео Михаил Глигорич Черњајев!

После толиких изгубљених битака, изгубљених зато што се један борио против тројице, зато што се сељак борио против солдата — сви очајавају, а он у Делиграду проглашује српско Краљевство, он тражи и налази моралну полугу, којом ће подићи клонули дух, којом ће народ покренути на истрајност у борби. И они, који су се онда смејали томе прогласу краљевства, видели су, како та иста десеткована војска, неколико месеци после Ђуниса, полази опет напред, и осваја Ниш, Пирот, Лесковац, Врању, Прокупље и Куршумлију, како носи Таковску заставу до Грачанице на Косово.

Величанство,
Свети владико,
Другови,
Браћо Нишлије,

Дубоко сам уверен, да ћу вам свима из душе проговорити, ако у овоме светом храму а у поносноме Нишу с вама заједно кликнем:

Михаилу Глигоријевићу Черњајеву, руском и српском ђенералу, једном од најдичнијих синова Матушке Русије, посинку Србије, иницијатору за победу руског оружја у целој средњој Азији, херoју са Малакова и Ташкента, јунаку Шуматовачкоме, Главнокомандујућем српске тимочко-моравске војске, командиру Светога Ђорђа и Великоме Крснику Таковскоме: Вечнаја памјат и слава!"

Краљ Милан знао је тако исто добро као и ја, да ова нова манифестација наших истинских осећаја према Русији неће нимало променити крвнички непријатељска расположења меродавних званичних кругова у Русији ни према нама лично, ни према политичком стању у Србији, отпочетом 11. октобра 1897, али ми смо опет зато чинили своју дужност — према Русији, према оним Русима, који су дали доказа о својим братским осећајима за Србију.

Одговор у руској штампи на овај парастос Черњајеву у Нишу, гласио је у „С. Петербургским Вједомостјам" овако:

„Пада у очи да „Глас Црногорца" у своме чланку, којим поздравља долазак Кнеза Фердинанда на Цетиње, не спомиње ни једне речи о Србији. Очевидно Црна Гора у овај мах не рачуна на Србију за заштиту Балканског полуострва од аустријског утицаја. Али ми не сумњамо, да ће у скорој будућности сви Балкански Словени збацити са себе јарам Аустрије и ступити на пут славенске политике".

Руски орган у француској штампи „Le Nord" донео је чланак о *могућности* савеза између Кнеза Николе и Фердинанда, и један допис у коме се нарочито хвали политичка увиђавност Кнеза бугарског".

На то одјекује у Софијском „Отзиву" овако:

„Склопљени савез између Бугарске и Црне Горе неће нико моћи да поквари. Он ће тек онда престати,

кад се Аустроугарска одрекне своје македонске политике и напусти новопазарски санџак. Овом би савезу требала да припадне и Србија, за љубав свога најживотнијег интереса, али она је од њега удаљена због неприродне политике њене Династије. Зато *та Династија мора пасти, и онда ће се расправити македонско питање између Бугара и Срба.* Пре свега Македонија мора добити своју автономију. Аустрија пошавши тада на Солун наишла би на српску, бугарску и турску војску".

Тај Бугарима потребни пад народне Династије у Србији изгледа да је већ био предмет дипломатских преговора између Бугарске и Црне Горе. Frankfurter Zeitung од 6|18 августа пишу ово из Софије:

„Што је кнеза на Цетиње пратио г. Георгијев, бугарски дипломатски агент у Београду, доказује, да је на Цетињу било говора о могућној *промени на престолу у Србији*, и да је у том погледу *постигнут споразум* — са одобрењем Русије — *за заједнички рад.* При томе су узимани у обзир болешљиво стање Краља Александра и аспирације Карађорђевића на српски престо".

У чему се састојао тај споразум бугарско-црногорски на Цетињу односно престола у Србији, то се види из — „Мађарорсага", који је у свом броју од 8|20 августа донео овакав чланак о *„Династији Обреновића"*.

„Спрема се *опасна бура која ће*, како се многи надају, *одувати Династију Обреновића.*

„Народ је незадовољан, у потаји се буни, само што апсолутна владавина за времена савлађује побуне, које овде-онде избијају. Но како српска историја казује, овако насилна, апсолутна владавина вазда се сломила о *јаку вољу народа*, и ова је редовно отеривала владаре са престола. Она је скинула Карађорђу главу с рамена, његовог сина Александра срамно је протерала из земље, Милоша је принудила на абдикацију а кнеза Михаила убили су у Топчидеру.

„Срби су најмање бирачи у срествима, кад им је судба отаџбине и сопствени опстанак на коцки. Не гледају на народне јунаке, на владаре друкчије, него као на људе од интереса, који, дошавши на Престо, газе народ, из чије су се средине уздигли за владаре, који судбом државе управљају.

„Српски народ сит је владавине Обреновића Династије и хтео би да је се отресе ма по коју цену, јер Србија није никад, па ни под турским притиском, била у тако раздрманим политичким, финансијским и моралним приликама, као данас под владавином Милана Обреновића, односно Краља Александра. Опсена, развод, издаја, то је данашња владавина, коју Милан хоће у неколико да прикрије плаштом привидне уставности. — Цела Скупштина је играла смешну улогу. Пошто су се сви озбиљни, интелигентни фактори у земљи повукли, дошли су у Скупштину сами сељаци без одговорности и знања, са којима је Милан по вољи давао усвајати разне законске предлоге. Миланова самовоља поред данашње слабе Владе иде тако далеко, да глоби не само ратну, него и државну касу, те новац који оданде узима — пошто овде живи од дворске милости — шаље у Париз на исплату својих прљавих дугова. То су познате ствари, али од ћутања глава не боли. Сваки цени више своју слободу, него тамницу. Испред приближавајуће се опасности отпутовали су у иностранство у купатило озбиљни политичари Ристић, Рибарац, Авакумовић, Пашић, да не би могли за непромишљеност појединих чланова странке повлачити на одговор вође. —

„Из почетка се намеравало, да Краља Александра прати у иностранство Милан, но промењене прилике су га приволеле, да остане у Србији, јер Милан има сигурних доказа, да из иностранства не би ни Милана, па ни Краља Александра више пустили у Србију. На основу Миланових доказа забранила је Влада досељавање из Црне Горе, јер су црногорски агенти прокрстарили целу Србију, агитујући свуда против Династије Обреновића.

„Србима препоручују за новог краља другог сина Црногорског Кнеза, Кнежевића Мирка. И, фактично, *он је данас кандидат српског народа*, јер су Династији Обреновића дани избројани. Српски народ неће да трпи даље понижење и обилажења, која Србију у првом реду од стране Русије, а у другом од сродних народа сналазе. Некад је Србија имала прву улогу, а данас има једну од последњих. Свему томе је узрок Милан Обреновић и да би се све обрнуло, жеља је сваког Србина да се Обреновићи

протерају. Није истинито данас више оно разметање, да војска држи с Миланом, јер од кад је Он главни командант војске, постао је највећи деспота. Дао је од Скупштине усвојити један законски предлог, по коме постављање официра у војсци зависи од Милана. Овај нов закон побунио је против себе све официре српске војске и већ многи траже пензију, а понеки отворено у листовима протестује против оваког конфисковања Краљевских права. Једном речи, у целој Србији се опажа жив покрет, коме је девиза: „Доле с Обреновићима!“

— cs

И да није на овоме чланку потписан неко, коме се име завршује на „ић“ или „вић“ само садржина његова показује, да су наши противници у пркос своме идолопоклонству „словенофилској Русији“ и својој остентативној мржњи на Мађаре и Мађароне — умели, кад год им је требало, да се додворе и потомцима Вилагоша, па да и њима суфлирају оне исте измишљотине, које им је куповао и Валерије Всеволодич Жадовски, наравно не за паре, него за руско благовољење свима, који су против Династије Обреновића.

Како је дирљива ова истоветност свега, што се писало у овом пештанском *жидовском* листу и онога, што стајаше у *жадовским* службеним извештајима, које смо напред видели!

XXXII

ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВОГ ОДСУСТВА

Одмах после парастоса Черњајеву ја сам наставио моје путовање по унутрашњости, а Краљ Милан отпутовао је у Пирот, који га је изабрао за свог почасног грађанина.

Тамо сам му послао и моју честитку његовог рођендана 10-ог августа, на коју је Краљ Милан одговорио оваквом депешом:

„Са захвалношћу примам честитања старог осведоченог свог пријатеља, искрено и одушевљено верног саветника Круне, борца за независност и ослобођење, и молим га да верује у моје топле и срдачне жеље за успех рада његовог, који је управљен на срећу Краља и Отаџбине.

МИЛАН“

Сада су почеле да се у европској штампи појављују прве оцене о скупштинском раду у Србији. Истина је почела да осваја у пркос врзиног кола радикалских интрига у листовима, који служе француско-руском савезу. Чак и „Франкфуртске Новине“, које су, као што смо до сада видели много пута, биле врло непријатељски расположене према стању од 11. октобра 1897 у Србији, нису могле на ино него су под насловом „Свршетак Скупштине“ донеле ово:

„Министар Председник Др. Ђорђевић успео је да у Скупштини сузбије противности између либерала и напредњака и да их споји у једну конзервативну странку за заједнички рад. Стало га је то доста труда, јер су често обе странке устајале противу Владе. Више пута било је потребно, да сам Краљ лично посредује, те да спречи министарску и парламентарну кризу. Либерали

су хтели да оборе Министра Финансија, али је томе био противан сам Краљ, и либерали су се повукли. *Од свију досадашњих Скупштина ова је Скупштина у своме раду била најбогатија. Донела је врло важне привредне законе, који ће бити земљи од врло велике користи.* У Скупштини Влада је са својим предлозима лако пролазила, једино у финансијским питањима наилазила је на јаку опозицију. У главном кабинет Др. Ђорђевића може радом последње Скупштине бити задовољан".

Разуме се, да је Шандор (Бранко) Петровић одмах похитао, да у тако исто важном европском листу, у „Келнским Новинама", побије тај утисак, и он је то учинио оваквим дописом:

„Тренутно важан догађај је, што је престао да излази главни орган либералне странке „Српска Застава", а престао је да излази по наредби самога Ристића, који је кроз тај лист говорио. То значи да се Ристић повлачи са вођства либералне странке, којом је управљао 30 година. Тиме ју је он ослободио свију оних обзира, који су у Србији познати као Ристићево предање. Ово се састојало у томе, што се овај државник, кадгод је ступио у јавни живот, свим срествима борио противу антидинастичног покрета. Млађи либерали налазили су већ од дужег времена, да баш *та Ристићева предања* сметају развитку и напретку либералне странке. Догађаји у последњој Скупштини утврдили су горње уверење код свију чланова. Ристић се том једнодушном гледишту није могао више одупрети, те је своје пријатеље ослободио од свију обзира. После 40 година либерална странка поћи ће новим путем — без Ристићевих предања".

Да би се овом повлачењу Ристића ради прелаза целе либералне странке српске у антидинастични логор још више поверовало у Русији, похитао је и париски „Le Temps" (бр. од 8—20 августа) да донесе телеграм из Београда: „Ристић је коначно одступио са вођства либералне странке, које је прешло у руке Стојана Рибарца. Тај догађај је важан због будућих последица у односима према Круни до сада врло династичне либералне странке."

Руска штампа наравно није могла изостати. „*Новое Время*“ пише 7 августа, како се у Србији опажа доста опасан покрет против Краљевског Дома. Тако је много узбуне направила брошира „Два странца“, у којој се препоручује народу да избави земљу од Династије Обреновића. Орган Кнеза Ухтомског, пријатеља Царевог, доноси истога дана уводни чланак о томе, како данашња владавина у Србији не ужива симпатије народне, како су избори за Скупштину били измајсторисани, те је за то Скупштина била послушна, но ипак се „налазило и опозиције.“ Како на унутрашњу тако и на спољну политику утиче поглавито Краљ Милан, а циљ му је да сузбије радикале и да приближи Србију Аустроугарској. Писац чланка је летос пропутовао Србију и нашао је *свуда* раздражено расположење, и стекао је уверење, да се садашње стање не може дуго одржати.“

А већ прашки „Народни Листи“ и „Московскија Вједомости“ од истога дана певају unisono химну шабачком посланику Сави Илијћу за његово „геројство“ у Скупштини, у којој је *светим гњевом* устао у одбрану српскога народа, када је чуо *Владину* (!) мотивацију за општински закон тј. да српски народ још није зрео за слободе и самоуправу!

12-ог августа 1898 писао ми је из Врањске Бање консул Милосав Куртовић једно писмо врло карактеристично и за његову личност и за службу радикалаца у Старој Србији.

Ево неколико места из тога писма:

„Од г. Машкова[1] и његове госпође сазнао сам ово:

1. Да се сви наши људи тамо (у Старој Србији) баве личним, себичним интересима и интригама, а да за општу ствар српску нико не мари, те да је грехота држати их тамо и потпомагати их од стране државе, ако какву помоћ имају.

2. Да наши лекари у Скопљу (он их је именовао) неће никога да лече бесплатно, и ако имају помоћ (на жалост Машков и то зна), док бугарски лекар Владимир Руменов лечи бесплатно сиротињу свију вера и народности, па и Србе.

[1] Руски консул у Скопљу.

3. Да наши лекари само праве интриге радећи на томе, да збаце Фирмилијана и да на његово место доведу свога човека, Дионисија из Призрена (Тодор Станковић вели да о томе зна цела Приштина).

4. Да ти исти људи под руководством г. Свете Симића, а у споразуму са г. М. Г. Ристићем из Беча, раде на томе да се ја уклоним из Скопља, а да се на моје место доведе човек њихове багре.

„Жалосно је, да чак и г. Машков све то зна, јер је он за нас свакако туђин. Све то знао сам и ја поодавно, али се устручавах писати Вам, док се о свему боље не уверим, а и док прођу избори и Скупштина.

„Боље би било, да све то није основано, али г. Машков тврди да се о свему томе уверио, па је све то изложио у једном свом рапорту од 80 страна, у коме је тражио протекцију руске амбасаде (у Цариграду) за ме, и да Фирмилијан добије митру.

„Ја сам знао из раније за сплетке, које су плетене између г. Дионисија и г. Тодора Станковића, а тако исто и оне између г. Дионисија и г. Фирмилијана. Зато сам и ишао г. Дионисију и у Митровицу и у Грачаницу. Знао сам, како се 2½ месеца говори по Скопљу, да ће најдаље до септембра о. г. нестати из Скопља и Фирмилијана и Куртовића и Нешковића. Али о свему томе нисам хтео ни речи да Вам пишем, а камо ли да се тужим на кога из те клике. Али кад већ и један странац и новајлија у Скопљу, као што је г. Машков, све то зна, може знати и други, и Ви можете с друге стране бити извештени и помислити, да ја не знам шта се по Скопљу ради. За то Вам тек сада о томе пишем.

„Неки дан, када је г. Машков амо допутовао, пошао је истим возом из Врање за Београд и г. Света Симић. У оној гунгули на Бањској станици нисам могао ни опазити, да се он са г. Машковом и не познаје, те их нисам упознао. Сазнавши то доцније, у Бањи, ја сам се Машковљевима извинио, али они ми обоје рекоше: „Та, за Бога, не узимајте и то на себе, јер је тај човек управљач свију оних неваљалих елемената ваших у Скопљу“. Дужност према отаџбини налагала ми је, да Машковљеве молим да у то не верују, премда сам у души плакао, јер је Машковљево казивање истинито“.

„У Врањи се бави на одсуству неки професор из Београда, доктор философије бечког универзитета, родом Врањанац. Он је овде разговарао са г. Машковом, који га је привео к мени с овим речима: „Ево чудна човека, који је путовао по Старој Србији и говори исте речи о вашим људима, као да је читао мој рапорт“. Јован Хаџи-Васиљевић представи се и поче да се жали, како су га наши људи у Скопљу сумњичили као шпијуна, кога је наша влада послала да види, шта они раде, па су му за то правили сметње на сваком кораку, а он међутим отишао је тамо да прави филолошке студије.

„Јуче ми је Јован Хаџи-Васиљевић у апотеци Мике Јанковића, пред чиновником наше агенције у Софији Јанићијем Јовановићем и пред апотекаревим помоћником рекао: „Та за Бога, што се Ви љутите, кад данас нема државне тајне. *Садржину целе ваше поверљиве преписке знам чак и ја; та она се редовно чита по бакалницама.* Ако сумњате у то, да изађемо из апотеке, па ћу вас одмах уверити цитатима из Ваших најтајнијих рапората“.

„И одиста, Господине Министре Председниче, садржина сваког мог поверљивог акта знала се у Скопљу *трећи дан* по испраћају за Београд.

„Кад сам о чуду и ужасу овом говорио г. Тодору Станковићу, он ми рече да потпуно верује у то, јер та *дубаравијска клика* ради систематски на томе, да се из Старе Србије и Македоније уклоне сви радници, *који нису радикали,* јер тиме хоће радикали да утичу на унутрашњу политику Србије, као што то постизавају радикализмом Срба у Задру, Загребу, Новом Саду, Вршцу, Вел. Кикинди, Панчеву итд.

„Г. Тодор Станковић, коме сам ово писмо показао, слаже се потпуно са гледиштем г. Машкова, да *наше ствари доиста неће поћи на боље, док се особе не измењају,* а из свога искуства у Скопљу тврди, да је Ш..... не само окорели радикал већ интригашки отров, који трује свет; и да би понајпре њега требало уклонити, не би ли се други узели у памет. Тоша вели, да он све то одавно зна, али је ћутао (и мени није раније ништа казивао), али сада, када види да ја о томе пишем ономе, који је позван да све то зна, он се, вели, искрено исповеда“.

Кад сам ово прочитао помислио сам: audiatur et altera pars. Ја нисам ни Краљу Милану веровао, што ми је говорио противу Свете Симића, а камо ли ћу без критике и доказа примити ово. Да видимо док се вратим у Београд.

Краљев секретар Др. Миша Милићевић сматрао је за дужност да ме извештава о путу Краљевом, о дочецима на које је у коме месту наилазио, о личностима које су се јављале Краљу, о аудијенцијама које је Краљ давао итд. итд. Из његовог првог опширног извешћа од 12. августа 1898 треба да наведем овде нека места:

„Његово Величанство Краљ обишао је са великим интересовањем изложбу, која је ове године приређена у част 50-годишњице владавине Његовог Величанства Цара Франца Јосифа, а у њој је поклонио велику пажњу одељењу босанско-херцеговачке владе. У босанском павиљону Краљ је имао задовољство да види Његово Величанство Краља Карла румунског, који је, на путу за Рагац, употребио три часа слободна времена између возова да посети изложбу и у њој се случајно састао с нашим Господарем. Оба владаоца поздравили су се врло срдачно и провели четврт часа у врло живом разговору“ — — —

„Јуче по подне стигао је овамо (у Карлсбад) Кнежевић Данило, Престолонаследник црногорски и јавио се синоћ Његовом Величанству. Не затекавши га код куће, оставио је своју карту. Данас му Краљ враћа посету. — — —

„То је све што Вам за данас могу јавити о досадашњем путу Краљевом, а сада ми дозволите, Господине Председниче, да вам саопштим једну поруку Његовог Величанства, за коју ми је Краљ заповедио, да је додам овом извештају.

„Из једног писма, које је Краљ примио од г. Вукашина Петровића, види се, да сад његови преговори иду лакше, и да су чак изгледи добри, да ће се они у скоро моћи повољно завршити, пошто је дискусија о уступању железнице елиминирана, и тражена сума смањена на 25 милиона. Његово Величанство жели да лично и усмено упозна своју Владу са током тих преговора, са својим мислима о том питању и мотивима, који су Га руково-

дили при давању инструкција за њих. Пошто би Ваш долазак или долазак Министра Финансија пао у очи, то Вас Његово Величанство моли да кажете Министру Просвете, г. Андри Ђорђевићу да буде спреман доћи у Карлсбад на први позив Краљев, у циљи да прими к знању саопштења, која ће Он имати и желети да му учини. С тога Његово Величанство мисли да Министар Просвете не треба да хита са професорским указом и да баш реферисање о том предмету може у говору тамо навести као узрок свог доласка овамо".

На наше ноте од 14 и 21 јула 1898 о сукобима на нашој граници и нападима Арнаута и појединих низама, Порта је одговорила нотом, у којој нам јавља, да је одредила Саад-Един-пашу да води истрагу о насиљима, која се помињу у нашим нотама.

Ових дана отворене су четири српске школе у охридском санџаку, једна у Серезу а једна у Јенице-Вардару.

13-ог августа 1898 телеграфише ми Краљ из Карлсбада овакву депешу:

„Из новина београдских видим, да су неки чланови скупштине професорског друштва неповољно и врло оштро говорили и да је она примила резолуцију против новог стања средњих школа. Ако су ти извештаји истинити, мислим да тој безобразној радикалној агитацији треба стати на пут, нарочито због мог одсуства, јер ће се тако јачати и Ваша Влада. С тога Вас овлашћујем предузети најенергичније мере и молим *одсудно* казнити главније агитаторе пензионисањем или отпустом, а све учеснике најмање петнаестодневном, а по мом мишљењу тромесечном платом. АЛЕКСАНДАР"

На овој Краљевој депеши нема никакве белешке шта сам по овој заповести Краљевој урадио, али то ће се мало даље видети.

Међутим продужавао сам своје путовање по Србији. Зашто сам путовао, то се види из ове моје депеше, коју сам из Крагујевца 15. августа послао Краљу Милану у Ниш:

„Покорно јављам да сам прегледао војно-техничке заводе, касарне и војну болницу. Присуствовао сам ноћном гађању из топова и прегледном гађању четвртог и једа-

наестог пешадијског пука. Не само да сам задовољан, него сам одушевљен напретком, материјалном спремом и ревносном службом у шумадијској дивизији. Официрски кор живи као једна породица. У њему је најбољи дух. Примио сам чиновништво и представнике свију слојева грађанства. Због избора управе трошаринске застао сам расцеп између либерала и напредњака. Урадио сам све, што сам могао, да их опет сложим и надам се успеху, јер сам изјавио да општинска трошарина неће почети функционисати, док се ове странке не сложе".

Особиту пажњу обратио сам, приликом ове посете у Крагујевцу *војно-занатлијској школи*, у којој сам застао 163 ученика, и то бравара 66, ковача 14, стругара 17, пушкара 12, гравера 1, ливаца 10, инструменталиста 2, сабљара 2, лимара 2, столара 5, столарских моделера 2, колара 11, тесача 7, зидара 3, седлара 8. Од тих 163 ученика било их је у калфенском одсеку 48 а у шегртском 115. Ове 1898 године призведено је из ове школе за мајсторе њих 14 а за калфе 28. Доцније, кад сам прегледао велике артиљеријско-техничке радионице Шнајдерову у Крезоу, у Француској и Шкодину у Пилзену, у Чешкој, и кад сам видео да те највеће војне фабрике у Европи, које се могу мерити са Круповом у Есену у Немачкој, јако цене и сјајно плаћају раденике, који су изашли из ове наше војно-занатлијске школе у Крагујевцу — решио сам се, да у Србији отворим још неколико таковних занатлијских школа.

Уз пут сам много размишљао о предлозима Иве Павловића за организацију нашега културног рада у Старој Србији, па најзад дошао сам на мисао да онима, који управљају бугарском пропагандом (као што је Дим. Ризов, Шопов итд.), треба противуставити тако исто способног радника, и дошао сам на мисао: како би било послати Перу Тодоровића да пропутује Стару Србију и Македонију? Он је новинар а уједно Grand Officier Меџидије — па неће Турцима запети за око то његово путовање. А ако Пера, вративши се са тога пута, на коме би имао да оде у свако село, у коме има српска школа, поднесе извештај са предлозима практичнијим и јевтинијим од Ивиних, онда узети П. Тодоровића за шефа

тога посла, те тиме најзад за народну ствар употребити несумњиву способност Перину, која се дотле ситнила на службу Двору. Ову мисао саопштио сам Иви Павловићу, који је остао у Нишу болести ради. Писмом од 17. августа 1898 Ива Павловић ми одговара:

„Много сам размишљао о месту, које мислите поверити г. П. Тодоровићу, и опет налазим да би много боље било узети г. Куртовића за то, а г. Тодоровића послати на његово место у Скопље.“

Од истога дана је писмо Краљевог секретара Др. Милићевића, у коме ми шаље текст телеграма измењаних између Краља и Цара Руског приликом открића споменика Александру II у Москви „са молбом да их, ако за сходно нађете, саопштите официозној штампи.“

Нашао сам да те телеграме ваља штампати у службеним „Српским Новинама“ а не само у официозној штампи.

Ево како су објављене те депеше у „Српским Новинама.“

На дан открића споменика блажено упокојеном Цару Александру II Његово Величанство Краљ, наш Премилостиви Господар, упутио је Његовом Царском Величанству Николи II овај телеграм:

„На овај дан, посвећен славној и вечној успомени блаженоупокојеног Цара Александра II, узвишеног Деде Вашег Царског Величанства и мога незаборављеног Кума, ја сам у мислима са онима, који Му данас указују поштовање и благодарност и придружујем се са целим српским народом молитвама, које се данас дижу Свемогућему, за срећу Вашег Царског Величанства и Његове узвишене Породице, као и за славу и напредак Његове владавине.

АЛЕКСАНДАР.“

На овај телеграм одговорило је Његово Величанство Цар Никола II Његовом Величанству Краљу овом депешом:

„Ја сам благодаран Вашем Величанству на учешћу, које је изволело узети са целом Србијом на овај за Русију свечани дан.

НИКОЛА.“

Због доцније судбине завештања Велимира Тодоровића да забележим овде, да смо одредили Др. Драгутина К. С. Протића адвоката да за српску државу ликвидира то наслеђе. Министар Финансија тражио је, да се са њим *погоди* о награди за тај посао. На то му је Др. Драгутин К. С. Протић одговорио оваквим писмом:

„Мени је, Господине Министре, апсолутно немогућно тој вашој жељи одговорити, јер ми члан 40 закона о правозаступницима изрично забрањује, да ма какав уговор с парничном страном коју заступам о награди закључим. Међутим изјављујем да ћу се, без икаквих приговора, задовољити наградом, коју ми Влада по свршеном послу изволи одредити.“

Истога дана, 18 августа 1898 писао је г. Жадовски грофу Муравјову ова три извешћа:

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

Наш дипломатски агенат у Софији обратио ми се ових дана *у име бугарске владе* са поверљивим питањем о гласовима односно војних припрема Краља Милана на граници суседне кнежевине.

Ја сам одговорио да су гласови о *ванредној* (чрезвичайной) мобилизацији, у колико је мени познато, неосновани. Позив резервиста није ништа друго до обична мера за јесење маневре. Ако је мало већи број сазван то је да би се попунили редови (сталнога кадра) јер су, услед новог закона, по коме ће се младићи од сада узимати у војску не са 20 него са 21 годину, остали без регрутације за 1898 годину.

Додао сам да би, узевши у обзир недовољну опрему војске и апсолутну оскудицу у државној каси, било немогућно и помислити на какво скоро војничко предузеће Србије, да њена војска није на безусловном и бесконтролном расположењу једнога човека, који није у потпуној равнотежи (не вполнѣ уравновѣшенаго, дакле ћакнутог) и чија се дела измиголе (ускользають) из свију рачуна здравога разума и нормалне вероватноће.

Према томе мени изгледа, да не би била на одмет извесна смотреност са извесним мерама обазривости, али при тим мерама ваља пазити, да се избегне све што би могло изазвати страх или раздражење.

Пошто сам јуче имао прилику, да *из штаба војске распоређене око Пирота* добијем још тачније податке, то сам могао да потврдим статском саветнику Бахмећеву неистинитост узнемиравајућих гласова. Ове гласове треба приписати ратоборним беседама краља Милана и свештеника у гарнизонима, који стоје под његовим упливом — а тако исто и прекомерној ревности и у неколико тенденциозној радњи овдашњег бугарског агента Георгијева, који сувише без контроле верује гласовима с улице.

И ако ја држим, да је Краљ Милан способан за свашта и за најопасније, опет је тешко допустити мисао, да би он толико могао бити равнодушан према судбини своје отаџбине и са њом везане будућности свога сина, те да би се, макар у раздражењу и очајању, могао одлучити да претпостави преступничко предузеће, које би земљу обалило у пропаст — уверењу, да му ваља признати да нема снаге да оствари своје частољубиве и користољубиве намере.“ — — —

„18 августа 1898.

Милостиви Господине, Грофе М. Н.

Од како је затворена Скупштина и од како је Краљ Александар отишао у Карлсбад, у земљи је завладала некаква тешка тишина (тяжелое спокойствіе) а у пословима непомичност. Али у том спољашњем миру осећа се некакво чудновато ишчекивање, које као да не слути на добро (какъ бы зловѣщее выжиданіе).

Краљ Милан и Министарство баве се далеко од престонице, гласови о расположењу духова у народу па чак и у војсци нису ни из далека повољни. Сваки дан се проносе гласови о оставци овога или онога Министра, чак и у круговима привржeника Ђорђевићеве владе признају, да у скоро предстоји промена режима и личног састава владе.

Незадовољство не налази јавног и громког израза, али ипак се осећа, како број незадовољних брзо расте, и чује се потмуло гунђање не већ појединаца или групе, него гомиле.

Јавно мњење већ отворено назива Владана Ђорђевића и његове мутаве другове (съ его безгласными товарищами) издајницима отаџбине, а војску, коју предводи

Милан, назива полицијским одредом, који је опасан не за непријатеље Србије, него за саму отаџбину.

У таквим околностима ја више но икада налазим да ми је дужност бити смотрен и уздржљив с тога, што Милан, који већ види, да се не може ослонити на своје земљаке и да је његова катастрофа неизбежна, врло би био срећан, ако би свој фијаско могао приписати непријатељској туђинској интриги, и не би пропустио за свој пораз мене окривити.

Ја се могу преварити, јер је тешко предвидети све случајности не само унутра у Србији него и у спољној политици, која се дотиче Србије, али ако се претпостави правилно развијање овдашњих догађаја у правцу, којем су се упутили последњих недеља, ја долазим до закључка, да ће Краљ Александар, уверивши се за време свог бављења у иностранству о општем неповерењу спрам његовог оца, даље о немогућности, у којој је бечки кабинет да му помогне било материјално било морално, уверивши се најзад о томе, да све више расте непопуларност безправног стања, које је земљи наметнуто, и административног ћефа (произвола) — набрзо по свом повратку разочарати се односно практичке користи спасоносне мисије Миланове, и да ће он похитати да се ослободи тешког туторства, које је дефинитивно упропастило и државни ауторитет у земљи и финансијски кредит у Европи". — — —

„18. августа 1898

Милостиви Господине Грофе М. Н.

Пресуда, која је осудила Пашића, што је штампао једно за Краља Милана увредљиво писмо, на девет месеци затвора, потврђена је ово дана и у највишем суду, и њему је полиција јуче јавила, да има 20-ог ов. августа почети да издржава тај затвор.

Одмах за тим њему је .... (једна реч не може да се прочита) саопштено, да би Краљ био расположен помиловати га, ако би се Пашић за то непосредно обратио молбом.

Пашић је тај предлог одбио. Он *је мени казао* да ће се одлучити на тај корак (да моли за помиловање) једино у том случају, ако би *за време његовог издржавања*

затвора настала за Србију опасност, која би га као родољуба принудила да узме учешћа у народном послу.

Том приликом Пашић ми је обратио пажњу на чланак, који је ово дана изашао у једном загребачком листу. У том чланку се саопштава, како је се аустријска дипломација сада трудила да склони Султана, приликом јубилеума Цара Франца Јосифа, поклонити овоме своја врховна права на Босну и Херцеговину. У чланку се додаје да се, ако се оствари ова комбинација, и на случај отпора или протеста од стране Црне Горе и Бугарске — Милан обвезао стати на страну Аустрије и уздржати Србију од општег словенског покрета.

Овде се одавно говори у истом смислу и тврди се, да је по ту цену добивена помоћ Аустрије за повратак Миланов у Србију".

У лажи је плитко дно, вели народна пословица. То се види и на званичним рапортима г. Жадовског. Пре неколико дана тврдио је: на основу беседа и здравица Краља Милана, које нису никада и нигде говорене, на основу мобилизације и концентрације српске војске код Пирота, о којој нико у Србији није ни помислио, на основу једанаест вагона бојеве муниције, која је у истом правцу послата, — да Краљ Милан хоће рат са Бугарском, а кад је бугарска влада, преко руског дипломатског агента у Софији, притисла г. Жадовског уз дувар, да каже истину о војним припремама Краља Милана на бугарској граници, — он врда, како гласови о *ванредној* мобилизацији у Србији нису основани, као да има и некакве *редовне* мобилизације. Жадовски сада говори о сазиву резервиста за маневре, и ако је то била лаж, пошто 18. августа 1898. још нису били сазвани ни резервисти за маневре, али њему сада то треба, да оправда што је у прошлом рапорту слагао свог Министра. Он чак узима у помоћ закон о регрутовању са 21-ом годином живота, да протумачи зашто је сада сазвано тако много резервиста, и ако је знао да они у опште још нису позвани. Кад је видео, да на основу његових лажних извештаја из Београда може Бугарска одговорити фактичном мобилизацијом своје војске на српској граници, — Жадовски се уплашио, да не буде ђаво крив, па се

у том страху не устеже признати, да он, као посланик братске Русије, деморалише српске официре и клевета их, да они из штаба српске војске „око Пирота“ њему шпионишу, само да на основу тако аутентичних извештаја из српскога штаба умири г. Бахмећева, да су неистинити узнемиравајући гласови, које санћим Георгијев пабирчи са београдских улица, докле он те гласове сам шаље грофу Муравјову, као службено утврђена факта! Чак и психологију узима сад у помоћ г. Жадовски, да докаже невероватност онога, што је у последњем његовом рапорту било несумњиво!

Рапорт г. Жадовског од 18 августа 1898 тако је од речи до речи истоветан са новинарским чланцима, који су онда излазили у опозиционим листовима српским о Краљу Милану и Министру Председнику, да читалац, који зна шта су дипломатски извештаји једног посланика, мора само слегнути раменима над толиком умном сиротињом или моралном поквареношћу, и мора жалити силну Руску Државу што има и такве посланике, као што је г. Жадовски.

Да је представник и посланик Цара Руског у Србији спустио се до тога, да буде прост орган једне политичке партије у Србији, то доказују интимности између г. Жадовског и Николе Пашића, које се причају у последњем рапорту, из којих видимо, зашто Пашић није молио за помиловање...

22-ог августа добио сам од Краља овакву депешу:

„У разговору са Вукашином разложио сам му стање питања о његовом постављењу у Паризу[1] услед чега он више не ензистира.[2] Због политичке ситуације, а нарочито због ноте Руског Министра Иностраних Дела[3] држим, да је незгодно оставити Краљевско посланство у Паризу на отправнику послова Христићу. Односно кандидата

[1] Помишљао сам, да на упражњено место нашег посланика у Француској поставимо Вукашина, чим сврши посао у Бечу, поглавито због државних финансија и због париске групе наших кредитора.

[2] Сутрадан сам добио депешу од Вукашина, која је гласила:
„Молио сам Његово Величанство па молим и Вас да моју кандидацију за посланика на страни напустите“

[3] О сазивању конференције за разоружање и свеопшти мир.

мислим да су најподеснији Гвоздић, који међутим, по изјави датој у Нишу, не жели ићи на страну и Рајовић, чија је то давнашња жеља, а обојица су француски ђаци и поуздани помагачи данашњег стања. Договорите се са колегама и молим јавите ми што пре Ваше мишљење, па ћу Вам дефинитивно решење саопштити преко Министра Просвете АЛЕКСАНДАР."

Ја сам ово питање изнео пред Министарски Савет у седници од 24 августа, и одлуку сам саопштио Краљу оваквом депешом:

„Министарски Савет налази да би у интересу штедње требало поставити Чеду Мијатовића у Паризу, а да заступа и у Лондону, што би било корисно и за финансијско питање, али ако Величанство жели за Париз новог посланика, пристајемо на кандидатуру Рајовића пошто Гвоздић неће".

По наредби Краљевој, Министар Просвете отпутовао је у Карлсбад 23 августа.

Ст. Д. Поповић тражио је одсуство.

Упитан о томе Краљ ми одговара:

„Примио сам извештај Министра Финансија. Немам ништа противу његовог одсуства, тим мање што се време подудара са мојим одсуством, рачунајући ту и маневре".

XXXIII

ПИСМА КРАЉА МИЛАНА

Да би се видело, каквим се пословима бавио Краљ Милан у Нишу, где је остао за цело време Краљевог одсуства, да сачувам овде неколико од његових писама мени. Прво је датирано 19 августа 1898:

„Драги Докторе,

Хвала вам на писму и упознавању са важнијим питањима.

У кратко ћу вам одговорити, јер сам преоптерећен пословима и примањима тако, да ово време, које сам сматрао за одмор, нимало на то не личи. Много ми времена заузима примање са масом молаба, по којима се не може ништа радити ни по садржини ни по надлежности. Нарочито од како је Краљ отишао из ових крајева, читава је процесија молилаца и молитељака, и праву муку имам доказати им, да се оно што моле не може учинити. Од ових молаба, хоћу да учиним изјатије (sic) за једну. То је молба бившег среског начелника Косте Петковића за службу. То чиним из разлога што знам, да се Краљ за тог човека сам заузимао. Он је био радикал али без убеђења, по нужди. Некада је, за време моје владавине, као сресни писар био декорисан таковским крстом, што се одликовао за време буне зајечарске, на предлог Теше Николића и Николе Христића. О њему знају и ваше колеге Јеша Андоновић, који му је био у пола обећао службу, и Стева Поповић, коме га је Краљ препоручио. Ја иначе и лично немам никаквог разлога за њега се заузимати.

Сад, овог часа јавила ми се и примио сам Госпођицу Лисевић, сестричину покојног руског консула Ли-

севића у Скопљу, са његовим сином. Она је на ме произвела најбољи упечатак, јер се види да је одиста велики пријатељ (j'emploie le masculin exprès, јер дао би Бог да нам један консул буде овако паметан као ова женска) — пријатељ рекох српскога народа. Ја мислим да би добро било да изиштете од Краља телеграфом дозвољење, да јој у Његово име предате крст Св. Саве. Она ће се бавити два дана у Београду и доћи ће да вас обиђе. Главно, зарад чега је желела да ме види, то је да ми представи жалосне прилике између наших у Скопљу. Каже да треба учинити тамо tabula rasa од људи, који тамо гледају партизанство, а не српску политику. Специјално ми је поменула, које људе ваља одмах уклонити. Како му драго, ја вас молим да госпођицу Лисевић лепо примите и да се подробно од ње известите о нашим тамошњим приликама, управо неприликама. Мислим да ће та женска и на вас произвести врло добар утисак.

Сад у кратко да одговорим на ваше писмо:

1. Не слажем се с Ивом. Мислим да Пера има по природи више дара за пропаганду него Милосав, који је кратко време тамо и није могао прилике довољно да проштудира. За његову (Перину) болест чујем већ неколико деценија, тако да не знам треба ли је узимати у обзир. Но може се поред њега још ко одредити, да се постепено спрема за то место, а да то не зна и не осећа он сâм, јер у Србији, таква је ова земља, не треба нико да буде prédestiné, јер иначе дотични одмах удари у страну. Друга је околност у том питању, што је Пера Тодоровић једном био намењен за консула, за време моје владавине (1887), па је Султан изјавио да неће ла дâ екзекватуру таквом бунтовнику (sic!). Да ли би било добро понова покретати то питање с њим, то је питање, које ћете ви боље оценити но ја.

2. Немам каде прочитати послати ми превод. Зато га враћам слажући се с тим да треба хитати са том стварју.

3. Брошуру Брезницову имам. Мишљења сам начелно да са том крајњом битангом не треба имати никаква посла.

4. Прочитао сам рапорте са Цетиња. Dans ceux ayant trait à la politique il y a une certaine dose de naiveté.

Односно пак молбе Исаила Томића, он је крајњи невољалац, а с друге стране крајње је време, да се одсудно стане на пут емиграцији отуда. То су лењивци и нерадници и само у овој земљи агитирају против династије. Ја мислим да је дужност Владе према Краљу и Отаџбини да са тим погрешним précédents једном за свагда прекине.

5. Чланци у Мађарорсагу, Пешти-Хирлапу мислим да су такве природе да би могао Барловац код Банфија а Михајловић код Голуховског порадити и видети, да ли нема начина, да им се стане на пут. Можда би и Ви могли са бароном Куном коју о томе проговорити.

6. О ноти Русије не могу се за сада још изразити. Она потиче, држим, више из тежње, да себи у Азији створи слободне руке, ако би се успело у Европи издејствовати (једна реч не може се прочитати) нота циља, и што сматрам да је врло тешко постигнути. Немачка има великог интереса да руски предлог потпомогне, јер је он сам une douche glacée за Французе. Пошто се и нама чини част да се позивамо — бар тако схваћам — ја мислим да нема сумње да ћемо пристати. Добро би било знати, како ће Румунија одговорити. Копију ноте задржао сам, јер држим да није потребна.

Мислим да сам кратко одговорио на сва положена ми питања, и да сам тиме одговорио вашој жељи, да вам и чиновника и прилоге, које је донео, што пре вратим. Ива ми је синоћ предао елаборат. Он је сувише дугачак да га сад могу проштудирати, а пошто изјављујете жељу да га што пре добијете у руке, то вам га без прочитања шаљем.

Још две речи. 10. августа примио сам врло многе честитке. Нисам могао на све стране одговорити. Молио бих вас да се у званичним новинама, у згодној форми, изјави од моје стране захвалност. Ви ћете боље него ја оценити, како треба да буде то редигирано.

Ја ћу ићи у Крагујевац 29-ог, па ћу се тамо бавити вероватно 30. и 31. Хвала вам велика на обавештењима о војним стварима, послатим ми телеграфским путем. Ја мислим да ничега кориснијег не може бити од додира између владе и народа, и да су министарска путовања (по народу) превасходна, отлична ствар у сваком погледу.

Мало зазирем од многих одобрења приватних гимназија. Бојим се да се опет не врате на државни буџет, да не буду центрови, где ће се купити радикализам, и да ће конкурисати државним гимназијама без сигурних јемстава за контролу над њима.

Мисле ли ваше колеге привреде и просвете да што уселе у зграду у Лесковцу, која је сад остала празна, и коју познајете?

Како би било да један од Министара пропутује до Шапца — који је Саву Илића дао за посланика — и мало оне Дринске крајеве прође? Мислим да би такође требало да Лозанић гледа, пре састанка Скупштине, да једну станицу пољопривредну организује. Pardon што улазим у ствари, које нису моје надлежности, mais nous servons tous la même cause.

Са најсрдачнијим поздравом вама и породици и са уверењем пријатељства вашим колегама

ваш

ХАЏИ-МИЛАН"

Док се Краљев отац бавио оваквим питањима, сва српска и хрватска штампа, нарочито они листови који су плаћани са Цетиња, беше пуна „мобилизације у Србији", која је постојала само у главама радикалских суфлера, и у коју је веровао или се правио да верује само г. Жадовски. Осем на том дрвеном коњу јахала је радикалска штампа на „гнусобама", које су се налазиле у књизи „црногорске емиграције" штампаној у — Аустроугарској противу Кнеза Николе и његовог дома. Новосадска „Застава" кривила је и за ту књигу Краља Милана, и ако је три пут сама овако о њој писала: „Овај памфлет није новина за нас, јер смо у почетку деведесетих година све ове ствари читали у Гарашаниновом „Виделу". Чланке је тада потписивао Катуњанин, односно Томић. На основу тих дописа написао је доцније Бацковић своје дело".

Па од куда је сада Краљ Милан крив, што је тај памфлет изашао?

„Зато што није могао угледати света до повратка Краља Милана у Србију".

Црногорски „Србобран" опет тврди да је Краљ Милан умро од страха: „све му се приснива Карађорђевић с *Арнаутима* од Новог Пазара".

А што ће им Арнаути, кад је за тај посао био пре толико година спремљен један *црногорски батаљон?*...

Не желећи за свако питање досађивати чак Краљу у Карлсбад, а видевши да се Краљ и за она питања, која му поједини Министри тамо шаљу, претходно депешама споразумева са својим оцем у Нишу, пре него пошље свој одговор у Београд, — нашао сам, да је практичније и брже извештавати Краља Милана о свему, што је било на дневном реду, па оно, што се мора изнети Краљу на решење, слати у Карлсбад заједно са мишљењем Краља Милана. Тако се између Београда и Ниша отворила жива преписка. Писма су слата по нарочитим приликама. Од мојих писама Краљу Милану, зато што беху чисто приватна, није направљена ниједна копија, те се тако може само из сачуваних одговора Краља Милана видети, о чему је вођена реч. Примера ради, да наведемо шта је ових дана Краљ Милан писао председнику владе:

„Драги Докторе,

У одговору на писмо, којим сам рапортирао Краљу о мом путу у Пирот, и у ком сам, између осталог, саопштио особито задовољство са радом команданта пиротских утврђења, потпуковника Николе Петровића, и нагласио Му, да у њему и у команданту пешадијског пука мајору Јокићу, имамо два човека на своме месту, — Краљ ми налаже, да вам нарочито саопштим ово, да је „Његова жеља да се у Пироту одреде само првокласни чиновници, gens de premier ordre.“

Извршујући ову Краљеву наредбу, молим вас да се за директора гимназије (у Пироту) постави какав прворедни професор, јер још нисам видео да је изашао указ о томе, и то свакојако да буде Шумадинац, а богме нека би г. Андра и остале професоре пробрао.

Краљ ми даље каже, да вас и остале Министре од Његове стране поздравим и да ће вам писати, вероватно преко вашег колеге г. Андре Ђорђевића, кога, изгледа ми, намерава тамо позвати. Краљ вели, да вам је лично врло захвалан на труду и интересу, који сте показали за време свог бављења у Крагујевцу, за војничке ствари

и војничка питања. Мени наређује, да вам се парочито обратим, ако би потреба захтевала, због новчаних ствари у дивизији моравској; она је једва јутрос примила 108 хиљада динара, што ће једва подмирити плату официрима, која је била за два месеца заостала, али има много рачуна текућих — и да не говоримо о старима — који се морају исплатити. Молим вас да о томе потражите обавештења од Вучковића.

Краљ ми такође препоручује да вама, Вучковићу и Андоновићу поручим, да што већу пажњу обратите на Црногорце у Србији и оне који отуда долазе. Сматра да услед брошуре, која је ту скоро изашла, ваља бити што смотренији.

А се propos, мислим да би требало код вашег колеге (у просвети) прегледати, да ли има Црногораца благодјејанаца по нашим школама, јер тога је било под радикалима препуно, и свима би ваљало то укинути. Вучковић ће вам причати — упитајте га за то — за нека писма једнога наредника нађена код неких ђака. Наредника сам отпустио, јавио сам вашем колеги Андоновићу шта је у тој прилици препоручено начелнику Магдаленићу — али шта би са ђацима? Да ли они овде остају у Србији? Требало би то испитати, шта је Бадемлић с њима учинио?

Још једна порука од Краља. По његовом писму изгледа да жели, када ја будем ишао 29-ог октобра у Крагујевац, да тамо буде и ваш колега Лозанић.

Могу вам честитати само на срећној мисли, да уклоните Св. Симића из Министарства.[1] То је, надам се само почетак. Треба да дате од Ђаје па кроз оделење просветно и пресбироа један велики coup de balai. Онај Рујанац, кога тамо имате био је осуђиван и непоуздан је.[2] Чуо сам да су чак и она два писара, које сте узели из трговачког суда (Тимотијевић и други коме не знам име) ватрени радикалци.

---

[1] Та моја мисао била је, да Св. Симића пошљем за консула у Стару Србију, те да видим, да ли ће онда престати жалбе из српских консулата у Турској на радикалско врвино коло у тим пословима.

[2] Овог Рујанца одбранио сам у служби до краја мог Министровања, јер је био добар радник у рачуноводству.

Ово неколико редака нисам хтео поверити пошти (!...), већ ће вам их предати један млад официр, поручик Јоргововић, Нишлија, који иде у Београд својим послом тј. да предстане за испит за виши курс.

Са срдачним поздравом ваш

ХАЏИ-МИЛАН"

Друго је писмо од 24. августа и гласи овако:

„Драги Докторе,

Користим се повратком мајора Антонића у Београд, да вам брзо неколико редака напишем.

1. Приложене прилоге молим да ми вратите, пошто их будете прибележили. Колико су истинити не знам. Кондуитлиста о бугарофилизму или симпатијама према Србији извесних лица у околини Султановој, потиче из казивања једног турског консула. За мене би вредно било знати, да ли је вама што познато о њима, те да према томе оценим намеру, коју има тај турски консул у својим говорима, представљајући једне као овакове а друге као онакове. Даље причао је тај турски консул моме поверенику, да Султан не бегенише Новаковића, да му је криво што му је неке ноте послао директ (?!), да је њему — томе консулу — издао налог да сазна, какав је сад положај кабинета. Изгледа да Султана узнемирава присуство Црногорског Кнежевића Данила у Карлсбаду, и он мисли да то није случај болести који га је тамо довео, него сумња да нема, после састанка са Фердинандом, циљ политичког састанка са нашим Краљем. C'est bien dans ses cordes.

2. Немам никакве примедбе против mouvement diplomatique et consulaire, који намеравате чинити. Држим да је добро смишљен.

3. A propos Македоније. Зашто нису хтели у вашем одељењу примити за професора сина оног попа из Црне Траве? Ја сам вам га био препоручио у Нишу, ви сте били вољни то учинити, но чујем да г. Светислав Симић није хтео то учинити, вероватно гледа да тамо протури отпуштене радикале.

4. Ne vous laissez pas décourager par les difficultés dans le cabinet. L'attitude de votre collègue de la justice ne m'étonne pas. Il est sous l' influence de Mostić d'un

côté, des jeunes progressistes à la Païa Marinkovitch d'un autre côté. Il faut voir ce que le Roi dira à ce sujet[1] comme au sujet de l' affaire même.[2] За сад се уздржавам дати своје мишљење, јер претпостављам да мора бити погрешака у саопштавању саме ствари. Никако ми на пример не улази у главу захтев да се Скупштини *одмах* поднесе. Да то потиче једино из финансијских кругова, зар би разумео, али да политички људи то захтевају не могу разумети, јер они морају знати да то бити не може. Овако, како ми је саопштено, изгледа ми питање о Vorrecht-у и сувише магловито, финансијски пак то је ствар рачуна, како се дуг амортизира, и то питање не могу оценити док не би видео рачун о томе.

5. Ова наша штампа баш нам чини пакости. Она служи ђаволу, само не српским интересима. И у овом случају горе пакости не би могло бити но да буде узрок прекидању преговора, јер ја држим да ни у ком случају не треба кидати, него, ако и буде тегоба, темпоризирати.

6. Мићић је био код мене. Тражио сам му писмено изјашњење, које сам Краљу послао. У њему он се покрива Ћурчијћем. Тврди да је такво писмо из Беча дошло, али да га они нису штампали, док није Ћурчијћ своју нотицу донео. Па и то је могућно, али свакојако то му служи само као претекст, да не каже све што зна. Казао ми је, да га је Коста Христић — испитивао (?), но навлаш није хтео казати истину правећи се важан и мистериозан. Каже даље да он ипак није био за то да се штампа, но је навалио уредник Марко Мариновић, наш бивши консул у Трсту. Добро би било да испитате да ли је тај човек одиста и уредно *српски поданик?* Мени се све врзе по памети да није.[3]

---

[1] Немојте се бринути због тешкоћа на које наилазите у кабинету. Држање вашег колеге из правде не чуди ме. Он је под утицајем с једне стране Мостића, а с друге стране под утицајем младих напредњака као што је Паја Мариновић. Треба чекати да видимо шта ће Краљ рећи.

[2] Најновија фаза преговора о зајму.

[3] Наредио сам да се то испита. Према извештајима Ј. Шишмановића члана Управе вароши Београда и секретара Министра Унутрашњих дела Жике Протића од 27 августа 1898 Мариновић није формалним путем прешао у наше поданство и није на њ заклетву положио. На тим извештајима забележено је мојом руком.

„У актима Министарства Иностраних Дела о постављању Мариновића за вицеконсула нема ни трага доказа да је српски поданик. Поставио га је Сава Грујић 1889 год."

7. Краљ је зажелео да маневри не буду 25-ог већ 29 септембра и телеграфисао ми је у том смислу. Ја сам све наредбе о сазиву резервиста у том смислу издао. Молим вас да Вучковићу то саопштите и објасните. Антонић ће му о свему реферисати. Вашег сина Милана такође позивамо, али у место у VII пук одредио сам га у штаб моравске дивизије код ђенерала Мостића, где ће његово присуство бити корисно и због страних војних аташеа.

8. Генчић ми је говорио о идеји, коју има Андоновић и коју сте одобрили, да се напише некакав некролог Черњајеву. Ја немам ништа против тога. Истина, ми о својим рођенима у овој земљи не пишемо такве ствари и проклети наш московски хипнотизам навући ће се ваљда још и на подобне ствари, а све да би као максимум отуд добили коју иконицу и гледали, како се Бугари помажу озбиљно а и Црногорци.

То је оно, што у овом народу код мене изазива осећаје подобне вашим, исказаним у вашем ономадашњем писму, али ипак сви треба да чинимо своју *дужност*.

Са срдачним поздравом

ваш
МИЛАН."

28-ог августа ја сам телеграфисао Краљу Милану.

„Краљ у синоћној депеши наређује мени, да кажем Вучковићу послати одмах указе, јер би доцније било незгодно слати их у јужну Швајцарску. О овом путовању Краљевом први пут чујем. Молио сам за ближе обавештење, јер Министар Војни мисли да састанак са Краљицом Наталијом у Лугану није невероватан. Зна ли Величанство што ближе о том путовању?"

Истога дана, пре него је ову моју депешу добио, Краљ Милан ми је писао ово писмо:

Ниш 27. августа 1898.

Драги Владане,

Хитам да вам одговорим на писмо, које ми је донео г. Никодим Васић.

1. Тај П. П. који вам тражи 800 фор. да добави неку песму и нека писма — Црногорац је, и као такав све могуће начине покушава, само да искамчи

пара. То му није упалило са мном, па сад куца на ваша врата. Треба му их просто затворити. У осталом знаду се елементи, *који штампају памфлете,* и врло би наивно било плаћати да се добаве. Са тим би се отворила читава трговина.

2. Прексутра идем у Крагујевац где ћу се бавити 30 и 31-ог ов. м. 1-ог септембра вратићу се овамо. Лозанић ми је писао, да ће и он у Крагујевац. и да жели да ме сачека у Лапову. Ако на то полаже, што мени може само пријатно бити, он се може од свог колеге у Грађевинама ближе обавестити о доласку мог воза у Лапово, јер ја још нисам добио маршруту. Знам толико, да одавде полазим у подне. Вучковић ми је јавио, да ће ићи ово дана у Обилићево и у Крагујевац. Ако може да удеси да ме бар за један дан затекне у Крагујевцу, корисно би било због послова да се састанемо.

3. Непознат ми је рад Симићевог кабинета, у погледу Грчке. Колико се сећам неће стајати оно, што је казао Мавромихалис. Но то моје мишљење није меродавно, да би могли рискирати démenti. Краљ ће то најбоље знати. Њега ваља упитати.

4. Рапорт из Беча није редигиран у подвученим реченицама, на згодан начин, и могли би то приликом релевирати. Но у исто време требало би и Краља обавестити о учињеној примедби, јер је добро да он буде у сазнању свега.

5. Сасвим се слажем *са вашом оценом* о Узелчевом предлогу. То је начин рада, који је свагда двостран и може постати опасан. Циљи никаквој не води, а може наше људе компромитовати. За нас је имало важности сазнати, оно што смо сазнали. Кад и којим путем треба учинити употребу од тога, то треба *ми* да проценимо. L'individu même qui fait la proposition est en tout état de cause проблематична личност.

6. Односно Савушке, — о коме том приликом узгред говорите, — да гукнем и ја узгред, што сам и Краљу писао пре неки дан, да држим, да треба размишљати о томе, да он тамо дуго не остане.

7. Нова комбинација групе (за зајам) изгледа ми боља. Једина ми тегоба изгледа у томе, како ће се пре-

нети гаранција (у ствари то је интабулација) која сад постоји, од стране старих кредитора на нове.

8. Видим да Б-а сматрате за рђав извор. Ја чак држим да то може бити добар извор. Требало би обратити бољу пажњу на Мостића; јер ја тога господина сматрам као verdächtig.

Са срдачним поздравом

ваш
ХАЏИ-МИЛАН"

Колико је Краљ Милан пазио да у најмањим ситницама буде коректан према Влади, види се из његових депеша, којима је њој јављао за сваки свој покрет. Тако 29 августа он телеграфише:

„Господину Министру Председнику

Београд.

Част ми је известити вас да у подне полазим за Крагујевац. У среду вратићу се у Ниш.

Службено.

Командант активне војске
Ђенерал МИЛАН"

Кад је стигао у Крагујевац онда ми Министар Унутрашњих Дела телеграфише:

„Његово Величанство Краљ Милан стиже овога часа у повољном здрављу у Крагујевац".

Ја му одговорих по телеграфу:

„Благодарим за извешће. Данас присуствовах земаљском гађању савеза стрељачких дружина, и јавном предавању Милована Маринковића о канализацији Београда. Са задовољством констатовах напредовање савеза стрељачких дружина, који броји до пет хиљада стрелаца у Србији. Предавање, коме су многи одлични грађани присуствовали, доказује да је најбољи и најјевтинији систем Шоне-ов, онај који је предлагао Велизар Мариновић".

Краљ Милан је у срцу Шумадије дочекан са великим одушевљењем, али је он све, што је чињено њему, оглашавао као учињено његовом Краљу и Врховном Команданту, као што се види из ових писама, које ми је писао Министар Унутрашњих Дела из Крагујевца:

Крагујевац 30. августа 1898 год.

Господине Председниче,

Као што сам вас депешом известио, Његово Величанство Краљ Милан стигао је у Крагујевац јуче после подне

у 4 сата. У Лапову су Његово Величанство дочекали начелник окружни г. Мих. Рајковић и изасланици шумадиског Кола Јахача а у Крагујевцу, одевеном у свечано руво и окићеном тробојкама, дочек се развио у одушевљену манифестацију искрене радости народа и грађана, у непрекидне и бурне поздраве Оца нашег Узвишеног Господара.

На станици железничкој, где је са заставом била постројена почасна чета, у дочеку су учествовали цео официрски кор са г. Министром Војним и командантом дивизије ђенералом Ђукнићем на челу, представници појединих државних надлештава, суд и одбор општински, овдашњи турски консул и силан свет.

Изишав из воза Његово Величанство Краљ Милан прегледао је чету и пошто је поздравио војнике, стао је пред средину чете и гласно испоручио официрима, подофицирима и редовима топли и срдачни поздрав врховног команданта српске војске, Његовог Величанства Краља Александра I. Иза тога су се проломили одушевљени узвици „Живео“, а војна музика је одсвирала српску химну.

При улазу у зграду станице Његово Величанство је поздравио председник крагујевачке општине г. Светолик Бадњевац, пожелио му добродошлицу и пред лицем Команданта Активне Војске, пред Оцем нашега Краља и Господара, био тумач осећаја радости и одушевљења Крагујевчана, који у својој средини, после десет година, опет гледају првог српског Краља после Косова. Крагујевац вам је, вели, Господару, спремио искрен дочек и срце Шумадије још једном је закуцало у интимној вези између Дома Обреновића и народа питоме и китњасте Шумадије.

Његово Величанство Краљ Милан, одговарајући на поздрав председника општине, захвалио је на дочеку изјављујући, да је још из Ниша пошао са убеђењем да ће у Крагујевцу наћи стару и традиционалну љубав Шумадије према Дому Обреновића, непоколебиву верност и оданост узвишеној личности Краља и Господара, искрену и голему радост, што к њима долази после тако дугог растанка. Унапред благодарећи на свој пажњи, која ће Му бити чињена, Он зна, да ће из Крагујевца понети најлепше и најпријатније успомене.

Пошто се милостиво поздравио са грађанима, Његово Величанство Краљ Милан је сео у кола и пошао у варош. Пред њиме су на коњима јахали официри у ванредно лепој групи, што је врло пријатно изненадило Његово Величанство. Чаршијом с једне и друге стране отегао се био шпалир силнога народа, који је одушевљено поздрављао Команданта Активне Војске.

За Његово Величанство спремљен је стан у староме Господар-Милошевом конаку, где је Командант Активне Војске по доласку своме примио одмах потписанога, више официре и општинско представништво. За то време кроз лепо уређени парк крагујевачки пролазио је силан свет, увек очекујући да види Његово Величанство.

У $7^1|_2$ часова у вече пред конак је, Његовом Величанству у част, дошла бакљада у којој су факље носили први грађани крагујевачки. Пошто су се поутишали узвици и поздрави Његовом Величанству, које се било појавило на прозору, у име грађана Га је поздравио Иван Дамњановић, професор у пензији (чији вам говор шаљем у прилогу).

На поздрав је Његово Величанство Краљ Милан одговорио подужом беседом, у којој је речитошћу, чија је изразитост и снага одавно знана, изазвао неописани ентузијазам и заталасао духове. Он је најпре заблагодарио на сјајном дочеку и изјавио, како се радостан, весео и расположен осећа, што види да је част, која се Њему чини, Сину Његовом намењена, што види, да Крагујевац тако топло прима Њега, Оца дичнога носиоца таковске заставе и идеје. Ја ћу, вели, верно рапортирати Моме узвишеном Господару и Команданту, све што видим и чујем овде, и рећи ћу Му, да у Крагујевцу, силнија и јача но икад, живи љубав Шумадије за Дом Обреновића, да је Његов долазак у Крагујевац, била нова прилика, да Шумадинци посведоче своју оданост и верност поданичку Њему, Краљу Србије. Потомци Великога Милоша, чији су преци са ослободиоцем Србије играли пресудну улогу у војевању за слободу земље наше, синови Шумадије и опет су документирали своју љубав праунуку Великог Милоша, светломе Господару и Краљу нашем Александру I-ом. А Он, Краљ Милан, у томе гледа

за се нов разлог, нов подстицај, да у своје старе године свом снагом и свом вољом послужи ономе великом задатку, који Му је поверио Његов узвишени Син и Господар. И он ће се сав предати спреми и јачању српске узданице, којој има част да буде командант, јер ће Га на томе пољу помоћи народ српски, у коме је Шумадија извор врлине и духа витешкога, колевка слободе српске. Ништа друго он нема да каже Крагујевчанима, него да у својој традиционалној оданости Дому Обреновића остану увек верни поданици најмлађем међу Обреновићима, да једино у слози својој и љубави према Краљу виде срећу Владаоца и Отаџбине. Он се радује, што су Крагујевчани тако одлично разумели девизу Његовог Величанства, да му је Србија преча од свега, што су снажно помогли политику, којој је срећа и величина Србије и српскога народа једини циљ, једини задатак. Његово Величанство Краљ Александар, решен да само ту политику води, може рачунати на помоћ Свога народа, чијем је добру намењен сваки откуцај Његовог срца. И он, одазивајући се Својој поданичкој и очинској дужности, ништа друго не жели, него да Своме Сину и Господару свом снагом помогне у раду на срећи, на будућности и сјају Србије. Нека дадне Бог, да нам трудови успехом буду крунисани. Нека Бог за ту сврху поживи нашега Господара и Краља Александра I.

Одушевљени узвици „Живео“ разлегали су се кроз Крагујевац, као знак једнодушности Обреновића и народа, као доказ љубави и верности Шумадије према Краљу Србије и Његовом Оцу, Команданту Активне Војске.

Тако је, Господине Председниче, завршен први дан бављења Његовог Величанства Краља Милана у Крагујевцу. О свему осталом ја ћу вас редовно извештавати.

Примите, Господине Председниче, уверење мога одличног поштовања.

Министар унутрашњих дела
ЈЕВР. А. АНДОНОВИЋ.

Крагујевац, 1. септембра 1898.

Господине Председниче!

Бављење Његовога Величанства Краља Милана у Крагујевцу развило се у беспрекидну манифестацију осећаја љубави народа овога краја према Команданту Активне

Војске. Отац нашег Узвишеног Краља наилази на сваком кораку на топле, срдачне и искрене поздраве и ничега нема, што би могло да помути симпатичан карактер свечаности, које се, једна за другом, нижу у Крагујевцу.

Са задовољством, Господине Председниче, ја констатујем факат, да је долазак Његовог Величанства Краља Милана у најглавнији град Шумадије документовао понова јачину и интимност веза, које спајају народ и Дом Обреновића, и да је овом приликом Оцу пред очи изашло, колико је народ веран и одан Сину. Сви дојакошњи покушаји поборника деструктивне политике, да огласе као несагласну са жељама народним политику, коју је Његово Величанство Краљ Александар I инаугурисао 11. октобра прошле године, овога су пута сузбијени и уништени одушевљењем, које народ показује, дочекујући родитеља нашега Краља, који ће код Господара бити тумач оданости народа према Њему и одобравања Његове политике, намењене једино срећи и величини Отаџбине.

У описивању појединости бављења Његовог Величанства Краља Милана у Крагујевцу, ја ћу се, Господине Председниче, ограничити само на понеким крупним моментима, пошто би опширно описивање морало заузети много времена.

Сутра дан, 30. августа, по доласку своме у Крагујевац, Његово Величанство Краљ Милан је у $8^1/_2$ часова из јутра у пратњи Министара и своје свите отишао у цркву, где је била служба и благодарење за Његово Величанство Краља Александра. У пролазу Га је поздрављао силан народ, који је из околине био подолазио, и све се то било одело у свечано живописно руво шумадиско. До цркве је Његово Величанство дошло кроз шпалир првих људи из округа, којима су на челу били посланици округа крагујевачког.

По свршетку благодарења Његово Величанство се одвезло на „Михаиловац“, који је народ био просто прекрилио. Ту је најпре учињен помен умрлим члановима утемељачима шумадискога Кола Јахача, па је онда Његово Величанство прегледало грла, која су на изложби награђена.

Његово Величанство је с пажњом разбирало за сопственике награђених грла, давши израза Својега видног

задовољства, што види тако велики напредак, који је последњих година учинила Шумадија у једној важној грани наше народне привреде. И одиста на овој изложби било је ванредних грла, и по мишљењу стручних људи ми ћемо у нашој земљи, овако радећи, кроз извесно време моћи да подмирујемо велики део својих потреба у коњима.

После подне је Његово Величанство Краљ Милан тачно у 3 часа дошао на трку, поздрављен од многобројног народа одушевљеним усклицима. Како је дан био необично леп и пријатан, то је посетилаца на трци било необично много.

Чим је Његово Величанство дошло, отпочеле су трке према утврђеном програму. Међу такмичарима нарочиту је пажњу привлачила једна девојка из Наталинаца у срезу лепеничком, која је била дошла на утакмицу са својим коњем. Његово Величанство Краљ Милан благоволео је пре утакмице поразговарати са овом, како је Крагујевчани зову, делијом-девојком, која је после на утакмици задивила све својим одличним држањем на коњу и својом мушком присебношћу. По свршетку утакмица Његово Величанство је наредило, те су преда њ дошли сви победиоци, па је са њима милостиво разговарао, наградивши краљевски оне међу њима, који су први стигли. И делију-девојку је богато наградио за њену одважност.

Кад су свршене утакмице, Његово Величанство је наредило, те је војна музика засвирала коло, и о час се оно накитило веселим народом, који је дуго остао весело се забављајући. Његово Величанство је по том сишло са трибине, прилазило појединим групама народа, разговарало са појединим људима, разбирајући за различите њихове односе и освајајући све Својом познатом љубазношћу и дубоким познавањем људи и ствари.

Враћајући се са утакмица у конак Његово Величанство Краљ Милан је пролазио кроз непрегледну множину света уз бурне поздраве.

У вече је Коло Јахача давало у хотелу „Такову“ забаву, коју је и Његово Величанство благоволело посетити задржавши се на њој скоро пун сахат.

У понедељак из јутра Његово Величанство је извршило преглед пешадијских трупа у овдашњем гарнизону. Преглед је свршен одлично и изврсно држање трупа, тачан рад и исправност, све је то изазвало праву радост код Команданта Активне Војске, који је старешинама изјавио Своје високо признање и препоручио им, да наставе тако радити на спреми наше војске, у коју се полажу тако крупне наде и очекивања.

По повратку са прегледа, Његово Величанство је у Двору до подне примало разне депутације из вароши и округа, које су дошле да Га поздраве. Том приликом му је представљено и све чиновништво у Крагујевцу.

У вече је општина града Крагујевца, у част Његовог Величанства давала банкет, на који је било позвано око 50 особа. Прву здравицу на банкету напио је председник општине Бадњевац Његовом Величанству Краљу Александру истакнувши оданост Крагујевчана узвишеној личности Господаревој и решеност њихову, да Га свом снагом и у сваком послу помогну. Њ. В. Краљ Милан одмах је одговорио и захвалио се у име Својега узвишенога Сина и Краља и у Своје име. Дотичући се решености Крагујевчана, да сложно помогну правац, који је Његово Величанство Краљ Александар изабрао у управљању Србијом, Он је изјавио, да, познавајући намере Господареве, може тврдити, да ће тај правац остати сталан и да у режиму, који је заснован на идејама одређеним и јасним, на искључивој служби интересима Србије, неће бити никаквога скретања. А у слози Крагујевчана, у њиховој решености, да Господару ставе на расположење своју поданичку верност у остваривању Његовога програма, Његово Величанство Краљ Александар ће видети нов доказ, да је за Србију једино спасоносан пут, који је Он изабрао.

Захваљујући свима, који су узели учешћа у искреном дочеку Његовом у Крагујевцу, Његово Величанство се обратило турскоме консулу г. Кадри беју, који је био присутан на банкету, па и њему изјавило своју благодарност, што се у свакој прилици стара, да својим присуством да доказа о жељи и заузимању, да се увек одрже односи добра и искрена пријатељства између Отоманске

Империје и Србије, чему је намењена политика Његовог Величанства Краља Александра, и за коју налази моћну заштиту код Његовог Величанства Султана Абдул Хамид Кана.

Г. Кадри бај је на француском језику напио у здравље Његовог Величанства Краља Милана, захвалио се на великој части, која му се указује и изјавио, да ће он са своје стране чинити све, што у његовој могућности буде, да односи између Србије и Турске увек очувају пријатељски карактер.

Другу, језгровиту и речиту здравицу, наздравио је председник суда г. Дим. Стојковић Његовом Величанству Краљу Милану, Команданту Активне Војске. Он је истакао неоцењене заслуге Краља Милана за Србију, Његову херојску борбу око стицања независности наше земље и њенога територијалног раширења. Здравица ова пропраћена је бурним „Живео.“

Његово Величанство Краљ Милан је нагласио, да, ако чије заслуге има, ако ће, као што је г. Стојковић рекао, Његово име бити у историји нашој забележено златним словима, онда ће слава припасти и онима, који су с њиме заједно јуначки извојевали Србији независност и увећање.

Трећу здравицу је наздравио Краљевској Влади г. Ђорђе Окановић, адвокат и ту вам здравицу шаљем у прилогу. Она је веома интересантна и ви ћете од ње учинити употребу какву за добро нађете.

Његово Величанство Краљ Милан придружио се поздраву, намењеном Краљевској Влади, а г. Министар Привреде одговорио је и заблагодарио се у име Владе, нагласивши њену одлучност и непоколебљиву решеност, да свом снагом помогне Господара у остварењу државног програма.

Тиме је банкет завршен и пошто је Краљ Милан поседео скоро до поноћи са присутним, повукао се тада у своје собе.

Његово Величанство Краљ Милан веома је задовољан дочеком, који Му је овде припремљен. Као знак Његовог задовољства може вам послужити то, што је Он продужио своје бављење у Крагујевцу.

Ред је свуда примеран, благодарећи неуморном старању начелника окружног г. Рајковића, који заслужује сваку хвалу својом службом. Његово Величанство Краљ Милан одликовао га је Својом пажњом, признавши му одличну спрему и савесност у служби.

Кад се Његово Величанство буде кренуло из Крагујевца, ја ћу вас известити, као и о свему осталом, што овде буде било.

Примите, Господине Председниче, уверење мога одличног поштовања.

Министар
унутрашњих дела
ЈЕВРЕМ АНДОНОВИЋ

Чим се Краљ Милан вратио из Крагујевца у Ниш, писао ми је ово писмо:

„Драги Владане,

„Доносилац овог писма, прота у ..... потврдиће вам интриге извесних лица у Скопљу, са којима треба по што по то раскрстити. Једно ми је са свим неразумљиво. Он вели, да је Фирмилијан сасвим узбуњен тиме, што му је Новаковић писао, да он треба да иде за владику у Тетово, а да се Амвросије врати у Скопље. Прота вели, да би то била пропаст српске ствари у Скопљу. Тако и ја мислим. Молим вас за коју реч објашњења по тој ствари.

2. „Одјек“ је превазишао сваку меру са чланком о Велимировом тестаменту. Ваљда ћете га бар за то опаучити? Изгледа ми у опште, да се новим одредбама закона о штампи довољно не служите.

3. Чујем да Таушановић врло често путује у Карловце. Требало би га стално дати пратити.

4. Милутин Степановић, ваш бивши благајник, и пред Господом велики Карађорђевац често иде у Јасеницу. Ваш колега Андоновић требало би да обрати пажњу на његово кретање.

5. У монополу има неки доктор хемије са руско-пољским именом. Чујем да тај пише дописе у руским новинама противу данашњега стања.

6. Упитајте ваше колеге о Лицикасу у Крагујевцу. По мом мишљењу то је најумнији човек у Србији за привредна предузећа, и веома добро познаје народ. Из

врло интересантног разговора са њим задржао сам неке идеје, које вам достављам:

Једна велика махна српске пољопривреде то је, што гаји само биљке, које расту *над* земљом, и које с тога више подлежу атмосферским променама, специјално граду. Налази да би требало потпомагати сејање репе за стоку, кромпира за храњење свиња. Треба да Министарство Привреде нареди, да се дрва родног воћа *креће*, јер овако маховина их обузима. У тој маховини зими се легу и нађу прибежишта свакојаке бубе. Треба проучити питање, шта је *пламењача*. Да ли је то само физичко дејство сунца после кише, које спржи лишће, као што народ верује, или је та „пламењача" врста пероноспоре на воћу, као што има основа сумњи, у ком случају би се можда могло наћи лека у прскању. Главно на што ваља пазити то је, да ли су они шљивци и она дрва, која се суше, били жртва пламењаче или не. По том би се могло судити, да ли није то доиста микроб. Требало би почети и *сушење јабука*. То се нарочито ради у Моравској (Аустрија) и још више у Француској за прављење *јабуковаче* (cidre). Један човек могао би се тамо упутити, да тај посао нарочито изучи.

Ја вам саопштавам те практичне мисли зато, што знам да им поклањате пажњу и молим да их доставите Лозанићу. Подсетите га, да ће скоро настати време, кад се родна дрва (воћке) могу садити поред друмова, према новом закону. Да ли се што у том правцу ради?

А propos тог Лицикаса, требало би каквом приликом да се поразговарате с њим. Он је умна *снага* у тим питањима.

Са срдачним поздравом

ваш
ХАЏИ-МИЛАН"

XXXIV

НОВЕ ОСНОВЕ ЗА ПРЕГОВОРЕ О ЗАЈМУ

8-ог августа 1898 писао ми је Вукашин Петровић из Беча:

„Његово Величанство Краљ заповедио ми је данас да останем овде и да продужим рад на мисији, која ми је поверена. Господар ми је дао овлашћење да могу спустити суму зајма на 25 милиона, али да за ту суму апсолутно не дајемо експлоатацију железница. Ја сам, по заповести Његовог Величанства, био већ код г. Калаја и отпочео преговоре на овој основи: Или да им дамо приход од трошарине, са установом самосталне трошаринске управе, или приход од соли — ако се може. Још вечерас ћу имати, посредовањем г. Калаја, конференцију са директором Унион-Банке, а за сутра имам заповест да идем Краљу, да га известим о мом данашњем раду. Уграбих 15 минута времена да ти ово јавим, а Његово Величанство Краљ је рекао, да ће те сâм известити о свему“.

Не изгледаше ми врло вероватно, да ће се на овој основи моћи доћи до ресултата, јер уговор о соли има још да траје 6 година, а за приход од државне трошарине тешко да ће они наћи, да је довољна гарантија за зајам баш и од само 25 милиона. Али само кад нам се скинула с врата она чума — уступање експлоатације железница! За овако смањен зајам наћи ће се ваљда још каква друга основа, која ће нам бити пријатнија од стварања још једне самосталне управе — трошаринске.

10-ог августа 1898 послао ми је Вукашин овакав извештај:

„Јуче и данас до подне радио сам, по упуствима Његовог Величанства Краља. Ова упуства сводила су се на следеће:

Не давати железнице у експлоатацију, па макар свели суму зајма на мању меру. По дугом и свестраном претресању, заповедило ми је Његово Величанство, да се зауставимо на суми од 25 милиона.

Као гарантију одредио је Господар приход од трошарине.

Облик зајма, курс, интерес и остало — оставио је мени, да у споразуму с преставником поверилаца нађем и обележим.

Његово Величанство Краљ радио је и говорио с г. Калајем; ја сам радио с г. Минкусом а, када је било потребно, и са г. Калајем. Тако сам прекјуче и јуче радио по $6^1/_2$ сати а данас опет 4 сата.

Дојакошњи преговори, које сам водио, довели су ствар до овога ресултата:

а.) Банке пристају да даду Србији 25 милиона.

б.) Облик зајма био би онај исти, какав је утврђен за солски зајам. Били би касени записи, који би гласили на годишњу или полугодишњу суму амортизације.

в.) Ти касени записи носили би 5%.

г.) Отплата целе суме утврдила би се на 20 година. (Они су тражили да се утврди на 10; а ја сам предлагао 25. На крају су дали реч, да ће пристати на 20).

д.) Наши папири државни не би се појављивали на пијацама. Њих би зајмодавац метнуо у касе своје; а у равној суми издао би своје хартије. Према томе, не би било нових српских титра на пијаци.

Што се тиче курса, тај би био бољи но ма какав дојакошњи зајам државни. Ја радим да буде al pari. Но они још неће о томе да се изјасне. Траже пре свега нешто, што је по форми теже наћи него ли по садржини, траже: да Калај или Голуховски даду неку *поверљиву* изјаву, да ће Аустрија или Мађарска, или обе заједно водити бригу да им се редовна отплата даје; да ће, ако би ова изостала, заложити свој државни ауторитет, да им се редовно новац полаже, а ако не би друкчије успели, да им ми редовно отплаћујемо, онда они да плаћају у место нас.

Ја сам све силе употребио, да сузбијем овај захтев. Његово Величанство, које је имало да прими г. Калаја, одмах сам обавестио о овоме. После дугога размишљања

нашао је Краљ, а и ја сам у томе са Њим сагласан, да споменути захтев, ако не уђе у уговор и ако буде ствар коју ће повериоци са својом владом да сврше између себе, — није тако тежак за нас. Зато је Његово Величанство Краљ говорио с г. Калајем јуче по подне, а ја сам био код Њега мало час, те сам Га молио, да својим ауторитетом подејствује, да се ова тешкоћа уклони. Г. Калај је обећао и Његовом Величанству Краљу и мени, да ће учинити што год може са своје стране, да и ту тешкоћу савладамо. Он је позвао г. Минкуса, од кога ће тражити написмено формулисану изјаву, какву повериоци желе, па ће се споразумети са г. Голуховским и онда мене и г. Минкуса позвати, да покушамо довести и ово питање у ред. Ја сам казао г. Калају, да они, као заједнички Министри монархије, и без изречне изјаве, морају старати се, да се интереси аустро-угарских поданика не вређају. Па пошто су наши зајмодавци њихови поданици, то би изјава, о којој је реч, могла у том духу да се стилизује, те да не буде потребно тражити овлашћење од њихове Скупштине.

Г. Калај ми је рекао, да би много олакшавало ствар, ако бисмо нашли начина, да преставник поверилаца прима приход од трошарине. Ја сам изјавио, да у начелу не бих био томе противан. Краљ ме је овластио био, да им понудим чак самосталну трошаринску управу, дакле нешто јаче но што би био само преставник њихов у наплаћивању. Зато сам и учинио овакву изјаву г. Калају. Но та изјава имаће тек важности, ако је преставници зајмодаваца усвоје.

На конференцији с преставником зајмодаваца, пала је с њихове стране изјава, да би добро било, ако би у уговор ушла одредба, да ће се, по истеку садашњег уговора о лиферовању соли, то лиферовање предати Мађарима. Ја сам о овоме известио Његово Величанство Краља и пошто садашњи уговор има да траје још 6 година, нашли смо, да се то може обећати. Ја *нисам* у овом погледу учинио никакву изјаву ни код г. Калаја ни код поверилаца. Приметио сам овима, да се о овом питању може говорити тек пошто утврдимо остале погодбе за зајам.

Ето ти, у кратко, резултат Краљевих и мојих напрезања. Ја велим напрезања, јер је ђаволски тешко радити на зајму једне земље, која нема *никаква* државна кредита! Да нису претходници твоји ништа друго упропастили, но само кредит наше отаџбине, — а то су сјајно постигли — заслужили би најстрожију осуду!

Његово Величанство Краљ заповедио ми је, да, чим утврдим основу за уговор, одем Њему у Карлсбад; а пошто Он одобри ту основу, позваће једног члана Владе к Себи, да га обавести о свему па да он образложи вама, Министрима, суштину уговора. Такву процедуру изабрало је Његово Величанство по договору најпре са мном па после и са г. Калајем. Ја сам, по заповести Његовог Величанства Краља, данас разговарао са г. Калајем о томе и нашли смо, да би најмање пало у очи, ако би се за овај циљ упутио у Карлсбад Министар Просвете. Ја ћу о овоме споразуму моме са г. Калајем известити данас и Његово Величанство Краља. Овде се хоће, да ствар остане у што већој тајности. За то се тражи све што не би изазвало пажњу на посао, на коме се ради. Најмање пада у очи када Министар Просвете долази у Карлсбад. Он има изговор, да носи професорски указ на потпис. Била је реч да ти дођеш; али *како сада вршиш краљевску власт, незгодно је да остављаш земљу. Тај разлог Његовог Величанства Краља* усвојили смо и ја и г. Калај.

Ето, сад знаш све, шта је твој изасланик радио.

Добро би било, да ми напишеш коју реч, да ми даш куражи а бог ме и по неку мисао. Мени је неоцењено много вредило борављење Његовог Величанства овде. Краљ ми је опет дао нове снаге за посао. Он је и видео и признао, да је посао мучан. Срећан сам, што је нашао, да сам исправно и вредно радио".

После два дана, у писму од 13 августа Вукашин ми пише:

„Јуче сам позвао директора Унијон-Банке г. Минкуса у конференцију, молећи га да пре доласка отиде г. Калају, те да са њим говори о облику гарантије, коју од нас тражи. Г. Минкус ми је одмах одговорио, да ће данас ићи г. Калају и да ће после тога доћи и мени. Тако је и било.

У 3 сата по подне дошао је г. Минкус и саопштио ми је, да су г. г. Калај и Голуховски сагласни да се учини све, што би Србији омогућило, да дође до зајма. Али да они сами, без споразума с обостраним Министрима Председницима не могу у том погледу ништа да учине. Оба пак Министра Председника заузета су послом око поравнања између Аустрије и Мађарске. За дан-два доћи ће они амо, где ће и Цар приспети, па ће онда гледати да нађу формулу за гарантију. Дотле морамо имати стрпљења.

Такво ми је саопштење учинио Минкус. Оно се подудара у свему с оним, што г. Калај мисли. Према оваквом стању ствари, морам два дана чекати. Данас је четвртак. Пре недеље нема ни спомена да можемо што знати. Но за ме је утешно, што се г. Калај пред Минкусом онако изјаснио, како саопштих. То је знак да ће г. Калај успети, а његов успех у питању гарантије решава целу ствар зајма. Сумњам да би се г. Калај упуштао у каква год објашњавања са директором једне банке, када не би био сигуран, да ће продрети са својим плапом."

После 5 дана, 18-ог августа 1898. Вукашин телеграфише шифрама:

„Директор Унион-Банке известио ме сада да ће са монополом свршити посао. Услови: даје 25 милиона, курс око 90, интерес 4, рок око 60 година, гарантија само трошарински приход. Сутра ће ме примити Калај. Молим пошаљите ми што пре збирку уговора о зајмовима."

Тражену збирку уговора послао сам му одмах.

Истога дана послао ми је Вукашин Петровић опширан извештај о овој фази својих преговора који гласи овако:

„Данашњи ћу дан запамтити и после смрти! После разговора са г. Калајем, који је трајао читав сат, дошли су ми оба директора: Унијон-Банке и Аграрне Банке, те су радили са мном цело после подне. Ја сâм, радио сам ноћас до $1^1|_2$ сата. Једва на једвине јаде, дођох до чистине. Сада ћу ти је казати.

Банке пристају да нам даду 25 милиона динара у злату, под овим условима:

Да им плаћамо годишње 1,261.000 динара у две рате, и то по половину те суме, у напред.

Да ово плаћање траје 70 година.

Да им као гарантију дамо приход од трошарине. Докле будемо тачно о року плаћали годишњине, неће се мешати у наплату прихода трошаринског. Но, ако бисмо пропустили да о року тачно положимо ма и једну рату, банке ће имати право да предузму инкасо трошаринског прихода на свима царинарницама, а сем тога задржавају право да траже наплату и оних рокова, који нису још наступили, тј. наплату целога остатка зајма, са 4% интереса.

Облик зајма били би бонови, и то 140 комада, сваки да гласи на 635.000 динара.

Од суме зајма одбили би и за се задржали 500.000 динара за трошкове око емисије својих папира, за жиговину у Немачкој, за наплату купона (својих), за штампање титра, које би банке, на своје име, и то с премијом (105 за 100) издале.

Према оваквом стању ствари излази, да би анујитет од 1,261.000 престављао номиналу од 27,775.000, или курс од 90 са 4%. Овако изгледа зајам без трошкова; а са њима добија се за анујитет од 1,261.000 и амортизацију и интерес 4·25% — на 70 година номинала од 29,670.000 или курс од 84·30%=25,000.000 ефективних.

Овако повољан зајам не само није Србија никада до сад закључила, него ни једна Србији равна, или и многа већа и напреднија земља.

Ако Влада налази, да је овакав зајам погодан за земљу, онда зајмодавци траже, да се *одмах* сазове Скупштина, која би донела законско овлашћење за закључење зајма. Ја сам израдио пројекат тога законског овлашћења, прочитао сам га директорима у данашњој конференцији и изнео га јутрос г. Калају. Они су сви сагласни са њим.

Директори хоће, да им ти напишеш писмо, у коме ћеш им, у име Владе, изјавити, да ће имати Vorrecht за грађење и експлоатацију нових, за експлоатацију старих железница, за експлоатацију шума и рудника и најпосле, да ће се Влада старати да, по истеку садањег уговора о лиферацији соли, ову преда Мађарима.

Г. Калај тражи, да ти нотификујеш једном нотом овдашњем Министру Спољних Послова, да је Србија закључила зајам са Унијон-Банком и Аграрном Банком, да је зајам 25 милиона ефективних и да је гарантован приходом од трошарине.

Ето, драги Владане, резултат мога бактања. Процените све овде споменуте *главне* услове, *на које се ја ни у каквој форми нисам обвезао*, па ми јави депешом у Карлсбад, где ћу бити истога дана, када ти ово писмо будеш примио. Господар ми је заповедио, да Му дођем, чим углавим најважније тачке. Ја мислим да је боље, да Га видим пре него ма шта углавим. Ја сам са условима, који нам се постављају, задовољан. Задовољан сам зато, што Србија не емитује никакве своје државне папире. Задовољан сам најпосле и зато, што нема никакве срамне гарантије — ако будемо тачно плаћали. Но моје задовољство је à part! Ви, Министри Његовог Величанства, треба да се одлучите, па после да ми нареди ш: шта да чиним. Ако примите основу, коју ти саопштавам, ја ћу скицирати уговор, теби га послати да га проучите, па ако га примите, да ми пошљеш формално пуномоћије за потпис. Одбаците ли основу, — престаје потреба за све остало.

Да! Новац би банке положиле *одмах* у целини.

Г. Калај ме је молио, да пре него закључим ма шта с банкама, идем к њему, а после да му дам уговор у пројекту, да га прегледа. Он хоће да овај посао не буде „Geschäft“ ,него пријатељска услуга, коју Монархија чини своме доброме суседу — Србији. Тако ћу и учинити“.

Једновремено с овим извештајем добио сам од Краља из Карлсбада оваку шифровану депешу:

„Он (сигурно Вукашин) долази ових дана овамо. Кажите Министру Просвете бити спреман скоро поћи

АЛЕКСАНДАР.“

Та већ Андра је био спреман, али се мени није допадала ни ова нова основа за зајам.

Сигурно зато што не бејах стручњак у финансијским питањима, ја се нисам толико обрадовао условима, под којима је „Монархија хтела да учини једну услугу свом добром суседу Србији“, као што им се обрадовао

наш изасланик. Зато сам одмах сазвао седницу Министарског Савета, изнео сам колегама овај и све раније извештаје Вукашинове о овим новим преговорима, и молио сам их за њихово мишљење.

Стева Д. Поповић, који као Министар Финансија беше најпозванији да оцени ове нове услове, имао је на све напред наведене извештаје само ово да примети:

„Ако је номинално задужење на оних 25,000,000 динара ефективних, што ће се имати да нам се позајми, — а толико мора да буде, ако је курс зајму 90 за 100 — онда ануитет на ту номиналу не износи 1,261,000 дин. као што су нашли у Бечу, већ 1,185,212 дин. 22 п. или на пола године 592,606 дин. 11 п. а не 635,000 дин. као што је Вукашин нашао“.

Осталим Министрима није било јасно оно, што се уговарало за случај, ако Србија не би уредно плаћала ануитете на овај зајам. Изненадило их је, што сад кредитори траже првенствено право на експлоатацију не само нових него и старих железница, кад је већ једном после толиких напрезања и сам Краљ, после разговора са Калајем, видео, да не треба да пристанемо на уступање железница (Краљева депеша мени од 8-ог августа). Сима Лозанић, као Министар Народне Привреде, доказивао је, да ми имамо нарочити закон, који забрањује давати руднике под закуп. Једни Министри захтеваху, да се уговори право за Србију да може и пре предложеног рока исплатити овај дуг, а други налажаху, да је сума од 25 милиона сувише мала, него да треба тражити бар 40 милиона с тим, да се одатле исплати остатак солског дуга.

На основу целе дебате у Министарском Савету овако сам формулисао одлуке Савета, које сам послао Вукашину Петровићу, као одговор на његов последњи извештај:

„Пре него бисмо поднесене услове могли примити за основу, молим да објасните:

1. Тачну цифру номиналнога дуга за позајмљених 25 милиона ефективних.

2. На случај неуредног плаћања ануитета, како се има разумети тражење наплате неизмирених рокова као и наплате целог остатка дуга са 4%, т.ј. да ли према

номиналном задужењу или према укупној суми представљеној у свима неисплаћеним боновима? У вези с тим да нам се објасни, зашто се тражи интерес и на остатак зајма, када се исти буде исплатио?

3. Пристају ли да се унесе одредба, да Србија може и пре утврђеног рока од 70 година исплатити остатак зајма према номинали?

4. Односно првенственог права, да се избрише експлоатација садашњих железница и лиферација соли. О рудницима имамо нарочити закон, који забрањује давање рудника под закуп.

5. Сондирајте да ли би било могућно да повисе суму зајма на 40 милиона с тим, да се одатле исплати остатак солског зајма."

За продужење тих преговора у Бечу гласали су сви Министри, чак и Министар Правде К. Н. Христић само са „резервом": да он на тај зајам неће пристати, па макар кредитори пристали на све наше захтеве.

Ова резерва треба да се запамти због даље судбине ових преговора и због једне индискреције у „Вечерњим Новостима", која је имала тешких последица.

У томе листу изашло је једно „значајно писмо" датирано бајаги из Беча, и то баш на рођен-дан Краља Милана, 10-ог Августа 1898. У њему се тврдило, да Аустријанци раде на томе да *купе* не само српске железнице него и *све* шуме у Србији. Сличну белешку донеше и „Београдске Новине".

Чим је то писмо наштампано, 19. августа послато је у „Српске Новине" овакво званично саопштење:

„Лист „Вечерње Новости" у своме броју од 19. августа бр. 223, донео је под насловом „Значајно писмо" један допис из Беча, датиран 10. августа ов. год. у коме се тврди, да Аустријанци раде на томе, да купе српску државну железницу, да је узму у своје руке и њоме управљају, експлоатишу. Но и то није све. И шуме српске намерни су Аустријанци да закупе и да њима располажу. Према томе два објекта од највеће вредности, све српске железнице и све општенародне шуме, прешли би у туђе руке."

Остављајући озбиљности самог уредништва, да цени поузданост својих извештача, који алармирају јавно мњење оваквим вестима, ми можемо само констатовати, да никакви „Аустријанци“ нису поднели Краљевској Влади никакав предлог, који би се тицао *куповине* српских државних железница или закупа *свију* општенародних шума, нити Краљевска Влада мисли продавати српске државне железнице или давати све општенародне шуме под закуп.

ПМБр. 391. Из канцеларије Председништва Министарског Савета, 19. августа 1898. год. у Београду.“

Краљ је у Карлсбаду најпре видео белешку у „Београдским Новинама“, па ми је одмах, 20-ог Августа телеграфисао ово у шифрама:

„Видим у Београдским Новинама белешку о уступању железница. Министар Унутрашњих Дела нека каже Ћурчићу да ту вест сам демантује. Пошто је то питање екартирано, писање о њему у нашој преси може омести посао у Бечу. С тога дејствујте да се такви гласови у опште сузбијају“.

Истога дана одговорио сам оваквом депешом:

„Белешку у Београдским Новинама демантовао пресбиро. Далеко гору белешку у Вечерњим Новостима синоћним демантовао сам ја одмах службено и у њима и у „Српским Новинама“ по договору са Министарским Саветом“.

Краљ Милан, у своме писму мени од 21-ог Августа, између осталога пише:

„Овога часа добио сам телеграм од Краља, којим ми наређује да гледам да сазнам од уредника Мићића, ко му је дао оно писмо, што је штампано у Вечерњим Новостима о тобожњим намерама Аустрије односно наших железница и шума. Ја Вас молим да кажете Министру Војном, да га зове и да му нареди (као резервном официру) да предстане мени у недељу прекосутра изјутра и то *у униформи*“.

У хартијама не налазим писаног трага, да ли је резервни официр Мићић казао Команданту Активне Војске, ко му је дотурио ону новинарску бомбу. У разговору самном поменуо је Краљ Милан доцније Д-р Јована Ђурића апотекара, као вероватног „дописника Бркиног из Беча.“ Да ли је post hoc или propter hoc —

тек ја сам опазио, да је Краљ Милан од тога доба приметно охладнео у своме понашању према Министру Правде...

Али док се трагало да се види, ко је бацио бомбу, она је већ учинила своје — у Бечу.

Вукашин Петровић телеграфише ми 23-ег Августа ово:

„Вероватно услед „значајног писма“ у „Вечерњим Новостима“ банке се повлаче а Калај охладнео. Бојати се да ствар не пропадне“.

О томе ми је Вукашин Петровић 24-ог Августа написао опширан извештај који гласи:

„Нисам се преварио, када сам ти јуче телеграфисао, да она индискреција у „Вечерњим Новостима“ може да упропасти целу ствар. Први знак за овако схватање добио сам јуче од г. Калаја. Он ме је примио и одмах ми саопштио, да је ствар запела. Не хтеде ми рећи на чему је запела, но ме упути на стрпљење до данас. Данас у 11 сати позваше ме директори у Унијон-Банку. Ја одох, у душевној борби, као ретко кад у животу. Није шала, бејах већ све свршио, па сад да чујем да је све пропало. То ми је било у толико теже, што сам био уверен, да ћете ви, моји пријатељи, одмах посумњати, да нисам баш ја главом подејствовао да се ствар окрене тумбе у тренутку, када се моје посланство изјаловило.

Но хвала Богу, ствар стоји боље него што сам мислио. Главни одбор банака решио је, да на гарантију трошаринског прихода не може дати Србији пара по курсу, који смо ја и директори углавили. У опште са таквом „по турски“ гарантијом неће да имају посла. У место тога они предлажу и овластили су своје директоре, да закључе уговор о зајму са нама на овој основи:

Да се заведе и у нас, као што има и овде и у Мађарској и у целом свету, Eisenbahn-Grundbuch. У тај Grundbuch би се унела сва непокретност наших железница. На интабулацију те непокретне железничке имовине дале би нам банке 25 милиона динара под (у главном) пређашњим условима; а не би тражиле ни експлоатацију ни мешавину у управу железничку све донде, докле би Србија уредно и тачно плаћала свој дуг.

Овај систем задужења је усвојен свуда. Он је *бољи* од сваког другог зато, што се капитал, уложен у железницу, може лако да вади и употреби било на набавку инвестиција било за прављење нових пруга. Једном створен Eisenbahngrundbuch неисцрпан је извор за гарантије зајмова.

Но да би се ова основа могла да прими, нужно је, да Влада наша одмах настане код Самосталне Управе, да се железнички приход изузме из гарантија, датих за конвертисани зајам. Овај корак мора се чинити обазриво, да не би старе групе опазиле, да ћемо на основу железница тражити нов зајам. Њима би се могао да понуди приход од трошарине, а железнички приход да се тражи зато, што железничка управа мора да се постара за набавку возног материјала, за интактно одржавање пруге ит.д. а то све не може да се чини, па ипак да се Самосталној Управи даје какав приход од железница. У осталом овако тврђење не би било лажно. Мени је познато, да је Железничка Управа закључила уговор са Waitzische Fabrik у Араду за лиферовање вагона, па је у том уговору уступила, на случај неплаћања, железнички приход.

Влада Краљева треба да размисли о овом новом начину гарантије, па, ако за добро нађе, и мене о томе да извести. До душе судећи по дојакошњој мени поклањатој пажњи, немам право да теретим чланове Краљевске Владе с давањем инструкција мени, али реда ради усудих се опет напоменути оно што рекох.

Да би ти знао да се управљаш, слободан сам напоменути, да су ми г.г. Минкус и Јероним дали реч, да ће ми ставити на расположење све што треба, да спремимо законске предлоге за овај посао. У Мађара је овај систем пре 30 година усвојен и тамо је све разрађено. Зато не треба да разбијаш главу, како ћеш почети а како ли дочети ову ствар. Ја сам се решио, да ти још у овој прилици до краја послужим. Зато, ако се ви решите да примите интабулацију на железнице као гарантију за зајам, пиши ми или друкчије саопшти, да бих ја одмах приступио раду.

Данас у 1½ сат по подне позвао ме је Калај. Он ми рече, да га је оно писмо у „Вечерњим Новостима“ наљутило и да ће, ако се још једном покажемо индискретни, дићи руке од свега. За сада се преломио за љубав Краљеву, да не напусти ствар. Саопштио ми је, да су директори били код њега и да су му казали оно исто што и мени. Калај топло препоручује нову основу гарантије и јемчи у име своје и г. Голуховског, да ћемо ствар на тој основи свршити. Он ме је молио, да одмах седнем са директорима банака да израдимо нацрт уговора, без обавезности, како би га он могао, пре него што оде на одсуство, да простудира. Ја му обећах учинити по вољи с изречном оградом (Vorbehaltlich) одобрења владе српске. Данас, сутра и прекосутра радићу на овом послу. У четвртак ћу ићи у Карлсбад Њ. В. Краљу. Онда нека и Андра дође. Он ће вам донети нацрт уговора. Ви можете дотле или чекати или смотрено пробати да замените код Монополске Управе гарантију железничког прихода оним од трошарине. Ако нађете да се ово мора третирати са Банкама у Паризу, ја ћу вам се и за то ставити на расположење.“

25-ог Августа 1898. год. телеграфише ми Краљ из Карлсбада:

„Значајно писмо „Вечерњих Новости“ много шкодило у Бечу. Вукашин Петровић вам је писао. Јавите ми ваше и Владино мишљење о томе АЛЕКСАНДАР“

Одговорио сам оваквом депешом:

„Колико је шкодила ипак је помогла она индискреција у „Вечерњим Новостима“, јер Вукашин Петровић Јавља, да сад Банке нуде зајам на другој основи, која се мени, Министру Финансија и Грађевина чини боља од прве. Сутра Министарски Савет донеће своју одлуку о тој новој основи и одмах ћу јавити.

ДР. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ“.

Како је у седници Министарског Савета од 26. Августа решено о тој ствари, види се из ове депеше Председникове Краљу:

„Министарски Савет у својој данашњој седници до-

нео је одлуку овластити Вукашина Петровића да настави преговоре за зајам на основи интабулације на непокретност државних железница под условом, ако повериоци конвертованог државног дуга пристану, да у место прихода железничког приме друге приходе, али на новој основи Министарски Савет жели да овај последњи зајам буде од 40 милиона.“

Истога дана, 26-ог Августа отправио је Председник и Српском Посланству у Бечу овакав телеграм:

„Саопштите Вукашину Петровићу следеће шифре:

„Нова основа примљена у начелу. Одлуку Министарског Савета послах Краљу у Карлсбад, где ће бити и Министар Просвете. Док не пошљете ништа прецизније, не могу вам слати никакве друге инструкције. Кад се вратите у Беч, пошљите адресу за телеграме.“

Вукашин Петровић јавио ми је депешом од 25. Августа у вече:

„Примио сам оферат Унион-Банке под условима садржаним у мом извештају. Резервисано Влади право одобрења. Оферат ћу предати Министру Просвете. Сутра путујем Његовом Величанству.“

Тај оферат Унион-Банке гласио је у српском преводу овако:

„Г. Вукашину Ј. Петровићу, министру на расположењу, као опуномоћеном заступнику Краљевске Српске Владе, за сада у Бечу.

Као резултат преговарања, вођених у неколико пута, част је потписаној Унион-Банци поднети Српској Краљевској Влади ову понуду.

Краљевска Српска Влада закључиће, на основу законског овлашћења, уставним путем, у што краћем року, *железнички зајам* у износу од 30 (тридесет) милиона франака у злату, номиналних, под следећим условима:

1.) На износ од 30 милиона франака номиналних у злату издаће се под ·|. приложена главна облигација (главно писмено о задужењу, Haupt-Schuld Urkunde), а тако исто и почесне (парцијалне) облигације по обрасцу приложеном под ·||. у целокупном износу од 30 милиона франака у злату.

Образац облигације, купона и талона, који се прилаже уз ову понуду, саставан је део ове понуде.

До 18. (30.) новембра 1898 год. Унион-Банка има права, да, ако хоће, захтева измену овог обрасца у том смислу, да облигација, која ће се издати, гласи: „*државна железничка заложница*“.

Број и номинални износ апоена (сума), које ће се издати, означиће Унион-Банка Краљевској Српској Влади најдаље до 18. (30.) новембра 1898. и утврђује се, да номинални износ појединих почесних облигација не сме бити мањи од 500 франака у злату.

Зајам ће доносити четири (4) на сто годишње интереса, који ће се полагати у две полугодишње рате, и то у напред. На основу плана за амортисање, путем извлачења за 70 година од дана пријема зајма, има се цео зајам исплатити тако, да се за све време трајања зајма плаћа на рачун интереса и отплате капитала једна иста годишњина.

За све време трајања зајма искључује се повећање извлачења или повраћај капитала.

Исплата купона о року и извучених облигација бива у злату.

Као места за исплату купона и извучених почесних облигација за отплате о року имају се, поред Краљевских Српских Државних Каса, још наименовати:

у Београду Српска Народна Банка,

„ Бечу Унион-Банка,

„ Будим-Пешти угарско акционарско друштво Аграрне и Рентне Банке.

Стварање још неких места за исплате може бити само на предлог Унион-Банке.

За исплаћивање купона и извучених почесних облигација има се оним местима, која врше исплате, накнађавати од стране Краљевске Српске Владе, у име провизиона, $^1/_4$ процента од исплаћене суме.

Целокупна сума, која је потребна за плаћање купона и извучених почесних облигација, има се стављати на расположење Унион-Банци од стране Краљевске Српске Владе свакад најмање на 14 дана пре истека рока, а Унион-Банка биће дужна, да ту суму расподели на поједина места, одређена за плаћање, о свом трошку и ризику.

Облигације овога зајма имаће, као и све државне облигације Краљевине Србије, исту *пупиларну сигурност*, способност кауцирања и у опште све оне повластице, које су признате другим државним хартијама или некима од њих или које ће се доцније признати.

Нарочито пак ослобођавају се у Србији купони и облигације од сваког, ма каквог било, садашњег или будућег пореза, таксе или дажбине и имају се, према томе, исплаћивати без икаквих одбитака.

2.) Краљевска Српска Влада употребиће сав свој утицај, да издејствује сталну коту новоме зајму на свима оним јавним берзама, на којима се то буде желело од стране Унион-Банке и она ће плаћати све дажбине (таксе) и трошкове, који су скопчани с добијањем и одржавањем коте на појединим берзама.

3.) За осигурање овог зајма уступа Краљевска Српска Влада у залогу све своје железнице, а поименце пруге Београд-Ниш, Врање-Ниш-Пирот, Смедерево-Велика Плана и Лапово-Крагујевац, њихову целу имовину, пруге (шине) (Bahnkörper), зграде с целим постројењем (Installirung), покретним материјалом (das rollende Material), слагалиштима (Vorräthe), као и приходе од свију ових пруга.

Краљевска Српска Влада порадиће, да се железнички приходи ослободе од свију полагања права која их, по карлсбадском протоколу или иначе, терете.

Краљевска Српска Влада постараће се у самом законском овлашћењу за то, да се уступљено право залоге, о којем је реч у почетку овога члана, огласи као законито право залоге, које је пречe од свију осталих.

Краљевска Српска Влада пожуриће се да, на основу закона, заведе јавне железничке књиге, које се имају установити по примеру под ·|||. и ·||||. приложеног аустријскога, *односно угарскога закона* и у исте књиге, пре него што се издаду почесне облигације, уписаће на листу за интабулисање, чим се закон донесе, на првом месту залогу за овај зајам, односно интерес и отплате, које се имају полагати за овај зајам у корист ималаца почесних облигација.

Краљевска Српска Влада постараће се даље, да лист за интабулисање буде израђен до 19. (31.) децембра 1901. године.

Унион-Банка штити права ималаца облигација као чуварица главнога писмена о задужењу.

У осталом српска држава јамчи за тачно плаћање свију рокова овога зајма целим својим имањем и свим својим приходима.

4.) Унион-Банка прима овај зајам по цену 84·30 (т.ј. осамдесет и четири франка и 30 сантима) у злату, и тако по целокупну цену од 25,290.000 франака у злату.

Ово примање бива у намери и под претпоставком, која важи као услов, да почесне облигације добије који угарски завод у својину и да се облигације издају у смислу угарског закона члана XXXII од 1897. године.

Ако би се, према нахођењу Унион-Банке, показало да се ова намера, ма из којих узрока, не може да оствари и да се, према томе, не може овај зајам да пренесе на који угарски завод, онда се утврђује, да се на овај зајам, у циљу његовог друкчијег остварења, плаћа по четири и по ($4^1/_2$) на сто, задржавајући све остале у овој понуди стављене услове.

О овоме има се Унион-Банка изјаснити најдаље до *18. (30.) новембра* 1898. и о томе известити Краљевску Српску Владу.

Унион-Банка примиће све облигације 1. (13.) јануара 1899. г. исплативши куповну цену главној државној благајни у Београду, и биће овлашћена да задржи, на име накнаде емисионих трошкова, суму од *500.000* (пет стотина хиљада) франака у злату, од позајмљене валуте.

5.) За све време трајања овога зајма, сва писмена, која се имају издавати зарад извођења овога зајма, све представке, као и сва интабулисања по књигама, а тако исто и сва преписка, која се на ово буде односила, ослобођавају се и имају бити ослобођени од свију такса и дажбина.

6.) Ова је понуда обавезна за Краљевску Српску Владу, чим је прими њен опуномоћеник.

Унион-Банци оставља се право до *19. (31.) децембра 1898. године* да од ове понуде одустане, на случај да Краљевска Српска Влада не издејствује законско овлашћење за закључење овога зајма, даље, ако би ма кад пре 19. (31.) децембра букнуо рат у Европи, или ако

би се показало, да су прилике повчане пијаце такве, да се не може, по пахођењу Унион-Банке, да изведе успешна емисија облигација, које се имају да приме, или оних облигација, које би који угарски завод имао да емитује на основу њиховом.

Примите уверење о одличном високопоштовању с којим имамо част потписати се за Унион-Банку

МИНКУС

Изјављујем да сам сагласан са садржином горње понуде, с предохраном, ако је Краљевска Српска Влада накнадно прими.

26. авг. (7. септ.) 1898., Беч. ВУК. ПЕТРОВИЋ

27 Августа послао сам Краљу овакву депешу:

„За путовање Вашега Величанства у јужну Швајцарску нисам знао ништа. Молим покорно за ближе обавештење. Не знајући, да ли је Михаиловић понео тамо своје шифре са мном, молим да му Величанство саопшти моју наредбу, да преко посланика Швајцарске у Бечу захтева од Швајцарске Владе, да се предузму све мере за сигурност Вашега Величанства за време бављења у Швајцарској“.

Краљ је одговорио депешом од 27:

„Reçu deux télégrammes. После Карлсбада мислим ићи pour неко време у Лугано у јужној Швајцарској. Ближа обавештења донеће вам Министар Просвете, који заједно са Михаиловићем полази у Беч субота.

АЛЕКСАНДАР“

Истога дана послао сам Краљу ову депешу:

„У једном интервју Мавромихалис бивши грчки Министар тврди, да је српска Влада пред њихов рат обновила покушај споразума грчко-српског односно Македоније. Треба ли то демантовати?“

Краљ је одговорио:

„Примио сам ваш данашњи телеграм. Мислим боље не демантовати. Излишно улазити у полемику.

АЛЕКСАНДАР“

27-ог Августа уграбио је Министар просвете прве слободне тренутке у Карлсбаду, да оловком набаца неколико врста за мене. Ево их:

„Овде стигох у среду. Од 10 сахата пре подне до 12 сахата ноћу био сам с Краљем. И он, као и отац Му, налази да су услови тешки. Нашег изасланика нисам овде застао. Јавио је, да су сад други услови. Из твоје депеше Краљу видим, да сте тамо о томе већали. И Краљ се слаже са последњом тачком решења Министарског Савета, које сам му ја донео са твојим рапортом. Краљу се и интабулација види тежак услов. Милићевић и ја, сваки понаособ, говорили смо му да није. Позитивно не могу ништа јавити, већ тек сутра.

„Краљ врло добро изгледа...

„Данас је отишао у Гисхибл. Извинио сам се, да не идем, е да бих уграбио времена да ти ово неколико речи напишем.

„С Данилом се на улици сретао 2—3 пута и разговарао увек. Јуче га је, идући с нама, опет сусрео, поздравио и разговарао с њим 5—6 минута. Услед моје напомене, да би требало да га зовне на ручак, казао ми је, да је и сам на то мислио, али да ће то учинити тек пред полазак.

Са Витеом се није могао састати, јер је био болестан, а канда је већ отпутовао — — —

Са срдачним поздравом

твој АНДРА“

Изјава моја партизанским фанатицима у Крагујевцу, да њихова варош неће добити трошарински приход, док се они не сложе, да изберу заједничку управу — имала је свога дејства, као што доказује ова депеша крагујевачког окружног начелника Министру Унутрашњих Дела, коју је овај одмах послао мени:

„Либерали и напредњаци сложили су се и на данашњем општинском збору изабрали су за чланове управног трошаринског одбора, од либералне стране: Илију Радовића, Сретена Стевановића, Ђоку Михаиловића трговце и Симу Цветковића адвоката — а од стране напредњака Митра Станојевића, Васу Рајевца, Сретена Милојевића, Светозара Стефановића трговце и Станишу Новаковића, пенсионара.

РАЈКОВИЋ“

Истога дана Краљ ми депешом препоручује, да на некакву светковину, која је имала бити у Чачку, одем сâм, „што би веома добро било“, а ако не могу ја лично ићи, онда треба да иде Министар Унутрашњих Дела или Министар Просвете, „јер су што чешћа путовања Министара по земљи врло корисна“. У овој депеши Краљ ми још јавља, да ми је послао писмо по Министру Просвете.

XXXV

КРАЉ И ЖАДОВСКИ О ПРЕГОВОРИМА ЗА ЗАЈАМ

Ево како је гласило то, толико пута наглашено и обећавано писмо Краљево:

„Карлсбад, 29. VIII. 98.

Драги Докторе,

Користим се повратком вашег колеге Андре, да Вам пишем, и да вас и лично обавестим о неким важнијим питањима.

Прво да пређем одмах на главно питање, и то финансијско. По моме мишљењу ово што смо добили, то је *максимум* онога, што се могло добити без уступања железнице, и држим да ће вам лако бити појмљиво за што. Кад сам дошао у Беч, ја сам одмах Голуховском и Калају казао да, ако они одиста желе да помогну мени и Династији, они не треба да ставе један захтев, који ће потпуно мене и данашње стање у земљи да компромитира, него да траже нову основу. Они су пријатељски примили обојица ту идеју, и обећали су ми, да ће на банке у томе правцу дејствовати. Вукашин је после тога отишао код Калаја, и још за мог бављења (у Бечу) било је утврђено начело да се .... (једна реч не може се прочитати) зајам од 25 милиона, који, као што сам вам онда јавио, био би довољан да исплатимо главни део унутарњега дуга и да наручимо пушке. И та је идеја усвојена *без икаквог тражења политичког ангажовања каквог од стране Србије и моје.*[1] То вам кажем да би могли да и вашим колегама покажете, ако би се ко од њих бојао, да има нечега позади. Позади *ничега нема.*

[1] Све, што је у овом писму подвучено, подвукао је сам Краљ.

Сад, услови, или који можда, на први поглед не изгледају најзгодније, али кад узмете да наше хартије стоје са 58%, која би то група могла да нам да по курсу 90% без много горих и тежих услова. Ја држим, да апсолутно ми у данашњим приликама не би могли добити повољнијег зајма од овога ни на којој страни, осим ако би ушли у давање железнице под закуп, што би било веома незгодно. Једина је незгода то што видим из вашег писма, а и из говора Андриног, да би већина кабинета, па чак и ви и Стева желели већу суму од 38 милиона, па да то не буде као нов зајам, него као продужење Карлсбадског аранжмана. И ја се са том идејом слажем, само држим да би било веома опасно, да се то сад изнесе, јер би могли омести целу ствар, него да се овласти Вукашин да закључи тај уговор на бази од 30 милиона номиналних, па кад ја око 24. Септембра будем пролазио кроз Беч, онда ја могу да гледам да преко Цара и Голуховског подигнем још за тих осам милиона, јер се може то највише бранити потребом да исплатимо сав дуг (летећи) и на страни. Али незгодно је да пошто се финансијски са групама преговарало за 30, сад да исти преговарач изађе са тражењем од 38. Него је много боље, кроз месец дана да ја то кажем, па онда да Вукашин ступи са банкама у преговоре и ја држим да несумњиво ћемо у томе успети. Али држим, докторе, да би веома велика погрешка била, кад би се ова комбинација одбацила, јер апсолутно бољу комбинацију добити не можемо.

Ово што сам вам до сада писао, било је да можете показати свима колегама, јер држим да ће их то умирити, а за ово остало само да кажете, колико ви нађете за потребно. Као што сам вам казао, ја сам апсолутно убеђен, да ми до боље финансијске комбинације не можемо доћи него до ове, и да на овој основи можемо можда и цео наш дуг да откупимо код истих група, и ту добити и пола процента можда, али то тек временом. Ја држим да ћете и ви и Стева бити потпуно сагласни са мном. Интересираће вас за што први преговори су у Пешти насели (али то само за вас). Они су онда насели за то што су онда хтели да

то и не изиђу као наше хартије на пијацу, него група Ротшилдова да нам то да као аванс за веће послове у које би улазили, а у ствари они би ту суму дали из своје државне касе. Само њихова је контрола, коју су сондирали, казала, да она то не би могла да призна, јер нема законодавног решења. Мени је Калаји казао, кад би се могло, ми би кроз скупштину нашу решили да вам се да зајам и ми да платимо, то би могли добити колико хоћете и 700 милиона, али нити би ви то могли да акцептирате, нити би ми то могли да урадимо.

Што се Вукашина тиче, ја могу да вам кажем да је он најсавесније вршио свој задатак и да му са свим треба признати да је са пуним разумевањем ствари радио и бранио наше интересе.

Она индискреција је много покварила ствари, и кад би се још једном појавила, ми не би више ни паре могли да добијемо, а на другу страну не треба ни мислити.

Вите је отпутовао ономад из Карлсбада. Ја сам двојици, који га познају, казао да би био рад, да ми га представе, али он се није јављао. Ево вам доказа шта се на тој страни може рачунати. Ја не знам одакле је, али држим да је понајвероватније из самог Министарства Спољних Послова, јер ономад је Вукашин добио једно ваше писмо написано руком Петронијевићевом. Сад да ли сте сигурни да *он* коме није казао, Ђаји или малом Јанковићу? Сад не знам од куд је, али држим да непремено треба сву радикалију из Министарства да разјурите. Ђају би требало, држим, чак одмах да пензионирате, још то министарски савет да уради. Ја вас не само овлашћујем, него молим и желим да то учините, тим пре што би се извукао . . . . . (две речи не могу се прочитати) услед публиковања оног писма Вукашин је бацио кривицу на њега и Калаји му је одговорио тоном, који показује, *да се и он некад тим господином служио.*

Сад односно писма да ли знате, да је Стева казао за ову мисију Јови Ђурићу? Требало би да му напоменете пријатељски да то не чини, али немојте да кажете да сам вам ја то рекао.

Видим да сте са Костиним држањем незадовољни, и држим да сад, док сам ја на путу, треба га натерати да слуша, и дати му разумети, да ако се тако држи, од његовог посланства нема ништа. А после ако хоће и даље да ту улогу врши, треба га пустити, јер је он иначе кадар да развали кабинет. Ни један други не треба да иде, ако хоћемо одиста да се верује у сталност. Остали, и ако имају својих махна, нису интриганти. У том случају требаће Андри да дамо оба портфеља, али то ако овај продужи тако да се влада, али му треба да кажете отворено, да ако он хоће да развали кабинет, место посланства он може да добије пензију, па ће да легне, јер држим да је ситуација данашња сувише неопходна да се може дозволити, да је ма ко својим ровењем поткопава.

Односно Црногорског Престолонаследника, видео сам га два три пута на улици, али нисам ни у какве интимније прилике с њим улазио, а и он, пре ми изгледа да избегава.

Што се Париског места тиче, држим да је боље Рајовића наименовати него Чеду, јер је овај сувише лак и не би баш згодно поднео за једно место, где не можемо на најбоље пријатељство да рачунамо.

За Паули слажем се да му се да други Таковски, док за оног Руса што Ђаја предлаже, држим да га не треба узети, јер је предлагач сувише непоуздан.

Ја држим за који дан одавде поћи и ићи у јужну Швајцарску у Лугано на Nachkur, а бићу у Београду 24. септембра нашега, одакле ћу на маневре. Са здрављем сам са свим добро и држим да ће ми и ове године Карлсбад учинити добро као и лане.

Односно предлога о разоружању, ја држим да ми ту не треба да хитамо, него да чекамо шта ће велике силе да кажу, па после и ми да одговоримо кад почну ове .... (једна реч не може се прочитати).

Мило ми је било здраво чути, да сте били задовољни са ресултатом војног прегледа у Крагујевцу. Само паре? То је грдна мука, и зато апсолутно не смемо ову прилику да пропустимо, да добијемо колико толико да се може живети.

Држим да Стева понајпре може у септембру да иде на одсуство, јер у октобру, пред Скупштином, биће нам потребан ради пројеката и радова пред Скупштину. Непремено треба спремити и проштудирати закон о задругама земљорадничким за јесен.

Из неких мојих наредаба, могли сте видети да сам баш полагао да Влада покаже енергију за време мог бављења на страни, а то је за то, да и за то време радикалске интриге се не могу развијати.

Молим вас, докторе, да поздравите све ваше другове и да их уверите о мом потпуном поверењу и одлучнију него икада жељу и убеђење да је данашњи правац у Србији једини могућ и добар.

Што се ових ситних интрига тиче, док сам на путу треба их спречити, а после ко хоће да интригира — нека иде.

Поздравите вашу породицу и верујте у моје осећање пријатељства и потпуног поверења и задовољства са вашим радом

ваш
АЛЕКСАНДАР"

Што се ове финансијске комбинације (тиче) држим да треба сав ваш ауторитет да употребите да се прими, као што можете слободно казати, да и ја сам одсудно за то".

У то стиже депеша Кореспонденцбиро-а да је Царица Аустријска Јелисавета погинула као жртва анархистичког атентата у Женеви. Председник је одмах писао аустријском отправнику послова и питао га је, да ли је та страшна новост истинита. Барон Кун одговорио је писмено, да је службено извештен о смрти Царице и Краљице.

Одмах сам телеграфисао и Краљу и његовом Оцу за упуства односно кондоленција од стране Двора и Владе, односно парастоса у капели аустријског посланства у Београду итд.

Краљ Александар телеграфисао је Цару Францу Јосифу овакву кондоленцију:

„Niedergeschmettert durch die entsetzliche Nachricht die mir soeben zukommt, und in tiefster Erregung beeile ich mich Ew. Majestät des überaus aufrichtigen Antheiles zu versichern, den ich an Deren grossem Schmerze nehme. Ich schliesse mich vom ganzen Herzen der Trauer an, in welche scheussliches Verbrechen eines Elenden Ew. Maje-

stät und die ganze Monarchie gestürzt. Ich bete zum Allmächtigen dass er Majestät in diesem schreklichen Augenblicke die Gnade seiner Hilfe gewähre".[1]

Истога дана 30-ог августа добио сам две депеше, које беху непосредна последица горњег трагичног догађаја.

Краљ телеграфише:

„Одустао од пута у Швајцарску. Полазим прекосутра за Баден-Баден у Немачкој на неко време. Адресу јавићу сутра АЛЕКСАНДАР"

Краљ Милан телеграфише:

„Мислим Краљ намеран присуствовати погребу (царице Аустријске). Напустио пут Швајцарска, прексутра полази Баден-Баден МИЛАН"

Истога дана послао сам Краљу у Карлсбад овакву депешу:

„Политичка Коресподенција јавља из Софије као утврђено, да ће Краљ Румунски, одмах по повратку из Рагаца, вратити визиту Кнезу Бугарском. Ако би се то десило, ја бих одмах предложио да посланик Вашег Величанства остави Букурешт. Мика Кр. Ђорђевић мисли поћи у суботу за Букурешт, ако не добијем противну заповест Dr. ВЛАДАН"

Краљ Милан је продужио своје бављење у Крагујевцу за један дан, и то је одмах „имао част" службено јавити Председнику Владе, јер он не заборављаше да је сада само „ђенерал".

Један покушај Српске Владе у Цариграду, да се зауставе арнаутски зулуми над Србима у Старој Србији, и да се зулумћари казне, имао је у толико успеха, што је Порта наименовала за то нарочиту комисију под председништвом Саад-Един-паше. Србија је том приликом успела чак и то, да Порта пристане, да у ту комисију уђе и један представник Србије и Влада је Српска за то одредила свога консула у Приштини Тодора Станковића. Ово је направило најбољи утисак у јавном мњењу Европе.

[1] „Поражен ужасном вешћу, која ми овога часа стиже, у најдубљем узбуђењу хитам да Ваше Величанство уверим о мом најискренијем учешћу у Његовом великом болу. Из свег срца придружујем се тузи, у коју је одвратан злочин једног бедника бацио Ваше Величанство и Монархију. Молим се Свемогућему да у овом страшном тренутку изиђе на Величанство милост своје помоћи".

Минхенске новине Allgemeine Zeitung у броју од 3. Септембра (по новом) веле:

„Вест, да је Порта пристала да у комисију, која ће у Скопљу под председништвом Саад-Един-паше извиђати недела Арнаута над Србима, уђе и један српски делегат, учинила је повољно дејство у јавном мњењу. Енергичном раду, којим се кабинет Dr. Ђорђевића заузео у Јилдиз-Кјоску за српске захтеве, одаје се у опште свако признање. Сваки се нада, да ће сад Арнаути бити праведно кажњени.“

Али у Европи још не познају Турке. Саад-Един-паша, дошавши у косовски вилајет, не само да није дочекао долазак српског делегата, него је целу истрагу водио тајно, и саслушавао је само оне сведоке, који су правдали арнаутске зулумћаре.

Куд ће Султан допустити, да се истински казне Арнаути, кад је његово царство и његов живот у рукама арнаутске гарде у Јилдизу, јединих војника од целога корпуса војске у Цариграду, који имају не само пушке него и бојевих метака...

Али је Султан Абдул-Хамид мудар човек. На ову нову преварену наду „својих“ Срба ударио је одмах мелем: издао је наредбу свима властима, да не сметају отварању српских школа. О томе су јавиле чак „Московске Вједомости“ од 25. августа 1898. овако:

„На Султана је пријатан упечатак учинио добар ресултат испита у српским школама у Македонији и Старој Србији, те је издао налог, да се потпомажу културне тежње отоманских Срба.“

Што се Султану мање допадало од испита у српским школама, то беше руски предлог за разоружање, и турски полузванични „Икдам“ ових дана донео је чланак, да је први услов за успех те конференције, да се свима европским државама ујемчи status-quo. „А ако би се, вели „Икдам“, место тога хтела да расправе азијатска, африканска и *друга каква питања*, онда је бољи рат него конференција.“

„Новое Время“ од 23. августа полемишући противу француске штампе, која је „преухитрено“ претресала ту ствар, једну од највећег значаја за цивилизоване на-

роде, налази, да се руски предлог погрешно назива предлогом за разоружање. „Да се француска *влада* неће противити руском предлогу, мора се мислити већ и зато, што *њој* морају бити познати *прави* циљеви петроградског кабинета.“

Истога дана „Московске Вједомости“, сигурно као припрему за ту мирољубиву конференцију, говоре о несносној ситуацији у Босни и Херцеговини, па онда без икаквог повода и везе са тим узвикују: „Аустроугарски политичари се варају, ако мисле, да ће Краљ Милан прекратити српски покрет. Ту ће своју погрешку они скупо платити. Руске дипломате показале су да даље виде од њих.“

Према томе лако је појмити, чиме се у ове дане бавила српска штампа. Загребачки „Србобран“, поводом свештеничке скупштине у Србији, напада Владу због реформе црквеног закона, који Влада тек мисли поднети Скупштини Народној, јер се том реформом одузима српским свештеницима самосталност и доводе се у зависност од власника. „Свештеници на своме скупу громко су протествовали противу владиног пројекта, да би одбранили каноне православне цркве. Ово је и за то било потребно што се одржава глас о *намери* Двора и Владе да закључе конкордат, и што су у Београд почели стизати разни изасланици propagandae fidei“.

Што наравно у ствари не беше истина.

Новосадска „Застава“ од 26. августа у првом чланку чак се пита: *Има ли Србија будућности?* Пошто је нашла да се данашња Србија, по јунаштву, не може сравнити са Србијом у почетку XIX века, вели ово: „У Србији има данас Владалац који не влада, јер влада онај, који је сам признао да није за владара, те је сишао с престола. У Министарству засела Влада, која нема ослонца у народу. Српски народ баш онда је *опасан*, кад у њему мртвило завлада. Сва је прилика, да ћемо дочекати од Србије у *блиској будућности* двоје: или ћемо гледати опет *ерупцију*, или ћемо се уверити, да се у њој угасила свака ватра“.

Какву су ерупцију у Србији Новосађани новинари очекивали, то ће се доцније видети. У Загребу су се још тешили „да ово стање у Србији не може дуго трајати“.

„Србобран“ од 22. августа вели: „Влада се показала неспособна за сваки рад, држаће се још неко време док се не смисли згодан начин, да падне заједно са владавином, коју је сав народ осудио. Није без значаја, што се у Београду говори, да ће Стојан Новаковић организовати напредну странку, и да ће заузети *некакав* положај са којега би могао утицати на *спољну* политику, у правцу измирења са Русијом. У *Двору* се осећа *неодољива потреба,* да се задобије расположење Русије, у што се тешко може веровати, док је Краљ Милан у Србији. Сем тога *Двору* задаје велике бриге незадовољство народа који тражи, да му се *устав врати* (!). Др. Владан могао је силом да бира посланике, али није могао да задовољи народ и државне интересе. Скупштина у Нишу почела се распадати, и сад се чује, да либерали на јесен неће ни ићи у Скупштину. То значи, да онда Скупштине неће ни бити. Како се сад у Србији ради, изгледа да ће скоро руда ударити у брег“.

Колико је ово све истина, видело се напред из свега, што се радило јавно и у Двору. Интересно је, да су баш ових дана у службеним „Српским Новинама“ публиковане цифре, које доказују, да су баш за време ове владавине државни приходи утицали у државну касу обилатије него икада раније...

Париски „Temps“ од 8. септембра п. н., доноси допис чак из — Атина, у коме се доказује, како у Србији лако може доћи до немира, који би довели на престо једног Карађорђевића, или би Аустрија ушла у Србију, да васпостави ред као у Босни“.

Кад им све то није било доста, онда су „С. Петербургскија Вједомости“ лансирале једну вест, о којој се „одавно говори у београдским дипломатским круговима“, на име, да ће Краљ Александар да се ожени ћерком „врло богатог“ пуковника Александра Константиновића, који је за то ту скоро и добио Таковску ленту. Ако би тај брак остао без деце, онда би невестин брат био престолонаследник“. — Може се мислити, са каквим су задовољством сви листови у Европи, који су похлапни на сензационе новости, дочепали ову „пикантну новост“ из Москве Председник Министарства, који је

радио на томе, да Краљ Александар својом женидбом уђе у сродство са великим европским династијама и да њоме даде своме Престолу новога сјаја, знао је још из раније од Краља, да он није никад ни помислио да се жени ћерком свога рођака Константиновића; зато је сада, када су руски листови тај београдски „Klatsch“ раструбили као озбиљну намеру Краљеву, по целом свету — најенергичније демантовао те гласове, тако енергично, да се замерио тој пријатељској породици.

Да сам ја слутио, како ће се мој „grosser Kurfürst“ фактички оженити, ја сигурно онда не бих те гласове демантовао, него бих свима силама радио, да чедна и лепа, образована и карактерна, добра и мила Лили Константиновићева постане Краљица Србије... Али о томе у другој књизи овога дела.

Сад имамо да забележимо два службена рапорта руског посланика у Београду, у којима, између осталога, имамо и званични доказ, да је Русија својим огромним утицајем спречила санирање српских државних финансија. Под XVIII Експедиција, од 1-ог септембра 1898. пише г. Жадовски Његовој Светлости Грофу М. Н. Муравјову ово:

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

Благодарећи мерама, које *су с наше стране благовремено предузете,* Србија је овога пута сачувана од нове, можда коначне пљачке, којом су хтели да је опљачкају Краљ Милан и његове слуге. Да им је пошло за руком, злоупотребивши наклоност нашега Министарства Финансија, да се дочепају позајмице у Паризу од оних 24 милиона франака јоште не пласираних од последњег зајма, то би будућност српских финансија била „подављена“ на дуго. Узевши у обзир, да ми, раније или доцније, можемо бити позвани, да наново извлачимо ову земљу из тешког положаја, то би наш задатак у будућности био знатно тежи.

Та новчана помоћ (ссуда), при садашњем кредиту Србије, могла се добити једино под разоравајућим условима, а цела целцата би отишла на личне потребе Краља Милана, само би она пала на државне финансије као тешко непродуктивно бреме.

Ближе познанство са финансијским стањем Србије доводи ме до најцрњих закључака. Оно је до Милана било оскудно (белно) али незадужено. Неколико година паметнога рада на развитку привреде у земљи беше тада довољно па да државне финансије буду у цвету (цвѣтущее положеніе).

Но 20 година безумне и несавесне владавине Миланове довело је земљу на ивицу пропасти. Њен финансиски крах (крушеніе) не предстоји још непосредно, али неколико месеци или можда неколико недеља још кобног газдалука (хозяйства) ове пагубне личности могу учинити да положај буде без излаза.

У последње време пошло ми је за руком да узастопце пратим развој предузећа, која су прави атентат на финансијску будућност Србије, и која ће, у случају успеха, бесповратно упропастити земљу. Ради се на томе, да се продаду државне железнице и народне шуме. Та је намера замотана у концесију за грађење нових железница, нарочито тимочке, која је донекле популарна у земљи, и која треба да одвуче пажњу од суштине у овој преступничкој трговини са народним имањем (богаством). Мисао о томе поникла је пре три месеца у Бечу. Тада је овамо долазио један шумарски енжењер из Босне, да прегледа и оцени државне шуме, које заузимају огромну просторију, нарочито на обали Саве(!) и он је нашао, да би ту било врло примамљиве добити за аустријску експлоатацију.

Али за цело предузеће требаше великог капитала, око 150 милиона преко 35 милиона, које је садашња влада тражила да јој се положе одмах, да сврши тај „гшефт“ (здѣлку). Изгледа да је та сума превазилазила снагу аустријских финансијера и они су позвали инглеске у ортаклук. Уверавају ме, да су последњи нашли, да предузеће може пружити велике користи, па су пристали на понуду. И тако ће Инглези узети железнице а Аустријанци експлоатацију шума.

Изгледа да је предузеће сазрело на тим основама. Овдашња влада пуна је наде и кроз који дан послаће у Беч свог Министра Финансија да води завршне преговоре.

При свем том ја не губим наду, да ће политичка памет инглеских капиталиста, када буде ближе завирила у услове тога великог предузећа, наћи ону тешку тачку и слабу страну, које чине да је у садашње време врло ризично трошити паре на основу обвеза српске владе. Са гледишта уставног и легалног, од 9. маја 1894. када је Краљ издао декрет о суспендовању законитог Устава — тај декрет није потписан ни једним Министром и није га потврдила ни једна Скупштина — Влада нема никакво законито земљиште (почву) и прво енергично Министарство или независна Скупштина, без икакве сумње, покренуће то питање и решење њихово биће, да не вреде ништа сви закони и све обвезе Владине учињене за време од 1894. године.

Та коренита опасност поглавито објашњава моралну немоћ и загонетно непостојанство (загадочная непослѣдовательность) Краља Александра, који је свестан трошности онога стања, које је створио својом неразмишљеношћу, који је свестан да је једини излаз из тога стања, да призна незаконитост свога поступка и да се драговољно врати легалном стању. Докле он то не учини, кредит Србије не може се опоравити.“

„1. Септембра 1898.

„Милостиви Господине Грофе М. Н.

У последње време појављују се знаци, који показују да ће Краљ Милан скоро отићи из Србије. За њега несносна монотонија живота у Нишу, стални неуспеси у његовом старању да задобије популарност у земљи или бар привржeност војске, фијаско у његовим напрезањима да се дочепа новаца — све је то заједно довело Милана до очајања, до раздражености, која се излива у најгрубљим облицима на оне, који га окружују. Најзад он се сада предао *пијанству*. Кажу да пије без прекида и „до изступленія“.

По општем уверењу, под таким условима, ствар не може дуго трајати, и Милан ће, хтео не хтео, бити принуђен да се уклони. Остаје још једино зебња (опасеніе) да се он у последњем тренутку и у нападу раздражености не реши на какво очајно и за земљу опасно предузеће.

Изгледа да и Краљица Наталија верује у то, да ће Милан скоро отићи, јер један од мојих повереника добио је прошле недеље писмо, у коме га Краљица Наталија извештава о својој намери да дође у Београд крајем Септембра. Долазак Краљице при садашњим околностима просто се не би могао замислити, ако пре тога Краљ Милан не би отишао из Србије.“

Мало даље наћи ћемо један извештај руског консула у Нишу г. Чахотина томе истоме Жадовском, да Краљ Милан никако не пије.

И при свем том Жадовски јавља Царској Влади да Краљ Милан бекрија „до изступления.“

Это, кажу сами Руси, просто плюнуть да уѣхать !...

XXXVI

ПРЕД КРАЉЕВ ПОВРАТАК

1-ог Септембра кренуо је Краљ из Карлсбада у Баден-Баден. На станици га је испратила цела тадашња српска колонија у Карлсбаду, са Црногорским Престолонаследником на челу...

Са овог пута Краљ ми телеграфише овакав одговор на једну моју депешу, коју смо напред видели:

„Примио сам ваш јучерашњи телеграм. Калиндеро, управник добара и лични пријатељ Румунског Краља рече ми на моје питање, да не верује у посету Краљеву Фердинанду Кнезу Бугарском, јер је по његовом сазнању, Краљ Румунски пре тога дужан учинити другу посету. Немојте чинити никакав корак, јер су тамо у последње време сасвим у руским водама.

АЛЕКСАНДАР“

На то сам одговорио кратком депешом:

„Нисам ни мислио чинити какав корак, док увреда Србији не би нанесена била“.

Два дана раније стиже депеша да је Царица Аустроугарска погинула од руке анархисте Лукенија. Ја сам одмах у име Владе кондолирао аустроугарском посланству у Београду, а наредио сам депешом Михаиловићу да то учини код заједничког Министра Спољних Послова Аустроугарске Монархије.

Краљ је упутио Цару Францу Јосифу по телеграфу своју кондоленцију (в. стр. 704.) „Српске Новине“ од 1-ог Септембра донеле су нарочити чланак о томе варварству анархиста са изјавама саучешћа српске државе у овој несрећи, која је задесила владаоца суседне монархије.

2-ог Септембра телеграфисао сам Краљу у Баден-Баден:

„Михаиловић јавља да ће Ваше Величанство присуствовати погребу Царице Аустријске. О томе Коресподенцбиро и новине још од прекјуче јављају, а ја на питања нисам знао шта да одговорим. Овде парастос субота подне. Ја ћу ићи парадно. Треба ли да иду и остали Министри? Никола Христић и Анта Богићевић питају треба ли да буду и они?“

Краљ је одговорио 3-ег Септембра:

„О моме присуствовању погребу нисам могао известити вас раније, пошто ни ја то нисам знао до данас у подне. Односно парастоса мислим да треба да присуствују сви Министри, председник и потпредседник Савета“.

Истога дана телеграфише ми Краљ:

„Молио сам Краља Милана заступати ме на парастосу“ — а сутра дан ово:

„Пошто је Краљ Милан мало уморан, заступајте ме Ви на парастосу. АЛЕКСАНДАР“

4-ог Септембра стигао је Краљ у Беч, пошто је с озбиром на тужну прилику са благодарношћу одбио сваки службен дочек. При свем том на станици Га је дочекао Ерцхерцог Фердинанд Карл с официрима који су Краљу стављени на службу (ђенерал Бабић, капетан кнез Лобковиц) и отпратио га је у Царски Двор где му је био спремљен стан.

После пријема код Цара, Краљ је измењао посете са свима страним владаоцима и принчевима, који такође беху дошли на Царичин погреб. За тим је лично положио свој венац на мртвачки одар Царичин. Пошто је присуствовао на опелу Царичином, и после фамилијарног ручка, који је у Двору дават страним владаоцима и принчевима, Краљ је одбивши са захвалношћу свако званично испраћање, једино у пратњи придодатих му официра, ђенерала Бабића и кнеза Лобковица, отишао на станицу, па онда отпутовао у Баден-Баден, о чему ме је депешом известио краљев секретар Д-р Милићевић.

Органи јавног мњења с ове и с оне стране Саве и Дунава продужаваху и за време Краљевог путовања своју кампању противу наше Владе. По њима пут, којим је Србија поведена 11. Октобра 1897 води у

пропаст. И зато, по њима, предстоји тотални обрт у целокупној политици Србије. Пошто данашња Влада није у стању извршити зближење са Русијом, то ће она одступити да направи место једном дворско-радикалном, можда либерално-радикалном, а можда и чисто радикалном Министарству.

„Докле год је у Србији Краљ Милан — пишу из Београда у Agramer Tagblatt — не може бити ни говора о зближењу са Русијом. У томе је садашњи Цар веран традицијама Александра III. Међутим из Србије може удалити Краља Милана само она Влада, која би регулисала његове финансијске ствари. То би му истина учинила и садашња Влада, али Краљ Милан зна, да би се то покварило онога часа, чим би нови избори дали радикалску већину у Скупштини. Изгледа, дакле, да ће Краљ Милан отићи из Србије само у том случају, ако му радикали или Ристићеви либерали осигурају финансијску егзистенцију у иностранству.“

Загребачки „Србобран“ (бр. од 1-ог Септембра) дочепао се некакве нове публицистичке гадости познатога Брезница „Задатак Краља Милана у Србији“, па пошто се у њој доста наваљао, на основу таквих података кличе: „Према сваком владаоцу, који почне тако радити на остварењу српске народне мисли, употребиће се *оно средство, које је употребљено и према Кневу Михаилу.*“

Новосадска „Застава“ још не може довољно да се напита: Има ли Србија будућности? „Ако би се — вели она у бр. од 2. септембра — могло веровати у психолошко разумевање Краља Милана, онда је он ово питање решио још онда, када је отворено изјавио (?) своје уверење, да Срби нису више онај народ, који су некад били, већ једна дегенерисана раса, којом се може по вољи титрати. — — Престо и народ у Србији стоје данас један према другом као два зараћена табора“.

Докле се тако писало у „органима јавнога мишљења“ о Краљу Милану, дотле је општина чачанска послала у Ниш четрдесет својих најугледнијих грађана, да замоле Краља да посети град Чачак. Он је обећао доћи до 10 октобра. И ево како се у исто време спремао Чачак да дочека Краљевог Оца: Спремала се изложба стоке,

изложба женских радова, међу којима један ручни рад свију чачанских жена, који се имао поклонити Краљу Милану. Окружна скупштина спремаше му сто и столицу од једне гране Таковског Грма, коју олуја беше откинула од стабла, општине: таковска, љубићска, црнићска и чачанска спремаху му дипломе почасног грађанина. Одбор чачанских резервних официра чекаше га да положи темељ споменику за војводу Танаска Рајића итд. итд.

Ми смо на своме месту цитирали наредбу бугарског Министра Војног, која је циркуларом бугарског Министра Спољних Послова достављена и свима Дипломатским Агенцијама у Софији, и ако је потекла једино из анимозности пуковника Иванова према српском војном изасланику мајору Васићу. То непријатељско расположење бугарског Министра Војног још више је порасло, када је српска Влада одбила понуду бугарске Владе, да пошље у Београд капетана *Морфова* за бугарског војног аташеа. А ево зашто је та понуда у Београду одбијена. Овде се знало, да је некакав Морфов био врло злогласан полицајац у Софији (управник полиције шта ли), који се одликовао својим насилништвом, својим активним учешћем у политичким убиствима итд. Председник Српске Владе, када му је капетан Морфов предложен за војног аташеа у Београду, упитао је бугарског дипломатског агента, је ли то онај исти Морфов, који је служио у полицији софијској? Г. Георгијев одговорио му је, да је то одиста *жандармеријски* капетан Морфов.[1] Тада сам казао г. Георгијеву, да српска Влада налази да *жандармеријски* официр неће бити најподеснији кандидат за тако фину

[1] Овај разговор је опширније описан у *бугарском* листу „Свобода" у бр. од 4. септембра, где се каже:

„Пре кратког времена, бугарском агенту у Београду било је наређено, да код српске Владе изјављује пристанак, да се за војног аташеа у Србији постави капетан Морфов, брат полицајца Генка Морфова, између којих је толика разлика, колико између дана и ноћи. Али је Георгијев замрсио конце, те је компромитовао честитог човека, који би достојно заузео намењено му место у Београду. Кад је српска Влада упитала, је ли то онај исти Морфов, *који беше умешан у убиство Стамбулова*, дипломат Георгијев мислио је, да су српски Министри као ови наши садашњи, да и они радо имају посла са преступницима и убицама, па је похитао да одговори „Да, то је тај исти". Српска Влада одговорила је категорички, да она таквог човека не прима за војног аташеа. Од једног Георгијева не може се боља дипломација ни очекивати".

мисију, и да би она радије примила као представника бугарске војске другог ког *официра*, што ће бугарској Влади у толико лакше бити учинити, што има на расположењу врло одличних *ђенералштабних* официра, који су за такве мисије подеснији, као и да би желети било да бугарски војни изасланик у Београду буде барем истог ранга у својој војсци, који има српски војни аташе у Софији.

И ако је за овакав одговор српске Владе једино Михалаћи ефенди Георгијев био крив, јер он је, као бугарски дипломатски агенат, требало да зна, да официр, кога његова влада предлагаше, није био ни онај злогласни полицајац нити у опште жандармеријски официр, већ ђенералштабни официр Морфов — опет је одбијање српске Владе толико увредило бугарског Министра Војног, да је овај предузео врло енергичне мере противу српског војног изасланика у Софији, које су направиле читаву узбуну у европској штампи. Тако минхенске новине „Allgemeine Zeitung“ од 13. септембра доносе читав чланак под насловом „Један српско-бугарски спор“, у коме се најпре прича цела „gaffe“, коју је учинио Михалаћи ефенди Георгијев, па се онда додаје: „Бугарски Министар Војни издао је услед тога две наредбе. Једном забрањује бугарским официрима да се друже са мајором Васићем, а другом забрањује мајору Васићу приступ у бугарска војна надлештва. Овим је Министар Иванов ишао на то, да се српски војни аташе опозове. Српска Влада није могла остати равнодушна према таквом поступку. Српски посланик у Софији уложио је протест, нагласивши да понашање Министра Иванова не може се више сматрати као питање војничко, оно је постало политичко. Српски је посланик тражио задовољење, нагласивши да ће у противном сучају напустити Софију. За све ово остављен је бугарској Влади рок. Како ће се ова ствар свршити, још се не зна, али одступање Министра Иванова доводи се у везу са овим спором“. —

„Frankfurter Zeitung“ опет у бр. од 14. септембра доносе под насловом „Србија“ овакав чланак:

„Турска је најзад пристала да у комисију, која извиђа зулуме арнаутске у косовском вилајету, уђе и

један српски делегат. *Тиме је српска Влада постигла један дипломатски успех,* јер Порта је до сад дозвољавала мешовиту комисију само за извиђај пограничних сукоба. Бугарска се више пута жалила због гоњења Бугара у Македонији, тражила је да и она у истражним комисијама учествује, али је Порта тај захтев увек одбијала. И према Србији Порта је увек стајала на гледишту, да се догађаји у турској држави ништа не тичу Србије и српске владе. У црквеним и школским стварима Порта је већ одавно напустила то гледиште; она је трпела да Србија потпомаже српске школе у Македонији. Сад је, као што се види, наступила велика промена у томе, што је Порта пристала, да српски делегат учествује у истрази, која се води над турским поданицима, на чисто турском земљишту. Могућно је, да су Велике Силе натерале Порту на ово попуштање, јер је њима такође јако до тога стало, да у Старој Србији настану једном редовне прилике, и престану једном арнаутски зулуми. Порта међутим гледа, да ово своје попуштање изигра, јер турски комесар Саад-Един-паша отпочео је истрагу, не чекајући долазак српског делегата Станковића. Саад-Един-паша по свој прилици хоће да сâм сврши истрагу, да на тај начин сузбије уплив српског делегата, а догађаје да огласи као ништавне. Но ма како да се ова ствар оконча, Србија је за себе створила један преседан, којим ће се у будућности користити у сличним догађајима.“

Исти „Frankfurter Zeitung“ у бр. од 5. (17.) септембра пише: „Страни капитали почињу живо да учествују у српским предузећима. Једна белгијска финансијска група купила је угљене мајдане код Добре; једна француска група купила је од Вајферта руднике олова и сребра „Црвени брег“ код Врање; друга француска група, коју заступа Готије, тражи концесију за грађење железничке пруге, уског колосека, од Дубравице преко Пожаревца, Свилајнца за Лапово, где ће се састати са нишком пругом. Један крак те нове железнице ићи ће од Петровца за Горњак, за прераду дрва у горњачкој планини. Једна инглеска финансијска група, коју заступа г. Гринвалд из Лондона, тражи концесију за грађење пруге уског колосека од Сталаћа преко Крушевца—Трстеника—Краљева

за Чачак. Ова група ићи ће долином западне Мораве, која је врло богата храном, стоком и јеловом гором, те ће помоћи да се створи индустрија грађевинског материјала, који се до сад у Србију увозио из Штајерске и Крањске".

У руским листовима, наравно, нема ни трага ни о овом нити икаквом другом успеху Српске Владе. Напрот ив, „СПетербургскија Вједомости" од 31. августа читају јој вакелу, што је „постигла споразум са Ватиканом, односно конкордата". Истина, Српска Влада није ни помислила на какве преговоре са Ватиканом, она је чак протерала из Србије францишканца Вујичића, као што смо то напред видели, али то не мари ништа. Угледном петрбуршком листу требало је да се ишчуђава „како је то једна *православна* Влада могла пристати на то, да глава католичке цркве у Србији буде једно лице, које отворено изјављује, да на свој рад у Србији гледа као на рад мисионарски".

Што таквог лица у опште не беше, те према томе и не беше никога у Србији који би такве изјаве могао чинити, то ништа није сметало уваженом органу руског јавног мишљења, да посумња у православна осећања Српске Владе.

Толико исто беше истине у новости италијанског листа „Tribuna", како руски амбасадор у Бечу г. Капнист сазива конференцију за „балканске ствари". Али ни очевидност те измишљотине није нимало сметала руским „Новостима", које би могле бар то знати, шта руски амбасадор у Бечу може а шта не може урадити, да донесу у броју од 1-ог септембра огроман чланак о тој — балканској конференцији у Бечу, која би била „као припрема за велику конференцију ради разоружања" итд. Један нов доказ о озбиљности органа „јавнога мишљења" чак и у великим државама. Шта онда остаје за те органе у малим државама, као што је Србија, у којој н. пр. чак „*Мале Новине*", које су могле увек *тачно* знати бар оно што се тиче *Двора* београдског, баш ових дана доносе глас: да ће Краљица Наталија скоро доћи у Београд. Ово је наравно наљутило чак Краља у Баден-Бадену,

као што се види из ове депеше Краља Милана Министру Председнику од 5-ог септембра 1898:

„Краљ телеграмом наређује демантовати глас о доласку Краљице Наталије. Наредио да Ви питате Перу Тодоровића од куда *он* тај глас јавља.

Командант Активне Војске Ђенерал **МИЛАН**“

Председник је наредио своме пресбироу да тај глас демантује, али није звао Перу Тодоровића да га пита од куда он протура тај глас, кад зна да то није истина? А није га звао с тога: што је звао, да Пера има обичај да пецне покадшто онога, који га хлебом храни, па кад га за то позову на одговор, он направи невино лице и правда се, како је он то чуо, па по „новинарској дужности“ итд. У овом случају он би се сигурно бранио тиме, како су и „озбиљни“ листови као што су „Нова Слободна Преса“ и „Пестер Лојд“ донели телеграме из Београда о доласку Краљице Наталије, који нису демантовани од српског пресбироа, па је најзад и он поверовао и „по новинарској дужности морао итд.“ Па кад је уредник *дворског* журнала у Београду у тај глас поверовао, онда није чудо што опозициона новосадска „*Застава*“ у броју од 4. септембра на тој лажној вести зида читав чланак „Нешто се иза брда ваља“, у коме се ово тврди: Краљ Александар већ се видео са својом мајком, а и опет ће се с њом састати у Швајцарској. Има знакова, по којима се може закључити, да ће између Краља Оца и Сина доћи до разлаза. „Највећма се говори о некој промени, за коју кажу да ће је извршити Краљ Милан *на рачун* Краља Александра“.

Са свим à la Жадовски! Намера овог чланка још јасније се види из *чешког* органа српских радикала, из „Narodni Listy“, који у броју од 4.|16. септембра јављају да *Краљ Милан намерава „да збаци свога сина са престола*, те је за то мобилисао један део војске, а у једно послао је 8000 Арнаута на црногорску границу“.

Од куд и како то Краљ Милан у опште може да мобилизира и најмањи део српске војске без указа Краљевог, и од куда то Краљ Милан може да мобилизира чак и 8000 Арнаута и да их пошље куда он хоће,

и зашто их баш шаље на црногорску границу, то се опозиције радикалске нимало не тиче, главно је да се у „јавном мњењу“ представи Краљ Милан као некакав гвоздензуб, који хоће да поједе свог рођеног и јединог сина. Логика свију опозиција то је пањкати и клеветати што више, јер од тога ће се бар нешто поверовати — semper aliquid haeret...

Један политичар, који је добро знао одношаје између наших радикала и Жадовског, писао ми је 7. септембра:

„Ако Ви не употребите оне доказе, које имате у рукама о нелојалном вршењу службе од стране Жадовског, а тиме би га сместа отерали из Београда, онда знајте да ће он оборити Вашу владу. Ступајте што скорије у интимније везе са г. Георгијевом, он је искрени пријатељ Срба, и може Вам бити врло користан“.

Разуме се по себи, да нисам ништа употребио од онога, што сам имао у рукама противу Жадовског, и ако се овај према шефу Владе, код које беше акредитован, понашао чак и као неваспитан човек. Тако баш 7-ог септембра бејах добио депешу од грчког посланика кнеза Маврокордата, у којој ми јавља, да ће, на своме путу из Букурешта за Атину, тога дана проћи поред Београда, и да би се радовао, кад би ме могао видети на станици. Ја сам дочекао свога старог колегу на станици и увео га у салон, да се на тенани разговоримо. Жадовски, који је такође био извештен о пролазу Маврокордата, дошао је такође на станицу да се поздрави са својим цариградским познаником, али кад је видео да овај седи са мном, он се само поздравио са Маврокордатом, па игноришући потпуно Председника Владе, отишао је на перон да се шета, док Маврокорато сврши разговор са Председником.

Маврокордато, као фини дипломата, био је просто забезекнут овако „дипломатским“ понашањем руског посланика. Најзад рече:

— Знао сам многе чудне ствари из понашања г. Жадовског у Цариграду, али ова му је данас најжешћа!

— Шта ћете? Изгледа да је то васпитање, које се даје извесним руским дипломатима намењеним балканским државама... — рекох му на то.

— Ама он је с Вама стајао у најбољим односима у Цариграду — чудио се Маврокордато.

— То је друга ствар. Онда сам ја био штићеник руске амбасаде, а данас имам част бити врло омрзнута личност код те господе. —

— Зашто? —

— Зато што нисам спречио повратак Краља Милана у државу његовог узвишеног сина. —

Маврокордато се само прекрсти, па остави ту тему разговора.. Пошто се опростио са мном, а пред сами полазак воза, грчки посланик отишао је на пероп да и са Жадовским проговори неколико речи.

Ову сцену забележили смо овде не само с тога, што се она доцније експлоатисала и у штампи противу Владе, него нарочито да покажемо, како се Председник Владе, чак ни оваквом нетактичношћу г. Жадовског, није дао избити из такта у његовом понашању према таквом руском посланику.

Што се тиче бугарског дипломатског агента, Председник не само што није тражио интимније одношаје са Михалаћи ефендијом, него је преко посланика српског у Софији дао напоменути г. Стојилову, да би у интересу обостраном било, када би бугарска влада сменила г. Георгијева. У томе га није нимало помео нов панегирик истоме Георгијеву, који је 8-ог септембра написао председнику тај исти велики српски политичар.

Интриге „наших“ у Скопљу пређаху већ да ме претрпају својим прљавим вешом тако, да сам 9-ог септембра писао српскоме консулу у Скопље овакво приватно писмо, на коме се у продужењу налазе и одговори Куртовића и Фирмилијана:

„Драги г. Куртовићу

Кажи Фирмилијану, а знај и ти, да ја у вас двојицу апсолутно верујем и да ћу учинити *све*, што у интересу службе будете тражили, али, ако Бога знате, имајте стрпљења док *стигнем* да то урадим, јер цео тај змијски сплет од интрига у Скопљу саставља само *хиљадити* део мога посла, а има га по хиљаду пута *хитнијег* но што је питање о Мраву и Ћирковићу. За

то нека Фирмилијан престане са својом кукњавом и нека ми да времена да радим, уместо да само читам његове тужбе. Ја немам десет руку а у 24 часа не могу да радим више од 12 часова.

Братско поздравље обема усијаним главама, што сваки час прекипе као лонче на ватри.

Д-Р ВЛАДАН

Високопоштовани и Високопречасни оче, — част ми је са задовољством саопштити ти предње писмо нашега доброга а послом претрпанога старешине.

Хвала му што нам верује. *То је главно*, а што нас малчице кори, то чини од невоље, јер *знам да му лако није.*

Ако хоћеш шта да одговориш, напиши овде, а ја већ погађам да ћеш ми рећи: „ама не зна, брате, ни он наше јаде и за наш рад овде; и, да ми одавде не би никад досађивали да нас стицај околности на то не нагони.“

твој покоран
МИЛ. П. КУРТОВИЋ

Драги земљаче,

Потпуно се слажем са твојим мњењем. И ја се само радујем овоме пријатељском писму, коме ни по личном осећању ни с обзиром на послове не могу, нећу и не допуштам себи ма какву замерку.

Малчице би као напоменуо да нисмо усијане главе, него нас је драги пријатељ из патриотизма бацио међу усијане главе и у запаљено Скопље, па нека дозволи кад се пржимо, да му смемо рећи и јаој, чича, боли!

Ја нећу да престанем са кукњавом, али не зато, што би мога старог пријатеља Д-ра Владана хтео да мучим, него зато, што му треба да дадем истински доказа и разлога за оно, што тражим и очекујем у интересу посла. Јакшића треба послати у Управу Фондова да чисти прашину са архиве, Рибникар се не сме враћати, а Ћирковића и Мрава лишио сам службе у мојој епархији на свагда! То су све крупна посла и мој презес мора бити обавештен. Зато и јутрошњу пошту шаље

ФИРМИЛИЈАН

И одиста кукњава из Скопља није престајала, јер истога дана, када сам писао Куртовићу горње писамце,

овај је писао мени читаву брошуру од 22 стране: све то мало друкчије.

Кад је овај рапорт стигао у Београд, био сам у Јагодини, да присуствујем заједно са Министром Народне Привреде Лозанићем отварању и раду *Конгреса Земљорадничких Задруга у Србији.* Конгресу је председавао бивши Министар Народне Привреде у радикалним кабинетима *Стева Р. Поповић*, који се у овој прилици понашао не као радикал, већ као истински патриота, коме је одиста много стало до привредног напретка Србије. Путујући у Јагодину на тај конгрес, Министри су позвали у свој салонски вагон као госте не само председника савеза земљорадничких задруга Стеву „Црног" (тако га зваху за разлику од Стеве Д. Поповића „Белог", тадашњег Министра Финансија) и главног секретара савеза Михаила Аврамовића, него и бившег радикалног Министра К. С. Таушановића, и Мику Поповића, бившег начелника у Министарству Народне Привреде, такође важног радикалског политичара. Целога пута до Јагодине разговарали су тадашњи Министри са бившим Министрима о најважнијим привредним питањима Србије на најпријатељскији начин, као да политичка партија, којој ти људи припадаху, није водила противу тадашње Владе крвнички рат на живот и на смрт. Ја сам са Таушановићем нарочито претресао питање *о стварању једне српске Банке у Солуну, чију организацију и управу садашња влада имађаше намеру да повери баш томе Кости С. Таушановићу*, јер је он на примеру Београдске Задруге за потпомагање и штедњу доказао, да је врло подесан за послове те врсте. Таушановић се беше већ примио те мисије, и мој предлог о томе беше већ послат Краљу.

Конгрес је отворен 10-ог Септембра 1898 после подне, и прва седница трајала је до мрака. Зато су Министри тек сутра дан отправили Краљу о томе овакву депешу у Баден-Баден:

„Синоћ присуствовали смо отварању конгреса, у коме су представници од осамдесет и девет Земљорадничких Задруга, које имају четири хиљаде пет стотина задругара. Председништво поздравило нас као чланове

владе тако захвално, да смо обојица говорили. Оба говора поздрављена са: Живео Краљ! и одмах послата од стране конгреса депеша Вашем Величанству.[1] Молимо да првог организатора овог привредног покрета Михаила Аврамовића одликујете орденом и да нас овластите то саопштити конгресу. Д-Р ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ, СИМА ЛОЗАНИЋ"

Како Краљ ни на ову депешу ни на поздравни телеграм конгреса није одговорио ништа целог 11-ог Септембра, то сам ноћу тога дана послао Краљу овакву депешу:

„Покорно молим да Величанство благоволи милостиво одговорити на поздравну депешу конгреса, који сутра по подне завршује своје седнице. Ја и Лозанић налазимо да се конгрес врло лепо влада".

Овај завршетак депеше доказује, да је Краљ зазирао од чисто радикалског конгреса. Може бити ваља у том зазирању тражити узрок, што Краљ ни на ово ургирање није ништа одговорио, јер депеша, коју је Председник добио сутра дан, 12-ог Септембра, од Краља беше одговор на његово последње писмо, у којој се конгрес и не помиње, и гласила је овако:

„Примио сам ваше писмо од 7. Септембра. Предлог Новаковићев одобравам. Односно одговора на циркуларну ноту Руског Министра Иностраних Дела дадох вам упуства преко Милићевића, који вам је писао 6-ог Септембра. За Солунску Банку слажем се са вашим мишљењем".

Тек пошто сам се жалио једном депешом Краљу Милану, што Господар не одговара на поздрав конгреса, стигао је тај одговор Краљев у телеграму, који је био адресован Министру Председнику у Јагодину, и гласио је овако:

„Изјавите председнику земљорадничког конгреса и свима члановима Моју Краљевску благодарност на изјавама оданости и Моје задовољство на њиховим патриотским тежњама АЛЕКСАНДАР"

---

[1] Та је депеша гласила: „Њ. В Краљу Србије Александру I. Трећи Конгрес Земљорадничких Задруга поздрављa Ваше Величанство са изјавом своје највеће поданичке оданости и верности.

Председник конгреса
Ст. Р. Поповић"

Новосадска „Застава“ (25. Септембра) донела је опширан извештај са овог конгреса земљорадничких задруга у Јагодини и том приликом рекла је, макар и кроз стиснуте зубе, прву добру реч о српској Влади, коју је иначе одликовала својом највећом мржњом. Ево тога става:

„У Србији, где *Влада* потпомаже оснивање земљорадничких задруга, видимо да оне ничу врло брзо. Благотворни рад њихов осећа већ цела Србија. Могу рећи да земљорадничке задруге у Србији могу већ данас послужити као пример земљорадничким задругама у другим државама.“

Док је председник био у Јагодини на конгресу земљорадничких задруга, 11-ог Септембра 1898. писао је руски консул у Нишу *Чахотин* своме најближем претпостављеном, посланику Жадовском једно писмо, које налазимо у овим хартијама, преписано руком Министра Правде Косте Н. Христића, и које гласи:

„Дубоко поштовани Валерије Всеволодићу,

Прошло је већ неколико дана, како сам дошао у Ниш, и цело време, као и Ви у посланству, проводим у намештању стана. Са Србима је у опште велика петљавина (возня) а са српским радницима још већа. У Нишу царује тишина нарочито сад после Скупштине и одласка Краљевог преко границе.

Милан читаве дане проводи у лову, у војничким смотрама и у спремању маневара. Поуздано ме уверавају, да он страшно много ради и *да не пије* (не пьетъ). Он улази у најмање војничке ситнице, и лично пише све наредбе. Маневри ће бити у долини Мораве у средини и на југу Србије, али се неће дотаћи (не коснутся) бугарске границе (као што се раније претпостављало). Ти маневри држаће се при крају Септембра и у почетку Октобра. На њима ће учествовати две дивизије и оба Краља. Сада се овде о Бугарима ништа не говори, али Милан и војни кругови желели би дати им revanche, ако би се указала згодна прилика. Обострани (овде фали једна реч у препису) . . . . . као што беше и раније.

„Изгледа да је сва пажња Миланова сада усредсређена на унутрашње устројство (!) Србије и на уништење радикалне странке. И само име радикала он је претворио у синоним за „бунтовника“ и „антидинастичара“ и услед тога сви . . . . . (фали једна реч у препису) дрхте од гвоздене руке Миланове. И показала се пре три дана та гвоздена рука! Сазнавши да је пуковник Владимир Николић, бивши руски васпитаник и бивши аташе у Петрбургу пратио до пароброда свога пријатеља Пашића, који је полазио у затвор у Пожаревац — Милан га је одмах позвао у Ниш и пред свима генералима и официрима ражаловао га је (деградировалъ) избрусио га (обругавъ его), здерао му је сопственоручно еполете и одличија и бацио га у хапс, у граду. Благодарећи депеши официра Краљу Александру, Николић је сачувао чин и пенсију али са наредбом . . . . . (фали једна реч) Србије. Сви овдашњи официри били су пораженн строгошћу Милановом према Николићу, али се не одлучише да бране свога врло уваженог и способнога друга. Овај догађај са Николићем драстично илуструје самовољу Миланову“.

Овако рапортира г. Чахотин своме најближем претпостављеном.

Догађај са пуковником Николићем беше на жалост истинит, и показао је, да сам ја имао право, када сам у Бечу 1897. зазирао од напраситости Краља Милана, и да Краљев отац, и ако је био за 10 година старији, није ни мало „метнуо воде“ у сувише јако вино своје плаховитости, као што ме је онда уверавао. Он се вероватно после неколико сахата покајао за то, што је урадио, и очевидно га је било стид, јер у великом писму, које ми је Краљ Милан писао тога истога 11. септембра, нема ни речи о томе, што је урадио са пуковником Влајком, и ако у писму не заборавља да ме извести чак и о ситницама.

Ево тога писма:

11. Септембра Ниш

„Драги Докторе,

Ја сам вам јутрос телеграфисао, да држим, пре него би се ма шта одговорило Иви Павловићу, треба Краљу

реферисати о тој ствари; даље мислим, да би претходно Бугари требало формално Васића да позову,[1] па тек за тим ми да пристанемо па присуство двојице њихових официра.[2] У осталом, међународно није једно исто присуство војних аташеа, који се обично свуда позивају, и позивање других специјалних официра. И ту су Бугари по свом обичају шерети, јер би они били морално у ћару. Тек ако би поред Васића отишао (тамо) још који од наших официра, било би равноправности између нас у томе питању. У томе смислу мислим да треба да дејствујемо. У осталом ја сумњам, да ће они пристати, и тако ћемо се курталисати присуства некомотних гостију.

Молим вас, да оним легацијама, које имају војне аташеје, било сталне, било акредитоване и на другој страни, јавите дан маневара. Штаб је мислио, да је он надлежан да их позове, али ја сам га на вас упутио. Ђенерал Цинцар-Марковић ваљда вам је већ писао.

Узео сам на знање рад Новаковићев, односно тетовске епископије. Овако ствар разумем, и корисно је што ради. Треба то објаснити Фирмилијану, који се, како чујем, због тога дурнуо. Не сумњам да пречасни отац Фирмилијан има својих великих махна и погрешака, mais c'est une question nationale да га сада тамо одржимо.

A propos прекограничних ствари, сазнао сам из интимног извора, врло непоузданог човека и неваљалца једног, да неки J.... A....., родом Пећанац, који сада живи у Прокупљу, ради на томе, да вођу Арнаута, познатога Мула Зеку као зулумћара „баци у ваздух“ (sic) некаквим експлозивним средством.

Ја вам нарочито напомињем особине мог извора, јер ја сам се после лично, од тог истог J. A. који ми је данас предстао, уверио, да су наводи мог извора били истинити.

Обраћам вам пажњу на ту ствар, јер ја држим да је то врло опасна игра. Мула Зека је свемоћан (тамо) и велики део Арнаутлука безусловно га слуша. Учинити нешто против њега било би опасно, јер би Арнаути, да

[1] На своје војничке маневре.

[2] На нашим маневрима.

га освете, могли предузети општи покољ Хришћана. Ако и Ви делите ове моје назоре, поручите томе J. A. преко Магдаленића, да се за живу главу не шали у том правцу што предузети.

Ја међутим покушавам другим начином. Поручио сам Мула Зеки, неким мојим путем, да ми пошље једног свог рођака на састанак. Он ми је преко трећег лица одговорио тајанственим писмом, да ће ми послати, ако ја хоћу, једну особу, која ужива његово потпуно поверење, и у коју и ја могу имати вере. Док му мој афирмативни одговор стигне, проћи ће који дан. Сад ћу чекати да видим, хоће ли одржати реч. — — —

Др. Јота Грујић, по моме мишљењу изодавна утврђеном, тражи само *пара*, и никакве се вере у тога човека имати не може. — —

Доктор хемије у монополу зове се Содзински или томе подобно. Односно Жадовског писаћу Краљу, јер и ја држим да треба нешто предузети.

Ваш чиновник Јакшић, резервни официр, дошав у Ниш није напао ништа паметније, него да сутрадан после дана, када се имао јавити команди, предстане мени, као Команданту Активне Војске и то *у цивилу*, и да тражи од мене да не буде на вежби, и ако, од како је официр, ни једнога дана није био на служби. Наредио сам, да се узме на одговор и казни за то. Правио ми је рђав утисак својим говором и понашањем.

Краљ ми пише, да је врло задовољан остао Царевим дочеком. Да је имао пуно пажње према њему. И ако је[1] било врло мало простора (у Двору) и чак у почетку по распореду није могао стан за Краља бити спремљен у Бургу (Двору), Цар се сâм лично старао, да се за Краља тамо спреми стан. Цар је лично наредио Ерцхерцогу Фердинанду Карлу да га дочека итд. Краљ ми напомиње, да баш жели да и Ви те детаље знате.

Краљ рачуна на Ваше присуство при маневрима, и наредио ми је, да вам у Његово име напишем позив. То

---

[1] Због толиких владалаца и принчева, који су дошли на погреб Царичин.

ћу званично учинити. Позваће се истим начином Министар војни Атанацковић, ђенерал Белимарковић и Анта Богићевић.

Са срдачним поздравом

ваш
ХАЏИ-МИЛАН"

А сад да видимо како је доставу Чахотинову окитио Жадовски у својим рапортима Његовој Светлости Грофу В. Н. Ламсдорфу. Ти рапорти руског посланика у Београду заступнику Министра Иностраних Дела у Петрбургу беху његова XIX експедиција, датирана 12-ог септембра 1898 у Београду а гласе овако:

„Милостиви Господине В. Н.

Краљ Милан продужава да се бави далеко од престонице и демонстративно (съ напускнимъ участіемъ) посвећује све своје време војничком послу, и ако сви овде знају да бивши Краљ никада није имао вољу за те послове, чак ни у најбољим годинама свога живота, али он има бавећи се војском своју тајну, међутим врло провидну намеру.

„На ово изненадно (внезапное) буђење његових војничких инстинката навео га је двојаки рачун:

„Један је чисто новчани и своди се на то да би, ако његовом сину пође за руком да ма којим путем и ма по коју цену добије пара у Европи, он, на основу положаја, који је као Отац Краљев присвојио, као начелник без контроле српске војске, имао на расположењу лавовски део тих новаца у сразмери широких кредита, које је буџет Господина Ђорђевића одредио на повећање и преоружање војске.

„С друге стране Милан, не верујући безусловно у оданост младога Краља, у постојанство и искреност његових намера за будућност, налази да му није излишна опрезност, по којој држи у својим рукама војску, на коју би се могао ослонити, ако му затреба. Сам Краљ Милан избрбљао се пре неколико дана врло карактеристично у томе смислу. Сазнавши да је његов син имао бајаги некакав састанак са Краљицом Наталијом у Бадену, отац се ражљутио и стао је пребацивати сину слабост, лукавство и гажење задате речи. Али, додао је, овога пута

ствари другаче стоје и Краљ Александар може се преварити у својим рачунима. Директно је намигивао на то, како у садашњим приликама неће бити тако лако њега протерати, као што је то раније било.

„Све то потврђује моју зебњу, да може доћи до бурне породичне заваде, која може узети врло опасан обрт, и довести земљу у опасно стање“.

„12-ог септембра 1898.

„Милостиви Господине Грофе В. Н.

„Статски саветник Некљудов, уз своје рапорте од 3-ег и 31-ог прошлог марта, под № 18 и 39 послао је Императорском Министарству копију своје преписке са Српским Министром Иностраних Дела односно нашег захтева, да се исплате нагомилани неплаћени интереси и амортизације од дугова Српске Владе државном казначејству и Државној Банци.

„По моме мишљењу, извињавања, која је измислио г. Ђорђевић, детињаста су, а облик, у коме је он себи дозволио да их искаже, у садашњим околностима непристојан је. После развученог тона, којим он у последњој својој ноти одговара нашем отправнику послова, и готово грубо одбија наш законити захтев, да нам се плати из унутрашњег зајма од 10 милиона, који српска влада беше баш у то доба закључила — наше ћутање у овој ствари могао би Господин Ђорђевић протумачити као наш пристанак на његове разлоге и као наше одобравање његовог ..... (једна реч не може се прочитати) тона.

„Сматрајући за своју дужност напоменути Императорском Министарству стање, у коме се сада налази то питање, после последњих рапората о њему статског саветника Некљудова крајем прошлога Марта — ја ћу чекати наредбе Ваше Светлости о овој ствари.

„Мени се чини, да тајни замишљаји и преговори српске владе о томе, да отуђи и у стране руке преда народно имање, о којима сам имао част известити Императорско Министарство 1-ог Септембра, дају нама право да подигнемо глас у заштиту наших законитих интереса.

„Нота у томе смислу могла би бити аргументована од прилике овако:

„Сви одговори Г. Ђорђевића на наше захтеве своде се на признање, да Српска Влада није у стању да одговори својим обвезама у пркос олакшица, које јој је у разна времена указивала снисходљивост Императорске Владе.

„Та немогућност (српске владе да одговори својим новчаним обвезама) може бити ресултат једино несмотрености (неосторожности) или несавесности (недобросовѣтности). У сваком случају она даје право оштећеном кредитору, да се постара за чување својих интереса, да их осигура од даљих атентата (посягательствъ) у будућности.

„Пошто дугови Србије Императорској Влади нису осигурани никаквим специјалним државним приходом, то као гарантија за те дугове мора служити целокупност државног имања и државних прихода (Србије).

„С тога и узевши у обзир, да су неки страни капитали баш сада вољни ступити са Српском Владом у погодбу (сдѣлку) да купе шумско богаство државе — Царска Влада сматра за своју дужност оштећенога кредитора још сада изјавити протест противу законитости и извршљивости (дѣйствительности) сваке погодбе, која би се закључила без пристанка Императорске Владе, и која би повукла у ма каквом облику одстрањивање ма којега дела државног имања Србије.

По томе предмету ја ћу чекати упуства Императорскога Министарства.“

Читаоцима, који су видели све што је претходило и јавно и поверљиво од стране Српске Владе — не треба ни каквог коментара за ове феноменалне дрскости г. Жадовског.

Само једну реч о догађају са пуковником Владимиром Николићем у нишком Двору, о коме говори горњи рапорт г. Чахотина.

О томе догађају није ни Председник Владе нити који други Министар, осем Министра Војног, ништа службено знао, док у „Српским Новинама“ није изашао краљевски указ, потписан 9-ог Септембра 1898 у Баден-Бадену и у Београду, којим се, на „предлог Војног Министра“ и бајаги „по саслушању Министарског Савета

артиљ. пуковник Владимир Николић, ставља у пенсију на основу чл. 40. закона о устројству војске . . .

Зашто је влада отрпела и овај војнички указ, као и толике друге, за које није ни саслушана, то је објашњено напред, када је први пут Краљ изјавио, да су војнички укази његова ствар, коју он увек и под свима владама свршава само са Министром Војним! Овом приликом учињена је још једна са свим излишна неправда. Један дечко отпуштен је из војне академије само зато што беше син тога пенсинованог пуковника Николића. На жалост, ја сам и за ту неправду сазнао тек пошто је било доцкан да се поправи.

13-ог и 14-ог Септембра приредило је Моравско Коло Јахача у нишком пољу изложбу коња и трке, којима је присуствовао и Краљ Милан. На поздравну реч председника Кола Јахача Краљ Милан је одговорио: „Особито ми је мило, што са поносом могу констатовати сталан напредак витештва у Србији. То служи на част вредним и заузимљивим радницима. Тако исто драго ми је чути изјаве верности, љубави и оданости витезова моравских према узвишеном Господару нашем, и ја ћу још данас похитати да моме Господару и Врховном Команданту доставим срдачан поздрав његових верних и оданих Му синова“.

И ова манифестација Краља Милана лепо пристаје уз горње џентлменске доставе В. В. Жадовског руској Влади.

14. Септембра Влада је, у име Краља, својим указом поставила на основу новог закона о Управи Фондова (од 8. Јула 1897) управни одбор тог новчаног института (генерала Стевана Здравковића министра у пенсији, Косту Борисављевића, касационог судију у пенсији, Александра Борисављевића професора Велике Школе, Милана Бранковића члана управе Народне Банке и Петра И. Јовановића трговца).[1]

Истога 14. Септембра потписао је Краљ у Баден-Бадену указ о заступању Министра Финансија, који је

[1] Указом од 18 Септембра поставио је Министарски Савет у име Краља за чланове тога истог одбора још Д-р Мишу В. Вујића, министра на расположењу, Тасу Банковића и Милана Павловића трговце.

отишао на одсуство лечења ради. За заступника одређен је Министар Правде К. Н. Христић. А међутим париски листови Journal des Débats, Echo de Paris и Le Journal јављаху unisono да је Краљ Александар у најстрожијем инкогниту стигао у Париз, наравно у најстрожијем инкогниту да би се, кришом од оца, састао са мајком. То беше „пикантна“ тема, коју новине још никако не могаху да напусте. „Мађарорсаг“ развезао је у броју од 13—25 Септембра читав роман о томе, како су париски кредитори Краља Милана отишли у Карлсбад, па окупили Краља Александра да најзад плати очеве дугове (то су они Жадовскови милиони) тако да се морала аустријска полиција умешати, да те Паризлије не досађују Краљу на аустријској територији. Краљ би, сиромах, радо платио те дугове свог оца, и ако су „срамни“, али куда ће пре он са својом маленом цивилном листом? Да ли ће себе и свој Двор издржавати, да ли свога оца, коме је апанажа (360,000) притиснута за „раније“ дугове, или ће плаћати ове садашње грдне дугове? Ту би Краљ морао 7 година живети од ваздуха. И зато би Краљ Александар хтео да му се врати Мајка, јер онда би Отац сигурно отишао из Србије, нарочито ако би му Краљица Наталија дала путна трошка . . . и тако, без грације даље.

„Agramer Tagblatt“ од 14./26. септембра још је срећнији у тражењу начина, како да се плате Краљ-Миланови дугови, које је измислио г. Жадовски. Он потврђује вест, коју беше донео чешки орган српских радикала Narodni Listy, да сал Краљ Милан ради, да посредовањем Побједоносцева (куд баш њега потреви!) добије од руског Цара потребну суму за исплату тога дуга и за продужење раскалашног живота у Паризу, те тиме да створи могућност Краљици Наталији да се врати у земљу.

Али при свем том што париски листови јављају, да је Краљ Александар у Паризу, он је 14-ог септембра примио у Баден-Бадену дворанина баденског фон Офенсанда-Беркхолца, који је Краља поздравио у име свога Господара, а сутрадан, 15-ог септембра примио је у Баден-Бадену Његово Краљевско Височанство Великог Војводу Баденског, који је тога дана, пошавши из Карлсруа за Мајнау, свратио у Баден-Баден да први посети Краља Србије.

Загребачки „Србобран“ такође није могао изостати у измишљању новости о Србији. Пошто је за памфлет Саве Ивановића противу Кнеза Николе окривио Краља Милана, Венијамина Калаја, Сарајевску мусалу и Мурка у Стоцу у Херцеговини — за које вели, да они управо састављају „Црногорски емигрантски одбор у Европи“ — доноси у истом броју врло важну новост, да су прваци свију странака у Србији имали састанак у Београду и склопили коалицију свију српских политичких странака противу Владе. Сем тога, вели, договорили су се да образују један фонд ради потпомагања оскудних политичких радника. Ово је било нужно учинити зато, што су многи (политички) људи остали без срестава за живот, а некима је „турен“ нож под грло да служе Милану и „његовој“ Влади. Из овога фонда даваће се помоћ, коме је потребна, па био то радикал, либерал или напредњак. Невоља општа сложила је патриоте. Паметном човеку комарац је музика. Ако патриоте у Србији још нису пронашле ово Колумбово јаје, ето им „Србобран“ лепо каже, шта треба да раде.

20. Септембра добио је Председник од Команданта Активне Војске копију једног рапорта команданта тимочке дивизије, који је гласио овако:

„Команданту Активне Војске.

„Од повереника из Видина добио сам 17-ог овог месеца следећи извештај:

Резервисти од 12—18-ог набора закључно 12. овог месеца дошли су и то 3-ег пешад. пука у Видин, а 15 ог у Белограчик; 3-ћи пук даје резервисте за 24-ти, а 15-ти за 23-ћи резервни пешад. пук. Резервисте из Лом-Паланке дошли су лађом са војном музиком, — по вароши Видину весеље и пијанка. Око 3 сата по подне 12. ов. мес. 200--300 резервиста под вођством апотекара из Лом-Паланке Цветана Цанкова демонстрирали су кроз варош вичући: „Ура, живела Бугарска! Доле са Србијом“ — по вароши, сокацима и кафанама најпогрднијим речима грди се Србија.

У војничким круговима чује се овакав разговор, да ће Бугарска нама ставити ултиматум, да распустимо и

разоружамо војске, у противном објавиће нама рат. Из чега се види, како су Бугари усијане главе и сваком приликом проносе кроз војску идеју мржње према нама.

Резервисти су позвани на 20 дана вежбе.

13. овог мес. лупао је добош по вароши, да се купе добровољни прилози за „Црвени Крст“, а доћи ће из Софије један доктор, који ће ову ствар регулисати. Тог истог дана пописане су у Видину све школе, џамије и празне куће и удешене за војну потребу.

Сва утврђења око Видина везана су телефоном а и у Белограчик послат је један сандук са телефонским апаратима.

Објављено је добошом наређење, да сви резервисти од 6—12-ог набора дођу у општине ради ревидирања војничких спискова и исправа.

5-ти пешадиски пук кроз два-три дана доћи ће у Видин.

Сви Срби, који су се затекли у Белограчику, стављени су под надзор, не пуштају их да се врате у Србију, нити да иду у унутрашњост Бугарске до даље наредбе. Ово не могу да верујем, али ипак саопштавам, као глас, који се протура.

Повереник вели: Опште је мњење, да ће нама Бугарска објавити рат.

Ове вести у понизности достављам Команданту ради знања“.

Према овоме није чудо, што се у страним новинама ових дана пуно писало о предстојећем рату између Србије и Бугарске. Дописник „Allgemeine Zeitung“ у Софији јавља своме листу: „Један бугарски официр сасвим ми је озбиљно причао, да ће Срби да мобилишу и да нападну на Бугарску. На ту циљ, вели, добили су Срби из Берлина 80 милиона франака. Такве бесмислице пуштају се нарочито у народ“.

„Pester Lloyd“ у свом вечерњем издању од 18./30. септембра има овакав допис из Софије:

„Изгледа да бугарска војничка странка наваљује на провокацију Србије, и да Кнез Фердинанд трпи ту провокацију. Бугарски опозициони листови већ говоре о некаквој интервенцији Великих Сила против војних демон-

страција на српско-бугарској граници, и одиста, Велике Силе треба да пазе на то, да изазивачки покрет у Бугарској против Србије не постане опасна игра с ватром. То нека запамте господа у Софији, која таквим пословима можда само то хоће, да даду други правац унутрашњем врењу у Бугарској".

Ово тако звони, као да није писано у Софији за „Пестер Лојд" него на бечком Балплацу — за Софију... Да би то било још јасније „Политичка Кореспонденција" сутрадан каже под насловом „Бугарске војне демонстрације": Аустроугарска и Русија, верне своме споразуму, не могу допустити да се поремети мир на Балкану. Алармирање потекло је с бугарске стране, али сви су *разборити* Бугари уверени, да тиме мир неће доћи у опасност".

Оно до душе било је и у ово време разборитих Бугара, али њихов глас остајао је глас вапијућега у пустињи. У овом погледу интересантан је чланак „Ко је крив?", који је софијска „Свобода" донела у своме броју од 21-ог септембра. Ту се пита бугарска влада, зашто сада без икакве нужде сазива 30,000 резервиста видинске и софијске дивизије, одваја људе од посла, товари на државу велики трошак, који ће, кад се узме у рачун привредна и трговачка штета, износити неколико милиона лева. Влада се бугарска правда тиме, што и Срби мобилишу две дивизије. Али Срби одиста хоће само војничка вежбања, јер ниједан паметан човек не може помислити да Србија хоће рат у тренутку, кад из Русије долази предлог за разоружање.

„Ми дакле верујемо, да се српска војска прикупља једино за маневре, али су српски управници изабрали за маневрисање баш нашу границу[1] само зато да нам натоваре горње жртве. Зашто они поступају тако душмански? Ма ко да је на њиховом месту тако би радио. То је жалосна истина. Бугарска се полакомила за туђим залогајем; место да гледа своје домаће интересе, бугарски власници посташе оруђе *стране државе, која ради иротиву Србије и њеног владалачког дома зато, што се Србија*

[1] Где је Крушевац а где је бугарска граница?!

не вози више на руским колима. Може ли Краљ Милан, може ли влада српска да остану равнодушни према оном изазивању, које је чињено у Абацији и на Цетињу? За њих није више тајна, да је Русија противна данашњој српској Династији, и да њој претпоставља Црногорског Кнеза. Бесмислене погрешке у томе и глупо проглашавање бугарско-црногорског савеза *са одобрењем из Петрограда* не значи ништа друго него *споразум против Обреновића.* Нису ли дакле српски управници у праву, што нас узнемирују и што нам наносе толику штету? За све ово, велимо отворено, одговорни су данашњи саветници Кнежеви".

Истина „Свобода" није врач, али као да је погађач, ако не за српске маневре, са којима се имала сасвим друга чисто војничка васпитна намера, и које нико није у Србији ни помислио држати на бугарској граници — а оно бар што се тиче онога „вожења на руским колима". Да у Београду није био Жадовски са *онаквом* мисијом, врло је велико питање, да ли би било састанка кнезова у Абацији и на Цетињу, а камо ли толиког изазивања Србије од стране Бугарске.

Међутим Влада у Србији није много зарезивала бугарска изазивања; она је радила своје редовне послове, као да се бугарска солдатеска и не рогуши. Краљ Милан је спремио велике маневре, које су се имале држати у Крушевцу, али поред тога огромног посла он је доспевао да прима не само многе депутације из народа, које су му долазиле, него и многе појединце, јер наш народ, који је још под Кнезом Милошем навикао да се за сваку ствар обраћа право Господару, још не беше са свим напустио ту навику, и ако сада у Србији беше одређено, ко је за какву ствар надлежна власт. Особито народ из новоослобођених крајева још не може да се навикне на бирократску надлежност. За сваку своју потребу он се обраћа Господару, а како Господар сада беше у иностранству, обраћао се Његовом оцу, своме ослободиоцу, кога је најбоље знао.

Краљ Милан је не само свакога примао и саслушавао, него је о свакој жалби и молби састављао белешке, па је онда за сваку такву молбу или жалбу писао над-

лежном Министру, као што се види из овога писма његовог Министру Председнику као Министру Спољних Послова:

„Ниш 21. септембра

Драги Докторе,

1. Предстао ми је прота из Ђ . . . Оно што ми је казао забележено је овде са стране. Све *те ствари спадају у ваш ресор*, и ја вам упућујем тога човека.

2. Неки Вук . . . Ђур . . . из Новог Пазара свршио је духовну академију у Русији, предстао ми је и жали се, да му Г. Светислав Симић не дâ никакво место у Старој Србији, одакле је родом, и да га ворта од прошле године. Ја држим да је у опште погрешно, што ми *тамошње* људе не употребљавамо, јер они, који су чисто Срби као овај што је, за цело имају тамо више уплива него они, које ми одовуд шаљемо. Навикнути са тамошњим светом они имају и више веза него наши, који обично, ако су у месту где има каване, седе између себе и пију када немају школе. Ти људи отуда знају обично поред српскога још и турски или арнаутски језик, и мање падају у очи него наши. Сем тога они не политизирају у смислу радикализма, као што раде сви они, које протежира Г. Симић. Овај је Вук . . . турски поданик.

3. Чуо сам да је, по препоруци нашега консула Денића, у Куфалској школи у Солуну постављена за учитељицу некаква Јелена Крклуш, да је та женска била у Савићевом базару у Београду, за тим штумадла и бона код Бодија, да је Хрватица католичке вере. Ако је то истина, онда лепе агенте и агенткиње употребљава наша пропаганда.

4. Министар Војни јутрос дошао по мојој молби због неких маневарских ствари а и због питања Васићевог. Ако Бугари пристану на све — добро, онда нека се више не преговара о ономе. То је бар моје мишљење, а са њим се слажу и Министар Војни и ђенерал Цинцар Марковић.

С искреним поздравом ваш

МИЛАН“

Питање Васићево, које се у овом писму помиње, било је у томе, да ли да се наш војни изасланик у Со-

фији, који на позив свога Министра беше дошао у Ниш, врати на своје место, или да се замени другим којим официром, јер његов положај у Софији беше постао врло мучан. То се питање беше компликовало једним новим војничким питањем о учествовању српских официра у бугарским маневрима и бугарских официра на српским војним вежбама. Бугари су хтели да пошљу своје официре у Србију и пристајали су, да приме српске официре у *једну* од маневарских дивизија али у другé не (вероватно да не виде извесна утврђења бугарска). Ми смо опет тражили потпун рецицроцитет и стављали смо као услове оно, што се по себи разуме, да један од наших официра буде баш г. Васић, као редовни војни изасланик Србије у Бугарској. То беху преговори, за које Краљ Милан износи своје мишљење да их треба прекинути. Тако је Председник и урадио, пошто Бугари нису пристали на потпун реципроцитет.

Све новине, и српске и стране, које стајаху на расположењу наших радикала, беху ових дана пуне чланака о министарсккој кризи у Србији, јер се Краљ Александар састао кришом са својом мајком итд. Кад су ови гласови достигли чак у Баден-Баден, Краљ ми телеграфише 26 септембра ово:

„Чудим се, како су гласови о промени могли постати. Господа од опозиције, која се толико надају од мог повратка, оборићe врло ниско своје носеве (sic), кад виде моје држање. Овлашћујем вас казати то не само Министрима и дипломатама него и свуда иначе.

АЛЕКСАНДАР“

29 Септембра 1898 у јутру вратио се Краљ из иностранства у своју престоницу. О томе је у службеним „Српским Новинама“ изашао овакав извештај:

Београд, 30 септембра 1898 год.

Његово Величанство Краљ Александар, наш узвишени Господар приспео је јуче у 6 сахати и 30 минута изјутра Оријент-Експресом у Своју престоницу у најповољнијем здрављу.

Ради дочека Његовог Величанства изашли су били на овдашњу железничку станицу: Краљевска Влада, г. г. посланици Немачке и Аустро-Угарске, државни вели-

кодостојници, генералитет и официрски кор, престоничко свештенство, управник града Београда г. Бадемлијић и председник општине г. Никола Стевановић, виши чиновници и одлични грађани престонице. На железничкој станици била је постројена почасна чета са заставом и војном музиком.

Долазак железничког воза поздрављен је пуцњавом градских топова, а када се Његово Величанство Краљ појавио на вратима Свога вагона, војна музика интоновала је краљевску химну, војска је одавала војне почасти, а са перона железничке станице разлегали су се одушевљени дуготрајни узвици: Живео! Живео! Живео!

Изишавши из вагона Његово Величанство Краљ благоволео је милостиво се поздравити са г. г. председником и члановима Краљевске Владе, у име које је Господара Министар Председник г. д-р Владан Ђорђевић поздравио кратком добродошлицом, прожматом осећајима најдубље верности и оданости.

На поздрав Господина Министра-Председника Његово Величанство Краљ благоволео је одговорити овим речима:

„Господо Министри,

По Мом повратку из иностранства, Господо Министри, Ја желим да вам заблагодарим на начину, којим сте управљали државним пословима за време Мога бављења на страни; и желим да изјавим, да Ми је мило, што сте се за све време Мога бављења бринули за остварење оних закона, које је Народно Представништво онако лепо решило.

Ја, Господо Министри, немам више потребе да вам понављам Моју изјаву поверења, јер је вама то добро познато.

Као што сам и при Мом поласку из Ниша казао, Ја сам знао, да ће за време Мога бављења у иностранству бити интриганата, који ће употребити ту прилику да износе узнемиравајуће гласове, и да ће ти политички спекуланти рачунати, да ће бити промене одмах по Моме повратку. И баш зато хоћу одмах овде на станици да изјавим, да су ти гласови неосновани, да промене неће бити, и да влада ужива Моје потпуно поверење.

Ја то не говорим ради вас, него ради оних, који износе те гласове, и желим да изјавим, да сви ти људи, који су то говорили и износили, да су то прости политички спекуланти.

И према томе, Господо Министри, сад знате, како треба да се управљате. Ја се враћам из иностранства, да с вама још с већом вољом и расположењем продужим рад за срећу Србије".

Говор Његовог Величанства Краља пропраћен је бурним усклицима: Живео! Живео! Живео!

Пошто је прегледао почасну чету и примио рапорт од њенога команданта и пошто се поздравио са осталим високодостојницима, Његово Величанство Краљ одвезао се у Свој Двор, праћен свуда одушевљеним узвицима: Живео!

Истога дана у подне Његово Величанство Краљ у пратњи г. г. Министра-Председника д-ра Владана Ђорђевића. Министра Грађевина, ђенерала Јов. Атанацковића и Министра Војног пуковника Драг. Вучковића, ђенерала г. Срећковића, затим војних аташеја Аустро-Угарске, Велике Британије и Италије и Своје свите, отпутовао је дворским железничким возом у Сталаћ, одакле ће на маневре у околини Крушевца, где ће за све време г. г. војни аташеји бити гости Његовог Величанства Краља.

Његово Величанство Краљ испраћен је истим почастима, којима је тога јутра био и дочекан.

Од указа, које Краљ успео да потпише пре поласка из Београда за Крушевац, да поменемо онај, којим се одобрава да општина града Неготина може отворити и о свом трошку издржавати четвороразредну средњу школу у Неготину.

Посланик Србије у Цариграду предао је ово дана на Порти протест противу поступања са кумановском црквом, изјављујући да се предаја те цркве Бугарима коси са правом сопствености тамошњих Срба и с одредбама чл. 62-ог Берлинског Уговора. О томе питању пише минхенски лист „Allgemeine Zeitung" (од 28. септембра) ово „Интригантска игра у Јилдиз-Кјоску донела је Србима штете, Бугарима користи. Бугарски дипломатски агенат у Цариграду човек је, који мало пази на лепо понашање; он је обично дрзак. Г. Стојан Новаковић, заступник Србије,

напротив, обазрив је политичар, човек од науке, који се два пут размишља пре него што изговори или напише неку реч. Али они су се у овој борби привидно борили. Иза њих стајале су друге, *„много важније личности“*. Жалосна српска опозиција знала је врло добро, које су те много важније личности, које су осујетиле српски успех у кумановском питању, као што је знала, да ти моћни утицаји осујећавају и сва остала напрезања српске владе противу арнаутских зулума у Старој Србији, као и она за санирање српских финансија. Опозиција садашњем стању у Србији знала је врло добро, да је цела та по целој Европи разграната акција велике и силне Русије противу малене и нејаке Србије потекла једино отуда, што се у Русији *једна* личност није допадала, и што српска влада није допуштала руском посланику, да се меша у њена унутрашња питања. И при свем том сви органи опозиције ударише у радосна звона због овог неуспеха српске владе у једном релативно ситном, локалном питању“.

Жалосни Србин овако о томе пише у „Келнским Новинама“ (6 октобра п. н.):

„Порта је одбила српски протест противу предаје православне цркве у Куманову Бугарима. И руски амбасадор одбио је српску молбу за посредовање. Овим је српска политика претрпела велики пораз. Куманово лежи само један сахат удаљено од српске границе, па је сад овим бугарским успехом одсечено од главне тачке српске пропаганде у Скопљу“.

Или овај други случај.

Кад је Саад-Един-паша „свршио своју мисију“ и поднео извештај, како су жалбе српске Владе неосноване, јер у Старој Србији није било никаквих зулума, и када је Порта имала toupet да у том истом смислу одговори на дотичну српску ноту, онда је Председник Владе у Београду наредио, да се преко бечког Кореспонденц-Бироа пусти овакав пробни балон:

„Пошто су српски владини кругови, из држања турске комисије под Саад-Един-пашом, дошли до уверења, да службени турски органи хоће просто да одричу перманентне насилничке изгреде Арнаута противу Срба у Старој Србији, то ће се Српска Влада, како се говори, у скоро обратити Великим Силама с представком, да ове

предузму код Порте кораке, како би се зауставили зулуми наперени на коначно истребљење читаве једне народности у Турској, како би се спречили догађаји, који се одигравају у непосредној близини српске границе, и који изазивају у становништву Србије стално узнемирење и велику огорченост".

„Србија неће бити крива, ако питање арнаутских злочина добије интернационални карактер".

Знате ли, како је Бранко Петровић поздравио ову намеру српске владе, да се обрати свима великим силама за спасавање наше народности у Старој Србији? Ево овим речима у „Kölnische Zeitung" (бр. од 7. октобра п. н.):

„Добро ће бити, ако се српском тврђењу о тим зулумима не поверује у напред. Господа у српској влади, чим не иде по њиховој вољи, одмах бацају сумњу на другога".

Или онај случај са Фра-Вујичићем.

Месецима су сви органи опозиције доказивали, да садашња Влада у Србији ради на томе да закључи конкордат с Папом, а кад се цео свет уверио, да то није истина, да српска Влада није чак хтела допустити да у Србији живи онај, кога римска курија беше одредила за администратора католичке бискупије у Србији, те је Фра-Вујичић морао отићи из Србије — онда опозиција то овако тумачи у црногорском „Србобрану" (од 22. септембра):

„Ако се запитамо, зашто Српска Влада није примила Фра-Вујичића за администратора бискупије, наћи ћемо објашњење у томе, што је Миланова сила малаксала тако, да је већ клонула под теретом народног незадовољства, па се не усуђује, да на се прими још један тако велики терет, као што је овај, и ако је све до ономад настојавала свима силама, да се установи католичка бискупија у Србији. Сви су изгледи да Др. Владан мора скоро одлазити".

У чешком органу српске опозиције, у „Народним Листима" овако се писало у очи повратка Краљевог у Србију:

„Приближује се одсудни тренутак. Краљ Александар враћа се кући и сад ће да настане одлучна борба између оца и сина. — — Милан, пре него буде приморан да оде из Србије, хоће да се освети једним херостатским делом. Он спрема атентат противу Црногорског Кнеза Николе и престолонаследника Данила. Као што јавља

Bocche di Cattaro, (?) неко по имену *Бојовић* отпутовао је да посматра сваки покрет Господара Црних Брда".

Ово, наравно, одмах дочепа и разграна загребачки „Србобран" (бр. од 1. октобра по ст.) овако:

„За онај памфлет противу Кнеза Николе добио је Саво Ивановић *из Министарства Спољних Послова* 25,000 динара. Краљ Милан није задовољан само са тим памфлетом, него се носи мишљу и планира атентат противу Кнеза Николе. То има да изврши за горњи новац Сава Ивановић у друштву са другима. За атентат изабрао се тренутак, кад Кнез пође у посету у Софију. У Боку је ради тога већ послат неки Бојовић из Београда, да пази на кретање Кнеза Николе".

Бранко Петровић секундира у „Келнским Новинама" (од 11. октобра п. н.) оваквим измишљотинама:

„Један рођак Гарашанинов, *само зато* што је изнео један део политичког тестамента свог рођака, у коме бивши вођ напредњака позива своје пријатеље да се придруже *антидинастичком крилу радикала*, никако не излази из хапса. Око *четрдесет радикалних првака похапшено је.*

Тридесет уредника и сарадника „Одјека" седе у затвору. Краљ Милан почео је и либерале да гони. Позива их у Ниш, где им лично прети, да ће сви бити похапшени, ако му буду правили тешкоће. Не чини он тако само са партијама, него и са војском. Најбољи виши официри стављају се у пенсију" итд. итд.

Ове измишљотине Шандорове штампане у тако озбиљном листу, као што је „Kölnische Zeitung", наилазиле су на веровање у великом делу немачке штампе, и правиле су Србији тако велику штету, да је најзад Председник Владе дошао до уверења, да не сме више остати равнодушан према агитацији опозиције у страној штампи.

Пред гостима из Немачке жалио сам се на држање немачке штампе, и на савет тајног саветника Др. Лаузера из Берлина, писао сам *Леополду Сонеману* главном уреднику „Франкфуртских Новика". Из одговора г. Сонемана да наведемо неколико врста:

„Као објашњење оштрих напада немачке штампе противу Србије узимам слободу напоменути, да сам године 1889 ја сам био у Београду, где сам имао задовољство

да говорим два сахата са тадашњим Министром Финансија г. Вујићем о финансијским питањима. Не само његова личност него подаци у цифрама, које ми је он дао, направише на ме тако добар утисак, да сам вративши се дома написао и штампао врло повољну студију о српским финансијама. На жалост, већи део датих ми података у брзо се показао као непоуздан (nicht zuverlässig) и редакција, која је из моје студије била извела још неколико повољних закључака — демантована је фактима". Брука!

Напред смо видели, да је бугарска влада одбила реципроцитет, који је српска влада била предложила односно учествовања српских и бугарских официра на обостраним војним маневрима. О томе је донео „Мађарорсаг" у свом вечерњем издању од 1/13 Октобра овакву депешу:

„Српско-бугарска непријатељства понова су избила на јавност, услед чега је бугарска влада *одрекла*, да већ пријављени српски официри учествују у бугарским маневрима. Српска влада је депешом опозвала мајора Васића, свог војног аташеа у Софији, а уједно је од бугарског привременог војног аташеа у Београду тражила да врати позивницу на српска војна вежбања, која данас почињу. Краљ Александар и Командант Активне Војске поменули су јуче, приликом свечаног ручка, који се давао у крушевачком логору у част војних заступника страних држава, ово изазивачко понашање Бугарске, које може да повуче за собом недогледне последице. Политички кругови мњења су, да бугарског Кнеза Фердинанда подстрекавају с руске стране да заподене кавгу са Србијом. Крајња је руска намера: *да се обори Династија Обреновића*. Политички је положај врло озбиљан и сваки се боји, да ће Краљ Милан пренаглити и учинити неко опасно дело".

У самој ствари Краљ Милан је гледао само своја посла као Командант Активне Војске. Како је савесно он вршио ту своју дужност, то су најбоље и најсјајније показали ови крушевачки маневри двеју српских дивизија, шумадијске и моравске, који су трајали три дана. Ти су маневри показали, колико је српска војска учинила истинског напретка у свима правцима своје организације, формације, материјалне опреме и војничке наставе за цигло неколико месеци озбиљног рада под командом „ђенерала"

Милана. Војни изасланици Великих Сила, који су присуствовали овим маневрима српске војске, а поименце пуковник Wardrope, пуковник Нава, капетан Морген, потпуковник Хордличка, капетан Маршан итд. и који су као стручњаци проучавали сваку појединост, не само да су једногласно хвалили постигнуте успехе српске војске пред Краљем, Командантом Активне Војске и пред члановима Владе, него су ту хвалу износили и у својим поверљивим службеним извештајима, које су из Крушевца слали својим претпостављенима, као што сам се о томе доцније имао прилике уверити. Међутим усмене хвале ових представника великих европских војсака, које сам слушао и за време појединих фаза маневарских на терену, и у вече у касарни пука Цара Лазара, где је био главни стан Врховног Команданта, сматрао сам за обичне љубазности и учтивости добро примљених гостију према Домаћинима, и зато сам се трудио, да се о сваком важнијем покрету трупа, о свакој борби, о снабдевању војске животним намирницама и о свакој грани пољске службе сâм лично уверим. Како сам као резервни официр био у униформи и на коњу, то сам могао свуда да допрем и да све својим очима видим и уверио сам се, да су пешадија, артиљерија и енжењерија биле на овим маневрима одиста одличне, војни санитет прилично добар, коњаћерија и интендантура прилично испод онога, што се од њих могло с правом очекивати. Ово детаљно проучавање свију појединости пољске војне службе за време маневара стало ме је — једног ребра. Трећи дан маневара, када сам, за време најжешће топовске и пушчане паљбе, јахао сâм с једне позиције на другу, запао сам случајно у једну унакрсну ватру, и мој коњ, изненађен једним плотуном из непосредне близине, пропео се на један мах тако несрећно, да сам пао и сломио једно ребро.[1] Истина и даље сам остао на маневрима до краја и присуствовао сам, и ако пешке, и завршној смотри свију трупа, али су болови били тако јаки, да сам после свршених маневара, у место да пратим Краља на Његовом путу по Србији, морао да идем у Београд да се лечим.

[1] Београдски листови правили су о томе јефтине досетке као н. пр. (при дну једне стране) Др. Владан је пао (на другој страни) — с коња.